Radekhiv Memorial Book

Sefer zikaron li-ḳehilot Radiḥov, Lopaṭin, Ṿiṭḳov Novi, Ḥoloyov, Ṭoporov, Sṭanislavṭshiḳ, Sṭaromileṭsh, Shṭroṿits

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

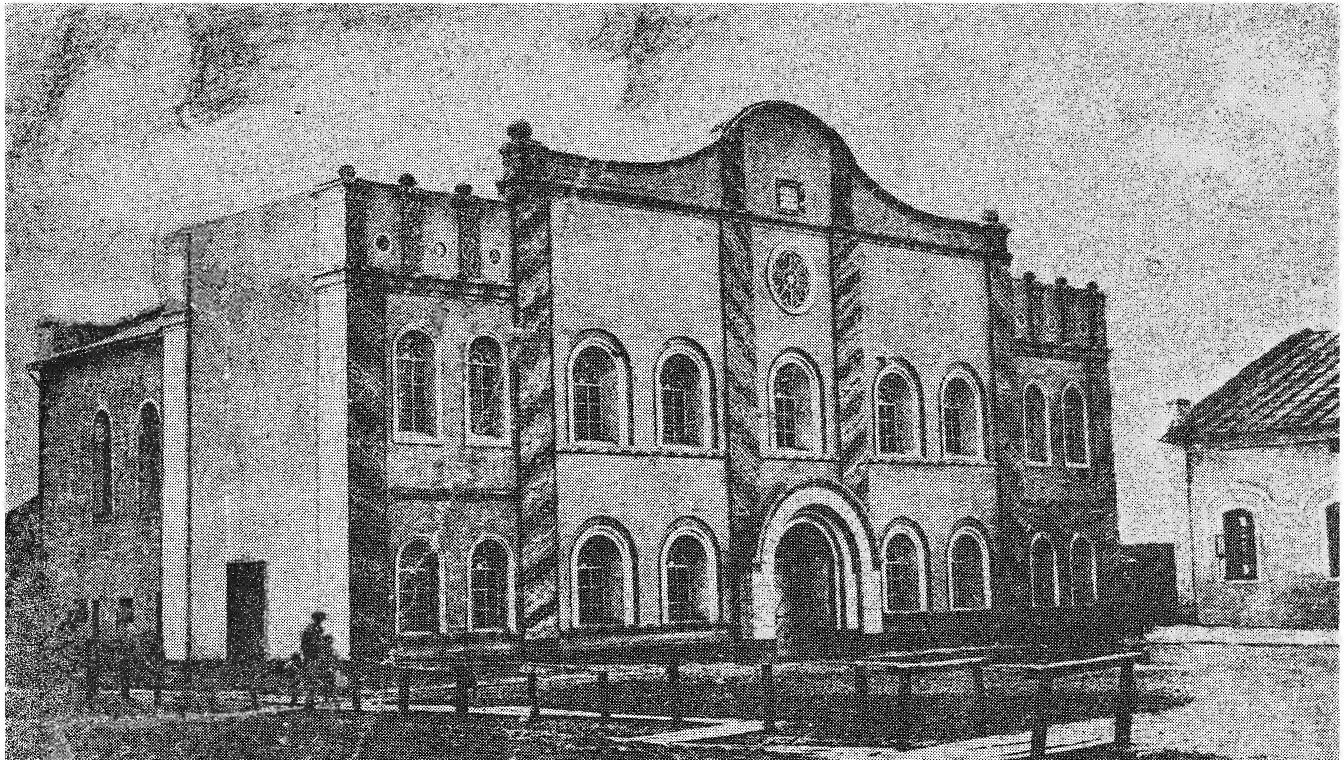
Original publication data

TITLE	Sefer zikaron li-ḳehilot Radiḥov, Lopaṭin, Viṭḳov Novi, Ḥoloyov, Toporov, Stanislavṭshiḳ, Staromiletsh, Shtroviṭs : ṿeha-kefarim Ovin, Barilov, Volitseh-Vigodah, Skrilov, Zaṿitsh, Miḳolayov, Demiṭrov, Sinḳov ṿe-ʻod / ha-ʻorekh, G. Ḳresel.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yotsʼe ha-yishuvim dilʼel, be-Yiśraʼel uve-ḥuts la-arets, 1976.
DESCRIPT	656 p. : ill., ports. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Ukraine -- Radekhiv -- History.
	Radekhiv (Ukraine) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Ukraine -- Radekhiv.
ADD'L NAME	Kressel, Getzel, 1911-
ADD'L TITLE	Sefer zikaron li-ḳehilot Radiḥov, Lopaṭin ṿeha-sevivah

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING

PRINTED IN THE U.S.A.

ס פ ר ז כ ר ו ן
לקהילות ראדיחוב
לופאטין והסביבה



בית-הכנסת ברדז'יחוב
SYNAGOGA W RADZIECHOWIE

ספר זכרון

לקהילות

ראדיחוב, לופאטין, ויטקוב נובי, חולויוב
טופורוב, סטניסלבטשיק, סטרמילטש, שטרוויץ
והכפרים: אובין, בארילוב, וליצה־ויגודה,
סקרילוב, זאוויטש, מיקאלאיוב, דמיטרוב,
סינקוב ועוד.

העורך: ג. קרסל

בהוצאת ארגון יוצאי היישובים דלעיל, בישראל ובחוץ לארץ
תל־אביב תשל"ו 1976

נדפס בישראל

דפוס "מופת" י. רייזמן, עין הקורא 6 ת"א
צינקוגרפיה "הר-ציון" ת"א

ונקיתי דמם לא נקיתי
(יואל ד' כ״א)

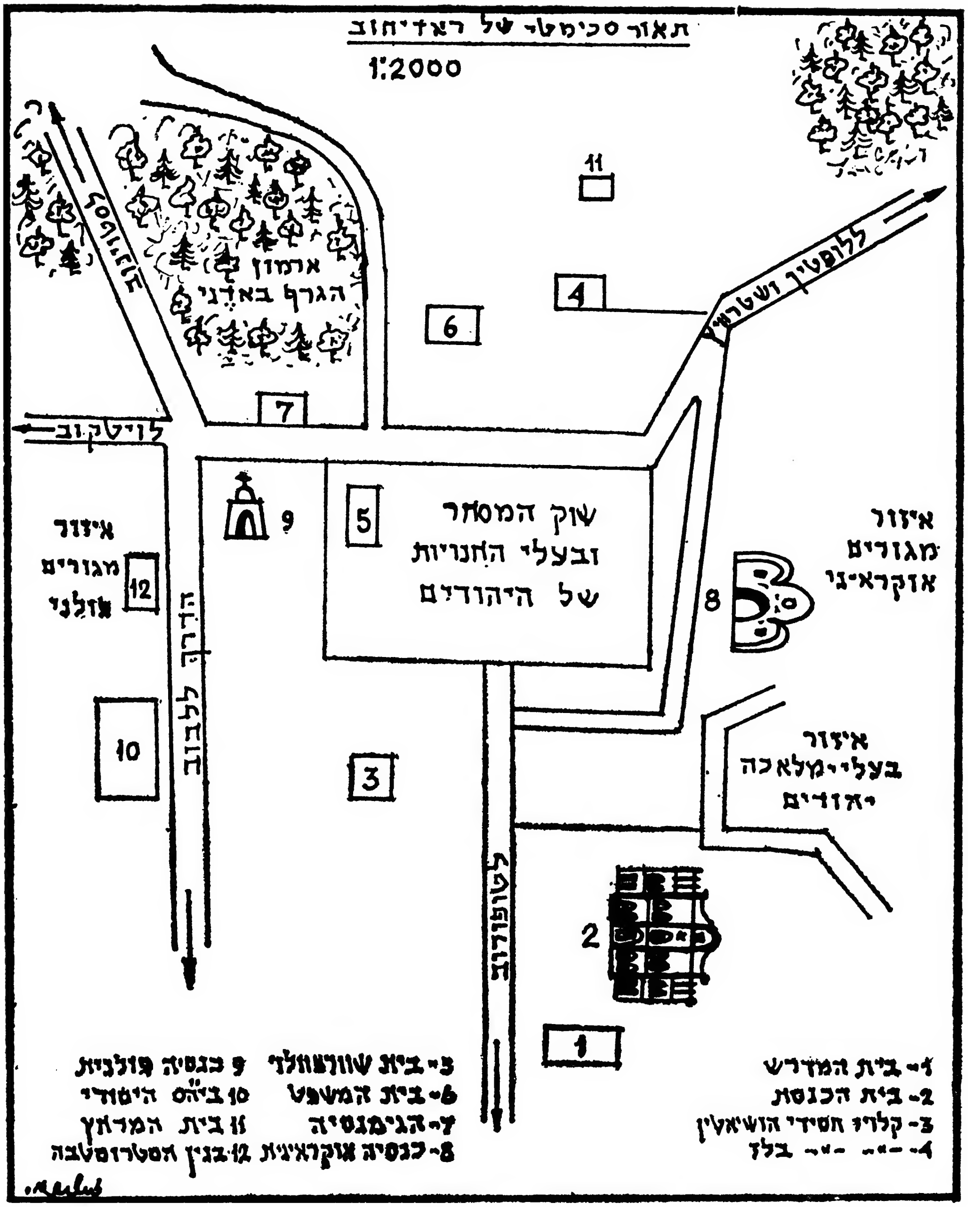


לנפשות הטהורות והזכות — — —
אנשים נשים וטף מבני ראדיחוב והסביבה
אשר ניספו בשואה הנאצית
ושמותיהם לא נודעו ולא נזכרו בספר
ה. י. ד.

ארגון יוצאי
ראדיחוב לופאטין
והסביבה



Siemiatycze
Pružany
Chomsk
Motol
Kobryn
Drohiczyn-Pol.
Janow
PINSK
Terespol
Biala-P.
BRZESC n/B
SIEDLCE
Miedzyrzec
Malaryta
Domaczewo
Wlodawa
Sobibor
Kamien Koszyrski
Wolhynien-
Lublin
CHELM
Luboml
Kowel
Mielnica
Podolien
Krasnystaw
Wlodzimierz-Wolynski
Ignatowka
Zamosc
Hrubieszow
Sofiowka
Lokacze
LUCK
Olyka
Bialokrynica
Tomaszow
Sokal
ROWNO
Belzec
Dubno
Mizocz
TARNOGROD
RAWA-RUSKA
Radziechow
Radziwillow
Krzemieniec
Lancut
Lwow
Brody
Zloczow
Zborow
JEZIERNA
Zbaraz
TARNOPOL
Sanok
Sambor
Drohobycz
STRYJ
Rohatyn
Podhajce
Trembowla
Czystylow
REICHSKOMMISSARIAT



תאור סכימטי של ראדיחוב
1:2000
ארמון הגרף באדני
ללופטין ושטרויי
לויטקוב
שוק המסחר
ובעלי החנויות
של היהודים
איזור
מגורים
פולני
איזור
מגורים
אוקראיני
איזור
בעלי-מלאכה
יהודים
1- בית המדרש
2- בית הכנסת
3- קלויז חסידי הוסיאטין
4- —״— —״— בלז
6- בית המשפט
7- הגימנסיה
8- כנסיה אוקראינית
9 כנסיה פולנית
10 ביה״ס היסודי
11 בית המרחץ
12- בנין הסטרוסטבה

H

תוכן הענינים

לופאטין

ויטקוב נובי

חולויוב

טופורוב

סטאניסלבטשיק

סטרמילטש

שטרוויץ

אובין

באריליוב ויגודה

סקרילוב

זאוויטש — מיקולאיוב — זאליסקי

דמיטרוב — ניסטניטש — סינקוב

רשימת התמונות הקבוצתיות

עם הספר

מאז שנת 1945, עת נקרע הלוט מעל הטרגדיה האיומה ביותר בדברי ימי עמנו, שבה נחרבו היישובים היהודיים באירופה המנואצת, נגרפו במבול טבח־דמים זה, גם יקירינו בעיירות ראדיחוב, לופאטין והיישובים הסמוכים. בהרהור ראשון, לאחר מה שאירע, אמרנו לעצמנו, כי לא נותרו האודים המוצלים מהטבח האיום באש התופת הנאצי, אלא לשם הנצחת זכר היקרים הקדושים, אשר להוותנו ואסוננו לא זכו לראות במפלת המפלצת הנאצית ואף לא לחזות בהתגשמות מאוויי נפשם, תפילתם וחזונם, כאן במדינת ישראל.

מספר שנים עברו תוך מאמצים לעזיבת גיא ההריגה ועלייה לארץ. רק בשנות החמישים הראשונות עת דרכו רגלי השרידים הנותרים על אדמת המולדת, נועדנו בשנת 1952 לאסיפה ראשונה לשם התייחדות עם נשמות קדושינו ויקירינו, שנפלו חלל בידי המרצחים הטמאים והארו־רים. כאבנו את השהיית קיום המצוה והשליחות להנצחת הקדושים. את הכאב והמועקה ששררו באוירת התייחדות זו, קשה לתנות במלים. לעיני רוחנו נראו מרחפות מעל לראשינו, בחלל האולם, נשמותיהם הזכות של קדושינו היקרים, כשהן תובעות את עלבונן ותיקונן. עינינו נישאו למקום, שם תחת יישוב יהודי חי ותוסס מדורי דורות, קיים עתה חלל ריק ואיום. בדברי המשתתפים באה לידי ביטוי, עצמת האסון והשבר הגדול שפקדו את בני משפחותינו. לעיני רוחנו קמו לתחייה היישובים המאוכלסים ע״י יקירינו לתקופותיהם, תקופות של ששון ויגון ובעיקר קם לפנינו הפרק האחרון של מסכת־חייהם, ארוכת הדורות, של יהודי ראדיחוב, לופאטין והסביבה. לפנינו ריחפו דמויו־תיהם המעונות של קדושינו היקרים כשמר המוות נסוך על פניהם אחוזי הבלהות, בדרכם האחרונה בנתיב היסורים והמוות.

באסיפה זו שנפתחה ע״י חברנו יחיאל מנקר ז״ל איש ראדיחוב, הונח היסוד לארגון יוצאי ראדיחוב, לופאטין והסביבה ובה הוכרז על הוצאת ספר זכרון לקדושי השואה ונטיעת חורשה לזכרם. עם פטירתו של יחיאל מנקר, הרוח החיה באסיפה הראשונה ובשלבי ההתארגנות לקראתה, עבר בהדרגה ריכוז העבודה בארגון, לידי הח׳ יעקב רענן ואליו הצטרף מ. פיש. באסיפות השנתיות הבאות שהיו מתכנסות מדי שנה בשנה, בין כסה לעשור, לזכר הימים האיומים, בהם נערך הטבח המזעזע של יקירינו התייחדנו עם זכר הנענים, הנרצחים והנטבחים. שוב ושוב זכרנו והזכרנו את מחזות הבלהות את

עינויי-התופת, שעברו על אבות, אמהות, אחים ואחיות, אנשים נשים וטף, בעלותם על המוקד ו"קריאת שמע" בפיהם. האספות השנתיות היוו גם מוקד לדירבון משתתפיהם להכנת חומר לקראת הוצאת הספר ולריכוז אמצעים כספיים לשם הוצאתו לאור. ידענו שבהתייחדות ודב־רים גרידא, ויהיה הכאב הבוקע מהם גדול ככל שיהיה, לא נצא ידי חובתנו ואף בתפילת 'קדיש" הנאמרת בדחילו ורחימא, לא סגי, אלא יש לעשות ולקדם את מעשה ההנצחה. חובה היתה עלינו לאסוף אחד לאחד קטעי דברים על מה שקרה, פרקי זכרונות מפיהם ומעטיהם של שרידי השואה, כל שמץ של מחשבה והגיגי לב. כל אלה יש להלביש בצורה נאותה, למען נזכור אנחנו והבאים אחרינו, את הראוי לזכור והאסור לשכוח.

עז היה רצוננו, לנסות להחיות מעל דפי ספר־זכרון זה, את היישו־בים ויושביהם על צורות חייהם ומוסדותיהם בכל זמן קיומם ועד קיצם המר ועד בכלל, למען ישמש בידי כל אחד מאתנו ובידי צאצאינו — זכרון־עד ונר נשמה לדמות דיוקנם של יהודי היישובים בחייהם ובמותם.

אגדה אחת מאגדות החורבן — מספרת על ירמיהו הנביא המקונן הגדול, בלכתו בנתיב היסורים של גולי יהודה, ראה והנה השביל מלא דם והארץ מרובצת בדם הרוגיה. ראה הוא עקבות רגליים של עוללים ויונקים, גחן לארץ ונשקם באהבה. בדרך חזרה שבה אותה התמונה, אצבעות ידיים ורגליים מקוטעות ומושלכות בהרים, היה מלקטן, מגפפן מחבקן ומנשקן — על אותה שעה קונן הנביא את קינתו הגדולה.

השואה ההרס והחורבן שפקדו אותנו ואת משפחותינו, הטילו על שכמינו את העול, החובה המוסרית והצורך הנפשי לנהוג כביכול כמע־שהו של המקונן — לחונן, ללקט ולחבק כל ידיעה ופרט — תהיה צורת הגשתם, אשר תהיה — לתקנם ולהכשירם בחיבה יתירה ולשבצם בחרדת קודש בכתר הגבורה הקדושה בדרך העינויים והיסורים, כראוי לכבודם וזכרם של חללי השואה. מסרנו לעצמנו דין וחשבון מלא על הקשיים הכרוכים בביצוע משימה זו. בהעריכנו כראוי את חשיבותה הרבה של ההנצחה לא נרתענו מפני שום מעצור. מתוך הרגשת אחריות וחובה קדושה ניגשנו לעבודה ונשלחו חוזרים תכופים לידידנו בארץ ובחוץ לארץ, בהם נדרשו להרים את תרומתם בחומר וברוח למען ספר הזכרון. ידענו גם שצפויה לנו עבודה מרובה: איסוף החומר, מעקב מתמיד אחרי מהלך העבודה והתקדמותה בדפוס וכיו"ב, תוך חרדה מתמדת לסיכויי איסוף הכספים, כשערך הכסף שבידינו פוחת והולך מיום ליום, ביחס לעלייה המתמדת של המחירים בחומר ובעבודה.

ידענו גם עד כמה מוגבלות האפשרויות שבידינו: ראדיחוב והסביבה מעולם לא היוו, איזור משופע ביהודים, יחסית לאיזורים אחרים. האנשים ששרדו לפליטה אחרי השואה היו גם הם כמובן באותו יחס האמור לעיל. הותיקים בארץ, שעלייתם קדמה למלחמת העולם השנייה — אינם עם רב, גם בחו״ל לא גילינו כתובות של ״דודים עשירים״ כפי שזה קרה למפעלי־הנצחה מקבילים לשלנו. התנאים לא היו קלים וביחוד כשהחוקים הביאולוגיים עושים את שלהם ונוטלים מאתנו ממיטב הפעילים ומעבירים אותם לעולם שכולו טוב. השפיעה לא במעט וגרמה להשהיית ביצוע המשימה העובדה, שהעבודה הוטלה על שכם מספר־אנשים מצומצם ביותר, ועתה למרות כל המיגבלות, ספר הזכרון לשואה של ראדיחוב, לופאטין והסביבה, הנהו לפנינו — ועתה כאשר זכינו לראות את הספר, ערוך ומסודר לפרקיו ומדוריו השונים, אשר השיגה ידנו —, הבה נעלעל בפרקים המחרידים ביותר בתולדות עמנו. השואה האיומה והחורבן, באים לידי ביטוי על ידי מתי מעט מאלה שניצלו מהתופת בעוד עורם לגופם, כל אחד מהם מספר על קורותיו וקורות סביבתו בימים האיומים. בספר מובא לידי ביטוי ההווי של העיירה היהודית גם על ידי אלה שזכו ועזבו את יוון המצולה לפני בוא היטלר ימ״ש, היינו ״הזמנים הטובים״ כשהגויים היו עוד טובים והיו ״רק״ אנטישמיים ולידי הרג ורצח ממש, עדיין לא הגיעו. הספר מרבה לספר על חיי היהודים בכפרים שבאיזור ראדי־חוב, לופאטין, ובזה הוא שונה מספרים רבים מסוגו שאינם נוגעים בפרשה זו.

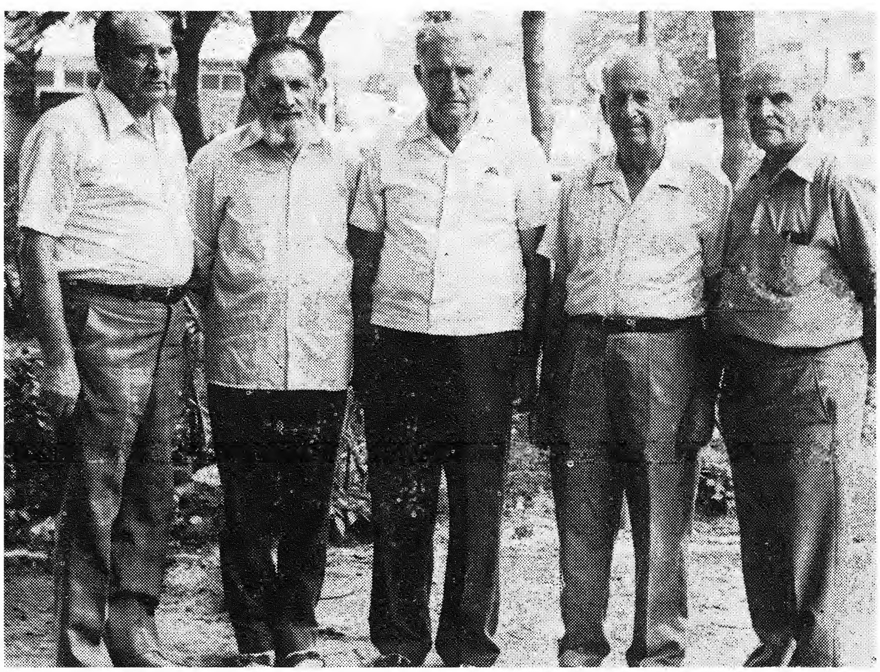
נציין בהוקרה את כל חברי ארגוננו בארץ ובחו״ל שסייעו בממון ובעצה להגשמת מפעלנו. שורה של אנשים נתנה מרוחם ומרצם להצ־לחת מפעל זה. בראש וראשונה נזכיר את יחיאל מנקר ז״ל נחשון החבורה, מיוזמיו הראשונים של הארגון, שתרם ונתן ממרצו ויכולתו הרבים להנחת אבן הפינה של ארגוננו והינחה אותו בצעדיו הראשונים ואת זליג קרנץ ז״ל עסקן ציוני ותיק. באלה תלינו תקוות רבות בקיום וקידום הארגון, אולם כבר בצעדיו הראשונים של הארגון — הלכו לעולמם. נציין ונעלה על נס את נכונותו של חברנו דוד זיצר מסטר־מילטש, אשר בביקורו בארץ, היה בין הראשונים שהעריך ונתן אימון במפעל הנצחה זה. הוא תרם סכום ניכר ששימש כהון יסודי לאמצעים הכספיים המוגבלים שלנו. ויבואו על הברכה האנשים שהביאו את המפעל לידי התחלה וגמר: הסופר מר ג. קרסל, שליווה כל אות ותג בספר, בסבלנות אין קץ, צירף חומר בעל ערך רב, סידרו והתקינו

לדפוס. הוא השקיע בעבודת קודש זו עמל רב והופעת הספר הוא גם סיפוקו המלא.

תודה מיוחדת לבן סביבתנו פרופ׳ דב סדן על טיפולו בחומר היידי בספר ומסתו הנאה הפותחת ספר־זכרון זה.

לחברנו אלעזר וילדר מלופאטין חבר קב. רמת דוד, חלק רב בהופעת הספר. הוא ריכז, כתב ותירגם חומר רב. מקום-מגוריו הרחוק בצפון הארץ לא מנע ממנו השתתפות פעילה בהבאת המפעל לידי גמר. חברנו יעקב רענן, פעל רבות באיסוף תמונות וחומר תעודתי חשוב המשקפים את חיי היהודים בראדיחוב ומשווים לספר אופי אבטנטי ואחרון אחרון — מאיר פיש שהעמיס על שכמו את העול העיקרי. עשה לילות כימים והוא הוא שהביא את המפעל עד הלום. ראוי לציין במיו־חד את דבקותו במטרה ואמונתו האיתנה, כאשר בקצווי מחננו הקטן, נראו פה ושם סימני ייאוש ועייפות, נשאר הוא בטוח בדרכו ואיתן כסלע, אכן הופעת הספר הוא גמול הולם לעמלו.

חברי הארגון והמערכת



מימין לשמאל: זליג ארנשטיין, אלעזר וילדר, מאיר פיש, יעקב רענן, ויעקב קרמניצר

דב סדן.

במבואי אסופת הזכרון

א.

עם האסופה, המונחת לפנינו עתה, נוספה עדות נחשבת לחייהם וזכרונם של כמה וכמה יישובי־היהודים בקצה־צפונה של מזרח־גליציה, והיא עדות מהימנה מפי ילידי היישובים ההם, עיירות וכפרים, מהם שהניחו את מקומות הורתם וגדולם לפני הפורענות, מהם שהיו בהם בשעת הפורענות וניצלו, בנסי נסים, מעטים מקרב רבים, שנספו במיתות אכזריות, ומתוך דברי הכותבים אנו למדים אורחם ודמותם של היישובים האלו בשניים, שלושה דורות אחרונים, במקצת לפני המלחמה האחרונה, ויותר מלאחריה, וביחוד בימי אחריתם האיומה. כמעט כל הדברים הם דברי זכרונות של כותב וכותב, רובו בחינת מה שראיתי ואף מקצתו בחינת מה ששמעתי, וכמעט שנעדרת בחינת מה שקראתי.

ודאי שיש בכך צד של חסרון — שהרי בחינת מה שראיתי אינה מקיפה אלא דור, הוא דור־בעליה, ובחינת מה ששמעתי יש בה, כמובן, להוסיף, אך גם היא אינה מרחיקה, ברגיל, אלא כדי דור או דורותיים: אבל יש בכך גם צד של יתרון — הלא היא המהימנות של הזוכר וזכירתו, באופן שהעדרו של ההיסטוריון, החופש בעלים בלים, ומעלה שפונות שלשום רחוק, מתפצה במציאותו של כרוניסטן, המעלה את חוויותיו, חוויות תמול קרוב, ודין להודות, כי עורכי האסופה שלפנינו טרחו יגיעה נאמנה לעורר את כל שיש בלבו ובפיו להעיד עדות של אמת על הישובים ההם, חייהם ומותם, וכן הצילו כמה חטיבות יקרות של חיי כמה קהילות משיכחה והשכחה. וביותר שהעורכים ומסייעיהם דאגו לתשלום דברי הזכרונות בכמה דרכים — כמה וכמה פורטרטים־שבכתב על כמה וכמה אישים. שיצא להם מוניטון, והרבה פורטרטים — שבתצלום של רוב בני המקומות ההם, יחידים, משפחות, אגודות, לקיים טוב מראה עיניים, הוא מראה פניהם של זקנים ובנים ובני־בנים, שיופים עלה לפנינו מספרם של הרמן שטרוק וארנולד צוויג "דאס אָוסטיידישע אַנטליץ" וכל המרבה. כדרך שמרבים כמה וכמה ספרי זכרון של קהילות, להראות את פנינו,מצדי צדדים, הרי זה משובח וכבר מילתי אמורה כי קודם שהספרות גילתה את יפי הפנים האלה, גילתם אומנות הציור, למן דוד משה גוטליב עד אפרים משה ליליין ווילהלם וואכטל,

השאלה, על מה נתלכדו באסופה שלפנינו קהילות אלו ואלו, תשובתה היא קודם כל בקירבת היישובים האלה, אם כי אפשר כי ישובי־הקצה עשויים היו לצירוף שונה, אם לצד מערב אם לצד מזרח, אך אפשר כי השפיעה הבחינה האדמיניסטרטיבית של הרשות — על כל פנים שומעים אנו ממאמרו של הרב ר׳ שמעון אפרתי, כי הישובים, הכלולים בספר, נמצאו בנפת ראדיחוב, שנמנו עמה שש העיירות: חוליוב, טופורוב, סטויאנוב, וויטקוב, לופאטין, שטרוויץ וסטרמילטש. אך בהמשך דבריו הוא מעיר, כי מבחינה אדמיניסטרטיבית של הרשות ראדיחוב היא מרכזה של קבוצת העיירות האלה ואגפיה, שכן בה היו מתכנסים רבני הקהילות האלה, בענייני הגזירות של מושל הנפה ומסייעיו, אך מבחינה יהודית היה מרכזה בחוליוב, כי בה שכן סבו של הכותב, הרב הצדיק ר׳ ראובן דוד אפרתי, שנתפרסם, כמותו כבנו שירש כסאו, כפועל ישועות, ונהרו אליהם כואבים וחולים מקרוב ומרחוק.

וזאת להעיר, כי השיקול בין שתי בחינות אלו, הבחינה הכללית והבחינה היהודית, כבר היה לפני ר׳ אברהם מנחם מנדל מוהר, בבואו (משנת תשט״ז ואילך) להשלים את החסרון שבספרו של ר׳ שמשון הלוי בלוך ״שבילי עולם״, ועיקר ההשלמה של מוהר ענין אירופה, שחסרה מספרו של קודמו (שלא הספיק לכתוב אלא את ערך פורטוגאל), ובה ענין הקרוב אליו — היא מדינת עסטרייך, והקרוב מכל קרוב אליו — גאליציא; והשלמתו על דרך שכילכל את דבריו בקצרה, גליל גליל וישוביו, וכל ישוב, אם עיר אם עיירה, ופעמים אף כפר, נסמן מנין אוכלוסיו, ונזכר משהו באוצרותיו, כלכלתו, ומשהו־מן־המשהו בקורותיו, אם כי, פעמים מעטות, לגודל חשיבותו של הישוב, האריך ופירט לכאן ולכאן. ככל הנכון נמשך, בידיעות הכוללות, לספרי העזר ויצא בעקביהם, אך לפי שראה עצמו מחויב, על פי ענינו שלו ושל קוראיו, לעורר על הנקודה היהודית — שילב מיני ידיעות על כך, והאריך ביותר לגבי לבוב המעטירה, גם מהיותה עיר הבירה, גם מהיותה עיר הורתו וגידולו ועשייתו (הביוגרפיה של עצמו כובשת שם מצע, ששיעורו מעבר לכל פרופורציה סבירה), אך גם בערים אחרות שילב ציונים שונים, ועיקרם הזכרת שמותיהם של אישי־ישראל מפורסמים, אם בתורה ואם בדעת; ונאמן לראייתו המשכילית הזכיר גם גדולי ההשכלה גם קטניה, אך פסח על גדולי החסידים, ואפילו היו אדירי־תורה וגדול מרבנן שמם. ולא פירשתי כלל־שיטתו אלא לענין הישובים שלנו, שהוא, אמנם, מזכירם, בפרטו את יישובי גליל זלוטשוב וכך סדרו: ״חאליוב אלף איש ארמון ופרדס נאווה — ראדזיכאוו שש מאות איש — סטאניסלאוושיק ת״ק איש; סטאיאנוב שש מאות איש מסחר תבואת השדה; שטשוראוויצע ת״ק איש, טאפארוב ת״ק איש, שארית סוללות סביבה —וויטקאוו נאווי ת״ק איש; לופאטין כפר גדול ונאוה נבנה במאה הי״ב למספרם ארמון יפה — —״.

ב.

עינינו הרואות, כי אם לקורות הישובים — עיירה אחת נזכר בה ארמון בלא תאריך־בנינו (חוליוב), ועיירה אחרת נזכרים בה שרידי סוללות, שהם סימן למיבצר שהיה או למלחמות שהיו (טופורוב); עיירה אחת נזכרת פרנסתה (סטויאנוב), עיירה אחת נזכר נופה, פרדס נאה (חוליוב), והכוונה, כנראה, לגן שנטעו בה אדוניה, הרוזנים באדני, שאחד מקרבם היה גם ראש ממשלה באוסטריה, ואף כפר אחד נזכר גם נויו גם ארמונו ותאריך יסודו (לופאטין), ואין הוא תאריך בנין ארמונו שהיה כנראה במאה הי״ג (ולענין מלחמת הטאטארים יש בזה נפקא־מינה). הצד השווה בתיאור העיירות הוא מנין האוכלוסיה בימים ההם, (זולת לופאטין) ועל פיו הבכורה לעיירה אחת (חוליוב), שלא נעשתה לימים מרכזה. כמובן, שהמנין, שכלל גם את הגויים, נשתנה ולטובת היהודים, גם אם היתה הגירה מתוך העיירות, והוכחה פשוטה לכך גם שמות העיירות, שנעשו תחילה כינוי ולימים שם משפחה, וכן אעיר על שם טופורובר, מכאן — ר׳ משה טופורובר, מראשוני צדיקי החסידים, ומכאן המשכיל ר׳ יעקב טופורובר, שכבר נולד בברודי, והלך לליפסיא והוא במשתתפי ״כוכבי יצחק״ ו״בית תלמוד״; ואף על שם ויטקוב — כגון פישל ויטקובר (אימ״ן), שכבר נולד בקריסניפולי (קריסטינופול), והוא סופר ועתונאי ביידיש ונספה בימי השואה, וכן על שם סטאניסלאווטשיק — כגון ר׳ ברל סטאניסלאווטשיקער, שהיה חזן בבית הכנסת הגדול דחוץ לעיר (פערשטעטישע שיל) בלבוב, ובתו נישאה לשארנו ר׳ פרץ הורוויץ (מצאצאי השל״ה, שהורתו וגידולו בשטרוויץ׳, ולענין שטרוויץ—הרי ר׳ שלום שטערוויצער, מחשובי הסידי בלזא ומלמד גמרא מפורסם בברודי; וכן לענין לופאטין — וכבר העירותי על ר משה לופטינר הנמצא ברשימת הפרנומרנטן ל״אמרי שפר״ של הרץ הומברג, שנקרא בסביבתינו שנויצענפרעסער (אוכל חלב); ללמדך כי הפרנומרנט ההוא מכלל ראשוני המשכילים היה (אכן בברודי היתה משפחת לאפאטי, ועיקרה נחתומים, ואיני יודע להכריע, אם נקראו על שם העיירה; אולם שם לופאטינסקי מצוי הוא בקרב האוקראינים, מהם אישים נודעים, מי באמנות הבימה, מי באמנות הפיסול, מי בכמורה, מי בבלשנות וכדומה, ורובם ככולם ילידי גליציה, ללמדך שיסוד־מוצאם באותו כפר שהם נקראים עליו), ואחרון אחרון ראדיחוב — שבשמה נקראת משפחת ראדיחובר (וכנראה ראדזיחובסקי, כשם משפחה המצויה בארגנטינה, מוצאו אחר, ואולי טעות בידי).

ג.

אך נחזור לר׳ אברהם מנחם מנדל מוהר ודרכו, כדי להעיר על דגשיו מבחינה יהודית — שלא מצא בקהילות הנזכרות מי שראוי לו לפרוש בשמו, ואמנם לא היו, לפי ראייתו וכיוונה, מועמדים לכך, ואם לרבה של הקהילה, שהיתה בימיו הגדולה בשש הקהילות האלו, והיה בה רב מפורסם על כל סביביו, הרי זכור

היה, כי הנחשב במשכילי עירו, יהודה לייב מיזיש, שנלחם באמונה במופתים ודומיהם, גילגל את הדיבור על חזנאכער מחאליוב, והיא, כנודע, הגדרת הידעוני רופא־אליל. ואמנם, הנפה ההיא, אף ששכנתה ממזרחה היתה ברודי ומשכיליה וממערבה זשאלקיוו ומשכיליה, היתה טריטוריה חסידית מובהקת, שראתה את מוקדיה הקרובים יותר בשכנתה אחת, בלזא, בירת ר׳ שלום רוקח ושושלתו, ובשכנתה אחרת אולסק, בירת חותנו של ר׳ שלום, הוא ר׳ חנוך הניך בעל "לב שמח" ושושלתו, ומוקדיה הרחוקים יותר במרכזי צדיקים אחרים. ומה שחשוב לציין, כי הנפה ההיא התמידה אף האריכה באופיה זה והיא הנסיבה, שההשכלה, שנתפסו לה זעיר־שם זעיר־שם, איחרה פה כהופעה כוללת יותר, ובהופיעה כן, כבר היתה רוח אחרת, רוח התנועה הלאומית ונשיבתה נשיבה רומנטית. לא שלא היתה התנגשות בין אבות חסידים ובין בנים ציונים — ושמעתי מפי אשר ברש מעשה שאירע בימי נעוריו שלו ושל חנוך ילון, שבא אליהם סטודנט צעיר מברודי, הוא נתן מיכל גלבר, וחיזקם בציונותם, ונטלו מגיני־דוד והדביקום בבגדיהם, בגדי יראים, ושוטטו ברוב גאוה לפני ביתו של הרב ר׳ חיים לייביש המרלינג, קראם והצביע על מגיניהם לאמור: בעסער שמדט אייך שוין און מיר זענען אייער פטור, דהיינו: מושב שתשתמדו כבר ואנו פטורים מכם. אולם הנערים הרגישו כי הרב, שהיה רבם של חסידי בלזא בעיירה ושנודע בפיקחותו, יותר משזעפו מדבר אליהם, הרגלו מדבר אליהם, שהרי כך היתה התגובה המסורה על כל תנועה חדשה ברחוב היהודים, מאז יאקוב פראנק וכיתתו. הלכך לא ענו לו לרב וחייכו לעומתו, וחייך גם הוא לעומתם. ולענין פיקחותו של הרב, הרי אשר ברש מזכירו ברשימתו, שבה הוא מביא ביאור לענין כוחא דהיתרא עדיף, שהרי לאיסורא אין צריך כוח. ודומה כי אופיינית ביותר היא העובדה הקטנה שסיפר עליה לישראל זמורה ופירסמה ב"כתובים" — כשנודע להם לאשר ברש ולחבריו, הנערים, ענין ר׳ משה מנדלסון, אמרו לקיים זכרו, ביום היארצייט שלו, באו לבית הכנסת ועשו לו תיקון, כדרך שנהגו ביום ההילולא של צדיקים, ולא חשו כל סתירה בכך. דומה, כי עצם אפשרות כזאת גם היא מתבארת מתוך אותו איחור, וכך ביארתיו בשוחחי עמו בזה. וחיזק דעתי, לאמור: צא וראה, אימתי בן־משפחתנו (כלל גם אותי בה, משום רעיתי, שאמה ממשפחת ברש גם היא), שישב בברודי, יהודה המכונה יוליוס ברש, נצטרף לה להשכלה, ואימתי אחי ואני פקדתנו ההשכלה, שבינתיים היינו, שלושה דורות, בחסידות, ולא עוד אלא אחי, שהשתקע בברודי, נקט נוסח ישן יותר של ההשכלה ונתפס לו גם באורח־חייו. ואמנם הכרתי את אחיו ברוך מילדותי שהיה מזדמן לי בדרכי כמעט יום יום — אני, הילד, הלכתי מכפרי לבית־הספר שבעיר והוא, המבוגר, היה הולך מן העיר לכפרי, שבו אל המנסרה של ר׳ נחמן (אביו של נתן מיכל) גלבר, שהוא היה פנקסנה. לימים, הייתי פוגשו בבית העם והוא איש משכיל, בקי בספרות העברית

(ביחוד של ההשכלה) והגרמנית, ואף היה מספר על אחיו, אשר, שישב משכבר בתל־אביב, והיה מריץ אליו מכתבים, ומפרטי סיפורו אזכור ענין תכניתו של אשר לתרגם "רובינזון קרוזו", ושאלתו לאחיו, האם אפשר למצוא בעירנו את כתב היד של תרגום הסיפור, מעשה יצחק ארטר (והוא, אמנם, נשמר באוצרו של בית הספר היהודי ואבד), וכן אזכור, כי כתב לו שהוא מתכוון לצאת לטיול לאיטליה, אבל באמת לא קיים כוונתו שלא יצא, כל ימיו, מארצנו. ועוד לענין אחיו — בת היתה לו והיא נערה מחוננת, ועמדה בראש אגודתנערותעבריות, ונקפדה באבה.

ד.

אך נשוב לענין הנפה וחסידותה שהיתה בה כיסוד השליט שהתמיד והלך, ושאלה היא, אם ניתן להעזר בשנינתו של מ. ד. בראנדשטטר: נבנתה רכבת — ברחה שושלת הצדיק וחצרו. ודאי הוא פירוש של תהו לגבי חזיונה המאוחר של קביעת מושבי הצדיקים בכרכים דווקא, אך אפשר הוא פירוש ממש לגבי חזיונה המוקדם יותר של קביעת חצרות הצדיקים בעיירות הרחוקות מקווי התחבורה הגדולים, אם כבישים אם בתי־נתיבות. והרי הנפה הזאת לא נבנתה בה רכבת, שהקו שלה, בסביבה ההיא, הוליך מברודי ללבוב (1869), מבלי לעבור עיירות־יהודים בדרך, והכוונה היתה שלא להנות כלכלתם ופרנסתם, מה שאין כן בקוו, שהוליך מלבוב לבלזא (1877). וכענין הרכבת בתקופה מאוחרת יותר, ענין הכביש בתקופה מוקדמת יותר, ונמצאה אותה נפה וכמותה כביכול באותה מובלעת, שכלי־הרכב המחברה הוא עגלת־הסוסים, ומסעה בשופי, ומתינות גוררת מתינות. ודומה, אף דרכה של השכבה העליונה, היא שיכבת בעלי־האחוזה, שהיתה מצויה בנפה הזאת, עשתה את שלה — כמשפטה של אצולה לאמיתה לא היתה בה תמורת הדורות על דרך ההתנגשות, אלא על דרך ההשלמה, שהאבות נהגו דרך ארץ בבניהם ואיפכא. ועדות לכך כמה משפחות, שתוארו לפנינו, כגון משפחת אקר, שאבי־הבית ר׳ לייבוש (שאשר ברש מתארו, אותו ובנו, בשם חקר) היה חסיד בית־רוז׳ין, ונסע אל צאצאם, ר׳ חיים דוד מנזון, שהיה נקרא ר׳ דודילה, ואף היטיב מעמדו, בסייעו להעביר חצרו תחילה מסאנדווישניה (סונדובה ווישניא) לראדיחוב, ולימים מראדיחוב לברודי, ופה היה עם המסייעים לקנות לו, מלבד החצר הנאה ברחוב בית החולים (לימים נקרא על שם מייסדו רחוב ר׳ יהודה נתנזון), בתים בעיבורה של העיר. הוא אבי בית הקר עצמו היה נוסע אל הרבי ר׳ דודילי לעירנו, שבה למדו בניו בגימנסיה והכרתי שניים מהם, האחד, שהיה רוקח לפי אומנותו, וביתו תחילה בלבוב ולימים בתל־אביב, וגאוותו על בתו המשוררת היהודית פולנית אנדה אקר ויגונו על ששלחה יד בנפשה; האחר, יהושע אקר, שלמד אגרונומיה והוא ורעיתו, לינה לבית אנדרמן, חברי אגודת "חלוצי ציון", שייסד יוסף אהרונוביץ בעירנו, עלו, בימי העליה השנייה

לארצנו ונמנו עם טובי חקלאיה. לאמור, גם כוחו של איחור שליטתה של החסידות, שגרם כממילא איחור חדירתה של ההשכלה, גם אופיה של האצולה, כדמות בעלי־האחוזה והחוכריה, שנמנעה בה, מחמת אסתניסיות, התנגשות חדה בין אבות לבנים, הם הם שסייעו למעבר נוח יותר בין הישן לבין החדש ; שאינו דומה דור שההשכלה הקדימה לכובשו, והוליכה, דרך הטמיעה וקירובה החוצה, כדור שההשכלה איחרה לכובשו והוליכה, דרך הלאומיות וקירובה, פנימה. וכדי לחדד את הענין אביא, בתחומה של הנפה ההיא, שתיים דוגמאות.

ה.

דוגמה אחת — באסופה נזכר וחזר בעל האחוזה ר׳ שבח וואקס, שלא העסיק באחוזתו אלא כדוגמת עצמו, דהיינו יראים ושלמים, וככל האפשר חסידים כדוגמת עצמו, חסידי בלזא, ודין להזכיר בעל־האחוזה שלפניו, שישב בשטרוויץ גם הוא, ושליטתו על כמה וכמה אחוזות, הוא אבי אם אמי חורגתי, ר׳ יצחק (איציק) ספיר (הנגינה בהברה האחרונה), חסיד בלזא נלהב, ולו שבע בנות, שהשיאן למיוחסים וגדולי תורה — אחת היתה נשואה לצאצא בעל ״יעלת חן״ ובעל ״טור אבן״, אחת היתה נשואה לצאצא השל״ה, אחת היתה נשואה לבנו של ר׳ יואל אשכנזי רבה של זלוטשוב וכיוצא באלה, והוא, ר׳ יצחק, היה, עד פטירתו, מפרנס בכבוד את כל חתניו, למדנים מופלגים, שהיו בקיאים בדברי חכמה ודעת, כדרך חולין על טהרת הקודש, ולא הלכו לבית־הספר של הרשות ; ואדרבה, חותנם טרח כל הטרחות לשחרר את בניהם של היראים בכלל ושל החסידים בפרט מחובת הלימוד בבתי־הספר וכמה רוזנים, שהיו מראשי הרשות, סייעו בידו, ומנהג זה, שהיה בו משום ״Fraus Legis״ כדרך הלכה ואין מורין כן, נהג בגלילותינו, עד תמוטתה של אוסטריה, ואף לאחריה. כן, ר׳ איציק ספיר נדרש להקריב קרבן אף הוא — הרוזנים, באדני ורוסוצקי, דרשו כגמול את תצלומו ונסע לרבו, ר׳ יהושע רוקח, ומשהתיר לו, עשה כחפץ־הרוזנים, ונשמר תצלומו ועבר ירושה לנינו, הוא אחי הצעיר שנקרא בשמו.

דוגמה אחרת — משפחת וויטלין בניה נפוצו הרבה בנפה הנידונית, מהם אמידים, מהם בעלי בתים בינונים, ונודעו ביותר בעלי־האחוזה שבהם, ובאסופתנו נשמע על ברנרד ויטלין, בעליה של אובין נובינה ועל אחיו יוסף (יוז״י) ויטלין בעליה של וויגודה, כשם שנשמע על אביהם ר׳ שמואל ויטלין, שהיה בתוך השיטה, ואילו צאצאציו שיצאו מתוכה, עד נשואי תערובת הגיעו. וכאן אתנו המקום להזכיר, כי משפחת ויטלין ידעה משכבר את חדירת ההשכלה אל קרבה. השם יוסף החוזר ונשנה מתייחס על יוסף ויטלין, שהיה בחבורת ראשוני המשכילים, פרל ושי״ר, והיה בהם מראשוני החלוצים לכתיבת יידיש, שכן הוא מחברו של הסיפור ״אלטער לעב״, עיבוד סיפורו של רובינזון קרוזו. אכן, לימים, חמשת האחים ויטלין, בני

הנפה שלנו, למדו בגימנסיה הגרמנית בברודי, כעדות דודנם יוזף ויטלין, שנולד בדימיטרוב, בנפה שלנו גם היא; הלא הוא הסופר הפולני הנודע, משורר "ההמנונות" ומספר "מלח הארץ" (שניהם נמצאים בתרגומו של בנימין טנא) ומתרגם הומירוס, סופו קרא עצמו פרנצישק יוזף (שמות הקיסר הנודע) ואחריתו שרויה בנצרות, שנמשך לה עוד בביכורי־יצירתו

ו.

ולא הבאתי שתי דוגמאות אלה, של בתי בעלי אחוזה ואוירתם — אחת, שבה הישן שקוד היה לדחות את החדש, ואחת, שבה החדש בהול היה לדחות את הישן, כדי לומר כי, אמנם, דוגמות־קצה הן, ואילו הממוצע היה טיפוס מעורב יותר, שאוירת־ביתו היתה ממוזגת יותר, וקורא האסופה שלפנינו ימצאנה בשרטוטי התיאור של בית אקר ובית רפפורט ובית גאסטהאלטר ואחרים, שצאצאיהם נמצאים בארצנו. ואם בבתיהם של בעלי אחוזה, שאחוזם באוכלוסיה מועט, כך, בבתיהם של בעלי בתים מצויים, שיכבת הבינונים, שאחוזם באוכלוסיה מרובה אף מכריע, על אחת כמה וכמה. צאו וראו, ולא בלבד באסופה שלפנינו אלא ברוב אסופות זכרון לעיירות — בתצלומי־משפחה ומצאתם, מה מועטים התצלומים המראים את כל בני המשפחה כסויי־ראש או גלויי־ראש, ומה מרובים התצלומים שהזקנים כסויי ראש והצעירים גלויי ראש, וכבר העירותי, כי כאב־טיפוס לכך הוא תצלום משתתפי ועידת קאטוביץ, שכוחה היא במה שנתנה לאלה ולאלה טעם חדש של אחדות חדשה, דרך מחודשת של אהבת ישראל, ולימים בא קונגרס הציונים והגדיל.

ומבחינה זאת ראוי שלא לשכוח דבר, שהנוסטלגיה עלולה להשכיחו או, לפחות, למעטו — הלא היא רוח המריבה והקטטה, שהרקיחה את עיירות ישראל. ואין הכוונה למריבה רחוקה יותר, בין מתנגדים לחסידים, אלא בין חסידים לחסידים, והנפה שלנו לקתה בה הרבה, ולא מעטים באסופתנו רמזי־סיפור ופירושי־סיפור על כך. הכוונה אינה למריבה שיצאה ללהב גדול, בין סדיגורא וצאנז, ועד נידוי, וחרם ואפילו הרג הגיעו, שכן מריבה זו פסחה על הנפה הזאת, באין הצדדים האלה בה, הכוונה למריבה מאוחרת יותר, בין חסידי שושלת בלזא וענפיה לבין חסידי שושלת רוז'ין וענפיה, ולענין לופאטין אנו שומעים על שני רבנים בה — האחד, ר' חיים לייבוש העמרלינג, רבם של חסידי בלזא והאחר, ר' מנדל לשצ'ובר, רבם של חסידי רוז'ין. ומפי אשר ברש שמעתי, כי שעה קטנה היו בה, באותה קהילה קטנה, ארבעה רבנים, ואלה פוסלים שחיטתם של אלה, וכיוצא בזה ודומה, כי לא ניתנה עדיין הדעת על כך, כי מריבנות וקטנות זו שעשתה קהילה וקהילה כקלחת של חילוק ופילוג, הבליטה, שלא כרצונם וכוונתם של עושיה את רוח האחדות החדשה ורוח האחוה החדשה, שנצררה בכנפי הציונות, וביחוד בכנפי הציונות המגשימה, ובאסופתנו הרבה עדויות לכך.

ז.

הדגשנו את הציונות המגשימה, שעיקרה היה בחידוש צמד־יסודות ישנים־נישנים — תחית ארצנו ותחית לשוננו ושהיתה עשויה כבת תחרות לחסידות שכוחה בהגשמה עצמה. אך אין לקפח גם גילויים אחרים. וכאן ראוי לתקן מגרעת והיא שכחת דמותו ופעלו של יעקב פפר (הוא נהג לחתום בארבע, או לפחות, בשלוש פא״ין) — יליד ראדיחוב וגידולה, שהיגר לארצות הברית ופעל שם כסופר ועורך ועסקן. ערכו מצוי גם בלכסיקון הישן של ספרות יידיש (1927) גם בלכסיקון החדש (1968) וראוי להציל את הערך הישן, מעשה זלמן רייזין, מפני קיצוצו של הערך החדש מעשה יעקב כהן — מתוך שהערך המאוחר שאול מערכו המוקדם, הריהם מתנבאים בסגנון אחד לענין ראשיתו של האיש: הורתו (1874) וגידולו במשפחת אמידים; תלמודו בקודש ובחול, חסידותו הלוהטת ועליתו ברגל לרבו בבלזא, נדידתו, בשנה הט״ז לחייו, לישיבה במרמרוש־סיגט; התמשכלותו והליכתו ללבוב והגירתו לאמריקה (1895); חיבוטי פרנסתו, הצטרפותו לסוציאליסטים; כתיבתו (למן 1901 ואילך); עזרתו בייסודו של ״פארווערטס״. והשתתפותו בעתוני יידיש אחרים; עורכותו, תחילה של דער אמעריקאנער ולימים (1904) בעתון היומי דער אידישער אמעריקאנער, ייסודו של עתון משלו פפעפערס וכנבלאט, אחריתו כבעל משרד לפירסומת, ופטירתו (1922), אלא שהערך המאוחר החסיר מה שהיה בערך המוקדם, והוא בעל חשיבות כי אותו שבועון על שמו היה כלי מבטא של החברה שהוא ייסדה, פארבאנד פון די גאליציאנער און בוקאווינער יידן, והיא הלאנדמאנשאפט המאורגנת הראשונה באמריקה, דגם־ראשית לארגון כולל יותר, הוא הקונגרס של יהודי ארצות הברית. ואוסיף על כך, כי הוא ביקר בה בגליציה, וראה מאמרו של צבי ביקלס־שפיצר עליו (פאלקספריינד, סאנוק, כ״ב אלול תרע״א).

ח.

ובאחרונה אעיר על ניסוי נאה, שנעשה באסופה זו, והיא השתקפותה של הנפה בספרות היפה. אמנם, הניסוי מצומצם על נובילה אחת של אשר ברש ״יהודי מצרה נחלץ״, שחזרה ונדפסה פה בתוספת הקדמה של בן־ציון פרידמן, המתאר את הרקע של הסיפור והוא מעשה שהיה וכפי שהיה (1898), וניתן בידנו לעמת מה בין דבר ממש כאמתו לבין דבר עיצוב כאמנותו. ודומה, כי ניתנה אפשרות רחבה יותר, וביחוד ששלושה מספרים עמדו לה לנפה הזאת, ונופה ואנשיה הם רקע סיפורם ומצעו, אך לא כלשונו של זה לשונו של זה — הצעיר שבהם (1896), הוא יוזף ויטלין, כבר שרטטנו דרכו — לשון כתיבתו פולנית. ואם כי סיפורו הנודע ״מלח הארץ״, ראש נפשותיו גוי משבט ההרריים בגליציה, שחולי העגבת הוא סיבת־עקרותם, הרי יש בו גם קוי־תיאור של יהודים, וניכר בהם רישומם של יהודי הנפה ההיא, כפי שנחקקה בו בילדותו, והם קוים המגיעים

לפעמים כדי בליטות של סמל ומיתוס. הגדול ממנו משהו במנין השנים (1894) היה לימים ידידו־כנפשו, הוא יוסף רות, שכתיבתו גרמנית ושנהג להתכחש לכמה פרטי הביוגרפיה של עצמו והמירם בבדיה מתחלפת, וראש להם הכחשת עיר הולדתו, ברודי, והחלפתה בישובים סמוכים, בין מחוצה לגבול, רדיביל (ראדזיבי־לוב), בין מפנים לגבול, כפר שוואבי (שוואבנדורף) או כפר ברלין, הקרובים ביותר לנפה ההיא, שפלת פטר נהר בוג ונחליו, והוא אף משכיל ביותר בתיאורים המהימן, של נוף ואנשיו היהודים, אף שלא זכה לחינוך יהודי ממש, וסופו אמנם אינו שמד, אך קירובו — התפעלות לזיווג של קתוליות והבסבורגיות.

והפליג מהם הגדול מהם בשנים (1889) אשר ברש, שחינוכו לא היה כחינוכם ומתוך שגדל בתוך השיטה ומתוכה, היה סופר שלשונו לשון בית, קצתה יידיש ורובה עברית, והוא גם שהגדיל לעשות לנפה ההיא וסיפוריו, ביחוד "בית מיבשל השיכר" ו"בכפרים" מרובים בהם תיאורי לופאטין וסביבתה שהיו באים על השלמם הגמור, אילו הוציא לפועל רעיונו לכתוב סיפור גדול שרקעו הוא המשולש: ברודי, כמרכזה של השכלה, ודמות ראשה לה ר׳ נחמן קרוכמל; לבוב, כמרכזה של למדנות, ודמות־ראשה לה ר׳ יעקב אורנשטיין; ובלזא, כמרכזה של חסידות, ודמות־ראשה לה ר׳ שלום רוקח, כשמוקד הסיפור הן לא הדמויות הראשיות, אלא רוב יהודים, ודרכי חייהם, כפי שרחשו בתוך המשולש, שעיקרו נפת הורתו וגידולו.

על כל פנים תיאורו של הנפה ונופה, כפי שניתן בסיפוריהם של שלושת המספרים השונים האלה, הוא ענין לענות בו, והיא תעודה הצופה לחוקר ולחקר.

ירושלים, ה׳ אדר א׳ תשל״ח

ז. ארנשטיין

ראדיחוב

היתה זו עיר־עיירה אזורית (פוביאט) במזרחה של גליציה, מחוז טרנופול, על קוו הרכבת לבוב־לוצק ובה כ־12 אלף נפש, כמחציתם יהודים והשאר אוקראינים ופולנים האחרונים היו מיעוט, שמרכיבו העיקרי, משפחות עובדי מוסדות השלטון בעיר. היהודים כחמשת אלפים נפש, שיקפו את יהדות פולין הגדולה וכל שהיה בה היה גם בראדיחוב היהודית: אירגון הקהילה, רבנים, שוחטים, דיינים לומדים, מלמדים "חדרים" אירגונים ציוניים, תנועות־נוער ציוניות. בתי כנסת, (אחד מהם מהפוארים במחוז) חסידים עם "שטיבלך" שלהם, בעיקר חסידי "הושיאטין" וחסידי "בעלז", וכמובן נשואי פנים, גבירים שהיו פרנסי הקהילה ו"עמך" דלפונים ואביונים, שהיוו צאן מרעיתם.

היתה העיר מרכז מסחרי ואדמיניסטרטיבי לעיירות קטנות ממנה ולכפרי הסביבה הקרובים והרחוקים. היו גם מספר מפעלים כלכליים־שרותיים, בבעלות יהודית: טחנות־קמח ששירתו את העיר ואת העורף שלה, מנסרות־עצים, שתוצרתן סופקה לארץ פולין כולה ושימשה בעיקרה ממוצרי הייצוא של הארץ, בית־חרושת לבירה וביח"ר ללבנים שרופות.

האירגון היחיד המשותף ליהודים ולגויים היה ה"צך" הוא ארגון בעלי המלאכה.

ה"יריד" היה האירוע המרכזי של העיר שהתקיים אחת לשבוע, ואליו נהרו הסוחרים והחנוונים היהודים של העיירות והכפרים מהסביבה. אלה הביאו את מרכולתם, ובתמורת הפדיון קנו את הסחורה לחנויותיהם, מלאי לעסקיהם עד ל"יריד" הבא. הגויים הביאו את תוצרת משקיהם, תבואה, עופות, ביצים, חזירים ועוד.

המרכזי בבתי הכנסת היה בית הכנסת הגדול, ה"שוהל שהיה כאמור מבתי הכנסת המפוארים במחוז טרנופול, התפללו בו בשבתות ובחגים ואילו בכל ימות השבוע התקיימו התפילות "בבית המדרש", שבו היו מתפללים רובם של יהודי העיר, פרט ל"שטיבלך" בהם התפללו החסידים.

חינוך

מלבד בתי־הספר הממלכתיים, היסודיים, בו למדו ילדי היהודים יחד עם ילדי האוכלוסיה האחרת — היתה גמנסיה שנוסדה ע"י הגרף באדעני (בעל־אחוזות באזור) בבנייני הארמון שלו בעיר. במרוצת השנים הפכה גם היא למוסד ממלכתי.

התלמידים היהודיים רוב ניכר בין ילדי העיר, היוו מיעוט בגימנסיה זו בגלל המגמה הכללית, שלא להרבות יהודים במוסדות ההשכלה העל־יסודיים, וכן בגלל שכר הלימוד הגבוה בהם, שרק היהודים העשירים של העיר יכלו לעמוד בו. היה גם בית־הספר העברי שקויים כמובן ע״י האירגונים הציוניים. כאן למדו בערב, לאחר שהלמוד בבתי הספר הממלכתיים בשעות הבוקר, היה למוד חובה. מלבד אלה היו מוסדות־לימוד בלתי־ציוניים. היו אלה שני מוסדות מיסודם של אנשי ״אגודת ישראל״ האחד ישיבת ״חורב״ והשני בי״ס לבנות ״בית יעקב״, לצעירי האגודה השתייכו; ח. קליין, צ. שפירא, מ. הלפרין, ש. שכטר, וייסבלט וליפא קיצ׳ס.

עיקר מוסדות החינוך התורניים היו כמובן ה״חדרים״, המוסד החנוכי הטפוסי והאפייני לרובם של ילדי בית ישראל בפולין.

ארגונים ציוניים

פרט לאירגונים שבאו וחלפו — היו בעיר: הציונים הכלליים שנקראו ״סתם ציונים״. כאן התרכזו בעיקר השכבות הבעל־בתיות האמידות ובו היתה קשורה תנועת הנוער ״אחוה״. בין אנשיהם הבולטים היו זליג קרנץ, נתן בריא, ד״ר מילגרום ועוד.

״התאחדות״ ו״גורדוניה״

בגליציה המזרחית כמעט לא היו קיימים סניפים ל״פועלי ציון״ את החלל הזה מלאו סניפי ה״התאחדות״, בהם היתה קירבה רעיונית ל״הפועל הצעיר״ בארץ ישראל בתקופה ההיא, הזרוע של תנועת ארץ ישראל העובדת. ב״התאחדות״ היו קשורים סניפי הסתדרות הנוער ״גורדוניה״, בין הבולטים בסניף ההתאחדות היו יחיאל מנקר, ניסן אקסלר, מרדכי (מורדיש) ווייסמן, מאיר ברח, משה לצטר־ ובסניף גורדוניה: רפאל וסר, איסר חרפ, אסתר מאיר ובריינדל לצטר ואחרים.

הפועל המזרחי

בחוגים הדתיים של העיר פעלו, סניף הפועל המזרחי, תנועת תורה ועבודה ותנועת נוער חלוצית ״בני עקיבא״, בין הבולטים בהסתדרות הפוה״מ היו: אברהם אובר יעקב בריק (מיודענו י. רענן) ועוד.

כללו של דבר, היתה ראדיחוב קהילה יהודית כרבות מקהילות ישראל, שנכחדו בשואה שעברה על בית ישראל בפולין. הביוגרפיה המיוחדת שלה מסופרת בדפים הבאים.



הרב ר' יעקב אונגר מראדיחוב



מר שמחה יונה אונגר מראדיחוב

הרב מאיר וונדר

רבני ראדיחוב והסביבה

בראדיחוב וסביבתה כיהנו פאר רבנים גדולים בתורה ומצויינים ביראת־שמים. לא נתמזל להם להיות מפורסמים מחוץ לתחומי אזורם, ודלות הן הידיעות שנשתמרו אודותם. גרמה לכך כנראה השכנות לברודי, שהיתה עיר ואם בישראל ובה ישבו מורי הוראה מובהקים שאליהם פנו מתפוצות ישראל לבקש תורה מפיהם. די להזכיר שמות כרבי שלמה קלוגר או הרב אברהם מנדל שטיינברג, שאף רבני ראדיחוב עצמה היו מציעים את ספיקותיהם לפניהם. גם בחסידות לא הפכה ראדיהוב להיות מרכז עצמאי שאליו נוהרים המונים. לחצר "בלז" היתה כאן השפעה מכרעת, ורבים מבני הקהילה הסתופפו בצילם של אדמו"רי שושלת זו. כך נתמנה כאן כרב אחד מנכדי ה"שר שלום" מבלז, ואחריו נשארה חזקת הרבנות במשפחה עד החורבן.

הרב יעקב ריינמן

העדות הקדומה ביותר על רב שכיהן בראדיחוב מצוייה בספר יראים שנדפס בשנת תקס"ד בז'ולקווא. כמנויים מראדיחוב חתומים האב"ד ר' יעקב, ר' יצחק ור' אפרים פישל. ידועים לנו פרטים רבים על הרב, הוא נולד בשנת תקל"ח לאביו רבי מרדכי מסקאהל, אחיו של רבי שלמה המגיד מלוצק בעל „דברת שלמה" ובן דודו של המגיד ממזריטש. היה תלמידו של החוזה מלובלין שהעריך אותו מאד, ואמר שכל הדרך עד לובלין מאירה ממנו. בשולחן הושיב אותו לידו, אבל ר' יעקב הזיז את חלותיו והוציא חלות משלו כי החמיר באיסור חדש. נשא את בתו של ר' לייביש ולרשטין־יפה הגאון הישיש מהולשיץ, ויחד עם חמיו הסכים בשנת תקס"ח לערך על ספר „אור החכמה". בהיותו בגיל עשרים בקירוב נתקבל כרבה של קוזובה, וממנה עבר לרבנות ראדיחוב. אח"כ מלא את מקום חותנו בהולשיץ, ותחנתו האחרונה היתה נרול, שם נפטר ביום ד' תמוז תקע"ד, ועל קברו הוקם אהל, אליו נהרו רבים מדי שנה. רבי שלמה קלוגר קשר עליו מספד בראווה־רוסקה, ורק בשנת תרצ"א הדפיסוהו בבילגוריי בספר „עין דמעה", חוברת ד'. נהג גם אדמו"רות, אך היו לו רק עשרה חסידים בני עליה, וביניהם רבי פייביש מהובניב ורבי שאול מדמביץ. רבי חיים מצאנז סיפר שהלך אליו ארבע פעמים. רבי שמעון

מירוסלב היה נוסע אליו, ובבואו היה מסלק את שני שמשיו לצדדים ואומר: איני זקוק לכם עתה, שכן אור התורה מאיר לי כאן! בנו רבי אברהם המשיך את הרבנות והאדמו״רות בנרול, ואליו כבר נהרו מאות חסידים לפני צמיחתה הגדולה של בלז. פרטים נוספים נמסרים בספר ״אהל שמעון״ עמ׳ מ.

הרב דוד יהודה ליב לוין

בתקופה מאוחרת יותר ישב על כס הרבנות בראדיחוב הרב דוד יהודה ליב לוין, בעל יחוס גדול. אביו ר׳ אברהם היה בנו של ר׳ יחיאל מיכל מגיד מישרים ומורה צדק בברעסלוי, בנו של ר׳ לוי ב״ר שלמה ששימש כדיין בברודי, בעל הספר ״בית לוי״ על מסכתות הש״ס, שנדפס בז׳אלקווי תצ״ב. אמו היתה נינת רבי נתן „נשיא ארץ ישראל״ שבסוף ימיו עלה אליה. יחד עם זאת היה לו גם יחוס עצמי גדול. מנעוריו הצטיין בכשרונותיו החריפים, ולמד בהתמדה רבה יומם ולילה. בראווה־רוסקה היה אז מרכז תורני גדול, בו למדו ולימדו גאונים מופלגים. כאן יצק מים על ידי הגאון רבי צבי הירש הלר, שנעשה אח״כ רבן של הקהילות אונגוואר ואובין ישן שבהונגריה. הרב מעיד על תלמידו: „כד הוי טליא כבר שיבסר או תמניסר היה חרוץ ושנון מאד, ובוצין בוצין מקטפיה הוי ידוע כי יהיה לבבו לב חריף״. אחרי נישואיו נתקבל כאב״ד ראדיחוב, אך רגלים לדבר ששכר הרבנות לא הספיק לו, ולהשלמת פרנסתו נאלץ לעסוק במסחר. עם זאת ניצל כל רגע פנוי ללמוד ולחדש בתורה. בשקידה רבה למד מסכת פסחים והכין לדפוס את החידושים שנתחדשו לו בה. הספיק לכתוב גם הקדמה ובה הדגיש: ״ולא יאומן כי יסופר גודל היגיעה שיגעתי בה. כמה לילות נדדתי שינה מעיני עד אין מספר כי עצמו, וזכות אבותי עמדה לי״. בדף צ׳ ע״ב כתב את התאריך: סיימתי שיטת משרת ביום ד׳ ג׳ דחוה״מ סוכות תקצ״א לפ״ק, וסמוך לאחר מכן נפטר.

בניו האמידים השתדלו להדפיס את החידושים, אלא שבגלל מצבם הגרוע של הדפים, התקשו למצוא עורך שיעתיקם ויסדרם. רק בשנת תרל״ב עלה בידם להדפיס בלמברג את הספר „יד יהודה״, על ארבעת הפרקים הראשונים ממסכת פסחים. בספר הסכמות מלאות שבחים: בחייו מידידו ר״ש קלוגר, בתקצ״ד מרבי משה טייטלבוים ורצ״ה הלוי, ובתרל״ב מרבי יוסף שאול נתנזון. בניו היו: ר׳ יצחק מברודי; ר׳ צבי הירש ובנו ר׳ משה מקמינקא; ר׳ לוי יעקב מברודי שקרא לבנו דוד יהודה ליב על שם זקנו. גם הבן גר בברודי, והיה יבואן יהלומים. נשא את בתו של יעקב אביגדור הראב״ד והמגיד האחרון בברודי, ונולד להם בנם ר׳ נתן אב״ד רישא, חתנו של רבי יצחק שמלקיס. פרטים נוספים על המשפחה נמסרים ע״י הנין ד״ר יצחק לוין מניו־יורק בספר ריישא, עמ׳ 82.

לפנינו תמונת השער ועמוד ראשון של הספר "יד יהודה" על מסכת פסחים.
חבורו של הרב דוד יהודה לייב לוין.

ספר

יד יהודה

על

מסכת פסחים

חיבור נפלא לבאר ולפרש בפלפולא חריפתא וסברא ישרה. כל דבר הקשה בשיטות הגמרא. ברש"י ותוספות בהרי"ף והרא"ש ז"ל ובדברי המפרשים הבאים אחריהם יבאר כל דבור ואמירה. כל סתום יגלה ותעלומותיהם יוציא לאורה. עד דוד הגדיל ויהודה עלה במעלות שבכ"ז כאחד הגדולים אריות שבחבורה. כאשר העידו על פעלו ארזי הלבנון אדירי התורה. השאיר אחריו ברכה לדורות ה"ה הרב המאוה"ג הרי"ף ועוקר הרים מי כמהו מורה נתיב לימוד נפ"ת להתהלך במשרים כקש"ת מו"ה דוד יהודה. זצללה"ה אב"ד דק"ק ראדחוב יע"א:

הכת"י מחיבור הזה היה כמוס ביד בניו הגבירים יראים ושלמים. מו"ה יצחק לעווין נ"י מבראד ומשנהו מו"ה צבי הירש לעווין נ"י מקאמינקא. והרבה יגעו וטרחו בנופם ובממונם להוציא החיבור הלז לאור עולם ולהגישו על מזבח הדפוס זכרה להם ה' לטובה ולברכה:

ועל הגהות יאיר כבוד הרב המחבר המובהק לב בחכמה וכו' בענינים חריף ובקי מוה' משה נ"י בהגאון מוה' צבי הירש זצ"ל אשר בצי"ט הפקותו והשתדלותו הנעלה יצא הספר לאור עולם.

לעמבערג

הובא לבית הדפוס מהגהו תרי גיסי מו"ה אברהם יצחק מענקיש נ"י וכו"ה אליעזר מרגאשיש נ"י.

בשנת **תרל"ב** לפ"ק

Jad Jehuda.

Typographie von A. J. Menkes. Lemberg 1872.

בעזרת האל הסומך נופלים והמקבץ נדחים, אתחיל לפרש מסכת פסחים +

(דף ב) **במשנה** אור לארבעה עשר בודקין את החמץ לאור הנר. ופירש"י כדי שלא יעבור עליו בבל יראה ובל ימצא. ומקשה התוס' ד"ה

אור לארבעה עשר וכו' וקשה לר"י כיון דצריך ביטול כדאי' בגמרא. בודק לריך שיבטל ומדאורייתא בביטול בעלמא סגי אמאי הצריכו חכמים בדיקה כלל. ומתרץ הפני יהושע למאי דמסיק הר"ן ז"ל דחכמים לא רצו לסמוך על הביטול דלפעמים אין מבטל בלב שלם. וא"כ יפה כתב רש"י שתקנו בדיקה שלא יעבור בבל יראה אם לא יבטלו בלב שלם יעו"ש באריכות רק הא דלא ניחא לי' לרש"י לפרש משום שמא יאכל ואתי למיכל. מיני' כדאמרינן לקמן בגמרא בהדיא גבי ככר בשמי קורה דזמנין דנפל ואתי למיכלי' נראה לי לתת טעם דהא דוקא בחמץ ידוע שאין צריך לחפש דלמא לא יבטל בלב שלם רק דאיכא למיחש דלמא אתי למיכלי' אבל בחמץ שאינו ידוע החפש שפיר שמא לא יבטל בלב שלם אף במקום דליכא למיחש דלמא אתי למיכל מיני'. והוכרח רש"י לזה מדאמרינן בדף ו' ע"א בזולא בשירא ומפרש ליה באין דעתו לחזור בתוך ל' יום זקוק לבער והיינו שאינו מכיר שום אדם בביתו ובודק את הבית כמו שמפרש הט"ז בהו"ח בסימן תל"ו בסק"א. יעו"ש. וא"כ ליכא החשש דלמא אתי למיכל מיני' דהא אין דעתו לחזור ואפ"ה הצריכו חכמים בדיקה ש"מ דלא הוי הטעם בבדיקה רק משום דלמא אתי למיכל מיני' ומש"ה מפרש רש"י הטעם בכדי שלא יעבור בבל יראה ובל ימצא. והיינו מחשש שלא יבטל בלבו שלם בחמץ שאינו ידוע או ישכח לבטל. ובחמץ ידוע אף שמבטל בלב שלם מחמת שלא יעבור בבל יראה ובל ימצא החשש ג"כ דלמא אתי למיכל מיני' ודו"ק ועיין: ובישוב התוס' תר"י הי' דאף באין דעתו לחזור קודם אפ"ה צריך לחפש דלמא וכו':

שם בגמרא מאי אור רב הונא אמר נגהי ורב יהודה אמר לילי קס"ד דמאן דאמר נגהי נגהי ממש ומ"ד לילי לילי ממש ומפרש רש"י ה"ג קס"ל מאן דאמר נגהי וכו' כשיאיר השחר של שחרית י"ד. ומ"ד לילי לילי ממש לא גרסינן דהא ודאי לילי הוא ממש. והתוס' בד"ה קס"ד כתבו לא נקט קס"ד אלא משום דמ"ד נגהי דלא קאי הכי ואגב אורחי' נקט נמי לילי ממש ומש"ה אין לשבש הספרים יעו"ש.

ולבאורה יש לדקדק דבשלמא אם נוכל לומר דלילי לאו לילי ממש. ע"כ שייך לומר מ"ד לילי לילי ממש אף דלא שייך לומר קס"ד כיון דגם לפי המסקנא הוי ג"כ לילי ממש מ"מ מחמת דשייך לומר קס"ד נגהי ממש מחמת דמסקנא לא קאי הכי אגב אורחא קאמר נמי מ"ד לילי ממש אף דבמסקנא קאי נמי הכי. אבל מאחר דלילי הוא בודאי לילי ממש וליכא לספוקי כלל לא שייך לומר אף אגב אורחא מ"ד לילי לילי ממש.

ולפענ"ד נראה לתרץ דהנה איתא בברכות דף ח' ע"ב תניא ר' שמעון בן יוחאי אומר פעמים שאדם קורא ק"ש שני פעמים בלילה. אחת קודם שיעלה עמוד השחר ואחת לאחר שיעלה עמוד השחר. ויוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה הא גופא קשיא אמרת פעמים שאדם קורא ק"ש שתי פעמים בלילה אלמא לאחר שיעלה עמודי השחר לילה הוא והדר תני ויוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה. אלמא יממא. הוא. לא לעולם לילה הוא והא דקרי לי' יום דאיכא אינשי דקיימי בההוא שעתא וכו' איכא דאמרי. כי להא דרב אחא בר חנינא אמר דתניא ר"ש בן יוחי אומר משום ר"ע פעמים שאדם קורא ק"ש שתי פעמים ביום אחת קודם הנץ החמה ואחת לאחר הנץ החמה וכו' עיי"ש בתוס' בד"ה לא לעולם. לילה הוא תימא א"כ לימא רבותא טפי שלפעמים יש אדם קורא לאחר שיעלה עמוד השחר שתי פעמים ויוצא בו משום שחרית ומשום ערבית וי"ל דהכי קאמר לעולם לילה הוא בשחר מ"מ דבעינן בהו יום כמו תפילין וציצית אבל גבי ק"ש לא הוחיל וסיכא איכא דקיימי בההוא שעתא וכו' יעו"ש. ועיין שם בהרא"ש דמפרש לעולם לילה הוא פירוש בלשון העולם נקרא לילה לפי שעדיין לא האיר היום ואעפ"י שהוא חשוב יום לכל אותן מלאכות ביום כדאיתא במגילה דף ד' וכולן שעשאן משעלה עמוד השחר יצא מ"מ לכתחלה אין לעשותם משום דנראה כלילה וכן לענין ק"ש נמי לילה הוא למי שמרוב אונסו לא היה יכול לקרות בלילה יכול לקרות אחר שיעלה עמוד השחר מיהו כיון דאיכא אינשי דקיימי בההוא שעתא מקרי זמן קימה לקרות בו למי שצריך להחזיק בדרך וכו' יעו"ש באריכות.

נמצא לפי דברי הרא"ש לדעת ר"ש בן יוחי נקרא מעמוד השחר עד הנץ החמה בלשון העולם לילה וא"כ יוכל לומר למ"ד לילי היינו ג"כ מעמוד השחר עד הנץ החמה מחמת שנקרא בלשון העולם לילה ומש"ה צריך בדיקת חמץ בנר שאור הנר יפה לבדיקה מחמת שאז עדיין אינו מאיר כ"כ ולא הוי שרגא בטיהרא נוחא קאמר לילי ממש. ואף לפי דברי התוספות ד"ה לא לעולם לילה הוא וכו'. הכ"ל ג"כ הוא לילה לענין שארי מלות מש"ה קאמר לילי ממש ואף דגם לפי המסקנא ג"כ הוא לילי ממש מ"מ מחמת דקאמר קס"ד למ"ד נגהי ממש אגב אורחא קאמר נמי לילי ממש והו"ק. ולפמ"ש דזה ג"כ כונת התוס' שכתבו ואגב אורחא נקט נמי לילי ממש:

ולפענ"ד מתורץ בזה קושית התוס' במגילה דף ד' ע"ב ד"ה והי' לנו הלילה למשמר קשיא דהא אמרינן בברכות דף ב' ע"ב גבי לאת הכוכבים לילה הוא ואעפ"י שאין ראי' לדבר זכר לדבר דכתיב והי' לנו הלילה למשמר והיום למלאכה ואמאי לא הוי ראי' גמורה כדמפקינן הכא מקרא ויש לומר דהתם בעי לאסוקי דזמן שכיבה דגבי ק"ש הוי לאת הכוכבים ומש"ה קאמרינן דאין זו ראי' גמורה דנהי דהוי לילה מלאחר שקיעה מ"מ לא הוי זמן שכיבה לכל אדם. והתוס' בברכות דף ב' ע"ב ד"ה אעפ"י שאין ראי' לדבר וכו' כתבו ג"כ התירוץ הנ"ל.

אך לפי הנ"ל לא קשה כלל דהא לר"ש בן יוחי דס"ל דמעלות השחר עד הנץ החמה מקרי לילה בלשון בני אדם א"כ בע"כ צריך לומר דאף לפי האמת אף דכתיב והי' לנו הלילה למשמר והיום למלאכה הא דכתיב ואנחנו עושים במלאכה וכו' מעלות השחר עד לאת הכוכבים דע"כ דהוו מוקדמי דהא מעלות השחר הוא לילה בלשון בני אדם מש"ה קאמר הש"ס בברכות בברייתא ואעפ"י שאין ראי' לדבר זכר לדבר דכתיב והי' לנו הלילה למשמר והיום למלאכה דלא הוי ראי' גמורה דהא לפי האמת לר"ש בן יוחי הוו מקדמי א"כ ג"כ הוו מחשבי ולא הוי רק זכר לדבר ודו"ק היטב.

אך על התוס' ג"כ אין לתמוה אמאי לא כתבו כן דהא איתא בברייתא דברכות דתניא ר"ש בן יוחי אומר משום ר"ע פעמים שאדם קורא ק"ש שתי פעמים ביום אחת קודם הנץ החמה ואחת לאחר הנץ החמה וכו' ומסקינן לא לעולם יממא הוא והאי דקרי לי' לילית דאיכא אינשי דגני בההוא שעתא וכתב הרא"ש שם לעולם יממא פירוש בלשון העולם נקרא יום קודם הנץ החמה לפי שכבר האיר היום קלת וגם חשוב יום בדעביד לכל אותן שמלותן ביום והא דנפיק בה בדגלילא משום דאיכא אינשי דגני. בההוא שעתא ומפיק ר' אחא בר חנינא אמר ר' יהושע בן לוי הלכה כר' שמעון שאמר משום ר' עקיבא וא"כ בלשון העולם מעלות השחר עד הנץ החמה יום הוא וא"כ שפיר הוי בלפי

גמ' ברש"י ד"ה אור לארבעה עשר וכו' ליל"ה. ומשום דזה מצאו הטור' דהסם לא איירי בענין ק"ש ועמ"ש כתבו התוס' גם הכא בפסחים ד"ה והא קיי"ל עד לאת הכוכבים יממא הוא אומר ר"י דפשיטא לי' לגמרא דעד לאת הכוכבים יממא משום דמסקינן בספ"ב דמגילה דמעלות השחר יום הוא דכתיב ואנחנו עושים במלאכה מעלות השחר עד לאת הכוכבים וכו' ודו"ק:

שם ברש"י ד"ה הבוקר אור כתיב וכו' ולפי דרכו לימדך הכתוב דרך ארץ נאתי יוסף שהמתינו עד שהאיר הנחלת כדרב יהודה וכו'.

וכתב בספר אבן עוזר שחיבר הרב הגאון מקלימנטוב על רש"י הנ"ל פירוש בעלות השחר כמו שכתב המור או"ח בסימן פ"ט ואף דהאמת הוא להמתין עד הנץ החמה במ"ש רש"י אחר זה י"ל דרש"י כתב כן לתרץ בזה קושית התוס' הא דהביא רב יהודה קרא דלא תצאו ולא הביא קרא דהבוקר אור ובנ"ל דרש"י לתרץ דאי מקרא דהבוקר אור בא"ת בהאיר המזרח לכן יליף רב יהודה מקרא דלא תצאו דאיתר ע"כ לאשמעינן שיכנס בכי טוב דהיינו נץ החמה לכן כתב רש"י בקרא דהבוקר אור דבהאיר המזרח וכ"ל אי לאו קרא דלא תצאו ובנ"ל יהודה דמביא מקרא דלא תצאו פי' בכי טוב דהיינו הנץ החמה יעו"ש באורך וכתב. אבל להתוס' לא ניחא להו בזה דהא הבבא קיימינן לרב יהודה דאור אורתא הוא. וע"כ הא דכתיב וירא אלהים את האור כי טוב ויקרא אלהים לאור יום היינו נהיר נגה והוא עלות השחר. וע"כ יכנס בכי טוב דרב יהודה הייע עלות השחר יעויין שם:

ולפענ"ד נראה לתרץ דגם רש"י מתרץ קושית התוס' כתירוץ הרשב"א דצריכי תרי קראי. הבוקר אור ולריך לעיר אחרת. ולפי' היכי דליכא למיחש למזיקין כגון אחי יוסף דהוו י"א. וגם ליכא למיחש לחיות ולסטים כמ"ש המהרש"א עי"ש. והטעם. מפני הפסחים וקרא דלא תצאו אצטריך בעירו ומפני המזיקין. והיינו דהחשש מפני הפתחים. בגי' להמהרש"א. עד שעולה השחר באויר וזה שפיר רואה הפתחים ומש"ה מפרש רש"י למלך הכתוב דרך ארץ מאחי יוסף שהמתינו עד שהאיר הנחלת כדרב יהודה דהא מפני המזיקין וחיות דעות ולסטים לא היו חוששין שהיו י"א אנשים רק מחמת הפתחים והיה די להם משהאיר הנחלת להיות רואים שפיר את הפתחים

ובד"ה בכי טוב מפרש רש"י עד הנץ החמה, וילא. ואז טוב לו וכו' ומה הוא. בוחנן מפני הקוות ומפני הלסטים שמפני החיות לריך להמתין עד הנץ החמה שנאמר תזרח השמש יאספון וכו'. והנה רש"י בב"ק בפרק הכונס דף ס' ע"ב ד"ה בכי. טוב דכו'. ולבוקר לא ישכים לנאת עד יאיר כי טוב ליבנא מעליא. האור כי טוב כלומר בטוב הוא נגלה בו דלכנוס בו מפני המזיקין והלסטין יעו"ש ולריך לומר כוונת רש"י שיאיר כי טוב היינו הנץ החמה. דהא מסקינן הכא בפסחים דקרא דחמגא לנהורא קפקדי' אמלותא דיוממא. פירש"י ליהוו לשמש היום ולחושך ליום לשמש בלילה וכו' וא"כ טוב הוא השמש וא"כ היינו כוונת רש"י שיאיר כי טוב היינו הנץ החמה:

ובמסכת תענית דף י"ד ע"ב ברש"י ד"ה ילא אדם בכי טוב שימתין עד שיאיר כמו וירא אלהים את האור כי טוב. הרי משמע מרש"י ג"כ דכי טוב היינו הנץ החמה כדמסקינן הכא דקרייה רחמנא לנהורא היינו לשמש ופקדי' אמלותא היינו לשמש ביום. והנה בתענית מייתי רב יהודה קרא דהבוקר אור וכו' ג' ולפי הנ"ל מהבוקר אור לא משמע רק שלריך להמתין עד עלות השחר כמו באחי יוסף שלא היו לריכין להמתין רק עד עלות השחר דהא מפני המזיקין וחיות ולסטין לא חששו שהיו רבים י"א אנים. רק מחמת הפתחים והיה די להמתין עד עלות השחר ולרב יהודה מיירי מחשש מזיקין וחיות ולסטין ולריך להמתין עד הנץ החמה. ומש"ה כתב רש"י שם יש ספרים דלא כתוב בהו האי קרא אלא מלתא דרב יהודה סברא הוא ולא בעי קרא יעו"ש. ואם באנו לתרץ דגם אחי יוסף המתינו עד הנץ החמה כמו דמשמע בתענית. שמביא הקרא הבוקר אור במלתא דרב יהודה והא דכתב רש"י הכא בפסחים שהמתינו עד שהאיר המזרח כדרב יהודה היינו ג"כ עד הנץ החמה. והא דמבואר בטור או"ח סימן פ"ט האיר פני מזרח היינו עלות השחר. היינו פני מזרח אבל האיר המזרח יוכל לבער דהיינו הנץ החמה כמו דמשמע בתענית.

לפי זה ג"כ יש לתרץ קושית הפני יהושע דמקשה הכא הש"ס מקודם מהבוקר אור ואח"כ מהקרא וכאור בוקר ואח"כ מהקרא ויקרא אלקים לאור יום הוא ניחא מתחלה להקשות מויקרא אלקים לאור יום שהוא מוקדם בתורה והיה בתחלת הבריאה יעו"ש באורך.

אך לפי הנ"ל לא קשה דמקשה מקודם מהבוקר אור והאנשים שלחו והיינו שהמתינו עד הנץ החמה כדרב יהודה כדמפרש רש"י. וא"כ קשה הך על מ"ד דמפרש אור לילי והך למ"ד אור נגהי דהיינו עלות השחר דא"כ למה לי לאור הנר שרגא בטיהרא מה מהני. דגם המקשה ידע מדרב יהודה כמו שכתבו התוס' ד"ה וכדרב יהודה וכו' וע"ז משני מי כתיב האור בוקר הבוקר אור כתיב כמאן דאמר בפלא נהיר דאור זה אינו שם דבר והדר מקשה וכאור בוקר יזרח שמש ומפרש רש"י ד"ה וכאור בוקר השתא משמע לן דשם דבר הוא והכי קאמר דוד וכאור זה דהיינו בוקר כן יזרח שמש לצדיקים לעוה"ב וא"כ ג"כ קשה בין למ"ד לילי ובין למ"ד נגהי דהיינו מעלות השחר ומשני ג"כ דאור אינו שם דבר. והדר מקשה מויקרא אלקים לאור יום היינו מעלות השחר יממא הוא כדמסקינן בברכות דהלכה כר"ש בן יוחי שאמר משום ר"ע. וא"כ לא קשה על המ"ד דאמר אור נגהי רק על המ"ד דאמר אור לילי. ומש"ה מקשה מזה מאוחר ודו"ק היטב בכל הנ"ל:

ודע במסכת תענית דף י"ד ע"ב הג"ל הגירסא מהופך דאמר רב יהודה אמר רב לעולם ילא אדם בכי טוב ויכנס בכי טוב. ולא קשה קושית התוס' בפסחים ד"ה יכנס בכי טוב. דלמאי מקדים כניסה ליליאה וגם התוס' בב"ק מקשה קושיא זו יעו"ש ועיין היטב

ולפי הנ"ל ניחא הא דמקשה הש"ס לאור יקום רולח וכו' ובלילה יהי כגנב והוא בתיוב קפיטל כ"ד מקודם ואח"כ מקשה הש"ס מהפסוק ימשכו כוכבי נשפו יקו לאור ואין ואל יראה בעפעפי שחר שהוא בתיוב קפיטל ג'. והוא ניחא להקשות מן המוקדם מקודם. דך לפי הנ"ל א"ש. דמקודם מקשה מהפסוק לאור יקום רולח ומפרש רש"י ד"ה מדקאמר ובלילה יהי כגנב. מכלל דאור דרישא דקרא יממא הוא והכי קאמר ביום כשהולכי דרכים הולכים עומד. רולח באם הדרכים והורגין ב"א ונוטלין את ממונם וכו' והיינו בהנץ החמה דהא עוברי דרכים אינם הולכים רק מהנץ החמה. מדרב יהודה. דלעולם ילא אדם בכי טוב ולריכין אנו לחלק בין לסטים לרולחים דלסטים אורבים היינו עד הנץ החמה מבלילה עד הנץ החמה כנ"ל. ומהנץ החמה אינם שכיחים והרולח יקום לארוב על עוברי דרכים להרוג אותם ויקום מהנץ החמה עד שקיעת החמה באם הדרך לארוב עוברי דרכים וא"כ קשה גם על רב הונא דאמר אור נגהי דהיינו מעלות השחר ומסכת משמע דאור היינו מהנץ החמה ואח"כ מקשה מהפסוק ימשכו כוכבי נשפו יקו לאור ואין ואל יראה בעפעפי שחר וזאת הקושיא הוא רק על

הרב יוסף יצחק ב״ר ישכר

אין יודעים בוודאות מי בא אחרי הרב לוין, אך מסורת בעל־פה אומרת שנתקבל אחד מתלמידי רבי אברהם יהושע השיל בעל „אוהב ישראל״ מאפטא. רגליים לדבר שהוא עורכו של הספר „בית ועד לחכמים״ שנדפס בשנת תרמ״ד בקראקא. הספר עצמו מיוסד על מערכות תנאים ואמוראים לפי סדר א״ב, ונתחבר ע״י רבי יעקב צבי יאליש בעל „מלוא הרועים״. חתנו הרב אברהם ליבר הכהן טרויגאט מטארנא רצה להדפיסו יחד עם שאר כתביו, אלא שהדפים היו קשים לפענוח. אז בא לעזרתו מחותנו הרב „יוסף יצחק בהרב הגדול החו׳ המנוח מו״ה ישכר זלל״ה אבד״ק ראדיחוב ודק״ק ניזניב בעהמ״ח ספר „אור ישע״ על התורה ודרשות, ומד״ת (ומדברי תורה) כולל שו״ת וליקוטים בד׳ חלקי ש״ע, יאבה ה׳ חסדו לחזותם בקרוב לאורה, המתגורר כעת פה״ק ברעזדאוויץ יצ״ו״. ציטטה זו חותמת את הקדמתו לספר, ואלו כמעט סך כל ידיעותינו עליו. שם הספר נקבע על ידו, ובשוליו צרף הגהות רבות בהן משתקף כוחו הגדול בתורה. ספריו שלו לא נדפסו מעולם. פרט נוסף שהוא מספר לנו, נותן את היסוד להנחה שהוא הוא שבא לראדיחוב אחרי הרב לוין. עוד ספר מאותו המחבר בשם „זרע יעקב״ בקבלה סודר על ידו לדפוס, ונשלח להדפסה בלבוב אצל המדפיס זיס. הסכמות קיבל עליו מרבי חיים מקוסוב, ומבנו רבי מנחם מנדל מוויזניצא. מכיון שרבי חיים מקוסוב נפטר בשנת תרי״ד, וניזנוב שבדרום גליציה היתה בתחום השפעתו, הרי שבראדיחוב כיהן עוד לפני־כן. דמותו מצטיירת כאיש אשכולות גדול בנגלה ובנסתר, וחסיד נלהב האדוק בבתי צדיקים.

הרב יצחק יהושע

אין אנו יודעים דבר על הרב שבא אחריו, רק את שמו המופיע בראש החותמים מראדיחוב על ספר „נזיר השם וסמיכת משה״ שנדפס בשנת תרכ״ט בלמברג. הרשימה מלמדת גם מי היו יקירי העיר באותה תקופה: הרב אב״ד ר׳ יצחק יהושע; הרב ר׳ נפתלי צבי רובין, ר׳ יחיאל צבי גערנער, ר׳ שמעון רוזנפעלד, גיסו ר׳ יהודה צבי פעפער, ר׳ עזריאל פלאה, ר׳ גרשון שו״ב, ר׳ יחיאל אשר, ר׳ ניסן רוזין, ר׳ פייביש סגל, ר׳ ישראל יחיאל ברי, ר׳ קהת ברח.

רבי נפתלי צבי רובין

לחצר בלז היתה השפעה מכרעת בראדיחוב, עוד מהתקופה בה גרה בעיר מספר שנים הצדיקה איידלה בתו של רבי שלום מייסד השושלת. בעלה היה רבי יצחק רובין בנו של רבי אלימלך מסוקולוב בנו של רבי אשר ישעיה מרופשיץ. כעבור זמן עברה היא לגור בברודי, ואגדות נקשרו אודותיה בפי העם. נהגה כאדמו״ר לכל דבר בעריכת שולחנות וקבלת פתקאות, ואביה אמר עליה שאינה

חסרה רק חבישת ספודיק. השאירה רושם רב בספרות, ופרופ׳ דב סדן כתב עליה בספרו „ממחוז הילדות״. בנה רבי נפתלי צבי נשאר לגור בראדיחוב, ונהג בה את אדמו״רותו. היה חתנו של רבי ליבוש נייהוז טומשובר בנו של רבי יוסף קזיס (ובטעות כתב יצחק אלפסי בספר החסידות עמ׳ 59 שהיה חתנה של הצדקת איידלה). בשנת תרכ״ט מצאנוהו חותם על הספר „נזיר השם וסמיכת משה״ מיד אחרי הרב. היו לו שלושה בנים ושלוש בנות, ומהם הסתעפו שושלות של רבנים ואדמו״רים. ד״ר אשר זיו שרשם את צאצאי הרמ״א, ובתוכם גזע רבי שלום מבלז, דילג על צאצאי רבי נפתלי צבי, והבטיח לתקן בעתיד את המעוות (תלפיות, תש״ל, כרך ט׳, חוב׳ ג—ד עמ׳ 907). את הבטחתו קיים במהדורה השניה של ספר הרמ״א, ניו-יורק תשל״ב, עמ׳ ש—שנד, אלא שבטעות קורא לרנ״צ אב״ד ראדיחוב.

הרב חיים מאיר יחיאל שפירא

את התקופה הממושכת ביותר של ישיבה על כס הרבנות בראדיחוב עשה רבי חיים מאיר יחיאל שפירא. הוא נולד בבלז בשנת תרי״ג לאביו רבי אביעזרי זליג האדמו״ר מקאלושין, בנו של רבי אברהם אלחנן שהיה בנו של רבי מרדכי דוד אונגר מדומברובה וחתנו של השרף רבי חיים מאיר יחיאל ממוגילניצה. אמו היתה בתו של רבי משה בנו של השר שלום, ונכדתו של הרבי מנשכיז. כמו־כן התייחס אל הנועם אלימלך וצדיקים נוספים, עד שרבי ישכר דב מבלז אמר עליו שהוא המיוחס הגדול ביותר מכל נכדי בלז. בהיותו בבלז נתן את חתימת הסכמתו היחידה לספר „תיו יהושע״ חלק שני שנדפס בקראקא תרמ״ב. נשא את עלע בתו של רבי יצחק רובין מברודי, ובהשפעת חמותו וגיסו נתקבל בסוף שנות התר״ל כרבה של ראדיחוב. היה גדול בתורה, אציל הליכות ודרשן מופלג, עד ששומעיו תמהו מה כבר היה יכול להיות יותר אצל האלשיך הקדוש. נהג ברבנות ובאדמו״רות בעת ובעונה אחת והירבה בנסיעות לבלז. בשנת תרס״ג נסע לאספת הרבנים בקראקאו וחתם שם על השבועה בעניין עלילת הדם נפטר ביום כ״ד אדר שני תרס״ה בהיותו בן חמישים ושתים, ומנוחתו כבוד בראדיחוב.

שמות בעלי הבתים שלו ידועים לנו לפי חתימותיהם על ספרים שנדפסו בימיו. בספר "מנורה הטהורה", שנדפס בלמברג תרמ״ו רשומים מראדיחוב תשעה חותמים: הרב חיים מאיר יחיאל שפירא; ר׳ אליעזר מישעל; ר׳ דוד ויינגארטן; ר׳ יצחק גאלדין; ר׳ יקותיאל שו״ב; ר׳ יעקב אונגוואר (צ״ל אונגר); ר׳ שמואל שו״ב; ר׳ שמחה גייזלער ועוד אחד לקלויז בעלזא; לבית המדרש ע״י ר׳ חיים ברייט (צ״ל ברייש). כעבור שש שנים חתמו 11 איש על ספר התמונה שנדפס בלעמבערג: 1) האב״ד רחמ״י שפירא. 2) הרב ר׳ יעקב אונגער. 3) ר׳ העשיל לנדא (גיסו). 4) ר׳ חיים גאלדשיידער. ״) ר׳ הירש ברייש. ת) ר׳ משה דן ברייש עבור בית המדרש. 7) ר׳ רפאל אבא דאקס. 8) ר׳ שמריה אונגער. 9) יחיאל מיכל

פרידמאן עבור הקלויז. 10) ר׳ אלי גאלד. 11) ר׳ שמחה אונגער. שוב עברו שש שנים, וכשנדפס בתרנ״ח ספר תורת הרא״ם בלמברג, נרכשו ממנו בראדיחוב 15 עותקים. שמונה ע״י הנקובים בספר הקודם במספרים 1—3, 5—7, 9—10, ועליהם נוספו: 9) ר׳ יצחק גאלדין. 10) ר׳ ישראל בדחן. 11) ר׳ אברהם נחמן קליינר. 12) ר׳ חיים קראטץ. 13) ר׳ יחזקאל מאנדיל. 14) ר׳ משה שטיינוורצל. 15) הבחור יצחק גרוסמן עבור הקלויז. מכיון שכל הספרים הללו הם ספרי הלכה מובהקים, יש בגידול המספרי המתמיד להצביע על אווירה של לימוד תורה ברמה גבוהה, ובמידה מסויימת גם על שיפור המצב הכלכלי.

ילדי הרב רחמ״י היו: בכורו ר׳ יצחק שמילא את מקומו בראדיחוב; ר׳ מרדכי שנשאר לגור במקום; פרל אשת רבי יהודה הרש ברנדווין מלמברג; גיטל אשת הרב פנחס לנדמן ראב״ד דוברומיל; אשת הרב חיים וולקנפלד אב״ד ברזס־טוק; אשת רבי משה רוקח האדמו״ר מהולשיץ, בנו של רבי יצחק מאיר האדמו״ר מרעדים שגר בראדיחוב בתקופה מסויימת; רייצה אשת רבי בעריש רייגמן מנרול. לבנם הרב חיים מאיר יחיאל שפירא אב״ד נרול (אח״כ בניו־יורק וכיום בבני־ברק) קראו על־שם זקנו, ומפיו קבלתי את רוב הפרטים שבפרק זה הרואים לראשונה את אור הדפוס.

דייני ראדיחוב

באותה תקופה כיהנו בראדיחוב כמה דיינים גדולי תורה. הרב שמעון ששם משפחתו אינו ידוע, ביקש בשנת תר״ל לערך מרבי חיים הלברשטאם מצאנז שיצטרף עמו להיתר עגונה. רבי חיים נענה לו, ואע״פ שהיה חסכן בשבחים כתב בספרו: להרב החריף החסיד ירא ה׳ וכו׳ מ. שמעון דיין דק׳ ראדיחוב (שו״ת דברי חיים, ח״ב, אה״ע סה). בשנים תרל״ד — תרמ״ו חתם כמנוי על ספרים שונים, דיין אחר בשם הרב חיים. כדוגמא נעתיק את רשימת החותמים על הספרים „אריה דבי עילאי״ ותולדות אברהם שנדפסו בפרעמישלא בשנים תרל״ד ותרמ״א: ר׳ חיים מו״ץ; ר׳ איסר בר״ח; ר׳ יצחק בר״י ז״ל; לקלויז בעלז ע״י יקותיאל שו״ב. ידוע גם על למדן נוסף שגר כאן משנת תרמ״ו לפחות: הרב דוד ויינלז. רק אחרי מלחמת העולם הראשונה עקר ללבוב, ומוצאים אותו שם בתרפ״ד. בצעירותו החליף מכתבים בהלכה עם הרב יצחק חיות רבה של ברודי, שהדפיס אחד מהם בספרו שו״ת שדה יצחק סימן ל׳. יש עניין בצורת הפניה אליו: אל כבוד ידידי ה״ה הרב החריף נגיד ורב תבונות יפה פרי תואר כש״ת מוה״ר דוד ויינלעז נ״י בק״ק ראדיחוב. אחדש״ת הנני בזה לקיים הבטחתי לכ״ת להשיב לו על שתי הערות חמורות אשר העיר, ואתו הסליחה על איחור תשובתי.

הסופר ר׳ יוסף כ״ץ

באותן שנים גר בראדיחוב איש קדוש בשם ר׳ יוסף הכהן. הוא היה סופר סת״ם, וידוע על צדיקים שהקפידו להשתמש אך ורק בתפילין בהן היו פרשיות שלו, אותן כתב בקדושה ובטהרה מופלגות. מידת חסידותו משתקפת בשאלות הרבות שהריץ אל גדולי הדור בעניני אומנתו, ובתשובותיהם הם מבטאים רגשי הערכה עמוקים לאישיותו. הרב יצחק אהרן איטינגא רבה של לבוב השיב לו ביום שני י״ז אייר תרל״ד על שאלתו, אם אפשר לכתוב ספר־תורה על קלף שיש לו חברבורות משונות. התשובה פותחת במלים: לכבוד ידידי הרבני המופלג בתורה ויראה, סופר מהיר חרד וזהיר, מו״ה יוסף כ״ץ סופר סת״ם בראדיחוב (שו״ת מהרי״א הלוי, ח״א, מה). הרב חיים ליב סוסניצר ראב״ד ברודי השיב לשאלותיו, אם יש לפסול תפילין שנכתבו בשגגה שלא בנקיות הגוף, ואם אפשר להכשיר ע״י מחיקה מועטת תגים של שי״ן שנדבקו זה לזה (שו״ת שערי דעה, ח״ב, קמז). הרב אריה ליב ברודא אב״ד לבוב פסק לו, למחוק את הפסוק מי יחיה משומו א־ל ולחזור ולכתבו בקדושה, כיון שזהו שם קודש ולא מלת חול (שו״ת מצפה אריה, תנינא, יו״ד, יז). אופיינית לזהירותו המופלגת היא שאלתו על מה שאירע לו, שפעם לפני כתיבת שם אלוקים אמר לשם קדושת השם, אבל בשעת הכתיבה לא דבק במחשבה זו, ורק בסוף היתה השלמת הכתיבה בקדושה. היה זהיר בממון ישראל, וכשאות אחת נגעה בחברתה באחת מפרשיות התפילין, שאל אם ניתן לגרור ולהפריד את המחובר כדי להכשיר את הפרשיות. לשאלות אלו השיב לו הרב אליעזר מישעל ביום ראשון לפרשת חקת תרמ״ט, ובפתיחה כתב: שוכט״ס להרבני החסיד המופלא ומופלג ירא ד׳ מ׳ יוסף נ״י סופר סת״ם בראדיחוב (משנת אליעזר, קמא, א).

הרב יצחק שפירא

אחרי פטירתו של הרב חיים מאיר יחיאל שפירא, ירש את כסאו בנו בכורו הרב יצחק (צבי). אשתו היתה בתו של ר׳ נטע ליב מגורליץ נכדו של רבי מנחם מרימנוב. היה מחשובי הרבנים בסביבה, ונטל חלק בפעילות ציבורית ארצית ומקו־מית. בחודש אלול תרס״ז השתתף בוועידת הרבנים שכינס המרש״ם בסנדובה—וישניה, וחתם שם על הפסק שאין תנאי בנישואין. היה לו האומץ לקבל הכרעות קשות, והתיר לאברך אחד לישא אשה על אשתו בהיתר מאה רבנים. אותו אברך בראדיחוב הרגיש מיד אחרי נישואיו שאשתו מטורפת וכעסנית, שוברת כלים ומשחיתה סחורות, מכה ומקללת את אבותיה, שעה שבשאר העניינים היא בדעה צלולה, משיבה לעניין, ועוסקת במקח וממכר. אחרי שעברו שש שנים מהנישואין מבלי לקיים מצות פריה ורביה, הזמין אותה לבית הדין בקראקאו וכיון שמאנה לבוא הוציא נגדה כתב סירוב. גם התראות האדמו״רים משיניאווה ומציעשינוב לא

הועילו, ובכוונתה היה לעגנו. להיתרו של הרב הצטרף ביום ג׳ וישלח תרס״ז הרב שמואל ענגיל רבה של רדומישלא, במכתבו „להרב הגאון וכו׳ כש״ת מ׳ יצחק צבי ז״ל אבד״ק ראדיחוב יצ״ו, ר׳ יצחק נפטר בשנת תרפ״ה לערך והניח בן רך בשנים שרבנות ראדיחוב היתה מיועדת לו. בפועל מילא את התפקיד חתנו הרב אשר ישעיה רובין.

הרב אשר ישעיה רובין

כרבה האחרון של ראדיחוב נחשב הרב אשר ישעיה רובין חתנו של הרב יצחק שפירא. אביו היה רבי שרגא פיבל שנקרא פייביש האדמו״ר מיברוב, בנו של רבי אלימלך הסגי נהור, בנו של רבי אשר ישעיה מרופשיץ. נמצא שהיה קרובו של חמיו, כדרכן של משפחות אדמו״רים שמתחתנות זו בזו. נימנה גם־כן על חסידי בלז, והשתתף בתרפ״ח באספת רבני גליציה שזימן הרבי בלבוב. דבר־תורה דרוש על פרשת ויקהל נתפרסם ממנו בקובץ הבאר שהופיע בלובלין, חוברת כסלו—אדר תרצ״א סימן ב. כדרך הרבנים מחוגו התנגד לציונות, בגלל החששות לעתידם הרוחני של הצעירים שדבקו בה. נטה לאגודת ישראל, וכתב מאמרים בעתונה „דער יוד״. אף אצלו אירע מעשה שנאלץ לתת היתר לבעל לשאת אשה על אשתו בהסכמת גדולי הדור. הפעם היתה העילה ענייני ניאופים. אשה בראדיחוב ניצלה את עובדת היות בעלה בבית־חולים בלבוב כדי להתייחד עם רווק אחד. כשנולד לה בן ובעלה נשבע שלא נגע בה, הודתה שזינתה והיא אסורה עליו, אבל אח״כ התחרטה ואמרה שנאנסה. קראו אותה להתייצב לדין לפני הרב שטיינברג אב״ד ברודי, אלא שהיא סירבה. אז נפסק להתיר לו ע״י מאה רבנים, ולהיתר הצטרפו הרב דוד מנחם מוניש באב״ד רבה של טרנופול (חבצלת השרון, ח״ב, אה״ע, ח), והרב אברהם יעקב הלוי הורביץ רבה של פרוביזנא (צור יעקב, ח״א, קכב). הראשון כותב: כוח״ט לכבוד ידידי האברך הרב החריף ובקי משנתו זך ונקי בנש״ק מגזע תרשישים כש״ת מו״ה אשר ישעי׳ נ״י ראבד״ק ראדיחוב יצ״ו. במכתבו של השני מצוין התאריך: עש״ק תצא תרפ״ח, והפניה היא ״להרב המה״ג וכו׳ מו״ה אשר ישעי׳ רובין נ״י אבד״ק ראדיחוב״. קלקלת הדור משתקפת גם בתשובתו של הרב לייטר מיום ד׳ וארא תרפ״ח. אחד מתושבי ראדיחוב עזב את אשתו ובנו התינוק, וברח לאמריקה מבלי לקיים מצות פדיון הבן. ר׳ אשר כתב אליו לאמריקה בעניין זה, וכשהגיעה תשובתו הסרבנית מלאת שחוק וליגלוג, נתעוררה השאלה אם יש רשות לבית הדין לפדותו. הרב לייטר השיב שמוטב לחכות עד שהילד יגדל ויפדה את עצמו (שו״ת ציון לנפש חיה, קכג). בשנים האחרונות שלפני השואה סידר גט לזוג מסוכסך, שהבעל לא הסכים לגרש עד שאשתו תעביר את בעלות הבית על שמו. אחרי מתן הגט התברר שהיא רימתה ומתכחשת להבטחתה, והרב נזקק לחוות דעה הילכתית שהגט בטל כיון שלא נתקיים התנאי. הוות דעת כזו המציא לו הרב אלטר יחיאל נבנצאל ראב״ד סטניסלב בתשובתו

הפותחת במלים: כוה"ט לכבוד ידידי הרה"ג חו"ב כש"ת מוה"ר אשר ישעי' רובין שליט"א אבד"ק ראדיחוב תע"א (מנחת יחיאל, ח"ג, ל). הרב נספה עם משפחתו בקבר אחים בקאָמיאנקא הי"ד, ורק בת אחת, חנה ניצלה ומתגוררת כיום בארצות הברית עם בעלה ר' משה מאסטער.

בית אונגר

בית מפואר של תורה וחסד היה בראדיחוב ביתו של הגביר ר' שמואל מרדכי אונגר. הוא הוקיר תורה ולומדיה, והיו לו בנים וחתנים גדולים בתורה. המפורסם בהם היה חתנו הגאון רבי אליעזר מישעל שנשא בשנת תרל"ט את בתו מילכה. כבר בילדותו נתפרסם כעילוי משצ'ריץ הסמוכה ללבוב, בה נולד בשנת תרכ"ג לאביו הסוחר ר' דוב ברל, ולאמו בריינטשה בת ר' יואל רוזמן. היה תלמיד חביב לרבי צבי הירש אורנשטיין רבה של לבוב, והוא שהשפיע עמוקות על אופיו, וקרע לו אופקים רחבים. כשנפטר הרב בשנת תרמ"ח הדפיס תלמידו הנאמן בלבוב את הקונטרס „נחל דמעה", ובו ההספד שנשא עליו. בהיותו בגיל 16 עבר אל בית חמיו בראדיחוב. רבגוניות כשרונותיו הוכרה כבר בשנים אלו. מוחו החריף העלה ללא הרף חידושים רבים, אותם רשם בכתב ושלח חלק מהם להדפסה בכתבי העת התורניים. התעניין בהוויות העולם, וניחן בכשרון ספרותי מעולה וביכולת פולמוסית. שלט היטב בכמה שפות. היה נואם ממדרגה ראשונה, ואיש שיחה מקסים. רבים קראו בהנאה את כתבותיו בעתון „מחזיקי הדת", מבלי לדעת שכותבם הוא כבן עשרים. תכופות הוא חותם אז מעיר מגוריו ראדיחוב בה עשה שש משנותיו היפות ביותר. בשנת תרמ"ה נתקבל כרבה של גוליגור, ומשם הדפיס בדרוהוביטש תרס"ו את החלק הראשון של ספרו „משנת אליעזר" שהיקנה לו פרסום רב כאחד הגדולים אשר בארץ. בהקדמה הוא אינו שוכח לציין: גם יהי מכירי ברוך, כבוד חותני ה"ה הגביר רחים ומוקיר רבנן מו"ה שמואל מרדכי אונגער נ"י בראדיחוב (בתרפ"ד כבר לא היה בין החיים), וחמותי הצנועה המאושרת חיה אסתר תחי', כי ינובו בשיבה טובה דשן ורענן שלו ושאנן. באותן שנים היה מועמד לרבנות ז'ולקיב, מהקהילות החשובות ביותר והיתה לו בה תמיכה רבה. משגבר לבסוף הרב פנחס רימלט, עבר רבי אליעזר לרבנות טורקה בה כהן 30 שנה עד לפטירתו בסוף אלול תרצ"ט. בשנות מלחמת העולם הראשונה שהה בבודפשט ותפס בה מקום בולט בין הרבנים הפליטים. בתרפ"ד הדפיס חלק שני של ספרו „משנת אליעזר" בסיוע גיסיו, וביניהם ר' השל לנדא מראדיחוב שנשא את אחות אשתו, ור' שמחה אונגר שגר בז'ולקווא.

קשרים מיוחדים היו בינו ובין גיסו הרב יעקב אונגר נכדו של בעל „דעת קדושים". הוא לימדו תורה, ויחסי כבוד וידידות היו ביניהם כל השנים. בחול המועד פסח תרנ"ו השיב לו (בתשובותיו, קמא, כו) בפתיחה כזו: יצו ד' את

הברכה לכבוד גיסי תלמידי הרב הה״ג החריף ובקי ירא ושלם אוצר בלום מ׳ יעקב אונגער נ״י בראדיחוב. הנושאים שנדונו הם: שותפות עם נכרי להעמדת ריחיים חוץ לעיר בשבת; קושיא על דברי הפרי־מגדים בהלכות מליחה; „הערת בנך החריף הירש נ״י על תוספות בסנהדרין״. ר׳ יעקב היה חתנו של הרב יצחק תאומים אב״ד קריסטינפולי ומלבד בנו הירש היה לו עוד בן תלמיד חכם בשם מאיר. דודו השיב לו בעניני הלכה שונים (בספרו „משנת אליעזר״, קמא, כח) בחיבה רבה: שלום וכט״ס לכבוד ב״ג האברך המופלג חריף ושנון זית רענן יפה פרי תואר משכיל מפואר כליל השלימות מו״ה מאיר אונגער נ״י בזבארוב. מכתבך הגיעני היום והתענגתי ביקרת מדברותיך ודברי פלפולך אשר הוטבו בעיני, והנני להשיבך על אתר ולהלהיב את לבך לתורה ולתעודה. בזמן מלחמת העולם הראשונה נידלדלה משפחת אונגר מנכסיה, ור׳ יעקב נתקבל כדיין בראדיחוב בין שתי מלחמות העולם. היה אהוב ומכובד מאד על בני הקהילה, ורבים העדיפו לפנות אליו יותר מאשר אל הרב, עד בוא הצורר שהכרית את שניהם מארץ החיים.

הרב יונה בנר

עוד דיין ומורה הוראה שימש בתקופה שבין שתי מלחמות העולם, והוא הרב יונה באנער. נולד בגלינא לאביו ר׳ יהודה לייב, ולמד אצל רבי מאיר שפירא בזמן שכיהן שם כרב (אשר כורך: מגילת גלינא, עמ׳ יט). גם משעבר לראדיחוב המשיך לקיים קשרי מכתבים עם רבו, וספר תשובותיו של המהר״ם שפירא ״אור המאיר״ פותח במענה שהשיב מגלינא ביום י״ט חשון תרפ״א „להלומדים החריפים ובקיאים איש איש לפי מהללו בק׳ ראדיחוב יצ״ו, ועמהם תלמידי הרב הגדול מו״ה יונה באנגער נ״י״, השאלה סובבת על מקרה טראגי שאירע בראדיחוב עקב הימצאותם של חומרי נפץ בשלהי מלחמת העולם. יהודי אחד החזיק רימון יד בעלית בית הכנסת. הרימון התפוצץ וריסק את כל היד. התקרה נהרסה וכל המקום נתמלא חול. נתעוררה השאלה אם מותר לכהנים להיכנס להתפלל בבית המדרש ובעלייה, כיון שבבדיקה שטחית מצאו רק דלדולי בשר, אך יתכן שאם אפשר היה לבדוק היטב, היו מוצאים חלק אבר המטמא באוהל. הלומדים שפלפלו בזה צידדו להתיר להכנס לשני המקומות. אבל רבי מאיר מגיע אחרי דיון ארוך למסקנה, שהכהנים יכולים להכנס רק לבית המדרש עצמו, אבל לא לעליה עד שיבדקוה היטב.

רבנים אחרים ותלמידי־חכמים

היו גם רבנים בערים אחרות, שפרשו את מצודתם וחתמו כרבני ראדיחוב. ראשון בהם היה הרב אברהם באב״ד — רבה של בוסק וראדיחוב, שמילא שם את מקום אביו הרב יעקב. בנו הרב יעקב שלום ובן בנו הרב יהודה זונדל היו רבנים בשטרוויק, ופרטים עליהם להלן.

גם הרב יהודה צבי פייער חתם החל משנת תרצ"ה כרבה של חוליוב ראדיחוב והסביבה. נולד בדרוהוביטש לאביו רבי ישראל האדמו"ר מלמברג, ולמד אצל הרב מפרוביזנא שכתב עליו בהסמכתו: הורתו בקדושה. בשנת תרפ"ה נשא את חציל בתו של הרב יקותיאל אפרתי אב"ד חוליוב, ואחרי שנפטר מילא את מקומו. ניספה בראדיחוב יחד עם ילדיו, מרדכי אליהו ויקותיאל הי"ד. פרטים אודותיו שמעתי מפי גיסו הרה"ג שמעון אפרתי שליט"א.

בתקופה שלפני השואה ידוע לנו על תלמידי חכמים צעירים בני ראדיחוב שהתכתבו בעניני הלכה עם חכמי הדור. רישומים על כך נשתמרו בידינו בספר „משיב שלום" של הרב פייגנבוים אב"ד לאקאטש. בשנים תרפ"ח—תרפ"ט השיב "לכבוד הצורבא דרבנן חו"ב מר יעקב ברח נ"י בעיר ראדיחוב יע"א (מח, צב, קיג, רעח), ובשנת תרפט התפלפל עם הצורבא דרבנן מר משה בוימגארטען (צג, קעז). כמו־כן ידוע על אחד מבני העיר שעסק במולו"ת. זהו ר' יוסף זאפאהין שהוציא לאור את הספר „מנות הלוי מאת רבי שלמה אלקבץ.



מימין לשמאל: מר יוסף וסר, הרב יונה באַנר, הרב יעקב אונגר
הרב אשר רובין, מר לייב ברח ומר חיים קורצר

רבני לופאטין

הרב מנחם מנדל לשטשובר

במקורות רבים מופיעה חתימת הרב מנחם מנדל לשטשובר כרבה של לופאטין. שם המשפחה מעיד כנראה על מוצאה מהעיר לשטשוב שברוסיה, בה היה קיים בעבר בית דפוס עברי. אחד מבני המשפחה כיהן כרב בפיטשיוב, והוא הרב שלום שכנא, שבתרמ״ג השיב לו בעל שו״ת ״הרי בשמים״, תנינא, ח״א, קי״ג. הרב מנחם מנדל שימש תחילה כרב בעיירה הקטנה סטניסלבטשיק, והיפנה משם את שאלותיו אל גדולי הדור.

שני חסידי אחד האדמו״רים התאמצו לפסול בקיץ שנת תרי״ג את השוחט של סטניסלבטשיק ר׳ ברוך צבי וילדר שלא נימנה על עדתם והיה שוחט גם ללופאטין, שהיה אז בחזקת כפר ולא קהילה נפרדת. והשיגו לכך את הסכמתו של רבי שלמה קלוגר. הוא אסר אותו תחילה רק לפי העדים, אבל משראה שאינו מניח לשוחט אחר להיכנס לשם, פסל אותו לכל העולם. כששמע על הפרשה רבי יוסף שאול נתנזון הוא נרעש עד עמקי נפשו. לדעתו לא היתה כל עדות ממשית נגד השוחט, ואין לפוסלו על סמך עדות שני האנשים. שלושת מכתביו של הרב נשאו חן בעיניו אע״פ שלא הכירו, והוא פונה אליו בכבוד רב: „שלום וכל טוב אל כבוד הרב המופלג החריף חכם ושלם מו״ה מנחם מענדיל נ״י אבד״ק סטאַניסלאַוור־טשיק. מכתבו מגלה עפה הגיענו תמול, והייתי כגבר עברו יין. והנה היום נתתי אל לבי ועברתי על דבריו, ואם אמנם רחק ממני מנחם ולא ידעתיו, בכ״ז ראיתי דבריו והם דברי תורה, כי יחם לבבו, על אשר העבירו את הדין על השו״ב בדברי רוח. והנה חפשתי מה להשיב ולא מצאתי דבר, מה אומר ומה אדבר, אחרי כי הפך ישראל עורף אל האמת, וכשאני לעצמי עיינתי בגוף הגביית עדות, ולא מצאתי אף אפס קצה שמץ פסול על השו״ב. ובאמת בושנו מכם צדיקים ופרושים המכנים עצמם בשם חסידים ויתגדרו בפני ההמון, אשר כל מגמתם להרחיק ממרק פיגולים אף לספק אחד מני אלף, והלב יודע אם לעקל אם לעקלקלות, כי בשנאתם וקנאתם לעני האומלל הזה, מעבירים קול במחנה כי נמצא עולתה בו, ומאד יפלא אם יחושו על שמץ פסול אחד מני אלף, מדוע לא יחושו לכמה לאוין מפורשים, כי עוברים על לא תשנא את אחיך, ומרבים העם להביא בשיח שפתם לשון הרע ושקר וכל תועבה, וגם שופכים דמים״. כך הוא מאריך בדברי תוכחה עזים על הפגיעה בשוחט ובמשפחתו בשבירת מטה לחמו, עובר לדברי פיוס וריצוי להשקיט את המחלוקת ולמנוע חילול השם, ומסיים: „כל ההערות אשר העיר מעלתו, צדקו

כל דבריו — וכל המערער נגד השו״ב. או שהוא חסיד שוטה, או שהוא רשע וגס רוח ועם הארץ״ (שואל ומשיב, תליתאה, ח״א, רעו). תשובה זו היא רבת חשיבות ביותר להכרת תנאי החיים הפנים־יהודיים באותה תקופה.

בתשובה אחרת נמסר תיאור ציורי על שוחט שנתן את ידו לעקיפת חוקי המכס, ונתעורר ספק אם שחט כהוגן, שהרי אינו יכול להתרכז, בגלל הפחד שמא יתפסוהו בשעת מעשה. הרב משולם ישכר הורביץ רבה של סטניסלב כותב על כך: לכבוד ידידי הרב החריף המופלג מו״ה מנחם מענדיל נר״י מו״ץ דק״ק סטאניסלאוושיק. ביום אתמול לעת ערב השגתי מכתבו, וקראתי מגילה עפה אשר בא בשאלה לפני, אודות השו״ב דשם שהעידו עליו מחזיקי אקציס דשם, ששחט עגל מלופאטין בתוך היער וכו׳. הרב הורביץ מחלק, בין עבירה על חוקי המדינה ובין עבירה על חוקי התורה, ומסכם שאין לאסור את השוחט, והעגל מותר באכילה גם לעדים שראוהו בעת השחיטה, שבודאי שחט יפה (בר ליואי, ח״א, יו״ד, ב).

כעבור שנים עבר הרב מנחם מנדל לגור בלופאטין. ביום שני י״ד תמוז תרל״ז כתב אליו הרב יצחק אהרן איטינגא רבה של לבוב: „עתרת שלום וברכה וכל טוב לכבוד ידידי הרב וכו׳ מו״ה מנחם מענדיל נ״י מק׳ לופאטין יע״א. השאלה היתה בענין פת שנאפתה מקמח שהתליע ונתערבבה עם לחם אחר, שיש להתירה כשמונחת בכלי, דהמיקל בהפסד מרובה לא הפסיד״ (שו״ת מהרי״א הלוי, ח״א, קז). סביר להניח שגם תשובה ק״ח מיום כ״ז תמוז תרל״ז מופנית אליו, ויתכן שר׳ יוסף כ״ץ הסופר מראדיחוב, הוא ששאל אותו בענין מי שכתב שם אלוקים בשינוי, מה יעשה. קטע אחר מחיי הקהילה נגול בתשובה נוספת מיום שלישי י״א שבט תרמ״א. אחד מתושבי המקום שכר מהקהל את בית המזיגה, והתחייב לשמור את כל התקנות הנדרשות. כעת הוא רוצה להפר את התחייבותו, ועל־כן נפסק שלא יוכל לעשות זאת, ואפילו אם ישבע על כך אין בכך כלום נגד תקנת הקהל. הפתיחה גדושת שבחים מופלגים: „שלום וברכה וכל טוב לכבוד ידידי הרב המאוה״ג המופלג בתורה ויראה המפורסם ערוגת הבושם כש״ת מו״ה מנחם מענדיל נ״י האבד״ק לופאטין יע״א״ (שם, ח״א, קכד). עוד שאלה שם, „אם אשה מותרת לצאת בשבת במנפה שקורין פעהער, וחוגרת אותו כעין חגורה ותלוי מן הצד, ולפעמים נושאת אותו בידה במקום שאין ערוב״. גם בתשובה זו מרעיף המהרי״א על רמ״מ תוארים מפליגים. ״יצו ד׳ את הברכה, לכבוד ידידי הרב החריף המופלג בתורה וביראת ד׳ טהורה, יקר רוח איש תבונה, קנה חכמה קנה בינה, כש״ת מו״ה מנחם מענדיל לאשטשיוער נ״י מק״ק לופאטין יע״א״. לבסוף הוא פוסק שאם חוגרת דרך מלבוש מותר, ואם נושאת בידה אסור (ח״ב, פג).

בסטניסלבטשיק מילא אחריו את מקומו הרב מרדכי יהודה לייב לשטשובר שהיה כנראה בנו. הוא חתום משם על ספר „כנפי יונה״ שנדפס בלמברג תרמ״ד.

נפטר בברודי במבחר שנותיו, וידיעה על כך נדפסה בעתון „מחזיקי הדת" מיום ד' תמוז תרמ"ד, עמ' 5. הניח חמשה בנים: א. הרב מנחם מנדל שמילא את מקום אביו כרבה של סטניסלאבטשיק; ב. הרב שלום שכנא אב"ד ברמלא, פיטשאיוב ומטשיוב מחבר הספרים: „משמרת שלום" ו„חיים ברכה" שני חלקים; ג. הרב משה שכיהן כרבה של סטניסלבטשיק, ובניו היו. ר' יוסף שניספה עם משפחתו בשואה, ור' אהרן ששימש ברבנות סטניסלבטשיק, מונטבידיאו ובני־ברק ונפטר ביום ח' אדר תשל"ז; ד. הרב יצחק; ה. הרב ברוך שנולד בשנת תרל"ה, וכיוון שבשעת פטירת אביו היה ילד בן 12, שמרו לו את רבנות סטניסלבטשיק עד שיגדל. משנת תרס"ז מילא שם תפקיד זה במקום אחיו ר' מנחם מנדל, לפי „אוהלי שם" עמ' 264 כשפרץ הסכסוך בין כולל דרוהוביטש וכולל ויז'ניץ בענין חלוקת מעות לעניי ארץ ישראל, נקרא אף הוא לחוות את דעתו. תשובתו משנת תרע"ב נדפסה בספר „תשובה כהלכה" דף עו.

הרב משה יהודה ברנהולץ

כארבעים שנה כיהן כרבה של לופאטין הרב משה יהודה בערנהולץ. עמד בתוקף על משמרת חומות היהדות, ולא נתן להנהיג חידושים. יחסים מתוחים שררו בינו ובין הרב לשטשובר וכנראה, שלכל אחד היה חוג אחר של אוהדים. הד לכך פרץ החוצה כאשר הגביר לווינהרץ הקים טחנת קיטור בלשנוב לטחינת קמח לאפיית מצות לפסח. הרב משה יהודה סירב לתת לו הכשר, בהסתמכו על האיסור של רבי שלמה קלוגר, שכל הגליל החזיק בו עד אז — והרב לשצובר כנראה התיר.

ברשימת החותמים על ספרים חדשים הוא מופיע כאב"ד יחיד בראש מנויי לופאטין, כך למשל נדפס בספר "כנפי יונה" שיצא לאור בלעמבערג 1884: הה"ג ר' משה יהודה אב"ד; ר' אהרן אשר זעליג כ"ץ; ר' בנימין לקלויז הוסיאטין; ר' בצלאל וילדר; ר' בצלאל לאשטשובר; ר' משה דיסטנפלד; ר' פנחס וילדר;; ר' שלום שיפמילר. גם בספר תורת רא"ם שנדפס בלעמבערג בשנת פטירתו תרנ"ח הוא חותם בראש, ואחריו: ר' מנחם אריה ליב דיסטנפלד; ר' זישא ווילנער; ר' יקותיאל כ"ץ; ר' נחום זלמן ליב וואסער.

הרב חיים יהודה ליבוש המרלינג

הרב האחרון של לופאטין הוא הרב חיים ליבוש המרלינג. נולד בשנת תר"ל (אהלי שם, 249) לאביו הרב יוסף אב"ד שטרוויץ, והיה אחד הרבנים הידועים בזמנו. נשא את בתו של הרב אשר זליג אפטוביצר, רבה של יזירנה. בשנת תרנ"ח נבחר לרבנות לופאטין ושימש בתפקיד זה למעלה מארבעים שנה עד שנספה בשואה,

הי״ד. בחודש אלול תרס״ז נסע לסנדובה־וישניה להשתתף בוועידת הרבנים שהועיד שם המהרש״ם, וחתם עם כולם נגד תנאי בנישואין. נימנה על חסידי בלז, אך פעם אחת נסע להוסיאטין. לחם ברוחות שהחלו לנשוב בקהילתו, לבל יקנו להם שם אחיזה. פעם אחת התלבט מה לעשות בקצב שמכר בשר ליהודי שבא מכפר רחוק ואחרי שנמצא שהבשר טריפה, לא טרח לשלוח אחרי היהודי להזהירו שלא יאכל ממנו. הוא הביע את ספקו, אם די לקנוס את הקצב או שיש לאסור עליו לחלוטין למכור בשר כשר, לפני ידידו הרב זאב וולף לייטר שהשיב לו ביום שני לפרשת בא תרע״א, בספר תשובותיו „ציון לנפש חיה״ סימן קי״ט. המשכורת מהרבנות לא הספיקה לפרנסת משפחתו הגדולה, ולכן נאלצה אשתו לפתוח חנות. היו לו ארבעה בנים מופלגים בתורה: עקיבא, פייבל, ליפא ונתן. וחתנים גדולי תורה — ביניהם: הרב שמשון וייסמן תלמידו של הרב מוניש באב״ד מטרנופול. סייע לו כדיין בלופאטין הרב אליהו יוהנס, תלמידו של הרב שמואל פירר מקרוסנו, שנתקבל כרבה של אזיפולי במחוז סטניסלב, ובה ניספה עם כל משפחתו מות קדושים. ר׳ אנשיל אחיו של הרב גר בבלז. נתברך ע״י האדמו״ר רבי אהרן רוקח שיזכה לבנים, ובהיותו בגיל 70 נולד לו בנו עקיבא פרידמן המתגורר כיום בחיפה.

מיוצאי לופאטין ידוע לנו בתקופה קודמת על ר׳ מרדכי לופאטינר בנו של הרב דוד אב״ד לשנוב. נתמנה כרב באוסציא, ורבי שלמה קלוגר השיב לו בספריו, „טוב טעם ודעת״, קמא, ר״נ, ושבעה עינים דף צ״ה.

סטרימילטש

הרב זוסיא מזל כיהן לפני מלחמת העולם הראשונה כרבה של העיירה סטרי־מילטש. התיחס בן אחר בן אל רבי זושא מאניפולי, ונקרא על שמו. היה גם מנכדי רבי פנחס מקוריץ. בזמן המלחמה עבר לחוליוב בה כיהן כרב גיסו בעל אחותו הרב אפרתי, ונתמנה שם כמורה הוראה על מקומו של הרב אברהם שמחה. בעל אישיות קורנת ולבבית, ולכן נערץ על הכל. נפטר בסוף שנות התר״ף. בשנת תרמ״ד חתומים מסטערמילטש על ספר „כנפי יונה״: ר׳ וואלף ליבערמאן לבית המדרש ור׳ נטע מאַלופקי.

י, רענן

ארץ ישראל בחיי בני ראדיחוב

כבר בשנת 1914 נוסדה הסתדרות המזרחי על ידי החברים יצחק ברוך ברי, יוסף וואסר, נחמן פפר, יוסף פס, פייבל גלייזער, יצחק לייב גולדשיידר וליפא שטיינוורצל. בשנת 1918 נוסדה האגודה הציונית "קדימה". היו"ר של האגודה היה מרדכי בן אהרן שוורצוולד, סגנו — יחזקאל אנרייך. לאחר מכן נוסדו קן השומר הצעיר ותנועת הנוער גורדוניה והוקם בית ספר עברי, אשר בו הורו המורים קארפ, שכטר ואחרים.

בשלהי מלחמת העולם הראשונה נוסדה "ההגנה" העצמית נגד קלגסי הצבאות ופורעים אחרים משונאי ישראל. להגנה היה נשק־מגן ליגאלי ובלתי ליגאלי. עם הכרזת הצהרת בלפור על הקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל, פרצה שמחה ספונטאנית בכל העיר, אשר באה לידי הביטוי המלא בחגיגת־עם המונית. כל העיר לבשה חג. כל הבתים והחלונות קושטו בטוב טעם ודגלי הלאום תכלת־לבן מילאו את העיר. את הילדים הלבישו בגדי חג, סרטי תכלת־לבן בדשיהם ודגלים בידיהם צעדו כולם בתהלוכה מאורגנת, ממקום הריכוז אל בית הכנסת, אשר אף הוא היה מקושט כולו בפנים ומבחוץ. הנברשות והנרות היו עטופים בסרטי תכלת לבן, עבודה אשר עמלו עליה משך יומיים. לחגיגה לציון המאורע של הכרזת בלפור, הוזמן גם נציג השלטון הפולני אשר בא לבית הכנסת.

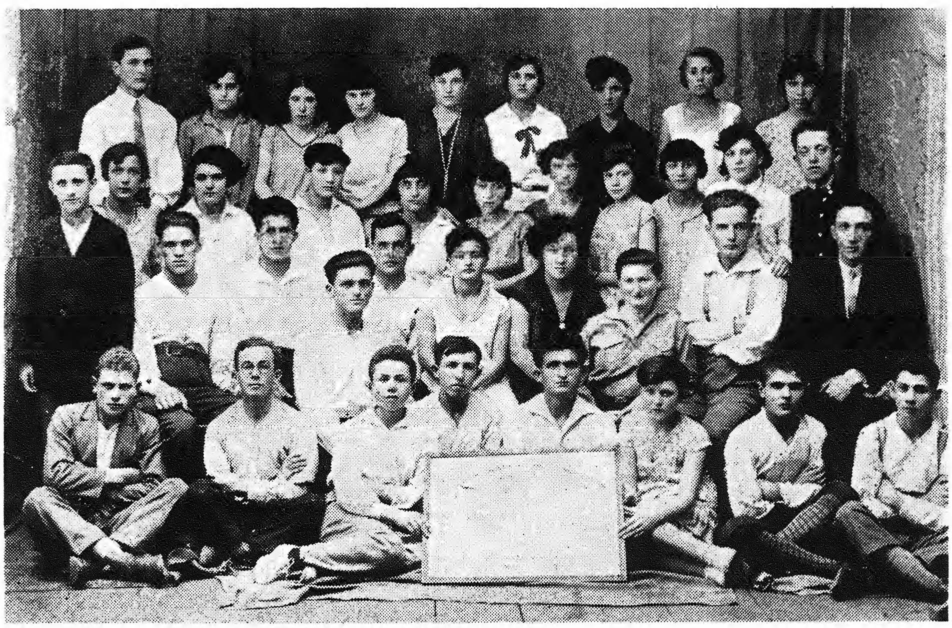
הנואם החגיגי היה ר' יוסף וואסר אשר, דיבר ביידיש וגם בפולנית. כולם היו משוכנעים אז כי ארץ ישראל כולה כבר בידינו.

בשנת 1922 נוסדה הגימנסיה הפולנית בעירנו על שם באדני בעל האחוזות וניתנה האפשרות הראשונה לצעירים יהודים לרכוש השכלה כללית מסודרת.

בשנת 1926 נפרדה קבוצה אחת מהציונים הכלליים, אשר בראשה עמד אז מר זליג קראנץ, והתחילו להתארגן ב"החלוץ". ראשוני החלוץ היו: יעקב ליידר, ראובן קראנץ, משה לצטר, שמואל כץ, מאיר ברח, נפתלי ברח, מרדכי ווייסמן ועוד.

בשנת 1928 יצאה הקבוצה הראשונה להכשרה בבילסקו ובה החברים יעקב ליידר, משה לצטר, ראובן קראנץ, מרדכי מילר, מרדכי וויסמן, יונה ברח (מילר), עדה מאיר ורבקה מנקר. בשנה זו ובשנה שקדמה לה עלו ארצה ראשוני בני העיר והם: בריש אקר, יידל ציגמן, דוד קליין וצבי שרגא.

בשנת 1929, כאשר פרצו המאורעות בארץ ישראל והערבים התנפלו ופרעו בישובים היהודיים, התחשמל כל הנוער בעירנו ודרוך כולו רצה לבוא לעזרת היישוב הנתקף. אז עלו יעקב ליידר, משה לצטר, ראובן קראנץ וצפורה שרגא. בארץ ישראל נכנסו לקבוצת התאחדות ברחובות. אחד מהם והוא יעקב ליידר נאלץ מסיבות אישיות לחזור לגולה ונשאר שם עד אחרי החורבן.



שורה ראשונה למעלה מימין לשמאל:
ברין אלצי, גרטווגן, לצטר שרה, אדלר מלכה, לשצובר, מילר שבע, ברין פנינה, ארנוורט מניה וקניג יעקב.

שורה שניה: חמיש, שרגל בריינדל, סמט מלכה, ברק צפורה, אבער רבקה, זקס מארי, חיה סמט, ווייסמן שושנה, ברש צביה וויינברגר בתיה.

שורה שלישית: ויסמן מרדכי, .זסר רפאל, אשכנזי אסתר, מנקר רבקה, מאיר עדה, קרנץ ראובן, לצטר משה, ליידר יעקב, שפירא וחרפ איסר.

שורה רביעית: שרגל אברהם, אורנשטיין זליג, שרגל שרה, לצטר ישראל, ראקובר יעקב, יצחק לשצובר ואקר לייב.

בשנת 1928 נוסד גם סניף של צעירי מזרחי ובני עקיבא לתנועת תורה ועבודה. ככה נשא על גבו הנוער החלוצי את כל הפעולות הציוניות בעיר והכשיר את עצמו למלחמה על גאולת עם ישראל. יצויין, כי בעירנו לא היה זכר לתנועות קיצוניות כ"בונד", קומוניסטים. כל אחד פעל למען גאולת העם בחוגו המיוחד לו, כאשר אחד משלים את השני בהרמוניה מופלאה. כמעט כל הנוער למד את השפה העברית, אורגנו פעולות־תרבות שונות ופעולות ספורט. הוקמו חוג דראמטי וספריה ציבורית ראויה לשמה.



בי"ס עברי "תרבות" בראדיחוב — המורים: קרפ ושכטר דבורה

בראשית שנות השלושים עלו מטעם החלוץ המזרחי שפרה חרפ ואברהם אובר. כמו כן עלה בשנת 1932 ישראל בדנר, שכל ימיו חי מיגיע כפיו בחקלאות בגני יהודה. מר בדנר יליד 1893 סיפר, כי בימי נעוריו היה קיים חוג של חברה ש"ס, בו השתתפו: הוא עצמו, ר' ברוך בריק, משה בן לייב אובר, דוד בן פתחיה כץ, משה אימבר, אברהם ברי בן שפסל שלום ברנקו ועוד. כמו כן מספר הוא

כי סבו ר׳ שלמה אלימלך היה סופר סת״ם, אשר ש״י עגנון מספר עליו שגדולי הדור לא הניחו תפילין אלא מתפילין של ר׳ שלמה אלימלך סופר. כן מוסיף הוא, כי ר׳ שמעלקי שפירא, קרובו, הוא בן השוחט מטופורוב.



הנוער הציוני ״אחוה״

בשנת 1934 נוסד בית ספר לבנות ״בית יעקב״ שהתקיים עד שנת 1938. בהנהלת בית הספר היה הרב ר׳ יונה באנר, ליפא קיציס, שלמה גרובר ויצחק וויסבלאט. המורה המחנכת היתה שרה קיציס.

בית הספר העברי התקיים עד שנת 1939.

בקלויז הוסיאטין היה קיים בית ספר ״חורב״ של אגודת ישראל וכן התקיימו בו שנים רבות שעורים קבועים לדף יומי בתלמוד, בהם השתתפו בקביעות 30—20 איש מדי יום ביומו.



תנועת נוער ציוניות בראדיחוב   שורה עליונה משמאל לימין:
1) מלכה פרידמן 2) אסתר טשופ 3) רחל שטינברג 4) לושי קראץ 5) גילה פרידמן 6) צפורה סמט 8) שינדל קופפרשמיד 10) פאליק 11) וועלטי סגל 13) שרה גרבר שורצנברג 14) חאצל וייצברג 15) גרטוגן גניה 16) משה ברננקו 18) אסתר דיסטנפלד 19) פרל קופרשמיד 20) אהרן שטרנברג 21) פייגע לוזיק 22) יוסף בריא 23) מינדל דרוקר 24) כהנא בת שמעון 25) אטיל גרינשפן 26) דני אקר 27) גרינשפן אטיל 28) גולדי צנר 29) ליבה חרפ 30) שמעון בריא 31) גולדי לשצובר 31) נתן ברח 32) נוניה גרטוגן 33) טעמא שראגע 34) אקר בת צבי אריה 35) אסתר דיסטנפלד 36) מיכל שראגע 37) חוה בריא



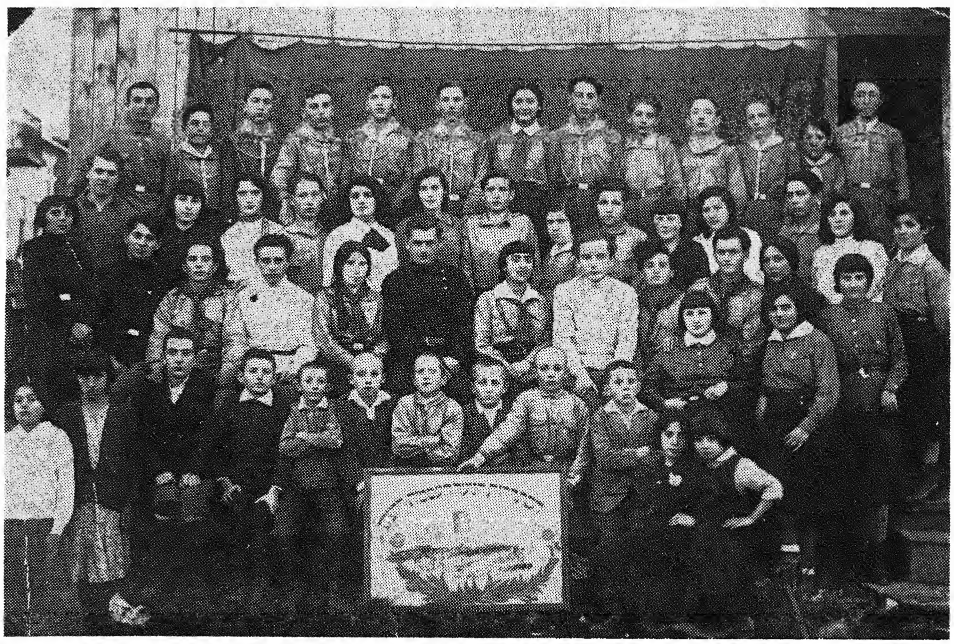
עומדים מימין לשמאל:
שורה ראשונה: קורצר הניה, סנדל רבקה, וייצברג חציל, טשמי חנה.
שורה שניה: שראגע רבקה, וינדבייטל לאה, גולדשיידר אסתר, וייס אסתר, שירץ גילה.
שורה שלישית: מַנקר רבקה, וסר שיינדל, וייכמן לאה, המורה לעברית, קורצר טולצי, טשופ אסתר, שור רחל.



שורה עליונה מימין לשמאל: 1) ברנקו 2) משה שורץ 3) אליהו צנר 4) אפרים מנקר 5) מאטיל גרטוגן 6 בוטקנכט אברהם 7) דב אקר.

שורה שניה: 8) אלפנט יוסף 9) מנדל קיצ׳ס 10) פנינה ברין 11) דוד אובר 12) אביגדור קליינר.

עליית הרשע, לשלטון בגרמניה בשנת 1933 נתנה את אותותיה על היהודים. גזירות כלכליות נגזרו על המסחר, שנתכוונו במיוחד לרושש את היהודים, אשר התפרנסו בעיקר מן המסחר. גברו ההסתה והתעמולה לא לקנות אצל יהודים, ונפתחו חנויות של פולנים כדי לדחוק ולהוציא לגמרי את היהודים ממקור פרנסתם.



למעלה מימין לשמאל: אקר אלעזר, שרגל אליהו, מנקר חיים, שורץ משה, באטקנכט אברהם, אבר דוד, מלכה סמט, קיציס מנדל, קליינר אביגדור, גרטוגן מאטיל, קרם פולדי, אקר דב, גיטרמן צבי.

שורה שניה: לצטר שרה, שרגל ברינדל, אלצופראם ליבר, שושנה וייסמן, שרגל שרה, שקולניק זליג, ברין עלקא סנדר ברח, גיטרמן פפי, ברש צביה, כץ משה שמואל, אבר רבקה, מרי זקס, אקר לייב.

שורה שלישית: טשמה בנימין, וינברגר בתיה, לצטר בריינדיל, וסר רפאל, סמט חיה, ברח נפתלי, פפי ברין, איסר חרפ, אהרן באטקנכט, אברהם שרגל, הניה חרפ, אדלר מלכה, מילר שבע.

שורה תחתונה: כץ אסתר, צנר מירל, באראק בנימין, קרם מדי, מילר שבע, אובר דוד, אלבום מיכאל, וינדבייטל ליפא, וסר איזיו.



נוער "בית"ר" בראדיחוב



אמו של רושם השורות האלה

יעקב דב רענן

בראדיחוב ובארץ

נולדתי בערב פסח שנת תרע״א — 10.4.1911 בראדיחוב, לאבי ר׳ ברוך בן ר׳ יצחק אייזיק בריק־פריש ולאמי חנה בילה בת ישעיה גינואר משטרוויץ.

אבי היה בן הבכור על כן גרנו בבית סבא, בדירה של שלושה חדרים. גם העסק עליו התפרנסנו היה משותף לכולנו. היתה זו חנות מכולת וסדקית, כלי זכוכית ושמשות. במרוצת הזמן גדלה המשפחה. היו לי שני אחים: חיים ואליעזר ליפא ושלוש אחיות: רחל, בלומה דבורה ובסך הכל היינו יחד עם משפחת הסבא 11 נפשות, שגרו יחד והתפרנסו ביחד מאותו העסק.

כאשר פרצה מלחמת העולם הראשונה, בעודי בן שלוש, התחלתי לנדוד כפליט עם משפחתי שחיפשה מחסה בכפר שבסביבה, לפי שעירנו היתה קרובה מאוד לגבול. המלחמה נמשכה שנים ומכיוון שאי אפשר היה לשבת זמן רב בכפר חזרנו הביתה. בינתיים גדלתי קצת בשנים ובזכרוני שמורים איפוא הימים בסוף המלחמה. במו עיני ראיתי כיצד פשטו קלגסים על העיר בזה אחר זה: אוקראינים, פולנים, דניקינים, קוזאקים, פטלורצ׳יקים ואחרים. כל אלה פרעו בזה אחר זה באנשי העיר, שדדו ורצחו כל הבא ליד. לא אשכח לעולם את משה׳לה החלבן, ששב מבית הכנסת בלי הזקן שחתכו לו הפורעים ודמו מטפטף והוא הולך שחוח ונאנח.

באחד מלילות האימים שהטילו הקלגסים על העיר נשמעו יריות ומפה לאוזן הודיעו: בוזזים את החנויות. לא היה יכול אבי זקני ר׳ אייזיק להתאפק, כיצד פורעים ביהודים בעוד הוא יושב ספון בבית תחת מחסה. הוא החליט איפוא לצאת בלילה אל המפקדה, לתבוע ממנה להשליט סדר. לא הועילו לו הפצרות בני הבית שלא ייצא לסכן את חייו. טענו כנגדו: הרי ישנו רב בעיר

וראש הקהל. למה דווקא אתה צריך לסכן את נפשך. אולם הוא באחת: רוצחים יהודים ברחובות והוא יישב לו בבית? לא ייתכן כדבר הזה! התפרץ החוצה והלך אל המפקדה. ואכן כעבור זמן לא רב פסקו היריות והשוד, והסבא חזר הביתה בשלום.

עם סיומה של המלחמה התחילו להרגיש ביתר שאת את העוני ואת המצוקה וכאן בא הג׳וינט לעזרה ושלח מחסנים גדושים של דברי מאכל ולבוש. בכל יום הגישו לנזקקים כוס קקאו חם ולחמניה. בשבת החליפה העוגה את הלחמניה. אף חולקו לנזקקים הרבים בגד ונעליים. את המפתח לאוצר היקר הזה הפקידו אנשי עירנו בידי אבי. הוא ושכננו מנדל קראץ פירנסו את הציבור באמונה בלי הנהלת־חשבונות.

אבי היה סוחר בעל כרחו כדרכם של רוב היהודים בגולה, שלא היו בעלי מקצוע. משום כך ומשום ההתחרות על פת לחם בין הסוחרים בעיר לא הצליח ביותר. כאמור היו צריכים לפרנס 11 נפשות. אני גדלתי בינתיים ובנים בגילי כבר יצאו לעזור להורים בעסקיהם, או שנסעו לעיר גדולה למברג כדי להתפרנס שם ואילו אני לא כן עשיתי, אלא ישבתי ולמדתי, כיוון שזה היה רצונה של אמי: בניה יהיו בני תורה. אמרה האם שהיא תעזור לאבא בעסקו, בנוסף לכל עבודת־הבית הרבה והקשה המוטלת עליה. אולם אני, בנה בכורה, צריך ללמוד.

עיקר לימודי היו אצל מלמדים טובים כמו ר׳ יוסלה ור׳ אלצ׳י. כאשר הגעתי לגיל בר־מצווה הפסקתי את לימודי בבית הספר הממלכתי מבלי לגמור בו את חוק לימודי, שכן נמשכתי אל לימודי הגמרא ונושאי כליה. משיצאתי מרשותם של מורי המשכתי לימודי בפני עצמי בבית המדרש וניזון הייתי מהספרים שעמדו שם לרשותי. פעם בשבוע, הוא יום חמישי, לא הספיק היום והייתי ממשיך בלימודים כל הלילה.

יחד עם זה השתלמתי בלימודי חול בשעות של לא־יום ולא־לילה. כל יום, באשמורת הבוקר טרם עלות השחר, היה בא אלי חברי ללימודים איסר חרפ והיינו יושבים שעה ארוכה לאור מנורת נפט לא גדולה ובחורף בקור חודר לעצמות היינו משננים היסטוריה כללית, ספרות ומקצועות אחרים לפי תכנית בית־ספר תיכון ממלכתי.

יחידים היינו המתמידים בבית המדרש. מלבדי למד בו חברי שלום צפון ואברהם אובר, אשר למד תורה מפי אביו ר׳ יעקב, תלמיד חכם מפורסם בעיר, אשר ישב כל הימים על התורה בבית המדרש ואילו את משפחתו הגדולה פירנסה אשתו אלקה בת אחותו. עוד יש לציין מתמיד אחר, אשר התעלה וקיבל היתר

הוראה — יעקב ברח, בן גילי, אשר המשיך את לימודיו בקלויז של חסידי בלז, שהושלם אחרי המלחמה. מאוחר יותר נוסדה בקלויז של חסידי הוסיאטין חברה ש״ס והיו לומדים כל ערב אחרי התפילה את הדף היומי.

פעולות חברתיות

רוב הנוער בעירנו היה משתייך לאירגונים ציוניים מתונים. לא היו בעירנו בעלי זיקה קיצונית ולכן לא היתה קיימת תנועת נוער קומוניסטי. עם בואו של הרב יונה באנר התחיל להיווצר חוג של צעירי אגודת ישראל. בלט ביניהם הרשל, בנו של ר׳ שמעלקא שפירא. בימים ההם, ואני כבן 17—16, התחלנו לארגן ספריה ציבורית דתית. שפירא ביקש שהספריה תיקרא ע״ש אגודת ישראל. אולם אני, התנגדתי לכך. היינו מקיימים אותה כספריה דתית בלתי מפלגתית בדירה שלנו מעל לחנות.

עסקנותי הציונית התחילה בגיל צעיר ביותר. את השקל רכשתי לפני הגיל לרכישת שקל וכמובן שעסקתי בהפצת השקל הציוני בין החוגים הדתיים בעיר. לימודי היהדות, שהיקנו לי גם כבדרך אגב את ידיעת השפה העברית, הביאוני לתפקידים של מזכיר בכל הפעולות הציוניות המשותפות לכל האירגונים. הייתי לכן: מזכיר הקרן הקיימת במקום, ועדת השקל, ועדת הבחירות לסיים הפולני וכו׳. בתפקיד זה האחרון אף נאסרתי על ידי השלטונות, שלחצו עלי לחדול מפעולה ציונית מדינית.

כמעט בכל המוסדות הבין־אירגוניים היה תמיד היו״ר זליג קראנץ מטעם הציונים הכלליים ואני המזכיר ״הנצחי״. איני זוכר שהיו התנגשויות בינינו ובין יתר תנועות הנוער בכל שטח שהוא. כל אירגון עשה בחוגו את הפעולה הציונית והפעולות המשותפות נעשו מתוך הרמוניה מלאה.

תנועת הנוער הדתי

אף פעילותי הציונית־דתית התחלתי בגיל צעיר. אירגנתי בעיר את תנועת הנוער הדתי, אשר לאחר מכן קיבלה את השם ״בני עקיבא״. בתנועה זו היו אתי יחד כל אחי ואחיותי. בתנועת הנוער שלנו נלחם אז רבה הצעיר של העיר ר׳ אשר משום שהיו בה בנים ובנות גם יחד ואת זה הוא לא סבל. בבית המדרש בו למדתי היה מתווכח אתי חיים בנו של הרב, גיסו של ר׳ אשר, על הציונות שלא היתה לרוחו. מתוך חוגנו יצאה להכשרה ועלתה ארצה שפרה לבית חרף



שורה ראשונה למעלה מימין לשמאל: אוסטר צבי, שכטר שמעון, בוביס דרז"ל, שרה פריש, חרפ ש., גרובר שרה, פריש רחל, ברח רחל, סנדל מינדיל, פריש בלומה, פאליק יצחק ווייסבלאט יהודה

שורה שניה ושלישית: צייגר ישראל, פריש מוני (חיים) לייב מעהר, אובר אברהם, רענן יעקב, קנול דב, אהרנורט שמעון, פאליק משה, גלייכר שמחה, אליהו בן רחל, צאפון שלום, הילדים: ליפא פריש, בתיה בוביס.

אחותו של חברי ללימודים איסר. להכשרה יצאו פנינה בוטקנכט ואברהם אובר, אשר עלה לאחר מכן לארץ.

בשנת 1932 יצאתי לחודש ימים לסמינר של מדריכי תנועת הנוער בני עקיבא. בראש הסמינר עמד האיש הדגול מרבבה ד״ר אברהם עובדיה, שהיה חבר ממש לכל אחד ואחד מאתנו, הצעירים ממנו בהרבה שנים. בסמינר זה נפגש לראשונה מיטב הנוער של המזרחי בגליציה אשר לאחר מכן המשיך ופעל גדולות לעמנו ולארצנו, בתוכו: ר׳ דב קנוהל מבז׳ז׳ן ורעייתו שושנה, יהושע שדיאל, שהיו לאחר שנים בין מייסדי קבוצת אברהם וכפר עציון, ר׳ זאב בלומנצווייג ז״ל מנהל מוסד הרב קוק ור׳ יעקב רוזנר.

שנה לאחר מכן החלטתי לצאת להכשרה חקלאית לפודברזצה, אחוזה, שהיתה נחלת בעלים יהודים בשם קריסטיאמפולר. בבואי מצאתי כבר קבוצת־חברים ועליהם ראש הקבוצה שמואל קליין מבז׳ז׳ן. לא עברו שבועות רבים וחברי הקבוצה החליטו לבחור בי לראש־קבוצה ומאז מתחילה פעילותי הציבורית במסגרת כלל־ארצית.

ואכן — הרבה עמל השקעתי בהכשרה זו כדי שחברינו יספגו לקרבם יסודות התורה, מחשבת היהדות, התנהגות מוסרית, על מנת שיהיו מוכשרים לבנות חיי־קבוצה משותפים בארץ ישראל, מגמה שאליה נשאתי את נפשי.

בחורף תרצ״ד נקראתי לעמוד בראש קבוצת הכשרה מקצועית בקוסוב (המקצוע היה אריגת שטיחים, קילימים, מקצוע חסר־ערך אז לעבודה בארץ). כאן, בעיר תעשייתית זו, השתתפתי בפעם הראשונה בחיי בשביתה להעלאת שכר העבודה, אשר הוכרזה על ידי אירגון פועלי הקילימים במקום. אגב היתה זו השביתה השניה, שהראשונה היתה עוד בפודברזצה, כאשר בעל האחוזה הפר את החוזה ולא סיפק לנו את הכלכלה המינימלית לקיומנו, בתואנה, שאין לו. שם רק האטנו את העבודה ובעל האחוזה איים עלינו שלא יתן לנו את האישור שעברנו הכשרה אצלו. אנו כמובן לעגנו לנשק, כביכול, שבידו. כאן, כאשר קשרו בפעם הראשונה כלב צעיר לשרשרת ושאלתי למה קושרים אותו השיבו לי: כי אם רוצים שהכלב ינשוך יש תחילה לקשור אותו. אז רשמתי לי ״אין כלב נושך לפני שקושרים אותו״...

ככה השתלמתי אף אני בתורת החברה. רגש־הצדק, אשר היה כנראה חזק בקרבי, חיזק בי את ההכרה, שרק משטר צודק בחברה יכול למנוע עוול וסבל מהזולת, וחיים משותפים על יסוד של שוויון בקבוצה הוא המוצא האידיאלי לחברה האנושית. את הרעיון הזה פיתחתי כל הזמן ולאורו חינכתי מתוך אמונה תמימה עד שזכיתי מפי חברי לכינוי ״קומוניסט דתי״. כינוי זה, שלא היה בו חס ושלום

כדי קינטור הביאני לאחר מכן אל צמרת תנועת תורה ועבודה והחלוץ המזרחי בגליציה, אשר מושבה היה בלבוב.

שנות המלחמה

בקיץ תרצ"ג הוזמנתי על ידי המרכז לצאת לעיר ברודי כדי להרצות שם בסניף של התנועה. ידעתי שיש בברודי קומוניסטים רבים. אולם לא תיארתי לעצמי שהם ירצו להתנכל אלי ולמנוע את ההרצאה. אולם לא כך היה הדבר. נודע להם מקום האכסניה שלי והם באו לשם וחיכו עד שאצא החוצה כדי להתנפל עלי. מה עשה הקדוש ברוך הוא? זימן הוא באותו היום לאותו המקום אורח אחר ושמו דומה לשמי הריהו פישל פיש. וכאשר הם שמעו את השם פיש ידעו "לבטח" שהנה הוא המרצה, התנפלו עליו ברחוב והרביצו לו מכות איומות מבלי שידע את הטעם לכך. עד היום, כל אימת שאנו נפגשים מזכיר הוא לי את היום ההוא ואת המכות שספג במקומי. במוצאי שבת הרציתי אמנם בסניף ובאו קומוניסטים והפריעו — אולם רק בדיבורים ולא במכות.

בימים בהם ניהלתי אני את קבוצות ההכשרה עמד בראש תנועת "בני עקיבא" בגליציה יצחק ורפל, סטודנט צעיר ומוכשר. אז ביקר הרב פישמן (מימון) בגליציה יחד עם בתו היחידה גאולה, מהנהלת "בני עקיבא" בארץ ישראל. כפי הנראה, מהמבט הראשון, נוצר קשר בר קיימא ביניהם וי. ורפל (היום ד"ר יצחק רפאל, שר הדתות) החליט לעזוב את הגולה ולמהר לעלות לארץ. אז נקראתי אני אל המרכז לקבל לידי את הנהלת התנועה הארצית "בני עקיבא" והחלוץ המזרחי.

משנת תרצ"ה עד שנת תרצ"ט בדיוק עד יום פרוץ המלחמה, עמדתי על משמרתי. אכן, לאחר שירות של שנה שנתיים בתנועה רציתי לעלות. אולם חברי בארץ בקבוצת אברהם, דב קנוהל, הפציר בי לא לעזוב עדיין את תפקידי, לפי שלא היה מי שימלא את מקומי בתנועה ונשמעתי לו.

העליות הגדולות לארץ, שהיו בשנים הטובות לפני שנת תרצ"ה 1935, הופסקו לפתע ובמקום עשרות אלפים סרטיפיקטים ניתנו רק אלפים ומאות בלבד. מאידך גיסא הוחמר מצבם של יהודי פולין עם התגברות האנטישמיות, תנועה שינקה עכשיו ממקור טמא נוסף ואדיר — גרמניה ההיטלרית. מדינת פולין אסרה על היהודים הוצאת כסף, המיועד לקרנות הציוניות, אל מחוץ למדינה. אולם הקרנות לא הפסיקו לפעול. נאספו כספים בתקווה שביום מן הימים יינתן ההיתר המקווה. מנגנוני התנועה הציונית שגדלו בעידן העליה הגדולה נשארו גם בשנים שבמקום אלפים עלו רק מאות אחדות בלבד. נוסף לקרנות הציוניות היתה קיימת קרן

עזרה לחלוצים מעוטי יכולת, שמטרתה היתה לעזור להם במימון הוצאות העליה.

כאשר החמיר המצב בתנועות החלוציות ואנשים ישבו בקבוצות־הכשרה שנים רבות בלי סיכוי קרוב לעליה הוחמר מצבם של עובדי התנועה, שלא היה בידם לספק סרטיפיקט לכל חבר. אירע גם שאיימו עלי לרצחני אם לא אתן סרטיפיקט (שלא היה בידי) לאיש אשר ראה את עצמו זכאי לו. בתנאים כאלה עבדנו מספר שנים.

במצב כזה, באין דרך לעליה רגילה על סמך רשיונות עליה של ממשלת המנדט, לא נשאר מוצא אחר אלא לשלוח את האנשים בדרך המסוכנת של מעפילים, ללא רשיונות אנגליים, עם כל הסכנה הכרוכה בדבר. תנועת החלוץ המזרחי מפולין ניגשה איפוא לארגן אניית־מעפילים של כמה מאות איש. ואכן שכרו אניה אחת בשם "אסימי" והתחילו לטפל באירגון העולים.

במרכז תנועתנו בגליציה בשנות 1938—39 היה דיון מעמיק, האם מותר לנו להפקיר את חייהם של אנשים בדרך מסוכנת זו. במרכז היו דעות חלוקות. חלק שלל את השתתפותנו בעליה בלתי־ליגאלית וחלק אחר ואני בכללו, כמנהל המרכז של החלוץ המזרחי, הייתי בעד ההעפלה. הוחלט, ששני חברי המרכז יצאו לקיבוצי ההכשרה לשאול את החברים, לאחר שיוסברו להם הסכנות הכרוכות בעליה מסוג זה.

מקבוצות־ההכשרה, שאני המחייב ביקרתי, הבאתי תשובה חיובית. מקבוצות אחרות, בהן ביקר חבר, השולל את הדרך הזו, הובאה תשובה שלילית. בסופו של דבר, לאשרנו ולאשרם של עשרות בני ישראל, החלטנו לשלוח את חברינו בדרך זו לארץ. לצערנו הרב, היתה זו האניה היחידה, שהצליחה להציל מאות נפשות מהתופת הנאצית. אחרי הצלחת העליה הראשונה הזאת התחלנו מיד לארגן עליה נוספת של חברים. אולם לפני שהספקנו לסיים את המלאכה פרצה מלחמת העולם השניה, שהביאה אתה את החורבן על יהודי אירופה.

ביום פרוץ המלחמה הייתי לרגל העליה הזאת בווארשה. ניסיתי לחזור הביתה למחרת היום, וכבר לא היה זה אפשרי. מווארשה לאוטבוצק, מרחק של שלושים קילומטר בלבד, שהינו ברכבת יממה תמימה ומשם יממה נוספת ובדרך הופצצה הרכבת שלנו על ידי שלושה מטוסים גרמניים. חיפשנו מחסה בכל מקום שהיה נראה בבהלה הזאת כמתאים. התפזרנו והתפללנו לד׳ כל אחד בשפתו. לאחר שהמטוסים הסתלקו ניסינו להרים את העינים ולחפש מי נשאר בחיים ומי נפגע והנה למזלנו הרב אף אחד לא נעדר ולא נהרג פרט לאחד. אשר מת משבץ לב.

מן הרגע הזה החלטתי, ואתי עוד שלושה יהודים, שלא ניסע עוד ברכבת.

המשמשת מטרה לאווירונים והתחלנו את נדודינו ברגל מזרחה. עייפים, רעבים וצמאים שירכנו את דרכנו. חלף פרוסת לחם שילמנו עשרות ומאות זהובים. השתדלנו להסתתר ביום וללכת בלילה. הגעתי לאפיסת־הכוחות. ביקשתי מאת האנשים שנלוו אלי בדרך להשאיר אותי במקום לגורלי ואילו הם, החזקים ממני, ימשיכו. אולם הם סירבו ללכת בלעדי והפצירו בי לנסות עוד כברת דרך. בכוחות האחרונים נגררתי אחריהם עד שהגענו למקום בו מצאנו מים לשתיה. לגמתי לגימה אחת של מים ועיני אורו ונהפכתי לאיש אחר. רק ברגע זה, היחיד בכל ימי חיי ידעתי משמעות של מים חיים.

ככה הגענו בנדודינו לקירבת העיר לובלין. שחנו בינינו, אם להיכנס לעיר והחלטנו, כי מוטב לנו לעקוף את העיר וללכת סביב לה במרחק מה וכך עשינו. נדמה לי כי זה היה בבקרו של יום השבת. טרם הספקנו להרחיק מן העיר וקול אווירונים ופצצות ותמרות עשן עולים מן העיר. לא עברה שעה ארוכה ומקצה העיר התחילו לנוע מזרחה אל הבלתי ידוע שיירות ארוכות של אדם ורכב.

הגענו בשלום ללוברטוב ושם נשארו מלווי, שעתה נראים היו בעיני כמלאכי ד׳, שהצילוני ממוות בטוח בדרכים. משם המשכתי לבלז, סוקל עד שהגעתי ברגליים נפוחות ומצחינות לראדיחוב עירי. לא עברו ימים מרובים ובאו הרוסים ״לשחררנו״ ואתם המון רב של כלי־משחית ענקיים שזורם כזרם בלתי פוסק ובעיני נדמה היה כי כוח אדיר זה — מי יוכל לו ?

בואם של הרוסים והקומוניסטים הביא אתם מועקה נפשית ומצוקה כלכלית לחלק גדול של האוכלוסיה היהודית, שהתפרנס עד כה על המסחר החפשי. במשטר החדש חוסלו באופן יסודי העסקים הפרטיים. מקורות־האספקה המרכזיים חדלו לשווק סחורות לחנוונים פרטיים. החנויות הצטמקו והמלאי אזל. לצעירים ניתנה אפשרות לעבוד במפעלים ציבוריים. כמובן שעבדו בשבת ומי שלא רצה לעבוד בשבת לא היה לו ממה להתפרנס. אני ורבים כמוני עמדנו לפני הבעיה החמורה: מה לעשות ? לא לעבוד — ממה אתפרנס ? לחלל את השבת — כיצד נעשה זאת ? אבי ר׳ ברוך לא נתן לבני ביתו ללכת לבקש עבודה כל עוד מצוייה פרוסת לחם בבית. במצב כזה, שהלך והחמיר חיינו חדשים אחדים.

עם הצבא האדום באו גם אנשים מ״צבא״ אחר, אמנם לבושים בבגדי־צבא כמו אחרים אולם הם היו פעילים בשטח האזרחי וביניהם יהודים. תועמלנים קומוניסטיים קראו לאסיפות בהן דיברו על רשעות המשטר הישן ועל הגן עדן הצפוי לנו במשטר החדש. נוסף לתועמלנים רשמיים, שגינו את הלאומנות ואת הציונות בנשימה אחת.

היו גם פעילים מסוג אחר, שלא ידעת מי ומה הנם. זוכר אני אחד מהם, שדיבר יידיש והיה מתקרב לכל קבוצת אנשים בשוק להאזין לשיחות ולהעיר את הערותיו הלה היה שופך אש וגפרית על הציונים. אני, כעסקן ציוני פעיל ויודע היטב לבני עירי, חשתי שכל חץ שנון לקראת הציונים ועסקניהם, מכוון ישירות אלי. מה היה עלי לעשות באווירה כזאת? איני הולך כמו כל אחד להירשם לעבודה וכביכול מתבטל והרי זה יכול לעורר חשד שאיני שלם עם המשטר החדש שבא "לגאול" אותנו. ככה עברו עלי ימים ושבועות קשים.

באחד הימים באו אל ביתנו חבריה של אחותי רחל אשר היו יחד אתה בהכשרה בסלבקוב והם סיפרו לה על נסיונם להבריח את הגבול לכיוון ליטא, שהיתה עדיין עצמאית וביקשו ממנה להצטרף אליהם. ראיתי איפוא לפני אפשרות לברוח כל עוד אפשר הדבר. כשהבעתי את דעתי זו לפני הורי, טענו כיצד תצאו שניים בבת אחת מן הבית בדרך לא ידועה, מוטב שאני אלך קודם ואם אמצא את הדרך כשרה אודיע לאחותי להצטרף. וכך עשיתי. אולם לא הספקתי להתקשר ולהודיע ומסך כבד ירד והפריד ביני לבין המשפחה שנשארה בבית.

היה זה בחודש דצמבר טבת שנת ת"ש 1939. היינו קבוצה של כחמישה-עשר איש, צעירים וצעירות מבני עקיבא והשומר הדתי. כשלוש שעות שרכנו רגלינו בשדות רגבים קפואים בלילה חשוך ללא ירח עם פחד בלב: הנצליח, האם לא יתפסו אותנו, הנגיע אל מחוז חפצנו? יצאנו לדרך בידיים ריקות מבלי לקחת אתנו שום דבר. חבל היה לי להשאיר חליפה יקרה וטובה ועל כן לבשתי שתי חליפות זו על גבי זו, והתוצאה היתה עייפות עד מוות. בדרך עשינו חנייה קטנה ואני הרגשתי שלא אוכל להמשיך עוד. התחננתי איפוא לפני חברי למסע שימשיכו את הדרך בלעדי וישאירו אותי בשדה לגורלי. הם סירבו בתוקף לעשות זאת ונתן שנור, החבר היקר הזה, לא הירפה ממני ושידל אותי להמשיך בדרך עד שנגיע למחוז חפצנו. איכשהו התגברתי ואחרי מנוחה קצרה המשכנו.

לפנות בוקר היינו כבר מעבר לגבול בתוך גבולותיה של ליטא. אולם את אשר יגורנו בא לנו. המשמרות הרוסיים אמנם לא השגיחו בנו. אולם המשמרות הליטאים היו כאילו מוכנים ומצפים לטרף. ראשית כל דרשו שנמסור להם כל אשר יש לנו בכסף ובתכשיטים כדי שלא יפגעו בנו לרעה. מה לא נותנים ברגעים כאלה. היו לי כמה דולרים תפורים בתוך החליפה. פרמתי את התפר, הוצאתי אותם ונתתי להם. לאחר מכן אמנם הסתלקו ואנחנו בלא רואים נכנסנו אל תוך העיירה איישישוק. התפזרנו בין הבתים וסבורים היינו שהנה ניצלנו. אולם לא כן היה. לא עברה שעה ארוכה והמשטרה הלכה מבית לבית לחפש אותנו. ריכזו אותנו

במטה המשטרה. החלו חקירות ודרישות ונרשם דו"ח לכל אחד ואחד ולפנות ערב הביאו מכוניות משא והכריחו אותנו לעלות ולחזור אל מעבר לגבול.

בצאתנו מהמשטרה לעלות על הרכב שחיכה לנו שמענו קולות יהודיים מתושבי המקום שהכריזו ואמרו: אנחנו נגאל אתכם, גאלנו אתכם וכד׳. לא ידענו פשרם של דבריהם. בינתיים הסתדרו כמה מכוניות־משא ובתוכן עשרות ואולי מאות אנשים כשפני המכוניות מופנות אל עבר הגבול הרוסי. נסענו שעה לא ארוכה וכפי הנראה היה זה צריך להיות מעבר לגבול. המכוניות נעצרו ואמרו לנו כי כאן עלינו לרדת. ירדנו כולנו והמכוניות חזרו למקומן. לאחר שהמכוניות חזרו, חזרנו גם אנחנו, אחד אחד, אל איישישוק. מחשש של חיפוש חדש וגירוש חדש, שיניתי את שמי לשם משפחה פריינד ובשם־משפחה זה גם עליתי לארץ.

בליטא

באיישישוק ואחר כך בווילנא ובקובנה הכרתי אישית ומקרוב את היהדות היקרה הזו, המכונה יהדות ליטא. יהודי ליטא ובשורה ראשונה כמובן נשותיהם טיפלו בנו, בפליטים המסכנים, טיפול כה לבבי שאי אפשר להביע זה בכתב. טיפול זה באחים רחוקים נחרת עמוק עמוק בתודעה ולעולם לא אשכח אותו. באור החדש של יהודי ליטא התחלתי להתבונן אחורנית ולבחון את יהודי גליציה ופולין. חבל חבל על דאבדין ולא משתכחין. שאלתי את עצמי האם גם אני או אחרים כמוני מסוגלים היו לטפל כה באחים פליטים מרחוק, שלא הכירו אותם עד כה? התשובה אינני יודע עד היום.

לאט לאט התחילה להתלכד שארית הפליטה והתארגנו בקבוצות־הכשרה, בראש החלוץ המזרחי עמד עורך הדין זרח ורהפטיג, איש משרד העליה של פולין הקונגרסאית הגדולה ואתו חברי המרכז ואני בתוכם. פעילותי בתוך המרכז הזה היתה בעיקר פעולה חינוכית הסברתית: למה לחנך וכיצד להסביר כשאנו נמצאים במצב המעורפל, שנעלם מאתנו מה צפוי לנו ביום המחרת. האם נצליח לצאת מכאן ולהגיע אל מחוז חפצנו ארץ ישראל? קשה היום לשחזר את מצב הרוח של הימים ההם. במחצית הראשונה של שנת 1940 עדיין ליטא היתה עצמאית פרט לצבא הרוסי שלא התערב עד אז בחייה הכלכליים. החנויות היו מלאות כל טוב וחלונות הראווה משכו אליהן את העיניים. אנו הפליטים קיבלנו תמיכה מהג׳וינט. היו לנו מטבחים זולים וכן קיבלנו גם משלוחים של הלבשה במצב לא רע. המשרד הארץ ישראלי אשר התארגן במקום, בראשותו של ד"ר משה סנה, עשה כל שביכולתו להשיג למעננו את רשיונות

העליה. כאן בארץ נודע לי אחר כך, שהיה זה הרב הגאון יצחק הלוי הרצוג, אשר סיכן את נפשו למען המטרה להציל אחים נידחים במהירות האפשרית, יצא לשם כך לאנגליה. ואכן בסופו של דבר השיג את מבוקשו והודות להשתדלותו והשתדלותם של אחרים הצילו את האלפים האחרונים דרך ליטא לפני בוא האסון הגדול של יהודי אירופה.

בראשית המחצית השניה של שנת ת״ש ביימו הרוסים תקרית שבה נהרג חייל רוסי על אדמת ליטא. מובן שכדבר הזה אין הרוסים יכולים להרשות לעצמם. אז הוסר המסווה וליטא נכבשה כולה כיבוש מלא על ידי צבא רוסיה.

הרבה צבא רוסי נראה ברחובות הערים, כשהם צובאים על החנויות וחלונות הראווה. החנויות התחילו להתרוקן ואתן התחילו הרחובות לשעמם מהתדגוניות הרוסית הידועה. תורים ארוכים התחילו להזדנב ליד הרבה מקומות שיווק, כדרכם בארצם. הזעזוע הגדול ביותר עבר עלינו הפליטים. הנה אני למשל ברחתי מהרוסים כדי לעלות לארץ והנה באו הרוסים בפעם השניה וסגרו עלי גם כאן בליטא. האם ייתכן שינהגו בנו כאן אחרת מכפי שהם נוהגים בכל ארצות כיבושיהם? מה לומר עכשיו למחנה החלוצי שלנו? המנצנצת תקוה כלשהי באופק להימלט גם מכאן? השתדלתי, לפי מיטב כוחי אז, לחשל את המחנה לבל יתפזר ולבל ישלים עם ייאוש העלול לעשות שמות. הגיתי כל מיני תכניות כיצד לנהוג במקרה שלא נצליח לצאת מכאן ונהיה נאלצים להישאר תחת השלטון הקומוניסטי. יש כיום בארץ אנשים, שהיו אז אתנו בליטא הזוכרים עדיין ומזכירים לי את דברי מאז.

עשינו איפוא את כל ההכנות וחיפשנו כל מיני דרכים כיצד לצאת מהשלטון הרוסי. על אחת הדרכים, שהייתי שותף בהכנתה, אספר להלן: נודע לנו כי קיים איזה אי תחת שלטון הולנדי (שמו איני זוכר עוד) ואל האי הזה אין דורשים ויזת־כניסה אלא כל הרוצה בכך יכול לצאת לשם. על סמך ידיעה זו פנינו, כל אחד בפני עצמו, אל הקונסוליה, שתאשר לנו באופן רשמי כי אל אי פלוני אינה דרושה ויזת כניסה. מצויידים ב״וויזה״ כזאת מאת הקונסוליה פנינו כל אחד אל השלטונות הרוסיים וביקשנו אשרת יציאה אל היעד החדש שלנו, שלא ידענו בכלל מה טיבו אלא זאת ידענו, שמחוץ לגבולות רוסיה קלה יותר הדרך לציון. עברו חודשים רבים ותשובה לא נתקבלה, כדרכם תמיד, לא לחיוב ולא לשלילה. בינתיים נסגרה הקונסוליה ואי אפשר היה לקבל ״ויזות״ נוספות. נמסר לי איפוא התפקיד לנסוע אל אחד מקיבוצי תנועה שלנו ב״אזלו בודא״ אם איני טועה בשם, ושם בקיבוץ ישב אחד מחברי סלבקוב יעקב מנדלבוים, צורף לפי מקצועו, ובידיו

הנאמנות מסרתי אחד המכתבים עם החותמת האוריגינלית ואמרתי לו: יעקב משך הלילה אני צריך חותמת כזאת מוכנה ומושלמה, וכך היה.

החותמת הזאת של "הקונסול" יעקב מנדלבוים הצילה לאחר מכן עשרות ואולי מאות צעירים שעזבו את הרוסים והליטאים והצליחו להגיע לארץ. "הקונסול" שלנו חי היום בתל־אביב ועוסק בצורפות טהורה. נזכור לו זאת לטובה.

כשהייתי, באחד הימים, לרגל ענינים בקובנה נודע, כי השלטונות הרוסיים החליטו בחיוב ומאשרים את היציאה מן הארץ. לא היתה לי הוויזה האנגלית ויצאתי על סמך הוויזה של הקונסול "שלנו" הנ"ל ורק במוסקבה קיבלתי את הוויזה.

משניתן היתר־היציאה שילם הג'וינט את כל הוצאות־העליה שלנו, כנראה בדולרים ממש, ואנו שרק אתמול פרפרנו ביאוש על גורל עתידנו, היינו פתאום בני חורין, ועולים ארצה על סמך היתר־יציאה רוסי, כתיירים מכובדים וכאורחיה של החברה הידועה "אינטוריסט". משפל המדרגה, כפליטים נרדפים, הגענו פתאום אל המלונות המפוארים במוסקבה, שרק הקצונה הגבוהה והפקידות הגבוהה מתאכסנות בהם. מחסור באוכל לא היה לנו כי לקחנו אתנו מליטא חמאה, שימורי דגים וגבינות. כאשר חילקנו מהחמאה שנותרה לנו חבילה אחת לעובדת הנקיון לא ידעה היא כיצד לשרתנו תמורת מתנה יקרה זו, שכידוע נדירה היא שמה, ולאו דווקא בימים ההם. חברת אינטוריסט אירגנה לנו טיולים על חשבונה להראות לנו את מוסדותיה היפים של מוסקבה בירתם. במשך הימים האחדים שעשינו במוסקבה הרגשנו די טוב. דאגו לנו לא רק לימים אלא גם ללילות ולהקות מפורסמות הציגו לפנינו וסיפקו לנו בידור, המגיע כנראה לאורחים חשובים ומכובדים.

סוף סוף הגיע הזמן להיפרד ממוסקבה ולצאת לעבר קיוב ואודיסה שעל הים השחור, משם היה עלינו להפליג לתורכיה. ברכבת נסעו אתנו גם חיילים צעירים מהצבא האדום. אחדים מהם חיפשו את האפשרות להתקרב אלינו, אל קבוצה של כמה מאות צעירים וצעירות עליזים, השרה כל הדרך שירי חירות ושירי ארץ ישראל. אחד הצעירים האלה שלא היה יכול להיפרד מאתנו, אמר לנו (ברוסית כמובן): אינני מבין אף מלה ממה שאתם שרים, אבל לבי אתכם.

בכל זאת ריחף מעלינו הפחד הרוסי, כי לא האמנו, שיתנו לנו בחירות שכזאת לעבור בגבולם. כל זמן שאנחנו תיירים ייתכן ומגיע לנו כל מה שמגיע לתייר של אינטוריסט. אולם אם אנו יוצאים אל היעד הברור, ארץ ישראל, הרי מן הסתמא שאנחנו ציונים עם כל המשמעות שמושג זה מתפרש אצל הקומוניסטים הרוסיים. היו בידי הרבה תעודות חשובות מחיי התנועה של הנוער וקיבוצי הכשרה, אוצרות

שלא יסולאו בפז לאלה שחיו את החיים הללו והקריבו את מיטב נעוריהם למענם. לא סרו החשש והפחד, שמא יבואו בכל זאת לבדוק בכלינו וימצאו דברים "פסולים" — מי יודע אם לא יעצרונו ויורידו אותנו מתוך הרכבת ולא נגיע לארץ ישראל. לא נשאר לנו הרבה זמן למחשבה והתחלתי לעשות "ניקוי" יסודי, להשליך מבעד לחלון הרכבת תעודות ותצלומים יקרים שאין להם תחליף.

בנמל אודיסה ציפתה לנו הפתעה מעניינת: כל עובדי הנמל שטיפלו במטען שלנו מטעם המכס היו יהודים ויהודיות ודיברו אתנו יידיש. המלצר באניה הרוסית, שהוליכה אותנו לתורכיה, היה אף הוא יהודי, שדיבר אתנו יידיש. בתורכיה עשינו שבוע ימים, בעיקר בקושטא ומשם עברנו ברכבת דרך כל תורכיה מצפון לדרום על הריה ומנהרותיה הארוכים עד שהגענו לחלב שבסוריה ומשם לבירות שבלבנון ומבירות אל צפון הארץ ראש הנקרה ונהריה, חיפה.

קבוצה אחרת וראשונה, שיצאה מליטא ארצה, טסה בדרך האוויר דרך הארצות הסקנדינביות. קבוצות אחרות, שיצאו אחרינו, נסעו דרך כל רוסיה ממערב למזרח אל יפאן ומשם בכל מיני דרכים הגיעו ארצה או לארצות הברית. ד"ר זרח וורהפטיג, שהיה אתנו בליטא ועמד בראש משרד העליה, שלח את אחיו ארצה ואילו הוא ומשפחתו בחרו להם את ארצות הברית לתקופת המלחמה ובארצות הברית קיבל את התואר דוקטור.

בארץ

אחרי שהייה קצרה בחיפה הגעתי אל מחוז חפצי, והוא קבוצת אברהם אשר בכפר פינס. קבוצה זו נוסדה על ידי תנועת בני עקיבא בגליציה המזרחית והצטרף אליה אחר כך נוער גם מהשומר הדתי שבפולין ומערב גליציה. בקבוצה עבדתי בכל מיני עבודות: בורות לעצים בפרדסים, ניפוץ אבנים לחצץ בכבישים, לאחר מכן גם במחנה צבא בעין־שמר. אחרי יום עבודה קשה בפרדס בא בעל הפרדס או מנהלו לראות את התפוקה ובאכזבה מרה שאל אותי "זה כל מה שעשית?" ואני עבדתי עבודת פרך באמונה וסבור הייתי, שצריך לתת עבודה טובה ונקיה. והנה נתברר לי כי העיקר היא כמות הבורות, דבר אשר אחרים ומנוסים ממני בעבודה זו ידעו כבר היטב, היינו את הטכניקה של עבודה שטחית למראית עין. אחרי קבלת פנים מעין זו בארץ־ישראל לא היתה רוחי משופרת עלי.

ואכן נאמר לי: אל תבוא מחר לעבודה. רק אלה שהתנסו בזה מסוגלים לחוש את הטעם המר של אדם חדש, הרוצה להתערות במולדת ואומרים לו, שאינו רצוי כאן כלל. אולם לשמחתי היתה זאת רק דעת יחיד. בפרדס אחר, בו עבדתי לאחר

מכן, בא המנהל לראות אותי בעבודתי. הוא עמד מן הצד והתבונן ב״ירוק״ הזה, כיצד אני עובד ומחזיק הטוריה ביד. התקרב אלי אט־אט והדריך אותי כיצד לאחוז את הטוריה כיצד להרימה ולהורידה ללא מאמץ יתר של תנועות הגוף. במקום זה עבדתי כמה ימים. לאחר מכן נודע לי מפי חבר, כי המנהל הזה שיבח אותי וניבא לי שאהיה פעם פועל טוב.

גם החברים בתוך הקבוצה השתדלו להדריך אותי בעבודה. כאשר יצאתי לעבוד בכבישים, לנפץ אבן לחצץ, בא אלי חבר מההכשרה בקוסוב לעזור לי ולהכניסני לעבודה זו.

היו אלה ימי המלחמה של הגרמנים באנגלים. באחד הלילות שמענו אווירון יחיד חג מעל המקום, בחפשו לו מטרה. לא עבר זמן רב ונשמעו שתי התפוצציות אדירות בזה לאחר זה, והאווירון הסתלק. מצאנו לאחר מכן בשדות כפר פינס שני מכתשים עצומים בקוטר של כחמישה־עשר מטר כל אחד ובעומק של כמה מטרים. לעומת זאת הודיע הרדיו הגרמני, בשידוריו, שהחריבו מחנה צבאי בכרכור, שהיה מרוחק ממקום ההתפוצצות כשניים שלושה קילומטרים.

בקבוצת אברהם הייתי ועבדתי כחצי שנה וממנה עברתי לעמק בית שאן, לקבוצה הצעירה שדה אליהו, שנוסדה כשנה אחת לפני כן. חברי הקבוצה, כולם צעירים מעליית הנוער הגרמני ואתם מדריך ותיק אהרן נוסבכר (היום נחלון), היו זרים לי לגמרי ואני כזר להם. בכל זאת קיבלו אותי לתוכם. בקבוצה זו שירת כגאפיר (שוטר מיוחד) שמעון הולנדר, מזכיר בקיבוץ ההכשרה של קוסוב, וכפי הנראה המליץ הוא עלי וקיבלו אותי לתוכם, אם כי היו צעירים ממני בכמה שנים.

על עמק בית שאן אמרו חכמינו אם גן עדן הוא בארץ ישראל, בית שאן פתחה. ואמנם נתברך חבל ארץ זה יותר משאר חבלים בארץ במעיינות מים ונחלים וצמחיה עשירה. בעלי־כנף למיניהם קבועים הם באיזור ועוברי־אורח מארצות הצפון לדרום. על פתחו של גן עדן זה אי אפשר בלי לומר שירה. ואמנם כאן במקום הזה התעוררה בי הרוח והצטרפתי לכנפי השיר לשיר יחד אתם על יפי הנוף, מהנדירים בארץ.

גרתי כאוהל כמו רובם. את האוהלים הקיפה סוללת עפר בגובה של כשמונים ס״מ. רק שני מיבנים היו בתוך ״חומת מגן״, עשויה בחוץ לוחות עץ ממולאים חצץ בין הדופן החיצוני והפנימי.

כאן עשיתי עבודות בראשית: ייבוש ביצות שעל יד המחנה, ניקוז ותיעול, הנחת יסודות לבנינים חדשים, וכל עבודה בשדה, שאינה דורשת ידע מקצועי.

במרוצת הזמן מסרו לידי עבודות מסובכות יותר. בניתי, כבנאי עצמאי, מבני־משק ארעיים שעמדו הרבה שנים, בנין לגנרטור חשמלי, מחסנים, רפת, מכונות חקלאיות מורכבות מעץ וברזל, אשר בעלי מקצוע לא רצו לעסוק בהן. הנגר לא ראה במכשיר כזה עבודת־נגרות מקובלת והוא הדין במסגר. לא היה איפוא אחר מלבדי שיקבל על עצמו ברצון את ביצוע העבודה עד תומה.

בימים ההם טרם היה מגדל מים של בטון משוריין והסתפקו בטנק־ענק, אשר היו צריכים לפרק אותו תחילה בקיבוץ יבנה, לאחר שהם הקימו לעצמם מגדל מים מבטון, ולהביאו מרחק של מאות קילומטרים לשדה אליהו. כמעט מובן מאליו שהעבודה הזאת הוצעה לי ואני קיבלתיה על עצמי. יצאתי למקום. פירקתיו והורדתיו מעמודיו, העמסתי אותו על המשאית והבאתיו לשדה אליהו. כאן יצקתי יסודות לעמודים והעליתי עליהם את הטנק והוא שימש את המחנה שנים רבות.

בעודי בשדה אליהו פנו אלי חברים ממרכז המפלגה שאסכים לקבל על עצמי תפקיד מרכזי בתנועה. סירבתי משני טעמים: האחד — כי רציתי לחיות מיגיע כפי ממש, והשני — לאחר שנאלצתי בחו״ל ליהנות בעל כרחי מכספי־ציבור, שהיו מיועדים להעלות חלוצים, בעלי אמצעים דלים, ארצה. אמרתי אז לעצמי: כשאגיע בע״ה לארץ ישראל אתרחק מהעסקנות הציבורית ואחיה מיגיע כפי בלבד. אולם לא רק חברי המרכז אלא חברים אשר הכירו אותי מחו״ל וידעו את כוחי ופעלי, טענו לעומתי טענה מעין זו: העבודה שאתה עושה בקיבוץ יכול כל אחד ואחד לעשות. אולם מה שאתה מסוגל לתת לציבור לא ניתן לכל אחד ואחד. היה טעם בטענות אלה, אלא שמשום מה לא נקלטו בקרבי והמשכתי את חיי בקיבוץ שדה אליהו.

המפנה

מלחמת העולם התקרבה לסיומה. היה זה בשנת תש״ד/1944. מפולין התחילו להגיע בשורות איוב על השמדת יהדות פולין, ועל מרד גיטו ווארשה. בארץ ישראל התחילו האירגונים של לח״י ואצ״ל בפעולות חבלה נגד השליט הזר. ניצני־החירות הראשונים נראו באופק ואילו בקיבוץ בו חייתי, וכנראה גם בתנועות קיבוציות אחרות, התנהלו החיים הפסטורליים כרגיל, שבעים במידת־מה, ללא דאגות פרנסה וללא דאגות לציבור לכלל, משל: אני את נפשי הצלתי. זוכר אני חגיגה אחת של ל״ג בעומר, אשר במקום שתהא מוקדשת לקשת המסורתית של ילדי ישראל, לעמידה על הנפש ולעשיית נקמה בגויים, ל״ג בעומר אשר בארץ ישראל צריך לקבל ממשות טבעית של מאבק לחירות, ושל השתחררות משלטון הזר, הוחג בשדה

אליהו כחגיגת נערים ונערות. השירים ששרו באותו ערב לא היו שירים לאומיים: שירי חירות, שירי מלחמה לדרור, אלא מהסוג של שירת דודים: "שמאלו תחת לראשי וימינו תחבקני". פתאום חשתי בכל ישותי את התהום הפעורה בין המציאות הלאומית האכזרית לבין האידיליה של מי מנוחות בקיבוץ ובתנועה אליה השתייכתי. רציתי להביע את הזדהותי עם הלוחמים לחירות ישראל והמקריבים את חייהם הצעירים למען עמם. אז החלטתי לפרוש מהקבוצה ומהתנועה אשר הקבוצה הזאת היא חלק ממנה וכן מהמפלגה אשר התנועה משתייכת לה.

הודעתי על כך לחברי הקבוצה. למרכז מפלגת המזרחי כתבתי — ואני מצטט את הדברים מתוך הזכרון כי אין תחת ידי העתק המכתב הזה: "מאחר ואני חושב שהמזרחי היא מפלגה פוליטית, והיא צריכה איפוא לקחת חבל בחיים הפוליטיים של המדינה, לפי קו עצמאי שלו — ומאחר ונוכחתי כי למעשה אין המזרחי מפלגה פוליטית עצמאית, אלא היא נגררת בכל העניינים אחרי מפלגת מפא"י, אני רואה את עצמי נאלץ לעזוב את המפלגה את התנועה ואת הקבוצה".

בתמימותי של הימים ההם חשבתי בלבי כי אם מצוייה תנועה, אשר לפי המלל שלה צריכה לעמוד בראש הלוחמים נגד האימפריאליזם האנגלי בארץ ישראל, הרי היא תנועת השומר הצעיר הציונית-סוציאליסטית. פניתי אליהם על מנת ללמוד ולהכיר אותם מקרוב. אז, לאחר עזבי את הקבוצה, כאשר ראיתי כי הפועל העירוני הוא הפועל והמפעיל נגד השלטון הזר, נמשכתי כאילו אחרי הבחורים הללו אם כי אני כשלעצמי לא הייתי מסוגל לקחת חלק פעיל במעשיהם. כאן נפגשתי עם אנשי השומר הצעיר בעיר, שנקראו אז בשם "הליגה הסוציאליסטית". הכרתי את כל אישיה הראשיים בוועידה שהתקיימה בתל-אביב ושאלה אחת היתה לי אליהם: אתם טוענים נגד האימפריאליזם, למה אינכם יוצאים למלחמה ומסתפקים רק במלל שפתיים. למענה על שאלה פשוטה וברורה זו היפנו אותי אל מר רבינוביץ (אחד מאנשי ברית-שלום ערבית-ישראלית) והוא השתדל משך שעה ארוכה ללמד אותי פרק בדיאלקטיקה הסוציאליסטית האנטי-אימפריאליסטית שלהם. תמצית טיעונו להצדקת הקפיאה על השמרים ואי-המלחמה בפועל נגד האימפריאליזם היתה בערך כך: "המצב הגיאוסטרטגי של ארץ ישראל הוא כזה, שרק כביש אחד עובר בה מצפון לדרום. במצב גיאוגרפי כזה אין כל סיכויים להצליח במלחמה נגד הכובש הזר, כי על ידי ניתוק הכביש היחיד אפשר לחסל כל התנגדות לשליט". אין ספק שיש הגיון רב בדברים הבאים להצדיק את אי-העשייה. אולם אחרים, לוחמי חירות ישראל באמת, לא עשו להם את החשבון הקר והקריבו את עצמם ביודעים למען העם ולכן להם נאוה התהילה מפי ההיסטוריה של עם ישראל.

בדרך היסורים

לאחר ארבע שנים לערך של חיי־קבוצה, הנוטלים מהאדם הפרטי כל דאגה לפרוסת לחם וכוס חמין וד׳ אמות של דירה, ואחרי עשר שנים ומעלה של פעולה למען הציבור בגולה ובארץ באתי לתל־אביב כעולה חדש, שרק עכשיו יצא לעולמו, בלי קרובים בלי ידידים בלי מכירים. אילו הייתי פונה לחברים שבמרכז המזרחי והפועל המזרחי אין ספק שהיו מוצאים למעני תעסוקה כלשהי. אולם אני לא עשיתי כן. רציתי ללכת על רגלי אני ולנסות, כיצד מסתדר בארץ בלי פרוטקציה סתם אדם יהודי בארץ ישראל שאין עבר כלשהו מעיד עליו ועל מעשיו.

בנטשי את הקיבוץ לא קיבלתי ממנו כלום חוץ משני זוגות מכנסי חקי ושתי חולצות, שמיכה אחת ואולי כמה מגבות ותחתונים. כסף מזומן לא קיבלתי פרט להוצאות הדרך ואולי עוד כמה לירות דמי כיס. מה לעשות? הימים עדיין ימי מלחמה ודרישה גדולה לפועלים אין, כיון שמרובים מחוסרי עבודה אז בארץ. ניצלתי את העובדה שחברי חנוך (חמילניק) היה אותו זמן בקורס ההגנה במקוה ישראל. פניתי אליו וביקשתיו לברר אולי תימצא לי עבודה כלשהי במקוה ישראל. ואכן, קיבלתי תשובה, כי אם אסכים לעבוד בתור שומר יש מקום. הסכמתי לצעד הראשון הזה, שלא היה בו הרבה שכר אולם בגלל האוכל ומקום הלינה שקיבלתי, הרי יכולתי לחסוך לי כמה לירות כדי לשכור לי דירה בתל־אביב. וכך היה. במקום הזה ראיתי לראשונה חברים ותיקים והם: יצחק זאפט ופישלר, עסקנים ידועים במפלגה בחוץ־לארץ, שכאן בארץ עבדו כפועלי נקיון בעיריית תל־אביב — מביאים היו את אשפת העיר תל־אביב למזבלה שבמקוה ישראל.

לאחר עונת הקיץ במקוה ישראל, אשר בה הכרתי אישית את ברל כצנלסון, שבא במיוחד לשוחח עם תלמידי מקוה על ענייני השעה, יצאתי לתל־אביב ופניתי אל לשכת העבודה בלי המלצות כמובן. חיכיתי ימים רבים לתור של עבודה, כי זאת לדעת שבלשכה יושבים אנשים שהם שליחי מפלגות, ומי שיש בידו איזה פתק של פלוני האומר: ״המוכ״ז וכו׳״ ימצאו לו עבודה מהר יותר ואף משובחת יותר. אולם אם בא בן־בלי־שם ובלי ״יחוס״ יכול הוא לחכות להזדמנות של עבודה, אשר לא כל ״מיוחס״ רוצה ללכת אליה. פעם הגיעה אניה והביאה אתה תפוחי אדמה. דרושים היו אנשים, שימיינו ויבררו את הרקובים מהפרי הראוי למאכל אדם. עבודה ״נקיה״ ממין זה, היתה אחת העבודות שלי בתל־אביב. העבודה נמשכה ימים מספר בלבד ולאחר מכן שוב פרולטריון המחכה ליום עבודה. באתי איפוא יום יום ללשכה להירשם כמחוסר עבודה. שוב עברו שבועיים שלושה והנה מגיעה אניה עם בשר קפוא. את הבשר יש להכניס למחסני קירור ודרושים סבלים.

קיימת ברוך השם לשכה ויעקב פריש ואחרים כמוני מצפים ליום עבודה, אשר יצטרך לפרנס אותם בלחם צר ומים לחץ. בבתי הקירור עבדתי בתור סבל, לסירוגין, פעם לבשר ופעם לתפוחי אדמה, פעם בבית הקירור שבדרך פתח תקוה ופעם בבית הקירור שברחוב יפו. והנה יוצקים גג לבית־ספר בצפון תל־אביב ודרושים סבלים ממין אחר: להגיש בטון ולעשות בטון. אין מחסור בפרולטרים ואני שמח על כל יום שנותן לי פת לחם כמעט חריבה למשך של שבועות נוספים. ככה רעבתי לי משך חדשים רבים בעיר תל־אביב הגדולה. פעם דרושים היו עובדי מתכת למפעלי סדן ונשלחתי שמה. במקום הזה עבדתי שבועות אחדים והעבודה היתה: לשבת ימים רבים בתוך מיכל ברזל גדול ולנקות את היותרת של ההלחמה. איזמל ופטיש ביד — והך הך והקולות עד להחריש. אם לא נעשיתי חרש בימים ההם הרי זה אחד מפלאי הבריאה.

אני עשיתי עבודה זו שלא נמצאו לה עובדים מקרב הפועלים הקבועים בבית החרושת הגדול הזה. האם באמת לא היו עובדים קבועים במקום שהיו יכולים לעשות את המלאכה? היו והיו אלא מה? פועל קבוע הוא אדון לבעלו ולא להיפך. ואספר כאן מעשה שהיה, לאחר שיצאתי מתוך עומק הדוד אל האוויר החיצוני. בבית־מלאכה זה עשינו אז חביות בשביל בית חרושת לבירה. החביות נעשו חלקים חלקים. אחד החלקים עשינו במכשיר כפוף. ארבעה אנשים עמדו לידו, שניים מכל צד, והחזיקו בידית־הרמה, אשר לחצה את הפח וצרה אותו בצורתו הסופית. אחד מארבעתנו היה מפנה כל הזמן את פניו אל עבר דלת הכניסה, ממנה היה נכנס ובא לפעמים בעל המפעל או מנהלו, או בעל בית החרושת לבירה. משנראתה באופק דמותו של אחד מהם ניתן האות וכל ארבעתנו הרימונו והורדנו את הידית ופעולה אחת נשלמה. כך "עבדנו" כמה ימים. באחד הימים אמרתי לחברי: הבה ננסה פעם לעבוד בלי מאמץ מיוחד אלא בניחותא ולראות מה מסוגלים אנחנו להפיק תוך עשרים דקות של עבודה. כך עשינו לשם ספורט כמובן, ומצאנו שבמשך ימים רבים עשינו במשך יום שלם תוצרת, המצריכה עשרים דקה של עבודה רגילה. תהיתי הרבה על עובדה זו: כיצד לא איכפת לבעל בית החרושת לשלם כסף חינם לעובדים. רק לימים נודע לי. כי קיימת שיטה הנקרא "קוסט פלוס" שכל עיקרה: למזמין יש מונופולין בלעדי על התוצרת ואין לו יבוא מתחרה. מה מפריע לו איפוא לשלם כל מה שהפועל דורש הרי שאין ללקוח ברירה אלא לשלם את מלוא המחיר של "קוסט פלוס".

לאחר מכן הצליחה הלשכה לקבל עבודה במחנות הצבא הבריטי: נשלחתי

לעבוד במחנה של בית נאבאלה. שם עבדתי שבועות אחדים יחד עם הרבה פועלים ערביים. גם כאן, כפי הנראה, היה תענוג רב לקצינים האנגליים לראות הרבה אנשים עובדים במפעליהם יום יום ו"הקיסר ישלם".

תוך תקופה זו של מצוקה כלכלית ורעב למחצה, שהביאו אתם גם מצוקה נפשית במידה גדולה, פניתי אל בית ההסתדרות והתדפקתי על כל דלתותיה, מבלי לקבל תשובה וסידור בעבודה מתאימה, עד שהגעתי לפתחה של גולדה מאיר, מזכירת מועצת פועלי תל־אביב של אז ואמרתי לה: הדלת שלך היא הדלת האחרונה לאחר שעברתי את כל הדלתות. גיליתי לה במקצת מי הוא המדבר אתה. גולדה הקשיבה, הרימה את השפופרת וקראה את הלל דן: "כאן גולדה. יבוא אליך י. פ. תדבר אתו". ככה הגעתי למשרדו של הלל דן ב"סולל בונה" הוא בלי אומר ודברים שלח אותי לבתי המלאכה של סולל בונה בגבעתיים, למחלקת המכוניות. שם עבדתי כשנה תמימה.

בראות העובדים הרבים בבית־מלאכה זה פועל חדש בא ונכנס אליהם תמהו ושאלו: מי הפרוטקציה שלך, כי הרי זה לא ייתכן שבאת לעבוד כאן כאחד האדם. עניתי להם מה שעניתי וכמובן שלא גיליתי להם את שם השולח. כמו בבית החרושת בתל־אביב, במחנות של הצבא הבריטי, גם כאן היו תנאים מצויינים לעובדים, היינו, הרוויחו יפה בלי מאמץ מינימלי מצד העובד. כאן היו הרבה אנשים שקיבלו משכורת, משום שנתנו כבוד ל"הפועל" כשחקני כדור רגל, או אנשים שעיקר עיסוקם היה במקום אחר או בעלי־זכויות אחרים.

בעבדי בסולל בונה נפגשתי עם זוגתי בפעם השניה בחיינו, לאחר שעלינו יחד מליטא ולא ראינו זה את זה ארבע שנים וכרתנו ברית נישואים.

לא ארכו הימים ופוטרתי מסולל בונה. ושוב אני פרוליטאר בעיר הגדולה בימי־חוסר־עבודה קשים. במקרה היה שליחו הטוב של הקב"ה דודי ירחמיאל גינואר, אשר המליץ עלי לפני בעל בית חרושת למתכת בו עשו את כל המלאכות הבעל, אשתו ופועל נוסף לעבודות קשות.

למזלי הרב היתה גם אשתי עובדת בבית חרושת כפועלת קבועה והיתה מסתפקת במועט והודות לכך נפתח דף חדש בחיי אשר נמשך 22 שנה.

כעבור שנתיים מאז נכנסתי לעבוד בענף המתכת החלטתי לפתוח בית מלאכה לכלי בית יחד עם שותף. אולם לא הצלחתי בשותפות ופרקנו אותה לאחר מספר חדשים ואני המשכתי לבדי. בינתיים פרצה מלחמת העצמאות ונקראתי לשירות. במלחמה זו נפגעתי בהיותי אחראי לקטע בגיזרת לטרון. משחזרתי הביתה קשתה עלי העבודה. חליתי וידעתי כי לא אוכל להמשיך עוד בייצור.

משך שלוש שנים ומעלה, בהן עסקתי מחוץ לקבוצה בייצור כלים לעבודה ומוצרים אחרים היו לי ימים טובים מבחינת הסיפוק הנפשי והרוח היוצרת אשר בקרבי. כאשר נוטלים גולם של מתכת ביד ומעצבים לו את הצורה הנראית לך והפלדה והנחושת מצייתים למחשבתך ולפועל ידיך, אין סיפוק גדול מזה: להיות כביכול שותף לקב״ה במעשי בראשית.

אולם רבות מחשבות בלב איש ועצת ד׳ היא תקום. אני חשבתי ואמרתי: שביל חיי יהיה צר, אולם אני ולא זר אפלס אותו. והנה נאלצתי להפסיק עבודות־יצירה ולבקש לי שוב התעסקות חדשה ומי יודע אם אשיג עבודה כרוחי ורצוני. בהיותי עוד בשירות התחיל קצין הסעד של היחידה שלנו לתכנן שיכון חיילי יחידתנו אחרי המלחמה. עם השיחרור גבר הטיפול והוחלט להקים שיכון של יחידתנו בקרית אונו. בנובמבר 1950 התחילו בהנחת היסודות למאה בתים. פעם באתי אל ישיבת ועד האגודה לברר ענין, הקשור בשיכון והנה התעוררה בישיבה זו בעיה של השגחה על יציקת היסודות, כדי להבטיח שהעבודה תיעשה באמונה. וכיון שחיפשו משגיח נשאלתי בדרך אגב אם אני מוכן לקבל על עצמי את התפקיד של השגחה. עניתי בחיוב. יצאתי לשטח. קיבלתי את ההנחיות מאת המהנדס. במשך שלושה שבועות עשיתי את מלאכתי ודיווחתי למהנדס כי אין הקבלן ממלא אחרי ההנחיות. ראיתי, כי אין המהנדס ובעיקר חברי הועד ויו״ר האגודה מעוניינים בהשגחה לשמה אלא כדי לשמש כסות עינים כלפי חברי האגודה. החלטתי איפוא להסיר את פיקוחי מהבנייה. תוצאת הבנייה הזו היא שבעשרות בתים מפוצצים הקירות עד היום ללא תקנה, אלא אך בהנחת יסודות חדשים. כך נהגו בכספי־ציבור ובאמונם.

באותו פרק־זמן התמזגו שכונת אונו עם שכונת גבעת ברכה והיו לישוב אחד קרית אונו. הישוב המאוחד חיפש לו מזכיר, שינהל את עניניו. גוף יישובי חדש זה, מורכב בעיקר משיכון החיילים שלנו, חיפש מבין החברים שלנו מועמד לתפקיד מזכיר. הציעו לי את התפקיד בתנאים לא כל כך טובים, כי גרתי בתל־אביב וצריך הייתי לנסוע כל יום לעבודה בקרית אונו. בימים שהיו בהם ישיבות עד שעה מאוחרת נאלצתי לחזור ברגל קילומטרים עד לתחנת אוטובוסים. בכל זאת קיבלתי את התפקיד. ידעתי, כי הישוב הוא לא דתי ולכן הודעתי מראש כי איני חבר ההסתדרות ואיני כותב בשבת. אם שתי מיגבלות אלה אינן מפריעות להם מוכן אני לקבל על עצמי את התפקיד. בראשון לינואר 1951, עשר שנים אחרי עלייתי לארץ, קיבלתי את התפקיד בקרית אונו ואני משרת בו את הציבור עד היום.

יעקב שמואל וויסמן

בית אבי

אביו של סבי מצד אמי יעקב שמואל ראבפוגל, נולד בשנת 1865 בראדיחוב, היתה לו אחוזה בכפר חמילנה. יהודי העיר התייחסו לר׳ יעקב שמואל ביראת הכבוד בציינם את חריפותו וגדולתו, זוכרני את הציון המיוחד מעל קברו המוקף גדר ורבים מבני העיר היו משתטחים על קברו, בתפילה ובקשת רחמים.

סבתי מצד אמי רוזה קאָהל לבית ראַבפוגל נישאה לסבי ר׳ אנשל קאָהל יוצא העיר קאמיאנקא סטרומילובה. הוא היה ״יושב״ היינו שוהה במשך שנים רבות במחיצתו של הרב מסטרטין. לאחר מכן כיהן כמורה הוראה בראדיחוב. הוא היה מכובד ונערץ מאד על הקהל והטובים מבני העיר באו ללמוד תורה מפיו וביניהם שמריהו אימבר, אבי שוורצוואלד, פייבל גייזלר ואחרים. הסבתא צירה היתה צופיה הליכות המסחר בחנות לחומרי ברזל, ממנה הגיעה פרנסתו והוא התמסר כולו ללמוד תורה לקיום המצוה ללמוד וללמד.

אבי צבי אריה ז״ל הלך בדרכי אביו, חסיד נלהב של הרבי מסטרטין, אשר היה מתאכסן עם פמלייתו בבית אבי בכל עת ביקורו בעירנו.

זכור לי מעשה שהיה. בשנת 1909 ביקר האדמו״ר מסטרטין בעירנו ואבי ז״ל התאונן בפניו כי פרנסתו מתקפחת בגלל זה שמנהל אחוזתו של הגראף באדעני הפסיק לקנות אצלו סחורות בשביל האחוזה. האדמו״ר בשמעו את התלונה, שקע בהרהורים רגע קט ומיד הכריז, ״בקרוב יהיה לו (למנהל) סוף שחור״. וכך היה. באחד מימי החורף, הוא יצא להחליק על הקרח מעל האגם של האחוזה והקרח נשבר תחתיו והוא מעד ושבר רגל. בהעדר בית חולים במקום, הוליכו אותו לעיר הגדולה לבוב ובדרך הוא מת מפצעיו.

בבית פעמה תמיד הרוח הציונית. פעם רצה ראש הקהל להפריע לנוער הציוני לאסוף כספים למען הקרן הקיימת בבית הכנסת ביום הושענא רבא, נזף בו סבי, מורה ההוראה, ואמר לו: בשביל גאולת קרקע בא״י מותר אפילו ביום השבת לחתום על חוזה — והרי הקרן הקיימת גואלת את הקרקע של א״י.

רוח ציונית זו השפיעה על אחי הצעיר מרדכי ז״ל, אשר החליט לקיים בגופו את מצוות יישוב ארץ ישראל. הוא עזב את בית אביו העשיר נכנס לשורות החלוץ, עסק בכל מיני עבודות שלא היו מקובלות אז על נוער ישראלי ובמיוחד מבתים אמידים, וכעבור זמן לא רב עלה לארץ.

פעם ביקש אחי מרדכי ז״ל לרכוש עשרות דונמים אדמה בארץ ומחוסר כסף למטרה זו, פנה אל אבי. אבי נועץ עם הרבי מבלז והלה אסר עליו לעשות זאת, באמרו, ״חס וחלילה, מטמאים את הארץ מחללים את השבת ואוכלים נבלות וטרפות״. את האדמה לא קנה. אולם הודות לאחי נשאר לנו לפליטה בא״י חלק מבני המשפחה.

תחת הגרמנים במלחמת העולם השניה

בימים הראשונים של מלחמת העולם השניה עבדתי אצל גרמני שהיה סוכן ברזל ומתכות אחרות למאמץ המלחמה. הוא מינה אותי כאחראי על איסוף המתכות ומיונן והודות לכך יכולתי להעסיק 30 יהודים ולהציל אותם מגזירות קשות ורעות.

בשנת 1942 פנה אלי ר׳ יוסף שוחט בן יקותיאל ואמר לי: אתה רואה שהרעב מציק והילדים נפוחי רעב ומתים — מוכרחים לעשות משהו כדי להציל את הילדים. אין לי אל מי לפנות אלא אליך ואתה יכול לעזור להם. אני תרמתי מיד את הסכום הראשון ותבעתי מכל אלה שידעו שיש להם סחורות מוסתרות שיתנו אף הם כפי יכלתם, באמצעים אלה הקימונו מטבח בקלויז של חסידי בלז. חבית שנחתכה לשניים שימשה לדוד בישול ובמשך זמן מסויים חילקנו מנות ל־1200 נפשות פעמיים ביום.

עם מפלתם של הגרמנים יצאו ממחבואם שרידים מעטים שנשארו לפליטה. משנודע להם כי גם אני חי התחילו להתאסף סביבי ואני עזרתי להם במידת האפשר. לאחר מכן עברתי ללבוב וגם שם התלקטו סביבי אנשים שונים שנשארו בחיים. בלבוב נודע לנו, כי הרב שטיינברג מברודי נשאר בחיים בדובנא. מר הלברטאל (עכשיו בבלגיה) ואני השתדלנו להביאו ללבוב. לא הייתה קיימת בימים ההם קהילה והרבה מנצולי אושוויץ וכן פצועי מלחמה פנו אלינו ועזרנו להם במידת יכולתנו.

בגרמניה עסקתי במסחר והיו לי קשרים עם סוחרים רבים. ערב קום המדינה בשנים 1947—8 הייתי יו״ר של ״מס עם לוחם״ למען המדינה ועזרתי לרכישת נשק בצ׳כיה. על פעולה זאת קיבלתי תעודת הוקרה מממשלת ישראל כדלקמן:

לכבוד

ויסמן יעקב — מינכן

ח. מ. נ.

עם סיום מפעל **"מס עם לוחם"** בעיר **מינכן** הננו רואים לנו כחובה נעימה להודות לך בשם הנהלת המפעל על עבודתך הרבה והמסורה בארגון העבודה בעירכם.

בעבודתך זו הוכחת את נאמנותך הרבה לבנין המולדת והשתתפותך הפעילה במלחמה הגדולה להקמת מדינת ישראל.

אנו מקוים שתמשיך בעבודתך בביצור המדינה, תבנה אותה ותיבנה בה.

בברכת מדינת ישראל למס עם לוחם

ווייגרטן

הצלת ספר תורה

בכפר פעראטין היה איש מכובד וקרוב משפחה מרדכי לוינר. היה לו ספר תורה משלו וספרי־קודש רבים. וכאשר ראה שמתקרב הסוף ליהדות הגולה, לקח ספר־התורה וספרי קודש, ומסר אותם לכומר של כת ה"סובוטניקים", כדי שיחביא אותם. באחד החומשים הכניס פתק וכתב: "כיוון שמתקרב הסוף, הרי אם יישאר מי שהוא בחיים ממשפחת וויסמן, אני מבקש למסור את הספר לידו, ואם חס וחלילה, לא — ימסור את ספר התורה ליהודי שישאר בחיים".

עם כניסת הבולשביקים, בא אלי הכומר ואמר: יש לי מכתב אליך. כאשר קראתי את המכתב ביקשתי ממנו שיביא לי את ספר התורה, כיוון שהיתה סכנה בדרכים מפורעים אוקראינים, "הבנדרובצים". אני ואחי משה לקחנו אתנו את ספר התורה בכל דרך נדודינו עד שהגענו לארץ ומסרנו אותו לבית כנסת בחיפה. את המעשה הזה רואה אני כזכות אבותי הקדושים שעמדה לי. וברוך השם שזכיתי לראות בנים ובני בנים המשרתים את העם כל אחד בדרכו שלו. בתי ציונה אוברמן היא כימאית בבית חולים; חתני מרדכי הוא רופא; נכדי אריה אוברמן — תלמיד רפואה; הנכדה אורלי מן הסתם תלך בעקבותיהם; בתי השניה הלה קרויז חיה במקסיקו ובעלה משה קרויז — סוחר; בניהם: יצחק — מהנדס מכונות ואשתו רופאת שיניים; הבן השני אנשל — תלמיד רפואה; הצעיר, דב — ארכיטקט. כל הבנים יודעים עברית, עשו בארץ ישראל שנה בהכשרה והם מנהלים את הפעולות הציוניות במקומם במיוחד בקרב הנוער.

דב אקר

מזכרונותיו של העולה השני מראדיחוב*)

עליתי לארץ לפני שנים הרבה, אולם דמות עירנו עדיין עומדת לפני עיני, כאילו רק אתמול עזבתי אותה. היתה זו עיר בת 3500 יהודים, שרובם התפרנסו ממסחר, חלקם ממלאכה ומיעוטם מחקלאות. המרכז המסחרי התרכז בריבוע הגדול של מרכז העיר, שהתחלק לארבעה מגרשי־חנייה לעגלות האכרים, שבאו מהסביבה בימי היריד השבועי לקנות מצרכים ולמכור תוצרת לפי העונה. במשך הזמן נהפך אחד המגרשים לגן ציבורי, (המגרש שבין בנין בית המשפט ובין הארמון של הגרף בדני). נותרו איפוא לחנייה רק שלושה: המגרש מול בית אונגר ואלה מול בית כץ ומול בית מרוויצר.

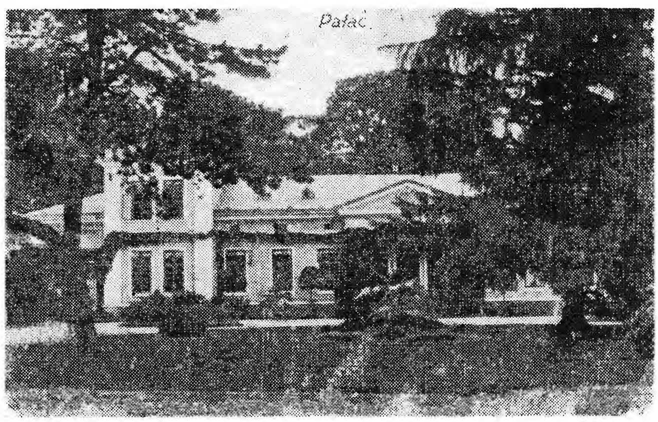
במרכז העיר היו שלושה בתים הידועים כבית פפר, בית מלמד ובית שרגל, בהם היו חנויות בקומות הקרקע ודיירים מעליהם. בקצה החלק המסחרי של העיר, התחיל החלק "המיוחס", שבו נמצאו מוסדות העיר, משרדי המחוז, מס הכנסה, בית ספר לבנים, בית העם הפולני "סוקול" והאוקראיני "נארודני דום", הכנסיה הפולנית, בית המרקחת, מגורי הרופאים, משרד הנוטריון ומהצד השני עמד בנין העיריה שעל יד בית הספר לבנות. אולם פאר המקום היה ארמון הגרף, שנמשך ממרכז העיר עד בניני מבשלת השיכר (שתמיד הוחכר ליהודים) — הגרף בדני כמעט שלא היה במקום, שלרוב נעדר. לכן גם לא הורגשה השפעתו בעיר. היה זה מחווה נאה מצידו, כאשר הפריש בשנת 1923, חלק מבניני הארמון לפתיחת גימנסיה בעיר. ברובע המוסדות ומסביב לארמון אהבנו לטייל בשבתות ובחגים. בימי־ראשון טיילו שם צעירי הנוצרים, שבימים ההם עוד חיינו אתם בשלום.

בזמני היו בעיר 4 בתי כנסת: הגדול, בית המדרש (שבו היה נותן משה ברח, בכל שבת אחה"צ, שיעור בפרשת השבוע לפשוטי העם), הקלויז של חסידי הוסיאטין, והקלויז של חסידי בלז. בית הכנסת של חסידי בלז נשרף עם כל רחוב

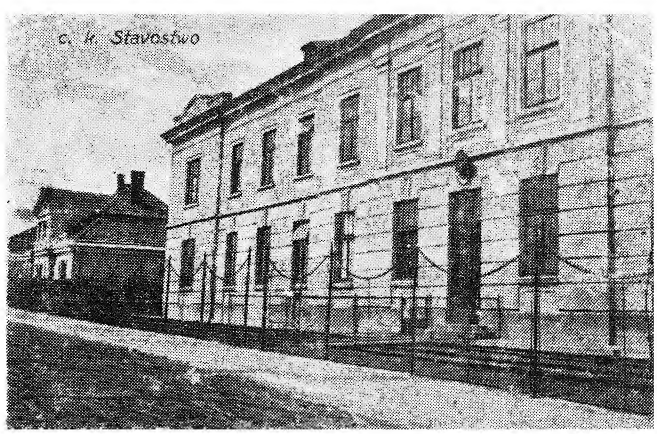
* הראשונה, שעלתה לפני, היא אתל גרטווגן, היום אסתר קוק, בית וגן

"בית המרחץ", בזמן "השריפה הגדולה", אשר בה נשרפו הבתים החל מבית משה ברח עד בית יצחק טשוף. מי שלא ראה את ההילולא של הנחת אבן הפינה לאותו בית כנסת, שבה הופיע הרבי מבלז ר' יששכר־בר, לא ראה שמחה אמיתית ברחוב היהודים.

לפני כל העגלות והמרכבות, שיצאו לתחנת הרכבת לפגשו, רכבו יהודים מחופשים לקוזקים עם חרבות עתיקות ולבוש משונה. השיירה התנהלה בצפיפות



ארמון הגרף באדני



בנין משרד המחוז

שאין לתאר. ולפני הכניסה לעיר, כשהשיירה עברה על יד הכנסיה הפולנית, יצא הכומר לברך את הרבי. הייתי אז צעיר מדי בכדי לזכור יותר פרטים מהילולא זו. אולם את הניגון, שהחסידים שרו בזמן הריקודים ברחוב, אני זוכר עדיין. היה אז אחרי גשם והחסידים רקדו בתוך הבוץ, אבל למי היה זה איכפת?

רוב מוסדות העיר היו "יודנריין" (ללא יהודים). אולם רופאים ועורכי־דין היו מכל שלושת הלאומים: יהודים, פולנים ואוקראינים.

לפני מלחמת העולם הראשונה חונך הדור הצעיר על ברכי המסורת היהודית: פיאות, תפילה, שמירה קפדנית על השבת וכו'. ככל ילד יהודי החלפתי מספר מלמדים. נחום לשצובר, הרשל לוזיק, פנחס "טליתמאכער" ועוד. הראשון שבהם היה ברל קויש, הוא המלמד־דרדקי, שמתפקידו היה ללמדני את הא"ב מגיל שלוש, עד קריאה בסידור בגיל 5—6. לקרוא אמנם לימדני אבל להבין... למדנו אצלו 50—60 ילדים ולעזרתו היה נער הנקרא "אַ ווארעמס בלפריל", שמתפקידו היה גם להביא לתלמידים מבית הוריהם ארוחת־ביניים. לפי המקובל היה טועם בדרך מכל הדברים הטובים לפני שהביאם לילדים.

כדוגמת הסבא שלנו היו בסביבה מספר ניכר של בעלי־אחוזה יהודיים שעסקו בחקלאות כמו: שלוש האחוזות של הרפפורטים, שץ, קרדימן, גסטהלטר, יהושע אקר, פסטל ועוד. עסקו גם בחקלאות המוכסנים של הכפרים (היועץ של הפריץ).

באחד הימים רכשו אבי יחד עם שותפו לוזר כהנא בית בקצה רחוב היהודים, הגובל עם המטע של הכומר הָאוקראיני. במגרש השכן, השייך לקוריטינסקי, היה מגרש־עצים של ראובן צנר, שהעניק לנו, הקטנים, שדה־פעולה רחב למשחקים כמו: מחבואים ונדנדות. אולם המבצע המענין ביותר היה סחיבת פרי מהגן של הכומר, בשבת אחה"צ, כשההורים נחים. בזה השתתפו גם ילדי השכנים החדשים מנשה טשוף ומתתיהו ברח. מה לא עושים בגיל הזה? רצנו לטרטק (מנסרה) לנסוע בקרוניות, התרחצנו באגם שעל יד תחנת הקמח "הנונין" ובהפסקה טיפסנו על עצי הדבדבנים להחיות את נפשנו בקצת פרי גנוב, עד שהופיע בעל הגן ו"שיחרר" אותנו מחלק הבגדים, שבקושי החזירם אחרי הפצרות והבטחות שלא נעשה זאת עוד. היינו "אורחים קבועים" על עצי התות השחור, מאחורי בית הקברות הנוצרי. היינו מכינים מלאי של ערמונים מהשדרה שעל יד הארמון ויוצאים למלחמה נגד ילדי ה"חדר" של שמואל פליק. הקרב התקיים בדרך כלל ביום שישי אחר הצהרים באחו "פסטבניק", שמאחורי בית הקברות הישן של היהודים. בקרבות אלה ניצחנו אנו, תלמידי הרשל לוזיק, לפי שהיו בינינו לוחמים אמיצים כמו יוסל סגל, ישראל איסר קראץ, נתן ברח, שמעון בריא ואחרים.

כל הדברים האלה השתנו עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 ופלישת צבא רוסיה לגליציה. אז הפכנו ליותר "רציניים". הקשבנו לדברי המבוגרים בענייני אסטרטגיה למדנו איך להיזהר מחייל שיכור וגם לנצל טוב לבו של קוזק בעל פנים ידידותיים, שהירשה לנו "לעשות סיבוב" על הסוס, כמו רוב הנערים בעולם.

זוכרני את יום הבר-מצוה שלי, כיצד חמקנו, אבי ואני לבית הכנסת, בין כל הפרשים שחנו בעיר (מובן שלא כולם היו אוהבי ישראל). אילו ידעו אלה שאנו מביאים כיבוד למתפללים, לא היינו עוברים בשלום. המלחמה גרמה לסגירת בתי הספר ואנו התבטלנו מלימודים, עד שחזרו האוסטרים בשנת 1916.

המלחמה גרמה גם לסגירת הבנק, שבהנהלת אבי וזה היפנה אותנו לעסוק בחקלאות. האחוזה של סבי נחכרה על ידי שלום שטריקר מסטויאנוב וכשפרצה המלחמה נשדד ממנו האינוונטר החי. לא היתה לו איפוא ברירה והודיע על ביטול החוזה. אז הביא הסבא הצעה לאבי, להתחיל בשיקום המשק ולהתפרנס מזה — וכך עשינו. בהתחלה עבדו בחקלאות שני אחי הגדולים ממני, אברהם וברוך, ואחותי ברטה, שהצטיינה בגידול ירקות. לאחר גיוסם בהמשך המלחמה, הפכתי אני לתלמיד חקלאי בכל ימי הקיץ ובחורף חזרתי ללימודים פרטיים אצל המורה יבורסקי.



ועדת התרבות

מהשורה העליונה: דב ויסמן 8) זילברמן משה 9) לייביש גולדנברג 10) חוה רייז, 11) מאטיל שורצולד 14) ביילה אקר 15) רוני כץ 16) זיידה באראק.

בשנת 1917, עם הצהרת בלפור, התחילה בעירנו תנועה ציונית מוגברת. נבחרה ועדה מקומית, שפתחה את המועדון "קדימה", בו היתה הפעילות רבה מאוד. וההרצאות המעניינות ביותר היו בלילות שבת ובימי שבת אחר הצהרים. רוב המרצים היו מחברי הועד: דב ויסמן, חוה רייס, האחיות כץ, ה. ל. גרינברג, ב. אקר, א. טשופ, ל. גולדנברג, חיים בריא, ה. ל. ציגמן ואחרים. אנו, הצעירים ביותר, בלענו כל מילה שלהם בחרדת קודש וכך הפכנו לציונים נלהבים: הוקם בית ספר עברי ראשון בהנהלת המורים: שוורץ והוכברג, שלהתמסרותם לתפקידם לא היה גבול. קויימה בעיר גם להקת־חובבים בהדרכת מיכאל מנקר, שהיתה מכינה הצגה לקראת רוב חגי ישראל ובמיוחד לפני פורים וחנוכה. אמנם הוצגה הצגה אחת בשם "החיים בארץ ישראל" לפני קום הלהקה הנ"ל, בהדרכת חברי ועד "קדימה", שהוקמה במחסן הקמח של סגל במרכז העיר. אולם הם לא המשיכו מחוסר ידע מקצועי מספיק. ההצגות שבהדרכת מ. מנקר, התקיימו באחד מאולמי הנוצרים, שהושכרו לנו לערב זה, ותמיד נסתיימו בנשף ריקודים שנמשך עד אור הבוקר. לנשפים אלה בא רוב הנוער מהסביבה. ב„קדימה" היתה גם ספריה גדולה, שבה החלפנו ספרים פעמיים בשבוע, בכדי להשלים במקצת את הגרעון בהשכלה, שהמלחמה גרמה. נפתח בעירנו בית ספר פרטי דו־שנתי להנהלת פנקסים וקורספודנציה על ידי סטודנט בשם לוין (אחר כך ד"ר מיכאל לוין מנהל בית ספר למסחר בברודי), בו למדנו במספר כיתות בגילים שונים. את הבחינות היינו עושים בלבוב בגימנסיה העברית ומקבלים שם את התעודות.

עם גמר המלחמה נפתרה גם בעייתן של כמה משפחות, שראשיהן היו באמריקה. מלפני המלחמה יצאו לאמריקה המשפחות: קטנר, וינדבייטל, דובריש לשצובר אחותו לאה ואחרים.

כך חייתי חלק בעיר וחלק בכפר, עד שבשנת 1924 גוייסתי לצבא פולין. היו אז במדינה יותר מגוייסים משהירשה זאת תקציב המדינה. לכן סידרו הגרלה בינינו, ואלה בעלי המספרים הגבוהים (רובם יהודים), ואני בתוכם, שירתו רק 3—4 חדשים, לשם אימונים בלבד. זכורני לילה אחד, כשעמדתי בשמירה בגשם שוטף, נזכרתי כי היום באים בברית הנישואין אחותי ברטה עם זיגמונד ברק. חופש לחתונה לא יכולתי לקבל, כי טרם גמרתי את הטירונות. לכן נשאר לי רק להיאנח ולאחל להם מרחוק כל טוב. בזמן שהותי בצבא עבדה במשק שלנו קבוצת הכשרה. לאחר השיחרור התחלתי להכשיר את עצמי לעליה לארץ. לשם יתר בטחון החלטתי ללמוד מקצוע, נוסף לחקלאות. התחלתי לעבוד במסגרות מיכנית בבתי המלאכה שבחצר הגרף. שכני לשולחן־העבודה היה מר דכנר, בעל מקצוע א' א'.

אחרי טיפול מתאים במשרד הארץ־ישראלי בלבוב זכיתי לעלות בסוף אפריל 1926. יחד אתי עלה לארץ משה רפפורט. סידרנו תיכף קופה משותפת וזה נמשך כשנה וחצי, עד שהוא מצא שותף אחר, את זהבה.

אמנם הגענו לארץ בזמן חוסר עבודה. אבל בחורים, שהם חקלאים מהבית, קיבלו עדיפות מתאימה. התחלנו ב"חבורת השומרון" בחדרה ואחרי זמן קצר העבירו אותנו לסניף "החבורה" בבנימינה, שם עבדנו בייבוש ביצות כברה עד שרוב הפועלים חלו בקדחת. אז עזבנו את "החבורה" והיינו פועלים בודדים. לאחר ימים מספר של חוסר עבודה נזדמנה לי עבודה במסגריה ואילו משה רפפורט עבד חדשית אצל איכר בשם שמאי אלטשולר. באשר לחיי החברה של החלוצים דאז, עם השירה בציבור על הגורן, כתבו כבר הרבה מאוד לפני ואין לי מה להוסיף.

לפני מאורעות 1929 עברתי לעבוד בקלמניה על יד כפר סבא במשקו של גריידינגר. בראדיחוב היה יהודי בשם קרמן הסוכן של גריידינגר: אקספורט־ביצים. את העבודה קיבלתי איפוא לפי המלצת קרמן, גיסו של בעל המשק קלמניה. בזמן המאורעות השתתפתי עם כולם בהגנה וכו׳ ולאחר מכן נסעתי לבקר את המשפחה בגולה. כרגיל, אחרי היעדרות של 4 שנים, היתה הפגישה הראשונה נרגשת מאוד. אולם לאחר יום־יומים התחלתי לראות בעינים פקוחות מהי התכלית של בני גילי: בלי עתיד מובטח, תלותם המוחלטת במסחר הזעום, שגם ממנו התחילו הנוצרים לדחוק את רגלם וכן ראיתי הופעות אנטישמיות גלויות בכל הזדמנות.

גם חיי החברה נידרדרו מאוד ובעיקר הורגש השממון בליל שבת כשלא היה לנו לאן ללכת. אמנם היו אירגוני־נוער, אבל זה היה שייך לגיל עד 20. ביום שישי הראשון לשהותי בבית הצעתי לאבי להצטרף אליו לקבלת שבת בקלויז, שם התפללתי וגם למדתי ברוב שנות נעורי. אבי אמנם התפלא אבל שמח מאוד. כאן נתקלתי באכזבות נוספות:

א. חברי בני גילי, שהייתי נוהג לפגוש שם, התפזרו, מי למשרה בלבוב, מי שהתחתן ועבר לעיר אחרת והיתר סתם הפסיקו לבוא;

ב. אותם המתפללים שהיו מבריקים אחרי המרחץ בבגדי שבת היפים רובם הזדקנו מאוד. הקפוטה הפכה משחור לירוק ונראו מסכנים יותר.

חלק מהחופש ביליתי בברודי אצל אחותי וגיסי ברטה וזיגמונד ברק. שם גם ביקרתי את משפחת הברמן וחברתי־שכנתי בילה פרידמן.

עם שובי לארץ העבירני מנהל קלמניה לפרדסו הפרטי בפתח־תקוה ובסוף הקיץ קיבלתי רמז לחפש עבודה אחרת. בזמן הזה ביקרני מרדכי ויסמן והשפיע עלי להצטרף לקבוצה שלו בקרית ענבים, שם גם היו בימים ההם משפחת מילר,

ראובן קרנץ, מאיר ברח, רבקה מנקר ועוד מספר צעירים שאינם מבני ראדיחוב. וכך אחרי חמש שנים בארץ ניסיתי להיקלט בקיבוץ.

אם משום שלא היתה בנו רוח של אנשי קיבוץ או שהיחס בין הוותיקים לבין הצעירים לא היה כתיקונו — עזבו את הקיבוץ אחד אחד, כשנמצאה להם עבודה בחוץ. ה"מליץ יושר" שלי היה ד"ר קוטין מברודי, שעבד כרופא בשרונה אצל הגרמנים, כשידידו הרוקח בשם טוניס שאל אותו אולי הוא מכיר "א בעל-בתיש יינגעל" שאפשר לסמוך עליו. כך עברתי בשנת 1931 לעבוד בפרדס צעיר בנס ציונה אצל טוניס.

כשנה לאחר שהגעתי לנס ציונה התחתנתי והתחלתי לחפש מקום קבוע להתישב בו. בעניין דומה התלבט גם בן עירנו דוד קליין ויחד התמסרנו לחיפושים במרץ. תחילה עלתה הצעה להתיישב במושבה גן יבנה. אולם כשביקרנו במקום, לא מצא חן בעינינו סוג הקרקע. לבסוף נודע לנו שמייסדים כפר בשם אבן יהודה. הצלחנו לקבל שני מקומות באירגון זה והתישבנו במקום זה. עם קליין יש לנו גבול משותף גם בחצר וגם בפרדס. עברנו יחד את חבלי הקליטה והקמת המשק (לרוב בשעות הנוספות, כי הכנסה מעבודת חוץ היתה לפרנסת המשפחה). לצערנו הוא נפטר לפני שהספיק ליהנות מפרי עמלו.

לפני פרוץ מלחמת העולם השניה ביקרתי אני, ואחר כך אשתי עם בננו עמוס את המשפחה בראדיחוב. הם חזרו ממש עם הרכבת האחרונה, לאחר שהגרמנים הפציצו גשרים, ערים וכו׳. וכך נותקנו מכל יקירינו. בסוף המלחמה קיבלתי מכתב מאחותי שרה, בו הודיעה שהיא היחידה שנותרה שם בחיים. היא עלתה לארץ פעמיים: בפעם הראשונה באניה המפורסמת "אכסודוס", שהוחזרה לגרמניה לאחר מאבק עם האנגלים בחיפה ואילו בפעם השניה בהיותה בלב ים קמה מדינת ישראל. היא הגיעה לארץ יחד עם בתה היחידה. אחרי זמן מה עברה אחותי ניוניה לגור באבן יהודה.

וכך ישבנו שבת אחים ושמענו מפי שארית הפליטה על כל הצרות שעברו על יהודי אירופה, על יהודי עירנו ועל משפחותינו. לבסוף התברר שרוב המשפחות נפגעו יותר מאתנו, שהרי נשארנו בחיים ארבעה, מתוך שמונה ילדים שהיינו בבית.

הזמן עושה את שלו. הילדה הפליטה כבר נשואה. יש לנו כבר נכדים, מבתנו עופרה. בננו עמוס הוא גיאולוג ובן־הזקונים שמואל גמר את שירותו בצה"ל וממשיך בדרכי אחיו באוניברסיטה בירושלים. הבן של ניוניה סיים את שירותו בצה"ל והבת לומדת. כולנו משתדלים להמשיך וללכת עם רוח הזמן.

שרה פייארשטיין לבית אקר

בראדיחוב עד השואה

לראדיחוב — עיירה נידחת ומסוגרת עד מלחמת העולם הראשונה — היתה הצהרת בלפור מפנה ממש מהפכני. בזמן קצר התארגנו כל אוהדי הרעיון הציוני במועדון "קדימה" והתחילה פעילות ערה. נפתחו קורסים לעברית בהם השתתפו כמעט כל הילדים בעיירה מחוץ לדתיים קיצוניים (חסידי בלז). המורה יעקב היה עסוק מהבוקר עד שעות הערב המאוחרות. "קדימה" פתחה ספריה, חוג דרמטי ובפעם הראשונה בעיירה היו הצגות ביידיש, ערבי חנוכה ופורים, מסיבות־ריקודים ועוד. המזנון היה מתרומות ועבודת התנדבות של הנשים וכל הכנסות היו קודש לקרן הקיימת. מהפעילים הראשונים ב"קדימה" היו חווה רייס, אסתר פפר, בלקה אקר, ויסמן, הלל גרינברג, מנקר, ברק, מילר, נתן ברק, ניסן אקסלר ואחרים. לאחר זמן קצר התארגנו החלוצים הראשונים לעליה והתחילו את ההכשרה אצל בעלי אחוזות היהודים בסביבה, כמו משפחות רפפורט, אקר, וקרדימן. בינתיים צצו אירגוני נוער מכל התנועות: השומר הצעיר, גורדוניה ועוד והתחילו ויכוחים אידיאולוגיים. באו שליחים מהמרכזים בלבוב עם הרצאות, חומר־הסברה וקריאה. כל זה גרם להתפתחות מהירה של הרמה התרבותית של הנוער.

הגורם השני החשוב להתפתחות העיירה היה פתיחת בית ספר תיכון בראדיחוב (1923). הגרף בדני, שהיה האפוטרופוס של העיירה (היה בעל אחוזות וארמון ורוב הבניינים הציבוריים ובתי ספר היסודיים היו שייכים לו) העניק בנין בגן שלו למטרת בית ספר תיכון וחלק מהגן לגן ציבורי לעיירה. שכר לימוד היה גבוה למדי, ככה שרק חלק קטן מהמשפחות היהודיות יכול היה לשלוח את הילדים לתיכון. אולם מהאחוז הקטן הזה צמחה במשך כמה שנים האינטליגנציה של העיירה.

בכל השנים עד 1930 בערך היו בבית הספר יחסים תקינים למדי בין נוער יהודי ולא־יהודי (פולנים ואוקראינים). בשעות אחרי הלימודים היו פגישות חברתיות משותפות — משחקי ספורט, התחרויות טניס וסקי, טיולים ועוד. זכורים לי כמה בתים יהודיים בהם נתקיימו מפגשים קבועים של הנוער הלומד. בבית שומן, שהבן היה הראשון שבנה בעצמו מקלט רדיו, היתה לנו החוויה הראשונה



תמונה מהצגת ילדים

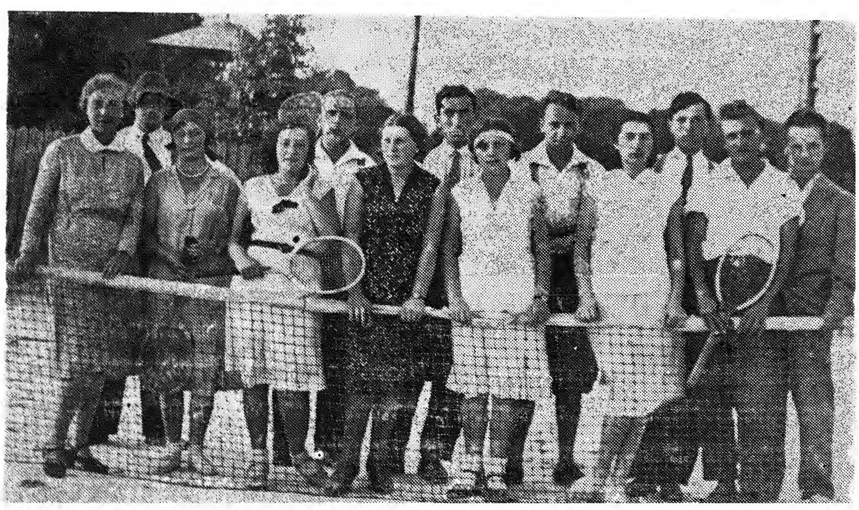
לשמוע (באוזניות לסירוגין) אופירה מלא־סקאלה במילאנו. אמא שומן בטוב לבה וחיוכה היתה מקבלת אותנו תמיד בכיבוד, למרות המצב הכלכלי הקשה. בבית אקר היו שלושה ילדים בתיכון ותמיד היה הבית מלא נוער מכל הגילים, שהמה בוויכוחים קולניים. בבית שוורצבלד היה תמיד "שמח" עם פפקה ואיזיו שוורצבלד. איזיו היה הקרבן הראשון משנכנסו הגרמנים לעיירה. הוא נורה ברחוב מכיוון שלא ענה יפה על שאלה של קצין גרמני.

לפולנים ואוקראינים היו בעיר שני בתי־עם: סוקול לפולנים ו"נרודני דום" לאוקראינים. ליהודים לא היה בית דומה משלהם והיינו שוכרים את האולמות אצלם לנשפים והצגות וכן מגרשי טניס למשחקים. עם שנות השלושים, בהשפעת התנועה הנאצית בגרמניה, השתנתה האווירה בעיירה כמו בכל פולין. לא רק שלא רצו עוד להשכיר ליהודים את האולמות שלהם, נפסק גם כל המגע החברתי. לאחר גמר התיכון — הפסיקו אלה שישבו אתנו על ספסל הלימודים להגיד שלום ברחוב. הדברים הגיעו עד כדי כך שהיהודים הגבילו את עצמם לקטע רחוב לשם טיולים בשבת, מכיוון שהרגישו בקטע הנוצרי את האיבה הגלויה. באוניברסיטה עברו מ־Numerus clausus ל־Numerus nullus ואלה ששיחק להם מזלם ונתקבלו חיו באווירת חרם חברתי. היו יושבים בספסלים מיוחדים ולא פעם ספגו מכות רצח מחבריהם, אנשי האירגונים הלאומים האנטישמים. בזמן הזה היו גם כמה מקרי־רצח באוניברסיטאות. בד בבד התחיל גם הלחץ הכלכלי על היהודים בפולין. ידועה היתה האימרה של שר פולני דאז, שהוא נגד אנטישמיות, אבל לחץ כלכלי Owszem "אדרבא", לזה לא התנגד. כך צצו בעיירה בזמן קצר חנויות וקואופרטיבים פולנים ואוקראינים ואלה ניהלו תעמולה גלויה לא לקנות אצל היהודים. מצד שני אילצו השלטונות, באמצעות מסים גבוהים, הרבה יהודים לחסל את עסקיהם ולחשוב על הגירה.

אז היינו מתאספים בבית זננזיב. האב היה מורה לדת יהודית בבתי ספר והוא שהיקנה לנו את המושג הראשון של היסטוריה יהודית. האם והבת הלה זננזיב היו פעילות בכל אירגוני הנשים בעיר. לבית זה היו נכנסים ד"ר מילגרום, רופא העיירה, שהיה פעיל מאוד בתנועה הציונית, עורך־דין ד"ר פצ'ניק, ד"ר גרובר, ד"ר חרק, אינג. פוירשטיין ועוד. היינו משחקים ברידג', כדי להפיג את המתח. אבל עיקר הוויכוחים נסוב על השאלה מה יהיה — מה לעשות ולאן לברוח. כל השערים היו נעולים. הגירה לארץ ישראל היתה אפשרית רק לקפיטליסטים ואילו לקנדה ואוסטרליה רק לפועלים חקלאים. היאוש התחיל לאט־לאט לכרסם אותנו. נוער בעל השכלה גבוהה היה מחוסר עבודה למרות שהיתה אז גיאות כלכלית

בפולין בשל ההכנות למלחמה. אבל לפני היהודים הכל היה סגור. אלה שחזרו לעיירה עם דיפלומות מאוניברסיטאות בחוץ לארץ (צרפת, בלגיה, צ׳כוסלובקיה) נדרשו לעשות ״נוסטריפיקציה״, זאת אומרת לימודים מחדש של שלוש־שנים או שנתיים. אבל כדי להתקבל ללימודים אלה צריך היה לחכות שנים עד שהגיע התור ועד אז אסור היה לעסוק במקצוע.

כך בערך היה המצב בפרוס מלחמת העולם השניה. למרות שקראנו ושמענו הרבה על מצב היהודים בגרמניה ואוסטריה היינו רחוקים מדי להבין מה מצפה לנו. והרי מעשה אופייני שהייתי עד ראיה ושמיעה לו: בספטמבר 1939, בזמן שהגרמנים עמדו בשערי לבוב והפגיזו במשך ימים רצופים את העיר — ישבנו במקלט גדול וטוב עם מאות אנשים וילדים. נפגעה מערכת החשמל, המים, הגז וגם אוכל היה בצמצום. רק האמיצים שבינינו יצאו בלילות, בהפסקות קצרות של ההפגזה, לשאוב מים מהבאר בכיכר ולהביא קצת אוכל מחנות שנפרצה. לאחר כמה ימים התחילו הנשים להתמרמר ולצעוק: שיבואו כבר הגרמנים ובלבד שייגמר הסבל הזה ושנצא מכאן. אז קמה אשה מבוגרת מווינה (מאלה שהיטלר גירש אותם לגבול הפולני) ובבכי התחילה לספר לנו מי הם הגרמנים וכי היא עצמה מוכנה לשבת במקלט הזה שנה שלמה ובלבד שלא יבואו, רק שלא יבואו.



מימין לשמאל: גוסיק פפר הרשקו אקר, מוגיו שומאן, שנקה וסר, יוליק קרם, סלקה אקר, לאלו וארם, טולצי קורצר, דוניק אקר, קלרה צימגט, לוטקהליידר, מאיר פוירשטיין וגוטמן מלבוב

שרה קיציס

חיים בראדיחוב וקץ קהילתה

נולדתי בלוטוטוב, עיירה קטנה ליד לודז׳. מטעמים כלכליים עברנו לגור לקאליש ושם סיימתי את בית הספר העממי. בכדי להמשיך בלימודים בקאליש נאלצתי לחלל שבת ולזה התנגד אבי המנוח, שהיה יהודי שומר מצוות ומחסידי גור. המשכנו איפוא, אחותי ואני בסמינר בקראקא ובתום לימודי נשלחתי ללמד בסטניסלבוב ומשם הועברתי לראדיחוב. המגמה של בית הספר ״בית יעקב״ היתה: לימודי־יהדות שקודים, תנ״ך ועוד וכן הידוק הקשר עם התלמידות.

היו ארבע כיתות מגיל 7 עד 14. הילדות ביקרו בבוקר בבית הספר העממי ואילו הלימודים בבית ספר ״בית יעקב״ התקיימו אחרי הצהרים. הכיתה האחרונה נשארה תמיד לשיחת ריעים עד שעה מאוחרת, לפי שאלה הבנות היו כבר לאחר גמר בית הספר העממי. השבת היתה מוקדשת לכיתות הגבוהות ובליל שבת נפגשנו לתפילה. כל אחת היתה לבושה בגדי שבת צחורים והבעת מלאך תמים על פניה. שרנו במקהלה והתפזרנו כדי להיפגש שוב למחרת בבוקר. ואם היתה זאת ״שבת מברכין״ הסתדרנו בשורות והלכנו לבית הכנסת להשתתף בתפילה יחד עם קהל מתפללים. אחרי הצהרים, בקיץ, היינו עורכים טיול בשדה ושם שוחחנו על ענייני דיומא. בחורף נערך המפגש בכיתה. הקשר בינינו היה הדוק מאוד. גורם רב־ערך להידוק הקשרים היו גם המסיבות שנערכו בחנוכה ובפורים והצגות שערכנו.

תחילה חילקתי את התפקידים. לאחר שכל בת למדה את תפקידה בבית ערכנו את החזרות. לא היה קץ לשמחה בערב חנוכה. כמעט כל העיירה זרמה לאולם ״סוקולניה״. זכורה לי במיוחד הצגת המסכת חנה ושבעת בניה. ״השחקניות״ ביצעו את התפקידים ברגש, משל היתה זאת חזרה על מה שעמד להתרחש במציאות. רושם ההצגה בעיירה היה עז. זוכרת אני, שהרופא ד״ר מילגרום הזמין אותי פעם והציע לי לארגן הצגה בשיתוף עם בית־הספר ״תרבות״ שעם הנהלתו היינו בידידות. אבל לצערי הגדול סירבתי לבצע את התוכנית, שחזקו עלי הוראות המרכז.

בקיץ היינו עורכים טיולים בל״ג בעומר. שכרנו עגלה רתומה לסוס, היתה זאת הקומוניקציה אז וביקרנו בטופורוב, שם ניהלה אחותי אדעלה את בית הספר ״בית יעקב״. מה גדולה היתה ההתרגשות של הבנות בראותן את המפות הלבנות פרושות על הספסלים עם אוכל כיד המלך. לא לאחת היתה זו הפתעה נעימה, שכן בראדיחוב היו הרבה בתים שהפרנסה בהם לא היתה מצויה ביותר. בבתי ספר בפולין לא ערכו טיולים עם הילדים, לכן השאיר יום זה רושם עז בזכרון הבנות והן חזרו מאושרות הביתה.

כעבור שנתיים הוחלפתי במורה אחרת ואני נשלחתי לקילצי. קיימתי קשר עם התלמידות והן מסרו לי בדיוק כל שהתרחש בבית הספר וגם בעיירה. אפשר לומר שקיבלתי מכתבי אהבה. הקשר לא נפסק עד שחזרתי לראדיחוב, הפעם לא כמורה. העיירה הקטנה הזאת מצאה חן בעיני והחלטתי להשתקע בה. רציתי לבנות שם את ביתי. אף נמשכתי לחבורה טובה שהתכנסה אצל פלה שוונפלד, ד. רוזן, לאלו וורם, שמואל כץ ועוד חברים, שספק אם נשאר שריד ממשפחותיהם.

חזרתי לראדיחוב ב־1939. האידיליה בעיירה השלווה על תלמידותי הנאמנות, שכנים אהובים ותמימים לא נמשכה זמן רב. בפרוץ המלחמה ב־1 בספטמבר 1939, השתנו פני הדברים והתחיל הגיהנום. נותקתי ממשפחתי שהיתה כבר תחת שלטון הנאצים. בביתנו שרויים היינו בפחד מפני גירוש לרוסיה הרחוקה, היות וחמי היה סוחר אמיד. הוא לא ידע מנוחה עד יום מותו. יהיה זכרו ברוך. בקיץ 1941, עם כניסתם של הקלגסים הנאצים לראדיחוב נחרץ גורלנו והמאורעות החלו לרדוף זה אחר זה.

גורשנו מביתנו, בכדי שיוכלו הרוצחים ביתר קלות גם להרוג וגם לשדוד את רכושם של היהודים. בוודאי שעוד תתואר בפרוטרוט התנהגותם האכזרית של הגרמנים. ברצוני רק לציין את היום הקדוש והאכזר שבו נתאלמנה העיירה מטובי בניה ובתוכם משפחתי האהובה. בערב יום כיפור התארגן בביתנו מנין ל״כל נדרי״. בין המתפללים היה גם הרב של העיר. גיסי אביגדור היה החזן בשל קולו הערב. עד היום הזה מהדהד באוזני קולם של המתפללים בתפילתם האחרונה בחייהם.

למחרת היום התיצבו כולם לצעדת מוות לקמיונקה הסמוכה. מן הראוי כאן להזכיר מסירת נפשה של אם מסורה. שמה היה טילה צייגער, אשתו של אפרים אשר צייגער. בנה נמצא בין אלה שהתייצבו כביכול לעבודה. האם הביאה לבנה מעיל וכשראתה שבנה צועד בשורה היא הצטרפה אליו. הבן רצה להציל את אמו ויצא מהשורה. בו ברגע נורה למוות. גופתו נשארה במקום ואמו המשיכה את דרכה למוות עם יתר בני משפחתה.

אבל כבד ירד על הנשארים. היו אלה זקנים ומעט מאוד צעירים שבדרך נס נותרו בחיים. בדצמבר גורשו כל בני משפחתי, חמישה במספר, לסוקל. הגיסטאפו בסוקל היתה ידועה לשמצה. כל יום חשו בכך יושבי הגיטו. אנחנו, הזרים, היינו במיוחד השעיר לעזאזל. המעט שנשאר לנו מהבית שדדו האוקראינים בדרך. לעבודה הקשה סחבו אותנו יום יום. נוסף לזה ספגנו גם מכות. הסתובבנו בגיטו ובראותנו את שלדי האדם הרהרנו לא אחת: הייתכן שהעולם יפקיר אותנו? וזה מה שאירע באמת.

במאי 1943 חוסל הגיטו ברצח כל היהודים. רק אחדים הצליחו להימלט בין אלה גם בעלי ואני. נשארנו בעליית הגג ודרך האשנב ראינו בוקר אחד איך שני נאצים מזויינים ברובים מובילים שני ילדים, ילד וילדה, יחפים לבושים סחבות. פעם הובילו יהודי עטוף בטלית. התחמקנו בלילה מהגיטו ועברנו את הגדר. לא ידענו בעצמנו מה לעשות. את הדרך לא ידענו. הסתובבנו שבועיים בדרך מסוקל לראדיחוב וניזונים היינו משבלים בשדה.

כל היום התחבאנו בקמה ובלילה הלכנו. פעם אחת יצאתי לבקש אוכל והנה דוהר לקראתי צעיר על סוס ואומר לי: אתם מחפשים את הדרך לצאת מהכפר הנה היא לפניכם והוא הראה לנו בדיוק באיזה כיוון ללכת. היה זה ילד יהודי שעבד בכפר ורצה לעזור לנו ומיד נעלם, שחס וחלילה לא יראוהו ולא יגלו שגם הוא יהודי.

פעם ראה אותי בכפר אחר צעיר אוקראיני. תפסני ביד ואמר לי: את בטח לא לבדך, אתם כנופיה שלמה, עכשיו את תספרי לי ובואי אתי למשטרה. אני עומדת נפחדת ורועדת והנה באה צעירה עם תינוקת על הידיים ואומרת לבחור: בשם ילדי ובשם אלוהים לבל תעשה לה שום רע. בדברה החזיקה היא את ידו של הבחור ואלי היא פונה: ברחי כל עוד נשמתך בך. מה גדול היה מפח נפשנו כשהגענו לאחר טלטולי סכנת נפשות ובדרך־לא־דרך סוף סוף הביתה. האוקראינים לא הירשו לנו לעבור את מפתן ביתנו. רק אשה אחת, שמה ביהון, אספה אותנו לשלושה ימים. בבוקר השלישי יצאנו עם ככר לחם חזרה לשדה, בתקווה להגיע ליער הסמוך. היה זה היער, שבו הייתי מטיילת עם תלמידותי. כאן מצאנו מחסה לפרק זמן. בקדרות זו נדלק לנו אור. הזקנה הבטיחה להפריש מלחמה כל מוצאי שבת ולהכין במקום מסויים ככר לחם. להפתעתנו פגשנו פעם במוצאי שבת עוד שתי נפשות רועדות מקור ומרעב פשי קרדש (היום הוכמן) עם ילד בן שלוש־עשרה חיים פינגער. "המשפחה" גדלה אבל מקור המחיה נשאר כמו שהיה וכך פרסנו מלחמנו לארבע נפשות.

גדול היה סבלנו בחורף בכפור, בגשם ובשלג. סכנת החיים גדלה עם התבצרותם של הגרמנים ביער. זאת היתה גם הסיבה ללכידתם של שארית אנשי ראדיחוב, שפה ושם יחידים עוד נשארו: ד"ר לנצ'נר וישככר קרץ, הילד שהיה נפוח מרעב יצא יום אחד לבקש לחם. האוקראינים מסרוהו לגרמנים תמורת פרס כספי. לאחרי השיחרור סופר לנו שהגרמנים הובילוהו ליער, על מנת שיראה את המקום בו מתחבאים יהודים. אולם הילד היטעה אותם. הגרמנים ציוו עליו לכרות בעצמו את קברו. וכך נשארנו רק שלושה.

באותו קיץ השתחררנו. אולם השמחה לא היתה שלמה. כיצד לשמוח בבית קברות, שכן כזה היה המראה של ראדיחוב. אספנו איפוא ילדים עזובים וגלמודים ומסרנו אותם למוסדות. אחת היתה שאיפתנו לבנות את ביתנו במולדתנו. עברנו דרכים לא דרכים (עוד לא היתה עליה ליגלית) והגענו לארץ ב־1949.

הזמן אמנם מגליד את הפצעים אבל אין הוא מרפא אותם.



בית־ספר עברי בראדיחוב

אטל גרטווגן

זכר לעירנו ראדיחוב

אני זוכרת את עירנו כעיירה שקטה, נקיה, תרבותית, המוקפת יערות, אליהם היינו בני הנוער עורכים טיולים, פיקניקים ובחורף היינו יוצאים לשם בעגלות חורף. בקיץ היו יוצאים גם ילדי בתי הספר עם מוריהם ואז היה זה ממש חג. לילדים היו מצטרפים סוחרים עם משקאות וממתקים. היינו קונים אצלם, מבלים יום שלם שם במשחקים, מנוחה בצל העצים וחוזרים מלאי חוויות.

בתוך העיר היו גינות נוי, הרבה הוסיף הפארק של הגרף במרכז העיר עם מקומות ישיבה. מסביב היו שדרות ערמונים ענפים, עצי אקציה בעלי פריחה לבנה ריחנית ושיחי לילך לבנים וסגולים. רוב המוסדות הציבוריים היו מוקפים פינות, שיחים ופרחים ריחניים עונתיים.

בזמני שררו יחסי־שכנות די הוגנים בין הנוער הנוצרי האוקראינים והיהודים. הנוער היהודי שאף להשכלה, הירבה להתעניין בציונות וללכת להרצאות לרכוש דעת. יחד עם זה שאפו להתקדמות חמרית. הבנים הירבו לשחק שח והיינו מכינים הצגות ונשפי ריקודים. כשהרגשנו בחוסר ספריה, החלטתי אני ועוד שתי בנות לייסד כזאת. מחוסר תקציב ביקשנו תרומת־ספרים בבתים. זכורני שבכל בית, אליו נכנסנו, נתנו לנו ספרים בעין טובה והרגשנו כאילו מוסיפים לנו ברכה לדרכנו. רק לאחר מכן יכולנו לרכוש, מדמי מינוי ותרומות־כסף, ספרים נוספים, עד אשר נוסד ועד רחב יותר, לו מסרנו את ספרייתנו. ועד זה העביר את הספריה לדירה מרווחת יותר והרחיב אותה.

בית סבי אהרן כץ היה בית פתוח לכל, רחב־ידים, שכל אחד מצא שם את מבוקשו: מי לעיון בעתון, לשחק שח ולמצוא בן זוג למשחק ומי לוויכוח על פוליטיקה או על ענינים, שעמדו אז ברומו של העולם. זוכרת אני את ימי הירידים הססגוניים והרועשים, מלאי תנועה וקולות. בימים אלה היו באים יהודים, קוראים את סבי הצדה (זייט מוחל רב אהרן) מבקשים גמילות חסד למחזור לאותו יום שוק, או בסופו של יום לצרכי שבת או הלוואה להמשך השבוע או פרעון שטר. אז

היה סבא לוקח אותם לפינה כדי לא לבייש אותם, מוציא מהכיס מלוא חופן מטבע קשה או בניירות לפי הצורך ונותן, ללא אומר ודברים ותמיד מלווה בחיוך של טוב לב. אף פעם לא ראיתיו כועס. זוכרת אני המנהג היפה שהיה נהוג אצלנו לכבד אורחים (צום טיש) ובעיקר בשבתות וחגים. בוקר היתה סבתי וגם אמי ממלאות סל מצרכי שבת, מכסות במפית צחורה ושולחות לקרובים עניים או סתם עניים ובעיקר יורדים מגדולתם. הרבה פעמים אני זוכרת את עצמי כשליחת־מצווה זו. צדקה בצנעה היתה יסוד של בית סבי.

זוכרת אני את אנשי עירנו כבעלי־מוסר גבוה, מצניעי לכת, חרוצים, שכל אחד מהם דואג לפרנסת ביתו. עתון היה מצוי ברוב הבתים המתקדמים. הצעירים הירבו לקרב פעילים לאירגון הציוני המקומי ולא חסרו מתנדבים לכל פעילות ציבורית.



בית־ספר עברי בראדיחוב

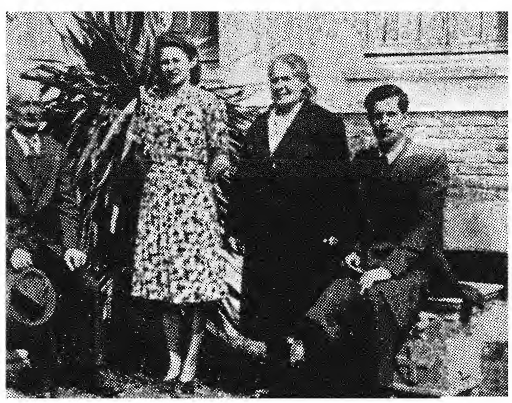
שורה עליונה מימין: מיכאל שראגע, פייגה ברח, צביה באראש, הניה ויטלין, אקר, מלכה סמט, גילה פרידמן, ניסן אקסלר.

שורה שניה: פאקי פלאה, שמואל גרטוגן, ווייסמן לאה, טאלצי קורצר ואחרים.

יעקב ליידר

ימי השואה בראדיחוב

ביום ראשון 22.6.41 התעוררנו בבוקר, לאחר שהגרמנים זרקו את הפצצות הראשונות על עירנו. אז ידענו שפרצה מלחמה בין הרוסים והגרמנים. באותו היום התרוצצנו כולנו כמטורפים, כי ידענו את הצפוי לנו מהגרמנים. אולם בשתיים אחר הצהריים התחילו לבוא מהכביש מברודי טאנקים סובייטים. ספרנו אותם — 26 במספר. חשבנו כולנו כי הם יצילו אותנו והגרמנים לא ייכנסו אל העיר. הטאנקים הרוסיים נעמדו בצד המערבי של העיר בסביבת בית היראה שלהם, בכיוון לתחנת הרכבת. אותו יום הגיעו הגרמנים עד לתחנת הרכבת.



הורי יצחק ושיינדיל נפטרו בברזיל, אחי — דוד
ואשתו זוסיה, אשר בביתה הסתירה את כל המשפחה

למחרת היום, יום קיץ בהיר, בשעה שלוש אחר הצהריים התחילו הגרמנים להפגיז את הטאנקים ואת העיר. כעבור שעתיים נשארו כל הטאנקים במקום ללא כל יכולת לזוז. המון אנשים עזבו את בתיהם ורצו אל השדות שמסביב לעיר. גם

בשדות היו הרוגים. בעיר נשארו אך מעטים ביותר ואני ביניהם. חשבתי: בין כה וכה יגיעני המוות למה לי איפוא לנוס. גרתי על יד משה קוניס ואילו אשתי והילדה רצו אל השדה. אחר כך ראיתי טאנקיסטים סובייטים פצועים בתוך העיר. האוקראינים שלנו "החמודים", במקום להראות להם איך לצאת מן העיר התחכמו והכניסו אותם לתוך המרעה והטאנקים שקעו בתוך הבוץ. הגרמנים הרגו כמעט את כולם ואת הנותרים לקחו בשבי.

מיד התחילו הגרמנים את הפעולה שלהם. הלכו מבית לבית וגירשו את כל היהודים בצעקות "החוצה!" "החוצה!" והרביצו ללא רחם. ראיתי שיירה של יהודים בכל שורה שלושה יהודים. התחילו לסדר את כולם עד שהגענו לבית הדואר. הכניסו אותנו לחצר. בחרו כעשרים איש, שילכו לאסוף סדינים, אורז וסוכר וכל מיני דברים אחרים. נכללתי בין העשרים ופקודה ניתנה לנו שאם לא נביא תוך שעתיים את הכל וגם את הכסף יהרגו את כולם. לגרמנים חייבים להאמין וביחוד אם הם אומרים להרוג, שאצלם "אין שום בעיות". יצאתי עם עוד קבוצה ובדיוק כאשר עמדנו על יד הבית של קלמן גולדשידר הגיעה קבוצת שוטרים, שתפסה אותנו ועוד 200 איש וגירשו אותנו ישר אל הפודגאי. ציוו עלינו לשפוך את כל החצץ על הכביש. היינו כשלוש מאות איש ומי שלא היה יכול לעבוד הרביצו בו מכות רצח. לאביש זילברמן היכו במקל על המשקפיים. המשקפיים נשברו והדם ניגר על לחיו. יוסי מנקר קיבל מכות אף הוא.

לפנות ערב חזרתי הביתה בדרך נס. הגיעו מפציצים סובייטים והתחילו להפציץ. הייתי שחור כמו כושי ולא יכלתי לישון שבועיים, רק בעמידה. ככה זה נמשך שבועות על גבי שבועות וכל יום גירשו אותנו לעבודה.

בסביבה שלנו בנו הסובייטים כמה שדות תעופה. הגרמנים הביאו קרונות עם אבנים. בכך עבדנו ובטמפו מהיר. לא היתה העבודה בלי מכות וככה עבדנו בלי אוכל וגם לא נתנו ללכת הביתה. בחום היום ובעבודה כאשר רצינו לשתות קצת מים לא נתנו לנו וכאשר זקן גוי אחד בסביבה, רצה להגיש לנו דלי מים שפכו הגרמנים את המים. הצעירים מבין הגוים התיחסו בזלזול לסבל שלנו והיו אף מרוצים מזה.

דאגתי העיקרית היתה: מה אירע לאנשים שנלקחו בתור ערבים. היה 11 בערב ושמענו ששיחררו את האנשים האלה. למחרת בבוקר התחילו הגרמנים ללכת קבוצות קבוצות מה שמצאו בתוך הבית לקחו וכן היכו. אני הכינותי קצת סוכר — לקחו הכל. היינו הפקר כמו כלבים וחתולים. מי התחשב אז ביהודי, שהרי לא הסתכלו עליו אפילו. ככה הלכו מבית לבית עד יום רביעי ובכל מקום הרביצו

מכות. ביום רביעי בשעה 10 הגיעו 18 מפציצים סובייטים. עמדתי בחצר וראיתי את הפצצות נופלות על הגרמנים 200 מטר ממני. עשרות מהם נהרגו. גם משה גלייכר נהרג. היה היהודי היחידי שנהרג מפצצות הסובייטים.

ביום ראשון אסרו ארבעה יהודים ביניהם יוסי מנקר בן ניסן, חיים וואסרמן ובנו פסח, נכדו של הרשיל לוזיק, ושטומפלר מחולויוב, שהיה במיליציה ובקומסומול. בערב רצחו את כולם בבנין הגימנאזיום. פסח, בנו של חיים וואסרמן, ראה כיצד חתכו לאביו רגל. על יוסי מנקר שפכו בנזין והציתו אותו. במקל הפליאו מכותיהם כדי לכבות את האש. לוזיק היה כבר מת וכן שטומפלר מחולויוב. כאשר זרקו על פסח כסא וחשבו שהוא כבר מת עזבו אותו. באמצע הלילה התעורר פסח מהעלפון וראה שכולם כבר אינם בחיים. התרומם, ניגש אל החלון הפתוח וראה זקיף גרמני מסתובב. הזקיף נבהל וסר הצידה. פסח הצליח להימלט בעד החלון ולהגיע לביתו. הוא נשאר בחיים עד שהעבירו את היהודים מראדיחוב לגיטו בוסק. על גורלו לאחר מכן לא ידוע כלום.

אחר כך התחילו לארגן את היודנראט. אדולף קראנץ היה הראש והוא אירגן את היודנראט מתוך קרובי משפחתו והם: אדולף אקר, פרגר, יוסף וואסר, לייבוש גולדנברג, בדנר ואחרים. היודנראט אירגן את ה"אורדנונגס דינסט" (המשטרה) ובין השוטרים: ליבער אלצופרום, רייס, שבתי רוזנברג, אשר דבנר מחולויוב, הירש בראון ועוד. אלה אירגנו משרד עבודה ובו מחלקה של יהודים והתחילו לשלוח יהודים לכל מיני עבודות. ככה התנהלו הענינים עד חורף 41—1942. אז התחילו לדבר על משלוח פועלים לפלוחוב על יד זלוצ'וב. שלחו לשם יותר ממאה בחורים שנבחרו על ידי היודנראט. אף אחד לא חזר עוד משם. העניים נשלחו והעשירים הסתדרו במקום.

יומיים אחרי ראש השנה הקיפו הרוצחים את העיר והוציאו ממנה להשמדה 1500 יהודים מכל הבא ליד ושלחו אותם לבלזץ ברכבת. אף אחד מהם לא נשאר בחיים פרט למשה וינדבייטל ועוד אחד. אולם גם הם נרצחו אחר כך. יומיים אחרי הפעולה הזאת פורסמו מודעות, כי הגברים אשר נשארו אחרי המשלוח הראשון צריכים להתייצב בשוק ויקבלו אישורים להישאר בעיר. התייצבנו ביום כיפור בשעה עשר ואני בתוכם. היינו למעלה מחמש מאות איש. הגיע ראש הארבייטסאמט מקמיונקה סטרומילובה, שינדלר ימח שמו, ואתו אוקראינים וגרמנים, שהקיפו את כל הככר. מיד הבינונו שהכוונה היא להשמדה. את כולם הובילו לקמיונקה פרט לבעלי־מקצוע אחדים, שהשאירו אותם כדי שימשיכו לעבוד וגם אני בתוכם. מאז

אצי צם ביום הכיפורים, שביום הזה נמלטנו מהבורות של יום כיפור 21.9.42. גם לייב גולד היה בתוכם.

כל הנותרים ידעו כבר כי הסוף מתקרב גם לנשארים והיתה שמועה כי יעבירו את האנשים לסוקל. את היהודים מהסביבה הביאו לראדיחוב והכניסו אותם בבתים הריקים של יהודי העיר שהושמדו. אנשים התחילו לברוח כדי להציל את חייהם. אחרי יום כיפור התחילו להקים את הגיטו. הגיטו היה ממשה ברח במערב עד הערש הוך במזרח. בשביעי באוקטובר הקיפו שוב את העיר ואספו את כל הנשארים — כ־1500 — והעבירו אותם לבלזץ. אף אחד מהם לא נשאר בחיים.

בתוך הגיטו שררו משך חצי שנה מגיפות ומחלות שונות ומי שהיתה לו אפשרות לברוח, ברח. ב־1 בדצמבר 1942 העמיסו את כל הנשארים, פרט למאה איש שהשאירו אותם לנקות את הגיטו, על מזחלות רתומות לסוסים והעבירום לגיטו סוקל. ב־25 למאי 1943 עת חוסל גיטו סוקל הושמדו בו גם היהודים האחרונים של ראדיחוב.

ב־15 למרץ 1943 כיתרו את הגיטו והוציאו מאה איש הנותרים. הביאו אותם אל היער פוקצוב ורצחו אותם. את עשרות הילדים הכניסו לתוך בור והחניקו אותם חיים. בין המעטים שהצליחו לברוח מן הגיטו, היו יוסף בריא, סנדר ברח ואנכי.

לייב גולד ז"ל

הימים הנוראים

יומיים אחרי ראש השנה תש"ב, ביום שלישי, התקיימה ה"אקציה" מהבוקר עד הערב. הגיסטאפו הקיפה את כל העיר והוציאה מהבתים את כל האנשים, נשים וילדים, את האנשים המבוגרים, את הרבנית, את גולדה ברש, בלומה סגל ועוד. שלושים וכמה אנשים רצחו במקום. לאחר מכן הובילו את כל הנשארים אל תחנת הרכבת, דחסו אותם לקרונות והובילו אותם לאי־שם. את האנשים שנורו במקום הובילו לבית הקברות וטמנו את כולם בקבר אחד. את האנשים שנשארו במקום הובילו אל הבתים הריקים מאדם והטילו עליהם להוציא מתוך הבתים כל מה שבתוכם, רהיטים וחפצים ולהעמיסם על מכוניות, שהובילו את כל הרכוש הגדול, עשרים קרונות מלאים, לגרמניה.

במקום נשארו עוד כמה אנשים, אשר הצליחו להסתתר, והיודנראט.

יום הקדוש חל אז ביום שני ו"כל נדרי" בלילה של יום ראשון. הגרמנים הוציאו פקודה, שביום הקדוש מוכרח כל אחד מהנשארים לבוא לקבל עבודה, במקום אלה שעזבו את העבודה. כל אחד חייב היה לבוא בבוקר למקום הריכוז ומי שלא יבוא יירה וכל העיירה תפוצץ. את "כל נדרי" התפללתי עם הרב המקומי, רב אשר, וכן עם עוד כמה יהודים שהתפללו בסתר. נועצנו מה לעשות והחלטנו כי צריך ללכת בבוקר. בבוקר יצאנו כולנו אל הרחוב. אשתי המנוחה, בילצה, לא היתה שם, כי מעובדת משרד העבודה נודע כי חולים לא מוכרחים לצאת לרחוב.

אני הייתי יחד עם היודנראט, הרב מחוּלויוב, ר' אשר הרב מראדיחוב, יוסף וואסר וחיים קורצר. כולם יצאו לרחוב, אנשים ונשים. פתאום הקיפו אותנו אנשי גיסטאפו ולא נתנו לצאת. ראש לשכת העבודה ניקל ציווה על כל אחד מאתנו לתת את כרטיס העבודה (סך הכל שמונה מאות כרטיסים) בתואנה, שנקבל אחר כך כרטיסי־עבודה אחרים.

פקדו עלינו ללכת. הלכנו ארבעה ארבעה בשורה. היו שניסו לברוח, כגון שרה קראץ, אחותו של ישראל איסר. ירו בה והרגוה. כל מי שרצה לצאת מן השורה

ירו בו. משהילה האס היה בבית החולים. רצחו אותו יחד עם כולם שהיו שם. את בני מלמד העמיסו על עגלה ולקחו אותו אתנו. האיצו בנו ללכת מהר מהר, ובדרך רצחו בקתי רובים ויריות.

הלכנו ולא ידענו לאן אנחנו הולכים. אני צמתי והתפללתי בדרך כל מה שידעתי בעל פה. הוא הדין ברב אשר, שני בניו והרב מחולויוב. הלכנו עד שהגענו אל גשר. על יד הגשר באו מסוקאל אנשי גיסטאפו נוספים, שינדלר ועוד. אמרו לנו, כל מי שיש לו סמל יצא לצד אחר (כגון שמואל ויסמן ואחרים). אותנו העמיסו על מכוניות והובילו אותנו לקמיונקה. עברנו בעיר. כל הבתים היו פרוצים, ללא דלת וחלון. לא היה עוד אף יהודי אחד בעיר. כולם כבר נעלמו.

הוליכו אותנו אל הגשר של נהר בוג ושם ציוו עלינו להתפשט. אמרו, כי מי שיש לו כסף ימסור אותו ויתנו לו עבודה טובה. יוסף וואסר רצה לברוח. ירו בו ברגל והוחזר. ראו כבר והבינו שזה לא טוב. ציוו להתפשט לגמרי עירומים. כולם התפשטו. אחר כך ציוו לשבת. הגיסטאפו עברה בין השורות עם אקדוחים ביד. ציוו לפתוח את הפה. היכו על הסנטר הוציאו את כל השיניים ואת שיני הזהב הוציאו מתוכן. אחר כך לקחו את האנשים, הכניסו אותם לבורות גדולים. הזמן היה כבר זמן "נעילה" והשמש האדימה. ירו בכולם בעורף משני הצדדים. גם בי ירו ונפלתי לתוך הבור — אני התחלתי להרגיש שאני חי משמשמעתי שציוו לשקצים שיבואו לכסות את הבור. שמעתי צעקות הגיסטאפו: "היכן אברהם שלכם? היכן משה שלכם? למה אין עוזרים לכם! הידד לטכניקה הגרמנית, הבוז לקומוניזם". שמעתי הכל, שכבתי וכיסו אותי באדמה. לאט לאט באמצע הלילה התרוממתי. הרימותי את ידי כדי לשאוב קצת אויר והשתדלתי להתרומם ולהיחלץ מהבור — זה היה כבר אולי בשעה אחת וחצי בלילה. קודם ניסו גם אחרים להימלט, כגון וועלטי סגל, אלצפרום וחיים בריא. כל אלה ניסו לברוח מהבור. צעקו לעומתם "לאן?" לקחו אותם ואיני יודע מה אירע להם.

אני התעוררתי ונלחצתי למטה. הייתי עירום — היה ליל ירח וקר. פחדתי שמא יתפסו גם אותי. זחלתי על האדמה כנחש וככה כעבור מאה מטר ויותר קמתי על רגלי והלכתי. ראיתי יער לפני ונכנסתי לתוכו. היה לי קר. אספתי עלים והתכסיתי בהם. התכווצתי כולי ושכבתי עד שהתחיל להאיר קצת היום. ראיתי לפני ועל ידי אדמוניות. לקחתי אחדות לפה והרגשתי מיד אחרת, כי רוויתי במקצת את הצמא והרעב מהצום של יום הכיפור והלילה. שכבתי ככה עד שהאיר היום, וכן גם יום ג׳ ויום ד׳, בהם הייתי ניזון מאדמוניות וכך החייתי את נפשי. אי אפשר למסור את שהתרחש אז בקרבי. אמסור רק משהו.

באותו המקום ששכבתי התקרב ובא אלי לא־יהודי ושאל אם אני מהבור בקמיונקה? עניתי — לא. הייתי בעבודה תפסו אותי והפשיטו אותי לגמרי וככה נשארתי שוכב עד כה ולא אכלתי. איני יודע כלום על קמיונקה ועל בור. השיב לי: אל תפחד, שכב כאן אני אבוא ואביא לך פרוסת לחם ומעט קפה. פחדתי שמא ימסור לגיסטאפו שמצא יהודי. עברתי למקום אחר באותו היער מכוסה בעלים.

אחרי חמש דקות לבואי שמה בא הלא־יהודי והביא לי קפה וכמה פרוסות לחם. אמר לי: אני אראה לך את הדרך כיצד להגיע לחולויוב. וכך היה. ישבתי, שתיתי ואכלתי משהו. נתן לי משהו לכסות את הראש ואת גופי וכה הלכתי לאורך פסי הרכבת יחף על החצץ הדוקר ברגלי קפצתי מאדן לאדן עד שהגעתי לחולויוב ביום חמישי בבוקר.

ראיתי בית. דפקתי. לא רצו לפתוח לי. דפקתי שנית. ניגשו משה קרויס מחולויוב ומוטיה רייס ופתחו את הדלת — שם היה קיר כפול. הכניסו אותי לשם וטיפלו בי עד שרוחי שבה אלי קצת. נתנו לי קפה שחור וסיפרתי להם מה שקרה במקום "העבודה" החדש, שכל האנשים נרצחו ואף אחד לא נשאר בחיים. הם היו חברי היודנראט. הביאו עגלה ובלילה הובילו אותי הביתה לראדיחוב.

באתי הביתה. בא אלי אברהם קראנץ, ראש היודנראט, וסיפרתי לו הכל. אמר לי: אני מבקשך לא לספר לאף אחד בעיר מה שהיה, כי אם לאו יהרגו את כולם.

בבוקר בא ר' פייבישל. סיפרתי לו ולבילה המנוחה. את הכל סיפרתי להם. אז הוא משך לי באוזן ואמר לי: "היתה לך זכות גדולה". שיינדלע אשתו של ר' אשר היתה עוד במחבוא. סיפרתי לה על ר' אשר וכי כולם נרצחו. ביקשו שלא אספר. היתה זו הפוליטיקה של הגרמנים ימח שמם, שלא לספר ולהסתיר את הדברים. הם שולחים כביכול לעבודה וזה כדי לבלבל ולטמטם את המוחות.

אחר כך נתקיימה "אקציה" נוספת בסוכות. בבונקר שלנו היה יעקב ליידר, אני, זיס ועוד כמה אנשים. ביום ששי שמענו שיורים. באקציה זו נרצחו עוד כמה מאות אנשים. כעבור יומיים שלושה נתנו פקודה שכל אנשי העיר והעיירות לופאטין, שטרוויץ, קריווע דעמבינע וכו' ייכנסו לגיטו, בהשאירם בבית את הכל. ציוו עליהם להתאסף בגיטו עד שעה מסויימת. אמרתי לאשתי, בילצה, אני לא הולך שמה, אלא לדרך אחרת. הלכתי אל לא־יהודי להסתתר שמה ומה שעבר עלי מאז זהו סיפור בפני עצמו.

שרה שטיינוורצל

תולדות חיים

עם פרוץ מלחמת העולם השניה גרנו בעיר בלז שבמזרח גליציה. כעבור חמשה ימים כבשו הרוסים את גליציה בהסכמת הגרמנים. לאחר חודש ימים חלו שינויים בגבול: חלק קיבלו הגרמנים וחלק הרוסים ואז התחיל הסבל של היהודים ובעיקר הסבל שלי. עזבנו את העיר בלז בשמחת תורה והעברנו חלק מהרכוש לעיר מולדתו של בעלי — ראדיחוב. משפחת בעלי הקציבה לנו חדר מגורים שבו השתכנו (היינו ארבע נפשות). הרוסים אילצו אותנו להתקיים ממכירת חפצים מאחר שלא איפשרו לנו שום עבודה, שהרי נחשבנו כבעלי־אמצעים. ב־22.6.41 כבשו הגרמנים את ראדיחוב ועם הכיבוש יצאו גזירות חדשות על היהודים. כל פעם דרשו לספק להם חפצים אחרים. תחילה דרשו שכל יהודי ימסור את הרדיו שברשותו, לאחר מכן את השעונים. כל זה נעשה, על מנת לנתק אותנו מכל הנעשה סביבנו. לא עברו ימים מרובים והגרמנים הקימו את הגיטו.

גברים ונשים עד גיל 50 נלקחו לעבודה. ב־1941, בחודש אוגוסט, לקחו ביום אחד למחנה־עבודה קבוצה גדולה של צעירים ואיש מהם לא חזר. לא־יהודים סיפרו, שמיד לאחר שיצאו את העיר נרצחו.

בתחילת 1942 התחלתי לקבל, דרך נוצרים, מכתבים מאחי אברהם זורובל מקרקוב, בהם סיפר על הצרות, שבאו עליו ועל כל יהודי סביבתו. חלף כל מכתב כזה נאלצתי לשלם סכום לא מבוטל. הגענו למצב, שלא יכולנו לחיות ולא למות ובכל לילה ביקשנו מאלוהים למות מוות טבעי ולא להירצח על ידי המרצחים.

ב־28.10.42 איבדתי את בעלי וכל משפחת הורי בעלי: צפורה ומשה שטיינוורצל, מאיר ואחותו ואדלה גרוסמן עם ארבעה ילדיה. את הבכור לקחו ביום כיפור יחד עם אלף איש והשליכו אותם חיים לבורות. בעלה של אדלה גרוסמן, מיכאל, היה הקרבן הראשון. באותו יום, בשעות אחר הצהרים באו לקחת

את בעלי מבית החולים המקומי, שבו עבד. בשמעו את קולם קפץ מקומה שניה ונהרג במקום. למחרת שכרתי עגלה ולקחתי את הגויה. אני ושתי הבנות הלכנו לבית הקברות ומצאנו בבית הקברות שפע מתים, שנאספו מהרחובות ומהבתים, אותות הרצח של יום לפני זה. בעמדי לפני הקבר לא ידעתי למי טוב יותר: אם לי או לו, ובפרט שזכה לקבר ישראל. מצאתי מקל ורשמתי את שמו. מאז לא חזרתי עוד למקום.

אז שלחתי את בתי הגדולה, יוכבד, בת 13, כנוצריה עם ניירות מזוייפים, שגם הם עלו בכסף, למחנה־עבודה בגרמניה. נשארתי עם בתי הצעירה, שהיתה אז בת שמונה וחצי. עברנו לאחר סבל רב למחנה־ריכוז בלבוב, שבו היו כחצי מיליון איש. עם חיסול המחנה היינו כ־110 איש, מהם שבעה ילדים ובכללם בתי. ביולי 1944 עברנו ברגל למחנה ריכוז פלאשוב, ליד קרקוב. בהגיענו למחנה פלאשוב, השאירו אותנו זמן רב מחוץ למחנה ואנשי־המחנה הגרמנים התכנסו לדון בדבר. לאחר מכן נודע לי, שדנו מה לעשות עם קבוצת האנשים וביחוד עם הילדים, היינו אם לחסלם מיד, שכן ארבעים יום לפני כן רוקנו את כל המחנה מהילדים בקרונות לאושוויץ. לבסוף הוכנסנו למחנה. במחנה נאלצו כולם לצאת לעבודה. עבדתי מחוץ למחנה בעבודות קשות.

באושוויץ

בנסיעה לאין סוף הגענו בחצות הלילה וביום גשום לאושוויץ. הוציאו את כולם מהקרונות והעבירו אותנו בשורות לבלוק ארוך. שם הוחזקנו ללא מזון ושתיה. בשעות אחר הצהרים הודיעו לנו שעלינו להיות מוכנות להיכנס למקלחות לשם מיון בנוכחות הרופא מנגלה וקצינות ס.ס. לשם גזר־הדין: מי לחיים ומי למוות. בעברי את המיון שאל הרופא את בתי לגילה והיא לא ענתה. נשאלה איפוא אם אמה נמצאת בין יתר הנשים.ברגע שקראה אמא פניתי והצטרפתי לבת. החלטתי במעמד זה להיפרד סופית מהעולם הגדול. הלבישו אותנו בכותנות־פסים. המשאית עמדה בחוץ, ברגע שהתחילו להעלות את הילדים והנשים על המשאית התחבאנו בין הבגדים שהופשטו ולא גילו אותנו רק לאחר שהמשאית ואנשי המיון עזבו את המקום הוציא אותנו עובד־המיון היהודי. הלבישו אותנו והעבירונו בין אלה שמויינו לחיים. לאחר 21 יום נשלחנו שנית למיון על מנת לעזוב את המחנה אושוויץ. במיון זה שוב היה נוכח הרופא מנגלה. אלה שהיו כשרים למשלוח עברו למגרש גדול ואילו את אלה שנועדו למשרפות השאירו בחדר סגור. היינו באושוויץ כחמשת אלפים נשים ורק שני ילדים.

מאושוויץ לברגן־בלזן (נובמבר 1944)

באושוויץ העמיסו אותנו אחר כך על קרונות. צוידנו בלחם ונקניק, כנראה מסוסים, ומאושרים נכנסנו לקרונות ולאחר נסיעה ארוכה הגענו לברגן־בלזן. היינו בין הראשונים במחנה ולנו באוהלים. היחס לא היה רע, בפרט לבתי, שהיתה ילדה יחידה. היינו 800 איש בבלוק ואילו בזמן השיחרור נותרו רק שבעים איש, שגם מהם נפטר מספר לא מבוטל עקב מחלות השחפת. הטיפוס והדיזנטריה, שרווחו במקום. ב־16.4.45 העבירו אותי ואת בתי לבית חולים הימלר שעל יד המחנה. בחודש יוני 1945 עברנו לשבדיה להחלמה. הגעתי ארצה עם בתי הקטנה ב־28.5.46 בשנת 1946 בהיותי עוד בשבדיה קיבלתי באחד הימים; מברק לא ברור וזה היה, האות הראשון, שבישר לי כי בתי הגדולה יוכבד נשארה בחיים. ב־1947 הגיעה אף היא לכאן.

היום אני חיה עם שתי בנות, הנשואות וזוכה לראות נחת מהן ומצאצאיהן.



מימין לשמאל שורה עליונה :: קראץ יהודה, שטיינוארצל יעקב, גרטוגן אטל, אקר דב פרידמן, פלאה פאקי, ברח מתתיהו.

מימין לשמאל שורה שניה : שטריקר קריינדיל, קאבער רייזל, לויט הינדה, שטריקר גיטל באראק דוד, פרימע מאיר, מנקר רבקה, שטריקר רבקה.

מימין לשמאל שורה שלישית : ויסמן לאה, מאיר איידל, מנקר פשי מאיר אסתר וקורצר טאלצי.

ב. ז.

בת ראדיחוב עם "פולקסדויטשע"

אני בת שמואל ורחל מראדיחוב. אין טעם להוסיף ולספר על הצרות והעינויים מזמן הכיבוש הנאצי בגיטו. רבים לפני עשו זאת. לכן מתחיל סיפורי עם הכרזת ראדיחוב כ"יודענפריי" ("נקייה" מיהודים).

כמו שאר היהודים נאלצתי לעזוב את עיר מולדתי (כבר לא היתה לי משפחה באותו הזמן) והגענו לגיטו בוסק. חשבנו שיתנו לנו שם לחיות ונהיה יותר בטוחים מאשר בראדיחוב. כעבור זמן קצר חשנו באותן הצרות והמהומות כמו בראדיחוב והתברר לנו, שאין כל סיכוי ליהודים להישאר בחיים. אז התעוררה השאלה באיזו דרך לבחור: לקבל את הדין, או לנסות ולמצוא דרכים ולהישאר בחיים. אני אישית הייתי כל כך אפאטית שכלל לא טרחתי לחשוב על מוצא כלשהו. לא היה לי כל ענין להינצל ולהישאר בחיים, לאחר שנותרתי יחידה מכל משפחתי. באותו זמן היה לי חבר, בן עירי ושמו שלמה קרמניצר. אחרי האקציה של יום כיפור, כאשר לקחו כאילו את כל הנוער לעבודה, היה הוא יחד עם שני אחי והצליח לברוח מהגיהנום הזה. כפי שהתברר לי אחר כך, התחנן הוא בפני אחי, שגם הם יברחו. אולם הם היו כל כך פסימיים, שלא האמינו שניתן בכלל לברוח, שבמוקדם או במאוחר דינם ברור. "לך יש עוד מרץ ואולי תצליח, בקשה אחת לנו אליך, שמור על בתיה אחותנו שתישאר בחיים, אולי היא תהיה השריד היחיד מכל המשפחה" והוא נשבע שיעשה כל מה שיוכל. הוא באמת הציל אותי מהאקציה האחרונה ואתו יחד הגעתי לבוסק.

בבוסק ראינו בנות לומדות את התפילה הנוצרית כדי שתוכלנה לברוח לגרמניה בתור נוצריות ולעבור שם את המלחמה האכזרית. אז החל שלמה לשכנע אותי לרצות לאהוב את החיים. אני אפילו לא הקשבתי לדבריו. משראה שאין דרך לשכנע אותי, הביא איזה "מאכער" מהיודנראט, שילם לו מה ששילם (לעולם לא אדע כמה) והראה לו את ה"סחורה". אני בתמימותי לא ידעתי במה מדובר. אבל כששלמה שאל לדעתי בתור מה אני מתאימה: כאוקראינית או פולניה, רק

או התעוררתי והתחלתי לצעוק ולבכות שאיני רוצה לברוח ואיני רוצה לחיות כשכולם מתים.

באותו חדר היתה עוד בחורה יהודיה, שקשה לי לשכוח אותה. היה לה סיכוי מאה אחוז להינצל, היות וכל כך רצתה לחיות. משום מה סברו, שהאף השמי שלה יסגיר אותה. הרבה פעמים כעבור שנים, כאשר הייתי כבר באוסטריה, חשבתי: כמה חבל שהיא אינה אתי — עם רצון חזק כזה לחיים היתה ניצלת. באותו הזמן לא הייתי מסוגלת להבין אותה. איך יתכן? לא איכפת לה להשאיר את כולם ולברוח? ואילו אני כל כך איכפת לי. למה? שלמה, כשראה שאין לו כל דרך לשכנע אותי ובמלים טובות לא יצליח, החל בדרך אחרת: "את יודעת שאת מפריעה לי. יכול הייתי להציל את עצמי אלא הבטחתי לאחיך. אני רוצה לקיים את ההבטחה ואת מפריעה לי. עזבי אותי לנפשי". אז אמרתי לו: "להפריע לך, אינני רוצה אפילו שאלך למות בטוח". לא התנגדתי עוד ועשיתי כאשר אמר לי בלי רגשות, בלי פרידות. הלבישו אותי במגפיים גבוהים לפי מידתי, מטפחת לראשי, קרעו מידי את מגן הדוד והוציאו אותי מהגיטו.

עם כל צעד כשלו רגלי יותר ויותר ולא ידעתי לאן ולשם מה. התאוששתי לקול היריות שהופנו אלינו. התעוררתי והתחלתי לרוץ כשהבינותי שסכנה נשקפת לי. יחד אתי יצאה את הגיטו הבת של ראש היודנראט ולמזלי עקב אביה אחרי הנעשה והוא הצליח בכסף ובפרוטקציה להסדיר את הענין.

ראש היודנראט נתן לנו סימן ללכת הלאה. עברנו את שער הגיטו והגענו בשלום לארבייטסאמט. שם היה הכל מסודר. נתנו לי שם בלי תעודות ובלי הסברים. שמי מעתה: צ׳סלווה מלקביץ.

מבוסק הובלנו ללבוב ומשם ברכבת ישירה לאוסטריה. חשתי ברע היות וזה עשרים וארבע שעות לא בא אוכל לפי. כולן אכלו, כי הביאו אתן מכל טוב ואילו אני רזה, רעבה ופוחדת, מסתכלת בהן בעיניים גדולות ובלבי מחשבה אחת: במה אני שונה מהן. לידי ישבה אשה מבוגרת, אשר היתה המדריכה והאחראית על הטרנספורט של פולקסדויטשע. היא הרגישה שאיני אוכלת ולשאלתה עניתי שתפסו אותי ברחוב ולא הספקתי להתקשר עם הורי ואין אתי שום אוכל, בגדים, או ניירות, שיעידו מי אני. היא ריחמה עלי ונתנה לי לחם מרוח בשומן של חזיר והפצירה בי שלא אתבייש ואוכל. לא יכולתי לבלוע את השומן ואכלתי רק את הלחם היבש. מאז היא לא עזבה אותי ודאגה לי גם כשהגענו לאוסטריה. היא אישית ליוותה אותי למקום העבודה כדי לראות במו עיניה את המקום והעבודה שקיבלתי. הגענו למקום בצהריים ונדהמתי למראה השולחן הערוך כל טוב.

הפועלים אכלו איטריות לבנות, במיץ עגבניות בנוסף לנתח בשר גדול. חשבתי בלבי על צדק זה שבעולם: במקום ממנו אני באה אנשים מתים מרעב ואפילו לנשום אסור להם ופה זוללים וצוחקים כאילו עולם אחר הוא. הזמינו אותי לשולחן ופחדתי להתחיל לאכול שמא ירגישו כמה רעבה אני וזה יעורר חשד נגדי. המלווה שלי הרגיעה אותי וצילמה אותי לשם תעמולה בלבוב, בעוד שכולי פחד שמא הכירה בי שאני יהודיה ויבואו להוציא אותי להורג.

קיבלתי מיטה לישון בחדר אחד עם פולניה שהיתה כבר הרבה זמן במקום. היא דיברה גרמנית ואילו אני עשיתי עצמי כלא מבינה. הייתי מאוד עייפה ומיד נרדמתי. כנראה שחלמתי והתחלתי לדבר לצעוק ביידיש. למחרת אמרה לי הפולניה: "צ׳סיה את מאוד כשרונית לשפות כי דיברת מהשינה בגרמנית מוזרה. אבל כהתחלה זוהי באמת התקדמות". מאז פחדתי להירדם לפניה בשל הסכנה שבדבר.

עבדתי בגן־ירק. האחראי היה פולני, מורה במקצועו, אנטישמי איום, שהציג את עצמו כפולקסדויטשע. הוא לא הפסיק לדבר וללעוג ליהודים ותמיד הסתכל איך אני מגיבה. עד היום אני חושבת שהוא חשד בי. ההצלה באה מכיוון בלתי צפוי. יום אחד באה בעלת הבית לגן ודיברה עם האחראי במרחק שלא אוכל לשמוע, וכעבור כמה דקות מסבירים לי שעלי ללכת אחרי "פרוי דוקטור". מתברר שמצאתי חן בעיניה והיא רצתה בי לעבודה אצלה בתוך הבית ולא בחוץ. זאת היתה ממש הצלתי. קיבלתי חדר לחוד ולא פחדתי עוד להירדם. עבודתי היתה קלה יותר. נשלחתי לקורס לשפה הגרמנית כי אסור היה שהילדים ישמעו אותי לדבר לא נכון. בחדרי עמדה מכונת תפירה ללא שימוש וכך למדתי קצת לתפור.

הפולני האחראי בגן ירק ניצל את זה והיה מביא לי דברים לתיקון במכונה. כל רגע פנוי עבדתי למענו עד שנמאס עלי וסירבתי. העדפתי לקרוא או לנוח בזמני החופשי. למחרת שמעתי התלחשויות ליד שולחן האוכל: "זשידובקה" "זשידובקה". ידעתי למי הכוונה ומי המפיץ. החלטתי מיד לפעול ופניתי לבעל הבית וביקשתי ראיון אתו. כשניתן לי לדבר אתו לא ידעתי מה להגיד ואז כאילו כוח עליון דיבר מקרבי והודעתי לו שאני מתפטרת. הוא חייך, כי לא נשמע כדבר הזה בזמנים ההם ועוד מפולניה. הוא שאל לסיבה ואז התחלתי לבכות ואמרתי כי נעלבתי שקראו לי זשידובקה ליד השולחן וזה היה עלבון בשבילי ואיני יכולה להישאר יותר. המשחק הזה היה עדין ביותר, כי לא היה לאן לפנות וזכותו היתה למסור אותי לגיסטאפו. אבל הוא, כאילו שותף היה לעלבוני ושלח לקרוא לפולני האחראי והתחיל לחקור אותו בליווי סטירות לחי מדי פעם: "מי

הוא זה שהעז להגיד על צ׳סיה שלנו יידין? מי הוא? זכור כי אם עוד פעם תזכירו זאת אדע לטפל בכם נכון". ואלי הוא פנה: "מרוצה? או שאת עדיין מתפטרת?" עניתי בחיוך: "אני שמחה להישאר".

מאז היה לי שקט עם הפולנים העובדים במקום. ידעתי שהם שונאים אותי ומקנאים בי. מצבי היה יותר טוב מאשר שלהם. הם הרגישו שאני שונה וזה כאב להם. אוכל ולבוש לא חסרו לי והיחס היה די אנושי. אך הסבל הרוחני והפחד המתמיד היו הגורם ללילות ללא שינה. ברור, שאחרי לילות כאלה מצב הרוח שלי היה רע והשנאה ויצר־הנקמה גדלו. היגשתי להם את ארוחותיהם לשולחן ופעם הרגשתי שאיני מסוגלת לשרת אותם יותר. ידי רעדו, רגלי כשלו וכל המגש עם המאכלים, בכלי חרסינה יקרים, נפל ונשבר לרסיסים. כשלתי תחתי ובבכי היסטרי לא הייתי מסוגלת לאסוף ולנקות את השברים. פתאום חשתי יד מלטפת אותי ומנחמת: "קומי לא קרה אסון. מלחמה עכשיו ויש אסונות גדולים יותר. לא נבכה על קצת כלים, שנוכל אחרי המלחמה לקנות". זה היה קולה של "הבוסית" שלי, אותו קול שלאחרים הוא נשמע אכזר ונוקשה.

פעם אף הזמינה אותי בעלת הבית לראות סרט. כשהגענו למקום ראיתי שמציגים את "יוד זיס". הכרתי את הספר אחרי שקראתי אותו בבית. לוותר על ההזמנה היה מאוחר, לכן השתדלתי להתעלם מכל מיני סצנות שראהא. אבל איך ייתכן? פתאום ראיתי בית כנסת של ממש. השחקן הנאצי פרדיננד מריאן שיחק את תפקיד היהודי זיס. היידיש שבפיו היתה עסיסית ונכונה. הוא עמד ליד ארון הקודש עם ספר תורה ביד ועטוף טלית. שוב נשברתי ופרצתי בבכי חזק. היא שתקה כל אותו הערב וכשנרגעתי, הבנתי שהסגרתי עצמי בהתפרצותי. כשנותרתי לבדי בחדרי התחלתי להתפלל ולבקש את עזרת אלוהים ואמא שלי שיתנו בפי תשובה למחרת בבוקר, כשהיא תתחיל לשאול. בבוקר אחרי הארוחה, היא שאלה: "מה קרה לך צ׳סיה בזמן הסרט?" עניתי: "היתה לי חברה טובה בבית. גדלנו יחד. יחד הלכנו לבית הספר ולא פעם ביקרנו יחד בבית כנסת, כי היתה יהודיה — והיא איננה עוד בחיים". היא ענתה: "שטויות! להצטער על יהודיה אחת..." התחלתי לעבוד מהר בכדי שלא אצטרך לשוב ולשוחח אתה על יהודים.

עד היום אינני יודעת איך ולמה התנהגו אלי בסלחנות כזאת כי הרי אותם האנשים היו אכזרים מאוד במקרים דומים אחרים. אז האמנתי, שאמי שומרת עלי ודואגת לי לתשובות שתספקנה אותם והסימפטיה שהם רחשו לי היא אצבע אלוהים, כי היו יותר יפות, פקחיות ועשירות ממני שהלכו ללא שוב.

פעם פנתה אלי בעלת הבית בהצעת עזרה להורי וכן שאביא מיד את הכתובת

המדוייקת והיא דרך הצלב האדום תשתדל להעביר אותם שנהיה יחד ונעבוד אצלה, שאין היא מסוגלת לראות אותי תמיד עצובה. כמובן שהלכתי מהר לחדרי לבכות ולהתפלל. (הרי לא ידעתי אפילו באיזה מחנה הושמדו). מה אעשה? כעבור זמן עליתי שוב ואמרתי בקול שאין לערער עליו: "אני מעדיפה לחיות בתקוה שיהיה לי אל מי לחזור אחרי המלחמה. היתה אצלנו חזית והיו יריות, אנשים נהרגו ומי יודע מה קרה להורי כי אינני מקבלת מכתבים מהם. אם ייוודע לי שגם הם בין ההרוגים איך אוכל לחיות אני?" בזמנים ההם לא היה לי קשה לבכות לכן בכיתי בקול עד ששמעתי אותה אומרת "מסכנה. את צודקת. זה פקחי מאוד כפי שאת נוהגת". ניצלתי שוב. ומה הלאה? העתונות הגרמנית, במידה שיכולתי אז לעיין בה, היתה מלאה תעמולה ונצחונות וכאשר התחילו התבוסות הם כתבו פלנמסיג נאכריקוורץ (נסיגה לפי התכנית)... ואני בתמימותי האמנתי שלעולם לא אוכל עוד להיקרא בשמי האמיתי ולא אוכל עוד לבכות בקול רם על היקרים שהושמדו בצורה כה אכזרית.

יום בהיר אחד פרצה בהלה איומה, כששמענו כאילו יריות של תותחים. אצלנו התכוננו במתיחות רבה לישיבה של אישים חשובים מאוד ומתפקידי היה להגיש להם כיבוד. עדיין לא ידעתי מה מתרחש ומרוב התרגשות לא עצמתי עין לילה לפני כן. לא היה לי עם מי לפטפט. למחרת התקיימה הישיבה. השתתפו בה הרבה אישים חשובים דאז: ראש העיר, אנשי צבא בדרגות גבוהות, אנשי גיסטאפו ועוד. בפעם הראשונה ראיתי את הגרמנים מבוהלים ופוחדים. הם לא העלו אפילו על דעתם שאני, כפולניה, נהנית מהמצב. הם דיברו בחופשיות על המצב ואני לבי ממש צוהל מרוב שמחה והתרגשות שאין לי עם מי להתחלק בה.

למחרת בבוקר לא קם בעל הבית שלי ממיטתו. הבאתי לו את ארוחת־הבוקר שלו והוא התחיל לדבר אתי ולשאול שאלות על הרוסים, מה טיבם וגילה לי את תכניותיו. את אשתו וילדיו ישלח בקרוב ל"שלדמינק", שם יהיו כנראה האנגלים, כי הרוסים לא ג'נטלמנים ואינם מתנהגים בכבוד עם נשים. הוא עצמו ישתכן בסוכה שביערות. מתפקידי יהיה להישאר עם הכובשים ולהביא לו ידיעות ומזון למחבואו. עניתי לו שברצון אעזור לו ואל לו לדאוג מפני הרוסים כי התנהג יפה עם העובדים שלו ואני אעיד לטובתו. (לא אמרתי לו שידוע לי שהוא סוכן חשאי של ס.ס. ובורג די חשוב במנגנון הנאצי). רציתי שיילכד בצורה זו.

מה גרם לשינוי תכניתו איני יודעת. הוא החליט לשלוח אותי יחד עם אשתו וילדיו. אמנם לא הגעתי אתם למקום־מבטחים, כי נפצעתי בדרך בתאונה. נפגעתי מזעזוע־מוח קשה וכשהתעוררתי בבית־חולים כבר היו הרוסים במקום.

ל. ב.

במלחמה

כאשר פרצה מלחמת העולם השניה הייתי בן תשע עשרה. עבדתי בתור פועל דפוס במערכת עתון מקומי אשר הופיע בראדיחוב.

ביום הראשון של ההתקפה הגרמנית על רוסיה, הוא יום 22 ביוני 1941, יום א׳ בשבוע, נזדמן לי להיות בסטויאנוב. הייתי אז מדריך הג״א ובאותו בוקר, בשעה מוקדמת, ראיתי איזו תכונה צבאית ולא העליתי על הדעת שכבר פרצה המלחמה. כשהגעתי לסטויאנוב פגשתי כבר את הפליטים הראשונים מהגבול, ביניהם הרבה יהודים ורק אז נודע לי כי פרצה מלחמה. חזרתי לראדיחוב. הגרמנים הפציצו את שדה התעופה שליד ראדיחוב וכולנו בטוחים היינו, כי המלחמה תיגמר מהר והנצחון הרוסי בטוח. אבל במשך היום התחילו להגיע לראדיחוב פליטים מהסביבה וסיפרו כי הגרמנים פרצו ועברו את הגבול ומתקדמים לראדיחוב. אז התחלתי לדבר עם כמה חברים על עזיבת העיר. לפנות ערב באה בשורה רעה כי הגרמנים כבר נמצאים בוויטקוב. התחלתי להציע להורים שלי שיתכוננו לעזוב את העיר. אני ועוד כמה חברים תיכננו לעזוב את העיר למחרת היום ולצאת לכיוון ברודי. הלילה היה שקט. לפנות בוקר היתה הפצצה קשה על העיר והגרמנים היו כבר בפרבריה. המשפחה התאספה והחליטה כי אין ברירה אלא להישאר ומה שיהיה עם כולם יהיה גם אתנו. אני לא רציתי להסכים לזה ויחזקאל גרובר, שלן אצלי, ואני, פרצנו מהבית מבלי להיפרד.

העיר הפכה לגיהנום בשל הפגזים הגרמניים. בריצה עברנו את השוק והגענו עד לבית הקברות הישן שם חיכינו עד שוך הקרבות. ראינו שזה עניין שיימשך קצת, שכן היה זה קרב שריון בשריון. רצנו לכיוון היער של לופאטין. הגענו ליער ומרחוק ראינו שהגרמנים מצניחים צנחנים בסביבת הכפר אוסובין. ראינו שאנו כבר מנותקים. אבל לא היתה ברירה והתחלנו להתקדם בשולי הדרך בתוך הכפר בכיוון לופאטין. בשעה 12—11 לפני הצהריים הגענו לכפר חמילנא בקירבת לופאטין. שם עצרה אותנו כנופיה אוקראינית, שאיימה עלינו כי הגרמנים יבואו ובתום הקרבות ״יגמרו״ אותנו. אילצו אותנו להיכנס לתוך אסם של תבואה ובתוכו מצאנו עוד יהודים מהסביבה, שהיו כבר עצורים שמה. החלטתי איפוא

לפרוץ את הגג ולהימלט החוצה. אחדים הסכימו אתי אולם רבים אמרו כי אם נעשה כן יביא הדבר סוף רע עליהם. לא היה לי מה להפסיד. הייתי ראשון שקפצתי מהגג. בתוך הרעש פתחו השומרים עלינו באש. מכל אלה שברחו רק שלושה הגענו ללופאטין. גורל יתר האנשים לא ידוע לי.

בלופאטין לא היו רוסים ולא גרמנים. מצאתי כמה אנשים מוכרים לי, שאמרו לנו לחכות כאן קצת עד שייגמרו הקרבות ואז נוכל לחזור לראדיחוב. אולם אני אמרתי: אם כבר עזבתי את הבית אין דרך חזרה. עברנו את לופאטין והגענו עד לנהר סטיר. בסטאניסלבטשיק פגשנו את היחידות הראשונות של הרוסים, שהתחילו להתבצר על הנהר.

תחילה עצרו אותנו, לפי שחשבו, שברחנו מהצבא. למזלנו היה שם מפקד רוסי מראדיחוב שהכיר אותי. הוא אמר: אנחנו מוכרחים להילחם יחד אתם. כיוון שמתקדם טור של טאנקים גרמניים, צריך לחפור חפירות ולעכב את התקדמותם. הביאו לנו בקבוקי מולוטוב. שמענו כבר את הרעש של הטור המשוריין המתקרב. אולם למזלנו, הם נעצרו כמה מאות מטרים לפנינו והתחילו להרביץ על העמדות הרוסיות על יד הנהר. בלילה הפציצו הרוסים את הגשר, נטשו את העמדות ועברו לצד השני של הנהר ואנחנו נשארנו לבדנו. את הנהר עברנו בשחיה. בסטאניסלבטשיק היתה שריפה והעיר עלתה בלהבות, עזבנו את סטאניסלבטשיק והתקדמנו לכיוון ברודי.

הגענו לברודי. שם היה עוד שלטון רוסי ושם גם גייסו אותנו רשמית לצבא. אז התחילה הדרך הארוכה של נסיגה לכיוון מזרחה-לטרנופול, פודבולוצ׳יסק-וולוציסק. היתה זאת תקופה מרה וקשה ביותר. בקרבות שנמשכו כמה ימים נפצעתי ביד ולא ידעתי אם קיבלתי רסיס מפגז. במשך הלילה התנפחה היד. לפנות בוקר קיבלתי חום וראיתי שהיד מתחילה להשחיר. פניתי לחובש, שהבחין הרעלת דם. הביאו אותי לבית־חולים שדה, לא רחוק מהחזית, לאחד האוהלים של המחלקה הכירורגית בתנאי שדה. חכיתי בתור. הרושם בתוך האוהל היה כאילו אנו בתוך אטליז. החלוק של הרופא הראשי היה כולו דם ותחת שולחן הניתוחים היו ידים ורגלים. עברה עלי צמרמורת. למזלי היתה שם אחות, נדמה לי מסטאניסלבוב. היא השגיחה בי ולחשה לי, לא להסכים בשום אופן לנתח אותי, אם איני רוצה לאבד את היד ואילו היא במשך היום תשתדל לעשות משהו בשבילי. הביאה אותי אל הרופא והוא פסק פשוט שצריך לקטוע את היד. התנגדתי. הרופא אמר לי אם אינך רוצה לחיות — לא צריך. בינתיים הביאו אותי לאוהל. לפנות ערב באה האחות והביאה לי כמה כדורים אנטיביוטיים שזה היה שווה יותר מזהב. אי אפשר היה אז להשיג כדורים כאלה. בעזרת ההשגחה עבר החום וההרעלה נעצרה. נס ממש קרה ונשארתי עם היד. אחר כך הביאו אותי לבית חולים בעורף, שם הוציאו לי

את הרסיס וברוך השם נשארתי עם היד והיא בסדר. האחות שהצילה אותי היתה יהודיה מסטאניסלבוב, שנהרגה בלנינגרד.

לאחר כמה שבועות חזרתי משם לחזית. עברתי דרך ארוכה לקיוב ומשם לרוסטוב ולסטאלינגראד. עברתי את כל הגיהנום של סטאלינגראד. נפצעתי בפעם השניה ויצאתי מהשירות הצבאי. אולם לפני כן אזכיר, שניצלתי ממוות בטוח בזמן המלחמה. לאחר שנפצעתי העבירו אותי באמבולאנס לבית חולים. היינו צריכים לעבור גשר. על יד הגשר עצרה אותנו קבוצת קצינים שדרשה שניתן להם את כלי הרכב באופן דחוף. הרופא והממונה על הפצועים התנגדו לכך. אולם אלה איימו, כי יהרגו כל מי שיתנגד. הם לקחו את הרכב בכוח. הקצינים עלו על הגשר, הגשר התפוצץ וכולם נהרגו. ראינו בזה נס מן השמים.

כאשר העבירו אותי לעורף עבדתי כמגוייס בתעשיית הנפט בקאוקאז. בשנות 1943—1944 נודע לי על השואה שעברה על משפחתי ועל כל בני העיר. אז גם קיבלתי מכתב ראשון מראדיחוב, מיעקב ליידר, שממנו נודע לי, כי אך שרידים מעטים נשארו מבני עמנו.

בסוף 1945 עזבתי את רוסיה ובאתי לפולין. עשיתי שם בערך שנתיים. קיבלתי רשיון מיוחד לזה. אולם לפני שהגענו לראדיחוב שמענו יריות. עצרנו את האוטו. לא נתנו לנו להמשיך, משום שנודע לנו על קרב בין הצבא לבין כנופיות באנדורבצים. חזרנו ללבוב. בתום המלחמה עברתי לפולין. הייתי שם בקיבוץ, אחר כך הייתי זמן מה בצרפת ובאיטליה עברתי שם קורס מטעם ההגנה. עליתי בשנת 1948 והשתתפתי במלחמת השיחרור. בתום המלחמה ועם שיחרורי החלטתי להקים לי קן־מִשפחה. יש לי אשה ושתי בנות ואני עובד בדפוס.

כאשר עזבתי את הבית נשארו שם אבא ואמא ואחות, מלבד הדודים ובני דודים — משפחה ענפה מאוד. האחות רבקה נהרגה. ב־1943 אספו את כל הנוער והובילוהו לקמיונקה לנהר בוג. שם נרצחו כולם. אבא ואמא נרצחו בבלז׳ץ ב־29.5.43.

שמות הורי, זכרונם לברכה, צבי ושושנה.

לעאַן שראגע

מיינע איבערלעבנישן

מיין נאמען איז לייביש שראגע פון ראדיחוב, א זון פון יונה און חיה יוטע שראגע מיין פרוי כיילה א טאכטער פון עמנואל און רבקה שראגע. איך בין געקומען קיין קאנאדע מיט מיין פרוי און צוויי טעכטער בעטטי און כרמלה אין 1948 באלד נאך דער צווייטער וועלט מלחמה. די טעכטער מיינע האבן חתונה געהאט, בעטטי מיט משה קירשנער פון זשאלקיוו, כרמלה מיט נחמן פינקעל פון חולויוב. גלייך ווי די מלחמה האט זיך אנגעהויבן אין 1939, האבן מיר געמוזט אונדזער היים אין חולויוב פארלאזן און אוועק צו איין היימישן גוי ביי וועמען מיר האבן פארבראכט אין שרעק כמעט צוויי וואכן, ווען מיר זענען צוריקגעקומען איז אלץ געווען פערניכטעט אין הויז, נאר די קאץ איז געזעסן ביי דער טיר אין האט געוויינט אין געווארט אויף אונדז. עס האט לאנג נישט געדויערט און פוילן האט זיך צעפאלן און מיר האבן געקריגן נייע בעלי בתים די סאוויעטן צו וועלכע מיר האבן זיך געמוזט צופאסן אויף זייער ממשלה. עס האט געדויערט כמעט צוויי יאר און זיי האבן מיך פון חולויוב. טראנספארטירט קיין האנונין, לעבן ראדיחוב ווי איך בין געווארן א לייטער פון שווארצוואלדס האכ־מיל. דאס איז געווען אין יאר 1940, ווייטער אין יאר 1941 אין חודש יוני האט די דייטשע לופט וואפע באפאלן און באשאסן די שטאט, מיר האבן זיך פארשטעקט אין אלע מייזלעכער, כדי צו ראטעווען די קליינע קינדער וועלכע זענען דעמאלט אלט געווען 9 ביז 11 יאר. ביי אונדז איז אויך געווען אונדזער פעטער שמואל שראגע, וועלכער האט געלעבט 46 יאר אין לייפציג ער איז געווען א ברודער פון מיין גאט־זעליגן פאטער. דער פעטער איז געווען געצוואונגען ביי היטלערס רעגירונג צו פארלאזן דאס לאנד ווייל ער איז א ייד און א פוילישער בירגער, ער איז שוין אלט געווען 72 יאר, נאך אין יאר 1937 האבן מיר אים צו זיך גענומען, ווייל ביי אונדז האט ער זיך אמבעסטן געפילט, מיר האבן געוווינט מחוץ דער שטאט ווען די דייטשן האבן זיך גענומען צו די יידן, שלאגן, הרגענען, שאפן געטאס אין שטאט, האבן מיר געזיכט לעכער ווי מען קאן זיך אויסבאהאלטן פון די מערדערס.

האט אונדז אונדזער א גוטער פריינד אַ פּאָלאַק, טאַמאַש גוגאַלאַ פאַרגעלייגט אַ פּלאַן: דריי מייל פון ראַדיחוב וווינט ער אויף אַ פּאַרם אין אַ וועלדל, איז דאָ אין דער ערד פאַרגראָבן אַ גרויסע ציסטערנע ווי די סאָוויעטן האָבן אין יאָר 1939 געהאַלטן נפט כדי צו פאַרהיטן פאַר דייטשישע באָמבעס. און אַזוי ווי די ציסטערנע איז איצט ליידיק — זאָלן מיר זיך אַהין איבערציען, דען די מלחמה וועט דאָך ממילא נישט מער געדויערן ווי א חודש אדער העכסטענס צוויי חדשים. ער האָט אויך צוגעזאָגט אַז אויב מיר וועלן באַדאַרפן מער לעבנסמיטל וועט ער ליפערן און על כל פנים בלייבן אין קאָנטאַקט מיט אונדז ער האָט עס ערנסט געמיינט און ער איז אונדז טאַקע געטריי געווען. אין דעם זעלבן אָוונט איז ער געקומען צו פאָרן מיט זיין געשפאַן האָט פאַרלאָדן אַלע זאַכן מיט די מענשען: מיין פעטער שמואל, מיין ווייב מיט די קינדער מיין ברודער אברהמס ווייב רבקה און איהרע צוויי זון יוסף און שמחה. יוסף איז לעבן געבליבען, ער איז היינט דאָקטאָר־דענטיסט אין נעוו־יאָרק, מיין ברודער אברהם און איך האָבן דעמאָלס געהאַט דיזעלבע בלעכלאַך וואָס האָבן אונדז געגעבען די פרייהייט ארומציגיין און זאַמלען אַלט אייזן פאַר דער דייטשער רעגירונג, דערפאַר זענען מיר נישט געגאַנגען אין דער ציסטערנע און זענען געבליבן דרויסן כדי צו קענען באַזאָרגן אין די נעכט לעבנסמיטל פאַר די מענטשן אין דער ציסטערנע, אויך שמעקן די לופט אויב עס איז נישט פאַראַן קיין סכנה. די מענטשן האָבן די נאַכט רואיק דורכגעשלאָפן צוזאַמען זענען די פּרויען אויפגעשטאַנען און אויפגעשטעלט די קוילן זשאַרובקי אַנציוואַרמען אַ ביסל טיי און זיך צוריק געלייגט, ווי נאָר דאָס וואַסער האָט געגומען זידן, איז וועד עס האָט זיך אויפגעהויבן צוצוגיין צו דעם זידענדיקן וואַסער איז באַלד אומגעפאַלן דען אַלע זענען געוועזן פאַרטשאַדעט פון דעם גאַז וואָס די גליענדיקע קוילן האָבן אַרויסגערופן אין דער ציסטערנע.

דער שטאַרקסטער פון אַלע איז געווען מיין ברודערס זון יוסף, אים איז געלונגען אַרויס צו קריכען פון דעם לאָך, ער איז געלאָפן צו דעם פריינט אונדזערן וועגן הילף און ער איז באַלד מיט זיינע צוויי זין געקומען צילויפן און האָבן מיט אַ שטריק אַלע אַרויסגעשלעפּט און אריינגעלייגט אין שניי און אָנגעריבען די פנימער און הענט און געלאָפן אונדז פאַרשטענדיקן, מיר האָבן געגומען קלערן וואָס לאָזט זיך איצט טאָן. מיר האָבן פריער געהאָט איין אַנדערן פּאָלאַק וועלכער האָט אָנגעבאָטן אונדז צונעמען צו זיך און אויסבאַהאַלטן, אָבער דעם פעטער האָט ער נישט געוואָלט ווייל מיט קליינע קינדער און אַלטע מענטשן איז זייער שווער זיך אויסצובאַהאַלטן. דורך דעם פעטער האָבן מיר דאָס אָנגעבאָט נישט געקענט אָננעמען, אָבער ווען מיר זענען פון דער ציסטערנע אהיימגעקומען האַלב טויט און האַלב לעבעדיג, האָט דער פעטער אונדז באַשווירן מיר זאָלן דעם פּאָלאַקס אָנגעבאָט יאָ אָננעמען און נישט רעכענען זיך מיט אים, ער גייט

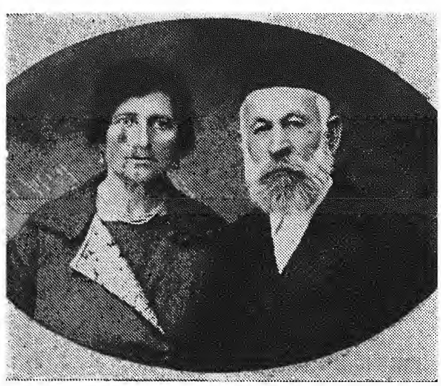
אין געסאָ, וואָס ס'וועט זיין מיט אלע ידן וועט זיין אויך מיט אים. דען ער האָט שוין זיין לעבן דורכגעלעבט, מיר זענען נאָך יונג און דאַרפן לעבן, צוליב די קליינע קינדער אונדזערע. דער פעטער איז טאַקע אַוועק אין געטאָ, צוויי טאָג שפּעטער איז ער געשטאָרבן בידי שמים. מיין ברודער אַברהם מיט זיין פרוי רבקה און זון שמחה זענען אַוועקגעפאָרן קיין בוסק ווו מען האָט געזאָגט אַז עס איז דאָ אַ מעגליכקייט צי בלייבן לעבן. דער סוף איז געווען, אַז מען האָט אלע דאָרט געהרגעט אין אַן אַקציע. זיין טאָכטער 16 יאָר אלט האָבן די דייטשן געהרגעט אין א אקציע יום כפור 1941 מיין עלטסטע שוועסטערביילע מיט איר מאַן הערש ברין האָט מען געהרגעט אין אַ אַקציע אין בראָד אזוי אויך צוויי מיידלעך וואָס זענען אַוועקגעפאָרן פין ראַדיחוב קיין בראָד זיך צוראַטוועוען. די צווייטע שוועסטער מיינע שפרה מיט איר מאַן חיים איידלהייט און זון 21 יאָר אַלט, זענען אלע אומגעקומען ביי אַן אַקצע אין ראַדיחוב, די דריטע שוועסטער מירל (מירצטשע) און איר מאַן אברהם גאלדשיידער מיט צוויי יינגלעך זענען אלע געהרגט געוואַרן אין בראָד ווי מיר האָבן געהערט זענען אַלע אוועקגעגאַנגען מיט אַ שרעקלעכן טויט.

אין יאָר 1941 אין ראש השנה איז געווען די ערשטע אקציע אין ראַדיחוב סיי אין שטאָט סיי אין ביידע טאַרטאַקן ווי יידן האָבן געמוזט אַרבעטן אומבאַצאָלט, צומייסט יונגע קינדער, נאָך דער אַקציע האָבן זיך די איבערגעבליבענע יונגע און עלטערע זיך פאַרשטעקט אין קעלער אויך אין די וועלדער מחמת דעם וואָס די אַרבייטן זענען מער נישט אַנגאַנגען האָבן די דייטשען אַרויס געגעבן אַ באַפעל (פלאקאַטען) אַז אַלע צוריק געבליבענע זאָלן זיך פאַרזאַמלען אין דעם און דעם דאַטום וואָס איז אויסגעקימען יום כפור, אויפן פלאַץ, לעבן געריכט זיי וועלן קריגען זיגלען אויף זייערע פעסער און וועלן ווידער קריגן ארבעט, זיך קאָנען פריי באַוועגן און קיינער וועט זיי נישט טשעפּען, און ווערמען מען וועט ווייטער כאַפּן אין גאס אַן אַזאַ זיגל וועט קריגן טויט שטראָף.

איך בין שנעל געלאָפן פון האַנונין ביז ראַדיחוב כדי צו הערן וואָס מען קלערט צי טאָן, איך הער אַז מען גייט מען מוז גיין, גיי איך אויך, אַזוי האָבן די מערדער פאַרזאַמעלט 480 מענטשען און איך צווישן זיי מען פיהרט אונדז צום טויט, 8 אין דער ברייט, נישט מער ווי 9 באַגלייטערס, 5 אוקראַינער 4 דייטשן, מיר האָבן זיך אַפּגעשמועסט אַז אויסער דער שטאָט זאָלן מיר באַפאַלן די זעלנער און זיי אנטוואָפענען אָדער פשוט זיך פונאנדער לויפן, דען 9 קענען דאָך נישט הרגענען 480 מענטשן, אָבער דער רב וואָס איז געגאַנגען פון פאָרנט האָט געהאַלטן אַז מיר זאָלן גאָרנישט טאָן, גאָט איז מיט אונדז און עס וועט אונדז, גאָרנישט געשען. פון דער דעה, זענען מיר געוואָרן אָפּגעשוואַכט און אונדזער פלאַן איז צערונען, אָבער מיין דעה איז געווען פאַרקערט און אַזוי ווי עס איז

נישט געווען גענוג צייט צו שפּעקולירן, ווייל באַלד איז מען חוץ דער שטאָט, בין איך ארויס פון דער גרופּע און אַריבער א פּלויט אין די גערטנער אריין זיך געראַטשקעוועט אויפן בויך ביז אין שטאָט אריין און אריין צום דענטיסט דאָרט אין שטוב האָב איך ערשט געחלשט און ווען מען האָט מיך דערמינטערט האָב איך מיך דערמאָנט אז די גרופּע מענטשן וואָס זיי האָבן געכאַפּט און אוועקגעפירט, זיי גייען דורך אין האַנונין לעבן הויז ווי מיין משפחה געפינט זיך און זיי וועלן נישט וויסן וואָס מיט מיר איז געשען, האָב איך ביי דעם דענטיסט געטראָפן אַ באַקאַנטן פאַרמער וועלכער גייט דורך דאָס הויז ווי מיין פרוי געפינט זיך, האָב איך אים געבעטן ער זאָל אָפּטרעטן ביי מיר אין דער היים און מיין פרוי איבערגעבן אַ לעבענסצייכן פון מיר. נישט לאַנג נאָכדעם ווי ער איז אוועק איז אַנגעקימען מיין עלטער מיידעלע בעטטי וואָס די מאַמע האָט זי געשיקט זוכן דעם טאַטן. עס איז לייכט זיך פאַרשטעלן די פרייד אונדזערע, איך האָב גענעמען דאָס קינד ביי דער האַנט און איבער פעלדער און גערטנער בין איך גליקליך אהיימגעקימען צו מיין ליבער פרוי און קינדער, מיר האָבן דעמאלט א ים טרערן פאַרגאָסן, אָבער דעמאָלט איז נאָך ווייט געווען דער סוף פון די צרות, האבן מיר באַשלאָסען אַנצינעמען דעם אָנטראָג פון דעם ערשטן פּאָלאַק און מיר זענען געווען ביי אים גענוי 20 חודשים ביז צי דער באַפרייאונג דורך די סאָוויעטן אין יאר 1944. שפּעטער זענין מיר אַ האַלב יאָר געווען אין לעמבערג און אַ האַלב יאָר אין קראָקע דריי יאָר אין קעמפּ דעגענדאָרף און אין יאָר 1948 זענען מיר געקומען קיין קאַנאַדא.

איצט וועגן מיין פרויס משפחה.



איהרע עלטערן עמנואל און רבקה שראַגע וואס האָבן עולה געווען אין 1935 קיין ארץ ישראל, האָבן צוריק געלאָזט אין אייראָפּע די עלטערע טאָכטערביילע

חתונה געהאט שמידט, דערמארדעט דורך די דייטשע רוצחים, דעסגלייכן א טאכטער לאַני מיט איר מאַן אַ ווונדער קינד, סאַבינא 18 יאַר אַלט, טולדזיא 20 יאַר אלט אין זון איזיו, אלע דערמארדעט אין דער אקציע, זיי האבען געוווינט אין שושנא די צווייטע טאכטער, יעטטי, חתונה געהט מיט הלל געלבער, געוווינט אין לעמבערג איין טאַכטע רעלקע, חתונה געהאַט מיט דאַקטאר זאַהן אלע ארויסגעפירט און געהרגעט אין לעמבערג, איין זון דוד זיין פרוי פעפי צוויי קינדער א צווילינג. לואיזע און איזיו דערמאַרדעט געוואַרן איז בראַד, איין זון אליעזר אוועק געגומען און דער יום־כפור אקציע אין יאר 1941 איז דערהרגט געוואַרן, לעבן קאַמיאַנקא־סטרומילאַווע, צווישן די דערמאנטע 480 מענטשען, א ברודער פין מיין גאטזעליקן פאַטער, יהודה שראַגע זיין פרוי סימע א טאַכטער מינדעל די צווייטע טעמע איין זון יצחק, דער צווייטער מיכל אלע געווען חתונה־געהאַטע מיט קינדער און אלע געהרגט געוואַרן. מינדעל האַט געוווינט אין קאמיאנקא סטרומילאַווא, טעמא אין לעמבערג.



שורה עליונה מימין לשמאל: אלצפרום ליבר, השני, שם לא ידוע, ברין אלצי, שראגע אזי, פרידמן גילה גרוטגן משה אקר לייב.

שורה שניה מימין: לשמאל. פפר בנשקא, פרידמן מלכה שראגע יצחק, רוזן גולדה וברין פפי.

יצחק וזכריה דפנא

לזכר אבינו

כפי שזכור לנו מימי הילדות בגליציה, היה אבינו זליג קרנץ היו"ר המחוזי לאירגון הציוני "קדימה" ו"אחווה" להכשרת חלוצים למען עלייתם לארץ. כל מרצו וכוחו היו נתונים לפעילות האירגונים הנ"ל ופעילות זו התרכזה בכל המחוז. ועידות וכנסים של האירגון היו תחת אירגונו ועבודה ומאמץ רב הקדיש לקרנות הלאומיות, קרן קיימת וקרן היסוד.

היה הרוח המרכזית היוזמת והמעוררת של הגופים הציוניים המרכזיים והודות לו היתה אחוות אחים בין הציונים הכלליים, גורדוניה והרביזיוניסטים ועל זאת גם נרשם בספר הזהב של הקק"ל עוד בשנת 1932. המוסדות הלא יהודיים התנגדו לפעילותו בין הנוער היהודי. את שנת עלייתו לארץ קבע לשנת 1934 לאחר גזירת העליה מצד השלטונות הבריטיים. אבא המשיך בארץ בפעילותו הענפה במוסדות הציוניים במסגרת המפלגה הליברלית. היה ממקימי תנועת העובד הציוני בישראל ועד יום מותו היה חבר ההנהגה הראשית.



שורה עליונה ושניה משמאל לימין: השלישית ניונה אקר, שושנה גולדשטיין, פייגה ברח, אהרנווערט, בריינדל שארגעל, שרה לצטר, אחיות פלץ, גולדה רוזן, מאיר זקס, אהרנווערט מינה, גדַיוואגן, שמעון בריא.
שורה שלישית: משה ויסמן, זליג קראנץ, מרויצער יעקב, ונתן ברח.



פעילי־התנועה הציונית בראדיחוב

שורה עליונה מימין לשמאל: משה ברננקא, אהרן שטרנברג, צייגר טילי, יהודה קראץ, רייזל קאבער, לינזן שמואל, פלאה אפרים, גולדשיידר אסתר, גולדשיידר אברהם, בריא קלמן, בריא שמעון לאלו וורם.

שורה שניה: מנדל טשופ אברהם קרנץ, משה ספיר, אשתו של שמעון ברננקו, חיים שרגל, מירל שראגע נשואה גולדשיידר, משה לויט, פרידמן בת יצחק מרדכי, רוזן מימא, אבנר שור, הינדה לויט, צייגר אפרים יוסף, ברוך אקר.

שורה שלישית: מיכאל שראגע, ד"ר נתן מילגרום, רבקה שראגע, זל'יג קרנץ, יהודית קרנץ, ד"ר פצ'ניק אברהם אקר.

י. ד. רענן

בית שמואל אקר

ר׳ שמואל אקר היה מהנכבדים שבעירנו. עד מלחמת העולם הראשונה עסק בבנקאות. הוא היה חסיד הרבי מהוסיאטין. מדי שנה היה נוסע אל ה״רבי״, מבלה שם מספר ימים וחוזר עם מטען רוחני להמשך עבודתו היום יומית, ובין הזמנים היה מעין גם בדף גמרא. הוא נהג להשתתף לפעמים עם הדיין יעקב אונגר בדיני תורה ועזר ללומדי תורה בהסברים לפי בקשתם. ב״חדר״ למד יחד עם יצחק שפירא, מי שעתיד היה לקבל את כס הרבנות, ויצחק זה היה אומר לו: שמואל, לו גם תדע פי עשר ממני, רב לא תהיה כי אני זה שאקבל את הכסא מאבי.





ר׳ שמואל אקר ורעיתו שינדל ז״ל

על אף היותו איש חסיד, היה גם ציוני מסור. כשקיבל אחרי המלחמה את הטיפול באחוזת אביו, ״הריציחה״ על יד סטויאנוב, קיבל עשרות חלוצים להכשרה חקלאית במשקו, לפני עלייתם לארץ ישראל, וביניהם בנו דב, שעלה בתחילת שנת 1926. כשפרצו מהומות 1929 בארץ ישראל, אמר בסיפוק לידידיו ״גם לי יש שם חייל אחד״. ר׳ שמואל התברך בשמונה ילדים, שלרובם העניק השכלה גבוהה וביתו היה בית ועד לאינטליגנציה הצעירה של העיר כמו: מ. שוורצוולד, בר ויסמן,

ה. ל. גרינברג, י. כץ, ה. ל. ציגמן, י. פפר, ואחרים, ששיתפו פעולה עם בתו ברטה ז"ל בענייני הרצאות ותוכניות תרבות אחרות במועדון הציוני "קדימה". הדור הצעיר יותר דן בעניני גורדוניה וכו'.

כמובן לא ייפקד מקומה של ה"אידישע מאמע" שיינדל אקר (שיינצ'ה), שהיתה סמל "העזר כנגדו" בכל המובנים: כך בחינוך הילדים, במתן דוגמא טובה לכבוד הדדי במשפחה ומחוצה לה, במתן בסתר, בשמחתה ללא גבול כשהובא "אורח" לשבת והתמדתה בקריאת ספרים, שהעדיפה תמיד על פני שיחות חולין עם שכנותיה. בקיאותה בספרות עזרה רבות להשכלת ילדיה.

תמונה שאי אפשר לשכוח מן הבית מצייר בנם דב: בלילות חורף של קור עז בחוץ, חם ונעים בבית. השעה שמונה בערב, סביב השולחן הגדול מסובין אבא עם הגמרא, אמא עוסקת בתפירה, והילדים מכינים את שיעוריהם לבית הספר למרות שרק שעה אחת קודם שוחררו מה"חדר". בתוך כל אלה נשמעת שירה חרישית של אמא שהיתה נזכרת באחת הנעימות מתוך הצגותיו של גולדפדן בזמנו.

כגורל רוב המשפחות בפולין, ניספו ההורים יחד עם ארבעה מילדיהם ומשפחותיהם. מארבעת הנותרים בת אחת ניצלה בנס והגיעה לארץ, הבן והבת שהיו בישראל והבן הרביעי, שלמד בצרפת ונשאר שם עד היום.



תלמידות בית־ספר עברי בראדיחוב
2) סימה פלץ 3) שרה חרפ 4) צפורה שורץ 5) ניוניה גרטוגן 6) סימה ויטלין 7) באטקנעכט 8) שיינדל קופרשמיט 9) בלומה סגל 10) אסתר זלצינגר ואחרים



מנקר יחיאל ז"ל

סיפור-חיים

נולדתי בשנת 1909 בראדיחוב. בנעורי קיבלתי חינוך מסורתי. בשנת 1927 סיימתי את הגימנסיה העברית בלבוב והמשכתי את לימודי בפקולטה למדעי החברה ומשפטים באוניברסיטאות שבלבוב ובקראקוב. באותו זמן התקדמתי בידיעותי במדעי היהדות במדרשה העברית הגבוהה בלבוב. בשנת 1931 סיימתי את חוק לימודי באוניברסיטה, וקיבלתי תואר "מוסמך למשפטים ולמדעי החברה".

מימי נעורי הייתי פעיל בתנועה הציונית ובחיים הציבוריים היהודיים הכלליים. הייתי בין מייסדי אירגוני התלמידים הציוניים. בשעת לימודי באוניברסיטה שימשתי כמחנך וחבר הקורטוריון של בית היתומים שעל יד הקהילה העברית בלבוב. ב־1933 נתמניתי למזכיר המשרד הארץ־ישראלי בלבוב. במסגרת תפקידי זה התמסרתי באופן מיוחד לאירגון ולטיפוח הכשרת הנוער החלוצי. פעלתי בשטח האירגון וההסברה למען הקרנות הלאומיות. פירסמתי מאמרים והשתתפתי בעריכת כתבי־עת יהודיים שהופיעו בלבוב. בשנת 1937 השתתפתי בקונגרס העשרים בציריך כציר של תנועת ארץ ישראל העובדת.

בתחילת שנת 1938 עליתי ארצה. בתקופה הראשונה לשהותי בארץ ישבתי בירושלים. עבדתי במועצת פועלי ירושלים וניהלתי פעולה חינוכית ותרבותית בקרב הנוער של עדות המזרח ושכונות העוני. בזמן ישיבתי בירושלים מילאתי כמה תפקידים ציבוריים מטעם הסוכנות היהודית וועד הקהילה בירושלים (בפעולה אירגונית והסברתית של ״כופר־היישוב״, בריכוז ענייני הבחירות לקראת הקונגרס העשרים־ואחד ובמזכירות הוועדה לשעת חירום שעל יד ועד הקהילה ועוד). פירסמתי כמה מאמרים בעיתונות הארץ־ישראלית, ביניהם חיבור מקיף ב״הפועל הצעיר״ בשאלת ההסברה הציונית. בסוף שנת 1939 עזבתי את ירושלים. עבדתי בקבוצות גניגר ומשמר־השרון. קשרתי קשרים עם התנועה הקיבוצית והתעניינתי בבעיות הנוער הקבוצתי והנוער העולה המתחנך בקיבוצים ובקבוצות.

מתוך העזבון



עומדים מימין: האחים יחיאל, אפרים ויוסף אנקר יושבים: האחיות רבקה גש. מודל־נגר ומינה מנקר, באמצע האבא ניסן מנקר ז״ל.

צבי תמרי עו״ד

לזכר יחיאל מנקר

נולד בשנת 1909 בראדיחוב שבפולין. קיבל חינוך מסורתי וחילוני באופן מקביל. סיים בית ספר תיכון עברי בלבוב. בוגר הפקולטה למשפטים ולמדעי המדינה באוניברסיטאות לבוב וקראקוב. בשנת 1931 הוענק לו תואר מוסמך למשפטים. בוגר המדרשה למדעי היהדות בלבוב. עבד כמתמחה בבתי המשפט ובמשרדי עורכי הדין בלבוב. בשנים 1934 עד 1938 כיהן כמנהל מחלקה במשרד הארץ־ישראלי בגליציה המזרחית. היה פעיל מנעוריו בתנועת־התלמידים הציונית. בתקופת לימודיו באוניברסיטה היה מראשי אירגוני הסטודנטים היהודיים בפולין. היה חבר המזכירות של אירגון הסטודנטים הציונים־הסוציאליסטים (ז.א.ס.ס.); היה מעורכי בטאונו בשפה הפולנית ״רעיון ומעשה״ ובין היתר פירסם בו לראשונה, בפולנית, מאמר מקיף על ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בארץ־ישראל ליום־השנה השלושה־עשר להיווסדה.

עוד בהיותו סטודנט נמנה על פעילי מפלגת העבודה הציונית ״התאחדות״. בשנים 30—1929 שימש כמזכיר המפלגה הזאת בגליציה המערבית ובשלזיה והיה נושא־דברה. מאז ועד עלותו ארצה במארס 1938 נמנה על העסקנים המרכזיים של התנועה הציונית והקרנות הלאומיות בגליציה המזרחית. היה מארגן ומדריך בסניפי מפלגת ״התאחדות־פועלי־ציון״, ציר לוועידותיה וחבר המרכז שלה. נבחר כציר לקונגרס הציוני העשרים בציריך וכממלא־מקום חבר במועצת הסוכנות היהודית לארץ־ישראל. כיהן כחבר מרכז ״היאס״ בגליציה. השתתף בעיתונות הציונית באידיש ובפולנית: ״דער נייער מארגען״ (מקודם: ״דאס טאגבלאט״), ״דאס פרייע ווארט״.

ממארס 1938 הוא בארץ: בשנים הראשונות עבד כפועל חקלאי בקבוצות גניגר ומשמר־השרון. אחר כך שימש במשך שנים כמרצה מטעם מחלקת התרבות וההסברה של הוועד הפועל של ההסתדרות. השתתף ב״הפועל הצעיר״ וב״דפים לעולה ולחלוץ״ (באידיש). תירגם לאידיש את ספרו של ד״ר א.ביין ״תולדות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל״. שירת ב״הגנה״ כקצין תרבות גדודי וקיבל ״אות הגנה״. עם ייסוד צה״ל המשיך להרצות, כשנה ובהתנדבות, מטעם מחלקת

התרבות של צה"ל. בשנים 1945 עד 1947 התמחה במשרד עורך־דין בתל־אביב. בשנים 1948 עד 1951 כיהן כמזכיר הסתדרות עורכי־הדין בישראל. באותה תקופה יזם את הקמת שיכון המשפטנים בצפון תל־אביב.

משנת 1951 ועד למותו עבד כעורך־דין במשרדו שבתל־אביב, וכן היה יועץ משפטי של כמה מועצות פועלים. היה פעיל במוסדות הסתדרות עורכי הדין בישראל וציר לוועידותיה. סגן יושב ראש קרן הביטוח ההדדי ויושב ראש הוועדה לקרן פנסיה של עורכי־הדין. שופט־כבוד בבית המשפט העירוני בתל־אביב—יפו. חבר פעיל במפלגת פועלי ארץ ישראל במשך שנים רבות. בעל השכלה רחבה, פעיל בשטחים רבים ומקובל על ציבור עורכי הדין. נפטר ביום ו' בתמוז תשכ"ב (8 ביולי 1962) לאחר מחלה קצרה, והוא רק בן 53. ליווהו בדרכו האחרונה חברי כנסת, שופטים עורכי־דין וציבור גדול של ידידים וחברים.

לזכרו הוציאה המשפחה את הספר: יחיאל מנקר: מאמרים ורשימות; יומן ומכתבים; דברי אזכרה. שתי הרשימות הנדפסות כאן לקוחות מאותו ספר.



שורה עליונה מימין לשמאל: שמעון בריא, יהודה קראץ, זלמן מנקר, שוננפלד מקס, זלמן סגל, מנקר דוד אקר ברוך, פלאה אפרים, זיינביל קרדש.
שורה שנייה: רחל סגל, שייגדיל וסר, הינדה לויט, טולצי קורצר, גולדה לשצובר, רבקה מנקר, פעשע מנקר, פרידמן מלכה.
שורה שלישית: משה לויט, בלומה מנקר, אלימלך לויט.

ד"ר זאב לוין

מרדכי וייסמן ז"ל

תרס"ח—תש"ח (1948—1907)

מרדכי נולד בראדיחוב בכ' תמוז תרס"ז (1907). הוריו היו סוחרים אמידים, ומרדכי חונך על ברכי היהדות המסורתית. בנעוריו ספג ממקורות היהדות ותמיד היתה לו זיקה גדולה למסורת. הוא מיזג בקרבו את להט החסידות ודרישות הזמן כאחד, ובכל הליכותיו ומעשיו בלט קו ממוזג זה שבו: "חסיד מודרני". מנעוריו היה ציוני נלהב ואם כי נשמע להוריו ולדעותיהם הרי בעניין הציונות היה מרדכי תקיף בדעתו ולא הושפע מהם. באותו זמן השתייך במחתרת ל"החלוץ" וזו היתה התקופה הרומאנטית היפה בחייו, בה נרקמו חלומות נעוריו ושאיפותיו לעתיד.



מרדכי וייסמן



בקרית ענבים חורף 1930. השני מימין — מרדכי וייסמן והחמישי — ג. קרסל, עורך הספר

מרדכי היה חלוץ להלכה ולמעשה. עבר הכשרה בפולין וחיכה בסבלנות לתורו לעלות ארצה. בהכשרה נתקל בקשיים חמריים מרובים של קבוצתו, ולא פעם היה תומך מכספו בחבריו. אחרי ההכשרה — פרשת העלייה. שנים נמשך הוויכוח בבית. הוריו עמדו בעקשנותם. עלייתו היתה בשבילם כאבדן בנם. בימי "החלוץ"

הקדיש מזמנו הפנוי לרכישת השכלה כללית: הירבה לקרוא, להעמיק ולנתח את חומר הקריאה. בעיירתו היה מעמודי התווך של ההסתדרות הציונית ו"התאחדות". החוט המשולש באפיו: חלוציות, אידיאליזם ורצון חזק — עוברים כחוט השני בכל דרך חייו.

ב־1929 עלה לארץ. עלייתו היתה מהלומה כבדה להוריו. זמן רב נאבק מרדכי עם אהבתו להוריו ואהבתו לארץ, אך שכלו הישר התגבר על רגשותיו וסוף סוף הכריע ועלה. מחבר קבוצה, פועל שחור, דרך רחובות, קרית ענבים, ירושלים ותל־אביב עבר ב־1933 להתישבות ב"עין ורד", בהיותו אחד ממייסדי המושב. מרדכי בא על סיפוקו. אחרי ארבע שנות טלטולים וחיפושים, מצא את מקומו הנכון בארץ.

לתפקידו החדש התמסר בכל אש התלהבותו. הקים לו קן משפחתי חם ובשמחה ובמרץ ניגש לעבודה. עם היותו מסור בלב ובנפש למשקו היה תמיד מקדיש מזמנו הפנוי לצרכים ציבוריים. איש החברה היה. את פעלו הוקירו בכל מקום, לא כל שכן ב"עין ורד". הוא היה מהאישים המרכזיים של בטחון הכפר ותמיד מהרא־שונים הן בשמירה והן בכל פעולה חשובה. משום כך רכש לו ידידים רבים בכפר.

בכשרונותיו וידיעותיו היה יכול בקלות להסתדר בעיר. אבל נפשו סלדה מפקידות. בשדה, בעבודה מצא את עצמו והרגיש בטוב. לפי אפיו היה יכול גם להיקלט יפה בקיבוץ או בקבוצה, כי תמיד היה מוכן לוותר על נוחיותו הוא לטובת הכלל. אולם הוא נטה דווקא למושב. בילדים, בדור הצעיר, היה רואה את עתיד הארץ והאומה: "ועלינו הכל לעשות ולסבול באהבה ובשמחה, ובלבד שלהם יקל לחיות. אנו דור המדבר והכיבוש ואנו סוללים דרך החיים לבאים אחרינו". כשאחותו שושנה עלתה לארץ, בעזרתו ובהשתדלותו, עשה הכל שתסתדר בחקלאות, בכפר ולא בעיר, והתנגד בכל תוקף לתכניותיה העירוניות ועמד על שלו. "לא צריך להמשיך בארץ בחיים גלותיים". כשאחותו התיישבה בכפר, היה מבקרה תכופות ועוזר לה בעצה ובמעשה. בכל נימי נפשו היה קשור למשפחתו, ואם כי עלה ארצה למרות רצון הוריו, לא ניתק הקשר בינו ובין הבית. היה מתכנן תכניות איך להוציא את הוריו מהגולה. לבו ניבא מה שצפוי להם. הוא השתמש בכל כוח השכנוע שלו להוכיח להוריו את צידקת דבריו על הגולה, הבטיח שבעלותם ארצה ימסור להם את משקו המבוסס בעין ורד, והוא יתחיל מחדש. בני משפחתו הוקירוהו מאד, אך התייחסו אליו כאל אידיאליסט בטלן וציוניותו ועלייתו ארצה נראו בעיניהם כבלתי מעשיות. רק עם פרוץ מלחמת העולם השניה התחילו להבינו ולהעריכו. אחרי עמל רב והשתדלויות אין־קץ הצליח אחיו לעלות אבל יד הגורל האכזרי היתה בו וביום עלותו נפל.

מרדכי היה מעורב בין הבריות ומקובל עליהם. נבצר ממנו להבין איך אפשר לחיות חיים מבודדים ללא שיתוף פעולה עם השכנים. תמיד היה מוכן להחיש עזרה לזקוק לה. ביתו היה פתוח לכל והיה נוהג ברחבות שלא לפי יכולתו.

התנהגותו זאת היתה כחידה בעיני חבריו וקרוביו. חשבו שיש לו מקורות פרנסה צדדיים ואילו הוא היה ממלא מחסורו רק בעבודות־חוץ. העבודה היתה אהובה עליו מאד ולא ידע ליאות מימיו. בשובו מעבודת־חוץ היה מתמסר למשק ושמח על כל עץ וערוגה שנוספו במשקו הוא או בכל משק אחר בכפר. התפתחות־הכפר המהירה עודדה אותו וחיזקה את אמונתו ובטחונו בנצחוננו. התלהבותו מימי נעוריו לא עזבתהו אף פעם. תוכו כברו. הוא לא ידע לכסות מעין זר או חבר את שמחתו ואהבתו לזולתו. לכן היה כל אחד מבקרו בביתו, שופך לפניו מרי שיחו ומקבל עזרתו בפשטות ובטבעיות. הוא הצטיין במידה של הכנסת אורחים. מכיריו וידידיו רבים היו. גם הערבים כיבדוהו והעריכוהו ולא פעם היה תומך בהם בעצה או בהלוואה. חפשיים ואדוקים, מנער ועד זקן, היו מבאי ביתו. בשביל כל אחד מצא מלה חמה ומעודדת. בנחת לשונו, בהלצה, בדברי טעם ידע להשביח רוחות סוערים. כשעלה בן אחיו, כתלמיד, היה דואג לו כאבא. כשהרויח בפעם הראשונה מפרדסו 150 ל״י, פנה לגיסו בהצעה: לתמוך בו בכספו זה, כי ראה שמצבו דחוק, אם כי בעצמו היה אז מסובך בחובות. מתוצרתו היה מספק לקרוביו וידידיו בעיר. כפעם בפעם היה נוסע העירה עמוס שקים מתנובת שדהו — מתנות לנזקקים בעיר. בזמנים הקשים בעיר ידעו קרוביו וידידיו, כי מרדכי לא יעזבם ובו ימצאו תמיד תומך ומושיע. לא סבל עוול, בכל צורה שהיא. משנתקל בכך היה מזדעזע כולו. נכלי הפוליטיקה הבריטית הרתיחו את דמו. מעשי טרור בלתי מחושבים, חוסר אחריות מצד אישים או מפלגות, העדפת ענייני המפלגה הצרים על צרכי הישוב, עוררו בו מחאה נמרצה. למרות היותו חפשי בדעותיו, היה קשור בכל זאת למסורת שהיכתה בו שרשים עמוקים. ״כשהרבי מבלז עלה ארצה, ביקרו בירושלים. (אביו היה מחסידי בלז). עודו חלוץ בפולין היה מבקר אצל הרבי בערב יום־הכפורים. בארץ היה נוסע אל אחותו בפרדס חנה ומתפלל בחגים במניין״ (מפי אחותו). החסידות נראתה לו כבבואתה של החלוציות. החלוציות — היה אומר — זוהי הצורה המודרנית של החסידות. ורק התלהבות חלוצית־חסידית עשויה להלהיב את הנוער והמבוגרים כאחד למעשים כבירים. מרדכי האמין אמונה שלמה, כי הגאולה קרובה וסוף סוף תקום מדינת ישראל. תקומת המדינה היתה אצלו בחזקת ממש. דבר התלוי רק בזמן. בכל בוקר, לפני לכתו לעבודה, היה ניגש לשכנו, לשמוע את החדשות, מנתחן בהגיון ועובר למלאכת יומו. אולם הגורל התאכזר לו. הוא נפל דווקא ביום הכרזת המדינה. ״ועל זה בכו ובוכים קרוביו וידידיו הרבים ואומרים: לו היה מרדכי זוכה לרגע הגדול הזה, כמה היה מאושר, כמה היה שמח״. בעשרים ותשעה בנובמבר 1947 עם הכרזת או״ם על המדינה היה מרדכי בין הראשונים אשר נסעו לתל־אביב ורקדו בראש כל חוצות. יומיים לפני קום המדינה, בג׳ אייר תש״ח, ביקר אצל אחותו שושנה, שטיפל בה באהבה אחרי מות הוריו, שנרצחו בידי הנאצים. אחותו מספרת: ״באותו יום היה מרדכי כולו מלא חרדה לגורל הישוב״.

לשוא הפצירה בו שיישאר. ללון, הוא לא הסכים. ״מי יודע אם אח״כ אוכל להגיע, על כן באתי להתראות אתך ועם בני ביתך, אבל לחזור אני מוכרח״. הוא לא יכול להשאיר את אשתו ההרה ואת אנשי כפרו בשעת הסכנה וחזר. וכשהתחילה הפעולה בכפר־הס באו והעירו גם את מרדכי, כי איך תתקיים פעולה כלשהי בלעדיו ? כבעל המרגמה, היה תמיד נחלץ הראשון לעמוד בפרץ. אך הפעם היתה לו הרשות להישאר בבית בשל מצב אשתו. חבריו אמרו לו: ״היזהר מרדכי, שמור על עצמך, אל תלך!״ אבל מרדכי לא השתמש בזכותו ולא יכול בשעת הסכנה לשבת במנוחה בביתו. הוא נפרד מאשתו בחיבה והרגיעה ואמר לה: ״היי שקטה, אחרי כמה שעות אחזור״. כשנפצע קל בסנטרו הפצירו בו חבריו שיחזור, ולא הסכים בשום פנים ואופן, והמשיך לפעול עד שנפל מכדור האויב והמרגמה בידו מוכנה לפעולה. מרדכי נשאר עקיב במעשיו עד מותו. כדור האויב שם קץ לחייו, אבל אמונתו ובטחונו בהגשמת חזוננו יאירו לדורות יבואו.

קווים לדמותו

עברו בדיוק 19 שנה מאז שראיתי את מרדכי וייסמן בפעם הראשונה. אני באתי לעבוד כרופא לעין־ורד והוא היה אחד הראשונים שבאתי אתו במגע, כי דירתי היתה בשכנות לדירתו. ומאז נשאר חרות בזכרוני כגבר יפה תואר, חסון ועליז, בחור טוב לב ותמים, תמיד מוכן לעזור. וכאילו הדבר היה רק תמול־שלשום, אני זוכר אותו, איך הוא יוצא בוקר בוקר לעבודה בפרדס בסביבה — וכל לילה, ואז תקופת המאורעות תש״ו—תש״ט, לשמירה עם השומרים בעמדות. יום אחד בא אלי ובידו מכתב, שקיבל מהבית בגולה, ובו כותבים אבא־אמא בין השאר: ״...דו זיץ שיין אין דער היים אונד מיש זיך ניט״ (אתה שב יפה בבית ואל תתערב בעניינים), כנראה נודע להוריו על דבר המאורעות בארץ והם מזהירים אותו. ובאיזו מידה הוא שמע לאזהרות אלו — הלא זה ידוע לכולנו.

וזוכרני פרט אחד ששופך אור על אופיו של מרדכי: באחד הלילות, ליל ירח סתיו תש״ז, והשעה אחרי חצות, בא בחור צעיר מהקיבוץ הסמוך ׳כפר־יעבץ׳ (וגם הוא שייך לתחום עבודתי), וביקשני לבוא לקיבוץ לרגל מקרה דחוף. והוא רכוב על סוס, בא יחידי ובלי נשק. לא חשבתי לנכון ללכת עם הבחור לבדו ובלי נשק ולסכן על ידי זה את שנינו, כי היה עלינו לעבור שדה פתוח בסביבה מאוד עויינת. ניגשתי איפוא לביתו של מרדכי ודפקתי בדלת. מרדכי התעורר ובשמעו מי הדופק, היתה תגובתו המידית — ״כן דוקטור, לאן אתה צריך, אני תיכף מוכן!״ כעבור רגעים ספורים היה מוכן, ואחר ששמע מבוקשי, חבש את סוסו והזדיין בנשקו, ובלי שאלות וללא אומר ודברים נלוה אלי בדרכי לבקור חולה, בכפר־יעבץ. מעשהו זה מציין את אופיו היפה, וכך נשאר עמוק בזכרוני.

ושנים אחרי זה, בימי מלחמת השחרור, ״התערב״ מרדכי שוב בעניינים וכפי שנודע לי מצא את מותו, בפעולה שלא חוייב להשתתף בה.

אסתר מאיר־אשכנזי

רפאל וסר

בשנות פעולתו כמדריך ומרכז בתנועת הנוער "גורדוניה" היה רפאל וסר הרוח החיה שבחבורה. כל שיחה שהשתתף בה הצטיינה ברוב עניין ובעמקות המחשבה. הוא חונן באינטליגנציה טבעית ובאינטואיציה עמוקה, שאיפשרו לו להבין לנפש הזולת.

זכורים לי עדיין לילות שבת, עת היינו ישובים, קטנים כגדולים, והשירה התנשאה אל על — היתה אז כל ישותו אומרת שמחה ואושר עליון. לעומת זאת ידע גם שעות של מלחמה פנימית והתלבטויות. בשנת 1931 עמד בהצלחה בבחינות הבגרות ובאחד ממכתביו הוא כותב "הבוחנים שלי טענו כנגדי כי את העבודה בכתב כתבתי יותר מדי באופן ליברלי. הם כלל לא יודעים כי אני "גורדונאי"".

היה מאוכזב וממורמר, כשלא נתאפשר לו ללמוד מדעי הרוח. בכל זאת לא ויתר על המשך לימודיו ובלית ברירה נרשם לפקולטה למשפטים. את פעילותו המסורה בתנועה המשיך גם בזמן לימודיו באוניברסיטה ובחופשותיו. היה משתתף בסמינרים, פגישות מחוזיות ובמושבות מנהלים.

היה עד למתרחש בארץ וביקש לדעת כיצד מתנהלים חיי החברה בארץ ומה מצב התעסוקה בה. נפשו לא שבעה את תיאורי הנוף והטבע הישראליים ובצורת החיים בקבוצה הוא ראה את התגשמות האידיאל. עזיבת מספר חברים גרמה לו משבר והתלבטויות משום שהעליה והחיים בקבוצה נראו לו כרוכים זה בזה.

לצערנו הגדול נבצר ממנו להגשים חלום חייו ולא זכה להגיע לארץ, שכה השתוקק לה.



שורה ראשונה לעיל. מימין: לצטר משה, חר״פ הניה, אקר לייב, גרינשפן אטיל, אקר אלעזר, ברין פנ׳נה, שקולניק זליג, קרם מדי, מ׳לר שבע.

שורה שניה: ברמש משה, קליינר אביגדור, ברין אלצי, אבר רבקה, גרטוגן מאַטיל, אקר ברל, לשצובר לייב, סמט מלכה, בוטקנכטאהרן, ויסר א׳זיו, קליינר מנדל, אלצו פרום ליבר, ברש צביה, שרגל אברהם.

שורה של׳שית: חר״פ איסר, בלטקנכט אהרן, וסר רפאל, לצטר ברוריה, ויסמן מרדכי ויסמן שושנה.

שורה רביעית: גולדשיידר בן יהושע וינצבייטל מלכה, וסר לוטקה, שרגל שרה, אלבוים משה, כץ אסתר, לצטר מרדכי.

תמר מנקר־כשר

על הבית ואבא

מילדות ועד ל־939" (מלחמת־עולם שניה)

אבי יוסף מנקר ז"ל נולד בעיירה ראדיחוב לאמו מינדל ולאביו אברהם ב־14.8.1911. ביתם היה בן קומותיים, בית־לבנים נאה, שניצב בסימטה צרה. בארבע הדירות גרו ארבע משפחות, שהתיחסו לאילן משפחתי אחד. הדירה היתה מרווחת ונעימה. הורי אבי היו שייכים למעמד הבינוני בעיירה וקיימו עצמם בכבוד.

האב, הדמות המרכזית בבית, חינך את ילדיו על פי דרכו וכפי יכולתו. לא היה באפשרותו לתת להם חינוך גבוה. לעומת זאת הקפיד על החינוך האנושי שלהם. מטרתו היתה לחנך אדם בעל ערכים, שלהשכלה פורמלית ייחס חשיבות משנית. במיוחד הקפיד על הנימוסים בבית, על הכבוד למבוגרים, על קיום הדיברה הרביעית: "כבד את אביך ואת אמך". אך החשוב ביותר בעיניו היה האמת והיושר. נוהג היה לומר: "האמת הגרועה ביותר — טובה משקר".



יוסף מנקר כחבר „משמר העם" משתתף בפנוי ילדים שנפגעו מפעולה חבלנ״ת, בבית ברח' בן יהודה בירושלים, בפברואר 1948.

כשפרצה מלחמת העולם הראשונה — 1914 גייסו את האב אברהם לצבא. האם היתה מטופלת בארבעה ילדים ובהריון עם החמישי. חששה האם לגורלו של האב ולא היתה מסוגלת להיפרד ממנו, על כן נסעה בעקבותיו. מאחר שלא היה חייל קרבי בחזית, יכלה לעמוד בכך. הגדוד היה במסעיו והאם עם ילדיה בעקבותיו.

כך היו נפגשים מעת לעת והאם אף יכלה לשמור על מזונות כשרים למענו. משהתקרבה החזית נשלחה המשפחה לאוסטריה. הילדים ביקרו שם בבית ספר וציפו לסיומה של המלחמה. לאחר תקופה ארוכה שוב התאחדה המשפחה בפולין.

למרות אימי המלחמה לא ניזוק הרכוש שהוסתר במרתף הבית וההורים ניסו לשקם את חייהם מחדש.

רבקה הבכירה, היתה הראשונה שעזבה את הבית. היא נישאה לליאון שוורצוולד, מומחה לעצים. היא העתיקה את מגוריה ללבוב ונולדו לה שתי בנות, דינה והלה והיתה מאושרת מאוד. ערב מלחמת העולם השניה החליטה לעלות לארץ. היא התעניינה באפשרויות הקליטה והפרנסה — ובעוד היא מתלבטת בהחלטה הסופית פרצה המלחמה. הם יצאו מיד, כדי להצטרף למשפחה בעיירה, ושם מצאם הסוף המר.

פסיה (פפה, פשה), השניה בבנות מנקר, נישאה בצעירותה לזבולון קרדש. היא נשארה בעיירה ונולדו לה שני בנים — יעקב ואברהם. בעלה היה ציוני ועסק בענייני ציבור. לפרנסתו עסק במסחר של קמח. משפרצה המלחמה מצאו את עצמם בגיטו יחד עם כל המשפחה.

מרים קיבלה את החינוך היסודי בעיירה. מנעוריה נתפסה לרעיון הציוני והצטרפה לתנועת הנוער הציוני. בגיל עשרים עזבה את הבית והצטרפה להכשרה יחד עם חבורת צעירים וצעירות בגורליצה ואחר כך בביילסקו. לאחר שנתיים חזרה על מנת להיפרד מבני המשפחה לפני עלייתה לארץ. בארץ נתקלה במציאות של אותם הימים: החלוצות עבדו בכל עבודה כמו הבחורים. לאחר עבודה עונתית של אריזת תפוזים נשלחה על ידי חבריה לקבוצה ללמוד ענף גן ירק בעיינות. ב־1935 נישאה לקובא קניוק. במשך שנתיים חיו במשק קרית ענבים תוך ציפייה לסיכום המו"מ עם הערבים בדבר קניית אדמה באיזור הסמוך, לשם הקמת נקודה חדשה. לאחר דחיות רבות נתאכזבו החברים מרכישת אדמת ההר ועלו להקים קיבוץ בעמק זבולון — אושה. במשק נולד הבן הבכור, זבולון ולאחר שנים אחדות נולדה גם בת, גילה. המלחמה מצאה את מרים — במשק המשותף כשהיא עובדת בגן הירק, וכולה דאגה למשפחה שנשארה בפולין.

יוסף היה ילד אהוב ביותר במשפחה. מלבד ההורים טיפלו בו באהבה רבה שלוש האחיות הגדולות ממנו. את מלחמת העולם הראשונה זכר במעומעם כי היה אז ילד בן שלוש. לאחר שביקר ב"חדר" וקיבל בו את החינוך המסורתי־יסודי, ככל ילד יהודי, למד בבית ספר עממי־ממשלתי לבנים. בעיירה לא היתה כל אפשרות להמשך לימודים ורכישת מקצוע. על כן עזב את הבית בגיל 13 ועבר ללבוב, שם גר אצל אחותו רבקה וזכה ליחס חם ביותר, ולטיפול מסור ואמהי. בלבוב למד בבית ספר תיכון מסחרי והצטיין בלימודיו. למרות שאחותו היתה אמידה לא רצה להיות נתמך על ידה ובכל הזדמנות יצא לעבודה. עם סיום לימודיו, החל לעבוד כמנהל חשבונות בחנות ולחגים היה חוזר הביתה לעיירה. במשך כל אותה תקופה חינכה

אותו אחותו ועודדה אותו בכל שלב של התקדמות. אף דאגה לחסוך את כספו ומנעה ממנו הוצאות מיותרות, על ידי שסיפקה לו את כל צרכיו. אבי לא שכח כל חייו את רבקה. תמיד סיפר עליה מתוך אהבה רבה וראה בה מופת לאחות אוהבת ומסורה. באותם הימים התוודע לצעירים עובדים אחרים ויחדיו, מתוך דחף ציוני, הצטרפו לגורדוניה, תנועת־נוער חלוצית, שחינכה את חבריה לחיי עבודה בארץ ישראל. את ההכשרה המתאימה לחיי עבודה בארץ קיבל בביילסקו — מרכז הכשרה לנוער ציוני.

שערי הארץ היו נעולים אז בפני חלוצים. זמן רב היו חייבים לחכות עד לזכיה ברשיון־העליה (סרטיפיקט) הנכסף. החליטו איפוא הצעירים להערים על השליט האנגלי ולהכפיל את מספר העולים. כשהגיע הרשיון המיוחל נשאו זה את זו בנישואין פיקטיביים ועלו השניים במקום האחד. באותה הדרך הצליח אבא להקדים את בואו לארץ חלומותיו.

מרגשת ביותר היתה הפרידה מהמשפחה. אך לא עלה על דעתו כי לעולם לא יזכה לפגוש בהם שנית. יוסף ירד ב־1935 מהאניה בנמל יפו ולאחר שעות אחדות הגיע לקרית ענבים. לאחר שלוש שנים נפגשו האח והאחות מרים ובמשך שעות רבות לא נלאו לספר זה לזו על הקורות אותם בשנים האחרונות.

פעולותיו הראשונות בארץ היו — הצטרפות להסתדרות, מפלגת פועלי ארץ ישראל ואירגון ההגנה. מיד החל בחיי עבודה. בכפר עציון הכשירו את הקרקע לפני עליית החברים לישוב. הם סיקלו את השטח ונטעו עצי פרי. יוסף היה עובד שם במשך כל השבוע ולשבתות היה מגיע לקרית ענבים. מטבעו היה אדם חרוץ ונוח לבריות. דאג לכל צרכיו ולא רצה להטריד את מרים בכל בקשה. מרים כאחות טובה הערימה עליו ובלילות היתה בודקת בגדיו וחפציו. את הטעון תיקון היתה מתקנת וכן היתה מכבסת את הדרוש. לכשנתגלו לו בבוקר מעשיה בלילה היה מצטער על כל טרחה ועמלה למענו — תחת לנוח ולישון. עם סיום עבודת הנטיעה בגוש עציון הצטרף לקבוצת פועלים שעבדה במחצבה ועבר למגורי־קבע בירושלים.

רבים היו אז הפועלים הצעירים בארץ והבעיה המרכזית היתה חוסר עבודה. הפועלים היו נפגשים ליד בית ההסתדרות וחיכו להצעות עבודה. מפגש הפועלים הפך למרכז חברתי ובית מועד לוויכוחים רעיוניים. יוסף היה מוכן לכל עבודה, כי המצוקה הכלכלית היתה רבה — וסבל רב נגרם ביחוד בימים של חסרון־כיס. הצטרף לקבוצת פועלים, שעסקה בהנחת צינורות ביוב בעיר ולמשך תקופה מסויימת זכה בשכר־עבודה קבוע. בתקופה זו החליט לשאת את ידידת נעוריו לאה (לבית האי) לאשה. ב־30.3.37 נערך טקס צנוע בבית הרבנות ובנוכחות מניין חברים ופועלים.

בינתיים התפרקה קבוצת פועלי הביוב ואז החל לעבוד בבנין, מסחיבת פחי בטון עבר לבניית קירות ויציקת גגות. עם גמר הבניין עבר לסלילת כבישים ושוב

הגיעו ימים של חוסר עבודה. המצב היה עגום ונוסף לכך קיבל באותם הימים ידיעה מהבית, שאביו נפטר בגיל 57 (1937). היתה זו ידיעה מעציבה ואחת הידיעות האחרונות שהגיעו מפולין — מלחמת העולם פרצה.

חיים היה ילד חביב ויפה. הוא נולד ב־1916. הוקצבה לו מנת־חיים זעומה בין שתי מלחמות עולם. לאחר ילדות בעיירה עבר לעיר הגדולה לבוב ולמד נגרות בבית ספר מקצועי. היתה לו תפיסה מהירה והוא הצטיין בלימודיו. אי לכך נתבקש, לאחר שסיים את פרק לימודיו, להישאר בבית הספר כמורה ומדריך. האם חששה לבריאותו ועל פי הוראותיה החל ללמוד הנהלת חשבונות. כשעלה אחיו יוסף לארץ מילא מקומו בהנהלת־חשבונות בחנות הגדולה. חיים הלך בדרכו של האח הגדול ממנו גם בשטחים אחרים. הוא הצטרף לגורדוניה והחליט לעלות לארץ. לכשנתקבל האישור לסרטיפיקט נפטר האב. חיים דחה זמנית את העליה, כדי לעודד ולתמוך באם השבורה מהאסון שפקד אותה. לא חלפו חדשים רבים וחלומו לעליה נגוז לעולמים — פרצה המלחמה.

יפה — כשמה כן היתה — יופיה היה לשם דבר. התכונה המיוחדת שבה: נאמנות ומסירות להורים. בגיל צעיר הצטרפה לתנועת הנוער הציונית וקיוותה אף היא להגיע לארץ. אולם השגת רשיון העליה נעשתה קשה יותר ויותר. מרים, האחות בארץ, לחמה נואשות למען השגת הרשיון לבסוף ב־30.8.39, לאחר הדחיות הרבות הצליחה המשימה, וקיבלה אישור לרשיון עליה, אך רצה הגורל — שהתאריך היה כבר מאוחר מדי. המלחמה פרצה — ורשיון העליה לא הגיע לעולם לידיה.

שמעון הקטן בבני מנקר, נולד ב־1922. כשאחותו מרים עזבה את הבית כדי להצטרף להכשרה, היה כבן שמונה, הקשור ביותר לאם. כשפרצה המלחמה היה נער צעיר, שלא זכה לסיים חוק לימודיו ולא יצא עדיין לדרך החיים.

המלחמה, השואה, שארית הפליטה ותקומת ישראל

כשפרצה המלחמה נותקו הקשרים בין יוסף ומרים בארץ לבין שאר בני המשפחה בפולין. כל קורות אותם הימים הנוראים לוטות בערפילי הזוועות, שאך הדים מועטים הגיעו לאזניהם עם תום המלחמה, כשנתבהרה התמונה הנוראה...

כנזכר זכה האב ר' אברהם למות מות טבעי, להיקבר בקבר ישראל ולזכות בקדיש כשנה לפני פרוץ המלחמה העולמית. כשהגיעו צבאות גרמניה לפולין התלכדו כל בני משפחת מנקר סביב האם בעיירה ראדיחוב. בראשית תקופת הגיטו חיו יחד ונשאו בגבורה בעול הצרות. אך המצב הלך והחמיר. התרבו "האקציות" המיועדות לחיסול כללי של היהודים ואז החליטו להתחלק למקומות־מחבוא שונים, כדי למנוע אסון כללי והשמדת כולם יחד. היו תקופות שבהן הסתתרו בבונקרים מתחת לאדמה, במרתפים, ולעיתים ברחו אל היער. היו שיצאו לחפש אוכל למען האחרים ולא חזרו עוד.

באחת "האקציות" הוצאו רבקה ומשפחתה ממקום מחבואם ולא חזרו לעולם. בעלה ובנה של פשה יצאו למצוא אוכל ולא חזרו. הבן השני שנשאר עם הסבתא — לא ניצל אף הוא. פשה נותרה בודדה ואת מרבית תקופת המלחמה בילתה ביער, בנדודים, בבריחה, בתנאים תת־אנושיים ובהרגשה של חיה נרדפת. לאחר שנים של סבל נורא זכתה לראות במפלתה של גרמניה הנאצית ושיקמה את חייה בשנית. כיום היא חיה בברזיל עם בעלה השני משה הוכמן, אף הוא מניצולי השואה. לאחר המלחמה נולד להם בן צבי (הרמן) הוכמן, ולבסוף אף זכתה להיות סבתא.

חיים היה אף הוא בראשית המלחמה יחד עם כל בני המשפחה. עם גבור הסכנה ניתק עצמו מהם. לאחר המלחמה נודע, כי הוא הצליח לחיות עד ימיה האחרונים של מלחמת העולם. לא אשכח את אותו היום בו נודע הדבר. אבי, יוסף, היה בכנס בכפר סבא. לפתע ניגש אליו אדם לא מוכר, עמד, הסתכל בו בצורה נרגשת ולא אמר מילה. אבא לא תפס במה המדובר, ופנה אליו: "מה יש? מדוע אתה נועץ בי עיניים כאלה?" האיש הנרגש אמר ברטט "חיים?" באותו רגע החוויר גם אבי ואמר "מה זה? מה פתאום, שמי יוסף אך היה לי אח, הדומה לי מאוד ושמו חיים". "מנקר?" שאל האיש "אמנם כן" ואז פרצו השנים בבכי. וסיפר אותו אדם, כי נפגש ביער עם חיים ויחסי־ריעות עמוקים נקשרו ביניהם. כשנתקרבו הצבאות המשחררים לפולין, החליטו להיפרד, כל אחד לכיוון אחר. הם קבעו מפגש ביום מסויים בעיר. השיחרור הגיע החבר הגיע לעיר וחיכה. הוא חיכה ואחר החל מחפש. אך חיים לא הגיע. היכן הוא חיים ומה קרה לו? הייתכן שחי הוא עדיין, באיזו פינה בעולם שמאחורי מסך הברזל? היו אלו שאלות, שלא הירפו מאבא לעולם וגם לא זכה לקבל תשובה ברורה עליהן.

יפה, העדינה והנעימה, עבדה במשך המלחמה אצל קצין גרמני כעוזרת ומטפלת. היה הלה מאותם גרמנים בודדים, שלא כבה בהם ניצוץ של אנושות והבנה. הוא היה מזהיר אותה לפני כל "אקציה" ודואג שלא תצא מביתו בשעת מצוד על יהודים. יום אחד, כשנגמר המצוד, הגיעה למקום מחבואה של האם ולא מצאה אותה. מיד נתקפה בדאגה נוראה ורצה לתחנת הרכבת, כדי למצוא את האם ולהיות אתה ברגעים הקשים. מסתבר, שאותו יום החליפה האם מחבוא בעצת ידידים והיא ניצלה ממצוד זה. רק מאוחר יותר נלקחה להשמדה יחד עם הבן הצעיר. אולם כשהגיעה יפה לתחנת הרכבת, נקלעה להמון רב של יהודים שאורגנו למשלוח. והנה פגשה שם בפשה אחותה, שנתפסה, וזו, כששמעה על סיפורה של יפה, כעסה עליה ביותר על בואה לתחנת הרכבת. פשה החליטה לסכן את חייה בנסיון לברוח מהמקום והצליחה בכך. מיד פנתה בריצה לביתו של הקצין הגרמני וסיפרה לו כיצד נקלעה יפה לתחנת הרכבת. הגרמני יצא מיד על מנת למצאה, לשחררה ולהצילה ממוות בטוח. אולם הוא הגיע מאוחר מדי. הרכבת נחתמה ויצאה לדרכה. כך שילמה בחייה על מסירותה לאם.

בין מיליוני היהודים, שנרצחו ונטבחו על ידי הנאצים, הושמדה מרבית משפחת מנקר הענפה ורק מתי מעט מן הניצולים חזרו ונתקבצו לאחר סבל נורא במדינת ישראל המחודשת. כאן בארץ חיו מרים ויוסף. מרים גידלה במשק אושה בן ובת. הבת נשארה אף היא במשק וכאן בישראל זכתה מרים להיות סבתא לארבעה נכדים ונכדות חמודים; כן ירבו.

את יוסף אבי מצאה המלחמה השניה בירושלים, בדירת חדר אחד, אור מנורת נפט, שירותים משותפים ותינוקת — הבת הבכירה תמר. בארץ התארגן הישוב לקראת הבאות. רבים התגייסו לבריגדה ואחרים פעלו במסגרות שונות. אבי התארגן במסגרת של קבוצת־פועלים גדולה שיצאה להקים מחנות־צבא ושדות תעופה למען הצבא הבריטי. בשלב ראשון יצא עם חבריו לקוניטרה (סוריה). במשך שבועות רבים עבד באיזור זה וכמעט שלא ראה את משפחתו. מאוחר יותר הקים הצבא הבריטי מבנים באזור עכו ואבי הועבר לשם. המלחמה היתה בעיצומה, ועקב כך קיננה בלב דאגה רבה לשלום המשפחות בחו״ל. אולם רק הדים קלושים ביותר הגיעו לארץ ואיש לא שיער את שיעור הטרגדיה המתחוללת ברחבי אירופה השרופה.

בינתיים חלפו חודשים רבים. שוב הועבר אבא למקום חדש, הפעם היה זה איזור יריחו, לשם הקמת מחנה צבאי. לא עבר זמן רב ואבי נתקף במחלת הקדחת. ההתקפות החלו בצמרמורת נוראה ולסירוגין חום לוהט והזעה. בתקופה זו לא היה מסוגל לשום עבודה ומאמץ. מרבית הזמן היה מרותק למיטתו וההתקפות החוזרות ונשנות התישוהו כליל. חלפה שנה והוא נעשה חלוש ורזה מאוד. אך המציאות הכתיבה עובדות וברגע שהתאושש דיו — חזר ויצא לעבוד. התחילה תקופת ים המלח.

הייתי ילדה קטנה אך זוכרת אני היטב את הגעגועים לאבא, שנעדר במשך כל השבוע מהבית. לאחר ששה ימי עבודה רצופים במפעל הברום היה חוזר הביתה לשבת — ובבית היה חג. החג היה קצר מאוד ושוב עולה בזכרוני תמונת הפרידה. יום ראשון לפנות בוקר, שעות שקטות וחשוכות. מרחוק נשמע קול מכונית־משא כבדה. נשיקות־פרידה חטופות ואבא רזה ושזוף עם תרמיל צד נעלם בפרוזדור. ושוב אבא שם למטה, מגבהי החלון בקומה הרביעית. נפנוף יד וכבר המשאית הכבדה מתרחקת... שוב שבוע בלי אבא.

לאחר תקופת הקדחת הקשה לא היו אלה תנאי־הבראה אידיאליים. הוא הלך ונחלש ואז באה דרישה מוחלטת מן הרופא — עליך לחדול מעבודת־כפיים מאומצת ולשנות את צורת חייך — בזה נסתיים פרק חשוב בחייו של אבא. הוא חדל להיות פועל והפך לפקיד. ושוב אבא כל הזמן בבית עם אמא ושתי בנותיו כי בינתיים נוספה בת למשפחה — ורדה. היו אלה השנים לפני קום המדינה. אבא היה

פעיל בהסתדרות, מפא״י ובהגנה. מיטב מזמנו הפנוי ומרצו — היפנה למען הפעילות במסגרות אלו.

באותם ימים גרנו ברחוב שמואל הנביא. לעתים תכופות ביותר נערך מצוד על ידי הבריטים לשם תפיסת נשק וחברי תנועות המחתרת. היו שיבושים רבים במסלול השגרתי של החיים, אך אבא היה אופטימי מטבעו ושמח בחלקו. מרגלא בפיו תמיד: ״יהיה טוב, סופו של דבר נזכה למדינה עצמאית והאנגלים ילכו מכאן״. בהיותו מעורה בחיי הפועלים בבירה גייס את מרצו לכל פעולה שנראתה חשובה בעיניו. בימים שהמלחמה למען תוצרת עברית היתה בעיצומה — פעל בקרב קבוצת סוללי הכבישים להגביר את השימוש במוצרים עבריים וכן נכתב אחר כך במכתב תודה על ידי האיגוד למען תוצרת הארץ בתאריך 20.7.40: ״נא לקבל את רחשי תודתנו עבור פעולתו זו, בתקוה כי כב׳ יעזור גם להבא לטובת המשק העברי והעבודה העברית״.

ימי תש״ח

המערכה הגורלית להקמת המדינה קרבה ובאה. בעיות־בטחון קשות היו בירושלים והוחלט ב־15 לספטמבר להקים את חיל משמר העם. תפקידו של חיל זה, שגוייס מכל שכבות האוכלוסיה העברית בירושלים, היה להכין את הישוב לכל פורענות העתידה לבוא, ולמלא תפקידי־עזר בהגנת הישוב. אבי היה כמובן בין המתנדבים הראשונים לחיל זה.

ב־29.11.47, נודע על החלטת האו״ם להקים מדינה יהודית. התרגשותו של אבא היתה עצומה. מיד העיר אותנו ואת השכנים בקריאות: ״יין יין לחיים״. לפנות בוקר יצאנו כולנו לבנייני הסוכנות וכל הלילה השתתפנו בריקודים. בינתיים החל הפינוי הבריטי בעצלתיים ואילו הערבים החלו לפגוע, בכל דרך, בישוב העברי.

ב־22.2.48 בשעה מוקדמת בבוקר הניחו חיילים בריטים שפלים מכוניות תופת ברחוב בן־יהודה וגרמו להרס ולקרבנות ברחוב. אבא, שהיה עסוק באותו לילה בשמירה, היה אז בדרכו הביתה. לשמע הפיצוץ פנה בריצה למקום־הפיצוץ הקרוב ויחד עם מתנדבים רבים עסק בפינוי נפגעים. זמן רב לא השתחרר מהמראות שראו אז עיניו והמום היה מהאסון שנגרם לתושבי הרחוב.

מרס 1948. ירושלים כבר סבלה קשות מחוסר מזון, נפט ומים ונאלצה לעמוד במצור, הפגזות ויריות. אבא היה מרבית הזמן עסוק בתפקידים שונים ורק לשעות מועטות היה מגיע הביתה, כדי לראות את המשפחה. באותן השעות השתדל לעזור באירגון מצרכים. הקים תנור פרימיטיבי, מפח, במרפסת — ושוב היה נעלם.

כשהוקמה מדינת ישראל זכה אבי יוסף לראות במימוש חלומו מילדות והיה שותף למפעל ראשוני במדינה — גוייס לעריכת מפקד התושבים בבירה. כשהתחילו הקרבות בתקופת מאי נשלח לשמירה בבנין נוטרדאם. ראיתיו לראשונה, בעת חופשת

קצרה, עם רובה על שכמו. לא היה לו אופי של חייל וגם צעיר לא היה. אך רבים היו אז בצבא עממי זה, שהגנו על העיר מתוך חוסר ברירה. הדאגה למשפחה הציקה לו בלי הרף וברגעים המעטים שקפץ לראות בשלומנו היה מביא מתנה לבנות — ביסקוויט, שחילקו לחיילים, השומרים בנוטרדאם. בתקופת כיבוש קטמון, היה מגיע לדקות אחדות ובתרמילו כריכים שקיבל ומנע מעצמו כדי להשביע את הבנות, שלא אכלו לשובע באותם הימים.

ב־1968—תשכ״ח ניתנה לו מטעם משרד הבטחון הזכות לענוד את עיטור לוחמי המדינה ״על״ה״. לאחר מלחמת השיחרור המשיך בעבודתו ובפעילותו הציבורית. הוא רצה לבסס את ידיעותיו במקצוע הפקידות וב־1950 העמיק את ידיעותיו בלימוד הלשון העברית. אף למד בבית ספר למסחר ולפקידות ועבר בהצלחה רבה את הבחינות.

1950 — גלי עליה המונית לארץ. בעיות הדיור והתעסוקה רבות וקשות. מועצת פועלי ירושלים פונה אליו להשתתף כבא כוחם בוועדת התעסוקה. אבי נענה לפניה ומשתדל לעזור בפתרון בעיותיהם הקשות של עולים וותיקים מחוסרי עבודה והתאמתם למקצועות השונים. היה זה מפגש עם טיפוסים שונים מכל קצווי תבל, שבאו והתקבצו בישראל. העבודה היתה עבודת התנדבות במלוא המשמעות. הבעיות היו קשות ורב היה גם הסיכון. היו רבים שהשתמשו באלימות, כשלא נתמלאה בקשתם והלחץ היה רב. כל אותה עת עסק גם בפעילות מפלגתית ושעות המנוחה הלכו ונתקצרו.

אז הגיעה פניה מטעם מפא״י: הנך מתבקש לעזוב את מקום עבודתך בקרן היסוד ולפעול במסגרת המפלגה. אבי לא היסס רבות. צו המצפון, והנאמנות החברית התגברו על כל שיקול אחר והוא נענה מיד לדרישה. אירגן במפא״י בירושלים את מחלקת החבירות והמיסים וריכז מחלקה זו במשך שנים רבות. בשנת 1951 נולדה בת־הזקונים ניצה. אותה אהב במיוחד והיא היתה מקור שמחה בשבילו במשך כל השנים הבאות. השנים חולפות והוא תמיד עסוק וטרוד בפעילות ציבורית. במאי 1957, עבר קורס של מפקדי קטעים בהג״א והתמנה למפקד קטע באזור. בהיותו קפדן לסדר ובעל אחריות, הירבה לעבוד מעבר לתפקיד המוגדר ושעות העבודה והתייגע מאוד עקב המאמץ המתמיד. למרות העומס הרב לא הזניח מעולם את המשפחה. היה אב מסור ואוהב ואת חום לבו השפיע על כולנו. לשלוש הבנות העניקו ההורים בית חם, השכלה וערכים אנושיים רבים.

והנה הגיעה השעה שהבנות נישאו ועזבו את הבית. תמר נישאה לאריה כשר בן כפר ויתקין (כיום מורה בתיכון ובאוניברסיטה של תל־אביב). ורדה נישאה לזוהר לוברסקי בן קיבוץ אפיקים (כיום הנדסאי במפעל מתכת). לשמחתו של אבא לא היה גבול וחתניו היו לו כבנים. מטבעו היה שקט וצנוע ולא הירבה בדיבורים. אולם שינוי חל בו מהרגע שהפך לסבא לארבעה נכדים ונכדות. חבריו

סיפרו עליו שלא היה אז גא ממנו. רבה היתה הנאתו ולבו גדוש אושר ואף שיתף את מכריו וידידיו בכל חוויותיו כסב.

בכל הזדמנות השתדל לבקר את הבנות שעזבו את ירושלים. זכורני את התקופה (1962) בה נתבקש לצאת לתל־אביב על מנת לשפר את הפעולה במחלקה המקבילה שם. יום יום נסע הלוך ושוב בקו תל־אביב ירושלים וכך במשך זמן רב. עייפותו היתה רבה, אך יחד עם זה היה לו סיפוק רב משיפור העניינים על פי הדרכתו. מדי פעם היה בא לנוח לשעה בין הנכדים ומיד חוזר לעבודה. המאמץ הרב הטריד אותו. אך הוא לא התאונן. מכתב צנוע סיכם את התקופה — מכתב תודה על תרומתו הרבה לשיפור הפעולה, על הדרכתו החשובה שניתנה בצורה נאותה וביחס חברי, עזרה למחלקה.

גם בשעות המנוחה בבית בירושלים ובבתי הבנות היו מעסיקות אותו בעיות העבודה. הוא אף שיתף בהן את כל בני המשפחה. לא פעם התרענו על מאמציו היתרים. אך הוא לעולם לא התחשב בהערות אלו וראה צורך להתמיד בדרכו כאיש ציבור בעל מוסר־עבודה אמיתי. ב־1965 הגיעה ועדת בקורת למחלקתו ולאחר בדיקות יסודיות נשלח לו מכתב ובו נאמר, כי הסניף בירושלים משמש לדוגמה בנושא חבירות ומיסים — הארגון, הסדר ודרך העבודה. אבי לא ראה בכך ציון לשבח. בעיניו היה הדבר מובן מאליו, שכך צריך לעבוד. בצנעה פעל. לא הלך בגדולות והסתפק במועט גם בחייו הפרטיים. התהלך תמיד עם חיוך על פניו, מוכן לעזור לכל אדם קרוב ורחוק. לאחר שנים אחדות קיבל על עצמו תפקיד נוסף: גזבר מפא״י — ושוב מאמץ נוסף, אך תמיד עם חיוך לבבי. טוב לבו הפך לשם דבר, וכשנבצר ממנו לעזור באופן מעשי הרגיע במילה טובה ומבטיחה, שנבעה מנקודת השקפה אופטימית על החיים.

בהיותו מעורה בחיי הציבור הירושלמי, היו לו מכרים וידידים רבים מכל השכבות והשכונות ולעתים תכופות ביותר נקרא כאיש פשרות לפייס, לתווך ולהשכין שלום בין ניצים ורבים. צער רב הוסב לו בזמן פילוגה של רפ״י ממפא״י. דוד בן גוריון היה דמות נערצת עליו ובשעה שהפילוג היה כבר עובדה מוגמרת — לא יכול היה עדיין להשלים עמו ומיאן להוריד את תמונת בן גוריון מעל הקיר שבמשרדו.

1967 — מלחמת ששת הימים. אבי כבר משוחרר משירות הג״א — אך מציע את שירותו כמתנדב. משנדחתה בקשתו נאלץ לשבת במקלט הבית יחד עם כל השכנים. ברגע שהגיעו לרח׳ עזה (מקום־מגורים נוכחי) חיילים שחנו בסביבה — אירגן את הדיירים להגשת כיבוד ומשקאות. שיאה של התרגשות חל ברגע בו נודע על כיבוש ירושלים העתיקה. שמרנו כל הימים על קשר טלפוני בין ירושלים לנתניה — מקום מגורי. כשנשמע צלצול הטלפון אחרי הצהרים — רצתי בבהלה

לדירתי. לא אשכח את זו השיחה. אבי צעק בהתרגשות: ״תמר ירושלים נכבשה, הכותל בידינו — את מבינה זאת? ירושלים העתיקה בידינו״ ופרץ בבכי נרגש. הזמין את כל השכנים לביתו לשתיית לחיים וברגע שהותר לעבור את מחסומי התייל היה מראשוני האזרחים שהגיעו לכותל המערבי. מאז ועד ליומו האחרון פקד את הכותל מדי שבוע בשבוע. כמו כן ניעור בו ניצוץ דתי ומתוך הודיה ואמונה החל להתפלל בבית הכנסת בימי שישי ושבת.

בשנים האחרונות החלה בריאותו מתרופפת. אך יחד עם זה לא הקל מעצמו את עומס העבודה. מדי פעם בפעם עבר בדיקות בבית החולים ודומה היה לכאורה שחזר לאיתנו והוא שב לפעילות נמרצת. כשנתקרבו הבחירות ב־1969, חדל לשמור על כללי־הבריאות היסודיים ביותר, שהיו דרושים לו. הוא זילזל בשעות מנוחה. פעמים רבות אף ויתר על ארוחות והירבה בנסיעות ובישיבות ארוכות. כשבוע לפני הבחירות אזלו כוחותיו והוא הובהל לבית החולים ביקור חולים.

לא נתפסנו לדאגה. היה בו כוח־חיות רב וקיווינו כי יוטב לו. היו אלה ימים של שביתת טכנאי הרנטגן. לא נערכו צילומים ולא נקבעה אבחנה מדוייקת. לאחר שהייה של שבועיים בבית החולים הוטב לו והוחלט לשלחו הביתה. נקבע כי יוזמן לסידרת בדיקות וצילומים עם סיום השביתה. יום בואו הביתה היה לחג. עוגות ופרחים הציפו את הבית מכל עבר. ידידים באו לברכו והטלפון לא פסק לצלצל. התרגשותו היתה רבה ורב היה אושרו על הימצאו שוב בחיק משפחתו ובין כתלי ביתו אשר אהב. אולם היתה זו שמחה קצרה ביותר. בליל שבת חש שוב ברע. רופא קבע טרומבוזה בלב ומיד היפנו אותו לבית חולים שערי צדק.

בשלב זה התברר כי היתה זו טעות פטאלית לשלחו הביתה ודאגת המשפחה הלכה וגברה. במשך שעותיו הקשות ביותר בבית החולים, כשהוא קשור למיכל־חמצן וסובל־כאבים, היה עדיין מחייך ברל רגע של הקלה. היה חביב ביותר על האחיות והמטפלים בו. לבו הלך ונחלש אך הוא עדיין היה דואג לשלום בני המשפחה ולענייני העבודה. מדי פעם היה מעביר הוראות שונות למשרד והתעניין במהלך העבודה. ביום שישי נדמה היה כי הוקל לו. עם שכנו למיטה העלה זכרונות מהעיירה ומבית אבא. כשעה לפני כניסת השבת טיפלה בו אחות מארצות הברית ודבריו האחרונים אליה היו ״את עולה חדשה, ואני שמח שאת כאן. בן 58 אני, שנים רבות בארץ וכל חיי חלמתי שתקום מדינת ישראל. זכיתי לכך והנה באים כעת הרבה עולים כמוך״. אמרה האחות: ״ישבתי לידו והאזנתי לדבריו. לא ידעתי כי יהיו אלו המלים האחרונות והמסכמות של חייו״. האחות יצאה — חיוך אחרון ועיניו נסגרו לנצח (פרשת ״ויצא״ — י״א כסלו תש״ל — 21.11.69).
לא יתוארו הסבל והכאב של בני המשפחה והידידים הרבים. בעיני כולם תישמר דמותו הבהירה והמחייכת. מוכים בהלם על מותו ללא עת — כיבדו רבים את

זכרו. כל מוקיריו עברו על פני הארון מכוסה הפרחים שהוצב בבית המפלגה, לה הקדיש חלק כה גדול מחייו.

רבים היו המנחמים את המשפחה בימי אבלה. בעקבות המבקרים נתגלו פרשיות שונות מחייו, שלא היו ידועות גם לבני משפחתו. רבים סיפרו על עזרתו הרבה, על נדיבותו הבלתי רגילה ועל חום לבו. אחד מחבריו לעבודה, שהיה שנים רבות אחראי עליו, אמר: ״יוסף היה אדם צנוע שלא רדף כבוד ושררה. הוא בין האנשים הבודדים שהכרתי שטוב לבו הגן עליו בתפקידו ולא קלקל את אופיו. תמיד נשאר עניו, פשוט, שופע חיוך וטוב לב״.

רבים חזרו ואימתו דברים אלו. בין המספידים היה חבר הכנסת משה ברעם שאמר עליו ״יוסף היה אחד מעדת המופלאים האלמוניים של ותיקי ירושלים. הם נעלמים בזה אחר זה מתוכנו ואתם הולכת ומסתיימת תקופה יפה של פועלים וחלוצים מסורים, שבנו את העיר הזאת מחדש. הוא לא היה מראשי המדברים, אך בדרכו שלו פעל רבות למען עירו ומדינתו, שזכה לראותה בהקמתה צמיחתה ופריחתה״.

בלבם של בני המשפחה שמור מקום מיוחד לזכרו של אבא. נחמה פורתא מצויה בעצם עובדת מותו במדינה. לפחות זכה אבא להיקבר בכבוד, בהר המנוחות הצופה אל מול פני ירושלים הבירה הנצחית של עם ישראל, בשעה שרבים מבני משפחתו ועמו נרדפו, נרצחו ונשרפו על ידי הנאצים ואין יודע מקום קבורתם.

משורר האומה ח. נ. ביאליק היטיב לתאר בשירתו יתמות — את הרגשת היתמות, היגון והקדרות הרובצים על המשפחה מוכת האסון. מתוך שורות השיר בחרנו מלים החקוקות באבן המצבה:

לא עמד לבו, כי נשבר
ויפל תחתיו פתאום וימת בחצי ימיו
באחד מימי כסלו מצאו עצמותיו מנוחה
וכתובת קצרה מראשותיו
תעיד עליו נאמנה
פ. נ. איש תם וישר...

בלומה קריגר

בית ר' מאיר ברק

סבי ר' מאיר הכהן ברק נולד בראדיחוב, גדל ופעל בה, הקים בית לתפארת ונמנה עם המשפחות הנודעות בעיירה. היה יהודי אדוק וחרד למצוות, בעל הדרת־פנים וסמל הטוב ביחסים שבין אדם לחברו בכלל וביחסים אבהיים למשפחתו בפרט. אביו, ר' אליעזר, היה מוסיקאי, כתב תווים ומנגינות והוריש חוש מבורך זה לבניו אחריו. אחותו, באֶשע־פייגה מלמן, היתה המיילדת היחידה בעיר.

כמנהג הימים ההם ניהל ר' מאיר חנות למצרכי מזון, שממנה פירנס את משפחתו בכבוד וגידל בנים לתורה וחכמה. הוא ירש מאביו חוש מפותח למוסיקה וכן בניו, ובעוד הוא מיטיב לנגן בכינור והבנים מלווים אותו בכלים אחרים, קמה מעין תזמורת משפחתית, ששיוותה לבית אווירה מוסיקאלית חמה ומהנה. שמו כמנגן־אמן יצא לתהילה בעיירה ובסביבה והיו מזמינים אותו להנעים מנגינותיו להופעות ציוניות וגם לחתונות. בהפסקות היה משלב קטעי־סולן אמנותיים לשמחתם ולהנאתם של מביני דבר. הוא נפטר בשיבה טובה לפני מלחמת־העולם השניה.

סבתא חנה, חברתו בחיים של ר' מאיר, הצטיינה כעקרת־בית יהודיה, אשת־חיל ועוזרת בחנות וכמובן עוזרת בגידול הילדים וחינוכם.

ארבעה בנים ובת אחת גדלו בבית ר' מאיר וחנה ברק. הבכור, הוא אבי ברל, בעל סטודיו לצילום; זיגמונד — רופא־שיניים; בן־ציון — רופא־שיניים; דוד — גמר קונסרבטוריה בלבוב, מנהל־חשבונות במקצועו; והבת שיינדל פרמד.

שני האחים, ברל וזיגמונד, והבת שיינדל, התחתנו והקימו משפחות, ואילו בן־ציון ודוד לא הספיקו להתחתן וכולם ניספו בשואה. זכר יחיד למשפחה עניפה זאת נשארתי אני, רושמת הטורים הללו, שלאחר שעברתי תלאות השואה וסבלותיה, נישאתי בלבוב לאברהם קריגר, אף הוא ניצול השואה. זמן מסויים עוד נפל בחלקנו לנחול אכזבות מרות מהתנהגותם הבוגדנית של הגויים ביחס ליהודים פליטי החרב. שבעי רוגז ונדודים עלינו לארץ בשנת 1949, בה מצאנו חוף מבטחים ובה הקימונו בית בישראל העצמאית.

אבי ברל שירת בצבא האוסטרי בווינה, שם למד את מלאכת הצילום. בשובו מהשירות פתח בראדיחוב סטודיו לצילום, יחיד בכל הסביבה, ומקרוב ומרחוק באו

אליו לקבל את שירותו. יצויין במיוחד חלקו של אבי בספר ראדיחוב, שכל הצילומים המתפרסמים בו הם מעשי ידיו להתפאר. הוא נשא לאשה את שרה לבית זסלר מברודי, משפחת אמידים בעלי טחנת־קמח, ונולדו להם שלושה ילדים: פייגה׳לי, יצחק ואני בלומה. הוא היה ציוני, מעורה היטב בחיי הציבור והחברה בעיירה, היה חבר בוועדה הציבורית־ממשלתית לענייני מוראטוריום, היה חבר בוועד הקהילה וכו׳. כאמור היה מוסיקלי וניגן כינור ומנדולינה כראוי לבנו של ר׳ מאיר ברק.

הבת פייגה׳לי היתה כשרונית מאד והצטיינה בלימודיה. היתה חברה פעילה בתנועת הנוער ״גורדוניה״, שחקנית־חובבת בחוג דרמתי בעיירה, וכן עזרה לאבא בסטודיו.

הבן יצחק ניחן אף הוא בכשרונות מצויינים. בחוברת, שהיתה מתפרסמת מדי שנה מטעם בית־הספר היה מתנוסס שמו כתלמיד מצטיין. התלמידים הגויים, אף־על־פי שהיו אנטישמיים, אהבו את יצחק ואמרו: Precz z zydami ale Izio z nami כלומר, הלאה היהודים, רק יצחק אתנו. לאחר שגמר לימודי־תיכון בראדיחוב, התחיל ללמוד רפואה בלבוב בימי הכיבוש הרוסי אך השואה הקדימה לבוא ושירת חייו באמצע נפסקה. פייגה׳לי ויצחק נלקחו לבלזץ יחד עם האם ושם הושמדו. אבי, שבע־שכול, נשאר לאנחות עד הסוף המר ואחרי האקציה השלישית בראדיחוב הועבר לברודי ושם הושמד.

אני ברחתי ללבוב אחרי האקציה השלישית, שם הסתובבתי במשך שנתיים בחסות ניירות ״אריים״. התגוררתי בבית משפחה נוצרית. עבדתי בבית־דפוס והשתכרתי למחייתי. אך נתקלתי בבעיות רבות, שרק בדרך נס יצאתי מהן בשלום. במצבי המחופש היו לי הזדמנויות להקשיב לשיחתם של גויים, שלא נזהרו בלשונם בפני על יחסם ליהודים, שלא זו בלבד שלא הביעו כל רגשי חרטה על כל מה שעוללו ליהודים, אלא אדרבה, הצטערו על כך, שעוד נשארו יהודים בודדים בחיים. למרות חזותי וניירותי האריים נקלעתי לעתים לסיטואציות מסוכנות ביותר. כך למשל שמור בזכרוני מקרה אופייני. יום אחד, בלכתי ברחוב עם חברה נוצריה, פגעו בנו ששה אנשי גסטפו ושאלו לתעודה, ומשלא היתה ברשותי הביעו נכונות ללוותני הביתה, כדי לקחתה משם. בעוד אני אובדת עצות הופיע קצין גרמני בעל דרגה גבוהה מהם ונזף בהם על שהם מטרידים אנשים ברחוב ועד שהם מתדיינים ביניהם הצלחתי לחמוק מידיהם ולברוח. המאורע הזה עשה עלי רושם עמוק והשפיע השפעתו על נטייתי להאמין בהשגחה עליונה.

ביוני 1944 פגשתי את בעלי לעתיד בלבוב, שם אירגן ועד־הצלה יהודי. תוך מגעים בענייני הוועד הכרנו אחד את השני ולא עבר זמן רב והדבר הוכתר בהצלחה ושם באנו בברית הנישואין. משם עברנו לקרקוב ושהינו שם כשנה. הפוגרום הפולני בקלצי שימש הזהרה והחלטנו לעזוב את המקום ולחתור לקראת

עליה לארץ־ישראל. עברנו את גבול צ׳כיה עם המדריכים הא״יים והגענו לגרמניה. משם נאספנו על־ידי מארגני עליה ב׳ ועלינו באווירון לארץ־ישראל.

בראשית צעדינו בארץ נהנינו מהכנסת־אורחים אצל משפחת בעלי בחיפה. בינתיים רכשנו לנו דירה בגבעתיים ושם נולדו לנו שני בנים, שחונכו על ברכי המסורת היהודית ובכך קיימתי את נדרי במלואו. אחרי שגמרו בית־ספר דתי המשיכו בהשכלה אקדמאית, האחד גמר את חוק לימודיו כמהנדס אלקטרוני והשני לומד רפואה באיטליה. שניהם מילאו את חובתם בשירות צה״ל, הגדול במלחמת ששת הימים ושניהם במלחמת יום־הכיפור.

לדאבוני, נפטר בעלי בגיל שישים.



מימין שורה עליונה: מנשה טשופ, שיינדיל וסר, יהודה קראץ, חיה פרידמן, ברוך אקר, טולצי קורצר, גולדי לשצובר, פאקי פלאה, הינדה לויט, שמעון בריא.
שורה שניה: משה לויט, מיכאל שראגע ואחרים.

בתיה ויינברג

בית אבא־אמא — יוסף ומוטיל קלנר

ר׳ נחמן קליינר, סבי מצד אמי, נפטר כשהייתי צעירה לימים ועל כן איני זוכרת כיום פרטים מיוחדים עליו, ואילו סבתי ינטה קליינר, שהאריכה ימים אחריו, היתה נודעת בעיירה בצדקותה ובנדבת לבה, כעסקנית ציבורית, שצרכי הכלל היו בראש דאגתה ואף גמלה צדקה וחסד לכל נצרך.

בצעירותה עבדה ינטה קליינר בבית־המשפט בראדיחוב ככתבנית ומשום כך כינו אותה בעיירה: ״די אדוואקאטין״. למעשה לא היה זה כינוי בלבד, אלא שימשה מעין יועץ משפטי. בראדיחוב היו הרבה סוחרים זעירים ובעלי־מלאכה קטנים שהיו מטופלים בענייני מסים ובבעיות אדמיניסטרטיביות וכיו״ב. בהיותה מעורבת בדעת עם השלטונות, היתה מושיטה יד עוזרת לכל חינם אין כסף, אם ע״י יעוץ ואם ע״י כתיבת בקשות. יתירה מזאת, בגלל פקחותה הטבעית, ששמה יצאה לתהילה ברבים, הביאו לפניה הסוחרים כל סכסוך כספי והיא השכילה ליישר את ההדורים ולהשכין שלום ביניהם.

הגב׳ ינטה קליינר הקדישה מזמנה וממרצה התוסס והיוזם לטובת העיירה בכלל. היא יסדה את מוסדות־הציבור החיוניים בעיירה, כמו: ״ביקור־חולים״, ״גמילות־חסדים״ וכו׳, שמטרתם היתה להושיט עזרה רפואית וכספית לכל נצרך. היא שימשה דוגמה לאחרים בבקרה בעצמה בבתי עניים לשמוע את צרת לבם וכן הדריכה את חברי האגודה כיצד לטפל בחולה העני עד בוא הרופא ולאחריו.

מעשים טובים כאלה כהנה וכהנה נזקפים על חשבונה והם השמורים בלבותיהם של שרידי העיירה. אלה שימשו מצבה לעוסקת בצרכי ציבור באמונה, שעליה ועל שכמותה מושתתות היו הקהילות היהודיות, שהיו ואינן עוד.

הורי, יוסף ואטיל קלנר התגוררו בראדיחוב, שם נולדו להם ארבעה בנים ושתי בנות: לייב, נחמן, משה, חנה, ישראל ורושמת הטורים האלה — בתיה. בשנת 1930 עברו ללבוב, שם שלחו במסחר ידם והתפרנסו בכבוד. כיהודים שורשיים, שמעשי אבות נר לרגלם, נתנו לילדיהם חינוך יהודי יסודי וגידלו אותם למצוות ולמעשים טובים ברוח ישראל מדור דור. חיי היהודים תחת השלטון הפולני העויין

בדרך כלל לא היו סוגים בשושנים, אך חיו את חייהם בתקווה לימים טובים יותר שיבואו.

חמישה חודשים לפני פרוץ מלחמת העולם השניה עליתי לארץ בדרך בלתי־ליגלית והשארתי את ההורים וילדיהם, כולם קטנים בגיל בית־ספר, בתקווה להעבירם אלי במשך הזמן. אך לא כן רצה הגורל וכולם הושמדו בשואה הגדולה מידיהם הטמאות של המרצחים הנאצים וגרוריהם האוקראינים והפולנים. עוד הספקתי לקבל מכתבים אחדים מהבית וגם מסבתא ינטה, בהם הביעו רגשי חרדה לבאות, נוכח העננים השחורים שכיסו פני השמים. הם שמחו לפחות על כך, שעלה בידי להגיע בשלום לחוף מבטחים. אבא, שהיה מחסידי הוסיאטין, שעודדו עליית יהודים לארץ־ישראל, ביקש ממני במכתבו לבקר בארץ אצל הרבי מהוסיאטין ולהפיל תחינתו לפניו, שיבקש רחמים על היהודים בכלל ועליו ועל משפחתו בפרט הנמצאים בצרה גדולה. אולם גזר־הדין כבר היה חתום. לרגל חיסול גיטו לבוב, עברו ההורים ומשפחתם לראדיחוב, בתקווה למצוא שם מחסה ומפלט. אך למרבה הצער חוסלו שם יחד עם כל יהודי העיירה, הי״ד.

בהיותי חברת ״החלוץ״ של המזרחי, פגשתי את בעלי לעתיד בקיבוץ־ההכשרה, שם הכרנו איש את רעהו וקשרנו את גורלנו ואף עלינו שנינו לארץ־ישראל בעליה ב׳. ראוי לציין, שעוד היינו מן המאושרים, שהגענו במשך שמונה ימים ולא ידענו טעמם של התלאות, הטלטולים והסכנות, שהיו מנת חלקם של המעפילים שבאו אחרינו. ירדנו בכפר אביחיל שליד נתניה במבצע־הצלה דרמתי ביותר בעצם ימי הפסח, מעין יציאת מצרים וקריעת ים־סוף פרטיות.

דרך התאקלמותנו והתאזרחותנו בארץ עלתה יפה, אם כי לא בלי חבלי־קליטה ראשונים, וביחוד עם פצע שותת דם בלב על הנפשות היקרות, שלא זכו לעלות. נחמתנו היחידה ותקוותנו להמשכת שרשרת המשפחה שלא תינתק, הם שני ילדים מצליחים שגידלנו בארץ: בן רופא ומשרת בצה״ל ובת מתכנתת — שניהם נשואים.

צפורה גרינברג־בן חור

לזכר בני משפחתי

אבי יוסף גרינברג ז״ל הגיע בצעירותו לראדיחוב מרוסיה וכאן הקים את ביתו. הוא היה תלמיד חכם במלוא מובן המילה, חניך ה״ישיבה״ וחסיד של הרבי מבלז. בראש קבוצת לומדים היה מסיים כל שנה מסכת בש״ס. היה גם איש מתקדם ומשכיל ספוג תרבות מערבית ויהודית וציוני נלהב. מובן שלא יכול היה להביע בפומבי את דעותיו לפי שהאווירה בעיירה בזמנים ההם היתה חסידית־חרדית.

זכורתני שכאשר התפרסמה הידיעה המשמחת על מתן הצהרת בלפור, מצא אבי עוז ונשא נאום בבית הכנסת הגדול על נושא זה ועל חזהו סרט כחול־לבן. ואמנם כעונש על מעשהו זה, הורחק מהבלוז שטיבל. עוד זכורים לי ערבי חורף בהם היה אבא מקריא מהספרות הקלסית שלנו: ביאליק, גורדון ואחרים. האוירה בבית השפיעה גם על הילדים ואחי הבכור הרש לייב גרינברג, עמד בראש הסניף הציוני בעיירתנו, פעיל ומפעיל בארגון, הפצת שקלים, ערבי אמנות הצגות וכו׳. אף אני הושפעתי וכתוצאה מכך עליתי ארצה, לצערי אני היחידה שזכיתי לכך. כל המשפחה נספתה ע״י הצוררים הגרמנים.



מרים מנקר־קניוק

על בן-ציון פלץ
שנות ילדות

(תרע"ד/1914 — תשל"ב/1972)

עיירתנו ראדיחוב, ליד לבוב שבגליציה המזרחית, היתה עיירה יהודית קטנה טיפוסית שתושביה התפרנסו על המסחר הזעיר והנסיעה לירידים ושווקים. הבתים עמדו אחד ליד השני והחיים התנהלו בצוותא.

משפחת פלץ היתה לא רק שכנה לנו, רק מטרים ספורים מבית אל בית, אלא שמצד אמא, שגם שם משפחתה היה פלץ, היינו גם קרובים. עד עלותי לארץ היינו, איפוא, כמעט במחיצה אחת ובתור כזה הכרתיו עד גיל 15—14 שנה.

את חינוכו היסודי קיבל בבית ספר ממשלתי פולני, לאחר מכן נסע ללבוב, ללמוד בבית ספר למסחר. משפחתו של בן ציון ז"ל היתה ברוכת ילדים: 4 בנים ובת ולפרנסה היה צריך לא מעט ונדרשה גם עזרת המשפחה. לשם כך נסעה האחות הבכירה לארצות הברית בכדי לעזור משם בכסף ואולי גם בהעברת ילדים לאמריקה. במסגרת תכנית זו הועידו ההורים גם את בן ציון להגירה. אולם רצונו היה אחר, הוא יצא להכשרה ומכאן דרכו לארץ.

עם הגיעו לפתח תקוה אצתי לקבל ד"ש חיה מהבית. אולם בן ציון, כדרכו בקודש, קריר ומאופק מוסר על הבית הישן במשפטים ספורים.

דרכו בארץ ובקבוצה הרי היא ידועה לבית אושה.

ישראל ענברי

המתמיד

כך ראינו את בנציון בימים הרחוקים ההם: צנוע, מהורהר ומכונס בעצמו, ממעיט בדיבור ונושא בעומס, לפי כוחו ואף למעלה מכוחו.

היינו חבורת צעירים בגיל העשרים ופחות מזה, חניכי תנועת "הנוער הציוני", העוברים תקופת הכשרה בחווה החקלאית בכפר ביסטרה שבשלזיה הפולנית.

הרוב המכריע של החבורה היה נוער לומד מערי גליציה, שנטש את ספסלי הלימוד וגמר אומר להכשיר עצמו בעבודה פיסית לקראת העליה לארץ. מעטה היתה העבודה בחווה עצמה, מחמת מיעוט הקרקע ומיעוט אינוונטר חקלאי, ועיקר התעסוקה נמצא בעיר הסמוכה ביליץ (או ביילסקו — בפי הפולנים).

לא קל היה להשיג עבודה לעולי־ימים, רובם מעודנים ו"נקיי־כפיים" כפשוטו של דבר. ורק הודות למאמצי השתדלות של הפטרונים הציונים בביילסקו נאותו כמה תעשיינים יהודים להעסיק את ה"חלוצים הצעירים" בעבודה בלתי מקצועית.

ממקומות העבודה הקשים ביותר היה בית החרושת לאמאיל, בו עבדו בשלוש משמרות ביממה. לעבודה קשה זו התנדב בנציון ז"ל.

זכורני, באחד הערבים יצאנו כמה חברים לבקר ביקור פתע במפעל, שבו עבד בנציון במשמרת לילה. משעברנו את שערי בית החרושת והוכנסנו פנימה, נדהמנו ונשארנו עומדים פעורי פה. קרוב לארבעים שנה חלפו מני אז, וכאילו זה היה אתמול, אראה בבהירות מלאה את מראה האימים של כבשן־האש הלוהט, הבולע את הקדרות המוגשות לו. מה נדהמתי לראות את חברנו בנציון, הרכון ליד הכבשן, כשפניו לוהטים והוא נחפז ומאמץ כל שרירי גופו הצעיר כדי להספיק ולספק את מכסת הכלים בידי האומן העויין הממונה עליו.

כדאי לזכור ולהזכיר: בכל המפעלים בהם עבדנו, היינו יהודים יחידים בין המון גויים פולנים, שונאי־ישראל מובהקים, שאינם מסתירים שנאתם אלינו ונטפלים לכל עילה קלה להציק לנו.

אין ספק, בנציון חש מבשרו את היחס החם של ה"חאם" הפולני הממונה עליו. אך הוא עמד במבחן, נשא במאמץ הפיסי ובמתח הנפשי והמתמיד בעבודה. היתה זאת אחת מתכונות נפשו היסודית — התמדה.

שונה היה בנציון מחבריו בהכשרה גם בעולמו הרוחני: היה קורא הרבה ומעיין הרבה (והכוונה למושג היהודי רב־המשמעות: עיון — ספר). שם, בנוף הפסטוראלי בשדות הסמוכים למרגלות הרי הקרפטים, ליד מימיו הצלולים של הנהר ביסטרה, שוטטתי לא פעם עם בנציון ז״ל, משוחחים בהוויות אדם ועולם, על הארץ — הארץ הנכספת ועל ערכי יהדות. (הוא היה מן המעטים שבחבורה שרכש גם השכלה יהודית). שונה היה בנוסח דיבורו ודרכי תגובותיו, לא סער מזג ולא להט ויכוח, כי אם מתלבט, מהסס ואכול ספקות מעיקים. דומה, רננת הילדות וחום נעורים פסחו עליו והוא בגר בטרם זמנו.

לאחר עשרות שנים של פגישות חטופות בארץ — נתגלתה אותה דמות ואותן תכונות נפש, אלא שנתגבשו והעמיקו יותר. תמיד מהורהר ומכונס בעצמו, תמיד טרוד ועמוס לעייפה, ותמיד דבק בתפקיד אחד שאינו נותן לו מנוח.

ואזכיר פגישה אחת באחד מימי המתח והחרדה — והרי ימים כאלה אינם נדירים בארץ. היה זה ערב מלחמת ששת הימים, בגני התערוכה שבתל־אביב, שם נועד כנס ארצי של מגדלי העופות. מעטים מאד הגיעו לכנס והסיבה להעדרות היתה מובנת מאליה אך בנציון בא. לשאלתי, הכיצד נפנית והגעת, השיב כדרכו קצרות: ״צריך להמשיך בכל התנאים...״ דרך מחשבה טיפוסית לבנציון המתמיד.

כך המשיך והתמיד לאחר מכן, בכל שנות חייו, בכל התנאים, תוך מאמץ נפשי ופיסי ותוך מאבק פנימי, ובאין יודעים מצוקת נפשו, עד — שהלב התמרד ולהתמדה בא הקץ — — —

בן-ציון פלץ ז״ל

בהרי יהודה

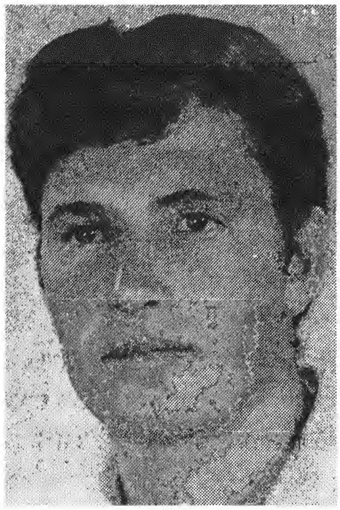
על רכסיך אעפיל אטפס ההר
על שכמי הזקוף מקוש מעדר
רגלי אכוון במסלולי היער
ולא אהיה כמו עד כה זר גם גר.

ועלי הקרחת עוד יסרק הרוח
בלורית עצי אורן וסבך ענפיהם
ואיך עוד ינהרו יחושו כתה לנוח
אותם שרב היום יגרש מפנותיהם.

זמן צאת האור ועד־כוכב הנץ
אעדור, ארכך את קושי רגביך
יגדל, יתנשא בגאון כל עץ
ידי עמל חרוץ נטעו בשפועיך.

בשטחי הסלע גם ישתרע הצל,
שבחסותו יצורי שיר יקננו
ועל מיתרי כנורם מתנת טבע — האל
במקהלת המשגב רון ירננו.

קרית ענבים, 1935



יהודית גרינברג לבית שורצנברג

לזכר יוסף שורצנברג,
שנפל על כיבוש ירושלים

אחי יוסי נולד בהרצליה ביום ד׳ אדר תש״ה, 17.3.45 להורינו שרה ומאיר שורצנברג. ילדותו כולה, עמדה בסימן רצונו העז לסייע להוריו בכל עת. מסירות אין גבול וקשר הדוק לבית איפיינו את כל נתיב חייו.

בבית הספר העממי התגלה יוסי כצעיר שקט וממושמע. הוא הירבה בפעילות ספורטיבית, בעיקר בשחייה ובכדור־רגל, ועם זאת מצא מספיק זמן לעסוק בתחביב אחר, אותו הועיד לו כמקצוע: אלקטרוניקה. משיכתו לענף טכני זה הובילה אותו עם גמר לימודיו בבית־ספר העממי, לבית הספר התיכון מקצועי ״מקס פיין״. כשסיים בית ספר זה בהצטיינות, תיכנן יוסי את השלב הבא בחייו בלימודים בטכניון. אך לפני כן חייב היה להשלים את שירותו הצבאי.

כבוגר בית ספר תיכון מקצועי, עמדו בפניו אפשרויות בחירה שונות בכל הקשור לעתידו הצבאי. אך יוסי, שלעולם לא נרתע מלהתמודד עם אתגרים קשים, בחר באפשרות הקשה והמסוכנת מכולן: התנדב לצנחנים.

ביחידת הצנחנים שירת כטכנאי קשר, כשהשתחרר מהשירות עבד ללא ליאות וחסך אגורה לאגורה לשם מימון לימודיו העתידים בטכניון.

יוסי נפל במלחמת ששת הימים בפריצה לעיר העתיקה בירושלים. בתפקידו כטכנאי קשר, נשלח לתקן מכשיר שהתקלקל. הרחוב המוביל אל רחבת מוזיאון רוקפלר היה גלוי לאש האויב. כדורים שרקו, פגזים התפוצצו סביבו אבל הוא לא נרתע וזינק אל המכשיר לתקנו. תוך כדי זינוקו נפגע ונפל בעוד כלי התיקון בידו. בן עשרים ושתיים היה במותו, יהיה זכרו ברוך.

ג. קרסל

המתמיד ב"תורה ודעת"

"יתברך הבורא וישתבח החונן לאדם דעת, שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה לסיים את העשור הראשון של 'תורה ודעת' ולפתוח את העשור השני של עבודת־קודש זו: ללמוד וללמד תורה חכמה בינה ודעת ולהרוות כל נפש צמאה לדבר ד', מהמקורות הטהורים והזכים, שהם חיים למוצאיהם" — כך השיח את לבו ידידנו, מורנו ורבנו יעקב דב רענן בגליון העשור של השבועון. ואכן הוא הגדיר יפה את תכונתו של השבועון ואגב, גם את פעלו האישי, שכן מכל גליון וגליון "נשקף" לנו כביכול העורך, המפיץ תורה ודעת ברבים בחן ובנוי.

פנים לאין קץ לתורה. רי"ד רענן בחר בדרך משלו, בליקוטים מובחרים מאוצרותינו המשופעים במשך הדורות עד ימינו ועד בכלל. וגדולה מזו עשה, כפי שהגדיר זאת ר"א וילדר, הוא נוהג לכרוך גם אקטואליה והוויות ימינו, ללמדנו, כיצד יש באוצרות אלה לפרנס ולהזין גם את בני הדור, שבדרך כלל התרחקו ממעיינות אלה.

התמדה זו של רי"ד רענן, תכונה שאינה מצוייה היא בימינו אלה. אין זאת שחיבת התורה "מריצה" אותו, הלא היא הזיקה השרשית שינק בכור מחצבתו בגולה והביאה לכאן. והמופלא שבדבר, שתמורות הזמן לא פגמו כהוא־זה בזיקה זו ואדרבא היא מופיעה באור יקרות ודווקא בימים גורליים אלה לעמנו כאן בארץ־ישראל ובמדינת ישראל.

יוסיף רי"ד רענן לשחות בים התורה והדעת ויוסיף "לגרוף" עמו עמיתים ושותפים בפעלו. אנו, הנהנים מזיו השבועון מדי שבוע בשבוע, נברכהו באריכות ימים ובהמשך פעלו המבורך לאורך ימים ושנים. הזיק שנדלק בראדיחוב הפך כאן בארצנו לנר תמיד ואשרי ההולכים לאורו.

אליעזר וילדר

תורה ודעת

ימי היכרותי עם ר׳ יעקב רענן, איש ראדיחוב, העורך ומוציא לאור את השבו־עון ׳תורה ודעת׳ זה השנה השתים־עשרה, הם קצרים ומעטים. הרי הם כמספר הימים בהם אנו עסוקים יחד בהכנת ספרנו לזכר הקהילות הקדושות שעלה עליהן הכורת בזמן השואה. גם לאחר שנכנסנו יותר לפני ולפנים של עבודתנו המשותפת לא הכרתי את האיש די צרכי ולא ידעתי על פעלו. אין זה מטבעי להתעניין במיוחד בשיחו ושיגו של האדם עד שהכורח איננו מביאו לידי כך. והנה הופתעתי באחד הימים הפתעה גמורה כשקיבלתי ״דפים״, שבועון בשם ׳תורה ודעת׳ ערוך על ידי עמיתי יעקב רענן והמוקדש לענייניו של חיי עולם. הדברים ערבים. יש בהם טעם ויש בהם ריח והם דברים שהכותרת ״תורה ודעת״ הולמתם.

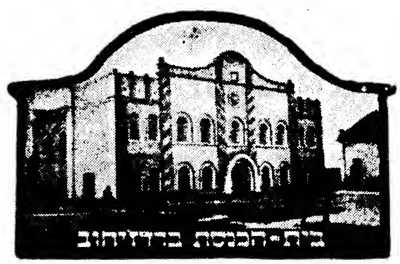
ואם אני מעלה כיום בספרנו את מיטב פעלו של איש סביבתנו ר׳ יעקב רענן, הרי זה משום שנתגלה לפני דבר שכדאי להתחשב בו! בעיירות סביבתנו נולדו וגדלו אישים ברוכי כשרון ומעש, אשר את שמותיהם ופעלם העלינו בספר זה. ראיתי והנה לפנינו כיום ר׳ יעקב רענן גם הוא איש סביבתנו מראדיחוב, נתן את ראשו בעול התורה, למד בבית המדרש יחד עם אחרים גמרא ופוסקים והנה פרש נכנס ל״בני עקיבא והחלוץ המזרחי״, עלה ארצה ופניו לא להמשיך ׳הישיבה׳ ולא לפקידות, כי אם לעבודה חלוצית מפרכת. הוא טועם את טעם חוסר עבודה ובוודאי גם בימים ההם חוסר לחם, ממלא תפקידים חלוציים לאומיים באמונה ובמסירות והנה, הוא לפנינו כיום ללא תוארים אקדמיים או רבניים ולמרות זה משנתו סדורה לפניו די צרכו והרי פעלו לפנינו ״תורה ודעת״. הוא מוציא לאור ומפיץ שבועונו מדי שבוע בשבוע, המוקדש לפרשת השבוע, פסוקי המקרא מפורשים ע״י חכמינו הראשונים והאחרונים, מעלה לפנינו פנינים יקרות וחורז אותו מחרוזות בכדי לזכות את הרבים ומוסיף משלו בשאלות אקטואליות ומענייני דיומא, למצא גזירה שווה, מוסר־השכל ופול־יוצא למצבנו כיום, ענייני היתר ואיסור, מוסר וטוהר המידות שעל איש ישראל לנקוט בהם וכיוצא באלה. ואם לא די בכך הרי גם מדור ״בשבילי הלשון״ ו״פרפראות״, שיחות חולין של תלמידי חכמים שצריכות לימוד.

אין פלא איפוא אם ב"הדואר" שבועון של ההסתדרות העברית באמריקה אנו מוצאים: "התוכן של השבועון הזה(תורה ודעת) הוא מאלף ומלבב גם יחד וכו' וכו'— — —"

אברהם משה נפתלי, מפרש התלמוד ובעל "התלמוד ויוצריו" כותב: "שמחתי מאוד לקבל גליונות שבועונך החשוב. עיינתי בהם בכובד ראש ובהנאה מרובה. יישר חילך, הכל ערוך בסדר נאה וטוב טעם"

הרב משה צבי נריה: "רב תודות לך על שהנך מזכה אותי ב"דפים" הנאים של "ילקוטך" השבועי. רבה הברכה בלקט העשוי בטוב טעם ודעת".

ומי אני כי אוסיף? אברך את יעקב שיוסיף תורה ודעת לזכות בהן את הרבים, כדרכו, שלא על מנת לקבל פרס, ושאין פרנסתו בכך, והעושה את עבודתו ללא כל עזרה מבחוץ, ואיננו עייף — יישר כוחו ויגדל חילו.



בית-הכנסת בדרזיהוב

הנוער הציוני המאורגן בראדיחוב



שורה עליונה: שמות שנקבעו: 1) נחה קופרשמיט 2) הניה קורצר, 5) משה ברנקא 7) גולדה צנר 9) שושנה גולדשטיין 10) פישל פיש 11) רחל גולדשיידר 13) גולדה לשצובר 14) זאב (ווערוי), רוקר 17) מנדל טשופ 20) חיה שראגע 21) זליג קרנץ 22) יהודית קרנץ ובנם ססה 25) לאלו ווארם



שורה עליונה: שמות שנקבעו: 1) נחה קופרשמיט 2) הניה קורצר, 5) משה ברנקא 7) לעצטער, ישראל הערש אדלר, אובער אברהם.
שורה שניה מימין לשמאל: גערטוואגן משה, רפאל ווסר, אקר לייב, קופרשמידט הינדה, טאשמע בנימין, איסר ברח, אלה ברין, נפתלי ברח, מעלר בת יעקב, מנקר יוסף, ליבער שפירא, אברהם שארגעל, איסר חרפ, מלכה אדלר.
שורה שלישית מימין לשמאל: שרה לעצטער, בריינדל שארגעל, מארי זקס, רבקה אובר, שושנה ויסמן, חיה סאמעט, שבע מילר.
שורה אחרונה מימין לשמאל: מלכה סאמעט, שרה שרגעל, ברוריה לעצטער, פנינה ברין, געניה גערטוואגן.



שורה עליונה משמאל לימין: 1) אדלה שומן 2) אורי שטרנברג (3—4 לא ידועים) 5) גרטוגן 6) שושנה גולדשטיין 7) גולדה צענער 8) שלמה קעניג 9) רוזה צענער 10) אקר בת צבי אריה 11) מנדיל טשופ 12) דראק ישראל 13) אטיל רוזין 14) לא ידוע 15 אבנר שור 16) קלמן בריא 17) אטיל גרינשפאן 18) ליאני אונגר 19) מינדיל סנדל 20) רחל גולדשיידר 21) סאמעט לאה 22) יוחנן געווירץ 23) חאצל ווייצבערג 24) לאלי ווארם 25) חוה בריא 26) שפירא ליבר 27) משה ספיר 28) שיינדיל קופרשמיט 29) רעכצי לאשצובר 30) מיכאל שראגע 31) אסתר טשופ 32) זליג קרנץ 33) געלי פרידמן 34) גולדה לשצובר 35) דב טשופ 36) ליבע חאַראַפ 37) משה בארננקא 38) רבקה צאפון 39) טעמא שראגע.



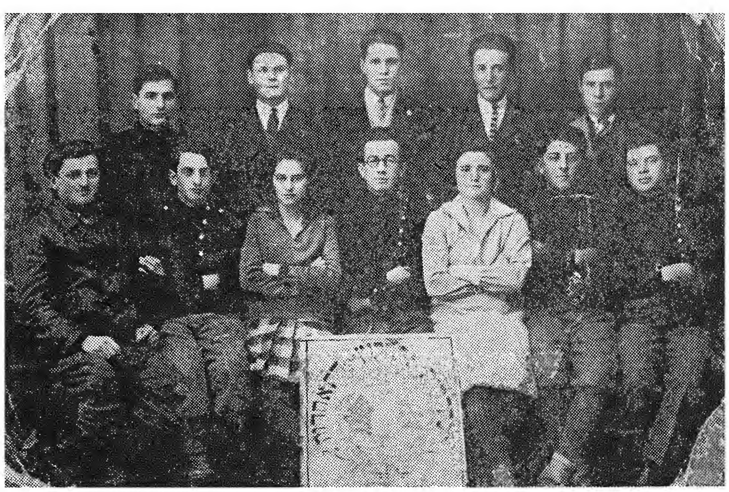
שורה עליונה מימין לשמאל: יצחק שרגא, געלא פרידמן, ברל אקר, רייטר יוסף.
שורה שניה: אקר — בת צבי לייב, רחל גולדשיידר, רחל פרידמן ופישל פיש.
שורה שלישית ורביעית: גולדה לאשצובר, סלקה ליפץ, זליג קראנץ, שרגא, גערטוואגן משה, גערטוואגן נוניע.
שורה אחרונה: גאלדה רוזן.



בית ספר "התקוה", שנת תרפ"ג



שורה עליונה משמאל לימין: יוזי שראגע, אביגדור קליינר, אלעזר אקר, משה ברמש, דוד אבער, אברהם באטקנעכט.
שורה שנייה יושבים: משה שורץ, פולדי קראם, פנינה ברין, זליג שקולניק, ברלה אקר,



השלט: הסתדרות החלוץ התאחדות ע"ש יוסף בוסל בראדיחוב.
עומדים מימין לשמאל: מאטיל ציגמן, יוסלי רייטר, ליפא שפירא, ציגמן ויבל"א קניג יעקב.
יושבים מימין לשמאל: שקולניק מאיר, פטשעניק, תלח"א פשי שכטר, לשצובר איצי, אדלר והאחרון משה לצטר.



שורה עליונה מימין לשמאל: הששי: מאטיל אלצופראם, שמואל בריק, יחיאל מנקר, טולצי קורצר ותנצ׳י לשצובר.
שורה שניה מימין לשמאל: שרה קראץ, גיטל שטריקר, סלקה אקר, לאה ייסמן, נתן ברח, מ. מילר, שנקה וסר.
שורה שלישית מימין לשמאל: מנקר, אדל מאיר, בריק הצעיר, לשצובר הצעירה, אסתר מאיר ועוד.



ברית טרומפלדור ראדיחוב



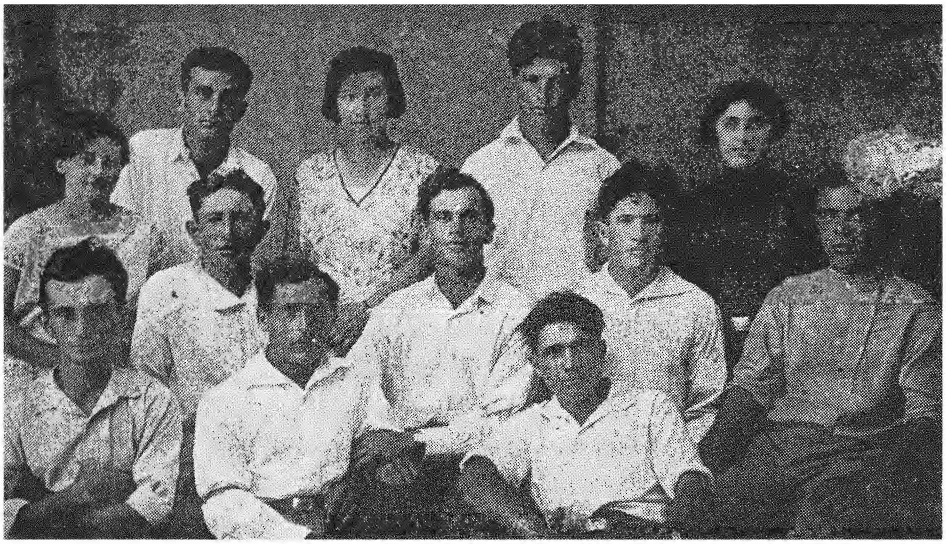
השלט : גדוד הכשרה בית״ר ״תל־חי״ בסטנין שנת תר״ץ. Sierpien 1930,
בראשותו של זליג קרנץ ומשה ברננקו



משמאל לימין: 1) מאיר ברח 2) שמואל כץ 3) מאטיל מילר 4) זלמן סגל 5) מיכאל שראגע 6) אנשל קוטין 7) אברהם ברח.



מימין לשמאל: סוניה גיטרמן, סבינה אפלפלד, פייגה באטאליאן לבית שורצולד.



מימין לשמאל: 1) צפורה שראגע קפצן 2) צבי קפצן 3) רבקה מנקר 4) ו״וד קליין.
שורה שניה מימין לשמאל: 1) לא ידוע 2) יצחק קפצן 3) צבי שראגע 4) לא ידוע 5) אדל מאיר.
שורה שלישית מימין לשמאל: 1) לא י״וע 2) ראובן קר׳נץ 3) גרוסמן אברהם 4) שטריקר אהרן.



השלט: Z.K.S. kadima — איגוד הספורטאים היהודי
ברל הורביץ, הרשיל מילר, שמעון רוס, אלקי קר׳נץ, מנחם קופרשמיט, נפתלי ברח, ולטי סגל ומנדל מאטיל.



1) איציק לייב זינגר 2) יחיאל ברש 3) דיוואלד ברוך 4) פינצק אנרייך 5) משה ציגמן
6) מרדכי מילר 7) אנשל קוטין 8 יעקב ליידר 9) מאיר ברח 10) מאיר ווינדבייטל.
יצחק באראק בן דב.



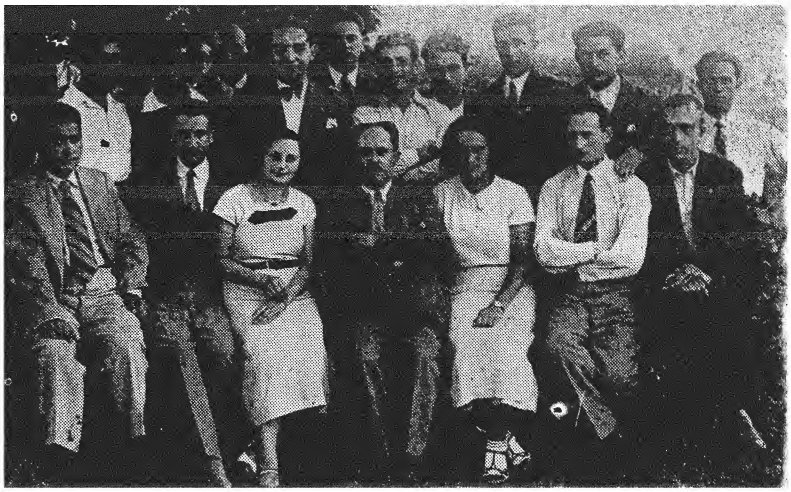
מימין לשמאל: ישראל זילברמן, איזיו וסר, מאטיל קליין, ליפא
רוס, ליפא וינדבייטל



לעיל מימין : משה, מרדכי, שושנה ויעקב שמואל ויסמן
שורה שנייה : יהושע, נסיה ובנה יהושע, גיטל, ההורים : צבי אריה וצילה, צפורה והניה נש. קראוס
שורה שלישית : טוסיה, אנשל, ציונה נש. אוברמן



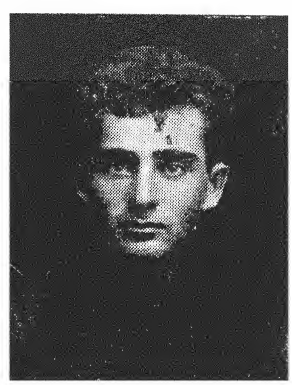
תנועת נוער "גורדוניה" ביניהם : גימפל יוסט, חיים מנקר, יצחק (איטשאלי) ברק, קראם פולדי



שרה ליפץ בחברת קבוצת הכשרה "אחוה" בדרוהוביטש



זיידה ודוד באראק



דוד קליין
המנציח בנו יהושע

בתי אב בראדיחוב

בית יעקב רענן



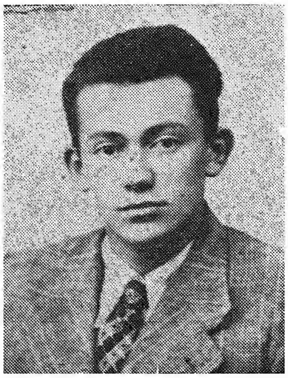
האחים והאחיות
למעלה: חיים, בלומה, אליעזר
ליפא רחל ודבורה.



יושבים:
הסבא ישעיהו הלוי גינואר והסבתא חיה.
עומדים: האמא חנה ביילה, אחותה אסתר
והאח ירחמיאל.



קופרשמיט נחמן ורעיתו אה"ב.



יצחק באראך



מימין לשמאל: קיילע בריא, שטיינברג רחל,
ותלח"א שושנה ליידר



פריידה דיסטנפלד, לבית שכטר וילדה
חיים מרדכי



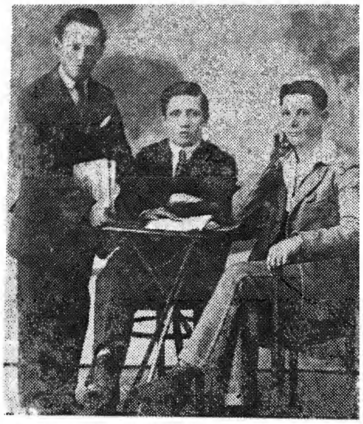
מנדל לצטר ורעיתו בעת ביקור אצל בנם.
ישראל, אשתו ושלושת נכדיהם בקיבוץ
"עין חרוד"



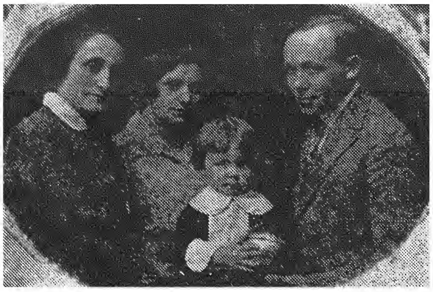
מימין לשמאל: שמעון שכטר, ההורים — ישראל
לייב ורבקה שכטר, הבן שמואל ואחד הנכדים.



מימין לשמאל: פייגה ברק, פפי ברין, מורה לעברית בשם שכטר, קלמן בריא, שרה שארגעל, ועוד מורה לעברית.



יוסף סגל, ישראל איסר קראץ, נתן ברח



מימין לשמאל: זיידה ברק ובנו יוסף, שרה פייערשטיין,ביילה ברק לבית אקר



סוניה גיטרמן, פייגה באטאליאן לבית שורצולד



שורה עליונה מימין לשמאל: יוכבד לבית שטיינוורצל, חיה ברח, שרה שטיינוורצל, שפרה פראם, קורח חנה וברכה צאפון.

שורה שנייה: צפורה בן חור לבית גרינברג, רבקה סנדל פינטוב, רבקה שראגע ושרה ליפץ



עומדים למעלה: 1) חיה אלטרמן 2) יוסף מנקר יושבים: 3) אטיל קוך לבית גרטוגן 4) שמואל גרטוגן 5) ליפא קיטשעס 6) סופיה לצטער 7(שושנה ליידר 8) עקער דב.

בני ראדיחוב בישראל



מימין לשמאל: זליג ארנשטיין, מלכה סמט, בלומה קריגר ברק, לאה קב ונקי, פלטיאלי שרה.



למעלה: פראם שפרה, אברהם אובר ז"ל, יצחק קופרמן
שורה שנייה: שרה ליפץ, ישראל צייגר, בתיה זילברגר, דוד מנקר.



מימין לשמאל לעיל: שמואל גרטוגן, יעקב ליידר, סופיה לצטר, שושנה ליידר, נפתלי ברח, שפרה פרום, בתיה זילברגר ובעלה אברהם זילברגר, לישון חוה, יוסף מנקר, חיה אלתרמן, משה לצטר, מיכאל אלבוים.



מימין לשמאל: שושנה ליידר, שרה קיטשעס, קריגר אברהם ז״ל, בתיה וייַנברג, בתיה זילברגר ובעלה

השתתפות באזכרה שנתית:



בתיה וויינברגר, עדה אקר, בנציון פלץ, זכריה סגל, וצבי קרמניצר



בשורה הקדמית משמאל לימין: שרה קיצ׳ס, לוסי קראץ, מלכה פרידמן, שמואל גרטוגן, שיינדיל וסר ואטי קוך.



1) טננבוים בנימין 2) נפתלי ברח 3) זכריה סגל 4) חוה בריא 5) חיה ברח 6) יוסף מנקר ז"ל 7) משה לצטר ז"ל 8) יבלח"א מיכל אלבוים 9) זמירה ליידר.

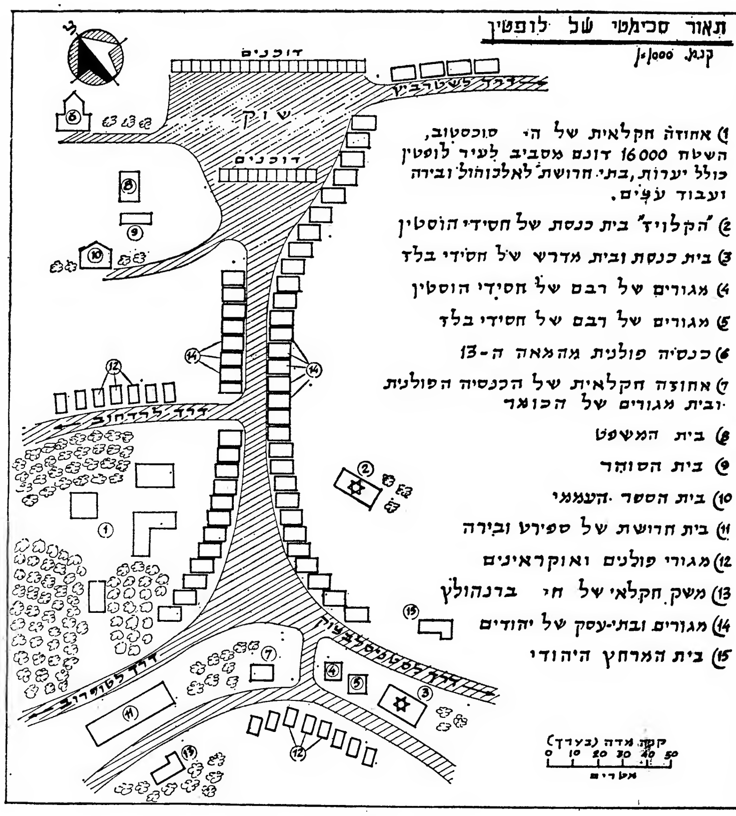


יורק ריגר ז"ל, פשי גרין, פיש מאיר, ויסמן נסיה, סנדל פינטוב רבקה, שורצנברג ז"ל, ויסמן פייגה ז"ל, בתיה ויינברג

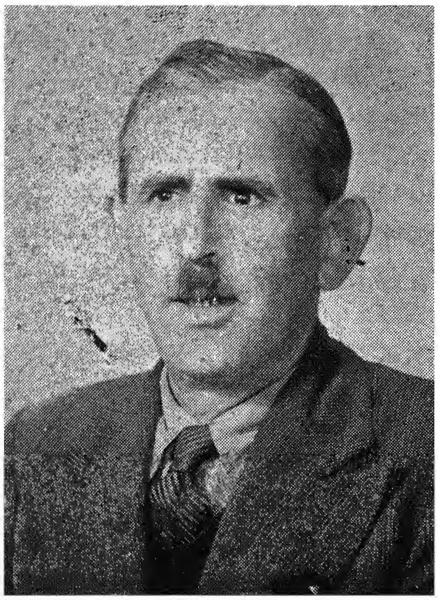
ספר זכרון

לקהילת

לופאטין



מפת העיירה לופאטין



אברהם צבי ברנהולץ

דפים מחיי קהילת לופאטין וקיצה

בחרדת קודש ביראת כבוד ואימה רבה, ניגש אני להציב ציון לקהילה הקדושה לופאטין, עיר מולדתי.

לופאטין נמצאת בגליל ברודי שבגליציה. כ־150 שנה התקיימה קהילה קדושה זו, התנהלו בה חיים יהודיים למופת עד שעלה עליה הכורת ושם את גורלה בכף אחת עם גורל כל יהודי פולניה שעלו על המוקד בקדושה וטהרה.

עברתי את כל המוראות האלה ואימיהם. אני אוד מוצל מאש שתיתי את כוס התרעלה עד תומה; אני הגבר ראיתי את עינויי התופת של עמי, חזיתי מבשרי את השיטות האיומות והאכזריות שקלגסי היטלר, ימ״ש השתמשו בהן, כדי לאבד כל זכר של יהודי. השיטות היו דומות בכל מקום. עדיין לא מצא המקונן על השואה את הניב והביטוי לרשע זה, כדי לבטא את מעללי הרצח וההשמדה הזדוניים.

כבר בראשית מעשה הציון אני נתקל בקשיים לא מעטים. לצערי אין לפני כל זכר וכל סימן בכתב, שיעיד על הווי חיי היהודים בקהילה זו מאז היווסדה. כל מה שארשום על ימי־עבר רחוקים לא הייתי עד להם, אלא הם מפי השמועה

בלבד, אם זה מזקני העיירה, או מבית אבא ז"ל. ואף שאני מקווה, שזכרוני לא יטעני, הרי בכל זאת עושה פורה שר־השכחה את שלו. אשתדל איפוא שהדברים יהיו מדוייקים ונאמנים למציאות.

משפחת ר' חיים דיסטנפלד היתה מן המשפחות הראשונות שהתיישבו בלופאטין בזמן שהעיירה היתה עוד מעין כפר. משפחה זאת הגיעה לעיירתנו מעיר קרמניץ שבפלך ווהלין בתחילת המאה ה־19. המשפחה הסתעפה וגדלה ו"כבשה" חלק גדול מן העיירה. ממנה קמו משפחות שלמות, כמו בנימין כץ, משפחת זיינביל דיסטנפלד, ר' חיים דיסטנפלד, אסתר האלמנה וילדיה וכו'.



ר' זיינבל דיסטנפלד במרכז, בנו משה ורעיתו שרה לבית פיש וילדיהם יעקב וצפורה הי"ד

אבי זקני, הרב רבי משה יהודה ברנהולץ, היה חתנו של ר' חיים דיסטנפלד. מספר שנים אחרי נשואיו נבחר אבי זקני, בהמלצתו ובהשראתו של האדמו"ר מבלז, רבי יהושע זצוק"ל, לכהן פאר כרב בעיירה קטנה זו. בחכמה ובתבונה, בנאמנות ובמסירות רעה את צאן מרעיתו, למעלה מארבעים שנה. היה תלמיד חכם, למדן מופלג, גדול ביראת שמים, קיים משא ומתן בענייני הלכה עם אדירי התורה בזמנו, ביניהם הרב הגאון רבי שלמה קלוגר מברודי, הרב הגאון רבי שלום מרדכי שוודרון, מבז'ז'אן. אף הוזמן לאסיפת הרבנים בלבוב בשנת תרמ"ח (1888) והיה אחד מדובריה.

האיש משה עניו מאד, ענוותן וצנוע היה ומסתפק במועט, היה זהיר כל ימיו שלא יקדימו בן־אדם בדרישת שלום. אפילו לגוי ברחוב היה הוא מקדים שלום. מעולם לא בא בטרוניה אל הקהילה לבקש הוספה על משכורתו הזעומה, למרות שהמחסור והעוני בבית היו ללא נשוא. כשהיתה אשתו, הרבנית חיה, קובלת על העוני ששורר בבית, היה אומר לה: לא באתי לעולם הזה כדי להתעסק בדברים של מה בכך. עלי ללמוד וללמד כמיטב כוחותי ולתקן עד כמה שידי מגעת. זכה לאריכת ימים והקים עשרות תלמידים, ביניהם אשר הגיעו למדרגת יורה יורה ידין ידין. בהגיעו לגבורות נתבקש לישיבה של מעלה. מותו הישרה אבל כבד על אנשי קהילתו, ידידיו ומכיריו.

בין המשפחות הראשונות של העיירה נמנית משפחת רבי אנשל מושצ׳יסקר. מפי אדוני אבי ומורי שמעתי על רבי אנשל, שהיה נדיב לב, נאור ומתקדם לפי המושגים של הזמן ההוא. יחד עם זה הוא היה ירא שמים, מעורב עם הבריות ומקובל על אנשי העיירה ודלת ביתו היתה פתוחה לכל נצרך וכושל מבני עמנו. אופייניים הסיפורים ששמעתי עליו: אירע שגנבו אצל יהודי מאנשי העיירה את שתי פרותיו מתוך הרפת. משפחה זו ינקה את כל מחייתה מהכנסות החלב של שתי פרות אלה. ידיעה מעציבה זו עשתה לה כנפיים וחיש מהר נודע הדבר בכל העיירה והגיעה גם לאזניו של רבי אנשל. רבי אנשל החליט לעמוד למשפחה זו בעת צרתה. היה זה ביום שבת. למחרת בבוקר כשהיהודי (ידעתי גם את שמו אבל במרוצת השנים הדבר נשכח ממני) הלך להתפלל תפילת שחרית ועבר על יד ביתו של רבי אנשל, קרא לו רבי אנשל דרך החלון ושאל אותו פרטים על המקרה ומה לפי דעתו סכום הכסף של הנזק שנגרם לו. היהודי נקב את המחיר המלא ורבי אנשל הוציא מן הקופה שבביתו את הסכום הנקוב ומסרו ליהודי ללא שום דין ודברים. השווי של שתי פרות היה סכום ניכר ומרשים, כאז כן עתה, ובכל זאת עמד בכך רבי אנשל למרות שלא היה גביר אדיר. עובדה זו זכורה היתה בעיירה הרבה שנים לאחר כך וכולם ציינוה לשבח ולתהילה.

עוד מסופר על שריפה שפרצה בעיירה. השריפה פגעה גם בבתי יהודים. נשרף אז ביתו של סבא צבי. ביטוח נגד אש לא היה קיים בתקופה זו בקרב יהודי העיירה ו„הנשרפים" נשארו לא רק בלי קורת גג מעל ראשיהם אלא גם ללא תקווה להתאוששות כלשהי. אנשל קרא אליו את ה„נשרפים" הוציא מתוך המגירה פתקים מוכנים מראש על שם כל אחד ואחד מהם, שהיקנו להם את הזכות לקבל מן היער עצי־בנייה לשיקום הבתים שנשרפו. באותו הרגע הוציא סבי אנחה כבדה מלבו. ר׳ אנשל הבין משמעות אנחה זו, פנה אל סבי ושאל: רבי הרש "וואס קרעכצט מען אזוי, ס׳וועט אלעס גוט זיין", היינו: מה האנחה הכבדה הזאת רבי הרש, הכל יבוא על מקומו בשלום. יהא שיש לנו העצים, אמר סבי, אבל מהיכן לקחת הכסף להוצאות הבאת העצים מן היער?

רבי אנשל חזר ונתן עשרים גולדן גם למטרה זו. ראוי לציין שבני משפחת רבי אנשל מושצ׳יסקר לא היו אדירי־הון, כי אם סתם יהודים אמידים. אבל יחסם לנצרכי העיירה היה למעלה מהמקובל. יחסם והכרת תודתם של יהודי העיירה למשפחה זו, מסתברים מהעובדה, שאחרי פטירת אשתו של רבי אנשל, החליטו יהודי העיירה לקרוא לבנות הנולדות בשנה זו בעיירה, בשם צינה, על יחסם לנצרכי העיירה היה למעלה מהמקובל.

משפחה שניה שהתיישבה בלופאטין במחצית השניה של המאה שעברה, היתה משפחת ר׳ יקותיאל כץ ואשתו מרים. משפחה זו קיימה את הצו של ״יהי ביתך פתוח לרווחה ויהיו עניים בני ביתך״. הבית היה פתוח לרווחה וצדקה וחסד לעניי העיר ניתנו ביד רחבה. מרים זכתה להיקרא בעיירה בשם ״אם העניים״. כל נצרך שנכנס לבית מצא שולחן ערוך וגם צידה קיבל לבני ביתו. אצל מרים היתה גם רשימה של הנצרכים. לשבת היתה נוהגת לספק את החסר שלא יחולל חלילה שבת קודש בביתו של יהודי. רבי יקותיאל שימש כראש הקהילה בלופאטין עד ערוב ימיו. פעולתו בקהילה היתה ללא רבב. ידע להתהלך עם אנשי הרשות והוא אשר השתדל והצליח להפוך את המקום ממעמד של כפר למעמד של עיירה. רבי יקותיאל היה מחשובי חסידי בלז ומהמקובלים על הרבי. אחרי פטירתו עברה ראשות הקהילה לידי ופצ׳י קאופמן.

להשלמת התמונה על טיב האוכלוסיה היהודית של עיירתנו, ברצוני לייחד את דברי על משפחה נוספת והיא משפחת רבי אליקים גסטהלטר. רבי אליקים היה איש עדין וביתו נתברך בתורה וגדולה גם יחד. היה איש אמיד, בעל אחוזה בסביבה וחוכר אחוזה בלופאטין. אין לשער את הגישה האנושית של הבית הזה לעניי העיר ועניי הסביבה. כל אחד נתקבל בצורה הגונה ובסבר פנים.

ביום רביעי בשבוע היה חל יום־השוק (היריד) בלופאטין. רוכלי הסביבה היהודית ובאי היריד, ביניהם עניים מרודים, קיבלו סעד ותמיכה בבית גסטהלטר. הבית היה פתוח והדברים שניתנו היו ביד נדיבה ובנפש חפצה. רבי אליקים ובנו מיכל (מכצ׳ה), שהיו מחסידי הוסיאטין (כל חסידי הוסיאטין בעיירה היו גאים על משפחה זו), היו עורכים מסיבות־שבת ושלוש סעודות ברעוא דרעוא. ומי שלא ראה את הדבקות העילאית בסעודה השלישית, אשר אפפה את משתתפי הסעודה, לא ראה שמחה אמיתית מימיו. לאחר לגימת משקה מקצת מן המקצת, וטרם יהיו חס וחלילה בגילופין, היו נצמדים אחד לשני, יצאו בריקוד ובמחול, בשירה וזמרה מתוך התלהבות כללית בליווי הנעימה ״וטהר לבנו לעבדך באמת״. פניהם זהרו כפני מלאכי השרת. אחרי השירה והריקודים באה תפילת ״מעריב״, שגם היא נאמרה בהתלהבות ודביקות, הכנה לליווי פני שבת מלכתא. ב״מלווה־מלכה״ עצמה היה השולחן ערוך מכל טוב ולאחר שתייה כדת ושירה בציבור

היה הארי שבחבורה, רב בנימין (בנימין חר״פ) מתבל סעודת־מצוה זו בדברי תורה וסיפורים על צדיקי הדור.

אשתו של רבי אליקים, שבע, היתה מסוג הנשים של ״אשת חיל מי ימצא״: אשה נאה וחסודה, כלומר נאה במעשיה וחסודה בהתנהגותה. בלב ונפש עבדה את קונה ובלב ונפש אהבה את הבריות. זכתה בערוב ימיה ועלתה לארץ והאריכה ימים. נמצאה אצל נכדה יעקב גסטהלטר בשדה־יעקב, שם גם מצאה את מנוחתה עדן.

הארי שבחבורה היה ר׳ בנימין: אדם חלש בגופו, וקטן קומה, אבל גיבור ברוחו ובעל תפיסה רחבה בתורה לכל מכמניה. וזה היה סדר היום של רבי ז״ל בבוקר עם שחר היה קם משנתו. פנייתו הראשונה היתה למקווה טהרה וטובל את גופו. בחזרו הביתה מהנהר החלו רק ההכנות לתפילה. כעבור שעתיים של ״הכנות״, עיון בפרקי זוהר וכו׳, כמקובל בין חסידים ואנשי מעשה, ניגש לתפילה ממש. לעת זיקנתו, כשראייתו לוקתה, התחיל אחרי שחלץ תפילין של רש״י, באמירת פרקי זוהר על פי קריאתי. לאחר שסעד את לבו בכזית, הניח את זוג התפילין השני של ״רבנו תם״. ככה התקרבנו לשעה אחת שלאחר הצהרים. בתו לא עצרה כוח להמתין יותר לאביה ובאה לבית הכנסת לקחת אותו בכוח הביתה, כדי שיסעד את לבו. אחר הצהרים בשעה 4 בערך חזר לבית הכנסת (הוסיאטינר קלויז). תלמידיו התאספו על ידו ודנו בעומקה של תורה עד מאוחר בלילה, תוך הפסקה קצרה לתפילת מנחה ומעריב. אירע, שהתלמידים היו נשמטים אחד אחד בשעת הלימוד. בשעה שהתעמקותו בסוגיה היתה כה עמוקה, שהוא אף לא הרגיש בזה, והמשיך הוא איפוא את לימודיו בעצמו בלי התלמידים.

ששת בניו וחתנו ישראל, בנו ביתם בעיירות הסמוכות והאירו באור תורתם לנערי ישראל. הבולט ביניהם היה בנו משה (משה חר״פ) אשר בנוסף לידיעותיו העמוקות בש״ס ופוסקים היטיב להכיר את מכמני שפתנו ואת טיבה של ההשכלה הכללית. שני לר׳ בנימין חר״פ מתוך אנשי הדור ההוא בעיירתנו היה ר׳ אשר זליג טייטלבוים (ר׳ זליקל). ר׳ זליקל היה חנווני פשוט, בעל חנות מכולת, שפירנסה אותו בכבוד ואף נחשב בין אמידי העיירה. אולם ר׳ זליקל היה גם למדן מופלג, מוח חריף ובקי גדול בתורה, ש״ס ופוסקים. הוא נהג לבחור לו מבין בחורי העיירה, שניים או שלושה נערים ולמשוך אותם ללמוד יחד אתו שלא על מנת לקבל פרס. את הלימודים התחיל באשמורת הראשונה של הבוקר, הרבה זמן לפני תפילת שחרית, ונמשכו גם אחרי התפילה. בימים הקצרים של החורף ובלילי שבת הארוכים היו הלימודים מתקיימים לפעמים בביתו. בתו, חיה הי״ד, היתה מגישה לשולחן כדי סעודה קלה ובחורף הקשה, כשסופות שלג

הפריעו לנו לחזור הביתה, נשארנו אצלו גם ללון. הוא עצמו היה מציע מיטותינו מתוך מסירות ואהבה. כל זה נעשה מתוך אהבת התורה ולומדיה.

והרי שני מקרים שעשו עלי רושם עז בזמנו ונחרתו עמוק בזכרוני. עמדנו בקלויז שלנו בתפילה ביום הושענא רבה. עברה שמועה בין המתפללים שיהודי מן הכפר הסמוך, קרובו של ר׳ זליקל בא לערכאות שלהם להתדיין עם יהודי אחר, שותפו לשעבר, בענינים כספיים. הידיעה היכתה בתדהמה את כל המתפללים ובעיקר את ר׳ זליקל. חיש מהר עזב ר׳ זליקל את הקלויז, כשעודנו עטוף בטליתו, ובצעדים מהירים פנה לבית המשפט. הוציא את היהודי בחזקה מבית המשפט עצמו והביאו בידו אל הקלויז, מתוך הטפת מוסר ותרעומת רבה: אין יהודי צריך להגיש את טענותיו לערכאות שלהם. יש דין ודיין בישראל. פי כמה מכוער הוא הדבר, כשהוא נעשה ביום של הושענא רבה — הרי זה חילול שם שמים בפרהסיה.

מקרה שני שנחרת בזכרוני הוא הופעתו של ר׳ זליקל בבית המדרש שלנו ב־24 לאפריל 1920, לאחר שובנו מהתהלוכה החגיגית בתוך העיירה לכבוד החלטת סן־רמו לאישור הצהרת בלפור. ר׳ זליקל עלה על הבמה ודרש מענייני דיומא. בין היתר הכריז ואמר, ״אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה״. הציונות שראינו בה כפירה והתייחסנו אליה בשאט נפש, אלה שהחרמנו אותם והיינו מזלזלים בהם עלינו לבקש מהם סליחתם, כי הם הניחו יתד ופינה. עלינו להודות בפני עם ועדה כי שגינו ברואה. מסופר במסכת תענית דף כ״ט (ע״א): ״משחרב בית המקדש הראשון נתקבצו כיתות של פרחי כהונה ומפתחות ההיכל בידן, ועלו לגג ההיכל ואמרו לפניו: רבונו של עולם הואיל ולא זכינו להיות גזברין נאמנים יהיו מפתחות ההיכל מסורים לך וזרקום כלפי מעלה ויצאה כעין פיסת יד קבלתן מהם והם קפצו ונפלו לתוך האור״. ר׳ זליקל פירש את האגדה ואמר: אני רואה בעיני רוחי שפעמי הגאולה מתקרבים — אני רואה אתחלתא דגאולה. יש תקווה שעם ישראל יקבל בחזרה את המפתחות של שערי ציון. שמש ישראל עולה ומזהירה והיא תביא ישע ומרפא לעמנו השדוד. יהודים יקרים, כדאי לסגור את העסקים, לוותר על הנכסים ולצאת בהמונינו לארצנו. דורות של בני ישראל יבואו אחרינו. דברים כאלה לשמוע מפי יהודי מסוגו של ר׳ זליקל היתה תופעה נדירה בשבילנו — הציונים. הדברים חיזקו ואימצו את ידי הצעירים ונתנו פתח ויסוד למחשבה של עליה ובנין הארץ.

השלישי שראוי ורצוי שאזכירהו בדפים אלה הוא ר׳ אלעזר שו״ב (וילדר). אהוב וחביב היה בעיירה אף על מתנגדיו. היה מחסידי הוסיאטין וחסידי העיירה התחלקו על חסידי הוסיאטין ובלז, שמריבות מתמידות היו שורות ביניהם. אבל את ר׳ אלעזר העריכו כולם — שני הצדדים גם יחד. גם הוא הפיץ את

מעינותיו חוצה. בחורים אף בגיל נישואין למדו תורה וחסידות ממנו. הוא התפרסם בעיירה כיודע פרק ברפואה. נקרא לחולים וטיפל בהם במסירות אבהית לפי הבנתו. מעניין שכל אנשי העיירה האמינו בתום לב בעזרה הרפואית שניתנת על ידו. הוא נענה ברצון לכל קריאה שלא על מנת לקבל פרס. הוא ידע גם להתפלל על בריאותו של החולה בבחינת "צדיק גוזר והקדוש ברוך הוא מקיים". ידוע לי גם שלמרות שפרנסתו לא היתה כה משופעת, כמקובל בזמן הזה לפרנסת שו"ב בעיירה, עסק לא פעם במתן צדקה בסתר כדי לא להלבין חלילה פני חברו. לפעמים היה מחזיר את דמי השחיטה לתוך הסל של העוף מבלי שירגישו בדבר בשעת מעשה.

נזכר אני, בחג פורים אחד כשסובבתי בעיירה לשם איסוף תרומות לקרן הקיימת לישראל. ר' אלעזר ידע שמפאת סיבה מסויימת, שלא כאן המקום לפרטה, אימנע מלהיכנס לביתו. הוא נשען על החלון להמתין לי עד שאני וחברי הגענו מול ביתו, פתח את החלון ואמר כדברים האלה: אמנם אתה ברוגז עלי, אבל אל תמנע ממני מלקיים מצווה קדושה. ברור, שנשמענו לו, נכנסנו לביתו והוא לא רק תרם ביד רחבה לקרן הקיימת לישראל, כי אם כיבד אותנו כדת וכדין, כמצוות פורים — בין יהודים, אנשי מסורת.

אזכור גם את שני האנשים אשר הטביעו את חותמם עלי בשחר ילדותי והשפיעו על המשך לימודי אני ושל אחרים — בתודה. הלא הם: ר' אלכסנדר זיסקינד קורץ (ר' זושה) ור' יחיאל מיכל וילדר, שני גיסים ושניהם תורתם אומנותם, מלמדי מקרא, משנה ותלמוד. ידועים היו בענוותנותם ובצניעותם, למדנים, בעלי ידע ומצניעי לכת. קצרה לשוני לתאר את מידותיהם התרומיות, צדקתם, תבונתם במקצועם ויראת־השמים שלהם. הם השתדלו בכל כוחם ואונם להשריש בתלמידים מידות טובות ואהבת תורת ישראל. אם לא תמיד הצליחו, הרי ברוב המקרים כוונותיהם ומעשיהם לא היו לשוא.

יותר מיובל שנים הרביץ ר' זושה תורה בין ילדי ישראל, החל מהשעות המוקדמות של הבוקר עד הערב. ערבי החורף הארוכים גם הם היו מוקדשים לתורה. עד היום נשארה דרכו בקודש חידה בעיני. ר' זושה היה יהודי חלוש וחולני כל הימים. מאין שאב איפוא האיש החולה הזה כוחות בלתי אנושיים לעבודת פרך זו ללא הפסקה וללא מרגוע כלל?

זכות גדולה עמדה לר' זושה שנפטר לפני בוא הקץ של הקהילה. זכה לפחות לא לראות בהשמדת עשרות עשרות מתלמידיו־חניכיו.

ר' יחיאל מיכל האריך ימים אחריו וראה במו עיניו את ההרס והכליון שהביאו הכובשים הרוסיים בשנת 1939 ואת הסוף המר בשנת 1942 על ידי החיה הטמאה הנאצית.

במקום שהיו שרויים שני אנשי מעלה כאלה, שנתנו מכוחם ואונם לחינוך הנוער בעיירה — לא היה הדור הזה דור יתום.

* * *

כאן אוסיף קצת פרטים לדברי בן עיירתי בן־ציון פרידמן על צמיחתו של הרעיון הציוני בעיירתנו. בשנת 1918, כשנסתיימה מלחמת העולם הראשונה והצעירים חזרו משדות הקטל, התארגן ועד ציוני, אשר החליט לחדש את האגודה הציונית "התקווה", שנסגרה עם פרוץ המלחמה בשנת 1914. בראש הוועד עמד חברנו היקר משה חר"פ ועל ידו: יוסף רוט מרדכי פרידמן, פייביש ברנהולץ, מיכאל קארדאש ואחרים. הידיעה על פתיחת האגודה נתקבלה בשמחה וברצון על ידי צעירי העיירה וההרשמה היתה רבלית. נתקיימו מדי שבת בשבת ולפעמים גם בימות החול הרצאות על נושאים ציוניים, שאלות תרבות וכו׳. התארגנו חוגים ללימוד השפה העברית, נוסדו ועדים לקרן הקיימת לישראל, השקל וכו׳. כמו כן נוסדה ספריה, שביסודה היו הספרים, תרומת החברים מתוך ספריותיהם. מזמן לזמן נוספו ספרים אשר ניקנו בבתי המסחר לספרים. לספרן נבחר מיכאל קארדאש. היה זה בתקופה שהאוקראינים הטמאים שלטו באיזור זה. האגודה נתקיימה עד חודש אייר של אותה שנה.

לאחר חיסול שלטון האוקראינים, שהיה עוין ושונא את היהודים, על ידי הפולנים, ששלטונם לא היה יותר הוגן כלפינו, נסגרה האגודה מפאת אי־קבלת רשיון לקיומה.

כחצי שנה שלטו אצלנו הרוסים — הבולשביקים. אז נמנעה מאתנו כל פעולה ציבורית ובוודאי שלא היה כל זכר לפעולה ציונית. בכלל לא היה קיים אז כל קשר עם העולם החיצוני. במקום הבולשביקים באו שוב הפולנים ורק בשנת 1921 התחדשה הפעולה הציונית בעיירה. נוסדו ועדים לקק"ל, "עזרה" להחלוץ, ועד להפצת השקל הציוני וכו׳.

סביב העיירה היו עשרות כפרים שבכל אחד מהם גרו מספר משפחות יהודיות. גם אותן הקיפה הפעולה הציונית של הוועדים הנ"ל. לכל כפר וכפר נקבע מורשה, אשר עשה את עבודתו באמונה לפי ההוראות של הוועד בעיירה ולו הוא מסר את הכספים שאסף למוסדות הציוניים. באותו פרק זמן התארגן גם חוג דרמטי שהעלה בכל פעם הצגות בפני אנשי העיירה. ההכנסות של דמי הכניסה להצגות אלה היו מוקדשות לקרנות הלאומיות. בראש החוג הזה עמדה במשך שנים הגברת קרנץ ובביתה היו על פי רוב מתכנסים לחזרות. ההצגות נחשבו גם כפעולה תרבותית בתוך הנוער שבעיירה. ההורים ברובם התנגדו

לפעולה זו וראו בזה נטע זר בכרם ישראל. במרוצת הזמן התרגלו גם לכך ובעל כרחם ענו אמן.

בשנת 1922 נוסד בית ספר עברי. המורה הראשון בבית הספר היה בן העיירה אריה (לייב) קורץ. אריה עזב אחר־כך את העיירה והיה למורה עברי בערים פודהייצה וסטרי. במקומו באה מורה מברסטצ׳קה בשם חנה לרר. יותר מאוחר עסק אצלנו בהוראת עברית אברהם דב ורבנר מסטויאנוב. הוא פירסם גם שירים בעתונות העברית, שהופיעה אז בפולניה. בית הספר התקיים עד לתקופת גרבסקי הצורר עת ״עגלת החירום״ שלו הופיעה ברחוב היהודי, דילדלה את האוכלוסיה היהודית והעמידה אותה ככלי ריק ללא אפשרות כלשהי של קיום ופרנסה. באותו הזמן נסגר בית הספר, לפי שלא היה בידי ההורים לקיימו.

בשנת 1924 התיישב בעיירתנו עורך־דין צעיר ברדך ופתח בה את משרדו. התברר לנו שהוא ציוני נלהב ומוכן לרתום את עצמו לכל פעולה ציונית שוטפת. במשך הזמן הוא נהפך לרוח החיה ולראש וראשון בכל פעולה ציונית. פה אחד נבחר ליושב ראש הוועד הציוני ולאחר שנים נבחר גם ליושב ראש הקהילה. אז נוסד גם הוועד לקרן היסוד וברדך הקדיש את מיטב זמנו לפעולת



קורס עברי לבוגרים

הוועד. עברנו בין בתי העיירה והאנשים חתמו על הצהרות של תרומות. לא פסחנו גם על בתי בעלי האחוזה והיהודים האמידים שבכפרי הסביבה וגם אצלם מצאנו אוזן קשבת. הודות לד"ר ברדך ולחברים שעמדו לימינו חזרה לתחיה האגודה הציונית, שפיתחה שוב פעולה רצינית במלוא מובן המלה.

בשנת 1926 הביא ברדך לעזרתו את העורך דין בידיף וגם הוא התמסר בכל לבו לפעולה הציונית בעיירתנו.

המצב הכלכלי הירוד, שבא כתוצאה מהמדיניות האנטישמית של הממשלה הפולנית, הלך והחמיר והביא לידי דלדול גמור של האוכלוסיה היהודית. חלק מהנוער התחיל לעזוב את העיירה והיגר במידת האפשר אף למרחקים או לערים הגדולות שבמדינה לחפש פרנסה ועיסוק כלשהוא. כתוצאה מכך ירדה גם כל הפעולה הציונית בעיירה. נתמעטו התורמים והמתרימים גם יחד. עד לשנת 1939 — כיבוש האיזור על ידי הצבא הרוסי — נצטמצמה והתרחבה הפעולה חליפות. עשרים ושניים החדשים שהיו אצלנו הרוסים הביאו לשיתוק גמור של הפעולה הציונית. הציונים חרדו לנפשם ולא התבלטו בשום הופעה ציבורית. ועד הקהילה חוסל. החנוונים חיסלו את עסקיהם. מהם נאלצו לקבל עבודות מטעם הרשות, לא לשם פרנסת משפחותיהם — חלילה, כי אם לשם הסוואה של עיסוק כביכול. התשלום בעד העבודה לא הספיק אף ללחם צר לבני הבית. לאט לאט אזל המלאי שבידי האוכלוסיה היהודית אם זה בכסף ואם בשווה כסף וכל האוכלוסיה נהפכה לחבר של דלים וקבצנים. רק בודדים הצליחו להתאים את עצמם איכשהו ובדרכים לא כשרות לגורם החדש. תקופה זו נמשכה עד יוני 1941 — עד פרוץ מלחמת רוסיה־גרמניה.

יום אחד לאחר פרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה היו כבר הגרמנים בעיירתנו. העולם חשך עלינו. מתוך שמועה ומתוך העתונים שהתגלגלו אלינו ידענו שמצב היהודים בגרמניה הוא בכי רע. ברם לא ידענו ולא תיארנו לעצמנו לאיזו שפלות ירד העם הזה, שנחשב פעם לעם תרבותי ועתה שפך דמים לאור היום ללא עוול וללא חטא ולעיני העולם כולו. הצבא הגרמני התקדם במהירות הבזק לשטחי רוסיה. בעקבותיו באו אנשי ס. ס., אשר קיבלו לידיהם את השלטון בשטח הכיבוש. מיד באו הגזירות על האוכלוסיה היהודית, גזירות חדשות לבקרים מדי יום ביומו בצורות שונות ומשונות.

יום אחד הודיעו לי, שעלי להופיע בקלויז לאסיפה כללית של יהודי העיירה. האסיפה התקיימה. יושב ראש הקהילה, ד"ר ווייסמן, הודיע, שהוא מתפטר מתפקידו ולפי הוראות הגסטפו ימ"ש עלינו לבחור בוועד קהילה חדש, או כפי שנקרא אחר כך לשימצה „יודנראט". מישהו מהנאספים הציע גם אותי לוועד הזה. מבלי לחשוב הרבה אמרתי אז בערך את הדברים כדלקמן: "ידוע לכם היטב שאף פעם לא סירבתי לקבל עלי עול ציבורי. תמיד עמדתי לשירות הציבור,

כשידעתי שעמלי יביא תועלת כלשהי. במקרה דנן אני כמעט בטוח, לצערי הגדול, שעבודתנו תהיה בכיוון הפוך, בכיוון של חיסול והשמדה.

למרבה הצער ולדאבוני הגדול, התאמתו בכל משמעותם ואיומם ונתקיימו בצורה האכזרית ביותר, דברי שאמרתי באסיפה הנ״ל בקלויז. תפקידו של היודנראט היה, כפי שהתברר אחרי כן, למלאות את התאווה המתועבת של השלטון הגרמני למצוץ את לשד חייה של האוכלוסיה היהודית, לרושש ולדלדל אותה מבחינה כלכלית כל עוד נמצא איזה יהודי בחיים. כספים במזומנים לא היו כבר אז אצלנו. היה על כן מן ההכרח לחסל את קצת הרכוש הביתי הדל, בכדי להיענות לתביעות האכזריות. היודנראט העריך את שיעור סכומי הכסף, שכל אחד צריך להכניס. אם מישהו מהנישומים לא ציית ולא נתן לפי ההערכה, הגיעו לנישום שוטרים יהודים ואנשי מיליציה והוציאו את הדברים מן הבית בכוח ובחזקה. חדרי היודנראט היו מלאים וגדושים כרים וכסתות וחפצי־ערך שונים, שסחבו וסחטו מהאוכלוסיה הדלה של יהודי העיירה.

באותו זמן באה גם הוראה ל״יודנראט״ לשלוח יום יום חמישים איש, חזקים ובריאים, ליער הסמוך, על יד כפר הריציוולה, כעשרה קילומטר מהעיירה, לעקירת גזעי עצים של עצי אורן בשביל נפיקת טרפנטין בבית החרושת של מרדכי מאיר הנמצא בסביבה. העבודה היתה לפי מיכסה שנקבעה מראש וללא תשלום. האנשים שהוצעו לעבודה זאת היו ברובם דלים ועניים. אין להבין איך עבר עליהם היום ביער ללא מזון ממשי. ליער לקחו אתם פרוסת לחם יבשה ולפעמים גם זה לא היה. לא הבינותי ואינני מבין עד היום מאין שאבו האנשים האלה את הכוח הפיזי לעבודה מפרכת זו ואיך בכלל חזרו יום יום הביתה. נדמה לי, שעבודה זו נמשכה כתשעה חדשים רצופים. חובה להוסיף, כי האיש שהגיע הביתה אחר יום העבודה המפרך, שבור ורצוץ וחסר־אונים, לא מצא אף פעם בביתו קצת תבשיל חם או אוכל אחר שיוכל להשביע אדם רעב וחסר־אונים. בבית ציפתה לו עבודה נוספת, הכנת הכלים לעבודה ליום הבא, השחזת המשורים, הגרזנים וכו׳.

בינתיים הגיעו שמועות על רכבות עמוסות יהודים, אנשים נשים וטף, המוסעים לכיוון בלתי ידוע. פעם נודע לנו שלעיר בלז שבסביבה הביאו הרבה יהודים מגליציה המערבית ואף אחד לא ידע לאיזו מטרה הובאו לשם. בכלל הוסעו אנשים ברכבות ממקום למקום ולא ידענו למה ולאן. כעבור זמן נודע, שהאנשים האלה מיועדים לקרמטוריון שבבלזשיץ והם באמת היו הקרבנות הראשונים שהובאו לשם.

יום רדף יום וגזירה רדפה גזירה. שנת 1941 היתה כבר מאחורינו ושום צל של תקוה וישועה לא נראה באופק. היו בעיירה יהודים שרכשו לפני המלחמה קרקעות לעיבוד. בשנת 1942 אסרו הגרמנים על היהודים לקצור את התבואה,

אספו כל היבול לחצר שלנו, הביאו מכונת דיש וציוו עלינו לדוש את כל התבואה. אחר כך החרימו את התבואה מבלי להשאיר אף גרגיר לבעלי הקרקעות האמיתיים. מי שהצליח להסתיר מעיני הגרמנים קצת גרעינים ולהחביאם אצל ״גוי טוב״ כביכול נפל למעשה מן הפח אל הפחת, כי גם הגוי הטוב לא החזיר את התבואה שנמסרה לידו כפקדון.

בשנת 1942, בפרוס הימים הנוראים, פשטה שמועה שיהודי העיירה — הגברים, יסודרו בעבודה בחוות חקלאיות. רבים ראו בזה עוגן הצלה וצל של ישועה. מי שרצה לצאת לעבודה ולגור בחווה חקלאית צריך היה להירשם ב״יודנראט״, תמורת ״טובה״ זו צריך היה להכניס סכום ניכר של כסף או שווה כסף. היו אנשים שנאחזו ב״מציאה״ זו בכדי להינצל מהסוף המר. אלה מכרו את שארית מטלטליהם ואף את כסותם לעורם בכדי למלאות את תביעת ה״יודנראט״. בסופו של דבר התברר שאין פה יותר מאשר רמאות ואמתלא להוציא מאתנו את האמצעים האחרונים.

באחד הימים נכנסתי ל״יודנראט״ בכדי להתחקות אחר הנעשה. נודע לי מיד שעוד באותו היום תתקיים ״אקציה״ של תפיסת אנשים להרג. חיל ורעדה אחזוני. מבלי לאבד זמן רצתי דרך השדות המובילים לביתי כדי להודיע לאנשי הבית את העלול להתרחש. אלי הצטרפו עוד שלושה מבני העיר, נתן ברח, אברהם פרנקל ושמואל ריישר. כשהגענו ארבעתנו לבית, היה כבר הבית ריק. מצאתי רק את אחי הבכור משה, אשר חיכה בכליון עינים לבואי. פתחנו בריצה בדרכים-לא-דרכים, במטרה להגיע למקום של ביצות ומתוך תקוה שלמקום כזה לא יבואו לחפש אותנו. הסתתרנו כיומיים בין ערימות השחת, וככה ניצלנו מן האקציה הראשונה האנשים שנתפסו הובלו מתוך עינויים לעיר המחוז ראדיחוב. יחד עם אנשי ראדיחוב והסביבה עשו את הדרך לקמיונקה-סטרומילובה. כל הדרך הוכו מכות רצח. בקמיונקה חיכו להם רוצחים ממוצא אוקראיני, אשר הפילו עליהם פחד ואימה. הפניה היתה מלווה בצעקות : ״יהודונים, הוציאו את כספיכם, הזהב והדולרים שיש באמתחתכם, אחרת לא תצאו מפה חיים״. ושוב פעם מכות ורציחות. במקום הזה — בקמיונקה — נרצחו אלעזר וילדר הזקן, רטנר ואחרים.

כעלות השחר הגיעה פקודה לשחרר את כל האנשים ולשלחם בחזרה לבתיהם. לא מפאת רחמנות נקיפת מצפון או שינוי בקו הרצחני חלילה, כי אם פשוט : אלה איחרו את הטרנספורט לבלזשיץ והדבר נדחה לפעם אחרת.

בא׳ דראש השנה — בזמן שכל משפחתנו היתה עוד יחד בבית, באמצע התפילה שקיימנו בביתנו, דפק מישהו בדלת. ניגשתי בחרדה לראות מי הוא שהגיע פתאום אלינו. עצם קיומו של המנין היה כרוך בסכנה גדולה. והנה הדופק היה — משה וילדר — שוטר ה״יודנראט״. הוא בא להודיענו שהנני מוזמן לבוא כעבור שעה עד שעתיים לביתו של הרב. הרהורים שונים עברו במוחי,

אותם סחתי גם בפני הורי ואשתי. חשבתי שמתכוונים לתפסני וכן חשבו גם הורי וגם אשתי. בכל זאת קמתי והלכתי. חשבתי, אולי הדבר הוא בכל זאת לטובת הכלל, או אולי לטובת פרט מסויים ואם כך כדאי להסתכן וללכת. בביתו של הרב מצאתי מספר בעלי בתים של העיירה אבלים וחפויי ראש, כשדמעות זולגות מעיניהם. בחדר שררה דממת־מוות וכולם חיכו למוצא פיו של הרב. נתקלתי בפנים חיוורים ועצובים של הרב, ר׳ ליבוש המרלינג. לא העזתי אף להתקרב ולברכו לשלום. התיישבתי דומם כמוהם. כעבור שעה קלה באו עוד מספר אנשים רק אז נודעה לי מטרת האסיפה הזאת: לפי דברי היודנראט הגיעה פקודה ממי שהשלטון בידיו, שתוך יומיים יש למסור את כל זקני העיר לרשות. כרעם נפלה הידיעה הזאת על ראשינו. אנחות כבדות נשמעו בבית, כולם נדהמו ונתאבנו. פתאום רמז הרב זצ״ל לחתנו שיגש אליו. בקול חלוש ובוכה אמר לו ״תן לי את הרמב״ם, הלכות יסודי התורה, פרק ה׳ ״.

חתנו הניח את ספר הרמב״ם לפניו. בתחילה עיין בעצמו ואחר כך קרא לפנינו: ״וכן אם אמרו להם עובדי כוכבים, תן לנו אחד מהם ונהרגנו ואם לא נהרוג כולכם, יהרגו כולם ואל ימסרו נפש אחת מישראל. אם היה מחויב מיתה כשבע בן בכרי, יתנו אותו להם ואם אינו מחויב מיתה, יהרגו כולם ואל ימסרו נפש אחת מישראל״. הרב הוסיף ואמר ״ללא ספק אתם מבינים משמעות הדברים. זאת היא ההלכה, זה הוא הדין ואותו יש לקבל. שום תגובה לא היתה מצד הנאספים, ואף לא מאנשי היודנראט, שמטעמו התכנסה אסיפה זו בבית הרב.

אחר כך קם אחד מאנשי ה״יודנראט״ — אין ברצוני להזכיר את שמו — ואמר לנאספים: ״יהודים יקרים, יש תקוה ואולי נצליח, אם יעלה בידינו לאסוף עוד היום שני ק״ג זהב, יתכן שהגזירה תבוטל״. בו במקום התארגן ועד שביקר זוגות זוגות בבתי האנשים שבעיירה לאסוף את הזהב הדרוש. ההיענות היתה כללית, למעלה מן המשוער. היתה אף אחת — צביה לקריץ — שמסרה את כל תכשיטיה ולא השאירה כלום בידיה, בזמן שאחרות נתנו רק חלק מתכשיטיהן. הזהב נאסף, נמסר ל״יודנראט״ והגזירה בוטלה. כל הפרשה נשארה סתומה.

לאחר שנודע לי, שאמי ז״ל היתה עם אלה שהובלו לראדיחוב ואת אבי לא ראו ביניהם, בטוח הייתי, שאבא ז״ל מסתתר באחד המקומות בסביבת העיירה. יחד עם אחי משה התחלתי לחפש אותו בסביבה והגענו לסביבת זמציסק. כעבור שעתיים של חיפוש במקום מצאנו אותו בצריף עזוב, במצב של עלפון ואזלת כוח ולא היה בכוחו ללכת. לקחנו אותו על זרועותינו וכך עברנו את הנהר הסמוך. נשאנו אותו חליפות על כתפינו וזרועותינו עד ביתנו, מרחק של ארבעה עד חמשה קילומטר ורק בבית חזרה אליו רוחו.

היה זה ביום שמחת תורה. אותה שעה הגיעו אלינו תשע עגלות רתומות

בליווי של החוליגן ליפא ימ"ש, האיש אשר הפיל את חתיתו על כל יהודי האיזור. הוא הגיע עם אחד מאנשי ה„יודנראט", רוקנו את כל הבית לכל חדריו, לקחו את כל הרהיטים וכל אשר בהם והטעינו על העגלות. רציתי להציל אחת החבילות של כלי מיטה שהיתה על אחת העגלות. לקחתי את החבילה וחשבתי למסור אותה לשמירה לאחד מן הגויים שסמכנו עליו ביותר. ליפא הרגיש בדבר, קפץ אלי והנחית לי מכה קשה בראש עם המקל שבידיו, חטף את החבילה בחזרה ושלח שליח להביא גרמנים למסור אותי לידיהם, בטענה שאני התמרדתי ומתקומם נגד האקציה המתנהלת מטעם הרשות. לא איבדתי את קור רוחי. ידעתי שזה יכול לעלות לי בחיי ואכן הצלחתי להתחמק ולברוח. הסתתרתי יומיים בביתו של גוי, מבלי שאיש ידע את מקום מחבואי.

בסוף חודש אוקטובר הגיע צו הגירוש הסופי של יהודי העיירה. בהתאם לצו היו צריכים כל היהודים לעזוב את העיירה תוך שבוע ימים ולהתרכז בעיר הסמוכה ראדיחוב. אולם מספר ניכר של אנשים בחר דווקא לצאת לעיירה הסמוכה סטניסלאווטשיק. שם התקיימה עוד קהילה יהודית וצווי הגירוש טרם הגיעו אליה.

בלופאטין עצמה נשארו באישור הגרמנים רק שתים עשרה משפחות של יהודים. תפקידם היה לאסוף גרוטאות שונות של מתכת וכו', שיכלו להביא תועלת למאמץ המלחמה של הגרמנים. כסימן היכר לזכותם לשהותם זו בעיירה הם קיבלו תוויות מיוחדות של פח, שנקראו אז "בלעכליך". היות ואחי משה היה בין המאושרים האלה, רציתי גם אני להיכנס לחבר המאושרים. מסרתי על ידי אחי משה ליהודי אחד, שטיפל בדבר ושהיו לו מהלכין בין אנשי השלטון, שעון זהב ודברי־ערך אחרים, על מנת שיטפל בהישארותי במקום. אבל העליתי חרס בכפי. לבסוף עזבתי גם אני את העיירה יחד עם אשתי ובדרך־לא־דרך הגענו אף אנו לסטניסלאווטשיק. את ילדתי היחידה השארתי אצל אחי. לא אשכח לעולם את קבלת־הפנים החמה ומידת הכנסת האורחים הנאה שנהגו בנו אנשי סטניסלאווטשיק. היהודים היקרים האלה חסכו את האוכל הדל מפיהם ונתנו אותו לנו. אנשים זקנים שכבו על הרצפות והציעו לנו את מיטותיהם. דלה שפתי לתאר ולספר את החסד הרב שעשו בנו יהודי סטניסלאווטשיק מבלי לחכות ולקוות לתגמול כלשהו.

אולם לא ארכו הימים והתחילו להגיע גם הנה בשורות־איוב חדשות. הגיעה הידיעה שהיתה "אקציה" גם בראדיחוב ואלה שנשארו לפליטה ולא נחטפו פוזרו לבוסק ולסוקל. לצערנו, לא נשאר בחיים אף אחד מיהודי לופאטין שהוגלו לערים אלה. בזמן ישיבתנו בסטניסלאווטשיק נתפשטה גם השמועה שהחוליגן ליפא מעיירתנו זומם לבוא לסטניסלאווטשיק ולהתנכל ביהודי לופאטין. אני ואשתי לא חיכינו עד שהשמועה תתאמת ובלווית גוי מקומי יצאנו את סטניסלאווטשיק

בדרך לברודי. כל משפחת אשתי היתה עוד בחיים וגרה בעיר זו. בליל חמישי הגענו לברודי ובשבת בערב בא גם גיסי, מבוהל ונפחד, וסיפר לי שהגסטאפו הגיעה לעיירה ומתכוננת ל״אקציה״. מבלי להתעכב עזבנו את ברודי בליל חושך ואפילה — מתוך כוונה להסתתר באחד היערות. בדרך התנפלו עלינו גויים, שארבו ליהודים הנמצאים בדרכים, לקחו מאתנו כל מה שהיה בידינו ואף את הבגדים העליונים הורידו מאתנו. אחרי שהייתנו ביער במשך יומיים, כמובן ללא אוכל ושתייה, התקרבנו לכפר אחד (את שמו שכחתי). קיבלנו מהגויים קצת מזון וסעדנו את לבנו. הגויים האלה סיפרו לנו שברודי היא כבר ״יודנריין״ ואין מה לחזור לשם. הדבר לא היה נכון אבל אנו האמנו בכך. בלית ברירה חזרתי יחד עם אשתי חנה בדרך ללופאטין מתוך תקווה, אולי נוכל להסתתר שם בעזרת אחי משה. וכך הגענו בחזרה ללופאטין.

בבית היו עוד בני משפחת אחי, אבי וילדתי. למחרת, לאחר שנחנו מתלאות הדרך, יעץ לנו אבא שלא נלון בבית כי אם במחסן התבואות. שמענו בקולו, עברנו לגורן ונרדמנו. בערך בחצות הלילה העירה אותי אשתי ובלחש אמרה לי, אברהם ישנם אנשים בחוץ על יד הגורן. שמעתי גם אני את הרשרוש וגם ראיתי אור בוקע מתוך פנס. התמצאתי מיד במצב, אחזתיה ביד, עלינו על הסולם שהיה מוכן מבעוד יום וממנו קפצנו למטה — על האדמה. שוב בליל חושך ואפילה, בגשם שוטף שמנו את פעמינו לכפר הקרוב — הוטי שקלאני. חשבנו אולי נוכל להישאר שם אצל מכר אחד שלנו. הגענו אליו והוא אף קיבל אותנו לא רע. נשארנו אצלו מספר ימים. אבל ברגע אחד בא והודיע לנו פתאום, שאשתו מפחדת להחזיק אותנו ולכן הוא מבקש מאתנו לעזוב את ביתו עוד באותו יום. אגב כך סיפר לי הגוי הזה, שבאותו לילה שחיפשו אצלנו והתחמקתי מידם — מצאו הגרמנים, יחד עם האוקראינים עוזריהם, שבעה יהודים וביניהם שלושה בני דודי יוסף, תפסו אותם והובילום אל היער הסמוך של הכפר כמילנה ורצחום. לא הועילו בקשותינו והבטחותינו לגמול לו כראוי בעד הישארותנו אצלו. נאלצנו לעזוב את הבית של הגוי ולחזור עוד פעם לסטניסלאווטשיק.

בעיירה עצמה נותר רק מספר קטן של יהודים מרוכזים בבית אחד, שניתן להם להישאר. אלה הצטדקו לפנינו נמרצות שאינם יכולים לסכן את עצמם ומשפחותיהם בגללנו. הם יעצו לנו להיכנס לאחד הגויים, להישאר אצלו עד הערב ובערב לצאת דרך היערות לברודי. לפי ידיעותיהם יש עוד בברודי יהודים ועומדים לרכז אותם בקרוב בגיטו מיוחד. גוי אחד נתן לנו להיכנס לביתו ונשארנו אצלו עד הלילה. בלילה שמנו דרכנו לברודי ולפנות בוקר הגענו בשלום לעיר. מצאנו את קרובינו חיים והם קיבלו אותנו בזרועות פתוחות. ואכן התחיל אז הריכוז של יהודי העיר והסביבה לתוך הגיטו. השלושים בנובמבר נקבע כיום האחרון לסגירת הגיטו. כדי לקבל זכות דיור בגיטו היו נאלצים לשלם סכום ניכר

ליודנראט. מספר רחובות בתוך ברודי נועדו למטרה זו. רחובות אלה גודרו בחוטי־תייל והשמירה על הגיטו נמסרה לשוטרים מיוחדים. לא זכור לי מספר האנשים שנקלטו ונתקבלו לתוך הגיטו. אבל זכור לי היטב שהצפיפות היתה איומה וללא נשוא ואף לא כדי נשימה קלה של אוויר. בדירה שהיתה פעם גרה משפחה בינונית אחת דחסו בכוח ממש עד שמונה משפחות. אלה שהתאוננו בפני ה״יודנראט״ על הצפיפות האיומה וביקשו תנאים קצת יותר טובים, קיבלו תשובה לקונית שרמז דק השתקף ממנה: עוד מעט וירווח לכם.

הגיטו התקיים מ־30 לנובמבר 1942 עד ל־21 למאי 1943. אין זה לפי כוחותי ואינני מסוגל היום לרשום פרטים על כל חיי הלחץ שלנו בגיטו. שלושה היו הגורמים להשמדת האוכלוסיה בגיטו. 1) שלטון הרשע ימ״ש; 2) הרעב והמצוקה; 3) תנאי הדיור אשר כתוצאה מהם פרצה מגיפת הטיפוס, אשר הפילה יום יום חללים רבים. אותם החללים נראו אז בעינינו כמאושרים ביותר. המצב הורע מיום ליום. יום יום הגיעו דרישות למסור אנשים למחנות כפיה. הראשונים שנמסרו היו יהודי הסביבה וכך התחיל הגיטו להתרוקן מתושביו. הגברים הוצאו ונמסרו לידי הגרמנים, הנשים והילדים נשארו בינתיים. מושג מה על הרעב ששרר בגיטו אפשר לקבל מהדברים דלקמן: פושטי יד שביקשו נדבה, והם בוודאי היו זקוקים לה, אם קיבלו תפוח־אדמה אחד לא מבושל, לא היה קץ לשמחתם.

באחד הימים נכנס לדירתנו הרמן וסר, בנו של ר׳ זלמן לייב וסר, מעשירי עיירתנו. נזדעזעתי לראות את דמותו העלובה. אספתי בין דיירי הבית מספר תפוחי אדמה ונתתי אותם לידיו. הוא נפל על צווארי, חיבק ונישק אותי כשדמעות זולגות מעיניו. כעבור שבוע ימים מת מרעב.

סיפרו על מחתרת הנמצאת אי־שם ביער ושלאנשים מסויימים בתוך הגיטו ידוע עליה. אני לכשעצמי לא ידעתי על כך. אבל גיסי דולק זסלר גילה לי את זה בסוד ורמז לי שהוא בתוך העניינים. סיפרו עוד, שהמחתרת מתקיפה גרמנים בהזדמנויות שונות ומשתדלת להציל יהודים מצפרניהם. בודאי היתה איזו פעולה. אבל בדרך כלל המשימה לא הצליחה. היערות היו מוקפים כפרים של אוקראינים, שונאינו מאז. הם היו מלשינים ומראים את מקומות־הסתר שלנו. פעם הקיפו הגרמנים יחד עם המשטרה האוקראינית את היער ובסריקה ממושכת ואחרי קרב ממושך נפלו חלל הבחורים שלנו. שלושה מהבחורים שנמלטו בחזרה לגיטו נתקלו בשוטר ממוצא פולני והוא ניסה לעצרם. הם ירו בו והרגוהו במקום. הם הספיקו להסתתר באחד המרתפים מבתי הגיטו. אך מקום מחבואם נודע לגרמנים. הם הקיפו את הבית, זרקו לתוכו מספר רימונים וכל אלה שהיו במרתף נהרגו במקום. בתור עונש קולקטיבי על רצח השוטר הוציאו מהגיטו כארבע מאות איש וחיסלו אותם בקרבת העיר.

הרגשנו שמתקרב היום המר של החיסול הסופי. מאות יהודים, ביניהם גם

אחי משה, נרשמו למחנה עבודה — מחנה כפיה, אולי על ידי כך יינצלו ממוות. בעד "טובה" זו צריך היה להכניס סכום ניכר של כסף ליודנראט, נדמה לי שכ־1500 זהובים. חג הפסח התקרב. רובם של אנשי הגיטו לא ראו כל אפשרות לאפות מצות ואף לא התכוננו לחוג את החג. אנשי משפחתנו התאספו בכל זאת — כולם ביחד — לביתו של חותני שמריהו זסלר להסב יחד ולציין איכשהו את חג החירות, בו יצאנו פעם משיעבוד לגאולה. דמעות־דם הרטיבו את השולחן והתמזגו עם הסעודה הדלה שהיתה לפנינו. גם אחי משה, אשר היה כבר במחנה כפיה, שוחרר לאותה השעה והצטרף אלינו לסעודת־עניים זו. יללות בכי הלכו והתגברו גם בבתים הסמוכים של השכנים. נשמעו קולות של בכי ונהי. הבינותי שאם לא נפסיק באמירת ה"הגדה" אנחנו מחישים את אסוננו, שכן הקולות נשמעו במרחקים. ואם ייכנסו גרמנים ימ"ש הם ירצחונו במקום. קמתי, אספתי את ה"הגדות" והטכס העלוב בא על סיומו. אזכור כל ימי חלדי ולא אשכח את הרגשתנו הכללית באותה השעה ואת מצבנו הטרגי והאומלל באותו ערב.

מכל המשפחות והאנשים שהשתתפו באותו ליל סדר נשארנו בחיים — אני ועוד אשה אחת מבית גולדהבר, שהגיעה לארץ ובנתה פה את ביתה.

יהיו דברי אלה יד ושם לקדושים ולטהורים שלא זכו להישאר בחיים והוציאו את נשמתם בגיא ההריגה.

ראיתי שהגיטו הוא לפני חיסולו. אבל לאחר שאי אפשר היה לדעת את היום המדוייק של החיסול — החלטנו שלושה אנשים — אני, מאיר קריגר, הנמצא בארץ וגר בנהריה, אחיו חנוך שנפל בקרב עם הגרמנים — להסתכן ולצאת עוד פעם ללופאטין ולראות אולי נוכל להביא קצת מהדברים שנשארו אצל גויים, כדי להינצל מחרפת רעב. כל אחד משלושתינו השיג כמה ככרות לחם כצידה לדרך ויצאנו לעיירת מולדתנו. הגענו בשלום ללופאטין, נפרדנו שלושתנו, תוך קביעת מקום היכן ומתי להיפגש שוב, בכדי לחזור לגיטו. סרתי אל הגויים שהשארתי אצלם דברים. מילאתי תרמיל גדול של חפצים שונים ובמקום המיועד מראש שוב נפגשנו שלושתנו ובלילה הגענו בחזרה לגיטו ברודי. הכניסה היתה קשה. מכל הצדדים נשמעו יריות. איכשהו הצלחנו להיכנס. הראשון שקיבל אותי היה אבי, שחיבק ונישק אותי. שום כוח לא היה מסוגל להפריד בינינו ברגע זה.

בימים אלה השתלטה עצבנות מיוחדת בגיטו. השרידים האחרונים מגיטאות זלוצ׳וב, ז׳ולקיב, ירצ׳יב, וכו׳ הגיעו לברודי. שמועות שהגיעו ממקומות אחרים בישרו רעות. הרגשנו שימינו ספורים. בלילות הסתובבו והתקהלו בחוץ רובם של הגברים, לאחר שנשותיהם וילדיהם ירדו לבונקרים. אנשים שהיו חוסכים פת לחם מפיהם, בכדי לדאוג ליום המחרת, בהיותם בדעה שהגיטו ימשיך להתקיים ולא יחסלוהו, נהיו פתאום לבזבזנים "אכול ושתה כי מחר נמות". יאוש מוחלט תקף את כולם. לא שאלו ולא האמינו ביום המחרת. בצהרי היום אפשר היה לראות

יהודים מבוסמים ושתויים לשכרה — שיכורים ממש. גם טרופי דעת היו לחזיון יום יום. הרמה המוסרית ירדה פלאים. קרו דברים שבימים כתיקנם בוודאי לא היו קורים. היו אנשים שעזבו באותם הימים את הגיטו בכדי להסתתר במקום אחר, עד יעבור זעם. אבל היו גם מקרים שכמה ימים לאחר העזיבה חזרו האנשים לגיטו מתוך הפסד של פרוטתם האחרונה מבלי שיוכלו להסתדר , אף באופן ארעי בכל מקום אחר.

"כי פחד פחדתי ויאתינו ואשר יגורתי יבוא לי" — פסוק הוא באיוב. הפחד של החיסול שנמשך שלושים וארבעה חדשים — הגיע ובא. בט"ז באייר תש"ג ב־21 למאי 1943 הקיפו קלגסי היטלר יחד עם פלוגות שוטרים אוקראינים את הגיטו ולאור הבוקר התחיל הטבח. זקנים, ילדים ותשושים נהרגו במקום. הבריאים והחזקים כביכול הובלו לתחנת הרכבת, לכל קרון הודחסו כשמונים עד מאה איש ומפה הובלו למחנות ההשמדה בבלזשיץ או מאידנק. אלה שהצליחו להיחבא ולהסתתר בתוך הגיטו נתפסו גם הם. שבוע ימים נמשכו החיפושים אחרי המסתתרים, בסופו של דבר נמצאו כמעט רובם ככולם, הוצאו ממחבואיהם וחוסלו במקום. רצפות הקרונות היו מכוסות שיכבה עבה של סידן, על מנת להוסיף יותר את המחנק ולמרר עוד יותר את השעות האחרונות של האומללים.

במרתף בו הסתתרתי, היו ששים וחמישה איש. בימים הראשונים לאחר האקציה ישבנו דוממים ואבלים מבלי לדעת מה לעשות ומבלי לראות את אור השמש. ידענו שיש סכנה ביציאתנו, אבל הרעב הציק והיה הכרח לצאת ולחפש בבתים איזה שאריות של אוכל. ביום החיסול עצמו נודע לי שאשתי חנה נורתה ברחוב. לא אתאר פה את הרגשתי המרה ודאבון לבי כי רב. הרעב הציק. כל ערב הייתי עולה מן המרתף לדירה שעל גביו בכדי לחטט ולחפש אולי אמצא משהו. למזלי מצאתי קצת קמח ממנו עשיתי פיתות והם החיו את נפשי ונפש ילדתי שנשארה אתי. מצב זה נמשך עד יום רביעי — 26.5. בינתיים התחיל המרתף להתרוקן. האנשים התפזרו למקומות שונים מבלי שידע אחד על השני. גם אני החלטתי לעזוב את המקום. כל רגע היתה נשקפת סכנת מוות. אור ליום חמישי לקחתי את הילדה לאה בת השמונה, ועזבנו שנינו את המרתף. יצאנו לרחוב רק הספקנו לפסוע כמה פסיעות ומטר של כדורים ירד לעברנו. ראיתי על ידנו חורבה, נכנסנו לתוכה. רק כמה דקות שהינו בה. ידעתי שאסור לבזבז אף רגע. הדרך ארוכה. חשתי: הזמן קצר ואם לא נזוז מיד לא נספיק להגיע בלילה למקום עליו חשבתי וגם למרתף, שהסתתרנו בו, לא נוכל לחזור. נכנסנו לרחוב לשנובסקי והתחלנו להתקדם בכיוון לפרברי העיר. פתאום שמתי לב שמצד השני של הכביש הולכים ובאים מולנו שלושה שוטרים מזויינים מכף רגל עד ראש. נצנצה מחשבה במוחי שעלינו לסטות מן הצידה ולהסתלק לרחוב צדדי. אבל מיד חזרתי בי מדעתי זו והמשכנו בדרכנו מול השוטרים. חידה סתומה היא בעיני עד היום

למה השוטרים לא שמו לבם אלינו, לא שאלו דבר. הם המשיכו בדרכם ואנו בדרכנו. וביותר תגדל החידה, שכן היתה זו שעת חירום ולפי הסדר שלהם היו צריכים לעכב אותנו. עם עלות השחר הגענו לכפר זברויי.

עם הנץ החמה החלטתי להסתתר ביער ולעת עתה לא להמשיך עוד בהליכה. היו אמנם בתים של גויים בסביבה. אבל לא נכנסתי אליהם, כי ידעתי שאנשי הכפר הזה הם רוצחים ואנשי בליעל. כל המזון שהיה אז בידינו היה מורכב משתי חתיכות קטנות של סוכר. כמובן שלא הרשיתי לעצמי לנגוע בהן ורק לילדה נתתי כל פעם ללקק במקצת. אחרי הצהרים ירד גשם חזק ומטיפות הגשם שעל עלי השיחים שביער הרווינו את צמאוננו. לעת ערב המשכנו ללכת והגענו לסטניסלאווטשיק. ליד הגשר התעוררה הבעיה איך לעבור אותו. בטוח הייתי שהוא נשמר גם ביום וגם בלילה. הכרתי היטב את הסביבה וידעתי שבקירבת המקום המים הם רדודים ובימות הקיץ אפשר לפעמים לעבור בהם ברגל. הרכבתי את הילדה על שכמי ובהצלחה עברתי את הנהר סטיר ובחצות הלילה הגעתי לביתו של שומר היער. לתמהוני ולהפתעתי מצאתי באחד הבניינים כמה וכמה יהודים שברחו מגיטו ברודי. לשבחם של שומר היער ואשתו ייאמר, שהיו מחסידי אומות העולם וסיפקו לנו במשך כמה ימים את המזון ההכרחי לקיומנו. לאחר מספר ימים של שהותנו אצלם אירע שמרוב משא על האנשים שהיו על גבי העליה נשברה התקרה וכל האנשים ירדו או נפלו למטה. נשארנו איפוא גלויים וחשופים לעיני כל. המצב נעשה ללא נשוא וארבה הסכנה שבקרוב יגלו אותנו. החלטתי איפוא לעזוב את המקום.

ניגשתי יחד עם הילדה לכפר הסמוך טריטקי. היה לי שם גוי־מכר עוד מזמן היותנו תלמידים בבית הספר. מסרתי לו על מצבי ולא העלמתי ממנו שנשארתי ככלי ריק ואין לי דבר במה לגמול לו. הוא ריחם עלינו ואמר: "אצלי בבית לא תוכלו להיות, אבל תיכנסו למתבן. אסדר אתכם שם ותישארו שמה עד כמה שאפשר". לאחר מספר ימים הביא לי ידיעה מלופאטין, שגיסתי גיטל עם בנה יהושע נמצאים בעיירה, אצל אחיו ניקולה, אבל הם אינם יכולים בשום אופן להישאר אצלו מפאת הפחד מהמשטרה. גיסתי מבקשת איפוא שאיפגש אתה אולי נמצא מקום להסתתר יחד. עוד באותו הלילה נפגשנו. אבל נאלצנו מיד לעזוב את המקום. הלכנו לזמציסק. במשך היום הסתתרנו בצריף עזוב ובערב המשכנו דרכנו לכפר הסמוך הוטי־שקלנני. פגשתי גוי אחד שתמורת אלף זהוב פולניים לחודש הסכים לבנות בונקר בשבילנו. עד שהבונקר ייבנה הסכים שנסתתר בקמה שמאחורי ביתו. ישבנו יום בקמה. בערב הופיע הגוי, הביא קצת מזון וביקש מיקדמה על חשבון הבונקר. ברור היה שיבקש מנה יפה של כסף — ואילו הוא מצידו הבטיח לקיים את הבטחתו ולהתחיל בחפירת הבונקר. לצערנו נוכחנו תוך יומיים שהגוי משתמט מלקיים את דברו וכנראה לא ייצא מזה כלום.

הגוי גם חדל להופיע, לא הביא שום מזון ואף מים חסרו לנו. ראינו שיש להסתלק חיש מהר מהמקום הזה. אמרה גיסתי: הרי הוא לקח סכום ניכר של כסף, אולי בכל זאת נפנה אליו, אולי יתן לפחות קצת צידה לדרך. נכנסנו לביתו של הגוי. אשתו היתה מוכנה לתת לנו משהו, אבל באותו רגע הופיעו שני גויים ופתחו בצעקות ואיומים: "מוות ליהודים, לא תצאו מפה חיים". התחלנו שנינו לברוח. אני הספקתי להסתתר בקמה. החושך כיסה עלי ולא מצאו אותי. אבל גיסתי בריצתה הסתבכה בחוטי תייל שהיו בדרך, נפלה והגויים השיגוה. אלה הלמו וחבטו בה קשות ואחרי עינויים איומים מצאה את מותה.

לאחר זמן, לאחר שהגויים הסתלקו, ניגשתי לראות את הילדים. אבל לצערי ולהוותי הילדים כבר לא היו באותו מקום. נשענתי על עץ, שעמד על אם הדרך, בהיותי בטוח, שהילדים בוודאי הספיקו לברוח ואז הם יבואו למקום הזה. חיכיתי עד עלות השחר והילדים לא באו שמתי דרכי בחזרה ללופאטין נכנסתי לגוי מכר וביקשתי שיתן לי משהו להחיות את נפשי, כי זה יומים לא בא אוכל לפי. מסרתי לגוי את הפרשה האיומה של הוטי שקלנני וביקשתי ממנו שילך ויחפש את הילדים באותה הסביבה. בינתיים הסתתרתי בקמה והוא צריך היה להביא לי קצת אוכל. שמעתי אחר כך שקוראים בשמי, אבל מתוך פחד לא יצאתי מהקמה ולמרות רעבוני החזק ויתרתי על האוכל. בערב סרתי שוב לאותו גוי. נודע לי, להוותי, שהילדים נתפסו על ידי שוטר אוקראיני ונורו במקום. עליהם קרא אבי המשוררים "הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו". נשארתי איפוא היחידי מכל המשפחה הענפה, נע ונד ללא דרך וללא צל של תקוה.

הרבה זמן לא יכולתי להישאר באותו המקום. חזרתי ליער — לשומר היער. פגשתי שם את האחים קריגר מלופאטין. החלטנו לא לחפש מקום־מחבוא בעיר, כי אם לבנות בונקר ביער. ככה גם עשינו. קרוב לשנה היינו בבונקר. לא השתתפנו בפעולות חבלניות נגד הגרמנים, לפי שלא היו התנאים המינימליים לכך. דאגתנו היתה איך להישאר בחיים. על ידינו היה בונקר שני. היו שם בן דודי יעקב ברנהולץ ומשפחתו וכן בן עירנו משה דיסטנפלד, אשר נרצח בשנת 1944 על ידי כנופית בנדרה. לאחר כמה חדשים נתווסף עוד בונקר לא רחוק מאתנו, בו הסתתרה משפחת יוסף רוט וקהת ברח. ביחד היינו שלושה עשר איש.

החיים היו קשים ובלתי־נסבלים ביותר. חדשים לבקרים התרחשו צרות חדשות. למרות הסכנה הגדולה היה הכרח לצאת מזמן לזמן בכדי לדאוג למעט מזון לפינו. היינו יוצאים פעם לשבוע לירכתי העיירה לופאטין. לפעמים האירה לנו ההצלחה פנים ומתוך חסכונות וקימוצים הסתדרנו כך, שהצידה שהבאנו תספיק לשבוע ימים. פעם היה הכרח להחליף את המקום, כי הגויים, שאצלם ביקרנו מזמן לזמן סיפרו לנו, שהמשטרה יודעת עלינו ותתכן סריקה ביער אחרינו. בתנאים כאלה עבר עלינו החורף. ב־31 למרס 1944 שיחרר הצבא הרוסי את האיזור הזה

ומצאנו את עצמנו במצב חדש. רק לאחר השיחרור הרגיש כל אחד מאתנו מה רבו אסונו ושברו.

לאחר יציאתנו מן היער אילצו אותנו הרוסים להתגייס לצבא האדום, בו שירתתי עד אוקטובר 1945. לאחר שיחרורי הלכתי לבקר בלופאטין. לשם מה הלכתי לשם ומה חיפשתי שם? עד היום אינני יודע. היה זה צעד בלתי הגיוני ביותר. ידעתי שאף אחד ממשפחתי לא נשאר בחיים והסכנה להימצא בעיירה היתה גדולה ורבה. בכל זאת הלכתי לשם — אולי להיפרד מבית העלמין שבעיירה. ואמנם יומיים לאחר בואי לעיירה נוכחתי, שנפלתי מן הפח אל הפחת. כנופיות בנדרה השתוללו בסביבה והסיכויים לצאת בשלום היו קלושים ביותר. בינתיים היכרתי את הכומר מהעיירה הסמוכה שטרוויץ, אשר עזר למספר יהודים במצבם הקשה ואליו פניתי גם אני לעזרה. הוא מסר לי, שבכדי לעזוב את ברית המועצות ולעבור לפולין צריך לקבל רשיון ממוסד ששמו "פו"ר" לפי מיטב ידיעתו נמצא מוסד כזה בברודי. הוא אף הציע לי להישאר אצלו והוא יקיים אותי מבחינה כלכלית עד עזיבתי. מתוך פחד לא קיבלתי את הצעתו. פניתי למושל העיר והוא יעץ לי להסתדר באופן זמני על יד יחידת צבא החונה בעיר.

בלופאטין עצמה מצאתי בסך הכל שלושה יהודים והם יצחק הלפרן בן משה הלפרן מלופאטין, כלתו של שמואל פרנקל מטופארוב וחייל יהודי מביסרביה. אתם שהיתי כל זמן היותי בלופאטין. בינתיים הודיע לי הכומר ששיירה של פולנים עומדת לצאת לפולין בימים הקרובים ואם לא אצליח להצטרף אליהם אאבד כל הזדמנות לצאת משטח ברית המועצות. יצאתי איפוא לברודי להשיג את הרשיון הדרוש. סכנת נפשות ארבה בדרכים, אבל לא התחשבתי בזה. בבואי לברודי נודע לי שאמנם היה שם מוסד כזה, אבל הוא הועבר למקום אחר בלתי ידוע. הגעתי לברודי ערב יום הכיפורים. ביום הכיפורים הצטרפתי למניין יחיד של מתפללים שהיה בעיר. עיר זו, אשר נחשבה פעם לעיר ואם בישראל, היה בה עתה בקושי מניין אחד של יהודים. חזרתי ללופאטין, לידידי הכומר, וסיפרתי לו שהמוסד "פו"ר" עבר מברודי לעיר אחרת ואינני יודע לאן לפנות. הוא יעץ לי ללכת לקמיונקה-סטרומילובה, שכן לפי ידיעות שקיבל עבר המוסד לשם. באתי לקמיונקה, את המשרד לא מצאתי. לעומת זה מצאתי הפתעה אחרת. פגשתי גוי אחד שפנה אלי במלים דלקמן: "אתה יהודי, נכון?" עניתי "כן". "לטובתך אני מיעץ לך שלא תסתובב בעיר זו". הבינותי את הרמז. בינתיים נודע לי כי בעיר ויניק, אשר על יד לבוב קיים משרד, המוסמך לתת לי את הרשיון המבוקש. עם הרכבת הראשונה שנזדמנה לי יצאתי לוויניק. קיבלתי את הרשיון וחזרתי ללופאטין. הכומר עמד בדיבורו ובאמצעותו צורפתי לשיירת הפולנים, אשר יצאה בדרכה לפולין.

ביום האחרון לשהותי בלופאטין יצאתי לבית העלמין של העיירה. נפרדתי

משוכני העפר, נשמתם עדן. השתטחתי על קברות אבות אבותי, קרובי ומיודעי ובדמעות דם הרטבתי את קברותיהם. הודעתי להם שאני היהודי האחרון בעיירה זו ואני עוזב את המקום לעולם ועד. למחרת עזבתי את העיירה. הצטרפתי לשיירת הפולנים היוצאים. בצאתי הרימותי את ידי כלפי מעלה ואמרתי בערך את הדברים כדלקמן: "רבונו של עולם, שאלתי ובקשתי: אל תוליכני עוד בדרכים, בהם הלכתי עד היום. אדמה טמאה זו, שספגה לתוכה דם יהודי לרוב, שוממה תהיה ועזובה לנצח; תאסוף נא את המאורות ממנה; אל טל ואל מטר; ארורה האדמה הזו ותושביה, אשר לפרקים עלו באכזריותם על אדוניהם הגרמנים. נקום נקמת עמך ישראל ושם רשעים ירקב

לבסוף ברצוני להעלות ולהנצית את דמותם וזכרם של בני משפחתי היקרים שניספו בשואה.

אבי מורי ר' חיים נולד בלופאטין להורים אדוקים, יראי שמים ויראי חטא, ר' אברהם ורבקה. כבר בשחר נעוריו חשקה נפשו בתורה ומסופר שבכדי לא להתבטל על ידי ההליכה הלוך וחזור הועבר הוא לישיבת קבע לבית זקנו הרב ר' משה יהודה, בכדי לגדול ולהתחנך על תורה, מצוות ומעשים טובים. שם עשה ימים ולילות על דפי הגמרא, שחה בים התלמוד ומילא את כרסו ש"ס ופוסקים. מנוי וגמור היה עם הוריו ובהסכמת סבא וטובי העיר, שאחרי פטירתו של סבא ימלא אבי את מקומו וישרת בקודש כמרא דאתרא בעיירה. למד איפוא בשקידה, כדי להיות ראוי לאצטלה זו. ברם בהתבגרותו למד להכיר את מצבם העלוב של רבני הסביבה ובראותו את העוני השורר בביתו של סבא משך את ידו מרעיון הרבנות, ויתר על כס הרבנות המצפה לו ולי והחליט לעסוק בפרקמטיה ומסחר כרוב יהודי העיירה.

שמו הטוב שהלך לפניו ואצילות נפשו גרמו לכך שאמידי העיירה הלוו לו את הסכומים הראשונים הדרושים להתחלת העיסקות המסחריות שלו. ה' הצליח דרכו בכל אשר פנה. כעבור מספר שנים נשא לאשה את יהודית בת דודו ר' צבי. לאחר שחסך סכום כסף ניכר פנה עורף למסחר ולמיקח וממכר ובחר לעסוק בעבודת אדמה. קנה בשנת 1903 חווה חקלאית בפרבר העיירה והתמסר כולו לעבודה ולניהול החווה הזאת. אבא היה מחונן במידת הזריזות והעירנות הנחוצות לעיסוק החקלאי ופיתוח המשק. למרות היותו שקוע ראשו ורובו בעבודת החווה לא זנח גירסא דינקותא ומצא לטוב ולנכון להקדיש את שעות הבוקר המוקדמות ושעות לילה מאוחרות ללימוד דף גמרא ומפרשיה. אין לתאר את אושרו ואת אושרה של אמא בראותה אותנו יושבים ומתפלפלים על דף גמרא ועוסקים בצוותא בסוגיה מסויימת. אבא היה ידוע בעיירה כנדיב לב. עושה צדקה וחסד, פותח ידו לכל נצרך ונענה לאיש בשעת מצוקתו. ככה עברו שנותיו של אבא בעושר והצלחה, בשמחה ונחת־רוח מילדיו עד הסוף המר.

בשנת 1939 הוחרמו על ידי הרוסים הנכסים שהיו שייכים לנו ונשארנו ריקים מכל. בשנת 1941 כבשו הגרמנים הארורים את עיירתנו, הכניסו את חוקיהם האכזריים בחיים היום יומיים וסכנת מוות ארבה על כל צעד. בשנת 1943 הגיע אבא (אמא כבר לא היתה בחיים) לגיטו ברודי ובשעת חיסול הגיטו בי״ט אייר תש״ג נרצח על־ידי רוצח אוקראיני. תהי נשמתו הטהורה והקדושה צרורה בצרור החיים.

בשעה שאבא היה עסוק בעבודות המשק, טיפלה בנו אמא — כעקרת בית — במסירות וחינכה אותנו ברוח ישראל סבא, לתורה, לתפילה ולמעשים טובים. כתוב בתורה ״כה תאמר לבית יעקב ותגיד לבית ישראל״ אמרו חז״ל, בפסוק זה נרמז כיצד אשה ישראלית צריכה לחנך את בניה הרכים. אמי העניקה לביתה אושר, שמחה ובטחון באלוקי ישראל. יחד עם זה ידעה את הסוד שטובה ״תורה עם דרך ארץ״. היא רשמה אותנו בבית הספר העממי־העירוני לרכישת השכלה כללית והביאה הביתה גם מורים לשיעורים פרטיים, מהם למדנו את השפה והספרות הגרמנית, אשר היו בזמן ההוא פאר התרבות האירופאית. היתה איפוא ״יפיפותו של יפת באוהלי שם״.

בבית אמא היה תמיד ערוך השולחן וכשנכנס עובר־אורח היתה מקבלת את פניו במלים אלה באידיש: ״ר׳ יוד וואשט זיך און נעמט עפעס אין מויל אריין״ ״(ר׳ יהודי טול את הידיים וסעד את לבך״). זאת היתה דרכה בקודש בחיי יום יום. לא זכתה אמי המסכנה לבוא לקבר ישראל. נלכדה על ידי הגרמנים הארורים ימ״ש ובדרך לבלזשיץ, גלמודה ובודדה, רעבה וצמאה, נפחה את נשמתה ונקברה באדמה הטמאה שלהם. זכרה ברוך בלבי.

אשתי המנוחה, חנה לבית זסלר בת ר׳ שמחה, היתה בגיטו ברודי עד חיסולו. היא היתה חולה ביום חיסול הגיטו ושכבה בבית־חולים, הרוצחים הוציאוה מבית החולים והרגוה במקום.

ילדתי היחידה לאה נרצחה על ידי שוטר אוקראיני ימ״ש בסביבת העיירה לופאטין יחד עם בן־אחי יהושע.

אחי הבכור משה יהודה היה בגיטו יחד עם אשתו גיטל, בת הנדיב ר׳ אריה לייב ויסמן מראדיחוב. בחודש אדר תש״ג נלכד אחי ונלקח למחנה כפיה על יד ברודי, שם שהה עד יום חיסול הגיטו. עקבותיו נעלמו. לא ידועים לי יום מותו ומקום קבורתו.

אשת אחי הצליחה אמנם להימלט מהגיטו עם בנה הקטן יהושע. את מותה מצאה בכפר שקלנני ביום ג׳ סיון תש״ג. בנם אנשל נמסר על ידי היודנראט יחד עם עוד 14 נערים לידי הגרמנים. כמה חדשים לאחר חיסול הגיטו בהיותי ביער שמעתי עליו שהוא חי במחנה הכפיה שברחוב ינובסקי בלבוב, כנראה שנרצח שם.

ארבעה ילדים של דודי, ר׳ יוסף ברנהולץ ואשתו פייגה, ראובן, שרה ומני נורו בחורשה על יד כמילנה. הבת סרקי נרצחה ביער לשנוב.

דודתי אסתר עם בתה רבקה נלכדו באקציה בעיירתנו. הובלו לסוקל ושם נרצחו. שתי בנותיה סרקי ומני היו בגיטו ברודי עד החיסול, נתפסו והובלו בכיוון בלתי ידוע. בוודאי נרצחו גם הן. הבן היחיד, הבחור המהולל אברהם, היה במחנה כפייה לצקו ליד זלוצ׳וב וכפי ששמעתי הועלה שם לגרדום.

דודי שלום ואשתו פייגה בת הרב ר׳ יהודה גורשו מהעיירה, הועברו לגיטו בוסק ושם גוועו מרעב. בתם רבקה הובלה לבלזשיץ ושם נרצחה.

דודי צבי עם אשתו אסתר, בת ר׳ אלעזר שו״ב, היו בגיטו ברודי עם ארבע בנותיהם. נתפסו בזמן חיסול הגיטו, הוטלו לקרונות הרכבת בדרך לבלזשיץ.

דודתי רוחמה עם בתה שרה, בעלה וילדיה, נרצחו בעיר זלוצ׳וב. בנה הבכור שרגא פיבוש היה בברודי, נתפס באקציה הראשונה ועקבותיו נעלמו. הבן צבי היה בעיר קרמניץ ושם ניספה.

בת דודתי חנה — חיה צירל נשארה אמנם בחיים והגיעה אחרי המלחמה לעיר ביטום בפולין אבל שם ארב לה המוות. באחד הלילות התנפלו עליה שודדים והרגוה.

ביקשתי עוד להקדיש מספר שורות לחברי וידידי שאת שמותיהם לא הזכרתי בדפים אלה. אל תדינוני לכף חובה. לא שכחתי אתכם ולא הסחתי את דעתי מכם. אהבתיכם והוקרתיכם בחייכם וגם במותכם. זכרונכם לא מש מקרבי כל הימים.

א. אלינר

ר׳ אברהם ברנהולץ

בין הניצולים ממחנות ההשמדה הגרמניים במלחמת העולם השניה רבים היו שחוקים ומדוכאים, רצוצים ושבורים, שלא נשאר בהם לא כוח ולא שאר רוח לעשות דבר בשביל עצמם, וקל וחומר בשביל הצבור שעמו נישאו ובשביל חבריהם שבהם דבקו. כמרגלית נוצצת בתוך אבק שחוק התבלט בקבוצת ״תורה ועבודה״ שבאביאטה (ליד מילאנו שבאיטליה) אברהם ברנהולץ, שלמרות היות גורלו שכול ואלמון כגורלם של כל בני ״שארית הפליטה״, זקף את קומתו הרוחנית, הפעיל את ידיעותיו מגירסא דינקותא ואת מחשבותיו אשר הגה בגלגולי־חייו, ונעשה ״תרבות׳ניק״ לקבוצתו מבלי שהיה זקוק לשם זה למינוי מלמעלה או לבחירה מלמטה.

הוא נתן שעורים בלשון עברית, לימד דינים, משנה וגמרא — לכל אחד לפי כוחו וצרכו — והיה המעורר והמתסיס בסביבתו לחשוב מחשבות, ללבן בעיות ולתכנן עתידות. אפשר שעובדת היותו כוח מעורר בקבוצתו עיכבה לזמן מה את עליתו לארץ ישראל, וכשנתרכזו בקפריסין המוני חברים מאניות המעפילים שנתפסו על ידי הבריטים וגורשו מחופי הארץ, הגיע לשם גם הוא, ושוב נעשה בסביבתו החדשה לאישיות מרכזית ולכוח מתסיס.

משזכה לעלות לארץ שאיפותיו, אחרי שהוקמה מדינת ישראל, היה מאושר והתהלך כחולם.

רבות היו התלאות שפקדוהו — אותו ואת המשפחה אשר הקים לו פה — ואלה גרמו לכך שצריך היה עוד בטרם בוא מועד לפרוש מן העבודה ולהשתקע הוא ואשתו תבלח״ט בבית אבות. גם פה התבלט באישיותו וברוחניותו והיתה השפעתו רבה על כל סביביו. בי״א באדר תשל״ה שבק חיים וכל מי שהכירו מתאבל עליו מעמקי הלב.



בן ציון פרידמן

לופאטין וחורבנה

נולדתי בעיירה לופאטין ב14.1.1891 קורות הישוב היהודי בעיירה זו ב־150 השנים האחרונות ידועות לי — אם מתוך שמועה מהימנה בחוגי העיירה או מתוך חיי אני. כבר בימים שמלפני 150 שנה היה בעיירה ישוב יהודי זעיר. בני־העיירה היהודים עסקו במסחר ובתיווך עם אנשי החצר של הגראף זאמויסקי והאוכלוסיה הלא יהודית של העיירה. אצל הגראף זאַמויסקי היה גזבר ונאמן בית ששמו היה ר׳ איטשלה פרידמן, אביו של סבי. הוא שלט יפה בפולנית ובגרמנית ונחשב איפוא לאיש משכיל ובעל ידיעות כלליות.

בעיירה היו בית משפט, בית סוהר, בית דואר, בית מרקחת ובית ספר עממי. ביזמתו ועצתו של ר׳ איטשלה בנה הגראף כ־30 בתים קטנים לאנשי העיירה היהודים, אם כמגורים ואם כבתי מסחר (חנויות). לאחר מכן היווה ריכוז זה של הבתים את מרכז העיירה. בית הממשל שבעיירה, בית המשפט, בית המכס (שטייעראמט), בית הסוהר היוו מרכז לכל העיירות הסמוכות, טופורוב, סטאַניסלאווטשיק, שטרוויץ, סטרמילטש וכו׳ ועוד עשרות של כפרים סביב העיירות האלה. כל יום רביעי בשבוע היה יום־שוק (יריד) גדול בעיירה. אכרי הסביבה הגויים, הביאו לעיירה מתוצרתם החקלאית. יהודים קנו מכל הבא ליד והמציאו לגויים את מצרכיהם הם. גם בכפרים שבסביבה גרו יהודים בודדים, שעסקו במסחר ובחלקם גם בחקלאות. חוכרים יהודים חכרו אצל בעלי האחוזה הגויים את אחוזותיהם על בתי־מבשל השכר ומשרפות היין שבהן. בין החוכרים המפורסמים בסביבה היו משפחות גסטהלטר, קרדימן, רפפורט ושץ. לידם התקיימו הרבה יהודים, ששימשו כגזברים, מנהלי עסקים ובעלי־מקצוע שונים.

באותו הזמן בנה הגראף גם טחנת קמח, מנסרה וכו׳, שהיו בהנהלת בעלי־מקצוע יהודים אחדים מהם תיאר הסופר אשר ברש, יליד לופאטין, בספרו ״תמונות מבית מבשל השכר״ וברשימות אחרות שבכתביו. בזמן ההוא עוד לא היה רב קבוע ולא שוחט בעיירה הסמוכה סטניסלאווטשיק. הרב דהתם היה ממשפחתנו ושמו היה ר׳ יצחק לייזר לשצובר — הוא שימש כרב גם בלופאטין. תקופה מסויימת פסק הלכה סבו של אברהם ברנהולץ הרב משה יהודה ברנהולץ. אחרי פטירתו נתעוררה שאלת הרבנות.

העיירה גדלה בינתיים. היהודים כאן היו מחולקים לשתי כיתות של חסידים: חסידי בלז וחסידי הוסיאטין וכל כת התפללה לחוד. במרוצת הזמן, כשהקהילה גדלה עוד יותר, הורגשו צורך והכרח להיפרד מהתלות בקהילת סטניסלאווטשיק הסמוכה ולהביא רב ושוחט, שישמשו בקודש רק בעיירה זו. אז הביאו את בנו של הרב מסטניסלאווטשיק — את הרב ר׳ מנדל לשצובר ולשוחט את סבא שלי מצד אמא — את ר׳ יוסל שוחט (יוסף וילדר). אז גם קידשו בית קברות בעיירה, כי עד אז היו מביאים את הנפטרים לקבורה בסטניסלאווטשיק, מרחק של 9 ק״מ, דבר לא קל בימים ההם. אז נתפרסמה גם האימרה ביידיש כמובן: סטאניסלאווטשיק באגראבט לופאטין, היינו סטניסלאווטשיק קוברת את לופאטין. בשנת 1914 עזב הרב לשצובר את לופאטין ועבר ללבוב ובלופאטין נשאר רב אחד בלבד והוא ר׳ חיים לייביש המרלינג מחסידי בלז.

בעת שהביאו את הרב לשצובר מסטניסלאווטשיק ללופאטין, לא השלימו עם זה חסידי בלז, שרב העיירה, מאנשי הוסיאטין, יהיה גם רבם והם רצו להביא רב נוסף מחסידי בלז. אולם העיירה לא יכלה לפרנס שני רבנים בבת אחת. מקור־ההכנסה של הרב היה בארבעים אחוז מהכנסות השחיטה, מכירת השמרים לחלות ומכירת נרות שבת וצימוקים. על כן היתה לקויה, דלה ומצומצמת ביותר פרנסתם של הרב וגם השוחט. אבל חסידי בלז לא ויתרו. התפתח ריב ממושך, שאף נסתיים באסון של אבדן איש יהודי מאנשי העיירה. תקופה זו בחיי לופאטין, נקראה תקופת המחלוקת ואין בי כל רצון לעמוד על פרשה זו בפרוטרוט. לבסוף הגיעו לידי פשרה כלשהי, היינו, שחסידי בלז יכולים להביא רב משלהם, אבל לא על חשבון הקהילה. כשוחט נשאר סבי ר׳ יוסל מטעם שני הצדדים. חסידי בלז הביאו לעיירה כרב שלהם את ר׳ חיים ליביש המרלינג משטרוויץ אדם נבון, פיקח וגדול בתורה,כעבור כמה שנים מת סבי ר׳ יוסל שוחט והמחלוקת התחדשה סביב היורש. סבי השאיר כיורש את בנו, ר׳ אלעזר אחי אמי, אדם טוב, חכם ורב עלילה, שכל בני העיירה רחשו לו כבוד ורק הודות לזה נגמר הדבר בכי טוב. נבחרו שני בוררים, אחד מחסידי בלז, ר׳ וולפצי קויפמן והשני מחסידי הוסיאטין — אבי ר׳ שלום שכנא פרידמן. הבירור בשאלה זו התנהל ברבנות בברודי וכתוצאה ממנה נשאר ר׳ אלעזר וילדר השו״ב של העיירה.

במרוצת הזמן נרגעו הרוחות ונוצרה בכל זאת הבנה מסויימת בין שני הצדדים. קם גם דור חדש אשר מריבת החסידים היתה זרה לרוחו. אנשים מתקדמים ובעלי מבט יותר רחב מצאו ביניהם שפה משותפת והעיירה שקטה ממריבותיה.

בעיירת־מצער זו לופאטין נולד הסופר והמשורר העברי הנודע אשר ברש. הוא היה קשיש בשנתיים ממני וביתם לא רחוק מביתנו. למדנו יחד בחדר של ר׳ שכנא חר״פ. אשר הצטיין בלימודים. היה בעל תפיסה מהירה וזכרון להפליא. אבל לאחר הלימודים, מחוץ לכותלי ה״חדר״, נהג בפראות ושובבות מרובה. ביום־שבת אחד, כששיחקנו על יד בית שעמד בבנינו מעדו רגליו ורגל אחת נשברה. הרופא המקומי ד״ר רוזנבוים עשה כמיטב יכולתו ברפאותו, אבל ההצלחה היתה רק חלקית. מקרה זה נתן את אותותיו בברש לכל ימי חייו. שנתיים ימים היה רתוק לביתו מבלי שיוכל להתהלך בין אנשים בחוץ. רק לאחר תקופה זו הצליח להתגבר ולהופיע בחוץ ומשענתו בידו. אביו של אשר — הרצל — היה יהודי מכובד, יודע ספר ובימים הנוראים היה עובר לפני התיבה בקלויז שלנו. בזמן מחלתו של אשר, היה אביו ר׳ הרצל, בעצמו מלמדו תורה, כדי שלא יפגר בלימודיו.

באותו הזמן — מספר שנים לפני מלחמת העולם הראשונה — נוסדה בעיירה האגודה הציונית הראשונה בשם ״התקווה״. אשר היה מהמייסדים. הדבר עלה בקושי רב. חסידי בלז ואחרים עשו כמיטב יכולתם להפריע את הקמת האגודה. הילדים שהעזו לבקר באגודה זו קיבלו מהוריהם מכות נאמנות, נמנעו אוכל מפיהם וקורת גג מעל ראשיהם. באגודה ניפצו לא פעם את השמשות. כל דבר הציונות והאגודה היה פסול ועשו הכל בכדי להפריע לקיום האגודה.

בן עיירתנו הוא גם חנוך ילון (העניךְ דיסטנפלד), גדול חוקרי הלשון העברית בזמננו או כביטויו של ש״י עגנון במאמרו ״משמני ארץ״ בספר חנוך ילון ״חכם לשוננו בדור״. הוא אשר ניקד את המשנה ופירסם כמה וכמה ספרים בחכמת הלשון העברית. הוריו היו ר׳ אברהם דיסטנפלד ואמו שרה לאה לבית וילדר, אחות אמי. היתה זו משפחה גדולה וענפה. אחיו של חנוך — דוב שנפטר בירושלים בשנת 1965 היה גם הוא בר־אוריין, למדן מופלג ותלמיד חכם גדול. בקיאותו וידיעותיו בתלמוד היו בלתי־רגילות וידע לפתור בעיות הלכתיות־תלמודיות שרבים וגדולים התקשו בהן. בן אחותם היה עקיבא דיסנטפלד, ממנהלי הספריה הלאומית בירושלים, שנפטר בשנת 1965 וייבדל לחיים ארוכים מרדכי ילון — הוא אחיו של חנוך.

סיפרו בעיירה, שהרב דמתא, ר׳ חיים ליבוש המרלינג הטיף פעם מוסר לחנוך בצעירותו, שיעזוב את ״מעשה־הילדות״ והציונות ומוטב שימשיך ללמוד בבית המדרש וילך בדרכי אביו, ר׳ אברהם, מחסידי בלז. השיב לו חנוך: באשר ללימודי תורה ותלמוד הוא מוכן לעמוד במבחן אף בפני הרב ואדרבא ינסה את כוחו בתורה. הרב הסכים והמבחן התחיל. חנוך הפליא את הרב בידיעתו ובבקיאותו אז הפליט הרב, לידען כזה בתורה צריך להתייחס בדרך ארץ.

בשנת 1907 התקיימו הבחירות לפרלמנט האוסטרי בווינה. באיזור שלנו, חבל ברודי, הופיע כמועמד לפרלמנט המנהיג הציוני הנודע אדולף שטנד. אבל הפולנים־האנדקים הציעו לפרלמנט יהודי־מתבולל ושמו היה מריאן וולרנר, יהודי מתנכר, אבל עשיר מופלג, שבכספו ביקשו לקנות את הקולות היהודים בעיירה. אבל בהשפעת הצעירים היהודים ובראשם חנוך, בחרו גם רבים מחסידי בלז בד״ר שטנד והוא גם נבחר אז לפרלמנט בווינה.

היינריך סוכאסטוב, יהודי בעל הכרה לאומית, קנה את אחוזת לופאטין מהגראף וישניבסקי. יחסו לפקידים ולפועלים שבאחוזה היה הוגן וללא דופי. כל הפקידים שנמצאו באחוזה בזמן הקנייה נשארו במשרותיהם. בכלל נהנו יהודי העיירה הנאה כלכלית מרובה ממשפחת סוכאסטוב — משפחה יהודית טובה ונאמנה.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ב־1914 נכבשה כל הסביבה שלנו על ידי הצבא הרוסי. שנות המלחמה עד שנת 1919 עברו עלי בהונגריה. בצבא האוסטרי במלחמת העולם הראשונה לא שירתי שכן הצלחתי להשתמט מתפקיד בלתי נעים זה. כשחזרתי ב־1919 ללופאטין מצאתי את סוכאסטוב מנהל בעצמו את האחוזה והרבה יהודים מצאו את פרנסתם על יד האחוזה. גם לכומר שפרנסקי, כומר הכנסיה הרומית־קתולית שבעיירה, היתה אחוזה של 500 מורג. יחסיו עם סוכאסטוב היו טובים מבחינה חברתית. בכלל יחסו של כומר זה ליהודים היה הוגן וידידותי וכמה משפחות יהודיות משכו את יניקתן הכלכלית דווקא מהכומר שפרנסקי.

קיבלתי את הנהלת בית משרפות היין מידי מר סוכאסטוב. הוא ביקש, שגם אחי הצעירים, חיים ויוסף, ילמדו את המקצוע הזה, בכדי שתהיה רציפות בהנהלה ושגם הם יוכלו לשרת את המפעל בבוא הזמן, כשאני אעזוב אותו. ככה נשארו אחי בפרנסה טובה ומשביעת רצון במפעל הזה עד פרוץ מלחמת העולם השניה.

לאחר נישואי עברתי לראוא־רוסקה. בתקופת שלטון הרוסים חזרתי ללופאטין כשהורגש בעיירה בואם הקרוב של הגרמנים לבשו האוקראינים חג, ושמחה רבה השתלטה עליהם. בזרי פרחים חיכו להם. מיד לאחר כניסתם לעיירה, התנפלו האוקראינים, ומספר ״פולקס־דויטשע״ שבעיירה, על היהודים והתחילו העינויים והצרות. האוקראינים הלכו בראש. באו לביתנו וחיפשו ספירט ומשקה משכר. המרתף היה אז מוצף מי הגשמים. אולם הגרמנים חשדו שאת המים הכנסנו בכוונה תחילה ואת המשקה הסתרנו באיזה מקום. הם התנפלו על אבי ועלי, הוכינו מכות רצח והופנינו לבית משפט צבאי (קריגסגעריכט) והוגד לנו, שאחד דיננו — מוות. בינתיים הצליחה אחותי להגיע ל״פולקס־דויטשע״ אחד, פיטץ היה שמו, אשר נשאר בעיירה עוד מזמן מלחמת העולם הראשונה. הוא היה מכר טוב וידיד ביתנו. אחותי סיפרה לו מה שקרה והוא אשר רץ לבית המשפט והעיד לטובתנו, היינו, שאנו אנשים שקטים ויעילים למשטר וידיעתנו בעשיית ספירט — יכולה לעזור

להם, הודות לו שוחררנו באותו יום. בצאתנו לרחוב התעלפנו שנינו, אני ואבי. שכבתי על ערש דווי מספר שבועות כתוצאה מהמכות שהוכיתי באותו יום.

לעיירה הגיע גרמני איש הגסטפו, ששמו היה רוט וכל יהודי העיירה נמסרו לידיו לחיים או למוות. הוא ארגן את המיליציה במקום והעמיד בראשה את סוכוביצקי. הם יסדו את היודנראט, מועצת היהודים, ובראשה הועמד שאול רייף. מפקד המשטרה נעשה משה זמטשקר. התחילו רדיפות איומות. יהודי העיירה, מנער עד זקן, הועסקו בעבודת פרך. משעה שבע בבוקר עד שבע בערב ואילו הגרמנים עמדו בראש הנהלת העבודות האלה. הורגש גם מחסור גדול בצרכי מזון וחרפת רעב התחילה להופיע פה ושם. התחילה תנועת חילופים של סחורות עם גויי העיירה: יהודים נתנו להם דברי תלבושת, בגדים ולבנים וקיבלו תמורת זה קצת מצרכי אוכל. ברור, שהמרוויחים מהעיסקות האלה היו הגויים. היה גם חלק מסויים של אכרים, שיחסם ליהודים היה הוגן ובשתיקה פה ושם תמכו במישהו.

אשתי ריצה ז״ל היתה באותו זמן בביקור אצל אמה בראווא־רוסקה. בנסיעתה אלינו ללופאטין היא התעכבה אצל בן־דודי וולף פרידמן בלבוב מתוך רצון לשהות אצלו מספר ימים. המלחמה בין רוסיה וגרמניה פרצה בדיוק באותו הזמן והיא נאלצה להישאר בלבוב. לבוב היתה נתונה לאש ארטילריה חריפה, אבל בהפסקה מסוימת של ההפצצה היא יצאה יחד עם בן־דודי וולף ומספר דיירים של אותו הבית לאחת ממשאבות המים שבסביבה, בכדי להכניס כמות מים לבית. בדיוק אז התחילה שוב הפצצה כבדה ומפצצה שנפלה בקרבת מקום נהרג בן־דודי וולף יחד עם חמישה דיירים של הבית ואשתי ריצה נפצעה פצעים חמורים. היה זה ב־ג׳ תמוז 1941.

בת דודי הודיעה לי על האסון ושלחתי גוי מלופאטין שיביאה לביתנו. הוא הצליח להביאה בעגלתו מחופשת כגויה, כי לוא היו מגלים אותה כיהודיה לבטח היו מחסלים אותה בדרך ובוודאי בדקו לא פעם בדרך את טיבם של הנוסעים. היא הגיעה ללופאטין במצב קשה מאד. לא רופא ורפואות לא היו ואף לא ידע איך לטפל בה. נוסף לזה הצטרכנו לסלק אותה מעיני רואים ולהחזיק את הדבר בסוד, כי הגרמנים היו מחסלים ביריה את כל החולים שנודע להם עליהם. היא סבלה איפוא גם מבחינה גופנית וגם מבחינה נפשית ואנו היינו מחוסרי אונים ולא יכולנו להגיש לה כל עזרה.

ביום א׳ בבוקר כ״ג אב — 1941 — היא נפחה את נשמתה הטהורה, בצורה טראגית זו, אבדה אשתי רייצה לבית גראף מראווא־רוסקה, אמו של יענצי ז״ל גם הוא קרבן השואה האיומה. נספה בדמי ימיו בגיל 19 ואמא של בתי היקרה רוזאלי תיבדל לחיים טובים וארוכים שניצלה יחד אתי מאש הגיהנום.

המנהל מטעם הגרמנים על בית מבשל השכר היה האוקראיני נומירקו, שהיה דורש מהיודנראט אנשים לעבודה במפעל זה. היה מקרה שציווה לשמונה יהודים

לטחון לתת (מאלץ) בטחנת יד, עבודת־פרך שאין קשה ממנה. הגרוע ביותר היה, שלקח יהודים לניקוי התעלות והביבים, כמו כן את הנהר הקטן שעל יד בית המבשל. יהודים נכנסו לתוך הלכלוך הזה בעומק ניכר כשבגדיהם עליהם, נברו בידיים בתוך הבוץ והזוהמה, כשאיש המיליציה עם שוט בידו נוגש בהם ומצליף תכופות. לא היתה זו עבודה שמכבדת את בעליה, כי אם אות וסימן לשפל ולבזיון של האיש היהודי, שנעשה הפקר ולטרף בפי חיות טרף

ביום אחד בא נומירקו עם איש הגסטאפו, כדי להראות לו איך היהודים עובדים. הוא התיר לפניו שק של לתת טחון והנה מצא בו פגר של עכבר מת. התחילו הצעקות והגידופים. היהודים כרעו על ברכיהם והתחננו, רצו להוכיח שאין אשמתם בכך, אבל ללא הועיל. האנשים ספגו מכות רצח ולבסוף נאסרו ונסגרו בתוך מרתף. לפנות ערב בא נומירקו ואמר לשמונה היהודים האסורים, שאם יסדרו לו מיד מאתיים זהובים הוא ישחררם מתוך הבור. במאמצים רבים נאספו מאתיים הזהובים בין האסורים. שמונה היהודים שוחררו וברחו כל עוד נפשם בכפם.

נער אחד "שגץ" מהעיירה סיפר לאיש הגסטאפו רוט, ששני אחי, חיים ויוסף קיללו אותו ואמרו עליו שהוא חזיר גרמני. רוט לא הבין בדיוק מה שהנער הזה מספר לו והוא קרא לו ל"פולקס־דוטשע", שהסבירו לו את דבריו של השגץ. מיד נפתחה הרעה. איש הגסטאפו נכנס לביתנו כשאקדחו בידו והכריז שהוא יירה בכל המשפחה. אם לא נוציא אליו את שני אחי. נסיתי להסביר לו, שכל הדבר הנהו עלילה ולא יותר. אבל כל זה היה ללא הועיל. המצב נעשה חמור ביותר. הוא נתן לנו שהות עד שעה ארבע אחר הצהרים ועד אז מוכרחים האחים להופיע בפניו והוא יענישם. אמרתי לו "אחי יודעים את הצפוי להם. הם יברחו ולא יבואו. אבל אני מקבל על עצמי את עונשם. אז יצא המרצע מן השק. רוט אמר שאם יקבל מאה זהובים אז יסלח להם, אבל בתנאי, שאף אחד לא יידע מזה, אחרת דמנו בראשנו. בקושי אספתי בבית ששים זהובים. הוא הסתפק גם בזה וככה ניצלנו בשנית.

מיום ליום החמיר המצב. בסכינים התחילו לגזוז זקנים של יהודים. לאבי פשוט מרטו את שערות הזקן עד זוב דם. היה מחסור בצרכי אוכל. בעד פת לחם יבשה או קצת תפוחי אדמה גבו אכרי העיירה כסף רב מהיהודים. היו קצת אכרים מהמבוגרים, שבצנעה עזרו ותמכו מתוך רחמים ביהודי זה או אחר. אבל ה"שקצים" הצעירים עשו שמות, התנגשו בכל יהודי, ניפצו שמשות, זרקו פגרים של כלבים או חתולים לתוך הבארות של היהודים, בכדי שלא נוכל לשתות מן המים. "שקצים" קטנים יותר עשו להם ספורט והיו יורים באבנים קטנות "קטפולקה" לתוך העיניים של ילדים יהודים והיה מקרה שאמנם הוציאו עין של ילד יהודי — בנו של דוד זטץ.

איש הגסטאפו רוט תפס פעם שני נערים יהודיים, פרנקל וגוטליב, היכה אותם מכות נמרצות על לא עוול בכפם וללא כל סיבה. פקד עליהם לזחול על הידיים

והברכים בכל הביבים ומתחת לכל הגשרונים שעליהם בבוץ ווזוהמה עד לבית הקברות של העיירה — מרחק של כמה קילומטר. עם הרמת הראש הם קיבלו צליפות של שוט. בבית הקברות נורה למוות הנער גוטליב — בן דוד של האחים נסיהו בחיפה — והנער פרנקל מוכרח היה במצב זה לזחול בחזרה מבית הקברות לעיירה. אבות ואמהות, אחים ואחיות ראו בדאבון לב ובעיניים כלות מבכי מעשה ברברי זה. פה ושם הזילו אף נוצרים דמעה. פולני אחד, שגר לא רחוק מבית הקברות, צילם דרך חלון ביתו את מעשה הירייה בנער גוטליב. ראיתי תמונה זו לאחר השחרור מהגרמנים, עם שובי לעיירה.

עבר חודש נובמבר. הקור התחיל להציק. דווקא אז פקד רוט שעל כל יהודי העיירה להתאסף — היה זה ביום ששי בבוקר — בחצר בית מבשל השכר. אנשי היודנראט הביאו יהודים מכל הבא ביד. מי שהצליח להסתתר — הסתתר ומי שנחטף הובא. לי ולאחי היו רשיונות של עובדי בית משרפות היין וההליכה לשם לא חייבה אותנו. לאחר שהאנשים התאספו נשמע קול של פקודה: "כל היהודים למרחץ". מתוך איומי רוט, כשהאקדח בידו, המשטרה האוקראינית ומשה זמטשקר הוכרחו כל היהודים הנאספים להיכנס לתוך מקווה המים הרגיל שעל יד בית מבשל השכר. היה זה מין משחק כזה ונומירקו עם האקדח ביד צעק "זאסראני זשידי. דא מיקווי נא שאבעס", "יהודים מטונפים למקווה לכבוד שבת". החזיקו את היהודים מהבוקר עד הערב ביום קר ובמים מלוכלכים ומזוהמים. האנשים החלו להתעלף, את המתעלפים ציווה רוט להוציא ולהניחם על הגשר שממעל. רק לפנות ערב שוחררו האנשים. בכוחות האחרונים הגיעו לבתיהם מעולפים בזויים, מוכים ומלוכלכים כל עוד נשמתם בם. כתוצאה מ"אקציה" זו מתו כמה יהודים תוך מספר ימים.

בלופאטין התקיים כל יום רביעי יום שוק, יריד. פעם לאחר יריד כזה ציווה איש הגסטאפו רוט על לוזר וילדר, המכונה מזור, לשאוב מים ולהשקות את הסוסים החוזרים מן היריד. לוזר שאב מים, הלוך וסחוב, השקה את הסוסים עד שנמאס לו. הוא העז ואמר לרוט, שאיננו רוצה יותר לסחוב מים. רוט כיבד אותו בסטירת לחי, לוזר לא התמהמה והחזיר לו בסטירות מנה אחת אפיים והגרמני התהפך במקום. לוזר בינתיים ברח. ראה זה פלא איש הגסטאפו — הגיבור קם על רגליו, הפך את פניו והסתלק מבלי לשאול מי הוא היהודי שפגע בו והדבר עבר בלי כל תגובה מצדו. פחד איום נפל על המשפחה כולה. אבל הדבר עבר בכל זאת מבלי שיאונה למי שהוא כל רע. עד היום אינני תופס למה לא הגיב הגרמני.

חורף 1941/42 היה קשה במיוחד ליהודים. לאט לאט עבר כל הרכוש של היהודים לגויים. יהודים מסרו הכל בעד פת לחם. החטיפות לעבודה אמנם נפסקו. אבל נוצרים־גויים מחלאת המין האנושי יצרו כנופיות שהתנפלו בלילות לבוז בז וסתם להרביץ ביהודים. איש לא הפריע בעדם. עברה שנה עם הגרמנים. ליהודים

אסור היה לעזוב את העיירה. העוזב נידון למיתה. יסדנו בית תמחוי בבית המדרש ונהנו מהמטבח הנצרכים והזקוקים לכך. כמה יהודים שעוד היה באפשרותם תמכו במטבח זה ואף כמה נוצרים תמכו פה ושם במשהו, בצנעא, שלא ייוודע ברבים. אלה היו מביאים קצת תפוחי אדמה, אפונה, פולים וכו׳. את האוכל או שלקחו הביתה או שהיו אוכלים בבית המדרש. אולם זה לא נמשך זמן רב. כעבור תקופה קצרה התחילה האקציה. היה זה קרוב לראש השנה של 1942. לבלזשץ הוגלו אנשים, נשים וטף, מכל הבא ביד. החיסול המלא של כל יהודי העיירה חל ביום הראשון של חול המועד סוכות 1942. אז הוצאו מהעיירה כ־200 יהודים לראדיחוב הסמוכה ללופאטין ומשם לבלזשץ. מאקציה זו ניצלנו אני וילדי כמו כן אחי ואחיותי בזכות הרשיונות לחופש בתור עובדי בית משרפות היין. אחרי האקציה באו אלי מן היודנראט ומהמשטרה והודיעו לנו, כי עלינו לעזוב את הבית שלנו, כי הדירה תשמש מעכשיו כמשרד ממשלתי. באמצעות פיטץ קיבלנו רשות מהמפקד לעבור עם כל המשפחה לבית משרפות היין ולגור שם. היו אתי — אבי ואמי, שני ילדי, שני אחים ושתי אחיות. בבית משרפות היין יצרנו אז ספירט.

לאחר הגירוש והחיסול של כל יהודי העיירה בא אלי הגרמני לנגז ואמר שלא יוכל עוד לזמן רב להגן עלינו, לפי ידיעותיו יקחו גם אותנו בימים הקרובים והוא מייעץ לנו לעשות הכל על מנת להסתתר. שמענו בקולו ועשינו לנו שלושה בונקרים בתוך בית משרפות היין. בונקר אחד הותקן להורים ולשתי האחיות — בשני הסתתרנו אני וילדי ובשלישי אחי וארוסתו. לאחר איזה ימים שמתי לב דרך האשנב שבבונקר, שה״פאלקס־דויטשע״ ליפע יחד עם השוטר סונצקי סוקרים את החצר והמגרש של המפעל. הבינותי כי הכוונה היא אלינו. ובאמת הוציאו אז את ההורים ואת האחיות. נשארנו בינתיים רק אני ושני ילדי, שני האחים וארוסתו של אחד האחים. הסתבר איפוא, שיחפשו גם אותנו ובוודאי גם ימצאונו. באין רואים עזבנו את בית משרפות היין והסתתרנו בשדה בתוך ביצות של סוף. שמענו יריות וחיפושים אחרינו אבל לא מצאונו. כשהסביבה נרגעה שמנו את פנינו לעבר העיירה סטאניסלאווטשיק, המרוחקת תשעה קילומטר מהעיירה שלנו.

עיירה זו השתייכה לאיזור ברודי וטרם היתה ״יודענריין״ (נקיה מיהודים). לעבור כברת־דרך זו היה לנו כקריעת ים סוף. ליד העיירה זורם הנהר סטיר ובכדי להגיע ולעבור את הגשר שעליו צריך היה מקודם לעבור דרך כפר אחד ומכך פחדנו. ללכת דרך השדות היתה סכנה של שקיעה בשדות ה״טורף״. אני, שני ילדי ואחד האחים, התקרבנו עד לנהר סטיר, אבל לא יכולנו לעבור אותו, כי המים היו עמוקים. פתאום הגיע לאזנינו טרטור של עגלה. הבינונו איפוא שהגשר הוא בכיוון זה. זחלנו עד לגשר ובפחד אין־קץ עברנו בכל זאת את הגשר בשלום והגענו סוף סוף לעיירה. היה זה בלילה. פגשנו יהודי הולך מבית התפילה (היה זה ליל הושענא רבה) שהביא אותנו ליודנראט שבמקום. אפיו של יודנראט זה היה לגמרי

אחר מאשר בלופאטין. איש היודנראט הביא אותנו אל ביתו ושם מצאתי כעשרים וכמה יהודים מלופאטין, שברחו מהאקציה. בבוקר סעדנו בביתו של איש היודנראט הוא עודד אותנו ואמר, שפה בסטניסלאווטשיק אין לנו לרעוד כל כך: המיליציה איננה רעה ביותר והוא אף ידאג לדיורנו. שמו של יהודי זה היה אלעזר הלפרן.

היה זה בשמיני עצרת בבוקר. אלעזר הלפרן הלך להתפלל לבית המדרש ואמר שעם שובו יסדר את כולנו בדירות מתאימות. אחר כך פנה אלינו ואמר, אולי יש למישהו ביניכם נער צעיר, נמסור אותו לראש המיליציה, המוכן לקבל לידיו נער יהודי והוא ישמור עליו מפני הגרמנים. ברור, אמר הלפרן, שנצטרך לתת לו משהו תמורת זה. אמרתי, שאני מוכן לתת את בני, שיהיה אצל ראש המיליציה וכתמורה אני מוכן לתת לו פרווה טובה, שהסתרתי אצל אחד הגויים בכפר סמוך. וכך הווה. אשתו של מפקד המיליציה באה לקחת את הנער, יחד עם המתנה — פרווה. בני יעקב היה אצל מפקד המיליציה שבסטניסלאווטשיק מספר שבועות. בינתיים נערכה גם בסטניסלאווטשיק "אקציה" נגד היהודים. ה"אקציה" לא התנהלה בברוטליות כזאת כמו בלופאטין. בהיוודע דבר ""האקציה" ליודנראט, עברו אנשי היודנראט בלילה מבית לבית והודיעו מה שעומד להתרחש. יהודים רבים עזבו תוך הלילה את העיירה, ברחו לכפר פנקובה וליער הסמוך לו ובעבות היער מצאו את מחבואם. אכרי הכפר, שהיו כנראה ביחסים טובים עם היהודים לא נמנעו מלהביא אוכל ולספק להם מקצת מצרכיהם. ביער זה הכרתי שני אכרים־גויים, אשר הצילו אותי אחרי כן ממוות. אחר "האקציה" הזאת הוסכם שעד ל־30 לדצמבר תהיה סטאניסלאווטשיק "יודנפריי" (ריקה מיהודים) והיהודים משם יעברו לברודי.

הורי יחד עם אחת מאחיותי, שהוגלו לראדיחוב, נשארו על פי נס בחיים בראדיחוב עצמה ולא הוגלו יחד עם אחרים לבלזשץ. זה נודע לי על ידי אכרי הסביבה. בקשתי אחד מהם, שאצלו הסתרתי מכונת־תפירה, שיביא את הורי ואת אחותי מראדיחוב לסטניסלאווטשיק וכתמורה אתן לו את מכונת התפירה שהחבאתי אצלו. ביום ששי לפנות ערב עם התקדש השבת הוא הביא את ההורים ובשבת בבוקר הועברנו לברודי לתוך הגיטו.

אני ביקרתי בברודי מספר ימים לפני הגירוש מסטניסלאווטשיק, בכדי למצוא מקום סתר כלשהו. שם מצאתי נער פרויקע זינגר שמו, שלפני כן עבד בלופאטין בבית משרפות היין כמסגר. אחיו היה שוטר בברודי. הודות לקשרים אלה קיבלתי דירה מתאימה. כשעמדתי לחזור לסטניסלאווטשיק היתה בברודי "אקציה" חלקית. תפסו יהודים ברחובות העיר ואותי בתוכם. היינו כשמונים אנשים שנתפסו על ידי המשטרה. הגסטאפו הוציאה אותנו אל מחוץ לעיר לתוך חורשה אחת וציוותה עלינו לחפור בורות. כל הלילה היינו עסוקים בעבודה זו. בבוקר פקדו עלינו להתפשט, לארוז את החפצים ואת הבגדים שלנו ואחר כך, בתוך היריות שנפתחו עלינו, ציוו עלינו לקפוץ לתוך הבורות. הייתי בין הראשונים שקפצו לתוך בור

ולמזלי הכדורים לא פגעו בי. אנשים שנהרגו נפלו עלי ואני תחתם. איבדתי את הכרתי ושכבתי בלי הכרה כל היום. בערב שבה אלי הכרתי, רציתי לצאת מהבור ולא יכולתי. אבל בדרך נס ניצלו בצורה דומה עוד חמישה אנשים — שלוש נשים ושני גברים. צעקתי והם עזרו לי לצאת מהבור. יחד היינו שישה ניצולים. הצלחתי אחר כך למצוא את חבילת הבגדים שלי, שמקודם ארזתי אותם. לא ידענו לאן ללכת ולאן לפנות. מרחוק נראה היה אור מסויים. החלטנו ללכת בכיוון האור. הגענו לבית קטנטן ובו איכרה בודדת. היא פחדה להכניס אותנו לבית, אבל לעומת זה עשתה אתנו חסד. במהירות חלבה את הפרה ונתנה לנו חלב לשתייה. חמשת הניצולים חזרו לגיטו ברודי ואילו אני רציתי לחזור לסטניסלאווטשיק, למשפחתי שהשארתי שמה. הגוייה הראתה לי את הכיוון לאן ללכת ואמנם חזרתי לסטניסלאווטשיק.

בכדי לא לעורר בהלה אף לא סיפרתי בסטניסלאווטשיק מה עבר עלי בברודי. יותר מאוחר העבירו אותנו לברודי ושם בתוך הגיטו נכנסתי לדירה שסידר לי פרויקע זינגר. עבדנו עבודת פרך מתוך סבל ועינויים רבים. הרעב עשה שמות באנשים. לי בכל זאת היתה עזרה מסויימת מצד הגויים שבלופאטין, שבסתר הביאו לנו מעט אוכל אפילו עד לברודי. היה זה הודות ליחסים הטובים שהיו ביניני והודות לרכוש שהשארתי אצלם בלופאטין.

ככה נמשכו הדברים עד לאקציה שהתקיימה ב־21 למאי 1943. שמועות הילכו בגיטו שהגיעו לעיירה הרבה מאנשי הגסטאפו ואוקראינים. כמו כן הגיעו קרונות ריקים של רכבת. הבינונו שתתקיים בודאי אקציה ואולי אף יכריזו על ברודי כ״יודענריין״. בבית, בו חיינו, סידרנו לנו בונקרים. מצאנו מתחת לבית מעין מרתף קטן ושם התחלנו להסתתר ולמצוא מחבוא.

ביום ששי בבוקר התחילו היריות. הבינונו שה״אקציה״ התחילה. בבית שגרנו בו היו עוד שני בונקרים אבל הגרמנים גילו אותם והוציאו משם את כל האנשים. את הבונקר שלנו לא גילו. היינו שם 29 אנשים. ה״אקציה״ נמשכה מיום ששי — יום ולילה — עד יום שני בבוקר. הבית עמד על יד הכביש הראשי ושמענו את הקולות, היללות והבכי של האנשים המוכים והנרדפים. במרתף שלנו היו גם שני זקנים שמתו במקום. כמו כן מת ילד קטן בשל התנאים הסניטריים והזוהמה שנצטברה.

כששקט הרחוב, ניסינו לצאת מהמרתף ולראות את הנעשה בחוץ. ראינו את הרחוב והוא ריק מאדם. דממת מוות היתה מסביב. חזרתי למרתף והבאתי אתי דלי מים. במרתף היו לנו מקודם פחם ונפט, כי אמרנו שבמקרה של ״יודענריין״, אם ניווכח שגורלנו נחרץ, נתאבד ואל ניפול בידי הגרמנים. בתי שהיתה אז בת ארבע עשרה לא הסכימה לזה בשום פנים ואופן. עם בוא הערב היא זחלה ויצאה מתוך המרתף ואחריה אני. אחרינו יצאו כל יתר האנשים מהמרתף. מלבדי ובתי

היו במרתף עוד אח אחד שלי ושתי אחיותי. בני כבר לא היה אתי כי עוד מקודם נתפס ונשלח. החלטנו לעבור את התייל, שהקיף את הגיטו, לא ביחד, כי אם זוגות שניים־שניים. אחיותי ואחי פנו בכיוון ליער ואילו אני ובתי תעינו בדרך. נתחוור לנו פתאום, שאנו מתקרבים לתחנת הרכבת שבברודי ואז החלטנו לחזור וללכת בכיוון ליער. על ידינו עבר רכב עם חיילים גרמניים, אבל אף אחד לא עצר אותנו. בהתקרבי ליער הרימותי את קולי והתחלתי לקרוא בקול רם את שמות אחי ואחיותי. אבל כל תשובה לא נענתה. יותר לא ראיתי אותם. מאוחר יותר נודע לי על גורלם.

בלכתנו, אני ובתי, ביער ראינו מרחוק אדם מתהלך. הוא גם ראה אותנו. הוא פחד לגשת אלינו ואנו פחדנו לגשת אליו. בכל זאת נתקלנו זה בזה. התברר שזהו יהודי מברודי, ששמו קוואטשקא וגם הוא ברח מהגיטו. המשכנו ללכת יחד כל הלילה. לקראת הבוקר הגענו לכפר ששמו ברלין. פחדנו להיכנס לתוך הכפר והסתתרנו זמנית בשדה חיטה. הקמה היתה כבר גדולה וכששכבנו לנוח לא נראינו בחוץ. יותר מאוחר הגיע איכר בעל השדה הסמוך עם זוג בהמות ומחרשה לחרוש את שדהו. אתו היה גם כלב. היינו חסרי אונים וחסרי עצה מבלי להחליט מה לעשות: לשכב במקום או לצאת. האיכר לא השגיח בנו, מה שאין כן כלבו. מספר פעמים ניגש אלינו, הריח פה וכה וחזר כלעומת שבא מבלי לנבוח. נביחתו היתה בוודאי מגלה אותנו ולא ידוע מה הגוי היה עושה בנו.

בקמה שכבנו כל היום, לעת ערב המשכנו בדרכנו. הגויים השגיחו בנו והתחילו לרמוז ולצעוק: הנה הזשידעס בורחים. הצלחנו להתחמק במהירות, לברוח ולהגיע ליער הגדול הנמשך עד סטניסלאווטשיק. בבוקר התקרבנו לסטניסלאווטשיק. אבל דווקא פה התחלנו לתעות. מראה העיירה נשתנה. הגויים התחילו לפרק את בתי העץ של היהודים — אם לעצי הסקה או בניין. לא ידעתי איך להגיע לגשר. החלטנו ללכת בקו של זרם מי הנהר והגענו לגשר. שמני לב שעל יד הגשר מהבהבת אש. בטוח הייתי שבמקום זה נמצא משמר הגשר. אולם היה הכרח לעבור, כי עוד מעט יאיר היום והכל יהיה אבוד. לא היתה ברירה. המשכנו ללכת ברעדה. הגענו לגשר ואמנם על יד האש שבקצה הגשר שכב חייל גרמני על רובהו וישן. עברנו אותו. אורך הגשר הוא כ־100 מטר וכשהתקרבנו לעבר השני של הגשר, נתגלה לפנינו אותו המראה: מדורת אש ועל ידה חייל ישן ורובהו על ידו. עברנו, אני בתי וקוואטשקה את הגשר. משם היתה רק כברת דרך קטנה ליער פנקובה. הרעב הציק לנו במלוא אימתו. מספר ימים לא בא אוכל לפינו. רצינו לשתות מימי הנהר, אבל המים היו נאלחים ומזוהמים, שרצו בהם כל מיני שרצים, תולעים, יתושים וכו׳. בלית ברירה הורדתי את כובעי מהראש, מלאתיו מים ושתינו שלושתנו ממנו כמו דרך מסננת.

את דרכי היער הכרתי. נחנו קצת. לראשונה היה עלינו לחפש קצת מזון.

החלטתי ללכת אל האיכר טורקובסקי בכפר פנקובה, זה שכבר הביא לנו פעם אוכל אל היער. בתי וקוואטשקא נשארו ביער ואני לבדי כיוונתי את צעדי לכפר. ידעתי שטורקובסקי גר בקצה השני של הכפר, אבל בדיוק לא ידעתי את מקום מגוריו. בכדי להגיע אליו צריך היה לעבור את כל הכפר ולשאול כל פעם על דירתו. סוף סוף הגעתי לדירה. הוא לא הכירני, אבל כשאמרתי לו מי אני — קיבלני יפה. סגר את הבית מסביב והשאיר רק מוצא אחד, דרכו אוכל לברוח אם יהיה צורך בכך. בביתו התרחצתי והתגלחתי, אכלתי ושתיתי די שבעי וגם צייד אותי לדרך בכמות די גדולה של דברי מאכל מרובים, לחם, חמאה וגבינה. את השק עם האוכל שם על שכמי ואמר לי: יכול אתה לבוא אלי כרצונך, אבל רק בלילות. בימים אל תבוא. כשחזרתי ליער לבתי ולקוואטשקא עם המתנה היקרה שהבאתי והידיעה על טורקובסקי, המוכן לעזור לנו — לא היה קץ לשמחתם.

לאחר ימים של סבל ורעב, ולאחר שסעדנו את לבנו, צפה שוב השאלה: "ומה הלאה?" למעשה נמצאנו רק שמונה קילומטר מעיירתנו לופאטין. היו לנו בסביבה כמה גויים מכרים, שיכולתי לסמוך על נאמנותם. אחד מהם היה איוואן בילק. קוואטשקא נשאר ביער ואני ובתי שמנו את פעמינו אליו. היה הכרח לעבור כפר קטן וירקי. לפנות ערב כשהתקרבנו לכפר סובבו אותנו רועי הכפר ואמרו להוביל אותנו לתוך הכפר — אל המיליציה ואל ראש הכפר. בינתיים רצו אחדים מהם לכפר, להודיע, שתפסו יהודים. ראש הכפר אמנם בא לכאן ולמזלנו התברר שזהו ליסק, חבר־נעורים, שזכר אותי עוד מתקופת בית הספר. הוא שילח את האיכרים שסובבו אותנו והבטיח להם שהוא בעצמו כבר ימסור אותנו למיליציה ואל להם להתערב בזה. הוא ליווה אותי ואת בתי עד ליער ואמר לנו: פרידמן יש לך מזל שפגשת אותי. אבל אני לכשעצמי אינני יכול לעזור לך הרבה. אוכל רק לייעצך: אם רצונך ללכת לבילק, לך בדרך אחרת. הנה פה משעול צר — תלך במשעול זה ותגיע עד ביתו.

חזרנו ליער ורק למחרת שמנו את צעדינו לבילק. הדרך לא היתה קצרה ועד שהגענו אליו היה כבר לילה. לא רציתי להופיע בלילה. שכבנו איפוא לישון בחוץ ורק כשהאיר היום דפקתי בחלון. אשתו של בילק פתחה לי את החלון, סיפרה לי, שאחי ואחיותי היו אצלה. בעלה הוביל אותם לבן־דודו, כי פה הסכנה מרובה. השכנים הם רעים ויכולים למסור אותם לכל דורש. ביקשתי ממנה קצת אוכל. היא הוציאה חיש מהר כיכר לחם, נתנה לנו אותו והוסיפה, אם רצונכם בחיים, הסתלקו מה שיותר מהר, כי חייכם בסכנה. חזרנו ליער והחלטנו לצאת מן היער רק בערבים. בינתיים שמעתי יריות מרובות במרחק לא רב מאתנו. אותו זמן שמעתי פתאום צעדים מתקרבים אלינו. לאחר התבוננות מרובה שמתי לב שזה בן העיירה שלנו, פולני סטוכאל, בן של מנהל בית הסוהר. הוא סיפר לי שאחי ואחיותי נתפסו והובילו אותם לעיירה ראדיחוב. גיליתי את פשר היריות ששמעתי לא מזמן. היתה

לי מאז ההרגשה המרה, שלירויות אלה קשר עם קרובי. ואמנם ככה היה. סטוכאל אמר לי, מפה אני הולך לגאוליצקי, שיש לו טחנת רוח לא רחוק מפה ואשתדל להביא לכם לחם. ואמנם כעבור זמן הביא לחם וכד מים. נפרדנו וחזרתי ליער אל שכני קוואטשקא.

לקוואטשקא היתה איזו חבילה. לא ידוע לי מה היה בתוכה — בוודאי דברים בעלי ערך. ביער בין העצים אבדה לו החבילה. עלה הרעיון במוחו שאת החבילה לקחתי אני והיות ויש לי בסביבה גויים מכרים, הרי בוודאי מסרתי להם את החבילה, בכדי שאוכל להסתתר אצלם ואילו אותו בוודאי אעזוב. לא עזרו כל טענותי, שאני לא לקחתי את החבילה שלו. הוא בשלו: או שתחזיר את החבילה או שאהרוג אותך וגם איים עלי בסכין שבידו. בתי התחילה להתחנן ולבכות עד שהתרצה לחכות עד הבוקר ובבוקר נצא כולנו לחפש את החבילה. עם אור הבוקר מצאנו את החבילה ליד עץ בקירבת מקום. קוואטשקא פרץ בבכי וביקש סליחה ומחילה על התנהגותו הפראית. אנחנו הבינונו לרוחו וסלחנו לו.

חיינו בתוך בונקר שעשינו לנו ביער. אוכל סידרנו לנו בעצמנו מירקות או תפוחי אדמה שמצאנו בשדות. אף בחורף, בתוך השלג, היינו מדליקים אש ומבשלים תפוחי־אדמה. ביום לא היתה האש נראית למרחוק מפאת הערפילים שביער. ברם, בלילות נזהרנו מלהדליק אש.

סוף סוף בא השיחרור. אני, בתי, קווטשקא, לוזר ועוד נערה היינו בתוך הבונקר. פעם הרגשנו כולנו שמישהו עבר מעל גבי הבונקר. בתי, שלא ידעה פחד והיתה זריזה מאוד, הוציאה מיד את הראש מן הבונקר, בכדי לראות מי הם אלה שעברו. היא הודיעה לנו, שראתה שני אנשים מזויינים, שאחד מהם נושא מזוודה של פח. החלטנו לעזוב את הבונקר מפחד אנשים זרים ובעיקר מזויינים. קוואטשקא ולוזר, שני אנשים בריאים וחזקים נטלו את הגרזנים והאתים והלכו לחפש מקום מתאים אחר ביער לבונקר חדש. אני עם שתי הנערות נשארנו בבונקר הישן. כעבור חצי שעה, בהיותנו בתוך הבונקר, שמענו פתאום פקודה בפולנית: לצאת מיד מהבונקר, אנו זורקים לתוכו פצצות. באין ברירה יצאנו. האנשים העמידו את שלושתנו כל אחד על יד עץ — עם רובים שלופים מולנו התחילה חקירה ודרישה: מי אנו מה שמותינו, מאין באנו וכן הלאה. סיפרנו להם כל מה שעבר עלינו. אחר כך ציוו עלינו לחזור לבונקר. אחד מהם עמד בחוץ לשמור עלינו ושניים הנותרים פנו ליער לחפש את קוואטשקא ולוזר, שהלכו לבנות בונקר אחר. הם ידעו עליהם, כי אנו סיפרנו להם את כל האמת. מיד לאחר מכן שמענו יריות בתוך היער. בטוחים היינו שהיריות מכוונות אלינו. קיצנו מתקרב התחלנו להתפלל תפילות שבלב, המקובלות במקרים כאלה. לפנות ערב חזרו שני האנשים שהלכו לחפש את קוואטשקא ולוזר, הוציאו אותנו עוד פעם מהבונקר והעמידונו בשנית על יד העצים. הפעם לא איימו עם הרובים שבידיהם. סיפרו לנו שהם מה״רוזוויאד״

קה" הרוסית. את שני היהודים שמצאו ביער הם הרגו ביריות. אולם הם עצמם אשמים בכך, משום שהתחילו לברוח בזמן שציוו עליהם לעמוד. אילמלא ברחו היו נשארים בחיים. הם השביעו אותנו בשם אלוהי ישראל שלא נספר לשום אדם על מה שאירע פה. עלינו לחזור לבונקר, כי היער מוקף גרמנים. הם נפרדו מאתנו בלחיצת יד וביקשו סליחה על הריגת שני אנשינו שלא באשמתם. ביקשנו מהם קצת דברי־מאכל. תשובתם היתה: "אנו אוכלים שלג. תעשו כמונו. מספר ימים אפשר להחזיק מעמד. השיחרור קרוב, אולי תישארו בחיים". נפרדו מאתנו והלכו להם.

בשעה מאוחרת בלילה שמענו קול צעדים: היה זה לוזר. הוא סיפר לנו שהוא וקוואטשקא אמנם ברחו לאחר שראו את האנשים הזרים, כל אחד לצד אחר. מה שקרה לקוואטשקא אין הוא יודע. הוא בעצמו נשאר בחיים, משום שכשהתחילו היריות הוא התעלף ונפל לתוך השלג. שכב בשלג עד שהתעורר מעלפונו ואז כבר לא ראה את האנשים הזרים.

בבוקר יצאנו לחפש את קוואטשקא. לא מצאנו אותו והוא גם לא חזר. הסתבר לנו, כי הוא מצא את מותו והשלג שירד כיסה אותו מבלי שנוכל לגלותו. היה זה ביום שני בשבוע. כל יתר ימות השבוע עד יום שישי נמשכו יריות חזקות ומבעיתות בין הרוסים והגרמנים שבסביבה. היה זה הקרב על העיר ברודי. היריות התחזקו הלוך וחזוק. מהדף האוויר היו נופלים עצים בתוך היער. בלילות היו השמים מוארים באור בלהות. ביום ששי לפנות ערב נשמע הלם אדיר, במידה שהאדמה רעדה מתחת רגלינו. אחר כך השתררו פתאום דממה ושקט שלא ידענו מה טיבם. והנה נשמעו קולות. אנשים מרחוק. פשר הקולות לא ידענו. בשבת לפנות ערב החלטנו אני ולוזר לגשת לטורקובסקי או מיטשקו, בכדי להיוודע על המצב. עייפים ורעבים היינו וקשה היתה עלינו ההליכה. בכל זאת נסחבנו איכשהו, כשמעל ראשנו שרקו ועפו הכדורים. בניסי ניסים הגענו לטורקובסקי. דפקנו פעמיים בצד הימין של החלון, הוא סימן־ההיכר שלנו. טורקובסקי פתח לנו את החלון ואמר, אין לי בשבילכם שום דבר, הכל אזל אצלי, אך אתן לכם קצת פחמים להתחמם. יעץ לנו ללכת לגוי אחר — לקמיץ, אצלו עוד נמצא משהו. וכך עשינו. היה זה דרך של מאה מטר בערך. ניגשנו עד לביתו, פתחנו את הפשפש של החצר והנה קמו נגדנו אנשים מזויינים, כשרוביהם בידיהם, בצעקות והמולה: "להרים את הידיים". נבהלנו. סבורים היינו שאלה הם "בנדרובצים" המתנכלים ליהודים. אבל חיש מהר נתברר, שזה צבא רוסי סדיר. נשאלנו: מי אנחנו. התשובה: יהודים מהיער. נצטווינו להיכנס לתוך הבית פנימה. בהיוודע להם שאנו רעבים ועייפים כיבדו הם אותנו בלחם, מים וסוכר והירשו לנו לשכב ולנוח על הקש שבפינת הבית. סיפרתי למפקד, שבבונקר שלנו שביער מחכה לי בתי ועוד נערה ואני רוצה להביאן הנה. אמר, הדרך בלילה מסוכנת. בבוקר תוכל להביאן ואני אתן לכם

ליווי. אחר כך אשלח אתכם מפה. בליווי שני קצינים רוסיים הגענו לבונקר. שמחת הפגישה בינינו ובין הנערות היתה עצומה. דאגו לשלומנו ופחדו שקרה לנו דבר מה. היה זה במוצאי שבת, הארבעה באפריל 1944.

יומיים בילינו בקומנדה הרוסית. ביום שלישי שמעתי שכמה קצינים יוצאים לעיירתי לופאטין. ביקשתי שירשו לנו לנסוע אתם. ההרשאה ניתנה. בבואי לעיירה הלכתי לאיכר אחד, שהשארתי אצלו תלבושת שלנו והנה פתאום פשטה שמועה, שהגרמנים חוזרים. בתי ברחה מבלי לחכות לי והשאירה ידיעה אצל איכר־מכר, שימסור על דרך בריחתה ואיפה אמצא אותה. הגרמנים ימח שמם לא חזרו וכעבור מספר שעות נפגשתי עם בתי. מלופאטין נשלחתי על ידי הרוסים לרובנה, שם נתמניתי כמנהל בית משרפות היין. כעבור שלושה חודשים הוחזרתי ללופאטין לאותו התפקיד.

עם תום דברי. ברצוני לחזור ולספר על כמה דברים שנשכחו ממני ולא הכנסתים בפרקים הקודמים.

במחבואי היער איבדו את עצמם לדעת הרבה יהודים. הגורמים היו שונים: רעב, פחד, אפיסת־כוחות להמשיך ולסבול, מכת הכנים, שעשתה שמות באנשים ועוד. היו שם למשל איש ואשה שם האיש היה יהושע ראוער — בנו נמצא בארץ. הוא היה יהודי עשיר ומסר את כל רכושו לגוי, שיסתיר אותו אצלו עד יעבור זעם. הגוי החזיקו זמן ידוע. אבל עם בוא החורף, לאחר שהוציא ממנו את כל רכושו, עשה הגוי כדרך שנהגו הרבה גויים אחרים, גירש את היהודי מפניו והפקיר אותו למלתעות הנאצים. היה זה גורלם של הרבה יהודים באותה תקופה. מעונים, רעבים, מושפלים, ללא כל זיק של תקווה החליטו לשים קץ לחייהם. ראוער היה יהודי דתי, אדוק וירא שמים. ליער נדד יחד עם הטלית ותפילין שלו ואשתו עם הסידור "קרבן־מנחה", כידה. ביום מן הימים הלכו לבית העלמין בסטניסלאוו־טשיק וכרו לעצמם קבר במו ידיהם. פנו למיליציה המקומית וביקשו שיירו עליהם בתוך הקבר, כי נמאסו עליהם החיים. כמובן שאנשי המיליציה עשו להם את "הטובה" הגדולה הזאת. ר' יהושע ראוער התעטף בטלית ותפילין, הוא ואשתו נכנסו לקבר הפתוח ומצאו בו את מותם מכדור של איש המליציה. את הסיפור הזה סיפר לי הגוי שישקע, גוי הגון וטוב, שהציל הרבה יהודים בכל מיני הזדמנויות. את זה סיפר לי גם משה ולדבוים מדמיטרוב שגם הוא הסתתר ביער זה.

כשהיינו מסתתרים ביער היתה הדאגה לאוכל בקיץ יותר חמורה מאשר בחורף. בחורף היו מספיקים תפוחי־אדמה. אבל בקיץ היום הוא גדול והאיכרים מבלים כל היום הארוך בשדה ופחדנו מהם לצאת לאסוף קצת תפוחי־אדמה. לחם כמעט שלא היה לנו וגם אצל הגויים היה לפעמים מחסור בלחם. פעם נמצאתי על יד שדה חיטה, הייתי רעב, הורדתי איפוא גרעיני חיטה מתוך השבלים והתחלתי ללעוס אותם. בתוך הלעיסה לא הרגשתי שננעץ בי בקנה גלעין אחד. רק כעבור

זמן, היה זה יומיים לפני יום כיפור, התחלתי להרגיש חנק רב וכאב חזק בתוך הגרון. כל פני התנפחו. לא יכולתי לשתות או לאכול וגם לא לדבר. הכאבים היו איומים וחשבתי שקיצי מתקרב. בתי הביאה אלי מספר יהודים־מכרים שביער והם ניחמו אותי, שאם חס וחלילה אמות, הרי לאחר השיחרור הם יעבירו את עצמותי לקבורה בלופאטין. לאחר ״נחמה״ כזו של היהודים האלה, החלטתי לעשות משהו, בכדי בכל זאת לא למות. שלחתי את בתי לקמיץ, הגוי הטוב, שעזר לנו לפרקים, להביא ממנו מחט לתפירת שקים, ללבן אותה באש ולתת אותה בידי. כל זה ביקשתי בכתב כי לדבר לא יכולתי. את המחט הכנסתי אחר כך לפה עד למקום הנפוח, דקרתי מספר פעמים והנה הפרונקל נפתח, מוגלה ודם רב פרצו מהפה ואני ניצלתי. אורו עיני. למחרת היה יום כיפורים וצמתי יחד עם אחרים.

לאחר השיחרור נשארתי שנה אחת בלופאטין בתור מנהל של בית חרושת לספירט. מצבי היה טוב מבחינה כלכלית. אבל לא רצינו להישאר שמה. נרשמנו להעברה לפולין. בלופאטין עצמה היו רק כמה יהודים שנער יספרם. מלופאטין עצמה הייתי רק אני היחידי. עזבתי את לופאטין ב־6 ביולי 1945 ועברתי לפולין, עיר ביטום. נבחרתי שם בתור יושב ראש של הקהילה היהודית ואחר כך בתור שופט מושבע. שפטתי בהרבה משפטים של פושעים נאצים. התפרנסתי מזה שהיתה לי משרה במרכז הטקסטיל בביטום בתור מבקר המחסנים.

כשהגרמנים היו בלופאטין היתה המיליציה המקומית מורכבת מאוקראינים פאלקס־דויטשע. היה שם אחד ששמו היה אלואיזי ליפה ימ״ש. הוא הצטיין בתפיסת יהודים בגילויים במחבואם. כשהגרמנים עזבו את לופאטין הם לקחו את ליפה. הרוסים חיפשו אותו, אבל לא מצאוהו. בשנת 1945 הכרתי בביטום את ליפה כשהוא התהלך ברחוב. הודעתי למשטרה והוא נאסר. הוזמנתי לבית המשפט להעיד נגדו. אמרתי מה שידעתי. שנה היה אסור, אבל כשהגיע יום המשפט הופעתי כעד יחידי נגדו. הכומר מלופאטין, שונא ישראל ידוע, הופיע עם עוד כעשרים גויים ומחו נגד המשפט. הם הודיעו שהם מכירים טוב את ליפה. הוא אמנם פאלקס־דויטשע, אבל אף פעם לא נגע ביהודים לרעה. ברור שעדותי נפסלה והוא יצא לחופשי. הייתי נרגש ודרשתי שהפרוקורור יתבע אותי למשפט כי אם הוא משתחרר, הרי אני נשבעתי לשקר. רציתי על ידי כך לעורר את השאלה מחדש. אבל כל זה לא הועיל. היתה לי הזכות לפנות לבית המשפט העליון בווארשה. אבל היו לי שיקולים שונים, שמנעו ממני לעשות זאת. לבסוף זנחתי את כל העניין.

בפולין נשארתי עד שנת 1948. חליתי ונותחתי בווינה. ב־31 לדצמבר 1950 הגעתי לארץ השתקעתי בגדרה ועבדתי כמנהל חשבונות. בתי עובדת במכון וייצמן ברחובות. בעלה עובד בצה״ל כמחסנאי. יש לי שני נכדים. הנכדה הבכורה משרתת בצה״ל. הנכד הצעיר לומד.



יושבים: ר׳ שלום שכנא פרידמן ורעיתו חנה רחל וביניהם הבן יוסף מימין עומדים: הבנות שרה, רבקה, חוה, הודיל והאחים חיים ואלעזר



רייצה פרידמן



זבנה יענצי ז״ל

אלעזר וילדר

פרקי לופאטין

הדפים שנכתבו על ידי בני עירי — בן ציון פרידמן ואברהם צבי ברנהולץ על עיירתי לופאטין נכתבו בתום, ביושר ובאהבה עזה לכל היקר והקדוש בקהילה זו, שעלה עליה הכורת. הם הקיפו בתאוריהם את דברי ימיה של העיירה, סקרו את בעיותיה, העלו את דמותם ודיוקנם של אישיה בצורה הראויה לשבח. מבחינה זו אין אולי מה להוסיף הרבה. זעירה היתה העיירה ועדת היהודים שבתוכה מנתה לפעמים למעלה ממאה משפחות — ולפעמים גם לזה לא הגיעה. אין על כן להכניס לתוכן חייה מה שלא היה בה.

ובכל זאת מין רגש פנימי ורחש־לב שאין להשתחרר ממנו — דוחפני, מדרבן, מצווה ואומר — כתוב! ואם אף נאמרו הדברים ואם אף אין בהם משום חידוש — מצווה לספר. מצווה לספר לא רק איך הגענו פעם מעבדות לחירות, כי אם איך הגענו לימי התלאות, הזוועה והאימים שפקדו את יקירי לבנו ואת עם ישראל כולו בעלות עליהם הכורת והשמיד וכילה ללא רחם.

ישמשו נא הדברים האלה יד ושם לזכר יקירינו — להם ולכל הניספים אתם — יד ושם לזכר עולם.

קיומה של הקהילה היהודית בלופאטין נמשך לא יותר מאשר כמאתיים שנה. קודם לכן היה זה כפר גויי נידח בן משפחות אחדות של יהודים בלבד. אם אני רוצה לחלק את דברי ימיה של קהילתנו זו לפי תקופות, הנבדלות זו מזו בשוני מצבם, החברתי, התרבותי והסוציאלי ובדרך חייה של האוכלוסיה היהודית, הרי אני רואה שלוש או ארבע תקופות כאלה, שנתנו את אותותיהן בחיי הציבור היהודי בעיירה אם לשבט או לחסד.

בתקופה הראשונה יש לראות את זו, הנמשכת מראשית הקהילה עד פרוץ המלחמה העולמית הראשונה, הלא היא התקופה האוסטרו־הבסבורגית; השניה: ימי המלחמה העולמית הראשונה 1914—1918 והנסיון שלאחריה לשיקום וקימום ההריסות; השלישית: תקופת הירידה וההתנוונות הכלכלית והחברתית עם התגברות האנטישמיות בפולין והופעת היטלר ימח שמו; הרביעית והאחרונה: תקופת השואה.

התקופה הראשונה יכולה להיחשב בצדק כתקופת הזוהר מבחינת ההרגשה הבטחונית של התושבים היהודים. ישבה לה הקהילה כאילו על מי מנוחות. שאלת הפרנסה אמנם העיקה. היתה דלות וקבצנות, אבל היו גם ימים טובים של שקט ובטחון, בבחינת "והעם אשר בקרבה יושב לבטח, שוקט ובוטח ואין מכלים דבר". היה זה "העולם של אתמול" כביטויו של סטיפן צוויג. אמנם ידעו והרגישו יהודי העיירה שהם בגלות וחזרו שלוש פעמים ביום על הפסוק: "ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים". אבל העולם כמנהגו נהג והיתה זו מלכות של חסד שגוננה עליהם, אם גם לא בלב שלם, מפני כל פורענות. היו גויים רעים והיו שיכורים, שהציקו ליהודים. אבל אחינו בני ישראל הם מאמינים בני מאמינים. בתמימותם כי רבה האמינו, שתקופה זו תימשך עד הסוף — עד בוא גואל צדקנו — שיחזירנו קוממיות לארצנו. מבחינה זו לא נבדלה עיירתנו מכל עיירות יהודיות אחרות. אותה הבחינה הכלכלית ואותה הבחינה החברתית כמו אצל כולן.



אריה קורץ וילדר
מייסד בית הספר העברי בלופאטין
והמורה הראשון

בכל זאת נבדלה לופאטין מעיירות אחרות בכמה וכמה גוונים. אור ההשכלה, חיבת ציון והרעיון הציוני היכו בה גלים עוד לפני שההכרה הציונית התחילה לחדור למקומות אחרים. כל בחור וטוב נתפס לרעיון הציוני, הקידמה וההשכלה. על אף התנגדות ההורים המשיכו הצעירים האלה בשלהם. לא עזרו החרפות והגידופים. אלה יסדו אגודה ציונית, שהתקיימה לסירוגין ומזמן לזמן. בכך פתחו תקופה חדשה והיתוו את הדרך לבאים אחריהם להגשמה ולעליה ממש.

עוד בשנת 1914 עלה לארץ בן עיירתנו — המשורר והמספר אשר ברש ולאחר המלחמה קרם רעיון העליה עור וגידים. בשנת 1918 פשט בן עיירתנו, בן דודי, מרדכי דיסטנפלד (ילון) את בגדי הצבא שלו, לבש בגדים אזרחיים, אבל לא חזר לחיים האזרחיים במובן המקובל. התיישב בווינה. חיכה לאפשרות הראשונה של העליה ובינתיים עסק בעבודת הכשרה יחד עם חברים אחרים בסביבת וינה. מבלי להיפרד מבני משפחתו שבלופאטין עלה לארץ בשנת 1920, עם האפשרות הראשונה שנפתחה בפני העולים. הוא פנה לעבודת כפיים והיה החלוץ והפועל הראשון מבני עיירתנו.

בשנת 1921 עלה לארץ אחיו המבוגר — הבלשן והמדקדק המפורסם חנוך ילון והתיישב בירושלים. באותה תקופה עלה גם בן אחותם עקיבא דיסטנפלד, חבר ״השומר הצעיר״, שהיה בין המתאחזים הראשונים בבית־אלפא. עלו אז עוד אחדים מבני העיירה, עוד לפני היות החלוץ וההכשרה במובן המקובל של המלה. על אף ההתנגדות העזה של ההורים, חסידי בלז והוסיאטין, למעשה הושפעו הורים אלה לא מעט ממעשי בניהם אלה. המלחמה הנועזת בבניהם שקעה ושקטה לאט לאט ובליבם פנימה התחילו להשלים עם ״מנהגים״ חדשים אלה, שמקרוב באו. הם התאימו את עצמם לקורס החדש. זהו אולי סוד ״הייחוד״ ו״המיוחד״ שבעיירה זו, המבדיל אותה מעיירות אחרות בסביבה. העיירה נראתה מתקדמת ביותר ומשכילה יותר, טולרנטית ופחות אדוקה בנושנות. היתה זו תוצאה של השפעה הדדית של הדור הצעיר על הקודם ובמקצת גם להיפך.

מה בכל זאת השפיע על שינוי־הערכים שבא לידי ביטוי בצורה כה בולטת? מובן לא ״הדוקטור״ או ״האפטייקר״, המתבוללים או המתבוללים־למחצה, האינטליגנציה כביכול של העיירה, שכל מאווייהם היו להיראות כגויים לכל דבר. לא הם עשו את זאת. עשה את זאת הרעיון הציוני, הרעיון של שיבת ציון ותחיה לאומית — נראה הדבר כפרדוכס, אבל עובדא היא, הדור החדש, על כל ערכיו החדשים, היה הוא על אף הכל המשך ישיר לדורות הקודמים של חסידי בלז והוסיאטין בשינוי נוסח ומסקנות אחרות. האבל על ציון והקינות על הריסותיה על ידי חסידי בלז והוסיאטין נהפכו לקום ועשה. נעלה ציונה!

אצטט פה פרק מרטט של אשר ברש על ליל תשעה באב בקלויז ההוסיאטינאי וזמירת הקינות על ידי ר׳ יוסיל שו״ב, הוא אבי זקני.

ישבתי עם חברי, הבחור הציוני בעל הפיאות, בקלויז הוסיאטי־נאי, על ספסל הפוך. שנינו אוחזים בנר אחד וכפופים על קינה אחת ור׳ יוסיל שו״ב קורא בקול הבכייני והרועד ״נפלה עטרת ראשנו, אוי נא לנו, כי חטאנו״. לא התפלאתי בשמעי את חברי מתייפח בבכי ובראותי את דמעותיו נוטפות על ״הקינה״ המעוכה,

הרגשתי דבר מה חם יורד על להיי ומליח את זויות שפתי (ברשימתו: כ׳ בתמוז).

כזאת היתה התקופה הראשונה של חיי היהודים בעיירתנו. אינני בן אותה התקופה. אבל הדים ממנה הגיעו גם אלי.

תקופה שניה בחיי העיירה, שקיבלה גוון וצורה שונה לגמרי, באה עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה ועם גיוסם של כל בחור וטוב למלחמה עם אויבי אוסטריה. תקופה זו נראתה לפני ונתגלתה בכל מוראותיה, עם הלהבות אשר אכלו כמעט את כל החלק הארי של העיירה היהודית. לקול תרועת המוני החיילים של מלכות רוסיה, לשמחת ליבם של שכנינו הגויים ולמגינת ליבנו אנו, ילדי היהודים והוריהם, עלתה עיירת היהודים באש. על עיי החרבות ולצד תמרות העשן העולה עמדנו ובכינו בכי גדול ומזעזע. חילות רוסיה, שנכנסו מיד עם פרוץ המלחמה לתוך עיירתנו, הרחוקה כ־30 ק״מ מהגבול הרוסי — ברסטצ׳קה, הראו מיד את ״כוחם וגבורתם״ את ״אומץ לבם״ הרב על יהודי העיירה. בשיתוף עם שכנינו הגויים ״הטובים״ שדדו ובזזו את רכושם הדל של יהודי העיירה. אז נרצח גם ר׳ העניך הרשהורן. לא הכרתי אותו אישית — הייתי אז בסך הכל בן תשע. אבל שמו חדר לתודעה שלי כקרבן ראשון של יהודי משלנו, שנרצח על ידי גויים. מקרה זה זעזע את נשמתי הצעירה עד היסוד.

שכנינו הגויים עזרו לפורעים בזה, שעל קירות בתיהם חרתו או צבעו את דמות הצלב, או שתלו איקונין של אחד מקדושיהם לראווה, למען יראו וידעו שפה גר פרבוסלבי או קתולי קדוש וטהור ולא חס וחלילה יהודי. בזה גילו את בתי היהודים, שהיו בשכנותם, לביזה ולשוד. גם מעשה זה השאיר בי שקע עמוק של חוסר אימון וחשד לכל דבר שאינו יהודי.

אינני זוכר שום דבר מחיי העיירה או אף מחיי המשפחה, הראויים לציון, לפני שריפת העיירה. בשריפה זו וכניסת הצבא הרוסי קיבלתי את ההלם, אשר העירני מילדותי והעמידני בפני המציאות המרה. בן תשע גדל ובגר בן לילה. מאז אני זוכר הכל. התחלתי לראות את הדברים כהווייתם, על כל טרגיותם והאסונות שבאים עלינו היהודים כיהודים. מעוללות של אותה תקופה של פרוץ המלחמה, זכורני, אמנם כמו מתוך חלום, יללה ובכי של אנשי הבית. נכנס לביתנו בן דודי יצחק פרידמן (איצ׳ו, בנו של דודי שלום פרידמן ואשתו רחל — אחות אמי, אחיו של בן ציון הנמצא אתנו בארץ) על מנת להיפרד עם גיוסו למלחמה. הוא היה חפשי לגמרי, שקט ושלו, ניחם את אנשי הבית והרגיע באמרו: הולך אני לנקום את דם אחינו בקישינוב.

לא ידעתי אז מה זה קישינוב ומה עוללו לנו הרוצחים שמה. זה הוברר לי רק לאחר זמן. אבל גם בן דודי המסכן לא ידע שגם הוא ייספה במלחמה הזאת.

הוא נפל, כפי המסופר, מות־גיבורים, עוד בשנת 1914 ולא העלה על דעתו שגם בעבר השני, בצד הרוסי, מצויים לוחמים יהודים, במידה שדם יהודי נשפך משני הצדדים. מאותה המלחמה לא חזרו עוד כמה וכמה מבני העיירה, שכל תושביה היהודים התאבלו עליהם. כאמור, מאז פרוץ המלחמה ומוראותיה אני זוכר הכל. ארבע שנים נמשכה המלחמה. סבורני, שלא היה דבר מיוחד בעיירה זו שלא היה דוגמתו בעיירות אחרות. העיירה כאילו נתיתמה. בתי הכנסת נתרוקנו ממתפלליהם: לא חודש ולא מועד, מעין תשעה־באב ארוך. בגדי השבת המיוחדים של היהודים, השטריימלין וה"בקשס" נעלמו מלובשיהם, משום עינא בישא של גויים וחיילים. בבתי הכנסת הסתופפו בפינה רק זקנים וילדים ותפילה אחת בפיהם, שהמלחמה תסתיים ככל האפשר מהר בנצחון מלכות החסד של אוסטריה והקיסר פרנץ יוסף יר"ה ושההורים ובניהם יחזרו בשלום הביתה. ואולי יבוא בינתיים גם המלך המשיח, שליום בואו נמצאים סמוכין בספר דניאל. כל זה היה בתקופת המלחמה.

חיים יהודיים תוססים התחילו מחדש בשנת 1918 עם שובם של החיילים מהמלחמה. הקהילה התחילה להתארגן מחדש. החיילים הביאו אתם, מהצבא ומהעולם הרחב, רוח אחרת, רוח חילונית יותר של קידמה ולא זו שיסודה בית המדרש והקלוז. הצעירים, שגדלו בינתיים בימי המלחמה, האמינו ברעיון הציוני הגואל. התחילו שיקום וקימום של חיי הקהילה, פחות־או־יותר לפי רוח הזמן. מלחמת העולם אמנם נסתיימה, אבל נמשכו מלחמות אזוריות־ארציות: פולנים, אוקראינים וגם בולשביקים עדיין לא סילקו את חשבונותיהם ביניהם. בנס לא נפגע אף אחד מבני העיירה היהודים, למרות שריקות הכדורים מעל ראשינו ולמרות הפגזים שפגעו באי־אלה בתים. רושם מיוחד השאיר עלי קרב אחד, אשר התקיים בשבת־מברכין — ראש חודש אלול, הדבר זכור לי במיוחד לפי שאבי הזכיר בכל פעם את העובדה הזאת. הקרב נמשך יום שלם. פלוגה גדולה של צבא פולני על כל כלי נשקם, הסתתרה ביער בסביבת לופאטין מבלי שהבולשביקים ידעו על כך. אלה הפתיעו את המחנה העצום של הבולשביקים שחנו בעיירה ובסביבה בפתחם עליהם במפתיע באש. בהלה אחזה את כל המחנה העצום הזה. התחילה התרוצצות פנימית עזה מבלי שידעו מה שקרה. התפתח קרב, שכתוצאתו הושמדה כל הפלוגה הזאת של הצבא הפולני. לא הייתי מספר את כל המעשה הזה אלמלא הצד היהודי שבדבר. זכורני, שכולנו שכבנו על הרצפה בתוך החדר וכדורים שרקו מעל ביתנו. פתאום שמענו קריאה איומה ותקיפה ביידיש: "פתחו מהר את הדלת, סכנת נפשות, יהודים בסכנה". אבי פתח מהר את הדלת, שמקודם היתה סגורה על מנעול. הופיעו שני יהודים — חיילים פולניים, שנשאו על אלונקה חייל פולני שלישי פצוע, גם הוא יהודי. איך מצאו החיילים הפולניים־היהודים האלה זה את זה בתוך הקרב, אפשר רק לתפוס

בהביאנו בחשבון את האחווה היהודית ואהבת ישראל זה לזה. לא היו מים בבית, אבא הסתכן ותוך יריות מכל צד רץ לבאר הסמוכה להביא מים החיילים חבשו את הפצוע, לקחוהו מן הבית והסתלקו לאי־שם. אבל מי ידע על אחריתם של כל אלה השלושה? החיילים הפולנים ניגפו כולם.

כשנרגענו קצת ורצנו לחלונות לראות את הנעשה בחוץ, ראינו פה ושם חיילים פולנים בידים מורמות לאות כניעה וחיילים בולשביקים על סוסיהם בחרבות שלופות מתיזים את ראשיהם מבלי להתחשב עם הכניעה. עם סיום הקרב יצאנו, הנערים היהודים יחד עם הורינו לחפש חיילים יהודים מבין החללים של הצבא הפולני, בכדי להביאם לקבר ישראל. מצאנו תשעה. הם נטמנו בקבר־אחים בבית העלמין של העיירה. לא היה קץ לתדהמה ולצער של יהודי העיירה. לפלא היה אחוז היהודים הגבוה בין החללים. דבר זה עורר כעס ותרעומת בצבא הבולשביקי, שחנה בעיירה, שראו בזה אות, כאילו היהודים הם נגדם. לא הביאו בחשבון שהשתתפות היהודים בצבא הפולני היתה גזירה והשירות בצבא היה חובה ולא רשות.

הידיעות על הפוגרומים באוקראינה ואף הפוגרום בלבוב הסמוכה זיעזעו מחדש את יהודי המקום. ראינו את ה"הלרצ'יקים"* שגזזו זקני יהודים וכן כל מרעין בישין ואחרים. בכל זאת, כשנרגעו הרוחות, נעשה בעיירה הכל, בכדי לקומם את ההריסות ולבנות מחדש את החיים החברתיים והכלכליים של הקהילה. ימי הזוהר של חיי הקהילה מלפני המלחמה רמזו וקראו להמשך. היו נסיונות נמרצים מצד הנוער להקמת בית ספר עברי, כהשלמה לבית הספר הממלכתי הגויי ול"חדר" היהודי. הוכנסה לכל בתי היהודים הקופסא הכחולה של קרן הקיימת לישראל ורק מעטים נמנעו מלהכניסה — מחשש של "טריפה־פסול".

כאור מזהיר במחשכים מופיעה לפני עיני התהלוכה הגדולה־יחסית, לפי מימדי העיירה, לכבוד הכרזת בלפור ומעמד סן־רמו לאורך כל העיירה, כשכל תושביה היהודים, מזקן ועד נער, משתתפים בה, כשאבי, שלא היה ציוני מימיו, מוביל אותי בידי, כנער קטן, ועוד. בכל עבר התנוססו דגלים ודגלונים ושירי ציון בפינו: "עוד לא אבדה", "שאו ציונה", "שם במקום ארזים" ועוד פעם ועוד פעם אותם השירים. יותר שירי ציון מאלה לא ידעו אז. אבל גם אלה מילאו את לבנו גיל ושמחה. אתחלתא דגאולה — אמרו הזקנים. הרב עצמו, חסיד הצדיק מבלז ור' זליקל — מורי ורבי לאחר כך, דרש גם הוא בשבח הציונות ושיבת ציון. בעינינו הילדים הקטנים, היתה זו לא אתחלתא דגאולה. כי אם גאולה שלמה: לא עוד גויים, לא עוד שקצים. אנו ככל העמים. גם לנו מדינה משלנו. השיכרון פג עד מהרה והחיים היום־יומיים חזרו מהר למסלולם.

* חיילים פולנים בפיקודו של הגנרל הלר.

נסיונות השיקום והקימום נמשכו. אף מבחינה סוציאלית נעשו דברים לשיפור החיים החברתיים בקהילה. לא פעם הרהרתי: בעיירתנו לופאטין היו לא מעט עניים ואף עניים מרודים, אבל נדמה לי שנעשה הכל בתוך העיירה עצמה שלא יהיו בה רעבים ללחם ושיהיה להם לחם לאכול ובגד ללבוש. מאלפני מבחינה זו ואפייני הוא לכך סיפורו של אשר ברש בן עיירתנו — בספר "אהבה זרה". ר' זלמן לייב סגל (לא סגל כי אם וסר. אשר ברש נוהג היה בסיפוריו, שהם בחלקם אבטנתיים, לגלות אך חלקו האחד של השם ולהסוות החלק האחר של השם. לפעמים נהג כך בשם הפרטי ולפעמים בשם המשפחתי). בעל בית אמיד מבעלי הבתים שבעיירה החליט להחליף את הגג הדולף שמעל ביתו הרעוע והדל של ר' ארלי (לא ארלי, כי אם אביו ר' בנימצי) ולבנות גג אחר במקומו. שלח גויים (ערלים בלשונו) לפרק את הגג — וציוה עליהם לא לגלות מי שלחם — עלו על הגג התחילו לפרקו. ברחוב קמה מהומה. לא הבינו את המתרחש — עד שבאה העגלה והביאה את העצים החדשים מן היער... הדבר לא היה מתגלה מי הוא, שנתן את ההוראות לתקן את הגג, לולא דובריש שסיפרה זאת לחברתה..." אני זוכר שבעיירתנו הופיעו עניים מרודים, פושטי־יד, שחזרו על הפתחים. אולם אלה היו ממקומות אחרים. אבל אינני יודע על יהודי תושב עירנו, שנזקק לעזרה ושצריך היה להיזדקק לאמצעי ירוד זה.

הסעד והעזרה הוגשו במקום, בתוך העיירה, על ידי דאגה פנימית בצורה הומנית וגם על ידי מתן בסתר. היו גם חברות סוציאליות, כמובן במימדים המקובלים בעיירה קטנה, ולא רק "חברת תהלים" או "חברת משניות", חברות שנתנו עניין וטעם מיוחד לחבריהם, כי אם גם ובעיקר חברת "ביקור חולים", אשר הקלה על החולה הגלמוד או המשפחה המסכנה לא רק בעזרה וסעד כספי, כי אם גם על ידי לינת לילה וטיפול בחולה. אף בעלי בתים מסובדים, חברים לחברת ביקור חולים, לא הסתלקו מתפקידם בהגיע תורם לבלות אצל החולה יום או לילה. שמעתי גם על חברת גמילות־חסדים, שקמה בעיירה אחרי עזיבתי אותה. הקהילה וחיי הקהילה לא היו איפוא שדה הפקר, שאיש הישר בעיניו יעשה. היתה מרות מוסכמת של הציבור ועין פקוחה על המתהווה.

הנוער היה ציוני וחדור הכרה ציונית. גם הדור המבוגר הפסיק, כאמור, את התנגדותו לרעיון הציוני. בכל זאת רק בודדים עלו באותה התקופה. אינני אומר שהיתה אפשרות של עליה גדולה והמונית. הדברים ידועים. היו מגבלות רציניות, אבל בכל זאת אותן האפשרויות המצומצמות שהיו מצויות גם הן לא נוצלו כהלכה. זאת היא נקודת התורפה שאני רואה בעיירה באותו הזמן — ולא רק בה.

לפתח רבץ כבר השטן, היטלר ימח שמו. האנטישמיות ושנאת ישראל אף מצד הפולנים עשו שמות. הדלדול גדל והלך. יאוש וחוסר אונים השתלטו

בכל. בשנת 1935 — 1936 כאשר ביקרתי בעיירה, שש שנים אחרי עלותי לארץ, מצאתיה כבר בתקופת הניוון המלא, הן מבחינה כלכלית והן מבחינה חברתית. היתה העיירה כבר כמין "שבר כלי" או "חרס נשבר". האנשים התהלכו ללא תקוה וללא אמונה. ראיתי סביבי צללי אדם, המהלכים בגיא צלמוות.

היתה זו לפי חלוקתי — התקופה השלישית בחיי העיירה. אחריה באה השואה שהרסה אותה כליל.

לא תיארתי חיי יחידים של עירנו או חיי משפחות בין אם הם רחוקים או קרובים. יעשו זאת אחרים היודעים את הדברים יותר טוב ממני. אבל לא אימנע מלהעלות דמויות של כמה מיקירי העיירה, אשר בחייהם הקרינו מאורם על סביבתם, שימשו דוגמה ומופת והאצילו מרוחם על כל בר־לב ובר־דעת.

ידעתי להעריך את מורשתם היקרה, אורח חייהם ודרכם בקודש. יהא זכרם ברוך לעולמי עד. מימם שתינו, לאורם התהלכנו ומעשיהם הערצנו.

ר' זליג טייטלבוים (ר' זליקל) רבי ומורי, לכאורה יהודי רגיל היה, חנווני עוסק במסחר, נושא ונותן. מה הרבותא בכך? הרבה יהודים, חנוונים איכא בשוקא. ובכל זאת מה רב ערכו ומה ברוך טעמו של יהודי רגיל זה! היה למדן מופלג, בר־אוריין, שוחה בים התלמוד מילדותו ותחביב בידו: לא רק ללמוד כי אם גם ללמד. הוא היה מפיץ את מעינותיו חוצה במלוא מובן המילה. אף פעם לא היה לומד יחידי, כי אם יחד עם שניים שלושה נערים. ברור שעשה זאת לא על מנת לקבל פרס, שכן לא עשה את התורה קרדום לחפור בה. עסק במסחר ולמרות עיסוקו נותרו לו די שעות ביממה ללמוד תורה וללמד. היו אלה השעות המוקדמות של הבוקר, עם הנץ החמה ושעות הערב המאוחרות, בלילה, לאור הנר שבידו ובידי תלמידיו. בערוב ימיו כאשר פסק בעיסוקו במסחר היה מבלה גם את רוב שעות היום על דפי הגמרא בקלויז. כשלוש שנים שמעתי תורה מפיו חלק מזמן זה עם בן דודי יוסף וילדר הנמצא היום בכפר יהושע ורוב הזמן בעצמי. לאחר מכן יצאו הלימודים בקלויז מהאופנה. הייתי תלמידו האחרון של ר' זליקל ונדמה לי אף הנער האחרון בעיירה, מחוץ לבן הרב, ר' חיים לייבוש המרלינג, ששיקע את עצמו ראשו ורובו בלימודי ש"ס ופוסקים. זה היה בערך בשנת 1921. אפיינית גם העובדה, שר' זליקל נתן דעתו על תלמידיו גם ביחס ל"תכלית". זכורני, ערב אחד באמצע הסוגיה הפסיק פתאום את משנתו והעיר לי דרך אגב, אתה יודע אלעזר "כדאי שתלמד גם קצת חשבון, תצטרך את זה בעתיד, טובה תורה עם דרך ארץ". לא ידע רבי ומורי ר' זליקיל ז"ל שבאותו הזמן מלאתי כבר את כרסי לא רק בש"ס ופוסקים, כי אם גם בחכמות חיצוניות, וספרים חיצוניים היו מזמן נושרים מחיקי. אבל הוא חשב עלי ודאג לעתידי לפי דרכו ולפי הבנתו. יהא ברוך זכרו של איש מעלה זה רבי ומורי רב זליקל. קצת

הידיעות ביהדות ואהבת התורה שנשתמרה בקרבי, ממנו הם באו, היו הם המשך לחינוך התורני שקיבלתי בבית אבא.

אינני יכול שלא להזכיר בזה את דודי — אחי אמי. ר' אלעזר שו"ב וילדר). איש פלאים היה דודי. אדוק בתורה ומצוות, מאמין גדול וירא שמים להפליא. מדרכו של איש מסוג זה שחוויות העולם, ענינים ארציים ודברי חולין הם ממנו והלאה. דודי לא היה כזה. יחד עם דבקותו בתורה במצוות ובמעשים טובים, שומר דרכו לא להיתפש חלילה לסטיה קלה כלשהי, היה הוא איש נאור, מבין לרוח הזמן, מבין בהוויות העולם עוקב חוקר ודורש אחר כל גילוי חדש. רצה להבין כל דבר. אמנם נוהג היה לבטל את כל החכמים והפילוסופים כעפרא דארעא, כי "ליכא מידי דלא רמיזה באורייתא", אבל רצה לדעת ולהבין, כי נפשו גם היא מלאה היתה דעת ועניין.

כמה מעלות ומידות טובות היו לרבי אלעזר דודי: רופא חולים. אנשי העיירה בלי יוצא מהכלל האמינו בידיעותיו בחכמת הרפואה. כשחלה מישהו קראו קודם כל לרבי אלעזר שו"ב, שהיה נענה והולך תוך מצווה ושלא על מנת לקבל פרס, אם זה ביום או בלילה. היה בודק את החולה לפי דרכו, מודד את החום, קובע את דעתו, משוחח ומסביר בהומור וברוח טובה מה מותר לחולה לאכול ומה אסור. ומעשה שהיה... וכו' וכו'. החולה נשם לרווחה גם בני הבית אורו פניהם. על פי רוב הוטב לחולה — הרי זה מעשהו של רבי אלעזר שו"ב, אם חס וחלילה המצב הורע קראו לרופא, לדוקטור, או שרבי אלעזר בעצמו אמר לקרוא לרופא. הדוקטור בא והוא אף שאל, ספק ברצינות, ספק בבדיחות הדעת, האם היה כבר השו"ב רבי אלעזר? מה הוא אומר? לפעמים ראה הרופא שהמצב הוא רציני אז הפליט בשפה רצינית, חד־משמעית: "הכל בידי שמים". אז ידעו בני הבית שהמצב חמור ביותר. בכל אופן רפואה לא למד דודי מימיו בשום מכון או מוסד רפואי, ואף על פי כן ידע כנראה באמת כמה וכמה דברים, אם זה מתוך נסיון חיים, שידע ללמוד ממנו, או מתוך עיון בספרי רפואה עתיקים, הכתובים עברית, שהיו בידיו.

לא עשיר מופלג היה דודי רבי אלעזר. שו"ב בעיירה איננו עשיר. בכל זאת רבות ראיתי, כיצד היה מחזיר את "דמי השחיטה" לבני משפחות מעוטי־יכולת — לתוך הסל עם העוף שהביאו לשחיטה. ברוך ומכובד היה בפי כל. מריבות וסכסוכים פנימיים בקהילה לא פגעו בו לרעה, שכן מקובל היה על כולם וגם על יריביו, היינו אלה, שלא היו נוסעים אתו יחד לרבי שלו. יחד עם זה לא נשא פני איש. מה שהיה לו להגיד ולהשמיע אמר בקול רם בלי מורא ופחד. יהי זכרו ברוך.

ר' חיים ברנהולץ היה יחיד ומיוחד, בר אוריין ובר אבהן, חוטר מגזע רבנים ויושבי מדין. הוא נשא עינו דווקא לא למקצוע תורני־רבני, כי אם למקצוע חילוני וגשמי: קרקעות ועבודת אדמה. לא רחוק משדות הגויים בירכתי העיירה רכש אחוזה, משק חקלאי לכל אביזריו, שהוא ובני ביתו לא מאסו לטפל בו ולטפחו

לפי כל הכללים המקובלים. היתה זו הופעה בלתי רגילה באותו הזמן, שיהודי תלמיד חכם, חריף ובקיא, יודע פרק בהלכות דרך ארץ, יודע לשטח את טענותיו ודבריו בשום שכל, בטעם ובסדר — מה טעם רואה הוא להשקיע את עצמו בעבודת האדמה? המעט פרנסות אחרות יהודיות מכובדות ישנן בשוק? בפני הדור הישן בני גילו היתה זו תמיהה גדולה. אבל אנו, הדור הצעיר, ששיבת ציון לקחה את לבנו ופרנסות האוויר של הורינו היו עלינו לטורח — הדוגמה של ר׳ חיים ברנהולץ היתה בשבילנו חיובית ביותר. היא לימדה אותנו, שגם יהודים יכולים לחזור לעבודת אדמה ולעבודת כפיים ולראות ברכה בעמלם. ואמנם רבי חיים ברנהולץ ומשפחתו ראו ברכה בעמלם ונחשבו לאמידי העיירה. הנצרכים הנזקקים לעזרה מצאו בביתם סעד ותמיכה ביד רחבה וברוח נדיבה. ר׳ חיים ברנהולץ עשה גם עתים לתורה, למרות עסקי ביתו ומשקו. ידוע לי, על שני בניו: משה הי״ד ואברהם צבי יבל״א הנמצא אתנו בארץ, שבנוסף לפרקי התורה ששמעו מפי ר׳ בנימין חרפ ור׳ זליג טייטלבוים ז״ל ישבו רכונים על דפי הגמרא ושמעו שיעור גם מפי אביהם רבי חיים.

ייזכר לטוב הרב דמתא ר׳ חיים ליבוש המרלינג, אשר כיהן פאר ברבנות בלופאטין למעלה מארבעים שנה. למדן מופלג היה, חריף ובקיא וחסיד נאמן של הצדיק מבלז. לא הכרתי מקרוב את דרכו בקודש ואת שיחו ושיגו עם בני עדתו. בין חסידי בלז וחסידי הוסיאטין, שהורי וכמעט כל בני משפחתי היו נימנים עליהם, היה מבדיל מעין חייץ של זרות, עוינות ולפעמים אף קיטרוג הדדי. כנער צעיר הכרתי מקרוב את ההווי ואת אורח החיים של כל באי הקלויז ההוסיאטיני בו היו מתפללים הורי ובני משפחתנו. עד לסוף מלחמת העולם הראשונה היה להם אף רב מיוחד — ר׳ מנדל לשצובר, קרוב משפחתנו. נבצר ממני לדעת ואף לא התענייינתי ביותר בנעשה במחנה השני — חסידי בלז, שהתרכזו בבית המדרש וסביב הרב המרלינג. לא ידעתי טיבם, דרכיהם, מניעיהם ואם השמועות שאני קולט הן נכונות מעיקרן. השתוממותי מרובה היתה כשאחרי פטירת מורי ורבי ר׳ זליקל, הודיע הרב המרלינג לאבי מורי, שאם זה לרצונו ולרצוני הרי יכול אני לבוא וללמוד אצלו יחד עם בנו ליפא. השתוממתי עוד יותר, שכל זה אירע לאחר שכבר ידוע היה בעיירה, שאני כאילו כבר יצאתי ל״תרבות רעה״ ועוסק הרבה בלימודי חול. כיצד לא חשש, שבנו ליפא, שהועידו לרבנות לא יתקלקל על ידי? בכל אופן ראיתי בזה אז ואני רואה בזה עד היום מחווה של רוחב לב, יחס של רצון טוב לעשות דבר, החורג ממסגרת תפקידו המקצועי ושלמעשה איננו קשור בשום טובת הנאה או דררא דממונא.

גם אז בלמדי אצלו, שנה אחת בערך, לא הספקתי להכיר אותו כראוי. לימד אותנו בצורה למדנית, מהירה ויבשה — מספר שעות ביום — כדבר המובן מאליו. לא חרגנו אף פעם מגדר הסוגיה לדברים צדדיים כבימי מורי ורבי ר׳ זליקל.

דברים אלה על הרב ר׳ לייבוש המרלינג אמורים כהתנצלות על מיעוט ידיעתי בדרכו בקודש בשיחו ושיגו עם המסובב ודרכו כרב ומורה הוראה בעיירתו. שכן היה בין אלה, שהניחו את חותמם על חיי הקהילה כחצי יובל שנים. על יציאת נשמתו הקדושה בימי האימים שמעתי שתי גירסאות ואף אלה לא מפי עדי ראייה, כי אם מתוך שמועה של אדם מפי אדם. לפי ר׳ אברהם צבי ברנהולץ נרצח על ידי מומר להכעיס בן עיירתנו ימ״ש. לפי בן ציון פרידמן נרצח על ידי גוי אוקראיני בזמן הגירוש בדרך מלופאטין לראדיחוב. היה זה נתיב היסורים האחרון שלו. יהי זכר צדיק לברכה.

העליתי רק מעט מהדיוקנאות של אנשי המופת אשר בעיירתנו. מימיהם שתינו ולאורם התחנכנו. רבים היו. כולם קדושים כולם טהורים. יהי זכר כולם לברכה.

ייזכרו גם לעולמי־עד בני משפחתי, שעלו על המוקד בקדושה ובטהרה אבי מרי ר׳ יחיאל מיכל — בנם של ר׳ יצחק ואיידל וילדר, אמי הורתי חוה בת ר׳ יוסף ורוניה וילדר, אחותי רוניה ובעלה צבי פרידמן, אחי איסר הי״ד ויוסף ששבק חיים טרם זמנו בגיל 22 עוד לפני השואה. יהי זכרם ברוך ומבורך.

דוד פרנס

בית הורי

אבי גרשון קופל בן־זאב פרנס נולד וגדל בכפר קורופיץ ליד זלוצ׳וב. אמי יהודית בת דוד פוקס נולדה בעיר יזיירנה על יד טרנופול.

בשנים הראשונות לאחר הנישואין היה אבי פנקסן באחוזה חקלאית קורופיץ. עם הרחבת המשפחה לאחר שנולדו שני ילדים, אני ואחי זלמן, והצרכים גדלו, קיבל אבי עבודה מכניסה יותר באחוזה החקלאית אוטשאץ ליד לופאטין — כמנהל



שורה האמצעית: הורי גרשון קופל ויהודית וביניהם אחותי בלה
למעלה: אחי זלמן ומשה ביניהם אחותי בריינדיל, למטה: אחי אורי, אלימלך ויוסף

משק חקלאי אצל נוצרי. עברו שנים, משפחתנו גדלה. היינו כבר 7 בנים ו־2 בנות. חינוך הילדים העסיק איפוא מאוד את הורי לפי שבבית הספר המקומי בו למדו ילדים נוצרים היתה רמת הלימודים נמוכה מאוד. שלא התאימה למגמת הורי לתת חינוך מעולה לילדיהם. הם קיבלו לכן מורים פרטיים שלימדו אותנו בבית לפי שיטת בית ספר.

הורי, שחששו שמא לא נוכל להדביק בשיטה זו תכנית הלימודים הממשלתית, שלחו אותנו ללמוד בבית ספר בעיר ברודי, ששכנה במרחק של 30 ק"מ ממקום מגורנו. חמישה ילדים, הגדולים יותר, עברו ללמוד בברודי. הגדולים שבנו נתקבלו, לאחר הכנות ובחינות, לגימנסיה ממשלתית־פולנית ואילו הקטנים נכנסו לבית ספר מיסודה של קרן "בארון הירש", שהיה מורכב ממורים ותלמידים יהודים. כל יום ראשון בשבוע היו הורינו מבקרים אותנו.

בברודי התיידדנו עם חברים יהודיים ונכנסנו לחברתם. בימי החופש הגדול ובימי חג היינו חוזרים לכפר. מכאן היינו עורכים ביקורים בלופאטין וממשיכים את הקשר עם הנוער היהודי. כמו כל הילדים היהודיים היינו לומדים כל יום לפני הצהרים בבית הספר הכללי ואחרי הצהרים ב"חדר". בית הספר הטיל על שכמינו את תכנית הלימודים שלו מבלי להתחשב בעומס הרב שרבץ עלינו. הנטל היה כה גדוש עד כי לא נשאר זמן מינימלי למשחקים והתפרקות ולהרגשת־הילדות החולפת. אולם על אף כל זה היה מצבנו לעין ערוך טוב יותר משאר ילדי היהודים בעיר ברודי, באשר בימי החופש והחגים שבנו הביתה לכפר ונהנינו מחיק הטבע על כל שפע ברכותיו. היינו נותנים חופש לנפשנו ולגופינו במרחבי השדות והסירונו מאתנו מעצורי העיר.

עם התבגרותנו ההדרגתית, גברה שאיפת ההורים להעניק לנו השכלה גבוהה, כמקובל אז בגליציה. הם לא חסכו כל מאמץ וקרבן להחזיק אותנו מחוץ לבית, במרחקים גדולים, דבר שהיה כרוך בהוצאות־החזקה גדולות.

לנוהג האידילי של חיי היהודים בגליציה בא קץ ושינוי עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914 ובזאת לא הופלינו גם אנו. אבי, כמו כל אזרח ממלכת אוסטריה ונתין המלך פרנץ יוסף, התגייס לצבא האוסטרי. היה בשירות פעיל ונפצע קשה בחזית הרוסית. לאחר שהתרפא בבתי חולים והחלים הועבר לתפקיד צבאי ממשלתי בפנים הארץ כמומחה לחקלאות ועסק בהכנת גידולי־שדה הדרושים ומותאמים למטה המלחמה. לפי שכל המשפחה נשארה לגור במקום, שהיה בקירבת קווי־החזית ובהם שובשו כל דפוסי החיים, ביקש אבינו מהממשלה להעביר כל משפחתנו למקום עבודתו. רשות זו ניתנה לו בהתחשב עם נכותו ורמת עבודתו. בהצטרפות כל משפחתנו אליו, שוב ניתנה לנו האפשרות להמשיך בלימודים ולצעירים שבנו נוספה הזדמנות גם לקבל חינוך מוסיקלי. וכך החלו האחים ללמוד נגינה

בכינור והאחות ברנצי השתלמה בפסנתרנות. מובן שהמשכנו בלימודינו עם שובנו לפולין.



ממין: אחי זלמן, אחות אשתו. יעקב ליידר ורעיתו בריינצי, אורי, לוטי ליידר וילדיהם

אמי, הקפדנית בדיני הכשרות, נתקלה בקשיים רבים בעניינים אלה במקום מגורנו החדש, משום שהישוב היהודי היה מפוזר על פני מרחקים גדולים. זכורה לי אפיזודה קטנה. פעם בשבוע היתה אמי שולחת את העוזרת הנוצריה ברכבת המשא ובידיה מספר עופות לשחיטה — כמות־בשר מספקת עד למשלוח השני. השוחט היה מצרף לכל משלוח סימנים וקבלות, שהעבודה נעשתה על ידו. מה גדולה היתה פעם ההפתעה בשוב המשרתת ובידיה אין סימנים וקבלות. מה קרה ? — שואלת אמי את העוזרת. אני מצטערת, השיבה, ברכבת נטפלו אלי בחורים ברחתי מהם ובוודאי נפלו הפתקאות. בגלל הספק לא אכלנו כל השבוע בשר. לא נרגעה אמי ושאלה: תגידי בבקשה מי שחט הפעם את העופות השוחט או השוחטת ? — במקרה, השוחט לא היה בבית, שחטה השוחטת. אז כבר הכל היה ברור.

עם סיום מלחמת העולם הראשונה שבה משפחתנו למקום מגורנו הקודם ואבי המשיך במשרתו הקודמת, אף שהבעלים התחלפו. ומכיוון שעבודה זו קשתה עליו, בגלל נכותו, נטש אותה ורכש טחנת קמח ליד לופאטין בשותפות עם

פולני נוצרי. כן רכש באמצעי חסכונותיו בית גדול בתוך לופאטין ועברנו לגור בו. אני ואחי זלמן ניהלנו את חשבונות הטחנה והילדים הצעירים יותר המשיכו ללמוד ובחלקם נכנסו לעבודה כפקידים במקומות שונים.

היה לנו מאבק עם ההורים כדי להצטרף לקיבוץ הכשרה ולעלות לארץ. בינתיים באו המאורעות של 1921 ושני בני לופאטין חזרו מהארץ והיתה זו עילה להורי להתנגד. אמנם אחד מהם הספיק לחזור לארץ וגר היום בתל־אביב, אך את הדרך לחלוץ היינו צריכים בינתיים לדחות. אני קיבלתי עבודה באחוזה בתור מנהל חשבונות.

העיירה

העיר היתה קטנה גרו בה בערך 150 משפחות יהודיות ובשיעור כפול ומכופל פולנים ואוקראינים. היתה בנויה בצורת האות הלטינית T. היהודים גרו במרכז העיר לשני צידי כביש העפר ויתר האיכרים והפועלים גרו אחריהם. היתה בעיירה גם אחוזה חקלאית עם בתי חרושת פרימיטיביים לייי״ש, בירה ומנסרת־עצים גדולה. שטחים עצומים של יערות הקיפו את העיירה. כל זה היה שייך ליהודי, בעל מניות של בארות־נפט בבוריסלב. כל הפקידים הבכירים היו יהודים. בעיר היה רק בית־ספר יסודי ממשלתי. כמובן, שילדי היהודים היו לומדים גם אצל מלמדים. בכל ״חדר״ לימד המלמד לפי תכנית שונה, מחולקת ומותאמת לכושר התפיסה ויכולת קליטת התלמיד באותו ״חדר״ עדי הגיעו ליכולת של לימוד עצמי.

היו שני בתי כנסת עם רב לכל בית כנסת. אחד היה של חסידי בלז והשני של חסידי הוסיאטין. אלה החסידים אף נבדלו בלבושם. היה גם בית משפט לשירות כל הסביבה. השופטים והפקידים היו כולם פולנים, אבל עורכי־הדין, הרופא והרוקח היו יהודים. יש לציין שבעל־האחוזה, הפקידים ובעלי־המקצוע החופשיים היהודים היו ציונים ותרמו הרבה בשביל מוסדות היהודים בעיר וגם לקרנות הציונות.

הסביבה של לופאטין היתה מוקפת חוות חקלאיות ושטחים עצומים של יערות בכל סוגי עצים וחלק ניכר של החוות היה בידי יהודים אם כבעלים ואם כחוכרים.

הרוזנים הפולנים, היו דור־יורשים עוד מימי פולין הישנה, לפני שרוסיה ואוסטריה התחלקו בחבל־ארץ זה. יורשים אלו היו בחלקם קלי־דעת בלי חישובים משקיים וכן היו לא מעטים בהם רווקים ורווקות וחיו חיי הפקר. אלה בילו מרבית זמנם בחוץ לארץ והשאירו במקום את באי־כוחם הפולנים, שהיו שתיינים ולשם ניהול האחוזות היו לוקחים הלוואות אצל היהודים. הפועל החקלאי היה עובד מאור הבוקר עד חושך. אולם כל זה לא עזר להם להתגבר על ״המשקיות״

שלהם. לא היה על כן מן הפלא, שבגלל חובות עברו החוות והיערות ליהודים. דבר זה גרם, שבעלי החוות החדשים, היהודים, קיבלו מנהלי־משק יהודיים, ועל ידי כך הועלתה הרווחיות.

היהודים בעיר התפרנסו ממסחר, חנוונות, בתי מרזח, פקידות לכל סוגיה, וכן ביערות ובמקצועות כמו: חייטות, סנדלרות, אופים, רצענים, מורים וכיוצא באלה. היו גם מומחים לגידולי כשותית, חומר־גלם לתעשיית בירה. היו גם יהודים בעלי חלקות אדמה, שרכשו בהסכונותיהם. אלה היו מעבדים אדמותיהם ונוסף לזה עסוקים היו במסחר. המסחר בעיר היה מבוסס על הסביבה, שהיתה חקלאית ובה הרבה איכרים ופועלים. היות שכולם היו עסוקים כל השבוע וביום מנוחתם ביום ראשון עד שעה 10 בבוקר הותר להחזיק את החנות פתוחה עד צילצול פעמוני הכנסיות לתפילה, נוצלו שעות אלה לקניות קטנות. אולם עיקר המסחר היה ביריד בלופאטין, שהתקיים אחת לשבועיים ביום רביעי. אז היו מביאים מהכפרים התוצרת החקלאית וגם סוסים, פרות, חזירים ועופות ותמורת זה קונים בגדים, נעליים וכל שאר צרכי־אוכל, דברים, שהחנווני היהודי בכפרים לא היה מספק להם.

הנוער היהודי בסביבה היה נוהג, נוסף ליום מנוחת שבת, לטייל ביום ראשון ללופאטין לסדר כל מיני עניינים פרטיים ולשם פגישות עם חברות וחברים.

הנוער בלופאטין יכול היה לרכוש השכלה בבתי ספר המקומיים של ארבע כיתות ממשלתיות, אולם עיקר השכלתם קיבלו ממורים או מלמדים. הנערים והנערות רכשו ספרי־לימוד לועזיים בשביל להשלים את ידיעת השפה הפולנית והגרמנית, חשבון וגם תורת המתימטיקה לפי מכתבי שיטת "רוסטוב". כל אלה הלימודים נועדו להכשיר את העוסקים בהם לעבודות ביערות, עבודות הדורשות ידע באומדנות וחישובים מתימטיים בתעשיות תוצרת היער ובקביעת חומר המתאים למנסרות, לבתי־חרושת, לייצוא לחוץ לארץ, או קביעת חלקות־יער, לפני הפלת העצים, לאיזו מטרה מתאים החומר הגלמי, שכל החישובים האלו קבעו לא מעט את המאזן הסופי.

הוקמה ספריה שהכילה ספרי קריאה בשפות שונות. הבאנו מורה לעברית, ובכלל השתדלנו להחיות את השפה העברית בינינו ולעשותה לגורם מלכד את הנוער ומקרבו למטרה החשובה, והסופית: עליה לארץ. הוקמה להקת חובבים להצגות, ביידיש, של מחזות מהריפרטואר היהודי, שהיו להם מהלכים בזמן ההוא. כל הפעולה הזאת ליכדה את הנוער ומשכה אליה גם את הנוער היהודי מכל הסביבה הכפרית של לופאטין וזה גם עזר למימון והמשך הפעולות.

היו גם נערים, שהיו מצטרפים בערבים, אחרי תפילת מנחה ומעריב, למבוגרים שישבו בבתי כנסת ולמדו תורה ודף גמרא. בכך ביקשו להשתחרר קצת מהעייפות, עול־הפרנסה ודאגות היום־יומיות ולספוג סיפוק רוחני משני תלמידי־החכמים,

כל אחד בבית הכנסת שלו. הנערים היו עוזרים להוריהם בעסקיהם ביחוד ביום היריד שבו היה תלוי גורל קיום המשפחות הגדולות וכן החזרת חובות. הבנות השתתפו כרגיל, אף הן בעול הפרנסה ויחד עם זה עזרו לניהול משק בית, טיפול בילדים קטנים יותר ועוד.

בערבים היו מטיילים במדרכות צרות של לוחות עץ עבים, שרוחבם 40 סנטימטרים. כולם טיילו לאורך המדרכה, בצורה שהראשון לא ראה את האחרון.

התארגנה קבוצת הכשרה של 17 חברים וחברות, שנתקבלו לאחת החוות החקלאיות. רצוננו היה להכשיר את עצמנו לחיי קיבוץ בארץ ותנאי־עבודה משותפים פיזיים לפי התנאים המקובלים בחקלאות. לאחר סיום שנת ההכשרה הראשונה, לקראת בוא החורף החילונו לחשוב על עליה ולחפש דרכים לארץ, שכן היו אז השערים סגורים והתור גדול וארוך. בינתיים קיבלתי עבודה וחיכיתי לעליה.

בלופאטין, כמו בכל קהילה אחרת בסביבה, קויימו מוסדות עזרה הדדית בצורותיה השונות כמו קופת גמילת חסדים ללא רבית, מתן בסתר לנצרך ולכושל, הכנסת כלה ועוד. הכל נעשה בהתנדבות, ללא הוצאות, בצנעה ובהקפדה על שמירת כבוד הזקוק לקבלת עזרה. נוסף לכל הצטיינו נשי לופאטין בדאגתן לאסירים יהודיים שישבו כלואים בבית הסוהר, שהיה קיים בד בבד עם מאזני הצדק של בית המשפט, לבל ייכשלו האסירים היהודיים באכילת טריפה רחמנא לצלן, או חס וחלילה ירעבו. בשבתות ובחגים דאגו שתגיע לאסירים מנת־אוכל של שבת. בימים נוראים תקעו בשופר, מובן ליד כותלו של בית הסוהר, ובהסכמת שלטונות המתאימים. הבנים או הנכדים, שיקראו שורות אלו יתקשו להבין את זאת. אבל בשביל שניים או שלושה דורות לפניהם היתה זאת מידה יפה וגם חינוכית.

קשה לי לסיים מבלי להזכיר את החבר זליג קרנץ יליד לופאטין, עסקן ציוני שעבר אחר כך לראדיחוב והמשיך שם בפעולות ציוניות. עלה לארץ עם משפחתו ונפטר לפני שנים אחדות. חייב אני להזכיר גם בן ראדיחוב, שהיה חבר בקבוצת קרית־ענבים, הלך להתיישבות למושב בשרון ונפל במלחמת השיחרור — הוא מרדכי ווייסמן.

לא אוכל לסיים את רשמי וזכרונותי על לופאטין וסביבתה מבלי להזכיר את השואה הגדולה של כל אחי ואחיותי ומשפחותיהם שהצטרפו להורי בגיטו זלוצ׳וב ונשלחו כולם למקום ההשמדה בלזיץ. יהיה זכרם ברוך לעד.

עלייתו של יוסף בשנת 1939

באחד הימים, בימי המאורעות 1936—1939, ימים ושנים קשות של עבודה מפרכת ביום ושמירה מתמדת בלילות־קיץ־וחורף בעמדות, הופתעתי על ידי חבר הכפר, בהודיעו כי מישהו מחפש אותי ומציין את עצמו כאחי. גדולות היו שמחתי

והתרגשותי בפגישתי עם אחי יוסף ז"ל. הוא היה גבוה וצנום למראה. פניו שונו מאז נפרדנו ונואשתי לראות מישהו מבני משפחתי. יוסף ז"ל עלה כמעפיל בלתי ליגלי מבחינת ראות עיניה של ממשלת המנדט.

יוסף הסתגל במהירות לחיים בארץ ונכנס למסלול הקבוע של חיינו. החל לעבוד בעבודות שונות, אליהן נשלח מטעם לשכת העבודה של רחובות. שיתף את עצמו בשמירה, לפי שהיינו באותם ימים ישוב־ספר. אף הצטרף לתזמורת כלי נשיפה של מועצת פועלי רחובות.

היינו שנינו מצפים וחולמים על בואם של בני־משפחה נוספים. לא ארך הזמן וחלומותינו התנפצו לרסיסים עם פרוץ מלחמת העולם השניה, עת הופיעו באופק כל הסימנים של עננים שחורים משחור לכל היהודים באירופה ומשפחתנו בתוכם.

הישוב בארץ, באותו זמן במאבק קשה עם ממשלת המנדט על כוונותיה להחניק את התנועה הציונית ולסגור שערי הארץ בפני מתדפקים מארצות אירופה, הפסיק את המאבק והחליט להצטרף לכוחות הלוחמים במפלצת הנאצית ובתוך ויכוחים סוערים על צורת הגיוס והיחידות שתוקמנה.

קמו היחידות הראשונות של חפרים ארצי־ישראליים. יוסף לא היסס הרבה כשהודיענו על רצונו להתגייס. הבינותיו. הסכמתי ולוויתיו בברכותי.

יוסף הוצב לפלוגת החפרים בפיקודו של יצחק בן־אהרון ויצא לחזית יוון. עם כבוש יוון בידי הגרמנים נפלה הפלוגה בשבי האויב. יוסף לא נכנע לגורל השבי והצליח לחזור לארץ דרך אי כרתים ומצרים. עם שובו לא שקט ולא נח יוסף והצטרף לבריגדה העברית. אחרי האימונים הממושכים הגיע עם הבריגדה לאיטליה לחזית. עם סיום המלחמה ב־1945, נמצא הוא עם כל הבריגדה בהולנד, שם ניצל את זמנו ובחר לעצמו את מקצוע הדייג. עבר קורס מרוכז בהולנד ועם שובו לארץ הצטרף לקבוצת הדייגים "מכמורת", שעל יד כפר ויתקין. זמן מסוים עבד בענפי־החקלאות השונים עד שעלה לעבוד על סירת דייג של המושב השיתופי מכמורת, שעסקה בדייג ופרשה את רשתותיה עד חופי קפריסין. בהיות יוסף אחראי, בתוקף תפקידו, על הסירה והדייג, החזיר את הסירה לחופי הארץ. עם הכניסה של הסירה לנמל חיפה ירד לסדר עניינים דחופים. ברדתו בנמל נפל בעיר התחתית של חיפה ביום כ"ד אדר א' תש"ח (5.3.1948). לאחרי קום המדינה לא שכח ראש הממשלה דאז ד. בן־גוריון כל נפש בישראל שנתן את כל עצמו להקמת המדינה.



מכתב התנחומים
שנשלח אלינו ממשרד ראש הממשלה

מדינת ישראל

הננו מודיעים בצער עמוק כי
יוסף פרנס ז"ל
נפל בשעת מלוי תפקידו ביום
כ"ד אדר א' תש"ח (5.3.48) בחיפה.
ממשלת ישראל, צבא ההגנה לישראל והאומה העברית ישאו
תמיד את זכר יוסף אשר נפל בהגנת המולדת
ובמערכה על חרותה ועצמאותה.

ד. בן־גוריון
ראש הממשלה

פרנס יוסף

בן גרשון־קופל ויהודית. נולד בשנת 1915 בעיר לופאטין שבגליציה המזרחית (אז באוסטריה). היה הצעיר בין תשעה אחים ואחיות. גמר בית־ספר תיכוני פולני ועבד בפקידות, אבל את טעם חייו ראה בתנועה החלוצית, אליה הצטרף מנעוריו. היה חבר "גורדוניה" ו"החלוץ". שאף במשך שנים לעליה וזכה לבסוף, אחרי טלטולים רבים, להגיע לארץ כמעפיל בשנת 1939. שלושה חדשים טולטלה האניה בלב ים. עבד כפועל חקלאי ברחובות. התגייס בין הראשונים לצבא הבריטי, שירת בחיל־החפרים במדבר המערבי, ביוון וכרתים. נמלט ברגע האחרון מכרתים לארץ, הצטרף לבריגדה העברית ותבע לעצמו שוב תפקידים קרביים, עוד בצבא חלם על יסוד כפר דייגים עברי, עבר הכשרה מתאימה באיטליה ובהולנד, ועם שחרורו היה אחד ממייסדי מכמורת, ישוב חיילים משוחררים. במשך זמן קצר היה מטובי הדייגים. קיים את תפקידו בצנעה ובכל שעות משבר עמד על המשמר. הלך ערירי. חבריו ראו בו אב לכולם.

נפל בחיפה, תוך עבודתו כדייג ב־5.3.1948. נקבר בכפר־ויתקין.



למעלה מימין: אורי, אלימלך ומשה פרנס, יעקבליידר ורעיתו וילדיהם



למעלה מימין: גיסי יעקב ליידר ואחי אלימלך, אורי וזלמן
למטה: אחותי ברינצי וגיסתי אסתר לבית תימן וילדיהם

חנה לרר

זכרונות

אחד הזכרונות היפים של ימי נעורי, הוא הקיץ שביליתי בלופאטין. סיימתי באותו קיץ את שבע כיתות בית הספר היסודי בעיירתי ברסטצ׳קו וטרם אדע מה אעשה. בעיירה לא היתה כל אפשרות להמשיך בלימודים. נסיעה לעיר אחרת קשורה בקשיים, מכיון שבבית היו עוד אחיות בגיל הלימוד וההורים ידועי חולי. והנה באה הצעה ממורי בבית הספר לנסוע ללופאטין, להורות עברית לקבוצת הצעירים שבעיירה. קיבלתי את ההצעה ברצון ובהעזה, שרק גיל הנעורים התברך בה.

יום אחד הגיעו שני בחורים, משכמם ומעלה גבוהים ממני. דוד פרנס והשני נדמה לי שמו ברדך ואתם עגלה וזוג סוסים. יצאנו לדרך כשברכת הורי וחרדתם מלווה אותי. בכניסה ללופאטין אפפני ריח משכר של עצי שיטים, בתים נאים, סדר ונקיון בכל. לבית, שבו צריכה הייתי לגור באותו קיץ (בית דינר) התחילו להגיע תלמידי לעתיד: ארבעה חמשה בנים ובנות מכל בית, מכל הגילים, יפים, בריאים ומסודרים.

התחילו השעורים ופתאום התחלתי להרגיש רגשי נחיתות בפני תלמידי. אמנם השפה העברית היתה שגורה בפי יותר מאשר בפיהם. אולם הם היו מיטב הנוער: בקיאים בספרות הפולנית והגרמנית ובשאר השפות היתה להם שליטה מלאה. הם התייחסו לשיעורים ברצינות רבה. לאחר כמה חדשים כשעזבתי את לופאטין ומטרתי המשך הלימודים, קיבלתי מתלמידי אלה מכתבים כתובים עברית. אינני יכולה לייחס את הידיעות שרכשו בזמן הקצר לעצמי, אלא לאינטליגנציה והרצינות שבה למדו.

ברצוני להזכיר כאן את אחד מתלמידי, יוסף פרנס הי״ד, שמצא את מנוחתו בבית הקברות בכפרי שבמולדת (כפר ויתקין). הוא נרצח על ידי ערבים בנמל חיפה בהיותו בשליחות ישובו, מכמורת, השכן לנו.

תהי רשימה קצרה זו מצבת זכרון לצעירות ולצעירים, פאר הנוער היהודי של עיירה קטנה בגלות פולניה, שגם עליה עברה כוס התמרורים.



מרדכי ילון

בין טריטקי ללופאטין

(מזכרונותיו של בן־כפר)

ביתנו בכפר טריטקי (או כפי שכינוהו: קריטקיס) בגליציה המזרחית, מרחק של 30 ק"מ מברודי, היה בית כפרי טיפוסי, שעבר כמה שיפוצים ששיוו לו שמץ ממראה בית עירוני. בקיר החזיתי התפתלו שריגי גפן שכיסו את הקיר כליל. זן־גפן זה הביאו אבא לפני שנים מווינה, בשהותו שם לרגל ניתוח, והוא נקלט יפה באדמתנו ואף הניב אשכולות ענבים. הענבים הבשילו לפני חודש תשרי ואמא היתה עושה מהם יין לפסח. היין היה חמוץ־מתוק, טעים מאוד. הוא היה כשר למהדרין באשר אמא הקפידה מאוד לבל יגעו באשכולות בהבשלתם, והיא היתה עוטפת אותם בעטיפות נייר לשמירה מפני דבורים חמסניות. משפחתנו היתה גאה מאוד על זן־הגפן הזה שלא היה כמוהו בכל האיזור.

בחזית הבית היתה גינת פרחים מגוונים, שהיתה כולה נתונה לטיפולן של הבנות, אחיותי. הבית היה מוקף גן עצי פרי ממינים שונים: תפוחי עץ, אגסים, דובדבנים ושזיפים ועוד. בחצר הגדולה היו בניני המשק, רפת עם כמה פרות. בחצר היו מטיילות להקות תרנגולות, אווזים וברווזים ומגעגעות בלי הרף. מחוץ לבניינים השתרעו השדות שהיו מגיעים עד ליער הסמוך.

אמא שלנו, שרה־לאה, היתה אשה גמוכת קומה ושברירית, פקחית ומפוכחת, זריזה ובעלת יוזמה. שולטת היתה שליטה מלאה בשפה האוקראינית ופולנית ומעט גרמנית. פקחותה ויכולתה לפתור בעיות היו לשם דבר בכפר, ובשל כך היתה אהובה על כל איכרי הכפר, וביחוד על נשי הכפר שהיו באות להיוועץ בה בכל מיני בעיות אישיות. אשת־איכר אם הסתכסכה עם שכנתה היתה באה ל"אברמ־קובה" (על שם אבי אברהם) והיא היתה משלימה ביניהן. אמא והאחיות היו

מוזמנות לכל חתונה בכפר. ערב החתונה היתה באה הכלה לביתנו, משתחווה בפני אמא ומבקשת את ברכתה ואמא העניקה לה כמובן ברכת מזל טוב בצירוף מתנת־כסף ראויה לשמה. למחרת היום היתה אמא אופה חלת־חתונה בעלת־מידות, מקשטת אותה בנייר מוזהב ושולחת אותה על ידי אחת האחיות לבית הכלה. בראש השנה הנוצרית היו ילדי הכפר באים לביתנו, מפזרים זרעוני תבואה על הרצפה ומברכים אותנו בשנת־יבול מבורכת, ואמא היתה מעניקה להם מתנת־כסף.

כאמור, היתה החקלאות אצלנו מגוונת, ועיקרה: גידול ענף הכישות (האפין). ענף זה שהיה נפוץ מאוד באיזור זה של גליציה היה מין צמח חד שנתי הגדל ומתפתל על חוטי־ברזל מתוחים לגובה של 15—14 מטר. איצטרובליו היו עוברים אחר כך תהליך של ייבוש בתוך בנין מאוורר היטב, על גבי לוחות קלועים מקנה־סוף, ולאחר הייבוש היו האיצטרובלים נדחסים בתוך שקי יוטה גדולים. בחודשי ינואר־פברואר היו סוכנים של בתי־חרושת לשכר באים וקונים אותם בכסף מלא. ענף זה — אם היה עובר טיפול טוב, היה כדאי ומכניס רווחים.

על כל עסקי החקלאות היתה מנצחת אמא הזריזה. היא היתה מזמינה את הפועלים והפועלות, מסדרת את העבודה, בקיצור: היא היתה הרוח החיה במשק. אבא היה מעין "שר החוץ" והיה דואג לחמרים הדרושים למשק. זכורני כי זמן ממושך שימש "נאמן" מטעם הרשות על כריתת־עצים ביער. (סביבתנו היתה משופעת יערות). תקופה מסויימת שימש פקיד בטחנת הקמח הקרובה, כך שעול המשק היה בעיקר על אמא. בסידור הבית היו עוזרות הבנות, שהיו גם מטפלות בגן הפרחים וגינת הירקות, חליבת הפרות, טיפול בעופות וכו׳. אך אפיית הלחם היתה עבודתה של אמא, שהיתה אופה כיכרות לחם עגולות וריחניות משבוע לשבוע.

בטריטקי חיו שתי משפחות יהודיות: משפחתנו ומשפחתו של דודי טוביה (אחי אבי), שאף הוא היה בעל משק גדול ומגוון וגידול כישות. עוד דוד אחד היה בפודקאמיין. במרחק מה מחוץ לכפר היתה חווה וחוכרה היה ר׳ הרשיל הלברטל, חסיד בלז וידיד משפחתנו. היחסים בין תושבי הכפר והיהודים היו טובים. לא היו כל גילויי אנטישמיות ושנאה. אף בין שתי העדות הנוצריות (קתולית ופראבוסלבית) שררה ידידות. הכפר השתייך למועצה העירונית או העיירה בלופאטין. אך בכפר היה מעין חבר־מושבעים, שהיה פוסק בכפר בעניינים פנימיים. אבא היה היושב־ראש של החבר, שהיה מתאסף אחת לחודש בביתנו. זכור לי, שפעם פרץ סכסוך קרקעות בינינו לבין אחד האיכרים. העניין הובא לערכאות וההתדיינות היתה ממושכת. לאיכר התובע טען עורך דין ואמא "הנתבעת" טענה בעצמה. לבסוף יצאנו זכאים במשפט. ראוי לציין שהטענות של אמא היו משכנעות מאוד והשופט הודה בפניה כי אמא היתה "צריכה ללמוד משפטים".

היתה גם בכפר להקת מנגנים (קווארטט מורכב מכנור, בס, חליל ותוף)

ובראשם עמד קונונוביץ, גוי רב־קומה ורחב־כתפים, שנהגה להופיע בחתונות ואירועי־שמחה אחרים בכפר. ערב כל חתונה היתה הלהקה עוברת מבית לבית בכפר ומשמיעה "קונצרט" קצר. הלהקה לא פסחה אף על ביתנו תמורת תשלום. המנגינות שנוגנו מזכירות לי היום סוויטות של בך.

כאמור היה כפרנו טריטקי מרוחק כתחום־שבת מלופאטין. לפי המושגים שלי בימי ילדותי היתה לופאטין נראית בעיני כ"כרך". היה שם בית מכס, בית משפט שלום, בית דואר וז'נדרמריה וגם בית סוהר. היו שם שני בתי כנסיות של חסידי הוסיאטין ושל חסידי בלז. הרב של חסידי בלז היה ר' חיים־לייביש המרלינג, ושל חסידי הוסיאטין היה ר' מנדיל לשצובר. השוחט של העיירה היה דודי (אחי־אמי) ר' אלעזר שו"ב בנו של ר' יוסף שו"ב (סבי). הוא היה גם המוהל של העיירה. בית המרחץ היה "משותף" ושם היו נפגשים הידידים עם היריבים. היו עוד שם: מועצה עירונית או עיריה שבראשה עמד גוי, בית־ספר ממשלתי ושני בתי־יראה, קתולי ופראבוסלבי. בכל יום ראשון ובחגים נוצריים היו גויים מכפרי הסביבה באים להתפלל ואחרי התפילה היו ממלאים את הכיכר שבמרכז העיירה. המבוגרים היו עורכים קניות בחנויות היהודים והצעירים שבהם מתמזמזים עם הריבות הכפריות או משתכרים אצל המוזג ר' זליג כץ, בנו של "ראש הקהל" ר' יקותיאל כץ. במעלה העיירה היתה רחבה גדולה ששימשה טיילת לבני העיירה. שתי שורות בתי־מגורים ובהם חנויות עמדו מימינה של הכיכר, שם התרכז, למעשה כל המסחר היהודי. באמצע הכיכר התנוסס פסל המגודר של "יאן הקדוש" ולידו היו איכרות הכפרים יושבות ומוכרות ירקות ופירות ליהודי העיירה. במורד הכיכר הוביל רחוב מוצל על ידי שדרת עצים עתיקים, ומשמאלה היו בנייני התעשיה לשיכר יין־שרף ומימינו ביתו המרווח של ר' אליקים גסטהלטר, "הגביר" של העיירה, חוכר האחוזה הגדולה, וסמוך לביתו מעונו של הא' רוזנבלום, רופא העיירה, עטור זקן אַ לאַ פרנץ יוזף. רופא זה, חולה אם בא לבקש מזור לחליו, היה שואלו: נו, ואצל ר' אלעזר שו"ב כבר היית? לך קודם אליו ואחר כך תשוב אלי ותאמר לי מה שענה לך. ר' אלעזר שו"ב היה מפורסם בעיירה בידיעותיו בתורת הרפואה, והרופא רוזנבלום היה מתיעץ אתו בכל מקרה רציני. גם נהר קטן היה בעיירה ונערי העיירה היו מתרחצים בו. הבאר (קריניצה) של העיירה היתה מפורסמת בטיב מימיה ועוברים ושבים היו לוגמים מהם להשיב את נפשם. אמרו בעיר, כי היא טובה לחולי־קיבה. תושבי העיירה, הגויים חיו ברובם ברובעים, במבואותיה של העיירה.

בן טריטקי הייתי ואף על פי כן לופאטינאי, בחינת בעל אזרחות כפולה. שם למדתי אצל הדודים שלי ר' זוסיה ור' מיכל וילדר. שם למדתי אצל אשר ברש "קליגרפיה" לטינית ועברית. שם גרו כמעט כל דודי ודודותי מצד אמא וכן קרובים מצד אבא וידידי משפחתנו. שם גר גם גיסי ר' פנחס וינקלר, אדם ישר

ופקח, מלא הומור. ביתו עמד במבוא העיר, לידו היינו עוברים בדרכנו ללופאטין, וחוה־רבקה אחותי ואשתו היתה מכבדתני תמיד בעוגות טובות. ללופאטין היינו הולכים לבית מרחץ ולהתפלל בשבתות ובחגים. בערב יום הכיפורים היינו עורכים אצל ר׳ אלעזר שו״ב את ״הסעודה המפסקת״. שם היו לי חברים טובים, ובימי פגרא, כגון ל״ג בעומר ושבתות היינו מתאספים ועורכים טיולים ליער הסמוך, משתוללים ושרים. זכור לי שיר אחד שהיינו שרים בהתלהבות, והוא עדיין שמור היטב בזכרוני. ואני מביאו כאן בשלמותו.

נאך איז שראליקל נישט פארלוירען גיגאנגען / כל זמן מיר לעבין / נאך איז שראליקל נישט פארלוירען גיגאנגען / כל זמן מיר שטרעבען (זה חורז לאחר כל בית).

מיר לויפען מיר שפרינגען / איבער טאלען און בערג / אפנעמען וועלען מיר דאס לאנד ישראל / באַם גילעמטען טערק.

מיר טאנצן און זינגען / און האפען צו גאט אונדזער פאטער / אז אפנעמען וועלען מיר דאס לאנד ישראל / באַם גילעמטין טאָטער...

מיר טאנצען און שפרינגען / גאר לוסטיק גאר פריילעך / אפנעמען וועלען מיר דאס לאנד ישראל /באם נארישן טערק, דעם מלך.

הבית הראשון של השיר היה כבר מפורסם אז, אלא שהוא היה נראה לי קצר מדי, קמתי וחידשתי עוד שני בתים, והיינו שרים אותו בלחן של ההימנון הפולני ״עוד לא אבדה פולין״, ללמדך שהיינו כבר אז ״ציוניסטים״ גמורים. זוכרני כי בשנת 1910 חל יום הולדתו השמונים של הקיסר פרנץ־יוזף ויהודי לופאטין החליטו לערוך ״מי שברך״ לכבודו ברוב פאר. התארגנו כמה נערות ונערים לקשט את בית המדרש לקראת המאורע הזה. הבאנו מן היער ענפי אורן. אספנו פרחים וקישטנו את קירות בית המדרש ואת ה״בלמר״ כיאה לקיסר האהוד על יהודי גליציה. אירגנו מקהלה של כמה נערים אשר היתה צריכה להופיע יחד עם החזן שהוזמן, דומני, מברודי, שינצח על הטכס. בשבת המיועדת היה בית־הכנסת מלא מפה אל פה, חסידי בלז וחסידי הוסיאטין ביחד והעזרה היתה מלאה נשים ונערות. החזן פתח ב״שמע ישראל״, בלווית המקהלה, וכן ״גדלו לה׳ אתי...״ לאחר כך מי שברך... הוא יברך את הקיסר פרנץ־יוזף ירום הודו. והמקהלה סיימה ב״בימיו ובימינו תוושע יהודה״ וגומר... הקהל מחא כפים והמקהלה היתה נאלצת לחזור שנית על ״בימיו...״ הטכס עשה רושם חזק בציבור והיה לשיחה בפי כל יהודי העיירה.

יחד עם זה אהבתי מאוד את כפר־מגורי. את השדות המוריקים, נוף היער, את המולת הפועלים, אהבתי את געגוע התרנגולות, געיית הפרות וצניפת הסוסים. בזמן אסיף תפוחי האדמה היינו מאחרים לשבת בשדה לאור המדורה וצולים תפוחי־אדמה. מפעם לפעם הייתי מצטרף לרועה הכפר יושקו קיריק שהיה רועה

את עדר הכפר (כל בעל־משק בכפר חייב היה לפי התור, לצרף רועה־משנה לרועה הכללי). קיריק זה היה גוי טוב־לב והפליא לחלל בחליל. והרבה ממנגי־נותיו נחרתו בזכרוני. היה מפליג עם העדר לנבכי היער וידע לצאת ממנו ללא קושי. פעם הפלגנו הרחק ביער עד שהגענו לקצהו השני, והנה נתגלה לפני ישוב חדש, אשר עד כה לא הכרתיו. קיריק אמר לי שזוהי העיירה סטניסלאווטשיק. נזכרתי שבעיירה זו מתגורר דודי — אחי־אמי ר׳ שמואל־ליב שו״ב והשתוקקתי לבקר אצלו. ביקשתי רשות מאת ״הממונה״ עלי לבקרו. הרשות ניתנה לי ושמחתי מאוד.

היו לי גם כמה חברים מבין נערי הכפר, חברי כיתתי. אחד מהם היה מרטין ״שגץ״, שהצטיין מאוד בלימודיו, פיקח ובעל תפיסה בלתי־רגילה. הוא השתוקק מאוד לדעת עברית ולימדתיו את האלף־בית ותוך כמה חדשים ידע כבר לחבר משפטים ואף להבין מעט. (שמעתי שברבות השנים שימש שופט בלבוב). והנה אפיזודה קטנה הקשורה עם מרטין זה. פעם שכבנו ביער, תחת עץ אורן עבות ועסקנו בהכנת שעורים. לפתע נפל גור של סנאי מצמרת העץ ישר על ראשו. הוא כיסה אותו בכובעו ולכד אותו. הוא נתן לי אותו במתנה ולקחתיו עמי הביתה. בבית כלאתי אותו בכלוב והזנתי אותו בגבישי סוכר ואגוזים, שהיה מפצחם תוך עמידה על רגליו האחוריות. במשך הזמן גדל הגור והפך ממש לחיה ביתית. הוא הסתגל לתנאי הבית ולא היה בורח — היה יוצא דרך החלון לגן העצים, מקפץ שעה קלה על העצים וחוזר הביתה. היה רודף אחרי כמו כלבלב, עומד על כתפי או על ראשי, לשמחתי הגדולה. אף שמחה זו לא ארכה זמן רב. אבא התחשק לו לתתו במתנה לראש הז׳נדרמריה. לא הועילו תחנוני ובכיי להניאו מהחלטתו והסנאי הנחמד עבר לרשות ה״פריץ״, וכדי עצב וצער...

בימי הקיץ הייתי שומע בכל יום עם שחר נקישות הפטישים של האיכרים על החרמשים ומריקתם לשם חידודם והכנתם לקציר הקמה והשחת. בחודש מאי בכל שנה היו בנות הכפר מתאספות לעת ערב על המגרש הגדול והיו רוקדות ושרות סביב ה״קפליצה״ (כנסיה־זוטא) שעמדה במרכז המגרש. קטעי מנגינות פולניות ואוקראיניות זכורים לי עד היום. עם חשכה היו צעירי הכפר מוליכים את סוסיהם לרעות באפר למשך כל הלילה. שם היו עוקדים אותם לבל ירחיקו ללכת ועוזבים אותם לנפשם ואילו הם עצמם היו מתישבים בעיגול, מבערים מדורה גדולה ושיריהם היו נשמעים למרחוק.

עיקר התכונה במשק היתה בתקופת הקציר. אמא היתה מזמינה קוצרים וקוצרות, אלה בחרמשים ואלה במגלים, והיו פושטים בקמה, קוצרים ומערימים ערמות ערמות, במרחק מסויים אחת מהשניה. כל ערמה היו מלבישים כובע — אלומה בצורת כובע — לשם שמירת התבואה מפני הגשמים, שהיו באים בתקופה זו בפתאומיות. תם קציר התבואה, מתחיל קטיף הכישות. בקטיף הכישות עבדו

פועלות, ובעיקר נערות צעירות וזריזות, שהיו קוטפות את האיצטרובלים לתוך סלים. את אלה היו מוריקים לתוך שקים ועם ערב היתה אמא שוקלת את השקים. שכר הקטיף היה לפי כמות הקילוגרמים וכל המרבה בקילוגרמים — משובח שכרה.

את סיום קטיף הכישות היו ממזגים עם סיום קציר התבואה, והפועלות היו עורכות חג הסיום ברוב רעש והמולה. במרכז הטכס עמדה אמא. וכל כולו מוקדש ל"אברמקובה" הנערצת. וכך היה סדר הטכס: מבעוד יום היו הקוטפות שוזרות זר פרחים ועונדות אותו על ראשה של אמא. שתי שושבינות עטורות פרחים מלוות אותה — יחד עם שאר הפועלות — בתהלוכה ושירה עד הבית. בהגיען הביתה משתחוות השושבינות בפני אמא וכל בני הבית ואמא מזמינה אותן לחגיגה שתיערך בערב. השושבינות והפועלות מסתלקות ומתחילות ההכנות לנשף. חדר אחד מתפנה מרהיטיו. מביאים כמה חביונות שכר, יין־שרף, דגים מלוחים וכמות של לחם.

בערב מתאספות בנות הכפר ובני המקום. בראש השולחן יושבת אמא ענודת זר הפרחים, בחינת "כלת הנשף". הבנות משתחוות שוב בפני אמא ומרעיפות עליה ברכות למכביר. תם טכס הגינונים, אמא מורידה את הזר מעל ראשה וההילולא מתחילה בשתיה, בריקודים ובשירים עד חצות הלילה. בני המשפחה, בעיקר האחיות, עסוקות בכיבוד האורחות והאורחים. רק אבא פורש לחדר השני ומעיין ב"עין־יעקב". בחצות מתרוקן החדר, בו נערך הנשף, ומשתרר שקט. רק האחיות עסוקות בסידור החדר והבאתו למצבו הקודם. מנהג זה היה חוזר בכל שנה עם תום הקציר והקטיף וכך היו מביעות בנות הכפר את הערצתן למשפחתנו.

מאחורי הפסל שבכיכר העיירה היה בית חרושת קטן לתעשיית מי־סודה (סודה וואסער) שהיה שייך ליהודי בשם הסטן. היו ילדי העיר מתאספים אצלו ומלקטים את הגולות (גולות זכוכית) שהיו מתגלגלות בפינות הרצפות ומשחקים בהן. ביחוד היו גולות אלה משמשות למשחק באגוזים בימי חג הפסח. בגולות אלה היה בעל בית החרושת פוקק את בקבוקי הסודה לאחר מילואם. יהודי זה פרנסתו ממלאכת הסודה לא האירה לו פנים. ולימים עקר מלופאטין ונדד לסרביה. בנו, שהיה בין החברים הטובים שלי, קיים אתי במשך זמן רב קשר־מכתבים.

בשמחת־תורה היינו מתאספים חבורת נערים בבית המרזח הקטן של פלאו ושותים תמד בצוותא. בנו שאול פלאו היה ילד פלא והפליא ממש בכשרונותיו. הוא היה מצייר קלפים (קוויטלאך) לחנוכה, מצייר ועושה מיניאטורות של דמויות שונות של מתכת ועץ, מעשה ידי אמן. היום הוא יושב כאן בארץ ברחובות ומתפרנס מיגיע כפיו. מרחק הזמן אמנם הפריד משום מה בינינו, אך תמיד אזכור את ההנאות האמנותיות ששבעתי במחיצתו.

לפני ביתו של ד"ר רוזנבלום, רופא העיירה, היתה מרפסת (וראנדה) סגורה, כולה עטופה בוגונוויליאב, צמח מטפס בצפיפות ועל דלת הכניסה התנוסס שלט

של מתכת ובו חרות שמו. מתחתיו עוד שלט קטן ועליו חרותים שני קיצורי מלים UNIV MED שתי המלים הללו גרמו לא מעט ״כאב־ראש״ לילדי לופאטין שלא ידעו לפענח את פירושן. במרוצת הזמן נפתרה חידה זו מאליה.

זכור לי גם כי בלופאטין ערכו פעם חפירות באחד הרחובות. לא זכור לי אם חפירות אלה נעשו לצורך ביוב או לשם מטרה אחרת. אך זכור לי, כי נמצאו בהן שלדי אדם, תשמישי־קדושה נוצריים וכמדומני שגם נמצאו שם פריטים אחרים, שהעידו על השתייכותם לדת היהודית. ילד קטן הייתי אז ואני זוכר כי העיירה היתה כמרקחה. החפירות נפסקו למשך זמן רב ולא זכור לי כיצד נסתיים העניין וכיצד נסתדרו הדברים בין שתי העדות — הנוצרית והיהודית.

זכורה לי דמות פופולארית בלופאטין. יהודי בשם יודיל דער וואסערטרעגער (שואב־מים) שבעזרת אסל, שהיה מרכיב על כתפיו, היה מספק מים ליהודי מרכז העיירה, שלא נתברכו בבארות משלהם לעומת אלו שזכו בפרברי העיירה. יהודי זה, כאילו מבטן ומלידה נוצר למלאכת השאיבה. היה גמלוני, בעל ידים גדולות וגרמיות, ובשתי כתפיו שקיעים שהתאימו לטלטול האסל. נועל היה מגפים בחורף ובקיץ ולראשו מצחון (קאסקט) שחור שלא כמנהג הגליצאים, כי אם משהו ממנהג ווהלין. גם מבטאו האידיש לא גליצאי היה כי אם בליל של מבטא ווהליני־אוקראיני. יודיל זה היה כנראה מן ״המאומצים״ בעיירה, דוגמת משפחות אחדות שאומצו על ידי יהודי לופאטין והתאזרחו בה. (בתקופת ה״חטיפה״ לצבא ברוסיה נמלטו יהודים רבים מעיירות רוסיה ואוקראינה ומצאו מקלט מעבר לגבול בגליציה. הם אומצו על ידי יהודים רבים, ניתנו להם שמות־משפחה של בני המקום ויהיו אזרחים לכל דבר). בין ה״מאומצים״ היו גם משפחות אחדות שנתבוללו בתוך המשפחות הקרובות וברבות הימים התיחסו כקרובי המשפחה. וזוכר אני בין המאומצים אחד בשם אלעזר ספודק (מקור השם הזה לא ידוע לי) שלמרות ישיבתו זה שניים או שלושה דורות בעיירתנו לא נגמל עדיין ממבטאו הליטאי. בכל פעם שהיה עובר לפני התיבה בבית המדרש ״הפגין״ בגאווה מבטאו זה, כמו להכעיס.

היו לו ליודיל וואסערטרעגער שני בנים. אחד מהם דומה היה במבנהו הגופני לאביו, כשתי טיפות מים. הוא אף עזר לאביו במלאכתו. הבן השני היה חייט, שעקר בצעירותו ללמברג, נתפקר שם והפך ל״דייטש״, לבש קצרות, ב״מודה״ שלא היה בו כל דמיון לאביו או לאחיו. לחגים היה נוהג לבוא לבית הוריו, לובש חליפה שחורה, תפורה לפי האופנה ולראשו מגבעת ״קשה״. כשהיו צועדים השלושה לתפילה בבית המדרש היה הניגוד ״הלבושי״ של השלושה מעורר את תשומת־לבם של העוברים ושבים ברחוב.

היתה לי סימפטיה מיוחדת ליודיל זה בשל ישרו ותמימותו. נהנה מאסלו ונכנע לגורלו. חסיד־בלז נלהב היה, וביחוד אהבתי לשבת לידו בבית המדרש

בימים הנוראים ולהתבונן בו כיצד היה מעיין בפירוש האידי שבמחזור ותר אחרי פירוש המלים שבפיוטים. יהודי יקר היה יודיל וואסערטרעגער זה.

בין הפרות שהיו לנו היתה אחת שקראנו לה "טירולקה". כנראה היתה ממוצא הרי־הטירול ואהבנו אותה מאוד. היא בלטה בעדר הכפר ביפיה והיתה מניבה הרבה חלב — אמרו עד 12 ליטר ליום. פעם חלתה "טירולקה" ואבא הזמין את ר' מוטי (דער לאנגער מוטי) מלופאטין, שהיה מומחה להקזת דם לבהמות. לאחר שהקיז לה דם הוטב לה קצת וחשבנו שתבריא. אך כעבור יום הורע מצבה וחששנו שהיא תמות כל רגע ואבא הזמין גוי מן הכפר והוא שחט אותה בחרמש חד. אותו היום היה יום אבל בבית והצער היה גדול. לא יכולנו לראות אותה מונחת שחוטה וביקשנו מאת האיכר שיסלק אותה מהמקום.

בשבתי בכפר, אחרי שהפסקתי ללמוד אצל הדודים בעיירה ונשארתי בבית, שקדתי על לימוד הדקדוק של שצקס, תנ"ך ולימודי חול ואבא היה מלמדני גמרא בערבים. אחי חנוך היה מספק לי הספרים הנחוצים מלבוב ומייעץ לי ככל האפשר, מספק לי ספרוני קריאה בעברית מהוצאת "תושיה" ולועזיים. התחלתי גם ללמד את אחי יצחק, הצעיר ממני בשנתיים. פעמיים שלוש בשבוע הייתי מבקר בלופאטין, להחליף דעות בעניני לימודים עם חברי, בעיקר עם בן־דודי לייב קורץ, שהיה לי לעזר. ערכנו כאמור טיולים קצרים, משחקים וחלמנו כבר על ציון. דרך אגב: זכורני, הייתי כבן ארבע ואחי חנוך היה אז עדיין בבית — חזר הביתה מלופאטין ובפיו בשורת־איוב כי תיאודור הרצל נפטר. היינו כולנו נדהמים ואבא שלי בתוכם, אף שלא היה מאוהדי הציונות.

בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם הראשונה. בעצם יום השבת נתפרסם צו־הגיוס. בחורים ונשואים צעירים הובלו בעגלות להתיצבות בעיר הסמוכה. לא ארכו ימים והרוסים פלשו למזרח־גליציה (היינו קרובים מאוד לגבול הרוסי). בעיירה נשתררה קדרות והריקנות היתה בכל. נפסקה כל פעולה תרבותית, במידה שהיתה. היהודים בעיירה היו מתגודדים במעגלים בכיכר, בבית המדרש ובקלויז, ובעיקר בבית המרחץ ועוסקים בפוליטיקה. "בעלי־ הבטחון" היו בטוחים בנצחונה של אוסטריה והספקנים שתקו. לאט לאט נתפתח המסחר בין יהודי לופאטין ויהודי העיירות הסמוכות ברוסיה. בפעם הראשונה ראיתי יהודי רוסי מביא חזירים בעגלתו ליריד בלופאטין ונזדעזעתי. באשר אפילו לנגוע בחזיר אסור היה.

גם החקלאות שלנו הצטמקה מחוסר עובדים. גידול הכישות נצטמצם בהרבה והמצב הכלכלי ירד. המשכתי בלימוד עצמי ככל שיכולתי וקומץ הספרים שהיה ברשותי לא סיפק אותי ומחשבה החלה לנקר במוחי כיצד לצאת. לא ראיתי כל "תכלית„ להישאר כאן. כעבור שנה או למעלה מזה חזרו האוסטרים וכבשו שוב את גליציה. אז נודע כי אחי בלבוב נמלט לוינה והצטערתי כי הקשר ביני לבין אחי חנוך נפסק. בינתיים נפטרה גם אמא שלנו ואז גמלה בלבי ההחלטה לחפש

דרך לצאת מהבית. שכנעתי את אבא והוא הסכים שאתנדב לצבא למרות שלא הגעתי עדיין לגיל הצבא. וכך עשיתי. לא מתוך פטריוטיות חלילה אלא פשוטו כמשמעו: לצאת לעולם.

בצבא סבלתי תקופה קצרה ואחר כך סודרתי כעוזר בפקידות ומצבי היה טוב. משנשתחררתי בשלהי 1918 לא חזרתי עוד ללופאטין ונסעתי לווינה. זמן מה הייתי בהכשרה בסביבת ווינה ובראשית 1920 נסעתי עם קבוצת חלוצים לארץ ישראל. אמא שלי נפטרה בסוף 1915. בשנת 1925 נודע לי על מותו של אבא, ובשנת 1945 הגיעתני הידיעה המרה כי אחי יצחק וכן אחיותי וקרובי בגליציה ניספו בשואה. זכר כולם לברכה.



רושם שורות אלה כחייל פולני



פרופ׳ יחזקאל קוטשר

חנוך ילון

זכיתי להתוודע אל ד״ר ח. ילון ז״ל בראשית שנות השלושים, והצורה שבה הוצג לפני מקפלת בתוכה את הטרגדיה של חייו. מעשה שהיה כך היה: אחרי קבלת־שבת בבית הכנסת ״ישורון״ נתלוויתי לאחד ממורי באוניברסיטה. בצאתי מבית הכנסת, נצטרף אלינו איש, שחזותו אומרת כבוד, ושיחה ערה התפתחה בינינו. משנפרד מאתנו שאלתי את מורי: ״מי האיש״? והתשובה היתה: ״אינך יודע? הרי זה חנוך ילון, המדקדק החשוב ביותר של ארץ־ישראל״. שאלתי והתשובה, ממצות את הטרגדיה של ד״ר ח. ילון, שרדפה אחריו כמעט כל ימי חייו.

אפשר לומר, כי עד היום אין הציבור יודע, מי היה חנוך ילון, לרבות סופרים וחוקרי הלשון העברית. עד היום לא ניתנה תשובה ברורה על השאלה ״מי הוא״, ועד היום חוזרים ״מביני דבר״ על התשובה: ״המדקדק החשוב ביותר של (ארץ ישראל״. לא ידע מורי הנ״ל (שהיה מקורב אליו) ואין יודעים חוקרים אחרים, כי אחת המלים השנואות ביותר על ח. ילון ז״ל, היתה המלה ״מדקדק״. ״המדקדק״

שרוי בעולמם של הפרטים הקטנים: "אמור (כן)... אל תאמר (כן)". ואילו ילון היה בלשן במלוא מובן המלה, בלשן שחולל מהפכה בכל תפיסתנו את הלשון העברית הבתר־מקראית, ואשר לאורו הולכים כיום חוקרי הלשון שעניינם בלשון העברית שאחרי המקרא, ובמידה מסויימת אף של המקרא (לפי מסורת הניקוד הבבלי).

הציבור הרחב ואף קרובים אל ילון, עד היום לא תפס את ההשפעה המרחיקה לכת של ילון על מחקר הלשון העברית. לכל היותר ידע, כי הוא היה "מנקד המשנה" מהדורת אלבק־ילון. אך הן ניקוד טקסט עברי הריהו בדרך כלל יותר בחינת מלאכה מאשר חכמה! אין הציבור יודע, אף במקרה הטוב ביותר, כי מלאכת ניקוד־המשנה לא היתה אלא בחינת קצה הקרחון, שרובו מכוסה על ידי המים. במה התבטאה המהפכה שחולל? ילון הריהו בחזקת המגלה העיקרי של לשון חז"ל האמיתית. כחטיבה השונה תכלית שינוי מלשון המקרא. לשון זו היתה לפני עשרות שנים גנוזה כמעט לחלוטין בכתבי יד. אמנם קדם לו פרופ' י"נ אפשטיין ז"ל (שילון הושפע ממנו לא מעט). אך ההוא מעוניין היה בעיקר בבעיות מילונאיות, של חקר מלים, ובעיית הטקסטים של לשון חז"ל, ולא גילה עניין מיוחד **במבנה** הלשון ובפעולות מערכותיה, שהטכסט משמש לו מבע. ומאידך גיסא החוקרים שקדמו לילון, שרצונם היה לתאר את לשון חז"ל, תארוה על יסוד הלשון שמצאו בספרים המודפסים של המשנה, התוספתא וכו'. אך כבר לפני כמה עשרות שנים נתברר, כי בעיקר במשך אלף השנים האחרונות סולפה לשון המשנה על ידי המעתיקים והמדפיסים, אשר כאילו קשרו קשר חשאי ביניהם למחוק מתוך הספרים את כל שנראה להם כיוצא דופן, מתוך השוואה עם הלשון העברית של המקרא. כל חריג לעומת לשון המקרא היה בחזקת שיבוש.

מה מרחיקות לכת היו פעולות "תיקונים" (= שיבושים) אלה, תעיד תיבת "אדם". בכל מלון של לשון חז"ל רשומה תיבה זו בצורה שהיא מופיעה במקרא, היינו "אדם". ואילו היום, אחרי בדיקת כתבי יד, נתגלתה הצורה המקורית ללשון חז"ל, היא **אדן**, שנמצאה עד היום במאות מקומות בכתבי־יד. לעתים רואים אנו בתוך כתבי היד, כיצד מחק מי שמחק את הנו"ן וכתב במקומה מי"ם. ילון הסיק איפוא את המסקנות מן הגילויים האלה ולמד מהם, כי בעיקר אשר למבנה התנועתי (הניקוד) של לשון חז"ל חייבים אנו להשתמש בכתבי־יד טובים. כך הצליח להוכיח, כי בימי חז"ל לא השתמשו בצורה המקראית לכינוי החבור גוף שני מעין "רצונךָ" (כ"ף קמוצה) אלא "רצוֹנֵךְ" (רי"ש קמוצה, כ"ף שוואית). מתוך בדיקת כתבי־היד נתחוור לו, כי בלשון חז"ל לא היו בנמצא צורות מעין "נתכוין", "נתעריב", אלא "נתכוון" (וי"ו פתוחה), "נתערב" (רי"ש פתוחה), והיא הצורה השגורה על פי הספרדים והתימנים בקראם טקסטים של חז"ל.

מחקריו של ילון בנידון זה (והם מקובצים בספרו "מבוא לניקוד המשנה")

שינו את פני מחקר לשון חז"ל מן הקצה אל קצה, והיום הריהם בחינת נכסי צאן ברזל של חוקרי לשון חז"ל.

עצם המהפכה שחולל מבחינה זו דיה היתה לזכות אותו במקום הראשון בשורת חוקרי הלשון העברית שבדורות האחרונים. אך הוא הגדיל לעשות בחוללו מהפכה שנייה, חשובה לא פחות מן הראשונה.

צעיר יהודי, שגדל על ברכי תלמוד תורה בנוסח הישן שבמזרח אירופה, ושנתמשכל במקצת, הרגיש, כי המלים העבריות, שבהן השתמש בלמדו בבית המדרש ובלשונו היידישאית "משובשות" הן. בעוד אשר הוא אומר "בעל כרחך" (חי"ת קמוצה כ"ף שוואית) או "ממה נפשך" (שי"ן קמוצה כ"ף שוואית), הרי לפי ה"דקדוק" מן הדין לומר "בעל כורחך", "מה נפשך" (הכ"ף הסופית קמוצה). וברור, כי צעיר כזה מצא פגם אף בלשון התפילה: הכיצד נאמר "ונוטל (בוי"ו) כבוד מבית חיינו" תחת "וניטל" (ביוד)? כיצד נאמר "קצבה" (בית רפויה) ולא "קצבה" (בי"ת דגושה כדין) בתפילת ימים נוראים (אין קצבה לשנותיך). אף ברור היה לו, כי הכינוי "רבי" (רי"ש סגולה), שבו כינה את מורהו, אינו אלא שיבוש של אותם היהודים המנוערים מידיעת "הדקדוק העברי". ומשהגיע צעיר כזה אל האוניברסיטאות וזכה ללמוד עברית מפי מלומדים לא־יהודים, בעט לגמרי במסורת הקריאה והדיבור של היהודים. ואף קרה, כי צעיר מעין זה, שהשליך מאחרי גוו את המסורת העברית ה"משובשת" של מזרח אירופה, נתקל בחומר עברי "משונה" שהגיש לו הפרופיסור הלא־יהודי, והוא לא זהה את "העברית המשובשת" שלו עם מה שראו עיניו (הדברים אמורים בעיקר בתלמידי פרופ' קאהלה). ומעין דבר כזה קרה גם לחוקרים יהודיים דגולים, להוציא את שד"ל.

ילון במחקריו שינה את פני הדברים בתכלית. בהורותו בבית המדרש למורים "מזרחי" היטה אוזן קשבת לצורות "המשובשות" האלה, ששמע בעיקר מפי תלמידים בני העדה התימנית (שקיימו מסורת מצויינת של לשון חז"ל), ומפי תלמידים בני עדות ספרדיות שונות. הוא לא ביטל את "השיבושים" האלה, כדרך שעשו מורים אחרים. אדרבה: עד מהרה עמד על כך, כי לא מעטות מן הצורות "המשובשות" האלה חוזרות לא רק בכתבי־היד של לשון חז"ל, אלא אף במקורות עתיקים יותר: בכתבי־יד של הניקוד הבבלי (הניקוד הבבלי נודע רק במחצית השנייה של המאה שעברה ובראשית המאה הזאת). והנה צורות תימניות "משובשות" נתגלו כבר בכתבי־יד קדומים אלה.

כך איפוא עמד ילון על חשיבותן של המסורות הלשוניות החיות, בעיקר של בני תימן, ועורר את אחד מתלמידיו, מר י. שבטיאל, להקדיש מאמר פוקח עיניים על נושא זה. זכותו של ילון היא, כי מקץ עשרים וחמש שנים בקירוב עמד פרופ' ש. מורג וחיבר ספר חשוב ללשון העברית של עדת תימן, וזכותו של ילון

היא בעקיפין, שקם באוניברסיטה מכון לחקר המסורות היהודיות, בראשות פרופ׳ ש. מורג.

כיום אנו יודעים גם בזכות תעתיקים יווניים ורומיים, כי הצורות ה״משובשות״ שבפי עדות המזרח עתיקות הן, ומוצאן עוד מן התקופה שבה היתה לשון חז״ל לשון מדוברת. הנה צורה ״רבי״ (רי״ש סגולה) שבפי האשכנזים נמצאה בתעתיקים יווניים בארץ־ישראל ובתעתיק רומי באיטליה. צורת רבי (ריש חרוקה) שבפי הספרדים נמצאה אף היא בתעתיקים יווניים בארץ־ישראל. העובדות האלה מעידות, כי עוד בימי חיי לשון חז״ל (בערך עד 200 לפנה״ס) היו בנמצא בארץ־ישראל צורות שונות זו ליד זו (מבלי שנוכל, לפי שעה, לקבוע בודאות מה היה הגורם לצמיחתן).

לעתים קיימה המסורת של עדה מסויימת צורות שלא ידענו אלא מתוך תעתיקי תרגום השבעים למקרא: תעיד על כך צורת שם ״ישי״ (אבי דוד המלך). במקרא מצויה היא לרוב בכתיב ״ישי״, כלומר בכתיב חסר, אך בלי דגש בשי״ן. תעתיק השבעים ״יססאי״ מעיד, שהם שמעו את העיצור השני כשהוא כפול (אין שי״ן ביוונית, ותחתיה שימשה הסמ״ך). והנה הגייה זו, בשי״ן כפולה, נשתמרה עד היום בסידורים ספרדיים מסויימים, עדות לקיום מסורת ליד המסורת המקראית, אשר מן הסתם משקפת הגייה שהיתה רווחת ליד הגייה שנמסרה בפי נקדני המקרא. אף פרט זה נתגלה בעיקר בזכותו של ח. ילון.

בין השיגיו המדעיים של ילון, יש להזכיר במיוחד את תגליתו, כי באירופה של ימי הביניים לא היתה עדיין ידועה אותה ההגייה, הקרויה בפינו הגייה אשכנזית. הווה אומר, תיבה מעין ״דבר״ לא היתה נשמעת בדומה ל״דובור״, אלא כדרך שאנו הוגים אותה, היינו לפי ההגייה הספרדית. תגלית זו עלתה בידו מתוך צירוף ידיעות מידיעות שונות: הערות ברש״י, רמזי מדקדקים, ניקודים שבמחזורים עתיקים (ביניהם מחזור וורמייזא המפורסם), תעתיקים של תיבות עבריות באותיות לטיניות ועוד. גילויו זה העלה בעייה מעניינת: אם נכונים דבריו, מניין ההגייה האשכנזית שהיתה רווחת באירופה? הבעייה מסובכת ביחוד משום דלית מאן דפליג, כי הגיית בעלי המסורת אשר בטבריה, שניקדו את המקרא, אכן היתה מבחינה זו ההגייה ה״אשכנזית״. אף ההגייה של יהודי תימן, ההוגים את הקמץ הגדול מעין האשכנזים (״מארי״ = אדוני, היא תיבת ״מר״ עם כינוי, נשמעת בפיהם כאילו היתה ״מורי״ = מורי!). פרופ׳ מ. ווינרייך, חוקר יידיש מפורסם, ניסה לפתור בעיה זו בהשערה מעניינת: לדעתו הביאו אתם פליטים יהודיים, שהגיעו אחרי חורבן יהדות בבל לאירופה, את ההגייה הזאת. פתרון זה מפוקפק ביותר, גם משום העובדה, שאין כל וודאות כי אכן היתה הגיית יהודי בבל הגייה ״אשכנזית״ מבחינה זו. דעתו של ילון (שרמז לה במאמרו) הריהי, כי היסוד הגרמני שביידיש הוא שגרם, כדרך ש״איך זאגה״ (אני אומר) הגרמנית מופיעה ביידיש

מעין 'איד זוג (זוג)', כלומר A מקורית נוטה להיהפך לתנועה בעלת גוון של O כך היה גורלה של תנועת A גם ביסוד העברי ביידיש.

הדוגמאות דלעיל מראות, מה חשיבות יתירה נודעת לעתים לחומר העברי ה"משובש" כביכול, המשוקע במסורות היהודיות הספציפיות של העדות השונות. ואכן בעשרות השנים האחרונות הפך המחקר של החומר הזה לחלק אינטגראלי של הבלשנות העברית, והוא מתרכז עתה במכון שהוקם, כאמור־לעיל, לשם תכלית זו באוניברסיטה העברית.

דרכו של עולם, כי מהפכנים, שהם בחינת פורצי מסילות חדשות למדע, אינם יכולים להיות תמיד ברנניים באשר לכלי הפריצה ואינם יכולים לדקדק בפרטים אגב עבודתם המהפכנית. לשון אחר: יש אשר בלשן, המחולל מהפכה, אינו מקפיד על כל הקטנות כראוי, ורק הבאים בעקבותיו, שדרכם סלולה כבר במידה רבה, יכולים לשפץ ולמרק את השיטה החדשה ביישוב הדעת, וללבן את ממצאי החלוץ שעבר לפניהם.

לא כן ילון. במאמץ בלתי נלאה היה בודק וחוזר ובודק את מקורותיו, לא זלזל בפכים קטנים ולא נתקררה דעתו אלא משעלה בידו לחזור וללבן את הטעון בירור וליבון. הוא לא העלים מעיני קוראיו קשיים שלא הצליח להתגבר עליהם. הוא היה "פרפקציוניסט" במובן הטוב של המלה.

השיגיו, כפי שתוארו לעיל, ראויים להוקרה יתרה אף בשל העובדה, כי כל ימיו היה ידוע חולי, כאבי ראש רדפו אחריו משחר ילדותו, והם היו מן הסוג הגרוע ביותר, שנתנו את אותותיהם גם בצורה אחרת. כשלוש עשרות שנים שימש מורה בסמינר למורים "מזרחי", וכל שעשה במדע הלשון עשה בשעות הפנאי המועטות שנותרו לו, מתוך מאבק מתמיד עם חוליו. אחרי פרישתו טרם עת מן ההוראה בסמינר למורים, בגלל מחלתו, נוספה על דאגותיו הדאגה הכלכלית. ברם זכורה לטוב אשתו צפורה, שעמדה לימינו בכל עת וסעדה אותו מכל הבחינות, כל ימיו. ואין ספק, כי אף זכותה היא אם ד"ר ילון המנוח הצליח בימי חייו לבנות ספריה מדעית עברית מן המובחרות ביותר, ובזכותה יכול לשבת בבית ולעבוד את עבודתו המדעית, בלא כל עזרה מגוף מדעי כלשהו.

ילון ביקר בחריפות במשך עשרות שנים את פרי המחקר של המימסד המדעי. הוא חש מתוך יאוש, בעברו את גיל השיבה, שקולו קול קורא במדבר. לא ידע, כי בחשאי כמעט צמח דור צעיר של בלשנים, אשר בעיקר בזכותו נטש את הדרך של הבלשנות העברית הממוסדת. אך הוא בשלו "ואני אמרתי לריק יגעתי לתוהו והבל כוחי כליתי". לא ידע, כי כמה מורי האוניברסיטה הצעירים, יחד עם פרופ' ש. ליברמן יזמו להוציא ספר יובל, כדי לכבדו על פעולתו המדעית. ואכן יצא הספר (וזכות בכך גם להוצאת הספרים "קרית ספר" ולמוסד קוהוט בארה"ב),

ובו תרומות מחשובי הבלשנים העבריים של ישראל ושל חו״ל, רשימה ביבליוגרפית וסקירה מפורטת על דרכו של ילון במדע.

אך עוד בטרם יצא הספר נזכר גם המימסד האקדמי בילון (ויש אומרים כי גרמו לכך גם השמועות בענין ספר היובל). האוניברסיטה החליטה לכבדו בתואר דוקטור של כבוד, יחד עם ידידו פרופ׳ ש. ליברמן יבדל לחיים ארוכים, ומקץ שבועות מספר זכה גם לפרס ישראל. לאט השתכנע כי, אכן, לא זו בלבד, שעמלו לא היה לשוא, אלא שתורתו הכתה שרשים של ממש במוסדות האקדמיים. אף נהנה מרווחה בסוף ימיו, שכן האקדמיה ללשון העברית רכשה בתנאים נדיבים את ספרייתו, על מנת שתשאר ברשותו עד יום מותו.

כך זכה,איפוא, בשנותיו האחרונות לשלוות נפש, והמשיך לעבוד, שמח בחלקו, עד יום מותו ממש, על אף חולשת גופו שהלכה והחמירה. הוא קיבץ את מאמריו המפוזרים, זכה לראות בדפוס את רובו של הספר, ולקרוא, קרוא וחזור כדרכו, את עלי ההגהה. וחסד של אמת עשה לו מוקירו, פרופ׳ ש. אברמסון, בדאגו, שהספר הגדול יצא כולו מתוקן כהלכה.

אי אפשר לסיים רשימה זו בלא שתי הערות, למען האמת ההיסטורית. ילון לא ישב מעולם בקתידרה של האוניברסיטה. אין זה מן הדפים המזהירים בתולדות האוניברסיטה העברית, אשר התעלמה מילון, ועל ידי כך גרמה נזק חמור לעצמה ולדור המדענים ש ל א העמידה. העובדה שהעניקה לו דוקטוראט לשם כבוד, יש בה אך כפרה פורתא על ״מחדל״ זה (לשון עדינה אני נוקט), תהיינה הסיבות אשר תהיינה למחדל זה והן היו בנמצא!

ותמוה עוד יותר, כי האקדמיה הישראלית למדעים לא בחרה בו להיות חבר בה. הדבר תמוה שבעתיים משום שהאיש, אשר (לפי השמועה) בעיקר זכותו היא, שהאוניברסיטה העברית כיבדה את ילון בדוקטוראט, הריהו מראשי המדברים באקדמיה. הן ילון היה אחד מארבעת חוקרי הלשון הגדולים שהעמיד עם ישראל במאה השנים האחרונות! כיצד לא ראתה האקדמיה אפשרות, על אף קשיים מסויימים, לכבד קודם כל את עצמה, להרים את קרנה היא מתוך כיבוד ח. ילון ז״ל? היתה זו שעת כושר, בלתי חוזרת מן הסתם, כדי להוכיח שאין היא האקדמיה של המימסד למדעים הישראלי והמקורבים אליו, כי אם אקדמיה למדעים של ממש, שאינה חוששת למנות בין חבריה אדם שלא היה מעולם חלק מהמימסד הזה, ואף נלחם בו. המחדל הזה, החמור משאר מחדלי האקדמיה בודאי לא הוכיח, כי היא נתברכה בשאר־רוח. בנינו לא יבינו כיצד, לעומת אנשי מדע, שזכרם כוסה במשאון עד מהרה, איש כחנוך ילון, סולל דרכים חדשות במחקר הלשון העברית, לא נמצא ראוי להמנות בין חבריה.

תורתו של ילון לא תיפגם על ידי המחדלים הללו; הן היא נשמעת ברמה באותם המוסדות גופא והיא תחיה אתנו שנים הרבה, הרבה מאד.

דב סדן

בסודה של לשון

א.

חברי הטובים ממני בכלל ולענין ידיעת רובי תורותיו של מורנו ורבנו ר׳ חנוך ילון בפרט, רצו בי, להיותי הדובר בכבודו של הספר שיצא לכבודו, ולפי שכבודם נחשב בעיני והייתי מחוייב בקיום רצונם כבודם, קיימתיו על דרך כיבודם רצוני, ונטלתי עלי לומר כמה וכמה דברים, שאם יימצאו מכוונים, הרי אחריותם על זכותה עליהם, ואם, חס ושלום, לא יימצאו מכוונים, אחריותם על חובתה עלי בלבד, והתפללתי שאזכה. כי מכבדי יוכלו לנהוג מידת יחלוקו, היפה לשכמותי, איש הבינונים, וביותר שדברי נאמרו בימים שנוהגת בהם, במערכת זכויות וחובות, בחינת תלויים ועומדים.

ב.

ספר יקר ונחמד הוא, שבאנו לשמוח בו, הלא הוא ״ספר חנוך ילון״, קובץ מאמרים, (הוצאת קרית ספר), שערכו החכמים שאול ליברמן, שרגא אברמסון, יחזקאל קוטשר ושאול אש, חברים ותלמידים מקשיבים למי שהספר בא לכבדו, שאם לבקש תואר כולל וממצה לו, הריהו התגדר, שהגדירו בספר גופו ש״י עגנון — הוא, ראש לאמני־לשוננו שבדור, קורא לו לר׳ חנוך ילון: ראש לחכמי־לשוננו שבדור. ואמנם, כל הספר כולו יוצא ללמד על חכמתו, בין לימוד־מישרים, בין לימוד־עקיפים.

הספר יוצא ללמד על חכמתו לימוד־מישרים, והכוונה למאמרים הדנים בו ובפעלו — דבר־ההקדמה של העורכים המציינים, כי נתעוררו למעשה־הקובץ, במלאות לו לר׳ חנוך ילון שבעים וחמש שנה לאורך ימים טובים, ועד שנסדר בא יובל־מישנה, במלאות ארבעים שנות פעולתו כן יוסיף, ואחרי ההקדמה, שניתן להוסיף עליה כי פעלו של החכם נערך בינתיים ברשות־רבים רחבה ונערך כפליים, שנתכבד בפרס ישראל מטעם המדינה ובתואר דוקטור משום כבוד מטעם האוניברסיטה העברית בירושלים, באה רשימה הכוללת, בקצירת האומר, תאריכים וציונים מחייו, מועט המחזיק את המרובה, ואחריה מאמרו המקיף של יחזקאל

קוטשר על דרכו של החכם בחקר הלשון העברית למדוריו וסעיפיו, ומאמרו הממצה של שאול אש, והיא ביבליוגרפיה מפורטה של חיבורי החכם במשך ארבעים שנה ושנה; ושני המאמרים האלה הם הכנה נאה ומצויינת לעיקר הסעודה הקרובה שתבוא, והוא כינוס חיבוריו של החכם במגילות ספר, להיותם בחינת תורה שלימה בידינו.

הספר יוצא ללמד על חכמתו לימוד עקיפים — ניתנו בו דברי תורה וחקר, תרומת חוקרים וסופרים, מהם תלמידיו, שחותם רישומו של מכובדם עליהם, אם בענין הנדון ואם בדרך הדיון; מהם חברים, שדבריהם טבועים במטבע ההודייה בו וההודאה לו, באופן שניתן לראות את הספר על חלוקתו בחינת קרן ופירות, וכדרכם של פירות הניזונים מקרן שופעת ומשפעת אף פירות אלה נעשים פרי קרן לגופה. עורכי הספר ביקשו לצרפני למניינם, אבל חפצי לא כיבה את פקפוקי, אם ראוי אני להמנות עמהם, שכן מכובדנו קטונתי להיות לו חבר ממש וזקנתי מהיות לו תלמיד ממש, ולא אחת אני מיצר על שלא פיגרתי קצת לצאת לאויר העולם ונמניתי עם שומעי־לקחו; עתה כל מה שאני יכול לומר בי הוא, שהייתי משמש לו, כשהייתי, בתורת עורך בימה המכוונת לרשות רבים גדולה, הוא מוספו של „דבר", מביא דבריו לדפוס בימים שראה חובה לעצמו לקיים עת לעשות ללשון הפרו. כנודע, גדול הלימוד היוצא מלפני שימוש תלמידי חכמים, וביותר שנוספה לי תוספת לימוד — לאחר שדבריו בכתב שברשות הרבים העמידוני על המה, שבו, באו דבריו שבכתב ושבעל פה ברשות היחיד והעמידוני על המי שבו — אופי מוצק שאין לפניו אלא אמיתו, ואמיתו, נקניית לו בתמצית יגיעת רוח ונפש; ואמירת אמיתו לא זו בלבד שאינה יודעת אבק חנופה לזולתו, אלא אינה יודעת את הגדולה והקשה שבחנופות, החנופה לעצמו. והעיקר, החומרה שהוא נוהג, לא חפץ היא לו אלא כורח היא לו, ובדרך צחות ניתן לומר: לא חיבה היא לו אלא חובה היא לו.

ג.

אמת, מצינו שמשים המעידים עדויות נחשבות על רבותיהם, טיבם והנהגתם, אך הללו שימשום שנים הרבה, ואני כל שימושי שנים מועטות, אבל אם אין בידי לומר הרבה בתורת שמש העשוי לסייע מצדי צדדים לפתרונה של השאלה: קרן גדולה זו שפיעתה אילך ואילך כיצד, יש בידי לומר לא מעט בתורת שכן, העשוי לסייע מצד־מה לפתרונה של השאלה: קרן גדולה זו צמיחתה, וביותר ראשית צמיחתה, כיצד, אמרתי: בתורת שכן, וכוונתי לשכנות שבין כפר מגורי אבותיו והעיירה הסמוכה לו, לופאטין, ובין כפר מגורי אבותי והעיר הסמוכה לו ברוד, שהמרחק ביניהם מועט, שאלה ואלה נטועים בקרן צפונית של מזרח־גליציה, הקרובה לגבול שבין שתי המלכויות, אוסטריה ההאבסבורגית ורוסיה הרומנובית,

זכתה העיירה לופאטין והעמידה, בדור אחרון, צמד אישים מסויימים, האחד הוא מורנו ר׳ חנוך ילון זכרונו לברכה, והאחר הוא מורנו ר׳ אשר ברש זכרונו לברכה, וכל שיודע כתביהם, השונים בעניינם, יודע מה עולה לו למי שבא לבחון בהם לאור האמת הנודעת כי האדם — כדבר שירתו של ש. טשרניחובסקי — „אינו אלא קרקע ארץ קטנה / — — תבנית נוף מולדתו, רק מה שספגה אזנו עודה רעננה / רק מה שספגה עינו טרם שבעה לראות — — / ואף ברבות הימים ובמלחמת ישות / ומגילת ספר חייו הולכה מתפרשת — / ובאו אחד אחד, וייגלה פשר / כל אות ואות וסמל סמל כל הבאות / שחוקקו עליה בראשית בריתה״. ובאמנה, אינו דומה בן לופאטין המספר — שנוף מולדתו מפרנס את סיפוריו, והוא צומת־ענינם, כבן לופאטין החוקר — שעניניו שונים ורחוקים ונעוצים במערכה אחרת: חקר לשון־מקרא ולשון־חכמים; חקר לשון־תפילה ולשון־פיוטים; חקר ההגייה לפי טביעתה בכתב ובדפוס ולפי שיגרתה בפי בני־עדות; בחינת מסורות שבכתב ושבעל פה; לימוד מתוך ראשונות על אחרונות ואיפכא; דרישת חמרי הלשון ושידודם על דרך ניפוי של כל קטנה וקטנה, עד שהם מצטרפים לתפסיה מקפת על דרך שיטה בנויה ונבונה, כדי דיוקן כולל ברציפות חייה של לשוננו, ומה לכל העשייה, השקודה והמרהיבה הזאת ולנקודה קטנה על המפה, כמו כפר־הולדתו טריטקי, או עיירת גידולו לופאטין, ואפילו עיר הוראתו לבוב; כל שכן שאנו שומעים, כי עיירת מולדתו לא ציידתו לתעודתו — כי, באמת, מה ציוד הוא ״תלמוד לשון עברי״ לבן־זאב, או ספרי דקדוק של שאצקי וטביוב למי שעתיד להיות גדול חוקרי־הלשון שבדור ואף על פי כן הביאור ביאור — גם דרכו ופעלו מאמתים את הכלל, שהאדם אינו אלא תבנית נוף מולדתו, תבנית טריטקי ולופאטין ולבוב, מובן כשהן נתפסות לא כנקודות במפה הגיאוגראפית של הסלאבים אלא כנקודות במפה ההיסטורית של היהודים; וכדרך שהן נחיות לו לילד ולנער ולעלם, שגדל מתוך הגיאוגראפיה של עם אחר לתוך ההיסטוריה של עמו.

ד.

כדי לראות, מה וכיצד היתה ראשית צמיחת קרנו של ר׳ חנוך ילון מתוך נוף־מולדתו ואגפיו אל תוך שפעת פעלו בחכמת־ישראל וספרותה, דין לבדוק מה היו פני חלל האויר של קרקע גידולו ומצעה. בפתח הבדיקה הזאת עלינו לתקן משפט מעוות, שנעשה כמשפט המקובל — ספרים וסופרים. המדברים באותם הגלילות ודיוקנם בימים ההם, נוקטין לשון סכימאטית לאמור: לאחר ימי הפריחה הגדולה של רנ״ק במחשבה, שי״ר במחקר, ארטר באמנות ושל תלמידיהם ותלמידי תלמידיהם, באו ימי ירידה וניוון, והגלילות האלה שוב לא העמידו אלא מיני אפיגונים, שאפילו הטובים שבהם, כדמות שלמה רובין ונפתלי הירץ אימבר, משולם זלמן גולדבאום ונתן נטע סמואלי וישעיהו דוד זילברבוש, אין בהם אלא כדי

חצי־חציו של חצי־נחמה; ואם, אמנם, לפני שני דור היו שמעון ברנפלד, דוד ניימרק, מרדכי אהרנפרייז ויהושע טהון, הרי חכמתם וספרותם היתה עד ארגיעה, בין טרפום רבנות ועסקנות בין זללם הלעז; ורק בדור אחרון, ביחוד מכוח השפעתה של ספרותנו ברוסיה, על מזלה המשולש, ביאליק, מנדלי ואחד־העם, באה התנערות, שכמותה כתחייה וסגל הכשרונות, שניאותו לאורו של המזל המשולש ונהרת סביביו, וביצבצו ועלו על אדמת גליציה יוכיח. ודאי, כי הדברים על כוח השראתו של המזל המשולש מכוונים לאמת, אבל גם שמש גדולה אינה עשויה שתצמיח ישימון. הלכך הסכימה המצויה צריכה בדיקה, ומשתיבדק תימצא שאולה מעם התפיסה, שהיא מקובלת הרבה ומעוולת לא פחות — ראיית כוח רוחה של פרובינציה אחת ואחרת במזרחה של אירופה לפי הכוחות שנתגלו בהשכלה ובנמשך לה, וקביעת הגדרה של זריחה או שקיעה על פיהם בלבד. ואכן, בבוא התפיסה הזאת לדבר על זריחה בגלילות ההם, אין היא מדברת על האורות שנתגלו בה בחסידות, לא על ר׳ משה לייב מסאסוב ולא על ר׳ מאיר מפרמישליאן, לא על ר׳ צבי הירש מז׳ידיצ׳יב ולא על ר׳ יצחק אייזיק מקומרנא, לא על השרף מסטריליסק ולא על ר׳ שלום מבלזא ולא על חתנו ר׳ חנוך הניך מאולסק, שמורנו נקרא על שמו, כשם שנקראו עליו רבים מבני לופאטין וסביביה; ואף אינה מדברת באורות שנתגלו בה כלמדנות, לא על ר׳ אפרים זלמן מרגליות ולא על ר׳ שלמה קלוגר ולא על בעל המנחת חינוך, כאילו אין הם מבטאים עצמת רוחם של הגלילות ההם בימים ההם, ואך אורות ההשכלה הם עדים, ועדים יחידים, לרוח ולעצמתה. וממילא, כשאותה תפיסה מדברת על שקיעה היא שוכחת, כי אין היא חלה אלא בהשכלה בלבד, שהרי החסידות, וביחוד הלמדנות, העמידו בימים ההם דווקא אישים גדולים למן השואל ומשיב דרך הבית־יצחק עד להמהרש״ם ור׳ מאיר ארק ור׳ שלום לילינפלד ור׳ אברהם מנחם מנדל הלוי שטיינברג ואחרים, ואדרבה ימי פריחה היו הימים ההם ללימוד התורה, עונה ברוכה לעילויים ומתמידים, שמהם ניזונה אותה התעוררות רבת הכשרונות שפירנסה את ספרותנו וחכמתנו.

ואף זאת לזכור, מזלה של גליציה, שאף שהיתה נתונה, כמותה כביהם ומהרין ושליזיה ואוסטריה עילית ותחתית וטירול וכדומה, בתוך שאר מדינות הכתר של שושלת האבסבורג, וחוקה אחת לכל יהודיהם, ויכלה להיות כמותם. לא רצתה להיות כמותם, שעמדה בפני ההשכלה ולא נכבשה לה בבת אחת ואף כשנכבשה לה לא נכבשה עד תומה, שקלטה גרעינה ופלטה קליפתה; ולא עוד בכל דור ודור הוצרכה ההשכלה לחדש את השתערותה, מתוך סיגול רוב דרכיה וקצת מהותה לצמד יריבותיה שעמד על נפשו, וכל כיבושה וכיבושה לא נעשה אלא מתוך יריבותיה, שהיא עצמה לא היה בה כדי גידול מתוך עצמה, והדברים עצובים. הגעו בעצמכם, אילו כיבושה של ההשכלה בבת אחת ועד תום — ולא העמידה גליציה לספרות העברית את שהעמידה, שכן הלהיטות ללעז, והטמיעה בו, שאכלה בקצותיה, היתה

מגעת עד טבורה, ונמצאו הכל לועזים, כדרכם של בני ביתם ומהרין וכדומה, ומתבוללים בתרבותם וארשתה בין עמם ובין מחוצה לו. אמנם, ההשכלה לא עייפה מחידושי תקיפותיה ודרכה, על אף חילופי הזמנים, מבראשית, עד שהנכבשים לה דור דור דרך כיבושם לה כמתכונת ביוגרפיה אחת — צא וראה, ר׳ חנוך ילון, שנלכד לה להשכלה בדור אחרון, כלי־הלכידה שבידה היו שוב — ב״נתן החכם״ ללסינג, (אמנם גם במקור גם בתירגום של גוטלובר), בספר הדקדוק של בן־זאב ובביאור למנדלסון. עם זאת ספק נכבד הוא, אם שווי־הביוגרפיה מתיר שווי־הגדרה לכל גלי־המתמשכלים, במשך כחמישה דורות, וגם הוא עיוות הטעון תיקון — שאינו דומה מתמשכל לפני דורות כמתמשכל לפני דור. ולענייננו עתה — בנו של חסיד מחסידיו של ר׳ יהושע, רבה של בלזא, ואחיו של יושב בחצרו, והוא עצמו נקרא, כאמור, בשמו של בעל ״לב שמח״, וגידולו בימים של מיפנה דרכים, מורד־פלגות ומעלה־פלגות, — תחת ״שומר ישראל״ ו״אגודת אחים״ האסימילטוריים מזה ו״מחזיקי הדת״, האולטרא־אורתודוקסיים מזה. באה חלוקת חזיתות שונה ואחרת — ״אהבת ציון״ והציונות ההרצליאנית, תנועת תרבות וספרות על פריחתה כפולת הלשונות, העברית והיידית. מאמר מוסגר: אף היא, הפריחה היידית, עלתה במחוז הגידול ההוא — יעקב שמואל אימבר (גיסו של ר׳ חנוך ילון) הוא כאבי חידוש השירה בגלילות ההם הוא בן יז׳רנה שאינה רחוקה, והיא גם עיר מולדתו של אמן הפרוזה אברהם משה פוקס, ואין צריך לומר בני זלוטשוב הקרובה, המשוררים יעקב מסטל ומשה לייב הלפרן; ובן קריווטש הקרובה כמותה דוד קניגסברג, ואחרון אחרון חשוב בן ביאליקאמין הקרובה, אורי צבי גרינברג, שנעטר שני כתרי שירה והוא־הוא שיאה על פריצת כוח השירה ועלייתה.

ה.

משראינו את ראשית־הצמיחה של ר׳ חנוך ילון לפי מקומה וזמנה, דין שנראה במעגלה, שהיה נטוע ועומד בו וגידולו ממנו ומכוחו: משנתעורר על דרכו, נמצא בתוך חבורה מיוחדת, בעלת אופי מיוחד, הלא היא חבורת הסופרים, ביתר דיוק: פרחי־הסופרים, בני סביבתו, שקברניטה היה, לפי גילו ותודעתו, ר׳ אלעזר מאיר ליפשיץ, שכמה מבחינות יחודו מציינות את בני החבורה, אם לא את כולם הרי את רובם ככולם. הבחינה האחת היתה הציונות — היא לא היתה חדשה בגליציה, ואדרבה נעשתה כזרם המתפשט והולך וסופו משתלט והולך אך הוא ושכמותו נתנו בה חידוש מתוך שנתפרשה להם הלכה למעשה — הם הלכו כולם לארץ־ישראל, מי לפני מלחמת־העולם הראשונה ומי בסמוך לאחריה. קודם כל הוא, א. מ. ליפשיץ עצמו, וכן ש״י עגנון ואשר ברש ושלום שטרייט ואברהם סונה הוא אברהם בן יצחק, ואחריהם מרדכי בן יחזקאל וחנוך ילון; כמעט כולם בני ביוגרפיה דומה — גידולי החדר, שלא הלכו לבתי ספר העממיים טיפוחי ההשכלה, ולא כל שכן

לגימנסיות מוקדי ההתנכרות לעם, ותלמודם עיקרו מבית ובית, בית יראים וחסידים, והיא תשתיתם לכל דרכם ודרכיהם, וגם כשדעתם פרשה מחוויית ביתם ומסורתו רוחם ומזגם לא פרשו ממנה. הבחינה האחרת, שהיא אם קודמתה — **העבריות**, כלשון ביטויים האחת והיחידה, בכתב ובעל פה, והם טועמים ומטעימים בה טעם ראשית ואחרית כאחת, והוא סוד הקסם של כולם. איש איש כמעלתו וכענינו שרתה עליו כאותה אחדות של עתיקתא וחדתא, שכשם שאתה טועם אותה בדבר־שיר כשל אברהם בן־יצחק או בדבר סיפור כשל ש״י עגנון ואשר ברש ובדבר־סיפור מעשה כשל מרדכי בן־יחזקאל, כך אתה טועם אותה בדבר מסה של א. מ. ליפשיץ, ואחרון אחרון בדבר חקר של חנוך ילון. אסכולה אחת ושרשיה אחדים — הדיבוק בנכסי הספרות והלשון של הדורות והשימוש בהם על דרך, שאתה חש בה גם את הישן גם את החדש. והישגו של ר׳ חנוך ילון צריך הדגש מיוחד — הסגנון הכולל של אסכולת החבורה הזאת על ייחודיו, שימושו נוח יותר במה שיש בו סיפור ופיוט, שאחיזתם בתמונה ובציור ובהמשלה, ואינו נוח כל כך בדבר חקר ועיון, שאינו נעזר אלא בשורת הגיונם של דברים ודרכם דרך ההפשט. אבל היא הנותנת — ייחודו של ר׳ חנוך ילון, שהוא בן בית בספרותנו לדורותיה, ואח וריע לספרות בני דורו ומבחין בה עד־דק, ודבקותו בספרותנו היא מסד־דבקותו בלשוננו, העמיד על דרך המזיגה של המטבע הקדום והרוח החדש, סגנון־מדע למופת, והוא אח שווה־מעמד לסגנאות של הטובים שבבני־החבורה. בחינה אחרונה — **המסורת**, שרוב בני החבורה נאמנים לה, פשוטה כמשמעה — א. מ. ליפשיץ, פתח את כתיבתו במאמר על האישיות המעניינת שבתקופת ההשכלה הגליצאית, הוא יעקב שמואל ביק, שהטיל בה שני קווי־רביזיה, מתוך שהודה בחשיבותם של שני יסודות השנואים עליה על ההשכלה, — החסידות ויידיש. וככל הנכון, הכותב לא נתעורר לכתוב על אותה אישיות, כשיעור הידיעה בה בימים ההם, אלא משום שביקש בתוך ההשכלה כמין פרוטוטיפוס לעצמו בתוך זמנו, — כלומר אפשרות קיומה של המסורת בתוך היסודות המהותיים של התנועה הציונית והתנועה העברית, והוא גם נאמן כל ימיו לדרכו, לא בלבד בתחומו של עיון אלא ביחוד בתחומו של מעשה, ומבחינה זו אחים לו בני ארצו ועלייתו, גם ר׳ בנימין גם ר׳ אברהם יעקב הכהן ברור.

ו.

אך ענין מסורת חל גם על דרך הספרות — ובני החבורה קיימו אותה, איש איש כמזלו. ש״י עגנון מתוך שנועז להיות מספרה של הכוליות היהודית; מרדכי בן יחזקאל מתוך שנועז לתת את אוצר אגדת־העם, לא כמנהגם של סופרי־הדור, שעשו בה כבתוך שלהם, אלא מתוך תחושה של מזג העם; חנוך ילון מתוך שגילה את המסורת של לשוננו שהיא עם כל חמודותיה, רצופה ואחת, קו־חשני של תרבותנו לאורך כל הזמנים וכל המקומות, למן צאתה מארצנו עד שובה אליה.

והעיקר מרובה מגילוי מסורת מכוונת הוא גילוי המסורת שממילא, שעליה אומר מרדכי בן יחזקאל במאמרו "שבילין", בספר חנוך ילון: "כוחה של המסורת בגידולה הפנימי, בטווייתה הנסתרת, ההולכת ונרקעת על פני החיים בשלל צבע רקמותיה, ואין האדם מרגיש בה והתהוותה. היא מוסיפה והולכת וגדלה ועושה פירות ופירי פירות בימים שאין הציבור יודע אם היא קיימת, לבוש החברה גדל עמה בלא יודעים, כלבוש הזה של החומט שגדל עמו, והוא נאה לה לגופה ולרוחה, והנאה לה והנאה לעולם ממנה. ציבור בריא, שאינו חש בגופו ובאבריו, אינו חש גם כן בעול המסורת, כמו שהחומט אינו חש בלבושו. אדרבה, חושו יאמר לו שהוא כעור לבשר הגוף המגן עליו ועל עצם קיומו, הוא מקפיד על כל פגיעה, כי פגיעתה היא פגיעה בחייו".

מה שנאמר, בפסוקים נאים, אלה על המסורת בכללה, ניתן לומר על מסורת הלשון, שר' חנוך ילון הוא גדול־־חוקריה בימינו. נסיים ונאמר: אשרי הדור שאינו יתום, ומי דור שאינו יתום, שיש בו אם למסורת ויש בו אב למסורת. ומה שאמרתי לא אמרתי אלא לקיים כיבוד אב.

ג. קרסל

גדול חכמי הלשון שבדור

קשה להגות את השם חנוך ילון בלא להוסיף לפני כן: "מורנו ורבנו" ולאחר השם: גדול חכמי הלשון שבדור. כך נהגתי כמה וכמה פעמים בחייו, ברשימות ומאמרים שפירסמתי עליו, אם לרגל ספריו ואם לרגל כיבודים שנתכבד בהם (תואר דוקטור־כבוד של האוניברסיטה העברית בירושלים ופרס ישראל). התרעם עלי במקצת, וכדרכו בצניעות כנה אמר, שמפליגים בשבחו וכו׳. אולם משהכתירו רש״י עגנון ז״ל בתואר "ראש לחכמי לשוננו שבדור" (בריש "משמני ארץ" שלו ב"ספר חנוך ילון") לא הועילה לו עוד צניעותו ונאלץ היה "לכוף כאגמון ראשו" מפני המציאות. כזו היתה המציאות, אף כשהאירו לראשונה זרקורים ציבוריים את שמו ופעלו, היו לא מעט רידקטורים אצלנו, ששמעו את שמו בפעם הראשונה, ממש כעין שאירע, משחולק פרס ביאליק לריעו וידידו, מרדכי בן־יחזקאל.

כיובל שנים בערך פירסם רבי חנוך ילון מחקרים, הערות, דברי־בקורת ועוד, והכל נסוב על ציר מרכזי אחד: לשוננו העברית. ודאי שלא חסרו חכמי־לשון בישראל, שהרי אלה ליוו את לשוננו במשך כל הדורות וספק אם בלעדיהם מקויימת היתה חיותה של לשוננו. אולם דווקא חכם צנוע זה, והוא היה באמת ראוי לתואר זה מכל הבחינות, הוציא את חקר הלשון העברית בימינו למרחבי מרחבים, ומעשה זה בתחום שיש לו מסורת־חקר כה עצומה אינו כנודע מהפשוטים והקלים. אולם עד שנדבר בפעלו זה של ילון מהראוי שנקדים כמה מלים למוצאו ולביוגרפיה שלו, דברים שכבר נתפרסמו ברבים על ידי כותב הטורים האלה ודב סדן ב"דבר" (בשנות תשכ״ג—תשכ״ד), ואין לנו איפוא אלא לחזור עליהם בתכלית הקיצור.

קודם כל חובה לציין שהיתה זו חבורה, שראוי גם לקרוא לה אסכולה, שגדול היה רישומה בספרות העברית על כל אגפיה. היו אלה צעירים מערים ועיירות גליציה, שבאו לכרך גדול, היא לבוב כמובן, ותלמודם בידיהם. כאן חי היה האיש, שנעשה למורם ומדריכם ומכוון דרכם לעתיד, הוא רבי אליעזר מאיר ליפשיץ. קשה לשער מה רבה היתה השפעתו של ליפשיץ על כל החבורה הזו, בין שהגיעו ללבוב ובין שחיו בערים ובעיירות. קו אחד ציין את כל בני החבורה: היסוסים ומעצורים להופיע ברבים בביכורי־עטם. אלה לא היו בטוחים בעצמם וביחוד

שליווה אותם הזלזול הגלוי והסמוי, באותם ימים, בכל שיצא מגליציה. צא וראה למשל המאמר הנודע של ברדיטשבסקי על ספרו של ליפשיץ "רש"י" ותמצא מבין השיטין מהלכת רוח של ריהביליטציה והודייה בעובדה, שקם נוסח חדש לספרות העברית בראשה של חבורה זו שכל חבריה, כולם כאחד, אישׁשוהו בפעלם, איש איש בתחומו.

על היסוסים אלה של בני החבורה שמעתי הרבה ויכול אני לאשר אותם בעובדה, ששמעתיה מפיו של עורך "השלוח" פרופ׳ יוסף קלוזנר ז"ל, שלא הדפיס שום דבר ב"השלוח" מגליציה, כל עוד לא בא אישור מליפשיץ, שהדבר ראוי לדפוס והעיקר ש... אינו גנוב (מעשה שהיה). עד כדי כך הגיעו הדברים ורק לאחר שנים, משביססה חבורה זו את עמידתה בשתי הרגליים בספרות העברית לא היה עוד צורך ב"אישורים" מעין אלה... מן הראוי היה להציב פעם ציון קולקטיבי לזו החבורה, שנעשתה ברבות הימים פאר הספרות העברית החדשה — ודווקא הדברים אמורים בציון קולקטיבי, היינו תיאור האווירה והאקלים בהם צמחו ועלו אלה בגליציה וכיצד "ניצח" עליהם ליפשיץ. כל אלה החזיקו כל ימיהם טובה ותודה לליפשיץ, שכן ידעו שהרבה הם חבים לו.

בני האסכולה הזו היו בין היתר: ר׳ בנימין, "התוספאי", הוא החכם המופלג והרב יוסף באבד, שמחקריו המזהירים ב"השלוח" בענייני חוק ומשפט הם דוגמא ומופת בצורה ובתוכן גם יחד (נאלץ להסוות את שמו בשל רבנותו), אשר ברש, ש"י עגנון, חנוך ילון, במידה מסויימת גם המשורר אברהם בן־יצחק, מרדכי בן־יחזקאל ורא"י בראוור. כל אחד על דמותו המובהקת והמגובשת בספרות ובחקר, שאת רובם ככולם מציין קו משותף אחד: תרבות־כתיבה בעברית בשיעור לא שכיח. והיה בכך משום טרגיות לא מעטה שביום אחד הלכו לעולמם שני האריות שבחבורה ר׳ ש"י עגנון בספרות ור"ח ילון בחקר הלשון.

ב"ספר ילון", שיצא לפני כמה שנים, פירסם תלמידו של ילון החכם פרופ׳ יחזקאל קוטשר מסת־חקר מצויינת על דרכו של ילון בחקר הלשון העברית ומן הראוי שכל שוחר לשוננו ילך לשם ומשם ילך בצעדים מאוששים לספריו ומחקריו של ילון עצמו. אולם לפני כן אספר דבר אפייני ביותר המאלף מה מקום בקהלנו התרבותי תופס חכם גדול זה: פרופ׳ קוטשר פירסם מאמר בשם "מפעלו של ד"ר ח. ילון" ב"הארץ" (13.4.1962), שבפתיחתו הביע תמיהתו, שמאורע גדול זה, כמתן כבוד מטעם האוניברסיטה העברית לשני חכמים גדולים שבדור: פרופ׳ שאול ליברמן וחנוך ילון, עבר ללא כל הד. אולם עד שנתפרסם מאמרו זה של קוטשר היה מאמרו של כותב הטורים האלה ב"דבר", שבועיים לפני כן, היחיד בכל עתונותנו. על כך קיבלתי מכתב מאת ילון, שבו הוא אומר בין השאר: "קראתי ונהניתי. כמדומני, שזהו המאמר היחיד שנכתב עלי לרגל המאורע. משמע שגם הוא השתאה וכדברי קוטשר: "אין להבין כיצד לא נפלה העתונות על העובדה

של הענקת תואר כבוד וכו׳". תמים הוא פרופ׳ קוטשר ואין הוא יודע מה שאנו, הקרובים לעתונותנו, יודעים...

ילון החל בפירסום תורתו בהיותו כבר בן שלושים ושש, תופעה לא שכיחה בתחום הספרות והחקר. אולם מאידך גיסא מלמדת עובדה זו, שלא הוציא תורתו חוצה לפני שהיתה אצלו בשלה כמעט לכל פרטיה, שכל התפתחותו המדעית בעתיד לא היתה אלא תוצאת בשילות זו. קודם כל ראה הוא בלשון העברית הוויה אורגאנית אחת במשך כל הדורות, שבה כלולות כל מסורותיה בין יהדויות העולם כולו. לכאורה מושכל ראשון הוא הכלל, שקבע ילון בראשית דרכו: "ספר־דקדוק הכתוב עברית חייב לראות את כל הלשון כולה כחטיבה אחת ואין עליו ללכת בדרכי הגויים, שנוהגים להפרידה חוליות חוליות". ברם, מכאן עד לביצועו של כלל זה עדיין רחוקה הדרך, שכן יש צורך לשם כך בכלים, שרק בידי יחידי סגולה שבחכמים הם מצויים.

הכלי העיקרי הוא כמובן בקיאות, שאינה שאובה ממילונים (ילון התריע על עובדה זו פעמים אין מספר), אלא נדרשת ישר למקורות הספרותיים של רז״ל. אולם חשוב מזה ענין אחר: בדיקה יסודית של הנוסח, עליו נשענים יסודי לשוננו, בכל מקורותיו בדפוס, בכתבי־יד ובמקבילים המרובים. חכמי הלשון מבין אומות העולם, התוחמים את העברית בחתימת המקרא, עושים זאת לא רק משום שמכאן ואילך פקע הענין למענם בעברית (ודבר זה משתלט עליהם אפילו יודעים הם, שחתימה מעין זו אינה טבעית ופוגמת גם בהבנת העברית המקראית), אלא גם משום שעדיין לא נוצר הגוי, אפילו הוא הגדול שבגדולים, שיקנה לעצמו בקיאות אורגאנית במקורות רז״ל — והדוגמאות ידועות. מכאן אך כפסע לתהייה על הידע הלשוני העשיר של חכמי ישראל בימי הביניים ובעת החדשה. לא אחת שמעתי מפיו, שאוצרות עצומים לידע לשוננו גנוזים וטמונים במחקרי־לשון מימי תקופת ההשכלה והוא היה מיצר שעדיין לא הוציאו אוצרות אלה מגנזיהם ומהתילים, שתחתיהם הם ספונים וטמונים.

לזו השלימות האורגאנית האחת של לשוננו ומחקרה במשך כל הדורות הוסיף ילון את חידושו הוא, שיצר אסכולה, אותה הוא גידל וכיוון בעיקר מעל דפי כתב־העת הפרטיזני שלו "קונטרסים לענייני הלשון העברית" (כל ה"קונטרסים" יצאו בשנית לפני כמה שנים), המלא וגדוש חקרי־לשון על רמה מדעית לא שכיחה. לאחר שנים של עיקוב בא ילון למסקנה בת השלכות מרובות בחקר הלשון, שעדיין מצויות היום (פירוש הדברים בימים ההם לפני שלושים שנה ומעלה ובמידה מסויימת עד היום) מסורות חיות של היגוי העברית בפיהן של עדות קרובות ורחוקות, שאין ערוך לחשיבותן בחקר הלשון ובקביעת חוקיה. ילון הוא שהכיר והבחין במסורות התימנים, אם בהיגוי שבעל־פה ואם בטמון בספריהם, במידה שאלה לא עברו עדיין דרך ידיהם של מדקדקים־מתקנים.

ילון הוא שהבחין בתיקונים אלה של מדקדקים במשך דורות מרובים, הלא הם המדקדקים, שתיקנו "שיבושי־דקדוק" ולא הרגישו ש"שיבושים" אלה הם אוצר בלום של מסורות עתיקות. על כך התריע הוא פעמים אין־ספור. ילון הוא שהראה, שמדקדקים אלה ראו לפניהם לשון עברית דחוסה במיטת־סדום של כללים, ללא כל תחושה של מסורת רבה ועשירה של עברית, החיה בפי גלויות ישראל בעולם כולו. כל זאת אישש הוא בסימוכים עשירים, מלוקטים מכל קצוי המקורות ובדוקים בשבעים ושבע בדיקות, במידה שלפניך אוצר בלום במלוא משמעות התיבה, שמכללו יכול אתה לשחזר משמעויות או להסביר משמעויות, שנעלמו בשל טיח של דורות מעתיקים, מדפיסים ומדקדקים־מתקנים.

דרך זו של הקרנת אור חוזר על לשון המקרא מדברי רז"ל, ודאי שהיא רשותם של רבים מבין חכמי הלשון במשך הדורות וביחוד של חכמי ישראל. ברם שום אחד מהם לא עסק בכך בעקיבות כזו כחנוך ילון ועדות לכך המדור המיוחד שהקדיש לכך ב"קונטרסים" שלו. ברם בחקר מסורות הלשון בפי העדות נאמנה עלינו עדותו של פרופ' קוטשר, האומר, שילון יצר כאן יש מאין ואף חינך ממשיכים בתחום חדש זה, שכל כולו חידושו שלו. ועד כדי כך הסתעף מקצוע חדש זה של חקר מסורות ההיגוי, שהוא מגיע למשל ליידיש של ימי הביניים ואף להגייה ספרדית באשכנז מלפני דורות.

עתה לאחר פטירתו של ילון יורשה לי לספר, שבמאמרי על "ספר חנוך ילון" רמזתי, שמחקרו של פרופ' קוטשר, אינו מדבר במידה הראויה בילון המבקר, שבמשך שנים היה איש ריב ומדון לחכמי הלשון בירושלים. על כך ידע לספר הרבה השושבין של דברי־בקורת אלה, דב סדן (הם נדפסו בעיקר ב"דבר", היינו ב"מוסף" הספרותי שבעריכתו). על כך כתב הוא לי, לאחר פירסום מאמרי:

בענין ילון המבקר — היטיב קוטשר שלא פירט פרטים (לא ראיתי את המאמר לפני מסירתו ומעצמו הבין, שכך יש לנהוג). יחסי אל תקופת הבקורת שלי אמביוולנטי והרבה מצטער אני על הצער שגרמתי לכמה מן המבוקרים, שבכל ביקורת יש מעט או הרבה מהתכבדות בקלון הזולת — והיכן "שביל הזהב".

כך מדבר חכם אמיתי, לאחר ש"נח מזעפו" אולם כל העוסק במדע הלשון ומצבו בארץ חייב להידרש ל"תקופת־בקורת" זו של ילון.

לבסוף, בחינת אחרון אחרון; העוסק בילון חייב לציין ולהדגיש את סגנונו, האפייני לכל האסכולה הנזכרת. הקורא ומעיין במאמריו רואה לפניו, דומני בפעם הראשונה בעברית, סגנון עברי מפואר בחקר־לשון, שניתן להכניסו לכל אנתולוגיה ספרותית מעולה. כל פסוק חטוב בייחודו וביפיו והקורא במאמרי ילון מתבסם הרבה גם **מצורת־כתיבה**, שבמידה שידוע לי לא היתה מצויה עד ימיו בחקר־לשון.

שני גדולי ישראל נפטרו לעולמם ביום אחד. הפעם ניתן לומר ללא כל חשש של מליצה, שהם הותירו אחריהם חלל ריק, מבעית בשיעורו.

מרדכי ילון

אחי מורי

על חנוך הבלשן והמדקדק אין בדעתי לכתוב. היטיבו וייטיבו לעשות זאת אחרים, גם בחייו וגם אחרי מותו. ברשימה קצרה זו ברצוני רק לציין כמה פרטים מחייו, באשר, בניגוד לאחי הקודמים שעזבו את ביתנו עוד לפני שנולדתי, אני עוד הספקתי להיות במחיצתו בביתנו כמה שנים. הוא היה גדול ממני בשלוש עשרה שנים ובפרק זמן זה, עד עזיבתו את הבית, חינכני ולמדתי ממנו הרבה.

כאחיו הבכירים, אף הוא למד תורה אצל מלמדים והתפרסם אף הוא בשקדנותו ושנינותו. יצויין כאן שהמרא דאתרא הרב ר' חיים לייביש המרלינג תלה בו תקוות רבות ובתקופה שהיה לומד אצל מלמדים, היה הרב הנ"ל בוחנו תכופות ונהנה מידיעותיו העמוקות. ברם, חנוך נתפס לציונות עוד לפני שעזב את הבית ובצידו של התלמוד החל ללמוד בעצמו לימודים כלליים, שפות הארץ ושפות אחרות ולימים החל להתכונן לבחינות בגרות אקסטרניות ובתוכן גם דקדוק עברי.

באותה שנה עזבתי את ה"חדר" וחנוך המשיך ללמדני גמרא, תנ"ך ודקדוק, עברית וכמובן גם לימודי חול. הוא אהב להתבודד וללמוד באווירה שקטה ביער הסמוך או באחד הבנינים של המשק, או בגן הפירות מסביב לבית. אני, כנראה, הייתי תלמיד טוב, שכן היה מקדיש ללימודי שעות רבות, מספר לי אגדות ובעיקר שם את הדגש על התנ"ך. גוער בי כשהייתי ראוי לכך. בכלל נהג בי בתוקף משמעת של "רבי". את אחי הצעיר ממני כשנתיים (ניספה בשואה) לא חיבב בשל אי־הקשבתו.

לימים שכר חנוך חדר בעיירה לופאטין, לומד בעצמו ומלמד את בני הנוער עברית. חנוך, כאחיו הבכירים, לא נטה לקחת חבל בעבודת המשק, כנראה בהשפעת אבא, שכל חפצו היה שבניו ילמדו תורה, ועוד יותר בהשפעת אמא, שמשאלתה היתה: שבניה לא יהיו חקלאים אלא "בני אדם". אך חנוך סיפר לי שבהיותו ילד היה רועה את הפרות שלנו בשדה.

חנוך היה מדבר בנוסטלגיה על הנוף היפה של הסביבה, על גן הפירות הגדול שהקיף את ביתנו ועל עצי הדובדבנים, התפוחים והאגסים שבצילם היה מתבודד. אך לחקלאות לא נמשך. הוא למד את מלאכת הכריכה והיה כורך בעצמו את ספריו. זה היה — אמר — דבר שבאופנה בימים ההם. הוא למד גם הנהלת

חשבונות (בגרמנית), והזמין ספרים בחוץ לארץ בגרמנית ופולנית, ומילונים שונים.

בעת ההיא כבר נתגנב לבית אבא שמץ של השכלה ובאצטבאות־של קיר ״שכנו״ כבר בכפיפה אחת גמרות עם ספרים בלועזית ואפילו ״שריד״ מן התנ״ך עם ה״ביאור״ של מנדלסון (אמרתי ״שריד״, כי כן נשאר לפליטה מן התנ״ך עם הביאור, שנידון על ידי אבא לשריפה). עתה הסתכל על כך אבא בעין אחרת ובוודאי גם אמא, שהיתה תמיד ליברלית מאוד.

לאט־לאט החלו כבר להיראות בלופאטין ניצני ההשכלה בהשפעת חנוך וחבריו הצעירים שליכד סביבו. הופיעו הגימנזיסטים הראשונים (״הסטודנטים״) של ר׳ זלמן־ליב וואַסר ובניו של ר׳ פנחס וינקלר (גיסי מצד אבא) חסיד הוסיאטין, שלמדו בגימנסיה בברודי. ראוי לציין, שחסידי בלז התנכלו לר׳ פנחס עד כדי כך שנאלץ לעקור עם משפחתו מלופאטין ולעבור לברודי שם סטודנט יהודי לא היה כבר תופעה נדירה.

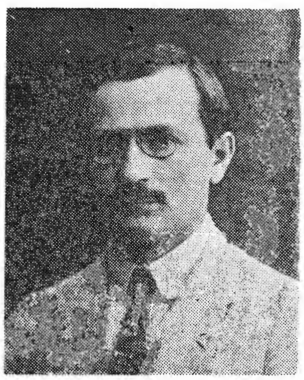
בן 18 עזב את לופאטין (הכפר טריטקי היה כתחום־שבת מלופאטין) ועבר ללמברג, שם השלים את לימודיו האכסטרניים ועמד בשני שלבים לבחינות הבגרות בביילסק (ביליץ). בשל חולשתו הגופנית הכללית נפסל לצבא והתפרנס מקורסים לעברית ולימודים כלליים. כל אותו הזמן קיים אתי קשר מכתבים, שלח לי חוברות קריאה בעברית וכאשר היה בא לחגים הביתה היה בוחן את ידיעותי. בעיקר שם דגש בלימודי על התנ״ך ועל הדקדוק ותמיד היה אומר: הפוך בה והפוך בה כי כולה בה. יש לציין כי כל התכתבותנו היתה כבר אז בשפה העברית. בשנת 1916 כאשר נסוגו הפולשים הרוסים מלבוב עזב את גליציה והלך לווינה, שם השתלם בלימודים והתפרנס מהוראה. בשלהי 1919 נשא לאשה את צפורה בת שמריה אימבר (אחי נ. ה. אימבר, מחבר ״התקוה״).

ביום ו׳ כסלו תרפ״א עלה לארץ וגר חליפות בשכונת ״אחוה״, ב״עזרת ישראל״, ב״נחלת שבעה״ ודירתו האחרונה היתה בגאולה. שם גר כשלושים שנה. עוד בצעירותו החל חש בראשו, וכך רוב שנות חייו. בסמינר ״המזרחי״, שם הורה לפי הזמנת הרא״מ ליפשיץ, נאלץ היה לא פעם להפסיק את השיעורים עקב מחלתו זו. אף על פי כן היה שקוע רוב הזמן בעבודתו בחדר־ספרייתו הגדולה, הגדוש ספרים. ספריו הרבים והנדירים גלשו גם מעבר לספרייתו, לחדרים הסמוכים. בשנות חייו האחרונות תכפוהו מחלות אחרות ואף נאלץ היה לעבור כמה ניתוחים, אך החלים מהן ואף הוקל לו ממיחושי הראש. פניו היו טובים ונינוחים והקלה זו איפשרה לו לכנס את מאמריו הרבים לספר, אך לא זכה לראותו בדפוס.

בערב האחרון לחייו עוד עסק בהגהת ספרו. שכב לישון ולפנות בוקר נתקף בשטף־דם במוחו, נלקח לבית החולים וביום י״ב באדר א׳ תש״ל נפטר. בן פ״ה היה במותו. — אשתו צפורה נפטרה שנתיים אחריו בגיל ע״ח. בתם לאה תבלח״א חיה עם בעלה אלעזר ושתי בנותיה בקרית ביאליק.

אשר ברש

שתי אבטוביוגרפות



שתי אבטוביוגרפיות, כתובות בגוף שלישי והן משל ברש עצמו, נדפסו בחייו: הראשונה בכרך השני של ה"אנציקלופדיה לחלוצי ה־ישוב ובוניו" (ראשית תש"ח/1947) לדור תדהר; השניה בספר: "אנשי רוח בישראל. דיוקנאות סופרים" למשה מבורך (תשט"ז/1956). הראשונה מפורטת יותר ואילו השניה מאוחרת ומעודכנת יותר. אף ראיתי לפני שנים בידי מר מבורך את האבטוביוגרפיה הזו בכתב־היד של ברש. נוסח ראשון של ה־אבטוביוגרפיה הראשונה מצוייה ב"כתובים" גל' כ"ז, ה' אדר ב' תרפ"ז, כאן ניתנה השנייה.

ג. ק.

ב.

נולד בתענית אסתר תרמ"ט בעיירה לופאטין הסמוכה לברודי, בקצה מזרח גליציה, בין נהר סטיר והגבול הרוסי. אביו: נפתלי הרץ ברש, סוחר תבואות, ממשפחת רבנים ודיינים, ואמו: רייזל בת הרץ רובינשטיין, קרוב למשפחת הצדיק מבלז.

למד בחדרים ובבית המדרש ובבית (מתוך ספרי אביו וספרי השכלה שהשאיר אחיו הבכור ושקיבל מחבריו) ולפני היותו לבר מצוה גמר את בית־הספר הממשלתי, ששימש בשלוש לשונות: פולנית, גרמנית ורותינית.

בגיל רך היה חורז חרוזים וכותב סיפורים ומחזות בעברית וביידיש וקצת בגרמנית ופולנית, ובהיותו בן י"ד היו כבר תחת ידו "קובצים" של "כתבים" מועתקים יפה בפנקסים קטנים מכורכים בעצם ידו. הטוב שבחבריו, אף כי גדול ממנו בכמה שנים, היה הבלשן העברי הנודע חנוך ילון היושב בירושלים.

כשהגיע לעיירה שמע הציונות נתפס לה מיד ברוב התלהבות. הוא וכמה מחבריו יסדו מעין אגודה והיו מחליפים מכתבים עם גדולי התנועה הלאומית.

בהיותו בן ט"ז הוציאתו שאיפתו לעמוד ברשות עצמו מבית הוריו ומעיירתו

ולא חזר עוד שמה אלא כאורח בלבד. מאותו זמן עד שעלה באביב 1914 לא״י עבר את גליציה, לארכה ולרחבה, אך עיקר ישיבתו היתה בלבוב ושם רכש לו השכלה עברית וכללית רחבה.

בתחילה פירסם כמה שירים ליריים וסיפורים (הומוריסטיים בעיקר) ביידיש (בעתון היומי ״טאגבלאט״, בשבועון ״דער ידישער ארבייטער״ ובמאספים ספרותיים שונים). בחורף תרס״ח לקח ממנו י. ח. ברנר, שבא אז אחרי הפסקת ״המעורר״, מלונדון ללבוב, כמה שירים בפרוזה קטנים .וקלי־ערך ושלחם לד. פרישמן בשביל המאסף השני של ״ספרות״ שיצא בעריכתו בוארשה. השירים נדפסו שם. סיפורו הראשון בשם ״תנאים״ נדפס ב״השלוח״ בשנת תרס״ט.

מעורב היה בסביבה הספרותית בלבוב, של כותבי ידיש ועברית, אך ביחסים קרובים היה ביחוד עם שני סופרים משתי קצוות: המלומד א. מ. ליפשיץ והמספר ג. שופמן. האחרון הדפיס במאסף ״שלכת״ משל ברש ארבעה שירים ליריים ואת הנובילה הגדולה ״מן המגרש״ בנוסח המנדלאי, שעשתה בשעתה רושם חזק.

מעתה התמכר כולו לכתיבה עברית ופירסם שירים וסיפורים ורשימות כמעט בכל הפריודיקה העברית.

כשעלה באביב תרע״ד לא״י (הראשון מבני לופאטין שעלו לארץ) השתתף בקביעות בשבועון ״הפועל הצעיר״, שהיה אז הבמה הספרותית העיקרית בארץ, בירחון ״מולדת״ (אף ערך כמה מחוברותיה), ובימים שברנר ערך את המדור הספרותי ב״התאחדות״, פירסם גם שם כמה דברים. מראשית תרע״ה עסק בהוראת הלשון העברית וספרותה (בשנות המלחמה הורה גם את הלשון והספרות הגרמנית) בגימנסיה ״הרצליה״, בבית הספר הריאלי בחיפה, בבית המדרש למורות ובבית הספר התיכוני למסחר בתל־אביב (בבית ספר זה שימש גם שנים אחדות מנהל).

אחרי מלחמת העולם, משנת תרפ״ה ואילך, נסתעפה ונתחזקה פעולתו הספרותית, שהבשילה יצירות רבות בסיפור, בשיר ובמסה, בתרגום ובעריכה. היה מראשוני החברים של בית משפט השלום העברי, ממייסדי וראשי אגודת הסופרים, חבר ועד הסתדרות המורים, מייסד ומזכיר הכבוד הראשון של קלוב פא״ן, סגן נשיא בית ביאליק, חבר הקוראטוריון של מוסד ביאליק, חבר הועד המרכזי של ועד הלשון ואחד משמונת החברים הראשונים שנבחרו לאקדמיה ללשון העברית. בשנת תרצ״ט קיבל את פרס ביאליק של עיריית תל אביב בעד הרומן ״אהבה זרה״ ובשנת תש״ט את פרס ירושלים ע״ש דוד ילין.

סיפורו של אשר ברש: "יהודי מצרה נחלץ" ורקעו

סיפור זה של ברש, מהנודעים בסיפוריו נדפס תחילה ב„כנסת" תרפ"ח ולאחרונה בכתבי אשר ברש כרך א', עמ' 410־429), מבוסס על מעשה שהיה בעיר מולדתו של ברש — לופאטין. למעשה זה שאירע בלופאטין הסב תשומת הלב דב סדן, לאחר מכן מצא אלעזר וילדר בזכרונותיו של בן ציון פרידמן תיאור המאורע, הניתן להלן, בתרגומו של וילדר, כמבוא לסיפור עצמו.

ומוסיף סדן על משפחת אקר (במכתבו לכותב הטורים האלה): "חקר שבסיפור הוא אקר, אבי משפחת אקר, שאחד מבניו הלך לארץ־ישראל בימי העליה השניה עם חבורת יוסף אהרונוביץ ונשא לאשה את לינה אנדרמן, בתו של הסוחר־הסופר ילד בוצ'ץ (דוד מאיר אנדרמן) — בן אחר היה רוקח ובית־מרקחתו היה בלבוב, מגרש גולוכובסקי, ממול אחורי התיאטרון העירוני הגדול. אף הוא היה בארצנו וקנה בה בית ברחוב הירקון ובביתו גרה המשוררת בת־מרים. בתו היתה המשוררת אנדה אקר, שכתבה שירים בפולנית — הרבי המתואר בסיפורו של ברש הוא ר' דוב חיים מאנזון, שנקרא "דער רבי ר' דוידילי", נכדו של הריז'ינאי. היה איש נחמד, אך לא שיחק לו מזלו של הקוזינים שלו: צדיקי סאדאגורה, טשורטקוב, הוסיאטין, והיה נודד ממקום למקום — תחלה בסוגדובה־וישניה ואחר כך בראדיחוב, ואחר כך בברודי, שהיה לו בה, מלבד הבתים שקנו לו חסידיו בעיבורה של העיר, חצר גדולה ברחוב בית־החולים (שפיטלנה) — הוא ישב בעירנו עד מלחמת העולם הראשונה ולא שב אליה. בספרי "ממחוז הילדות" אני מתאר את החתונה של בתו מרת שרה, שנפטרה בארצנו והיא אמו של ד"ר ישראל וויינשטוק (נקרא על שם הריז'ינאי), העוסק בחקר הקבלה — — —".

ספרה של אנדה אקר "במיתר הדק" תורגם מפולנית לעברית בידי אנדה עמיר־פינקרפלד (הוצאת "עקד", 1966), בצירוף מבוא ביוגרפי קצר של המתרגמת. עם פטירתה של אנדה אקר בלבוב (1932) פירסם עליה דב סדן מסה ב"דבר" (כונסה לספרו "אבני בוחן", תשי"א), שבה נאמר בין היתר: "ילידת לבוב, בת משפחת אמידים ־דמות אביה זקנה מתוארת בסיפורו של אשר ברש: "יהודי מצרה נחלץ"), שהיתה בה רוח הציונות. דודה הלך לארץ־ישראל עם בני העליה השניה. אף אביה נשתקע בה לעת

זקנתו. אך שפתה היתה — שפת נכר. כתבה פולנית ובשפה זו קובץ שיריה — — —" (עמ' 149).

בסיפור זה של ברש יש לפי דברי סדן, "אתמוספירה של הסביבה ההיא". ביחוד רב ערכו של סיפור זה בשל זכרונם של בני משפחת אקר בספר־הזכרון שלפנינו.

ג. ק.

בן־ציון פרידמן

מעשה שהיה בעיירתנו לופאטין בשנת 1898

בלופאטין היה חי אז כומר בשם מרקובסקי. בשנים האחרונות לחייו, שאני עוד זוכרם למרות היותי ילד קטן, לא היה פעיל עוד בשירות הכנסיה, כי משום מה הוא נפסל לזה על ידי הממונים עליו. אבל הכינוי „כומר" — נשאר אצל כולם.

הוא היה איש עשיר מאוד, היתה לו חווה חקלאית גדולה, שדות פוריים, גן עצי פרי יפה, שטח גדול של גידולי כישות, שבאותה תקופה היו רווחיים מאד, משק גדול של בעלי חי וכן בנין מפואר לגור בו ולבלות בנעימים.

כמו כל כומר אחר של הכנסייה הרומית־קתולית הוא לא היה נשוי ואת משק ביתו ניהלה אשה, ששמה היה וויקטה. מוצאה היה מבית־אכרים פשוט ודל. שמעתי אומרים עליה שהיא יפהפיה אני בעצמי לא הכרתי אותה ובאותו הזמן ובגיל הילדות טרם הבינותי מה זה יפהפיה ומה החשיבות שבדבר.

הכומר מרקובסקי היה מסתובב בעיירה בין היהודים. ביסודו הוא היה אדם טוב, נוח לבריות, נשא ונתן עם יהודים, היה קונה מהם ומוכר להם מתוצרתו ובכלל מעורב היה עם אנשי העיירה. הוא חי ברווחה רבה. לא חסרו בביתו מסיבות, הילולות וחינגות בהן השתתפו חבריו הכמרים ו"פריצים" בעלי אחוזות וכן אנשי־מעלה אחרים בחבל ארץ זה.

באחד הימים, היה זה בשנת 1898, עלה פתאום רעיון במוחו של הכומר, שעליו למכור את אחוזתו. מה היה הגורם שהביא אותו לכך אף אחד לא הבין ולא ידע. מצבו הכלכלי היה טוב, החווה היתה רווחית, חובות לא היו לו, להיפך, יודעי דבר ידעו לספר, כי יש לו סכומים גדולים בעין. טעם המכירה היה איפוא סוד כמוס גם ליודעי־דבר ואת הסוד הזה לקח אתו לקבר.

ר' מניה אקר (אלף וקוף סגולות), בנו של ר' ליבוש אקר, בעל האחוזה ניסטאניטש, שעל יד ראדיחוב, קנה ממרקובסקי את אחוזתו על כל תכולתה. שם האחוזה היה גאייע. אקר שילם בעד האחוזה סכום כסף גדול. בכל זאת נחשבה הקניה ל"מציאה" גדולה, כי החווה היתה שווה הרבה יותר. החוזה נכתב ונחתם כדת וכדין אצל הנוטריון הולצר ור' מניה צריך היה לקבל את האחוזה. ר' מניה

לא תפס מיד את כל הבית, אלא נכנס לגור לאחד החדרים שבתוכו ומרקובסקי המשיך לגור ביתר החדרים.

מרקובסקי צריך היה לעזוב את האחוזה ביום שלישי בשבוע. כעשרה ימים קודם, היה זה ביום ראשון בשבוע, הופיעה פתאום וויקטה בחדרו של ר׳מניה והודיעה שאדונה מבקש מר׳ מניה שייכנס מיד אליו. ר׳ מניה עמד אז בתפילתו, כשטליתו ותפיליו עליו. ר׳ מניה לא הפסיק בתפילה, אף לא דיבר אליה כי אם רמז בידיו, כי כרגע הוא מתפלל ולאחר גמר התפילה הוא יבוא אל אדונה. וויקטה חזרה למרקובסקי וסיפרה, שהיהודי עומד ב״בוזיאַקיס״ שלו ככה קראו הגויים בסביבה זו לטלית ותפילין) ומתפלל והוא רמז לה שאחרי התפילה הוא יבוא. מרקובסקי שלח את וויקטה בשליחות כלשהי ולאחר הליכתה הוא ירה בו בעצמו באקדח שבידו. אנשי החצר שמעו את היריה, פרצו לדירה, כי הדלת היתה נעולה ומצאו את אדוניהם מת — מתבוסס בדמו. על שולחנו מצאו פתק, בכתב ידו, בפולנית ״פשז גאיע מויע, סטראצע זשיציע מויע״ — הפירוש: מפאת הגאי שלי (שם האחוזה היה גאיע) אני מאבד את חיי. הוא השאיר גם צוואה, שאת רכושו הוא משאיר לוויקטה, סוכנת הבית.

הדבר היה ברור כשמש, שאדיקותו של ר׳ מניה לאלהיו הצילה את חייו. לו היה ר׳ מניה מוריד מיד את הטלית ותפילין ורץ לפריץ, היה הוא יורה בו תחילה ואחרי כן מאבד את עצמו.

הכמרים והפריצים בסביבה — חבריו של מרקובסקי, ערכו לו לוויה בכל הכבוד הראוי ורכושו עבר לוויקטה — סוכנת הבית. וויקטה מכרה את כל המטלטלין ליהודי העיירה.

אייזיק הארוך — ״דער לאנגער אייזיק״ ככה קראו לו מפאת גבהו — ראש החברה קדישא בעיירה, שכולם פחדו ממנו, ממקצועו ומבטו הזועף תמיד, היה גם סוחר ״עתיקות״ — ״אלטע זאכען״. שבועות סחב, בעזרת עגלת־היד שלו, דברים שונים שקנה אצל וויקטה מ״הגאיע״. בתור ילד קטן, עניינה אותי במיוחד הכמות הענקית של בקבוקים ריקים שסחב משם. אנשים הסתודדו ואמרו שגם אייזיק הארוך נהנה במקצת מהירושה שהוריש מרקובסקי.

בתחילה זעמו הרוחות, אבל לאט לאט הכל נרגע. היחסים בין היהודים והגויים באותו זמן לא היו רעים והדברים לא השפיעו על החיים היום־יומיים בעיירה.

ר׳ מניה ומשפחתו נכנסו לגור באחוזה שקנה ממרקובסקי. אשתו של ר׳ מניה היתה חולת עצבים וכעבור זמן קצר מתה. היו להם שבעה בנים: משה, יהושע. מנדיל, וואלקע, עזריאל, אהרן ובנדיט ובת אחת שקראו לה ינטה. המשק הצליח והיה רווחי מאוד. חלק מהשדות נמכרו אחרי כן לאכרי העיירה במחיר די גבוה והחלק השני נשאר בידי משפחת אקר. כעבור כמה שנים קנה את החווה ר׳ חיים ברנהולץ, אביו של אברהם ברנהולץ, הנמצא אתנו בארץ.

בשבתות ובחגים היה ר׳ מניה מסדר מנין בביתו ב״גאיע״. המתפללים היו מהסביבה הקרובה, מהאנשים שגרו לא רחוק מהאחוזה. מהאחוזה עד למרכזה של העיירה לבית הכנסת ולקלויז היה מרחק די ניכר, שהכביד על ההולכים. לימים הנוראים היה מביא חזן מהחוץ. אחר התפילה נהגו המתפללים מלגימה של יי״ש ודברי מתיקה שלאחרי הקידוש אצל ר׳ מניה. ה״קידוש״ נמשך שעות והיה מתובל בסיפורי מעשיות של החסידים על הרביים ודרכם בקודש, על טיב חצרותיהם והנסים והנפלאות שבתוכם.

אשר ברש

יהודי מצרה נחלץ

הגלח בוניפאצי מארקובסקי ותפארת אחוזות

בכל יום מימות השבוע היה הגלח בוניפאצי מארקובסקי עובר את העיירה במרכבת הכבוד שלו, הגבוהה, המרווחה, השחורה והרתומה לשני צמדי סוסים שמנים, שזנבותיהם הדקים קשורים סמוך לשתותיהם מפני הליכלוך. שני צמדי הסוסים הגדולים, הפוסעים זה אחר זה ביהירות של חן ומצלצלים ברתמתם המצוחצחה, והמרכבה המהדסת בחשיבות על קפיציה, עם הרכב הפרוף והזקוף על הדוכז, ועל המושב לידו הלאקיי הזקן בעל פאות הזקן בדמות פראנץ יוזף, היו נראים יחד כמנגנון כביר, שירד לכאן מעולמות עליונים והוא מרחף על אדמתה האפורה של העיירה דרך סיור אגדי. הגלח לבוש השחורים היה מסב רווחות במושב התוך, המרופד אטון יקר, מעפורת העור מכסה את חצי גופו מן האזור ולמטה, ורק גולגולתו הקטנה נראית כשהיא מתנענעת עם המרכבה על הכתיפים הרחבות, ומגבעת הסאמיט המוארכת הולכת פנים ואחור. הפימה המשולשת תחת הפנים המגולחים והמאדימים מצטרפת אל השפתיים החשוקות, והעיניים הקטנות והבהירות מטיילות לצדדין בלי להסב את הראש. לפעמים נראתה גם אחת ידיו הלבנות, הכסתניות, שנחה על גבעת החזה ושיחקה בצלב השן הקטן.

הרואים בחלונות ידעו, כי בעוד חצי שעה בתכלית הדיוק יעבור הגלח שנית בדרכו חזרה אל אחוזתו. חוק הוא ולא יעבור. חוץ מיום ראשון בשבת או בחגים, שאז הוא שוהה בעיירה שעה שלימה, מפני העבודה בבית הכניסה.

— הגלח נוסע, — אמרה בבית הבת הבוגרת וניגשה עם כלי הרקמה אל החלון.

— כשיחזור, תוציאי, מירלי, את חתיכת הבשר מן המים — אמרה האם העצובה, המדקדקת בענייני כשרות.

כל יהודי העיירה ידעו את הגלח בוניפאצי מארקובסקי ורחשו לו חיבה, שהיה בה הרבה מן היראה. הוא עצמו לא שירת בכהונה של העיירה אלא כאחד מסגניו של הקאנוניקוס הרשע ציזארי לאחמאצקי, שאיש מזרע היהודים לא נהנה ממנו מעולם טובת הנאה כמלוא האצבע. הקאנוניקוס שכן כבוד בבית הכהונה שבטבור העיירה, המוקף גן עצים עתיק וגדר קרשים גבוהה, הוא ושלוש אחיותיו הזקינות והמשונות בלבושן. וידוע היה לכול, שבלילות נכנסות שמה נשים צעירות מבנות הערילים ויוצאות עוטיות לפני עלות השחר. עזי נפש שבילדי ישראל היו מתגנבים באימה ומציצים ביראה בעד חרכי הגדר למה שנעשה בפנים החצר. עדת הכלבים וה"צלם" הגדול שעמד שם משכו והבעיתו כאחד. את צורכי ביתו ומשקו הגדולים. היה מביא לו מלבוב ואת הקטנים היה קונה ב"קולקו רולניצ'ה*, שהוא היה ראש מיסדיו. להכרית לחם מפי היהודים שנואי נפשו. לא כן בוניפאצי. זה עשרים שנה הוא יושב יחידי באחוזתו הקטנה, הרחוקה מהלך חצי תחום שבת מן העיירה, ואת רוב עסקיו הוא עושה על ידי יהודים, בעין יפה וביד פתוחה ובלשון נעימה — כדרך אצילי פולין מאז ומעולם. רק בשני דברים היה מקפיד הקפדה משונה: שלא תדרוך רגל אשה ויהודי על אדמת חצירו. ועל כן היה עושה את עסקיו דרך נסיעתו ברחוב: מעמיד את המרכבה לפני אחד הבתים, הסוחר או החנוני יוצא אליו בחיפזון מיטיב את פאותיו, משתחוה עמוקות וקורא לו מתוקות "יגומושץ" (מעלת כבודו), והעסק נגמר כהרף עין. מודעת היא, כי דיבורים יתירים לא אהב הגלח, ובמושב המרכבה מן המקום היה מגביה קצת את המגבעת מעל קרחתו העגולה ומנענע בה ליהודי העומד ומביט אחריו, כדרך שהיה מנענע לקאנוניקוס עצמו. והיהודים השכינים, העומדים על פתחיהם ורואים, היו נהנים מחביבותו של הגלח ומתקנאים בחבירם שזכה היום. ולפעמים כשהיה נעצר מאיזו סיבה בביתו והעסק היה דוחק, שלח את פראנצ'ישק, זקן ביתו, ברכיבה להביא את היהודי, והוא, היגומושץ עצמו, מחכה לו במבוא שער החצר לגמור עמו את המשא ומתן בשיחה קצרה, כדרכו. זה שהוזמן פעם שמה והציץ בשעת שיחה לתוך החצר פנימה, היה מספר אחר כך ליושבי קרנות נסים ונפלאות ממה שראו עיניו.

ר' אהרן צווילינג, הסרסור האביון, האומן לגזם צחות בלשון הפולנים, המעורב עם הפריצים ויודע את כל צפוניהם, היה מסיח בחבורה בזו הלשון: הגלח מארקו־בסקי הוא ברייה משונה מכל הבריות. כשקיבל בירושה את האחוזה לפני עשרים שנה — כן, החודש מלאו בדיוק עשרים שנה — היו מופקדים לו במזומנים בבאנק המדינה שבלבוב סך מאה ועשרים אלף ר"כ. סכום נאה, מה? וכשבא אל האחוזה, שכולה היתה שוה אז, לפי מחירי הקרקעות בזמן ההוא, לכל המופרז, עשרת אלפים ר"כ, וראה את העזובה שבה, נדר בו ביום נדר להופכה לגן עדן. והוא מין אדם, האומר ועושה, מדבר ומקיים. ולמן היום ההוא, לא לבד שלא היה נהנה מהכנסותיה,

* תנוח שיתופית לאכרים

אלא שהיה הולך ומשקיע בה שנה שנה חמשת אלפים ר״כ. תיקן ושיפר והגדיל את הבית הישן, עד שהפכו לארמון. הוסיף בניינים חדשים למשק, הקים חומת גדר, הציב שערי ברזל, נטע עצים ממינים מופלאים, הרבה לו עבדים ופקידים מומחים, גידל בהמות ועופות מגזעים מובחרים, זיבל וטייב את השדות, הביא זרעים מארצות רחוקות — בקיצור, אין לך מין תבואה ופרי, מין בהמה ועוף שאינם מתגדלים בחצירו, למן חזיר הים ועד הצבי, למן השליו ועד בת היענה. מבינים אתם ? יונים בלבד יש לו מאה ועשרים מין. מובן, שההכנסות אף הן נתרבו. איך אומרים: מרבה הוצאה — מרבה הכנסה. וידוע, שכמה אלפים קיבל בתורת פרסים בתערוכות שונות בארץ ובחוץ לארץ. אבל את כל זה היה חוזר ומשקיע, וגם את חמשת האלפים היה מוציא מדי שנה בשנה מן הבאנק ומכניסם באחוזה. ויכולים אתם בעצמכם לעשות את החשבון: אם בשנה אחת הוא משקיע במזומנים חמשת אלפים ר״כ (את הריבית כולה הקדיש לצורכי הכנסייה), אמור מעתה, שבעשרים שנה השקיע מאה אלף. לא כן ? ועתה ברור לכול, שיש לפניו עוד ארבע שנים ולא יותר. תאמרו: אם כן, מה יעשה אחר כך, לכשתכלה פרוטה מן הבאנק ? אשיב לכם: מי זה חכם וידע מה שבלבו של גלח, בפרט גלח שתקן ? אפשר שאז לא יהיה עוד מקום להשקעה ויהא הולך ומכניס בלבד. אף על פי שמן הצד השני, למה לו לכוהן ערירי זה ההכנסה ? הרי עיקר התענוג שלו להיות מוציא ולא מכניס, ואם יצטרך להכניס ולא להוציא — מה טעם יהיה לו עוד בחייו ? וכך אמר פעם בפירוש לקאנוניקוס. באוזני שמעתי. אלא מה: אתם אומרים, יהא מכניס ומוציא... יהא כפרתם של כל ישראל, אף שגוי הגון הוא. והוא שונא אותנו על פי דרכו...

אך דבריו המחוכמים של ר׳ אהרן צוילינג לא הניחו את דעת השומעים, והיו מבקשים בכל זאת לנחש, מה יהא באמת בסופם של הגלח ואחוזתו, כשיעמדו רק על ההכנסה.

— מה נפשך, בעוד ארבע שנים נראה, — פסק חתנו הצעיר של אופה הכעכים, נתן ידיו בכיסי מכנסיו ושיניו נקשו זו לזו.

— בטלן, איך תראה, — זרק בו האברך הלומד שחיטה — והרי יהודי אינו רשאי להיכנס שמה ?

— ולא מקרא מלא הוא ״וצפון לצדיק חיל חוטא״ ?

— מאימתי נעשית צדיק ? והרי מרננים אחריך, שאתה גונב ואוכל מן הכעכים של חותנך בלי נטילת ידיים...

— ני, ני, אל תרגזו, יהודים, בשל כעך קטן, — אמר ר׳ אהרן, כשהוא מבעיר את מקטרתו הארוכה — ואשר ליגומושץ, אפשר שנתפלל עוד בארמונו ב״מניין״. מי יודע ! אבי, עליו השלום, היה מספר...

ואולם סיפור אביו של ר׳ אהרון צוילינג אינו עניין לכאן.

קצור תולדותיו של יהודי בעל מזג טוב

ר׳ קלמן חקר היה אדון לארבע אחוזות גדולות עם בתי משרפות: שתיים מקנת כספו ושתיים חכורות לשנים רבות. בשלוש ישבו שלושת בניו הנשואים, ואת הרביעית, הגדולה מכולן, היה מנהל בעצמו, ועל ידו עוזר חתנו לוקח בתו היחידה. כרוב עשירותו כן רבה תקיפותו וכן עצמה קמצנותו. ואימתו פרושה על הסביבה כ׳ על כ׳ פרסה. מי לא נכוה בגחלתו של הישיש ר קלמן! לפלוני ״הציג רגל״ בבואו לקנות חלקת יער, לאלמוני הפקיע את שער תפוחי האדמה והכריחו למכור את שוריו בחצי חינם, ולפלמוני הוריד את הפועלים מן השדה בעצם ימי הקציר. ואך בדבר אחד נודע לתהילה: ההן שלו הן, ואת מעשי התקיפות הוא עושה תמיד בגלוי ובאזהרה תחילה.

— אם אין לך ממון הרבה, וגם בינה יתירה לא חוננת — מה אתה תוחב את חוטמך בעסקים גדולים כאלה? מוטב שתקשור מטפחת משי לגרגרותיך ותהא מלמד תנ״ך עם ״ביאור״ בברוד. משם יקחוך לפעמים גם לאחת האחוזות. גם אני, קלמן חקר, כשם שאתה רואה אותי, החזקתי בביתי ברייה כזו עשר שנים רצופות, והוא הספיק ל״החמיץ״ את כל בני — פרט למנילי. זה נשאר חסיד וירא שמים והעניות דבקה בו משום כך כקרצית בבהמה.

זוהי לשון הזהב של ר׳ קלמן אל ר׳ מיכלי לוינשטיין סוחר היערות, המשכיל המפואר והדור הפנים, מסביבות פשמישל, שבא אל בעל האחוזות העשיר לשם עסק, והם עומדים בחצר האחוזה, ובשעת שיחה גוחן הזקן ומלקט בחופניו את גללי הסוסים להביאם אל ערימת הזבל. הסוחר אנין הדעת מסתכל בידיו המטונפות של ר׳ קלמן, מצטחק כמסכים לדבריו, ובלבו הוא מהרהר: חזירות מביאה לידי עשירות...

ואלה תולדות ר׳ מנילי: שלושת אחיו האחרים — הוא היה השני לבנים — למדו את תורת המשק ועבודת האדמה על בוריה, והם כולם אנשי מעשה מצוינים, מעורבים עם האיכרים ועם הפריצים והסוחרים, ור׳ קלמן בוטח בהם בלבו, אף על פי שהוא אומר להם תמיד את גנותם בפניהם. אך מנילי, שבקלסתר פניו הוא דומה לאמו ע״ה, דבק עוד בנערותו בחסידות ולא הרפה ממנה גם כשגדל. קודם היה לומד הרבה גמרא ופוסקים וספרי יריאים, ובהיותו בן חמש עשרה נטפל פעם אל אורח עובר לקבץ ״מעמדות״, ונסע עמו, שלא בידיעת אביו, אל הצדיק ר׳ דויד׳ל, חוטר מגזע הריז׳יני, שישב אז בסונדובה-וישניה הסמוכה ללבוב. וכשחזר משם היה חסיד קטן לכל דיקדוקיו: מאריך בתפילה ולובש ארוכים ומשים פאותיו כצלוחיות, משהה את הידיים תחת הנטלה ומקדש על היין בקול חרישי ממושך ועוצם את עיניו בשעת הברכה בכוח כזה, שהרואה היה חש כאב. האחים היו מתגרים בו ומשתדלים להכשילו בדבר עבירה, אף המלמד המשכיל, אלחנן גאלאצר.

היה מקריאו בכונה פרקי אפיקורסות בלשון אשכנזי מעין "שליחות משה" של שילר ו"נתן החכם" של לסינג, אך הוא לא נפגע מן הדברים ונשתקע בחסידותו יותר ויותר, עד שראו שאין לו תקנה והניחו לו. ר' קלמן, כטוב לבו בסעודת שבת, היה אומר:

— כששלושה סוסים טובים רתומים לעגלה, לא איכפת אם "פגירה" אחת קשורה לאחוריה.

ושלושת האחים הסכימו למשוך בעצמם את העגלה.

כשמלאו לו עשרים שנה פדהו אביו מעבודת הצבא והשיאו אשה בת סוחר פרוות עשיר בברודי, על מנת שיאכל על שולחן חותנו חמש שני מזונות. מכל מסחרו של חותנו לא ידע מנילי כלום ולא נהנה ממנו אלא פרות צובל יקרה ושטריימיל נמיות מהודר לשבתות ולמועדים. במשך שני המזונות היה יושב בבית המדרש ולומד עם אברך חסיד אחד, מקיים בכל שנה מצוה ראשונה שבתורה ונוסע שלוש רגלים בשנה אל הרבי ר' דוידל, שעבר בינתיים, מחוסר פרנסה, לעיר ראדיחוב הקרובה: לשבועות, להושענא רבה ולחנוכה.

אשתו, נסי שמה, אף על פי שגידולה וחינוכה היו בעיר של השכלה ובין נערות מתהדרות ומתגנדרות, היתה אשה פשוטה ותמימה, ואהבה את בעלה מתוך שתיקה וצניעות של יראה, שהלכו ועמקו משנה לשנה. זכת פנים היתה וגדולת עיניים, וכל רואיה נתפסו לעצבות שלא ידעה שחרה. הילדים, שבאו לעולם בתכיפות מרובה, היו לה מקור של דאגות וטרחה למעלה מכוחותיה, — אף כי היו לה שתי משרתות טובות בבית — ולא נראתה כמעט בחוץ, לבד שבתות ומועדים, כשהלכה עם אמה להתפלל בבית הכנסת הישן.

פעם אחת ביקר מנילי עם בני ביתו שלושה ימים באחוזת אביו, והיה מצטער מאוד, מפני שלא מצא שם לא מניין ולא מקוה, אך לא השמיע תלונה לפני שום אדם ובילה את זמנו בתלמוד תורה באחד החדרים. גיסו ביקש להראותו את המשק, שפרץ הרבה בשנות היעדרו, אך הוא ביקש שיראנו לאשתו, שהיא אשת חיל ויודעת ערכו ושימושו של כל דבר. אחותו ששמעה, צחקה מבוישת ואמרה:

— מנילי, הרי אתה בעל של זהב...

כשפסקו מזונותיו אצל חותנו בא ר' קלמן לברודי, ולאחר שיחה קצרה צירפו שני המחותנים בשוה סך של עשרת אלפים ר"כ, ובכסף הזה קנו לו לר' מנילי עוד באותו שבוע באחת העיירות הסמוכות מונופולין מחוזי של טבק, והושיבוהו שם אותו ואת ביתו להיות בעל העסק ולהתפרנס בשופי ובכבוד. ואם תאמר: כיצד ינהל ר' מנילי עסק גדול כזה, ומימיו לא מישש צורת מטבע ולא נתן עיניו בפנקס של חשבונות? לא קשיא: מי שדאג לקנות את המונופולין דאג גם למנות עליו איש מעשה חרוץ וָבקי, פנקסאי מובהק ויודע לשון המדינה וחוקותיה, שיהא מכלכל את העסק ואת ר' מנילי וביתו. ולהם אז חמישה ילדים, שלושה בנים ושתי

בנות. המונופולין היה מכניס יפה, אך מן השמים מינו לו למנילי פגעים ותקלות, כמו ביקשו להעמיד בניסיון את מזגו הטוב ובטחונו בה׳.

ראשית צרה, נשרפה בחורף עז אחד חנות הפרוות הגדולה של חותנו בברודי על כל פרוותיה היקרות (קרעי הפרוות נישאו בחלל הלילה המואר של העיר כעטליפים גדולים), ודוקא ימים אחדים קודם השרפה תם הביטוח באחריות ויצא הנשרף נקי אין כול, ולו עוד שתי בנות שהגיעו לפרקן וכארבעת אלפים ר״כ חובות. לעת עתה בא החותן עם משפחתו אל חתנו, ואחרי שישב בביתו כחודש ימים והתכונן כבר לנסוע לבקש לו פרנסה אחרת, אמר לו ר׳ מנילי בשעת הסעודה בקולו הדק, קול היונים הכשר, שאין זה מן היושר, שהוא, בן האב העשיר ובעל העסק הטוב, יקח מחותנו לעת כזאת את הנדוניה בסך חמשת אלפים ר״כ — וביקש מאת מנהל העסק, שיוציא את הסכום הזה, במזומנים ובשטרות, וישיבנו לחותנו. והחותן, שעיניו נתמלאו דמעות ממעשה נדיבות זה, קם חיבק את ר׳ מנילי במותניו ולחצו בכוח עד שהרימו קצת, וקיבל את הכסף, כי בטוח בטח במחותן ר׳ קלמן, שימלא את חסרונו של בנו. ובכן נשאר ר׳ מנילי בחצי הוני. ראה המנהל, שבעליו הוא במחילה בטלן, אמר בלבו: מה אהיה טורח ומעשיר את זה? התחיל עושה לביתו, כלומר לכיסו, והיה הולך ומעלים מן הפדיון ומתקן בפנקסאות שלא יהא ניכר (שוטרי המכס היו באים בכל שבוע לבדוק בספרים). וכן היה הולך ומריק את הקופה ואת המחסן, עד שיום אחד נתגלה, כי ר׳ מנילי פושט את הרגל.

כשהעסק היה כתיקנו, היה ר׳ מנילי מרבה לחלק צדקה ויושב במקום ראשון ב״מזרח״ — אנוס על פי רצון ראשי הקהל — ומקבל ״שלישי״ ומזמין את הקהל תכופות לביתו לקידוש, ועורך הילולא של ג׳ חשון ונוסע כמנהגו ג׳ פעמים בשנה אל הצדיק, והכל מתכוננים להתחכך באצטלית חמשי הריחנית שלו (אשתו נסי היתה מרבה לפזר נפטלין בארון הבגדים מפני העש, שלא כמנהג העיירה) ונהנים לקבל מקופסת הכסף שלו סיגריות משובחות. בינתיים נולדו לו עוד שני ילדים, בן ובת, והיה מחזיק בשביל בניו ,אף כי קטנים היו, מלמד מיוחד (על המלמד הזה, ר׳ חיימ׳ל רוח השדה שמו, עוד נשוב לספר) והכול היו מכבדים ומחבבים אותו ומתברכים בו. וכשנמלט המנהל ונתפשטה השמועה על דבר פשיטת הרגל, באו כל החנונים והקצב ואלמנות אחדות, שהפקידו בידו את כספן, וצבאו על הבית ותבעו בחוצפה ובאכזריות את החובות המגיעים להם. ר׳ מנילי הבטיחם, שאביו יבוא וישלם הכול בשלימות, אך הם לא רצו לזוז משם, עד שיפרע במזומנים. אחרי כן בא ז׳אנדארם ולקחו לבית האסורים. ובהיפרדו מביתו, לבהלת אשתו וילדיו, לקח עמו את תיק הטלית ושני זוגות התפילין, של רש״י ושל רבנו תם, וגם חוק לישראל וספר רזיאל המלאך לשמירה מן המזיקין. יותר לא הורשה לקחת.

האשה נסי וילדיה נסעו עם מקצת מכליהם אל אחוזתו של חמיה ר׳ קלמן

הקר (אביה איבד את הכסף אשר השיב לו חתנו והיה אנוס לנדוד עם משפחתו למדינת הים, אך גם שם לא הצליח וחי שם במסכנות). הוא קיבל אותה בסבר פנים מכוערות, והיה הולך ומכער אותן יותר ויותר למראה כל ילד, שירד מעל העגלה הגדולה. אבל אחרי שהמשפחה כולה נכנסה הביתה, ציוה לאסור את סוסו לדופנית ולקח עמו את צרור הכסף, ועוד באותו יום הוציא את ר׳ מנילי מבית האסורים והביא גם אותו הביתה.

הפעם ישב שם ר׳ מנילי שנה תמימה, ותהי בעיניו כעונש מן השמיים, אף כי לא ידע את חטאו. פעם בחודש היה אביו נותנו לנסוע ביום שישי לעיירה ולשמוע בחוץ את צהלת הסוסים וגעיית הפרות והמולת העבדים השכירים. רק פעם אחת בשנה זו, לשבועות, יכול היה לנסוע אל הצדיק בראדיחוב. לבו היה מלא געגועים וכיסופים על המלמד ר׳ חיימ׳ל רוח השדה, שנתקשר בו קשר של תורה ואמונה, ולא יכול להתאפק ודרשו פעמים אחדות מאביו — בקולו הדק, קול היונים הכשר — אך ר׳ קלמן גער בו תחילה כבנער קטן, ואמר לו שיכול הוא ללמוד עם המלמד שבבית. אחר הסביר לו, שהדבר הוא מן הנמנע, מפני שלמלמד זה אשה ושתי בנות, והוא לא רצה להיפרד מהן, או שהן לא נתנוהו לעוזבן, ובאחוזה המרובה באנשים אין מקום לכל כך הרבה משפחות. ר׳ מנילי קיבל עליו גם את הדין הזה וחיכה לסיוע מן השמיים, בפרט לאחר שהצדיק הבטיחו בפירוש, כי בקרוב תבוא עליו ישועה גדולה.

כתום השנה, קנה לו ר׳ קלמן טחנת מים בת שלוש אבנים, שהאיכרים מכמה כפרים היו מוליכים שמה את תבואתם לטוחנה לקמח, תיקן את בית הדירה שעל הגבעה, והושיבו שם לפי שעה עם אשתו וילדיו — את שניים הגדולים השאיר בביתו — לראות איך יצליח הדבר. לטחנה זו היתה מעלה גדולה, שהיתה סמוכה פחות מתחום השבת לעיירה, ור׳ מנילי יכול היה להתעטף בשבתות בטליתו וללכת שעה ברוח ובחול הכבד דרך השדות החשופים להתפלל בקלויז של חסידי הוסיאטין. אך עוד באותו קיץ ירדו גשמי זעף והנחל גאה פתאום ומשברי המים שברו את הסכרים וניפצו את שלושת האופנים וחתרו גם תחת בניין הטחנה והפילו חלק ממנו, וגם על ביתו של ר׳ מנילי סגרו המים במשך שני מעת לעת, והיו שרויים אז בפחד גדול ובסכנת נפשות, בפרט שנסי היתה שוב הרה ללדת.

מן הטחנה ההרוסה שב ר׳ מנילי אל אחוזת אביו, ובירך את ה׳ שהצילו אותו ואת ביתו ממות, ושם ילדה אשתו. ר׳ קלמן שהיה מלא חימה על גורל בנו, מיהר וקנה לו במרחק כמה פרסאות חלקת יער גדולה ובנה לו בית עץ בפאת היער, והושיבו שם עם כל בני ביתו, וגם שכר לו הפעם את חיימ׳ל רוח השדה ללמד את בניו תורה. ולכשירצה, ילמד עמו גם מנילי עצמו. פרנסתו צריכה היתה לבוא מן העצים שיכרות וימכור. גם ״נאמן״ נתן עמו, אחד מפקידיו הבדוקים והמנוסים בנאמנותם, שהיה יושב שם יחידי כל ימות השבוע ולשבתות היה הולך ברגל אל

בני ביתו שבכפר. ובזה אמר ר׳ קלמן, כי בנו בא הפעם אל המנוחה והנחלה למשך שנים רבות.

ובאמת בא ר׳ מנילי אל מקומו החדש בשלוה ובבטחה והתחיל מיד בתלמודו ובעבודת האלהים. בכלל הוא כבר נתרגל בתמורות שבחייו, עד שכמעט לא חש בהן, והיה מקבל כל מעמד וכל מקום חדש כדבר שהוא בדרך הטבע. משל לבן כרך הרגיל להחליף דירתו. לפרנסתו לא נטל עליו לדאוג, מפני שהיתה נמשכת מצינור אביו, ומימיו לא ניסה לעמוד ברשות עצמו. קרשים וקורות לא נחשבו במאומה, וגם פועלים חרשי עץ לא חסרו במקום בכן בנה לעצמו מקוה כשידה והקים עליה צריף. במרחק אלפיים אמה מדירתו הניח עירוב תחומין, והיה הולך לשבת ראש חודש עם המלמד ועם איזה מבניו להתפלל בעיירה הסמוכה. קנה לו ספר תורה והעמידו בארון בחדר מיוחד, ויהי לו מעין מקום קדוש. ודומה היה שכאן ישב בשלוה. אך לא כן גזרו בשמיים ועוד הוסיפו לנסותו, והפעם ניסיון קשה, שעירער את כל יסודי ביתו.

באותו בית שביער, בתוך מהומת המלאכה והנפשות הרבות, שלו ושל המלמד, הרתה נסי בפעם התשיעית, והיה הריונה הפעם קשה ומלא ייסורים. פחדים מוזרים היו מבעיתים אותה תמיד, והיתה רואה בין עצי היער כל מיני מראות רעים: רוחות ושדים וחיות טרף, והיתה מרבה להתחבא בחדר המשכב ומכסה את ראשה בכר המיטה. וכשקרבו ימיה ללדת, הביאו לה (אשתו של המלמד, שהיתה אשת חיל תקיפה ואוהבת להיות אפיטרופסית, הכניסה את נסי תחת כנפיה כאחד התינוקות, והיתה בעצמה עקרת הבית) מילדת מן העיירה, והיא ילדה בשלום בן זכר, ילד נחמד וראשו מכוסה כולו שערות שחורות וארוכות. והיתה השמחה גדולה בבית, כי זה יותר משנתיים שלא ילדה והריונה עורר דאגות. ר׳ מנילי לקח אותו יום את המלמד כולו לעצמו, ללמוד עמו הלכות מילה, והיו טועמים מפעם לפעם מעט יי״ש מתבל בלענה ומקנחים ברקיקי כוסמת קשים ומסיחים בחסידות ומרחפים בעולמות. אך בלילה השני, אחרי חצי הלילה, הקיצה היולדת פתאום בזעקת זועה שלא כקולה וקפצה מן המיטה, ובקפצה קרעה יריעה אחת מן היריעות הסוככות על המיטה, והתחילה רצה בחדר בכתונתה ומצעקת: ״היכן ילדי? מי לקח אותו? חוסו והחזירו לי את הילד!״

נבהלו בני הבית משנתם והמילדת הזרה בתוכם, הגדילו את האור ומיהרי ואחזו בה וקירבוה אל העריסה — עריסה זו שגידלה שמונה נפשות, כולן חיות וקיימות בבריאות הגוף והנפש — והראוה את העולל, שהיה ישן ופניו חכלילים והוא פושט את שפתיו וממצמץ בהן כיונק. אך היא לא חפצה לראותו, ובדחפה את האנשים המחזיקים בה — אחדים מן הילדים נדחקו ערומים למחצה אל פינת החדר ובכו בחשאי, כשהם מרתתים מקור ומאימה — צעקה אליהם, כי לא ילדה הוא זה. פתאום שלחה את ידיה ואחזה בילד, ובעיניה בוער השיגעון, כמבקשת

לטורפו או להשליכו ארצה. אז תפסוה בכוח והשכיבוה על מיטתה, ואשת המלמד ושתי בנותיה החזיקו בה כל הלילה עד הבוקר, שלא תרד עוד פעם. והאשה היתה נאנקת וצווחקת, גונחת ונושכת את הכר והסדין ואת ידי המחזיקות בה ואת ידיה היא, והקצף שותת מפיה ומתוך הקצף עולה טענה אחת: "היכן ילדי? החזירו לי את הילד!"

לבוקר הביאו את הרופא והוא הרגיע את בני־הבית: טירוף הלידה הוא, מחלה שכיחה, והאשה תירפא כעבור ימים אחדים. יש רק לשמור אותה שמירה מעולה, ולפי שעה, לשם זהירות, צריך להעביר את העולל לחדר אחר ולהביא לו מינקת. וכן עשו. אך עברו שמונת ימי המילה, היתה הברית כדת, גם ר׳ קלמן ואחד האחים באו, לילד קורא שם בישראל מרדכי שרגא, כשם הצדיק ההוסיאטיני זצ"ל, והאם לא נרפאה מטירופה, ומאז נשארה מעורבת בדעתה. ר׳ מנילי עם אשת המלמד נסעו אתה אל ר׳ דויד׳ל, — שעקר בינתיים דירתו לברודי — וגם בלבוב היו אצל רופא מפורסם, אך ללא הועיל.

היא היתה רואה את התינוק בידי המינקת, אך לא שמה אליו לב, כמו זר לה נחשב, והיתה יושבת רוב הימים בקרן זוית ומזילה דמעות ופוכרת אצבעותיה בחיקה המדולדל ומיבבת בחשאי לנפשה: "היכן ילדי? מתי יחזירו לי את הילד?" באו לפניה כל בניה ובנותיה, הגדולים עם הקטנים, עמדו עליה מסביב, ליטפוה, בכו, התחננו לה, אך לכולם היתה זרה, אל כולם לא הביטה, ורק על טענתה היתה חוזרת בילילה ודמעותיה יורדות על לחייה הכחושות והחיוורות, שישיבו לה את הגזילה.

לעתים היתה יוצאת אל החצר ומפשפשת בכל פינה ובכל מחבוא, מרימה את גזרי העצים ואת הכלים ומחפשת בקומה כפופה. לפעמים היתה נכנסת גם לתוך היער, מתהלכת בין הגזעים, גוחנת ומחפשת בין הזרדים והשלכת. הזר הרואה היה אומר: אך פטריות או גרגרים מחפשת האשה הזקינה, רצוצת הגוף, שתלתלים שבים ביצבצו מתחת לשביסה, והיא את ילדה חיפשה, את ילדה חסר השם, הוא מוטילי, שכבר ישב בחיק המינקת, חולל ברגליו השמינות והחזיק צניפת חוטים גדולה בשתי כפיו הזעירות, ועיניו מתרוצצות ורודפות תנועותיה והוא תוחבה ודחקה לתוך פיו חסר השיניים.

הניסיון המר הזה זרק כמה שערות לבנות בראשו ובזקנו של ר׳ מנילי. אך זה גרם לו, שידבק עוד יותר בתלמודו ובחבירו המלמד, בחסידותו ובאמונתו, ירק עצבותו ורוך פניו עמקו למאוד. והוא טרם יגיע אז לארבעים שנה.

עוד חמש שנים תמימות ישב ר׳ מנילי בתוך היער, וגם בשנים האלו ילדה לו נסי המטורפת שני בנים, ובלדתה היתה שקיטה מאוד, גם חבלים לא היו לה, או אולי כבשה אותם ולא שמה לב לילוד, כאילו פלטה אבן מרחמה. ואז היו נוטלים

אותו ממנה ומוסרים אותו למינקת העריליות, שהכינו כמה שבועות קודם. וכן גדלו גם הילדים האלה, והיא היתה הולכת ומחפשת את הילד ההוא שנחטף ממנה.

והנפשות שישבו עתה בבית היער — מלבד השניים, שנתחנכו בבית הזקן — יחד עם המינקת והמשרתות, היו עתה כעשרים, וההוצאות מרובות והביזבוז גדול, כי אשה זרה צופיה את הליכות הבית אשר לא לה הוא, וגם פזרנותו של ר׳ מנילי לצדיק ולעניים ולצורכי ציבור שבעיירה הסמוכה לא ידעה גבול. ובכן נותרו בסוף השנה החמישית מכל חלקת היער הגדולה רק עצים גמדים, ערערים, קלופים ורסוקים, ותלים אחדים של שחיפים וזרדים ושורשים. ראה ר׳ מנילי, אחרי שה״נאמן״ העירו על כך, כי אין עוד במה לחיות את כל הנפשות התלויות בצווארו, וישב ויכתוב אגרת נמלצה מליאת ביטחון במנהיגו של עולם, שלא יעזבנו, ובעזרת ר׳ דויד׳ל ישלח לו הרוחה בקרוב, ויחתום את האיגרת ויתננה על יד אחד הפועלים העובדים במלאכת היער להביאה אל אביו ר׳ קלמן חקר, הנוהג עוד שלטונו באחוזתו ברמה.

ויהי בחצי הלילה בבית הגלח בוניפאצי מארקובסקי

באביב השנה העשרים ושתיים לשבת היגומושץ באחוזתו, במוצאי יום א׳ קואזימודו שאחרי פסחא, בחצי הלילה, ישב בוניפאצי מארקובסקי יחידי בחדר משכיתו, והוא נרגז ומזועזע עד אדני נפשו. וברוגזו הוא מכונס כולו בכורסה הרפודה כרים של עור, שמושבה עשוי ברוחב שני בני אדם, כפות רגליו שלובות זו בזו ונתונות בתוך שערו של עור הנמר הגדול, עיניו כמעט עצומות, פימתו ושפתיו נעות בלי חשך ונראות כשלשה פיות ממללים בלי קול, ואצבעותיו מעבירות במהירות את חרוז האלמוגים היורד לו מצידו. כלבו האציל ודק הבשר מצבע הענבר רבץ לצידו פשוט רגליים ושטוח כלוח.

שתי סיבות היו לו לרוגז: לפני ימים אחדים ביקר על פי הזמנה באחוזת הגראף אוייסקי ונדהם מן הגדולה והתפארת שמצא שם. איזו רחבות ידיים! איזה ארמון! איזה משק! למעלה מאלף מורג אדמת חיטים מעובדת תכלית העיבוד. לעומתם היו אחוזתו וחצירו כצעצוע ילדים פחות ערך. והגראף לא בלבד שלא השקיע באחוזתו כסף מזומן, אלא שהוא מוציא ממנה סכומים גדולים לבזבזם בכל חורף בבירות אירופה. אם כן ההוצאה שהוציא הוא, בוניפאצי מארקובסקי, יתירה על השבח, ואחוזתו אינה שווה את החצי שהשקיע בה. הקרקע נעה תחת רגליו וכל הימים היה ראשו מלא מחשבות מטרידות ומכאיבות.

והיום בצאתו במרכבתו לעבודה בבית הכניסה, ובשובו אחרי שעה, הוא בדרך לביתו, ויבוא באפו ריח השדה אשר ליבלב תחת שמש האביב, ויצו את רכבו להוליכו שמה לזון את נפשו ולמצוא ניחומים על רוגזו — והנה בבואו הביתה מצא, כי פקיד הארוה הרביע בזמן היעדרו את הסוסה היקרה ״דיאנה״ בסוס ה א נ ג ל י

— והוא חיכה שנה תמימה לתאנתה, אשר בוששה לבוא, כדי להרביעה בסוס הערבי. מהרבעת כלאיים זו הוחיל לתוצאות רבות חשיבות. הוא גילה את רצונו זה בפירוש באוזני הפקיד לפני שישים ושישה יום, ועתה נתרתח ההדיוט הנבזה כל כך מחשקה הניעור של הסוסה האהובה, שלא יכול להתאפק ולחכות לשוב אדוניו והרביעה לזנונים. כן. לזנונים — כי הסוס האנגלי לא נועד לה. המשגה הפאטאלי הזה הרס לו לבוניפאצי מארקובסקי חלום טיפוחים של כמה ירחים ללא השיב. ולא עוד אלא שסוסה אצילה זו, שהיתה אהובה עליו מכל סוסותיו, כאשה, כמדונה, נמאסה עליו בבת אחת, כמו הוטלה בה זוהמה משקצת, ולא יכול לראותה עוד בעיניו. לפקיד האורוה סטר על שתי לחייו פעמים אחדות, וגם הדם נזל מאפו הנתעב, אך חמתו של הגלח לא שככה, והיתה רותחת בו כדמו של "הנביא" זכריה, כמסופר בספרי היהודים. הוא ראה והנה הכול נע ביסודותיו. כל הבניין אשר בנה בחשבון ואהבה מט לנפול. ובאפו כי עז ובכאבו כי רב טילטל את משא גופו בתוך ארמונו, מחדר אל חדר, החריד את כל משרתיו ופקידיו, חירפם וגידפם, וגם הכה אחדים מהם לחי, וברוצו הפיל אנדרטה יקרה ושברה לשניים, ובעייפו צנח לתוך כורסתו ולא נע ולא זע עד כבות השמש בחלון הקשת הגדול, והאילנות שלחו את שרביטיהם הרכים והנובטים באויר הסגל, ובחדר היתה האפ־לולית. אחרי שבתו כן כשעה פתח הלאקיי הנאמן בזהירות את הדלת, עמד רגעים מספר בפתח חיור כמת, אחר ניגש על בהונות רגליו והעלה אור במנורה, השתחווה ויצא. הטבח בא ובלחש של אוב הזמינו לסעודת הערב הערוכה על השולחן באולם. אך הוא לא ענה מלה, רק ישב מכווץ והעביר את האלמוגים, כאדם שנגזר עליו לשבת כן עד כי ייהפך לאבן. הוא חש עתה את אפילת הערב, שכבשה את כל רשות הארמון והיא לוחצת על קירותיו וחלונותיו במזימת מסתורין, ובהקשיבו בחושים פקוחים ללחץ רך זה, התחיל מרגיש, כי כעסו הלך שוקע בקרב כמשקע אבק מתכת דק ירקרק, ושלווה גדולה, צוננת, ירדה על כל ישותו המורקה. ופתאום זע ממקומו, הרים בניד אחד את ראשו על צווארו הקצר, הפנהו הצידה ועיניו נחו על ארון הספרים, שתפש את כל הכותל מימין, והוא מלא כולו שורות ספרים בכריכות יקרות עם כתובות של זהב וכסף.

הכתובות המזהירות על גבי הספרים היו עתה בעיניו כחיות, ונראו לו כרצות לרוחב הארון בכל דף ודף וכרומזות לו רמיזה מבטחת. הוא נשא את עיניו גם אל הסיפון הגבוה וראה מעין ראייה ראשונה את ההעתקות המצוינות של דה־וינצ'י בכל הדרן. גירוי דק מן הדק, אך תקיף עד לאין כבוש, גירה את מוחו ועיניו נהו בחלל כצמיאות לאיזה דבר. הוא קם בכבידות, ירד מעל הכורסה, ניגש עד הארון, פתח את דלת הזכוכית, פשט את ידו והוציא את ספר ה"וידויים" לאוגוס־טינוס הקדוש (הוצאה ראשונה של הבנדיקטינים, בכריכת עור הזיר עם קצוות של נחושת פיתוחים), הביאו אל השולחן, עלה שנית על הכורסה, ובפתחו את

הספר תחת אור המנורה, נשען על ידיו והחל להגות בו מתוך התעמקות. זה לו יותר מחמש עשרה שנה, שלא קרא בספריו, ספרי הדת והעיון, כי מובלע היה כולו בשיכלול האחוזה. רק ספרי חקלאות ואמנות אחדים היו מונחים על שולחנו, ובהם היה מחפש נתיבות למפעליו המעשיים. את רוחו הזניח ולתיקון נפשו לא דאג. הוא ראה יום יום את ארון ספריו הגדוש, אך לא קרב אליו. גם לא היה לו צורך שעה בספרים אלה, כי במשך כל שנות היותו כאן לא הטיף אף הטפה אחת מעל הבימה, זולתי הספדים קצרים אחדים וברכות קלות. ובכן היה עתה הספר כגילוי חדש בעיניו. הלאטינית הזכה והבשומה בקודש זרמה לתוך נפשו ומילאתה צחצחות. הוא קרא וקרא, דף רדף דף, פעמים הסיר את עיניו מן הגוילין הירקרקים והניח למאמרים שיעברו שנית במוחו, כאדם המעביר יין ישן בחלל פיו, למצות את כל טעמו, אחר שב וקרא, עד כי כבתה המנורה באזול בה הנפט. אז העלה אחד הנרות המוכנים בפמוטות השחורים והגבוהים והוסיף לקרוא. וכשקראו בחצר התרנגולים הגזעיים חליפות בקולותיהם השונים, הניח את ראשו על הספר והשתקע אילו רגעים בהירהורים כבידים. הצללים רעדו על הרהיטים העתיקים, על הקירות והסיפון המצויר, ובחלון הקשת הגבוה, שחור הלילה, נשקף עוד נר דולק וגולגולת אדם מוטלת על ספר פתוח. הוא הרים את ראשו, הביט כה וכה בתימהון, קם, לקח את הפמוט עם הנר בידו הקרה ועלה במעלות השיש המרובדות, שהובילו מן הזוית שבחדר אל עליית משכבו. הכלב קם ועלה אחריו בחשאי, אך לפני פתח החדר רבץ ולא עבר את המפתן. שם התפשט את מעיל הקטיפה הקצר, ובטרם ישכב ישב עוד בפאת המיטה והביט נכחו תוהה בלי מחשבה. והנה באהו חזון נפלא אוגוסטינוס הקדוש הופיע על גבי גיר הכותל מנגד, עם הילה זורחת על קרחתו הצחורה, הרחיב את שפתיו ואמר לו בלשון הדיאלוג הידוע:

— רצוני להכיר את האלהים ואת הנפש.

וישאלהו בוניפאצי בקול עמוס דמעות:

— ולא יותר?

— רק זאת ולא יותר. — ענה הקדוש ומאור צחוק על פניו, אחר השפיל את עיניו ונמוג.

ובהימוג החזון ניעורה מחשבתו של בוניפאצי. כן, אוגוסטינוס הקדוש בא לגאלו מטיט היון של קנייני העולם הזה. "רק זאת ולא יותר", כה היה דברו. עד עתה היה הוא, עבד האלהים, נתון בכל נפשו ובכל מאודו לחיים הארציים, רדף אחרי הקניינים המדומים ועזב את הקניינים האמיתיים הקשורים והדבוקים ב"מצוי האמיתי" — ועתה הנה באה שעת פדותו. ומתוך הירהורי תשובה אלה השפיל עיניו והסתכל בידיו הצבות ובאצבעותיו הקצרות והנפוחות, ראה שעורן נובל וכמש, הרים כף ימינו ומישש בו את פניו, העבר והחלק עליהם, וחש את רכותם הצוננת, הרימה יותר והעביר את אצבעותיו על רקותיו ועל פאת שערותיו, החליק

את קרחתו המשיית: הכול, הכול נועד לעפר ולריקבון בעוד עשר, בעוד חמש עשרה שנה, והוא כבר בן שישים, בניטל האחרון מלאו לו שישים שנה. איש לא בירכו, כי איש לא ידע את יום הולדתו. ערירי הוא בעולם. לא אח ולא אחות לו. הקאנוניקוס, יודע הוא, שונאו בלבו, אף כי דבש וחלב תחת לשונו בדברו אתו. הנה הקיבורות העבות האלו שברגליו תרקבנה בקרוב ותהיינה לדומן עם האדמה. ואולי יאחזנו באחד הימים שבץ? שומן גופו הולך ומוסיף, אף כי מרבה הוא ברכיבה. המזונות הטובים, שהוא כל כך להוט אחריהם, פועלים את פעולתם, ולחדול מן המזונות אי אפשר, מפני שהחומר תובע והחיך מגרה, וביום אשר לא יאכל את סעודתו, המשופעת בבשרים וביינות, יהא נרגז וסר ולא ימצא לו מנוח ולא יוכל לנהל את משקו, את משק טיפוחיו, כראוי וכנכון.

ולא הרגיש בוניפאצי, כי בדרך זו הוא שב אל הקניינים הארציים, המדומים הטומנים פח לנפשו. ובאמת אך עברה במוחו המלה "משק" וחרונו, אשר רבץ על קרקע נשמתו כחיה רעה אשר גורשה לתוך מאורתה, הגיח שנית ממקומו, והוא ראה לפניו את הפקיד מתועב הפנים, הממצמץ בעיניו אחרי מכות הלחי והדם נוזל מאפו, אותו אשר טימא היום את הסוסה האהובה טומאה שאין לה תיקון, והוא רצה מאוד, שהחזון הזה יהא מציאות והבזוי יהיה כאן לפניו, שיוכל לרטש את פרצופו הנמאס, שיוכל להפילו לארץ ולרומסו בעקיבים שבנעליו. אין סליחה ומחילה לשיקוץ משומם כזה!" דיבר לעצמו וחרק שן, קפץ מן המיטה והתחיל רץ שוב בחדר. וברוצו כן נבהל שוב מפני עצמו. צילו של אוגוסטינוס הקדוש הופיע שוב, והפעם נתן את אצבעו על חוטמו באיום של חיבה, ובעיניו חיוך של כרוב, ושפתיו הפתוחות כעלי שושנים הוגות בקול לא נשמע כמעט: "בוניפאציוס בני, למה תפיל עצמך לדעת לתוך זרועות השטן?" וזיעה קרה כיסתה את פני היגומושץ, והוא הטיל את עצמו באנקה אל מיטת המשי הרכה והליט את פניו בכפיו וחרק שן מתוך מכאוב נפש גדול ונורא.

רגעים מספר ישב מרתת כולו כאיש טובע, או כשוכב על פי תהום עמוקה, ובהסירו כפיו מעל פניו היתה שפתו התחתונה תלויה כנפוחה והריר נזל מעליה. באה עליו אחת מאותן התקפות העצבים, שידע כמותן רק פעם או פעמיים בשנה, והתירא מפניהן יראה של חיה מעונה.

— אלהי, אלהי, למה שבקתני? — קרא בקול בלשון הגואל, ורחמים גדולים התעוררו בלבו על עצמו — מה אני ומה חיי? — המשיך ופנה אל צילו אשר על הקיר, שנע לאיטו בצד שידת השעון הגבוהה, רחב ומכוער עד זוועה, שטח אליו ידיו, והצל חזר על אותה תנועה עצמה — למה נתת לי את החיים האלה, שהיו עד עתה בידי ככלי מלא טומאה, אשר אוחזנו בידי ולא אוכל להרפות ממנו, אף כי אשתוקק בכל נפשי להשליכו ממני והלאה? לפני עשרים ושתיים שנה עמדתי יחידי על ראש מגדל הוַאויל אשר בקראקוב, עיר מלכי עמי האומלל, ובראותי

תחתי בעומק את רחש האנשים לאלפים ברחובות העיר ובנשאי את עיני וראיתי את הטבע הנצחי — הויסלה הקרובה והשדות הרחוקים — לועג להווייתי הקטנה והבזויה ולאהבתי אשר אהבתי בסתר את האשה נצורת הלב והיא הכתה אותי על לחיי והלכה אחרי המאיור הגרמני, חפצתי לקפוץ ולשים קץ לחיים אלה, אך אתה, אלהי, שלחת את ידך הארוכה, כאשר שלחתה לפנים אל המאכלת השלופה אל צוארי יצחק הנעקד, ותאחז בי ותאמר אלי: "לך וחיה חיי אדמות, כי כן ציויתיך!" ואני אשר הוקדשתי לכוהן ולא יכולתי לשאת לי אשה בגלוי, באתי ואירשתי לי את האדמה הזאת, אשר עליה אני חי ובה אני מושל, ואוהבנה, ואדבק בה ואגדלנה ואעדנה בעדי עדיים, ותהי לי לאשה, ואת צאצאיה חימדתי כיוצאי חלצי, ולא שקטתי ולא נחתי, עד כי ראיתים גדילים להוד ולתפארת. את כל נחלת אבותי, אשר הונחה למעני באהבה רבה בהיותי עוד נער קטן בבית הספר על ידי אבי שהלך לעולמו, השקעתי פה באדמה, באשתי אהובתי זו, ועוד מעט ונתתי לה את שארית הוני ולא יישאר עוד בידי מאומה לתת לה. ומה השגתי? מה יש בידי עתה? מה ניטל מבדידותי האיומה? היש אדם אשר יאהבני? האם ידעו משרתי את נפשי? הידאגו לי? הן רק היראה מפני היא אשר תרתקם אלי בעבדות שפלה. ראיתי את פראנצ׳ישק וחיורון פניו, ואת קול לחש הטבח שמעתי וגם נהניתי בלבי, אך בבלות השאר הזה הן אמות, ואם גם על מיטת ארגמן זו, בעלבון בדידות אשר אין משלו...

ובעודו שופך כן את נגעי נפשו הדוה, הופיעו לו שנית פניו של פקיד האורוה, והוא רוכב על הסוסה המגועלה ומתלהלה על גבה החשוף, ופרצופו צוחק והוא שולח לשון לאדוניו, וגם הסוסה — HORIBILE DICTU — גם הסוסה צוחקת מרימה בחוצפה את זנבה וחושפת לו את שתה המשוקץ, וכאב החימה אחז את כל גופו בציפורניו השלופות, ואלפי מחטים דקות חלפו את עורקיו מקצות בהונות רגליו עד פסגת קרחתו העלובה.

— מי יתנך בידי, כלב נבזה, וריצצתי את קודקודך הנמאס! אלי, אלי, הסירה מעלי רק את צחוק המעול הזה! קחה את נפשי החטאה! הסתירני בצל כנפיו של אוגוסטינוס אבי הקדוש! אלי, אלי!

והוא נפל מלוא קומתו על המיטה וראשו נח על שתי זרועותיו השלוחות אל מראשותי המיטה. וכה שכב והזיל את רירו החם לתוך ארג שרוולו הרך, ארג הצמר הטוב, ונפשו מתנודדת על משברים סוערים והתהום שואגת התחתיה באלף קולות לועגים ומאיימים כאחד, והוא מבקש מעמד לרוחו מעשה אשר יעשנו למצוא את השלוה.

וכשהקיץ כבר האפיר החלון והצינה מילאה את החדר הלבן. המולת המשק בחצר עלתה אליו. נשמעו צהלת הסוסים וגעיית הפרות, פעיית הכבשים וקירקור העופות, ועל כולם צילצול הפעמון הקורא לעבודה. גם מלמטה, מחדר המבשלת, הגיע קישקוש הכלים. עברו סוסים בדהרה בשבילי המדשאה. ניתכו מים ברעש

מן המשאבה. היונים התחבטו על מרזבי הגג. הציפורים שרו. אך במוחו של בוניפאצי מארקובסקי עמדה צלולה ואיתנה, כטבעו מעודו, ההחלטה: הוא ימכור את האחוזה ובמחירה יבנה בית תפילה קטן באחד הכפרים הנידחים וישב ויכהן שם. להציל את נפשו מחרמי השטן ולהפיק רצון מאת אוגוסטינוס החכם והקדוש.

ובאוזניו חלפו שנית דברי הדיאלוג:

— רצוני להכיר את האלהים ואת הנפש.

— ולא יותר?

— רק זה ולא יותר.

אב אביר לב כאן ואם מליצת ישר בקבר

בהגיע השליח עם מכתבו של ר׳ מנילי, היו שלושת אחיו בבית אביהם ר׳ קלמן חקר. הם באו שמה להתיעץ בעניין נחוץ מאוד, כדת מה לעשות למזימה אשר זממו אדוני האחוזות הפולנים, בהתאגדם לאגודה אחת, למכור את השפירט הנעשה בבתי משרפותם במחיר כאשר ישיתו על הקונים במדינה ולבעלי האחוזה היהודים לא יתנו יד וחלק באגודה. הישיש ר׳ קלמן, אף כי כבר קרוב היה לגבורות, עוד לא תש כוחו ולא נס רצונו ושפתיו הדקות והכחולות יעצו נכוחה, והבנים והחתן, יראי דברו ישבו וקלטו את העצה מעל שפתיו כדברי האורים והתומים. איש אשר כל ימיו עשה והצליח כוח עליון לו בעיני המסתופפים בצילו. ובהביא הערל את המכתב, לקחו הזקן בידו הרועדת, יבהכירו — רחוק ראות היה — את כתב ידו של מנילי בנו, קמטו מתוך קפדנות בידו, תחבו בכעס לתוך כיסו, ובנענעו אחר כך ידו הריקה באויר אמר בפישוט שפתיים:

— מנילי מצא לו זמן לכתוב מכתבים! נמשיך את ענייננו. ובכן, אתם אומרים, שאפשר לזהם את כל השפירט ולמכרו לבעירה ואז יהא פטור ממכס. הרי זה דבר נאה מאוד. אם כן הרי הסוס הטוב רתום שוב לעגלה המתוקנת. כן נעשה, בעזרת השם! מוחם של יהודים, ברוך השם, לא נתיבש עדיין.

וכן היו יושבים וממשיכים את השיחה בתוך המרפסת הגדולה והריקה על ספסל חשוף וזבובי השדה הגדולים מתחבטים ומזמזמים על הזגוגיות המוחמות בשמש. אך כשכילו את השיחה נצטחק הזקן, הוציא את המכתב מכיסו, פתחו, ובהרחיקו אותו מעיניו הפנהו כלפי השמש ואמר:

— ני, עתה צריך לקרוא, מה רוצה שוב הבטלן שלנו.

וקרא את המכתב בקול. וככל שהוסיף לקרוא נעשה קולו מרתת יותר, וכשסיים הניחו בסמוך לו על הספסל ומרוב התרגשות לא יכול להוציא הגה. אחרי רגעים מספר התאושש ואמר:

— פירוש הדברים, שצריך להתחיל שוב מ״בראשית ברא״, לבקש לו פרנסז

חדשה .אבל לא באלף רבתי. הפעם אני מקשרו אל אבוס ריק ויעמוד כך עד שישתחקו פרסותיו. חוצפה של בטלן מבלה עולם!

וציוה לאסור את סוסו (ואת בניו שלח הביתה) ונסע ישר אל היער. כעבור שלוש שעות הגיע שמה. הוא עשה שם את מעשהו בקיצור: ראשית כל גירש את המלמד עם משפחתו. הם ניסו לעמוד על נפשם, ר׳ חיימ׳ל בתחנונים ואשתו בעזות. אך הזקן רקע עליהם ברגלו הרועדת בכוח כזה, עד כי נמלטו כולם בשני קרונות, שהיו עומדים שם מוכנים לטעון עצים. אחר פקד על ה״נאמן״ לרשום את כל העצים, הניצבים והכרותים, הזרדים והשורשים, ולמסור מעתה את כסף מכירתם מדי שבוע בשבוע לידו הוא ולא אחר. ולמנילי אמר, כי מחר ישלח חמשה קרונות גדולים ויעבירו אותו ואת משפחתו עם כל הכלים החפצים, ״בכל מכול כול״, אל העיירה הסמוכה, ושם ישכור לו דירה קטנה, של שלושה חדרים, ושם ישב ויהא מקבל עשרה ר״כ לשבוע להוצאות הבית, ולא יותר. ״השומע אתה? אף פרוטה אחת לא תקבל יותר, ובזה תשלם גם שכר לימוד בשביל הילדים. וקץ לפזרנות ולביזבוז הרכוש שלי, שלי, אתה שומע? אני הוא שעשיתי כל פרוטה ״בזיעה מרה״. ובנך השני, שמאי, הוא יהיה ממונה על הבית ועל פיו ישק כל דבר. הקץ להפקרות! הקץ לטיפשות!״

הגזירה יצאה מלפני השליט ואין להשיב. דברים לא יסכונו, ואין גם מי שידבר. אותה שעה התהלכה נסי המטורפת לפני הבית, פירשה בידיה ובכתה תמרורים על ילדה שנגזל ואיננו. ר׳ קלמן שיצא מן הבית הביט בה בזעם. העגלון עזרו לעלות על הדופנית. ומנילי ישב פנימה בפאת השולחן, ויהי בעיניו לא כאב לאחת עשרה נפש, כי אם כתינוק שסרח ואביו הספיגו מלקות. — —

מאז בא ר׳ מנילי לגור בעיירה עולמו חשך בעדו. הקץ לצדקה, הקץ לתלמוד תורה עם ר׳ חיימ׳ל, הקץ לנסיעות אל הרבי שלוש פעמים בשנה. הדוחק בבית גדול, ותמיד מצוי כאן איזה תובע טרדן הדורש תשלומין. אך ר׳ מנילי לא אבד בטחונו בה׳ ובצדיקו ר׳ דויד׳ל. וכשהיה אצלו בברודי — אחד מאחיו שלח לו בסתר עשרה ר״כ — תינה לפניו בפתקא ובעל פה את צרותיו, אך מעצמו הוסיף:

— גם זו לטובה! אבא כועס עלי ובדין. ראוי אני לייסורים, שבאו עלי ועל ביתי...

הצדיק ניחמו, כשהוא מצל בתנועה אצילית בכפו השקיפה על עיניו המושפלות אל השולחן, בקול רווי דמעות, ואמר:

— ראה, מנילי, עכשיו כמעט שוים אנו. לך אשה חולה ולי אשה חולה. לך אחד עשר ילדים, כן ירבו, ולי עשרה. לך אין פרנסה ולי אין פרנסה. אני נע ונד ואתה נע ונד. לך אב זועם בארץ, ולי, שאבי ז״ל מת בנערותי, אב זועם בשמיים. וטוב חלקך מחלקי, שיש בנשמתך ניצוץ מנחום איש גמזו, ואני איני יכול לקבל את ייסורי באהבה; אבל כשם שאני בטוח באבי שבשמיים שירחם עלי, ככתוב:

"וכאב את בן ירצה", כן בטוח אני, שגם אביך שבארץ יכבוש כעסו וייטיב עמך כבראשונה. אל תתיאש מן הרחמים. אני אתפלל עליך.

ר' מנילי נתרגש מאוד לשמע הדברים האלה וביקש לנשק את ידו השקופה והטהורה של הצדיק האומלל, אך הלה מיהר וניענע ב־ידו השנייה נענוע של סירוב, ור' מנילי אנוס היה להסתפק באנחה שוברת את חצי גיפו.

הוא שב לביתו ובנה והקיף על עצמו בתורה ובתפילה ובהויות של חסידות. היה משכים והולך יום יום אל המקוה, רץ בלי שתיית חמין אל הקלויז ולומד שם שיעור גמרא ומתפלל שם עם מניין שלישי עד שתים עשרה ונשאר עם החסידים המובהקים ונהנה מן ה"תיקון", שאחד החסידים היה נותן לשם איזה "יארצייט", והשמש היה מביא רקיקי כוסמת יבישים, והיו עומדים על רגליהם מסביב לשולחן, לוגמים מעט מן היי"ש, מבקשים "עלייה" למת ומספרים בנעימות מעשיות ו"תורות" והיו שוכחים עולם ומלואו. ובכל יום ראשון בשבת היה בא שליח מאת ר' קלמן, בעגלה או ברכיבה, והיה מביא את עשרת הר"כ ומוס־ם לידי הבחור שמאי, שהיה המוציא והמביא כל עסקי הבית. בכסף הזה צריך היה לכלכל את כל הנפשות במאכל ובמשתה, להלבישם ולהנעילם, להסיק את התנור בחורף, לשלם שכר לימוד בעד הבנים ולהחזיק אשה משרתת־מבשלת, כי אין אם ועקרת בית בריאה. והילדים בגדיהם בלו ונעליהם נקרעו, כי אין מי שישגיח עליהם ויטפל בהם, והיו מתרוצצים ברחובות יחיפים ועזובים לנפשם, כי גם אב משגיח לא היה להם, ואיש לא ידע אם לומדים הם בחדר, אי מבלים את ימיהם בתעלולים. על יד המשרתת היו עוזרות שתי הילדות הגדולות — להרבות את המהומה ואת אי הסדרים, ולא היה מקום נקי בכל הבית. והשכינות היו עוברות ומביטות בעיניים חסודית ובפנים מליאים חמלה על ה"יתומים החיים", אך לא נכנסו אל הבית לעזור במעשה או בעצה, כי פחדו מפני המטורפת. והיא היתה עתה שקיטה מאוד ולא התרחקה מן הבית, אך מסביב לו התהלכה ובדקה ביסודותיו וליד הגדר וחיפשה את הילד. ילדיה הקטנים, שלבם היה גס בה, היו לועגים לה. בייחוד זה שבלידתו נטרפה דעתה, היה בריה פרועה אין לב, מתגרה בה ומרמה אותה ומבשר לה פתאום בקול עשוי: "אמא! הנה מצאתי את הילד!" ואז היתה האשה האומללה נדלקת פתאום וכולה כמחדשת כוחותיה, מיישרת את קומתה ועיניה בוערות, והיא רצה אל בנה בידיים שטוחות; אך כעבור רגע היתה שבה כפופה ורצוצה ונכיאה משהיתה. הנער השובב הזה ידע לחקות פעיית תינוק, והיה משמיע כמה פעמים ביום פעייה בכיינית זו כדי להטעותה. מתחילה היתה זוקפת את אוזניה והולכת אחרי הקול מליאה התעוררות. אך משנתרגלה בקול הכירה את הזיוף ולא נענתה לו עוד. בכל זאת לא חדל גם מתעלול תפל זה. רק הנער הגדול ממנו, זה שנולד אחרי האסון בטחנה, היה יצור אציל לב ועדין פנים והיה מסתכל בעיני חמלה באמו האומללה ומשתדל להצילה מיד אחיו האכזר, אך כוחותיו לא עמדו לו. ר' מנילי, שהרגיש לפעמים

במה שנעשה בביתו והצטער, לא יכול לעשות כלום, ועל כן היה ממהר להסתלק מן הבית, וכששב היה רק מחליק כזר את ראשיהם של הילדים מתוך רצון להשקיטם, אך השפעתו היתה כאין וכאפס, והם היו מקבלים את לטיפותיו בצחוק ובאי רצון, ולא אחת שלחו לו לשון מאחריו. וכשראה אחד הבנים הגדולים היה רודף אחרי הנער בוזה אביו ומכה אותו מכות רצח, אז היתה קמה בבית מהומה כזו, שר׳ מנילי לא מצא טוב לפניו, אלא להימלט על נפשו שנית אל הקלויז.

המצב הזה ארך כשנתיים. שערותיו של ר׳ מנילי הלבינו, ובגבנוני לחייו פרח אודם חולני. בגדי השבת נשתחקו והעטרה על הטלית הצהיבה ונתקלפה. רק שניים ממלבושין נשארו בכבודם הראשון : אדרת הצובל היקרה ושטריימיל הנמיות המפואר. ובלכתו בשבת אל הקלויז היתה רחמנות לראות מתחת לאדרת זו את שולי מכנסיו המהוהים ואת נעליו המרופטות והמלוכלכות.

לא נאריך בתיאור מחזות התוגה האלה. בשנה השלישית לשבת ר׳ מנילי בעניות בתוך העיירה, ראה ר׳ קלמן הישיש בחלומו את אשתו המנוחה, והיא, שהיתה בחייה אשה נכנעת ועושה רצון בעלה, הוכיחה אותו קשות על התאכזרו אל בנם התמים והישר, אל מנילי, ולפני הסתלקה אמרה לו, שבאם לא יבטיחנה להיטיב עמו, תשתדל לפני כיסא הכבוד שיתמו לו מיד את מידת חייו עלי אדמות.

החלום הזה הבעית את ר׳ קלמן, שעוד חפץ חיים, ובהקיצו בבוקר היה רע לו ונאנח אנחות גדולות. מיהרה אליו בתו והשקתה אותו חלב חם ותכסהו בשמיכה נוספת, ובכל זאת רעד בכל גופו ושכב במיטה עד הצהריים. בבית היה גדול הפחד והעצב והתיעצו אם לקרוא לרופא. אך בצהריים קם מאושש ויצא אל החצר, והיה מהלך ומדבר אל נפשו וחושב מחשבות מה לעשות למנילי, אחרי אשר ייסרו קשה במשך שנתיים ימים ויותר.

ועודו הולך וחוזר בחצר, והעבדים כולם מזדרזים ומתכשרים בעבודתם תחת עינו הצופייה, ראה והנה בדרך אל האחוזה עולה יהודי ארך רגליים, וכנפות קפוטתו הירוקה תקועות לו באזורו, והוא פוסע ומוחה בשרוולו את הזיעה מעל מצחו מדבר אל עצמו, ונראה כי דבר גדול ונכבד הוא נושא עמו.

בוניפאצי מארקובסקי ושלשה יהודים במרכבה אחת

למחרת ליל הנדודים ירד הגלח בוניפאצי מעליית משכבו אל חדר משכיתו, ותחת עיניו המאודמות היו תלויים כשני כיסים כחלחלים. הוא ישב אל שולחנו, סילק הצידה בזהירות את ספרו של אוגוסטינוס הקדוש, טבל את עטו הכבד וכתב על פתקא מלים אחדות. צילצל בפעמון, וכשנכנס הלאקיי פראנצ׳ישק נתן על ידו את פתקת הפיטורים למוסרה מיד לפקיד האורוה. צילצל שנית וציוה לטבח להביא לו את הקהוה עם השאמפאניה והרבה הרבה כעכי חמאה. אחרי אכלו ואחרי שתותו

התרוח בכורסתו ועישן סיגרה הואנית, צילצל בשלישית יציוה לפראנצ׳ישק לרכוב העירה ולהביא תיכף את ה״פאקטור״ (הסרסור) היהודי הארוך.

הלאקיי עמד והמתין לעוד איזה דבר.

— כן, פראנצ׳ישק. אין דבר, תכניסו הנה, אל חדרי.

וכעבור חצי שעה, היה ר׳ אהרון צווילינג בחדר משכיתו של היגומושץ. ור׳ אהרון, שהיה רגיל בבתי פריצים, וביניהם גם גראפים, אף כי לא הצליח בעסקיו, לא יכול למשול פה ברוחו ולכפות על עצמו את מראה הפנים השליו, התרבותי, כאשר הסכין לעשות. הוא ישב ישיבה מרחפת על פאת הכיסא המרופד ועיניו שוטטו בלי הרף על פני החדר הערוך בכל יקר, אף גם הו־מו, שלא מרצון בעלים, אל ציורי הסיפון. ארון הספרים הדריכו מנוחה, ואף על פי שריכז את כל תפיסתו לקלוט את דברי הגלח, היה שומע אותם רק מתוך פיזור נפש ולמקוטעים. ועם כל השמחה, שמילאה באמת את כל בתי נפשו׳ כששמע שהגלח רוצה למכור את אחוזתו תיכף ומיד, וראה כבר בעיני רוחו את הסכום, שיגיע לידו מעסק זה — היה עוד נבוך ומטושטש ולא יכול למצוא את המליצה הנכונה לענות את הגלח. לשונו היתה עמוסה בפיו, ומה שהשמיע היה עלוב ולא בעתו.

אך כשיצא אל הגן היה העולם משחק ומרקד לפניו. המדשאות הגדולות, האילנות המגוזמים בצורות שונות, השיחים הפורחים, הקונטוסים הצבועים, גולות הזכוכית הססגוניות בתוך ערוגות הפרחים, סוכות העץ המגולפות והמוצלות בחבלבלים עדינים, מזרקות המים המקלחות סילונות ומטרות, ספסלי השיש המל־בינים בחמה, ועל הכול הארמון עצמו הגדול והנישא, אך הבנוי בסגנון קל ומלא חן, כאילו הוא ניתן להתרומם ולהיעתק בידיים. ומעבר לגן הארמון, במרחק חמישים צעד, השתרעה חצר המשק על בנייניה החדשים והנקיים, ומשם הגיעה המולה קלה, מליאת חיים ורעננות: צילצול אפסרים יקירקור צופות והמית יונים — הכול היה שם כרוחש והוגה ברכה לעצמו. נראתה שורה ארוכה של פתחים פתוחים ברפת לבינים אדומה ונמוכה עם ארובות אויר׳ והיא ריקה, כי הפרות יצאו למרעה. על מוט ארוך היו רכובים כתריסר אוכפים יקרים. בתוך גדרת של רשת ברזל עמדה איילת יער עמידה מוקסמת וצפתה מול האנשים ההולכים לקראתה. הגלח הלך לימינו של ר׳ אהרון, והכלב הארוך ודק הבשר מצבע הענבר בעקבותיו, ובלכתו על האדמה נראה היגומושץ כל כך נמוך ולא חשוב, לא כבעת שבתו במרכבת הכבוד או גם בכורסה שבחדרו. אף בגדיו היו מקומטים, ואחד ממכנסיו נתחפת קצת למעלה מן הנעל, ואוזן הנעל הכחולה היתה בולטת. ר׳ אהרון כבר לבו גס בגלח, כאילו אין זה עוד בעל האחוזה, וגלגל מוחו היה חוזר ומחפש את הקונה, אשר יוכל למהר ולגמור את העסק, בטרם יתחרט הגלח — שהרי מעשה טירוף יש כאן, בזה אין כל ספק — ולכך נחוץ שיהא קונה בעל מזומנים... ובחפשו כך ניצנץ במוחו השם קלמן חקר. נחשול של שמחה עבר־ו. כן, הוא ולא אחר!

יהודי זקן זה הוא "מצופה זהב" וכאילו נוצר לכך. רעיון זה השיב לר' אהרון בבת אחת את כל חשיבותו. וכשנפרד ממנו היגומושץ על סף השער ושאלו בדאגה קלה:

— ובכן, אהרוניה, יש לו עין על איזה קונה הגון?

ענה ר' אהרון במתינות:

— בכל אופן, יגומושץ, אין הדבר רחוק מן המציאות, — והצטחק במידת הנימוס הדרושה — ויתברר בהחלט במשך מעת לעת, לכל המאוחר.

— אפשר להביא את הקונה ישר אל האחוזה. אני תמיד בבית.

— ברשותך, יגומושץ.

ובצהרי אותו יום בא ר' אהרון, כמסופר, אל אחוזתו של ר' קלמן חקר.

הזקן קיבלו ברצינות מרובה ובפנים מעונים. היה בהם איזה רוך לא רגיל, כאדם שסבל כמה ימים מחולי מעיים. ר' אהרון החליק את זקנו ואמר, שהפעם יש לו להציע עסק חשוב בתכלית החשיבות. ואז הכניסו ר' קלמן אל המרפסת הגדולה, ישב עמו על הספסל החשוף ותבע ממנו בקריצת עין את ההצעה. כשכילה ר' אהרון את דבריו אל הזקן, שישב כל הזמן וידיו נתונות זו בשרוול זו, ענה הלז:

— מה יש לדבר? צריך לנסוע ולראות.

וציוה לאסור הפעם את המרכבה החדשה לשני סוסים. אחרי שר' אהרון שתה בחדר המבשלות שלוש כוסות חלב צונן, ישבו שניהם במרכבה ונסעו אל האחוזה הסמוכה לקחת את הבן הבכור, ומשם נסעו שלושתם אל העיירה ואל אחוזתו של הגלח בוניפאצי מארקובסקי.

ועוד באותו יום לפנות ערב, כשהעדר שב מן המרעה והתינוקות מבית רבן, ראתה העיירה את מרכבת הכבוד הגבוהה, המרווחה והרתימה לשני צמדי סוסים, עוברת כדרכה, כמרחפת דרך סיור אגדי, ובתוכה יושבים: הגלח באמצע, מימינו יהודי קטן, מקומט, זקן מופלג, המנענע ראשו כמנמנם, ומשמאלו יהודי אחר בעל צורה, גזוז זקן ובריא פנים, ועל מושב הדוכן, לצד הרכב הפרוף והזקוף, יושב־עומד, כמרחף באויר, ר' אהרון צוילינג, הסרסור הידוע, הלץ והשלומיאל, והוא יורה מבטים לכל הצדדים כתובע: ראו, קבצנים, עד היכן יכול יהודי חרוץ להגיע, אל הנוטאריון אנו נוסעים. קנאו, קנאו!

ועוד באותו ערב, אחרי תפילת מעריב, נשארו אברכים אחדים בקלויז ופירשו לכל פרטיו ודיקדוקיו את החוזה, שנכתב ונחתם היום אצל הנוטאריון בדבר אחוזתו של הגלח בוניפאצי מארקובסקי, שנמכרה לצמיתות לקלמן חקר בשביל בנו מנילי (מניין להם כל הפרטים? אוזניים לכותל — ואהרון צוילינג אינו יכול לשמור סוד). במשך ארבעה שבועות מיום חתימת החוזה על הגלח לפנות את האחוזה מכול וכול. כל הבניינים והגן והשדות וחלק גדול מן המשק החי וכל כלי העבודה, חוץ מן מטלטלים שבארמון פנימה, עוברים לרשותו הגמורה של ר' קלמן בשביל בנו,

החל ביום א׳ של השבוע הבא. המוכר מניח לעצמו רק חלק של המשק החי והכלים (לפי רשימה מיוחדת) ואת כל הרהיטים, שעליו להסיעם מכאן במשך ארבעת השבועות הנקובים. החל ביום א׳ של השבוע הבא יבוא בנו של הקונה עם משפחתו לגור בארמון — במחצית אשר מצד מזרח, הפונה אל השער — והמוכר יישאר במחצית השנית עד תום ארבעת השבועות הנ״ל. במשך ארבעת השבועות האלה הרשות הגמורה בידי הקונה להשתמש בכל הנכסים הנדים ושאינם־נדים, העוברים לרשותו כרצונו, הוא בעצמו או שליחו כמותו, ואין למוכר להפריעו בכל מה שהוא בא לעשות, הן לבנות והן להרוס, הן להוסיף והן לגרוע. כמו כן אין לקונה, או למיופה כוחו, במשך הזמן הזה לבוא בלי רשות מפורשת אל כל המקומות בחצר — ומחצית הארמון מצד מערב כלולה בתוכם — המסומנים על פני התרשים הרצוף לחוזים בצלבים אדומים. המקומות האלה הם רשותו הפרטית של המוכר עד תום מועד ארבעת השבועות הנ״ל. מחיר כל הרכוש הנמכר כיום הוא 50 אלף ר״כ, שהסכום הזה משתלם למוכר במזומנים, חציו עם חתימת החוזה, וחציו עם פינוי האחוזה על ידי המוכר למועד הקבוע. ובאם יואיל המוכר, כתום המועד הקבוע, להשאיר בידי הקונה גם את האינונטאר החי והדומם המפורט ברשימה המצורפת (חוץ מן המטלטלים שבארמון פנימה) במלואו — על הקונה להוסיף על התשלום בסכום 25 אלפים ר״כ עוד 7 אלפים ר״כ במזומנים, ובזה תקום כל האחוזה וכל אשר בה (חוץ מן המטלטלים וכו׳) למקנה לצמיתות לקונה קלמן חקר, בשביל בנו מנילי חקר. ולראייה באו על החתום וכו׳ וכו׳.

הדבר קם ונהיה איפוא: הגלח בוניפאצי מארקובסקי, זה שהשקיע במשך עשרים ושתיים שנה מדי שנה בשנה סך חמשת אלפים ר״כ באחוזה להגדילה ולהאדירה, אחוזה זו שרגל אשה ויהודי לא רמסה חצירה מיום בואו לשבת בה, מכר עתה את כל רכושו ליהודי פשוט, לר׳ קלמן חקר, הזקן הכילי והממורטט, ובעוד ימים אחדים יבוא הנה בנו של יהודי ממורטט זה, ר׳ מנילי החסיד, עם כל הכבודה שברגליו, זו משפחתו הגדולה, ועם אשתו המטורפת ועם מלמד מיוחד בעל משפחה (הכול ידוע בעיירה!) ויהא עושה בה כאדם העושה בתוך שלו. אי־אי־אי, גדולים מעשי אלהינו! מי מילל ומי פילל? וכל זה עשה השלומיאל הכזבן הזה, ר׳ אהרון צוילינג, בחלקת לשונו ובחריפות שינונו. הו, ר׳ אהרון זה — מעתה יש לנהוג בו כבוד ודרך ארץ, שאם נבוא חשבון נראה — חכו מעט — כמה דמי סרסרות יקבל מעסק זה? מחיר האחוזה הוא 50 אלף ר״כ, ואם ימכרו לר׳ קלמן גם ״שאר הירקות״ — עוד 5 אלפים, נגיד שהוא מקבל, כנהוג על פי דין, רק 5 למאה, יוצא לך 2500, או עוד 250. ועתה לך ודבר עמו! הרי תצטרך להסיר מפניו את הכובע. אתם משערים לכם את היהירות שתיכנס בו? כבר היום בשבתו על דוכן המרכבה היה כתיש שנעשה לראש הקהל.

— אבל הוא ניבא וידע מה ניבא. זוכרים אתם? ״אפשר שנתפלל עוד בארמון

הגלח במניין". הרי שמעתם שבביתו של ר' מנילי יש "ספר תורה", ובודאי יעשה שם "מניין". כי למה לא יעשה "מניין"? בני הבית בלבד, חושבני, יצטרפו למניין. ואם יחסר אחד או שניים — ימצא מי שילך שמה אפילו חצי תחום שבת. אתם משערים לכם את הקידוש ואת הכיבוד שיהיו שם! אף על פי, בודאי שמעתם, שאשתו מעורבת בדעת, ר"ל. אי־אי־אי, יהודי יקר כזה, חסיד נלהב כזה, בן תורה ובן גבירים, ובאה עליו פורענות כזו!

— הוא כבר קנה בית.

— מי, ר' מנילי?

— גולם! למה למנילי בית כשיש לו ארמון! כונתי לר' אהרון.

— ביתו של מי?

— יש אומרים — ביתו של המוכסן, ויש אומרים — ביתו של הקצב, ויש אומרים — ביתו של שוינינסקי "מכה החזירים".

— מה שהוא יכול! להקריב כותל בכותל... אומרים שחקר הזקן הבטיחו לקנות לו שטריימיל יקר, נוסף על דמי הסרסרות.

— אולי גם שרשרת זהב ויעשהו חתן לנכדתו?

— עפר לפיך, לץ שכמותך!

— יש לו אחד עשר בנים.

— למי? לר' אהרון?

— בהמה! לר' מנילי. אי, הוא חסיד בוער! נוסע שלוש פעמים בשנה לר' דויד'ל.

— מצא לו צדיק!

— מה בכך? כלום אין ר' דויד'ל מזרע הריז'יני? אומרים דוקא שהוא בעל מופת.

— כן ואשתו שוכבת זו השנה העשירית בשיתוק איברים, ר"ל. טפו!

— עם הארץ! אין יורקין על "רבנית".

— הסו, שכחנו לגמרי! ומה יעשה הגלח?

— יתגייר!

— ישא את אלטה לאה התרנגולנית.

— יסע לפריז.

— ירקד שם עם "נפקות".

— נפקא מינה, יהי כפרתם של ישראל.

— שמא תציע לו לעשות עמך שותפות בעסק הסמרטוטים?

— שמע, צריך לנסות לגשת שמה. הואיל והותרה הכניסה — ניכנס. מה נפשך, אפשר שנרויח אילו אגורות.

— אומרים שהוא שב מן הנוטאריון וסגר את עצמו בדירתו.

— מה שייך סגר? נדפוק על הדלת עד שיפתח.
— שכחת שיש לו כלבים.
— רק כלב אחד שאינו נובח כלל.
— אומרים, שיש לו חדר מלא כלי זין.
— גלח וכלי זין? לא מתקבל על הדעת.
— ני, צריך ללכת הביתה. יהיה לי כבר "סוף שחור" מן הפלונית שלי.
— מתחיל יורד גשם.
— על שדותיו של ר׳ מנילי.
— אה, ריח חדש לגשם.
— ישלח לו אלהים את הברכה!
— מטל השמיים ומשמני הארץ!

ר׳ מנלי ובני ביתו באים וכובשים להם את האחוזה

בשלושה קרונות גדולים בא ר׳ מנילי וביתו בעשר שע״ת בבוקר אל האחוזה, כולם עמוסים רהיטים, כלים, מצעות, ארון קודש ואנשים, נשים וטף. בין הבאים היה שוב ר׳ חיימ׳ל רוח השדה ובנות ביתו. אך הגיעה לר׳ חיימ׳ל השמועה על קניית האחוזה, מיהר אל ר׳ מנילי והוסכם ביניהם, שגם הוא ילך עמהם לגור שם.

כשהגיעו הקרונות בגניחה וחריקה אל השער, עמדו בשורה זה אחר זה. במרחק מה מאחריהם הלכו אילו נערים מנערי החדר, שנתחמקו מתלמודם לספק את סקרנותם. בנו הבכור של ר׳ מנילי, נטע, זה שנתחנך בשנים האחרונות באחוזת זקינו, קפץ מעל הקרון הראשון (והוא לבוש קצרים, בתי שוקיים ברגליו, ומגלב בידו) ודפק על שער הברזל. בא הלאקיי הזקן, פראנצ׳ישק, הציץ מבעד לסככה, פתח את השער ומסר מתוך שתיקה את המפתח לידי הבחור. הקרונות נכנסו זה אחר זה. לבות כל היושבים עליהם — חוץ, אפשר, מלבה של המטורפת — נקפו בחרדה. חצר הארמון היתה דוממת לגמרי. לא נראה בה לא אדם, לא בהמה, לא עוף. אפילו כלב לא חרץ לבאים את לשונו. הארמון היה מבהיק בחמה, וחצר המשק היתה מוטלת במורד קצת כעזובה, או כמכושפה. על הכיכר הישרה, הזרועה כולה חצץ דק ונקי, לפני שער הארמון, היו נעוצים מקלות צבועים אחדים: סימני תחומו של הגלח, עד שיצא מכאן לגמרי. איש מן היושבים על גבי מטען הקרונות לא העז לרדת, אף לא להניע איבר. אך הבחור נטע ניגש אל סוסי הקרון הראשון, טפח להם על לחייהם מזה ומזה, ומשם פקד לנוסעים שירדו. הראשון קפץ על הארץ ר׳ חיימ׳ל, ה"בקישה" הארוכה נאחזה באופן העגלה. וכמעט נפל. אך קפץ קפיצות אחדות ועמד על רגליו. הוא חיכך ידיו זו בזו ונשא עיניו אל ר׳ מנילי:

— ני, ר׳ מנילי, צריך שירד ויברך "שהחיינו". מלכה, מה את יושבת? איזו מלכות כאן! עין לא ראתה!

ואז התחילו כל בני הבית גולשים ויורדים זה אחר זה, מתחילה הגדולים, אחר הקטנים וקטני הקטנים. אחרונה ירדה המטורפת בעזרתה של מלכה, אשת המלמד. היא לא הביטה על סביבה, כי אם התחילה מיד מחפשת תחת הקרונות ולא התרחקה מהם. מוטילי הבן הפוחז מיהר אליה, אחזה בשפת שמלתה ומשכה לאמצע הכיכר.

בשער הבית הופיע שוב הלאקיי הזקן, ופניו הקמוטים בין שתי פאות הזקן חיורים מאוד. הוא עמד בזקיפת קומה ובנימוס ובעיניו ניצנץ משהו דומה לדמעה. הוא חיכה עד כי יעלו הבאים במעלות האחדות אל מבוא הארמון. ראשון עלה נטע. פראנצ׳ישק הראה לו את הכניסה והצביע לצד מזרח של הבית:

— בבקשה!

שאר הבאים התחילו עולים אף הם בשורה ארוכה: בראש ר׳ מנילי, אחריו המלמד, אחריו אשתו ושתי בנותיו (הן הובילו את גסי המטורפת), אחריהן בנותיו ובניו של ר׳ מנילי, הגדולים עם הקטנים. כעבור רגעים אחדים יצאה המטורפת לבדה והתחילה מחפשת שוב בין הקרונות ותחתיהם — צחוק לעגלונים. אחר יצא נטע בחיפזון ואחריו עוד שניים מאחיו והתחיל מפקד לעגלונים שיפרקו את המשא. העבודה התחילה ובחצר קמה תנועה. מיד מילאו את הכיכר רהיטים וכלים וחבילות, קש ונײרות וסחבות. לסוסים ניתן מספוא בשקים והם זוררו והטילו מים וגללים. אחת הסוסות זקפה פתאום את אוזניה וצהלה. מן האורוה שבחצר המשק ענתה צהלה קולנית: צהלתו של הסוס הערבי או האנגלי. צהלה זו הבעיתה את כל הבאים ועמדו רגע לראות אם אין מישהו בא. מצד הארמון, שנכנסו שמה הבעלים החדשים, נפתח חלון ברעש ור׳ חיים׳ל הוציא את ראשו לגרוף את חוטמו בתרועה גדולה. קולה של מלכה היה הולך כבר ומהדהד בחדרים הגדולים. המטורפת ישבה על אבן בפאת ערוגה והביטה נכחה בתמהון עצב. שני ילדים התרחקו ועמדו מתבוננים בעד משוכת הרשת אל חצר המשק.

— היכן הוא? — שאל שמאי את נטע

— נסע ב״רביעייה״, — ענה נטע בלי רצון — אין זה עסקך, אתה השגח שלא ישברו את כרעי הרהיטים.

מחצר המשק עלה ובא הסוכן הפולני, לבוש מעיל עור מבהיק ובתי שוקיים גבוהים ומצוחצחים, הביט אל הבאים ואל מעשיהם, ניענע בראשו, עבר ליד הקרונות ובין החפצים המפוזרים, פעם ופעמיים, אחר שב אל חצירו.

היה מצב רוח קשה. דבר מה זר וגדול הכביד על הלב. התנועות היו רתוקות. אילו היה הוא לפחות כאן. אבל הוא נסע; מי יודע מה יעשה כשיחזור! כולם ראו את עצמם כמבלעים איזה דבר, שהיה נתון עד עתה בתוך שלטון של קסמים. האם לא יינזקו, חלילה?

אך הנה הורידו בזהירות את ארון הקודש הקטן. ר׳ מנילי ור׳ חיים׳ל מיהרו

החוצה והחזיקו בקרנותיו, אך בעיקר נשאוהו הבנים, הרימוהו על המעלות והכניסוהו בלב פועם פנימה אל החדר הראשון. ועתה הוקל קצת ללב. עתה כאילו ניתן מגן לכולם.

הנער עדין הפנים הלך והקיף את הבית עד התחום המסומן במקלות כמחפש איזה דבר: האין כאן כל פסל קדוש, כל צלב? וכשלא מצא כלום, הונח גם לו. בלבו היתה כל הבוקר מועקה עד להתפלץ.

לאט לאט הכניסו את החפצים כולם. אשת המלמד יצאה, אחזה ביד נסי והכניסתה בדברי פיתוי הביתה. קראו גם לילדים. הקרונות הפכו פניהם ונסעו אף הם, ורק עקבות מי רגליהם וגלליהם של הסוסים נשארו, וכן גם חריצי האופנים בחצץ. התגולל גם מעט קש מפוזר וקרעי חבלים.

וכשחזר בצהריים הגלח בוניפאצי מארקובסקי במרכבתו, ראה חבל ארוך מתוח בגן מעץ אל עץ ועליו כבסים מתייבשים, גדולים וקטנים מכל הצבעים. על המעלה העליונה, מצד ימין, עומד מיחם לא נקי ועשן עולה מארובתו. פראנציישק מיהר לקראתו ופתח את המרכבה. הגלח האפיל בגבותיו על עיניו. ירד לאטו, ציוה לרכב להכניס את הסוסים והמרכבה לחצר, ובעצמו עלה לפני המשרת במעלות ונבלע לתוך הבית.

למחר בבוקר התחילה ההמולה בחצר האחוזה. הבן הבכור, נטע, הביא כמה שכירים מן האיכרים, ורץ עמהם ממקום למקום והראה להם את העבודה אשר עליהם לעבוד. הילדים מילאו את כל פינות הגן והחצר, מחוץ לתחום המסומן, הפריחו את פאותיהם וציציותיהם, קפצו וקראו זה לזה בקול בלשונם. אחד טיפס ועלה על עץ ערמון והיה קורא מבין הענפים קוקו. המיחם עמד שוב על המעלה והעלה עשן, מבפנים נשמע קישקוש של כלים. אחר יצאה המשרתת פרועת השיער, הניחה על החצץ הנקי ליד המשאבה כמה סירים ומחבות ואלפסים, תלתה את עצמה על ברכיה והתחילה משפשפתם בחצץ בכוח ובנענוע כל גופה המסורבל. אחד השכירים טילטל בדלי מים אל הבית פנימה, טילטל בלי סוף והרטיב את כל המעלות. מן החלון הפתוח בקע ניגון תלמודו של ר׳ מנילי, וקולו הדק של המלמד מתערב ועולה עמו. הנער עדין הפנים התהלך לנפשו בין הערוגות והעצים, עד החממה הגיע, התבונן סביביו, למטה ולמעלה, ובידו ספר קטן ואצבעו תחובה בין דפיו — בודאי ״יוסיפון״ או ״בחינות עולם״. מלכה, אשת המלמד, כבר היתה פעמים אחדות בחצר המשק והביאה משם: ביצים שנמצאו בלול התרנגולות, חלב וירקות. גם אחת מבנותיה הלכה שמה לבדה, אך שבה כעבור רגעים מספר בצריחה ובבהלה: ה״פריץ״ ביקש לחבקה. אך היא נמלטה מידו, הוא רק צבטה בזרועה; והיא חפתה את השרוול הצר והראתה את הסימן הכחול. האם גערה בה וציותה עליה שלא תצא מן הבית. נסי היתה מתהלכת ליד הארמון עטופה בסודר גדול שנגרר לארץ מכווצה ורועדת, כאילו חורף עתה. היא חיפשה ותרה בעיניה

הבוערות־העצובות, עברה פעם גם את מקלות הציונים, אך הבן עדין הפנים מיהר אליה, אחז בידה והחזירה משם.

— שם, אסור, אמא, יש כלב... — שידל אותה. והיא הלכה אחריו, עד שהושיבה על המעלות.

בשעה עשר הקיש פראנצישק על דלת חדר התורה של ר׳ מגילי, וכשנקרא להיכנס, מסר בקשה בשם היגומושץ להמעיט מעט את הרעש.

— תיכף ומיד, אדון! — קפץ ר׳ חיימ׳ל רוח השדה כנגדו, אחר נפנה והתחיל מצעק בעד החלון, שישקטו שם. לקול הקורא בא נטע ושאל מה קרה. כששמע מה העניין, פנה משם ורטן:

— משונה, כיצד אפשר לנהל משק בלי רעש! — והלך לו.

בעוד חצי שעה עמדה המרכבה עם ארבעת הסוסים לפני שער הארמון. הגלח יצא בלויית הלאקיי. לא הביט ימין ושמאל. היה בו משהו של ״רבי״ להבדיל. עלה ויצא מן החצר. בצהריים באו אנשים שונים, בני ברית ושאינם בני ברית, התהלכו עם הסוכן לבוש מעיל העור בחצר המשק, אחרי כן הביאו עגלות וסבלים, והוציאו מתוך החצר כמה דברים מן המשק החי והדומם. הגלח חזר כעבור שעתיים, הקיף במרכבה את הגן ויצא שוב את השער. הנער שישב על האילן הכריז, שהוא נוסע לצד שדות החיטה, הוא רואה את המרכבה נוסעת שמה.

אחרי הצהריים בא פרלמוטר, האקנום, שנשלח הנה על ידי ר׳ קלמן לנהל את עבודת האחוזה. הוא נכנס ראשית כל אל האורוה, בחר לו סוס, ציוה לחובשו, עלה עליו והתחיל דוהר בחצר ובגן בין המדשאות, דהור ושוב. ואחר יצא גם מן השער, עבר כברת דרך, העלה אבק ושב מלוהט פנים, ירד בקפיצה, טפח לו לסוס על פיו ועל צוארו וכל פניו חייכו משביעת רצון.

— אתה כבר בחרת לך סוס? — אמר אל נטע — בחר לך אחד. גם בין אלה ש ל נ ו ישנם אחדים מצוינים. איזו הזנה! איזה ניקיון! חוששני, שכעבור חודש לא יכירו אותם. ראית רתמות:

נטע עמד רגע ועיפעף בעיניו, אחר אמר:

— צריך יהיה לשלוח שני סוסים לשני הדודים רפאל ומיכל — הם אוהבים סוס נאה וישמחו על המתנה. מתי נתחיל בעבודה בשדה?

— היום אני רוצה לראות מה יש כאן. אדבר עם הפועלים, אעבור בשדות ואראה מה יש לעשות. הזקן ציוה לזרוע את אדמות הבור תלתן. יש לקוות, שלזרע התלתן יהיה מחיר השנה. מה שלום אבא?

— אבא? לומד עם ר׳ חיימ׳ל. — ענה הבחור וניענע בידו — הנח לו! אני אהיה כאן בעל הבית.

עודם עומדים ומדברים בא שנית הגלח. הם הפסיקו שיחתם והביטו. הפעם ירד ועלה לדירתו.

— עת ארוחת הצהריים אצלו, — קרץ עין האקונום.

— הוא אינו משמיע הגה, כאילו מילא פיו מים, — העיר נטע — כנראה איננו מלא שמחה כלל מזה שאנחנו נמצאים כאן ברשותו. הוא כבר שלח לבקש בבוקר שלא יהיה רעש. יחכה עוד יום יומיים וישמע קולות כאלה, שלא שמע כמותם מימיו.

— מתי הוא מפנה את המקום ?

— לפי החוזה, בעוד שלושה שבועות וחצי. כמדומה, שאנו נוציא אותו מפה קודם הזמן.

— איזה הון משוקע כאן ! הכול חדש וחזק ומובחר ומכוון לתכלית. ראית את לשכת הכלים באורוה ? הפרות עומדות על רצפת ביטון. ישנן שמיכות בשביל הפרות. האבוסים עשויים אבץ. צינורות הסקה מתוחים בכול.

פתאום נשמעה שריקת חירחור ממושכה. המסיחים נפנו נבהלים קצת; הנער הפוחז רץ על־פני הכיכר ובפיו גרגרת עוף טרייה, והוא נופח בה בכל כוחו ומנענעה באויר. נטע רץ אליו, תפסו מאחור בשתי זרועותיו ולחצן בחזקה, הוציא מפיו את הגרגרת וטפח בה פעמים אחדות על פניו. כשהרפה ממנו, בעט בו הנער מאחריו וברח. האקונום עמד ועיניו נשואות אל הדיוטה השנית של הארמון. דירתו של הגלח היתה שקועה בדממה, הוילאות היו מורדים.

המטורפת ישבה על אבן ושרה קינה חשאית. המבשלת יצאה וקראה לכל הילדים, ילד ילד בשמו, להיכנס לשתות תה. קולה הידהד זרות בכל החצר. גם האקונום נכנס.

מיום ליום הלך הרעש בחצר האחוזה הלוך ורב. ר׳ חיימ׳ל רוח השדה התרוצץ והיה בכל מקום. הוא גם חלק עצות לנטע ולאקונום. ר׳ מנילי עצמו טייל במשעולים בירמולקה החדשה וציציותיו מטפחות על מכנסיו הקצרים המקושרים על ברכיו ופיזם לנפשו ״תנועה״ חסידית. אשת ר׳ חיימ׳ל נכנסה לתוך תפקידה והתקוטטה בקולי קולות עם בנותיה ועם בני ר׳ מנילי. הבנים השתובבו ולא רצו ללמוד. הבנות צווחו מחמת תעלוליהם של אחיהן. נסי היתה מהלכת כצל כפוף בין האנשים והבניינים, אך נזהרה שלא להתרחק יותר מדי מן הבית. קונים באו, נשאו ונתנו עם הסוכן והוציאו בהמות, עופות וחפצים. עגלות וקרונות נכנסו לחצר ריקים ויצאו מליאים. עניים, גבאי צדקה, סרסורים היו יוצאים ונכנסים בלי הרף. רק ר׳ אהרון לא הראה את פניו. האקונום כבר החזיק ברסן העבודה ודהר כל היום על סוסו. נטע דהר אחריו על סוסו הוא. בחצר המשק וגם בגן כבר התגוללו אילו אופנים שבורים, חלקי מכונה, שקים ריקים. הלבנים על החבל נתרבו. מחדר המבשלות נשמע קול קופיץ וצויחת טיגון וריחות חריפים ומגרים מילאו את האויר. הפועלים החדשים התרבו מיום ליום. בוניפאצי מארקובסקי היה מבלה רוב שעות היום במרכבה (הימים היו

יפים, בלי רוחות ובלי גשמים). לפעמים היה מחזיק בידיו ספר פתוח וקורא בו אגב נסיעה. שב, הקיף את הארמון, יצא שוב סייר את השדות, ושב שנית אל הארמון. אך אל חצר המשק לא סר אף פעם אחת. בימים אלה ראוהו עובר ושב בעיירה. לא שמר עוד עתים כבראשונה.

— מסכן! כמשולח מקינו, — אמרה בבית הבת הבוגרת.

— מי הכריחו למכור את האחוזה? — הצדיקה האם את הדין על הגלח.

— אחזו הטירוף, כך דרכם, — הסביר האב.

— הלואי שלא יזיק לו לר׳ מנילי, — התפלל השכן.

— יהודי כשר.

— בעל צדקה גדול. עניים אינם פוסקים מביתו.

— החצר מלאה יהודים. משקים להם חלב חמוץ כמה שהם יכולים לשתות.

— ריוח והצלה יעמוד עכשיו לקהילה. אולי יתקן את בית המרחץ.

— בשבת תהיה שם חנוכת הבית.

— יש לו ספר תורה. יהיה מניין.

— כל הקהל מתכונן ללכת שמה.

— נלך גם אנו. מימי לא הייתי שם.

— כדאי, יש מה לראות.

— או, לא עוד כבימי הגלח.

— הם ידלדלו, אם ירצה השם, הכול. יהודים!

— אמת, ר׳ מנילי הוא בטלן, במחילה.

— מספרים, שאכל כבר הרבה מכספו של הזקן.

— לומד תורה, תענוג לשמוע.

— הולך בכל בוקר אל המקוה.

— מחזיק מלמד מיוחד בשביל עצמו.

— שמעתם שם? רוח השדה. ראש פורח באויר.

— חסיד הוסיאטיני, אך, כנראה, עלוקה טובה.

— יושב עם משפחתו על ראשו של ר׳ מנילי

— התבואה בשדות — עין לא ראתה. תהיה שנת ברכה.

— בר מזל הוא קלמן חקר. כל מה שנפל לידו — נהפך לזהב.

— אבל המטורפת, ר״ל. אומרים שהיא מחפשת ילד.

— הטירוף בא לה משריפה.

— לא, מלידה קשה.

— לא, מברק שפגע בביתם ביער.

— היא ילדה פעמיים בטירופה.

— רחמנות על ר׳ מנילי.

— הלואי שיצא מן העניין בשלום. הגלח מסתובב כל הימים כזומם מזימות.
— אהרון צוילינג אומר, שהוא יוצא מדעתו מרוב חרטה.
— אה, לגור עם גלח בכפיפה אחת!...

הגלח טורף נפשו באפו ור' מגילי ניצל ממות

מיד אחרי מכירת האחוזה, עוד טרם יבוא ר' מנילי וביתו לגור בארמון, תקפה את בוניפאצי מארקובסקי עצבות גדולה. כארס חם פיעפעה העצבות והכבידה בכל בתי נפשו ולא מצא לו מנוחה. כמה שאימץ את רוחו ושיוה לעיניו את בניין בית הכניסה בכפר ואת עדתו הקטנה והנאמנה, לא יכול לגרש מנגד עיניו את מראה הדילדול והחורבן של אחוזתו האהובה. וכשבאו היהודים ומילאו את החצר והארמון המונם ושאונם — מלאה הסאה.

משמן בשרו נרזה במידה ניכרת, עד שניטלה מתחת לסנטרו פימה אחת והשנייה היתה תלויה כארנק ריק. עיניו עמקו ואדמו. הוא לא יכול לאכול את ארוחותיו בעתן, אף כי הטבח השתדל בכל יכולתו לתבלן ולטעמן. פראנצ׳ישק הזקן אף הוא היה שרוי במרה שחורה, ושתי פאות זקנו היו מבודרות וכאילו הלבינו יותר בימים האחרונים. הוא היה מלוה לפעמים את אדוניו, בשבתו על מושב הדוכן ליד הרכב, אך על הרוב היה נשאר בבית וצופה ומשגיח, שהכול בתחום היגומושץ יהיה מסודר ומצוחצח. שני המשרתים הנשארים קיללוהו בחשאי.

אל האדונים החדשים כולם התיחס פראנצ׳ישק באיבה גלויה ולא רצה לדבר עמהם מטוב ועד רע. על ברכותיהם היה משיב בשפה רפה, כשהוא פונה והולך לו. באמת היה חושש פן יראוהו בבכיו. רק בשני הימים האחרונים נטפל לשיחה עם הנער עדין הפנים, תחילה בזהירות ובלשון קצרה, אחר כך בהתגלות לב ובשטף לשון. הנער הזה משכו ברצינותו, בנקיונו וברוך עיניו. הוא נזדמן עמו בפינות הגן, כשהוא מתהלך עם המזלף להשקות את הפרחים. נאנח ונאנק והסיח לנער את צערו של אדוניו. תיאר לפניו כמה ממון, כמה אהבה השקיע באחוזה, ואת אשר שיפרה ושיכללה, עד מדריגה זו, ואיך הוא מתהלך עכשיו כצל, קרוב לשיגעון. למה מכר? אין איש יודע, גבר תהפוכות הוא היגומושץ. יום אחד היה שרוי בכעס גדול, הכה את פקיד האורוה והתעלל בשאר המשרתים, לא אכל ולא שתה, ולמחר קרא את ה״פאקטור״ פאן צוילינג, הוא מכירו! — וזה הביא לו ביום את הקונה, את זקינו. אחר עבר לתנות את צערו הוא: ״הוי, הוי, כבר שבתי, פאניצ׳ו (אדוני הצעיר), בשירותי. ואם גם אדון זה יילקח ממני, אנה אני בא? עשרים ושש שנים עבדתי גראף רוסי בקיוב. הוא יודע היכן קיוב? כן, ברוסיה, איזו עיר! ארבעים פעם ארבעים כנסיות בה! הו, עיר שכולה זהב ותכלת. הגראף הזקן אהבני אהבה עזה כמות. נער הייתי כשהוצגתי לפניו. עשרים ושש שנה נחו עליו עיני באכלו ובשתותו, הנעלתי לו מגפיו וחלצתין. עשרים ושש שנה התקנתי

לו מדי ערב בערב את האמבטי ושיפשפתי את גופו הלבן כשיש. ידעתי כל קמט וכל נקודה בבשרו, כמה פעמים סכתיו בשמן המור. והנה, בצאתו פעם ביום סתיו מארמונו לעלות אל תוך המרכבה, יצא גם כלבו עמו, כלב תחש שפל רגליים ושמן, מבהיק משומן כחזיר מפוטם. הכלב הלחית ליד מבוא המרכבה, הניח כפו הקצרה על המעלה וייבב כתינוק: רצה לבוא לתוך המרכבה ולא יכול להרים את גופו המסורבל. ראה הגראף המנוח את צערה של החיה, גחן, תפסה בשתי זרועותיו, הניפה והטילה לתוך המרכבה. אך תנופה זו קרעה את קרביו. הוא לא נסע עוד ביום ההוא, כי התחיל תיכף חש מכאוב פנימי. שישה שבועות עוד התרפא אצל גדולי הרופאים, היה גם בחוץ לארץ, ביזבז את חצי הונו, מכר שתי אחוזות גדולות, אך לבסוף מת על ערשו בארמון; ואני, אני עצמתי את עיניו הטובות. "חיה בטוב, פראנצ'ישק יקר! אם העלבתיך פעם, סלח לי ולנפשי החוטאת!" במלים אלו נפרד ממני הוא, הטוב, הרחום, המנוח, עליו השלום!" והלאקיי הזקן מחה בשרוולו דמעה מעל לחיו. "אם יילקח ממני עתה גם היגומושץ — למה עוד חיים לעץ ריקבון שכמותי? אדון מוזר, זועף — ובכל זאת אדון".

מרכבת הגלח נכנסה אל החצר, ופראנצ'ישק מיהר להסתלק מן הנער היהודי.

בינתיים ביקרו בבית ר' מנילי יהודים מיהודים שונים. דיברו עם נטע, דיברו עם האקונום, קנו ומכרו והלכו להם ואחירים באו במקומם. פעם אחת היה שם גם הזקן, קלמן חקר. הוא כאילו חידש את נעוריו. התהלך בבורנוסו הקצר, ובתי מגפיו המקומטים והמעופרים הגיעו רק עד חצי רגליו והמכנסיים מכונסים לתוכם. הוא ביקר בכל פינה, בכל בניין, הסתכל בכול, שאל, נזף, ציוה להעביר חלק מן הבהמות אל אחוזתו, הוא ישלח אחירות במקומן. חבל, כאן תלכנה הבהמות הטובות לאיבוד. הוא חיוה דעתו, שיש גם לגדע ולברא כמה אילנות ולהקטין את הגן ואת המדשאות. בערוגות אפשר לגדל ירקות. את החממה צריך להרוס לגמרי. חבל על האדמה היקרה. אפשר לזרוע תלתן או מספוא לבהמות. הוא גם חפר במקלו ובדק את האדמה, פוררה על כף ידו הרועדת. הריח, ליקק. כן, היא טובה לצמח כשות, יש לחשוב גם על זה: אפשר שבאביב הבא יקצו חלק מן החצר לגידול כשות. כי למה יהיו מונחים כעשרים מורג בור? יופי? אין זה עניין בשביל יהודי. ומי יטפל ביופי זה? כלתו המטורפת? או אולי המלמד ר' חיימ'ל? חי־חי! הכול ילך כאן לאיבוד. ראו את המדשאות, שהן כבר עזובות. הנה ענף אחד תלוי שבור. הנה עמוד השובך נטוי הצידה. פרה התחככה בו, מה? סילון המזרקה נשבר והמים שותתים לתוך האגן ועוברים על שפתו. נטע הנכד והאקונום עמדו לפני הזקן ביראת הכבוד ונהנו מדבריו. איזו עין רואה! אילו רעיונות! כצעיר ממש! הם היו מוכנים לעשות את רצונו תיכף ומיד.

הזקן עלה על הדופנית לנסוע הביתה. ר' מנילי עמד על המעלות והאהיל על עיניו מפני השמש השוקעת:

— תבוא, אבא, לשבת לחנוכת הבית ?

— לא אבוא. איני אוהב יהודים בציבור.

— יהיה גם הרב. !

— אין לי צורך ברב. השגח נא, מנילי, שלא תבזבז יותר מדי כסף. ומה היא ?

— כנהוג. אין שינוי.

— והאדון, איך הוא מתנהג ?

— שותק — ענה נטע במקום אביו — הלואי שכבר ניפטר ממנו. הוא מתגורר כאן כרוח רעה.

— ני ני, צריך לסבול עוד מעט. אם ירצה השם, גם זה יעבור. העיקר — לא לבזבז כסף. להפוך הכול לכסף. האחוזה טובה, השדות מזובלים, האינוונטאר הוא יותר מן הצורך. לפחות חמש שנים אפשר יהיה לנצל את האדמה. אחר כך נראה, אפשר שנעשה פרצלאציה. כאן סמוך לעיר יהיו הקרקעות ביוקר. האיכרים הרותינים כאן עשירים, וכל אחד ירצה לקנות לו חלקה. נראה מה אפשר יהיה לעשות. ני, חיה בשלום, מנילי, ולמד לפעמים פרק משניות לנשמת אמא, עליה השלום. ראויה היא לכך. אלמלא היא מי יודע אם היית מגיע לכאן... שלום, פרלמוטר ! אתה האקונום ועליך כל האחריות... חמישים אלף ר״כ — לא דבר קטן הוא, חי־חי־חי ! שלום, שלום !

והוא שב לאחוזתו.

חנוכת הבית הוחגה ברוב הדר. היה יום קיץ בהיר בימים : למן הבוקר נהרו מן העיירה יהודים עטופים בטליתותיהם וילדים נושאים אחריהם את הסידורים והחומשים, מפני שאין שם עירוב. אלה באו אל ה״מניין״. החלונות היו פתוחים ובחדר התורה התפלל שליח ציבור יפה קול, והקהל היה מתפרץ פעם בפעם בהמולה גדולה, שהדה חזר מחצר המשק. הפרות והסוסים ושאר בעלי חיים זקפו אוזניהם ותמהו, כי מימיהם לא שמעו קולות כאלה. השמש שיחקה בכל מחמדי הגן והארמון וקישטה אותם, כמו למתן תורה. באו גם כמה נשים עדויות ברוב תכשיטיהן והיו מתפללות בחדר הסמוך. ר׳ מנילי עצמו קרא את פרשת השבוע בקולו, קול היונים הכשר, אך הפעם היה הקול רם, רונן ומנצח, ובא כשמן הטוב בעצמות כל הקהל. ר׳ חיימ׳ל טילטל את עצמו ומשך את פאותיו ולא ידע מה יעשה, שיבליט את ישותו. מלכה אשתו התהלכה בין הנשים, ניענעה בראשה וחייכה להן, כאילו היא היא עקרת הבית. והמטורפת, אף היא לבושה שמלת חג בהירה ועטופה מטפחת משי גדולה, התהלכה שקיטה בחצר, והילדים יוצאים חליפות אל המעלות להשגיח עליה, שלא תיכנס לתחום הגלח.

בוניפאצי מארקובסקי יצא בשעה תשע במרכבה וחזר. הקיף את הגן ויצא שוב. ויהי דמיונו כעוף זה, שקינו בוער באש והוא בא להציל את האפרוחים,

אך אינו יכול לקרב מפני הלהבה. פעם אחת עלה במעלות. הנער העומד על המשמר פינה לו את כל הביאה. הוא נכנס, אך כעבור רגעים יצא ופניו אפילים. ישב במרכבה ונסע, ולא חזר עד ערוב היום. פראנצ׳ישק היה כל הזמן למעלה. במשך כל שעות אחר הצהריים באו המוני יהודים וגם הרב בתוכם, שתו יין ותמד ושיכר, סיפרו מעשיות, אמרו "תורות", שרו ורקדו, שתו לחיי ר׳ מנילי ובירכוהו ומשכוהו לתוך העיגול. גם קטנים נסחפו בריקוד. יחידים התחמקו ופרשו אל חצר המשק, התהלכו שם והתבוננו, בדקו, מיששו ושבו בשטריימלים מופשלים למעלה מן המצח המזיע, כשהם פוסעים בבגדי שבת על האדמה הרכה והחמה פסוע ורנן, ומטפחתם האדומה כרוכה על כף ידם או על צווארם. נטע הוציא את סוסתו מן האורווה והעבירה את כל החצר. היה לו חשק רב לעלות עליה ולהדהירה פעמים אחדות מסביב בחצר ובגן, אך ר׳ חיימ׳ל, שראה בעד החלון, יצא אליו וגער בו: "שבת!", והבחור החזירה למקומה. הנער השובב עלה על הערמון ומשם זרק אגוזים לילדים הזרים, שעמדו למטה וחטפו. רק הנער עדין הפנים התהלך בבגדי שבת בצידי שבילים והיה כמדבר אל עצמו. פניו ענו בו, שהוא סובל ייסורים מכל השמחה הזאת. פראנצ׳ישק ישב בדיוטה השנייה ליד החלון, נשען על זרועותיו, והסתכל דומם במחזה.

לפנות ערב נפרד הרב, וכל הקהל התחיל מתפזר מתוך שפע של ברכות. ור׳ מנילי ור׳ חיימ׳ל ואשתו מלוים את האורחים ומודים להם על הכבוד ועל החיבה. השמש השוקעת בערה בראשי האילנות הירוקים ירקות של תחילת קיץ. הילדים הזרים קטפו בגניבה מן השיחים פרחים וגרגרי בוסר ותחבו לתוך כיסיהם. בעוד הקהל זורם לצאת את השער, שבה מרכבתו של הגלח. רבים נטו הצידה ועמדו ביראת הכבוד, ומהם בירכוהו בפנים צהובות כשהם משתדלים להסיר את שטריימליהם מעל הירמולקות. הוא ישב מכונס במושבו, עיניו קמות ואינו מניד עפעף. מראהו הביא מורא בלב כל רואיו. וכשירד מן המרכבה בעזרתו של פראנצ׳ישק, לא נמצא עוד כל איש בחצר, רק המטורפת לבדה ישבה על המעלות, התנודדה ופירשה בידיה בלי קול. הגלח עלה לאטו, עמד רגע לפני האשה, הסתכל בה, פשט את ידו כמבקש להחליק על מטפחתה, מטפחת המשי, אך אסף את היד ונכנס.

למחר בבוקר, יום א׳ בשבת, היתה התנועה רבה בחצר. האקונום ונטע גייסו את כל הסוסים והמחרישות ואת כל השכירים לצאת לשדה הבור לחרוש ולזרוע תלתן. עד מהרה התרוקנה החצר. הפרות יצאו אל העדר. המשק החי של הגלח נמכר רובו. הסוכן לא בא. לר׳ חיימ׳ל היה איזה עניין נחוץ בעיירתו ופיתה אחד מתלמידיו שיסיע אותו בכרכרה קטנה. הילדים היו אפוא חופשים מלימוד ויצאו לשחק בחצר המשק העזובה. הנשים היו טרודות בסידור הבית אחרי החג של אתמול. המשרתות עבדו בחריצות. אחת מהן השתפכה בזמר יהודי עממי־

בכייני, שהזכיר את זמר הבדחן בשעת כיסוי הכלה. ר׳ מנילי ישב יחידי בחדר התורה, שחלונו היה פתוח לרוחה, ולמד גמרא בניגון ערב, ניגון עולה ויורד. כל עולמו של הקדוש ברוך הוא, אפילו הציפורים בין העפאים והיונים על הגג, הקשיב לקול התורה. הגלח לא יצא לנסוע, כדרכו, אל התפילה, אף כי הפעמונים שלחו את קריאותיהם הכבידות מן העיירה. הוא גם לא נראה בחצר. הוא עוד ישן, כנראה, למעלה את שנתו, כי התריסים היו מוגפים.

בעשר שעות קדרה פתאום השמש, רוח הגיחה מאיזה צד ונעשה קר מאוד. כנפות החלונות התחילו לעוף ולצלצל. בני הבית גבהלו וסגרום ברוגזה וברעש. הילדים שבחצר המשק הופיעו על הכיכר, נהדפים בידי הרוח, והחצץ הדק מתנשא באויר כמצליף על פניהם ועל כל גופם. הם הצטמצמו, הליטו את פניהם בזרועותיהם ומצודדים והולכים נמלטו אל המעלות ונכנסו הביתה. פתאום נשמעה דפיקה מרעישה למעלה בדיוטה העליונה. דם כל היושבים בבית נקרש. אך כעבור רגע נכנס אחד הילדים והודיע, כי הרוח פתח חלון למעלה בדירת הגלח, חבטו בקיר וכל זכוכיתו נופצה, והשברים מתגוללים בחוץ על הארץ.

— יהיה גשם ? — שאל ר׳ מנילי בניקוש שיניים.

— אין רואים כל עננים, רק ערפל צהוב, — אמר הנער עדין הפנים, שהביט בחלון והתכנף.

— אני מתירא, — התפרץ דוקא הנער השובב — איה אמא ?

והוא התחיל בוכה. אחריו געתה בבכי ילדה קטנה.

— איה אמא ? — חזר ר׳ מנילי, ואיש מבני הבית לא ידע היכן היא.

— צריך לחפשה בחוץ, — אמרה אשת המלמד וידיה המקומחות תלויות לה. אך איש לא ההין לצאת החוצה.

והנה התפרצה אל החדר אחת מבנות חיימ׳ל.

— היא יושבת על הרצפה בפינת הפרוזדור ועוטפת בסמרטוטים איזה גולם של אבן.

היתה הרוחה.

— מה השעה ? שאל ר׳ מנילי וענה לעצמו : — רבע אחרי עשר. צריך להתפלל. התפללו, ילדים. הוציאו את התפילין והסידורים.

הילדים לא צייתו לו והסתלקו אחד אחד מן החדר

ור׳ מנילי ניגש בעצמו אל ארון הספרים, פתחו והוריד מן המדף העליון את התיק הגדול. הוציא את הטלית של חול ואת שני תיקי התפילין, של רש״י ושל רבנו תם, והניחם על השולחן. יצא ונטל את ידיו ושב, כשהן רטובות, ניגבן במגבת ומילמל תפילה קודם התפילה. הוציא את הטלית, פרשה, בדק ונשק את ציציותיה ועטרתה והתעטף בה כולו ואמר ד׳ פסוקים, אחר הניח תפילה של ראש וכרך ג׳ כריכות על האצבע האמצעית. עמד בקרן זוית ליד ארון הקודש והתחיל

מתנענע קלות על הסידור הגדול, סידור השל״ה הקדוש, ולא זז משם כחצי שעה, עד שיצא בשמונה עשרה. והרוח בחוץ שורקת ומתהוללת, והחצץ פורח ומתדפק על החלונות הסגורים, והחול חודר דרך הסדקים ונופל על הרצפה ועל הכלים. נשמעה שריקת הענפים בגן וחביטתם זה על זה. הסוסים צהלו באימה. אף הפר הגזעי נתן קולו בגעייה עמומה ועמוקה, והיא היתה מתגלגלת כמו מתהום אל תהום. התרנגולים ההודיים צווחו במקהלה. ר׳ מנילי התפלל ברגש ובדביקות ובהתעוררות, שלא ידע כמותם מימיו. כל נפשו פנימה סערה בו עם הסערה שבחוץ.

פתאום נשמעה דפיקת אצבעות חזקה על הדלת מצד המסדרון. ר׳ מנילי נבהל, נפנה ונהם כלפי הדופק. הדלת נפתחה ופניו הנבעתים של פראנצ׳ישק נראו בה.

— היגומושץ קורא לפאן, שיבוא אל חדרו תיכף, — אמר בקול.

— ני־או־או, — ענה ר׳ מנילי והראה על טליתו ותפיליו. אחר הניע בידו כאומר: עוד מעט ואגמור.

פראנצ׳ישק סגר את הדלת והלך לו. ראשו של מנילי התחיל סובב הולך ונדמה לו באותו רגע, שהוא רואה דמות אמו, עליה השלום, עומדת בזוית שכנגד, אך לא היה לו העוז להביט שמה. לא עברו שני רגעים ודפקו שוב על הדלת.

— היגומושץ מחכה לפאן חקר בחדר המשכית. בבקשה לבוא עמי תיכף ומיד. הדבר אינו סובל דחייה.

— ני־או־או, — התחנן ר׳ מנילי אגב מילמול מהיר בתפילה. להפסיק לא יכול ולדבר בלשון הקודש אל הנוכרי לא יכול. הוא כבר חשב לחלוץ את התפילין, כדי שיוכל לבאר, שעוד מעט יבוא, אך הנה ראה ממש את אמו עומדת בפינה ומאיימת עליו באצבע קטנה, שלא יפסיק מתפילתו.

הלאקיי סגר את הדלת בדפיקה ונתרחק כבורח.

כעבור רגע בא במרוצה, פתח את הדלת בלי דפיקה, ופניו פני מת:

— היגומושץ אמר, שאם לא תבוא, יהודי, תיכף ומיד — יחריב את הבית.

ר׳ מנילי היה מרעיד בידיו וברגליו, חלץ בחיפזון את התפילין של ראש ושל יד והניחן לא כרוכות על השולחן, והנה הוא רואה, שאמו ניגשת אל השולחן, פושטת את ידה ומקרבת אליו את תיק התפילין של רבנו תם, מנענעת לו בראשה ומחייכת לו בעיניה, כדרך שהיתה עושה לפנים לשדלו לאכילה — ונעלמת. שלוה גדולה ירדה פתאום על ר׳ מנילי, לקח את התיק והתחיל מוציא מתוכו את התפילין הקטנות, מתבונן בהן ומתיר את רצועותיהן הדקות.

פראנצ׳ישק ראה את מעשה היהודי, פניו נשתנו, ירק וברח. כעבור חצי רגע שב, התפרץ לתוך החדר, תפס ידו של ר׳ מנילי המחזיקה בתפילין של יד ומשכו אחריו, והוא נושם בכבידות.

— מהר, מהר, הוא רוצה להרוג אותי... אותך... באקדח, באקדח!...

בו ברגע נשמע קול משונה, כצריחת חדוה, בפרוזדור — קולה של המטורפת שישבה ושיחקה בשבר האנדרטא, ששבר הגלח בשעת כעסו. קמה דממה מופלאה. אפילו הרוח נרתעה מן החלונות. ופתאום — פף! פף! — שלוש יריות של אקדח ודבר מה כבד ורך נתחבט לקרקע.

כל הבית כאילו התמוטט ונפל. פרצו יללות מכל צד. נשמעה מרוצת עשרות רגליים. דפקו דלתות. הרוח השתפרה על החלונות, כמו ביקשה לפותחם בכוח. פראנצ׳ישק הרפה מיד ר׳ מנילי וברח בצעקה, כשהוא משאיר אחריו את הדלת פתוחה לרוחה.

מאימת המות והגויים יצא כל בית מנילי עוד באותו יום לגור בעיירה, עד אחרי הלויית הגלח. במשך כל הבוקר ביום המחרת נהרו המונים, יהודים ונוכרים, לראות את גופתו של בוניפאצי מארקובסקי, שעדיין מוטלת היתה מתבוססת בדמיה על הרצפה היקרה, במקום אשר כרעה נפלה. הכלב אף הוא מוטל היה ירוי ליד אדוניו. שני ז׳אנדארמים מכודני רובים עמדו בחדר הפתוח לכל בא ולא הניחו לנגוע בכל דבר, עד שיירשם הכול כחוק. נטפי דם ומוח ניתזו ודבקו בקיר שמנגד. תיבות השולחן היו פתוחות, ועל השולחן היו מסודרים שורות־שורות עמודים של מטבעות וצרורות של שטרות קשורים בפתיל. אלף עיניו של מלאך המות עוד היו ניבטות באפלולית החדר מכל פינה.

ביום הרביעי היתה הלוייה. דגלים קדושים וצלבים גדולים וגלחים בבגדי שרת והמון אדם רב נמשכו לפני הארון ואחריו. הארון הטובל בפרחים היה נתון במרכבה הגבוהה, השחורה, הרתומה לשני צמדי הסוסים השמינים, אך עתה היו זנבותיהם נגררים עד לארץ. עקב בצד עקב פסעו הסוסים, וזמרת הדיאקונים ורנן הגלחים נישאו על גלי האויר השקט והחם ומילאו את אוזני קהל היהודים, שעמדו אל החלונות והביטו דוממים בעבור בוניפאצי מארקובסקי בפעם האחרונה את העיירה במרכבתו. זקן אחד עמד, הסתכל ולעס מה בלי שיניים.

ביום החמישי שב ר׳ מנילי וכל ביתו בשלום אל האחוזה, אחוזתו, אשר אין עוד לזר חלק בה (את שארית רכושו, רהיטיו, וכל חפציו של המת הוציא שליחו של הקאנוניקוס, ופראנצ׳ישק נפרד מן הבית, כשהוא כורע על ברכיו ומנשק את הסף). ובשבת היה שם שוב "מניין", ולא היתה בעיירה נפש מישראל, אפילו אלטה לאה התרנגולנית הצולעת על שתי ירכיה, שלא שמעה את ברכת הגומל של ר׳ מנילי ושלא שמחה בשמחתו עד צאת הכוכבים. גם ר׳ קלמן חקר עצמו בא הפעם, והיה יושב בראש השולחן לימין הרב, נוהר ומחייך ומקיש באצבעותיו לקצב הזמרה הנלהבה.

ובעת אשר כל קירות הארמון נעו מריקודי העם ברעו, וקולו של ר׳ אהרון צווילינג הולך וגובר על כל הקולות, ישבה נסי, לבושה שמלת חג בהירה, בחוץ על הארץ, תחת אילן מרוחק, ונידנדה בזרועותיה באהבה רבה את שבר האנדרטא.

קופל שווארץ

אשר ברש מגליציה

הייתי נוכח במסיבת יובל הששים של אשר ברש ושמעתי תריסר ואולי אפילו חמשה עשר נאומים, נאומים יפים, עסיסיים ומענגים וציפיתי בכליון־עינים או בקוצר־רוח לרגע, שיזכירו, כי ברש הנפלא הזה מוצאו מגליציה ויתיחדו קצת עם גליציה, אופיה, השפעתה, אותותיה וקרניה ביצירת ברש, ביצירת אחרים, אבל לשוא חכיתי. מלבד נואם אחד שהזכיר את גליציה, איש לא הזכיר אותה. על כן החלטתי לבקש את רשות הדיבור, כדי לתקן את המעוות, אולם לא קבלתי את הרשות הזאת, אולי בצדק, שכן הייתי צריך להיות הנואם הששה־עשר באחת אחר חצות. משום כך ברשותו של העורך הנכבד אפטיר כאן, מה שהייתי אומר אז באישון לילה.

אני מדבר כאן לא כסופר ולא כבן סופר, אלא כאיש גליציה, אשר ראה את אשר ברש בראשית צעדיו על הבמה הספרותית, בראשית גישושיו ולבטיו.

קודם כל כאיש גליציה הרגשתי כאן מרוממת מאוד. בדרך כלל משמשת גליציה כמילת גנאי, כמושג של עוני ומסכנות, של זיבורית וגרופית של שקמה. את מי שרבונו של עולם רצה להעניש, על זה פקד להיוולד בגליציה. גדולי הרוח ובני עליה — עריסתם עמדה ברוסיה, אשכנז, צרפת, הולנד! ובכן כאשר אני נמצא במסיבה, שבה חוגגים ומרימים על נס איש גליציה, גם אם אין מבליטים את הרבב הזה או מטשטשים ומעלימים אותו ועושים זאת אלה, אשר בודאי בסתר לבם אומרים יום יום את הברכה: ברוך אתה ד׳ אלוהינו מלך העולם שלא עשני גליצאי! — ובכן כאשר אני נמצא במסיבה כזאת, שש עלי לבי.

אמרתי, ראיתי את אשר ברש בראשית צעדיו. זה היה לפני 37—38 שנה *, גם אני הייתי אז סטודנט צעיר, כמעט בגילו של ברש — עסקן תרבותי, עורך הירחון הציוני בשפה הפולנית בשביל האינטליגנציה היהודית הלומדת — "מוריה", ואני תרגמתי ופרסמתי את מאמריו הראשונים של ברש על הספרות העברית החדשה ועל הליריקה העברית החדשה בירחון הזה וכן קבלתי מהאברך הזה לקריאה את

*) הדברים נדפסו בשנת תש״ט (1949), המלבה״ד.

סיפוריו ושיריו הראשונים. החומר לא שמור אצלי ואינני זוכר הרבה מזה, אבל מה שכתוב על לוח לבי, זהו קודם כל דיוקנו של ברש. היום ברש הוא מעוגל ורחב כתפיים, אבל אז הוא היה עלם רזה, צנום, תלוי ברפיון, אולם בעל עינים רבות עושר של ביטוי, עינים מושכות לב, נוקבות, שופעות אינטליגנציה, מחשבה, עינים המבטאות בשורה, שהעלם הזה יחדש דבר מה בעולמנו, יוסיף דבר־מה, יניב, שזהו עלם עם כנפיים, עם נשמה יתירה.

הוא בא אלינו ללבוב מעיירונת קטנה — אַ פּיצ׳ינקאַלע שטעטעלע — לופאטין שמה. אני כעסקן אז ואחרי־כן ביקרתי בגליציה במרבית הערים והעיירות אבל בלופאטין לא פגעתי, כל כך קטנה האכסניה הזאת. אבל סבור אני, שדוקא קטנות המקום היא אשר נתנה ונותנת את אותותיה ביצירתו, היא אשר קובעת את ייחודו וסגולותיו של ברש.

הטיפוסים בסיפוריו הם טיפוסים חיים, טבעיים, אנו רואים אותם באורחם ורבעם, לא חסר שום תג, שום תג ושום קו. אנו יודעים מה בלבם ומה במוחם. אנו רואים כל ניע וכל זיע שלהם. אנו רואים אותם בבגדי שבת ובבגדי חול. אנו רואים את יחסם לאדם ואת יחסם למקום — הניתוח הפסיכולוגי והמכחול הפלאסטי השתלבו והתאחדו יחד, כדי להצמיח ולהמציא לנו סיפור ריאליסטי, צילום החיים כמו שהם.

זאת חייב ברש לעיירונת שלו — באשר בעיירונת אין ענינים רבים לענות בהם, אין נופים שונים המושכים עין, אין דראמות גדולות ואין טרגדיות גדולות, אין פיזור־נפש רב ואין פיזור המחשבה, ואם אתה בעל כשרון ובעל שאר רוח, אם אתה צייר או סופר, אין לך ברירה אחרת, אלא להשתער על זה שיש שם, על האדם שבעיירה ולהסתכל בו ולציירו ולתארו כמו שהוא, על כל פרטיו ותגיו, הגיגיו, עשתונותיו, הרגליו ומידותיו או להשתער על התרנגולת הנוברת באשפה ולהציג אותה על כרכוריה, תחבולותיה, שאיפותיה ומטרותיה.

בעיר הגדולה שאני. בעיר הגדולה עם הבלבולת שבה, עם העושר והרבגוניות שלה עולמו של איש־הרוח הוא יותר מלא, יותר מאוכלס, יותר עשיר הוויות וסבכים. סולם החוויות והיקף החוויות שלו יותר גדול, מחשבתו יותר מפוזרת, יותר משוסעת והיא בהולה להקיף יותר, להתפשט יותר, להפוך, לנצל ולעבד — האדם בעיר הגדולה הוא רק עצם אחת ביצירה, עץ אחד ביער, תמונה אחת בגלריה. יש תחזית של מראות לרכז או לפזר עליהם את המחשבה, לרכז ולפזר עליהם את הרוח והרוח לא נגזר עליו להתוודע, לחיות ולהתחיות רק עם האדם או רק עם התרנגול כמו שזה הכרחי בעיירה קטנה, בלופאטין. משום כך הדמויות של ברש, גם אלה שראו את אור העולם בחבלי־ארץ אחרים, הן כל כך פלאסטיות, מושלמות, משוכללות, נושמות, תוססות, מתחרות עם הבריאות של הקדוש ברוך הוא.

מרדכי ילון

זכרונות על אשר ברש

כבן־עירו של אשר ברש שמור דיוקנו היטב בזכרוני עוד מדימדומי ילדותי. ה"חדר" שבו למדתי היה בקירבת דירת הוריו, וזו היתה מחוברת עם דירת דודי ר' אליעזר שו"ב ושתיהן מקורות בגג אחד. רק מסדרון צר וארוך הפריד בין שתיהן. הייתי מבקר תכופות אצל דודי זה והיתה לי האפשרות להתבונן במעשיו ובהליכותיו של ברש. ראיתיו הרבה יושב בקיטון הדירה, קורא ספרים ורושם הרבה במחברות. עמדתי בקרבתו ומלכסן מבטים לעבר המחברות הללו. כמה קנאתי בכתב ידו היפה, אותן האותיות הזעירות והעגולות כמרגליות, הכתובות בהקפדה בשורות ישרות!

ברש קירבנו באהבה רבה והיה מספר לי סיפורים מרתקים (מנין שאב אותן? אפשר שהיו פרי דמיונו) והיה מקדיש שעות רבות בערבים ללמדני פרק בשפה העברית. לא מכבר סיים את בית הספר הממשלתי בעיירה והוא שלט יפה בעברית, פולנית, גרמנית ורותנית. בעיירה יצאו לו מוניטין כמשכיל מושלם, כאחד "שהציץ ונפגע". בעיירתנו לופאטין היתה כבר אז קבוצה קטנה של צעירים משכילים, המבוגר שבהם היה אחי מורי, חנוך ילון הבלשן, היושב משנת תרפ"א בירושלים. אלה היו למעשה ראשוני ההשכלה בעיירה נידחת זו, ממניחי היסוד של התנועה הציונית ולשון עברית.

והנה כמה שירטוטים לדיוקנו של ברש דאז: עלם צנום, חינני, ולמרות גילו הצעיר היתה הופעתו כשל אחד בוגר ומיושב. משהו מן השובבות הנבונה ליוותה תמיד את שיחו ושיגו עם הבריות. פניו עדינים וחייכניים, מרכיב משקפי "פנסנה", לפי האפנה של הזמן ההוא ומבעד לזגוגיות משקפיו היו מרצדות עיניים יוקדות וחודרות.

בעיירה דובר בו הרבה. סיפרו עליו שהוא כותב שירים, סיפורים ופיליטונים במחברות ואף מפרסם בעיתונים שונים. נושאי סיפוריו היו חיי העיר ונופה, וגיבוריו — תושבי העיירה, יהודים וגויים כאחד. ברש שלא נזהר מלפרש בשמות גיבוריו בסיפוריו, העלה עליו לא פעם חמתם של היהודים הקנאים. אחד מסיפוריו הראשונים הקדיש לאחי הלמדן המובהק אליעזר דוב דיסטנפלד, מראשוני־המשכילים בעיירתנו.

כדוגמת הצעירים האחרים, נטש גם ברש בגיל צעיר (בן 16) את בית הוריו ופנה לבירת גליציה, לבוב, כדי ללמוד ולרכוש השכלה כללית. נדד על פני עיירות רבות והתפרנס מהוראה. שם גם פירסם סיפורים רבים.

זמן מה לפני פרוץ המלחמה העולמית הראשונה נודע לנו, שברש נסע לארץ־ישראל. מאורע זה עשה רושם רב בעיירה והדבר היה לשיחה בפי כל. רבים מהנוטים לאהבת ציון היו מתגאים על בן־עירם שנסע לארץ־הקודש אלא שגם רבים היו המתנגדים הקיצוניים לרעיון הציוני והיו חורקים שן...

בעלותי לארץ בשנת תר״פ היתה ראשית דרכי לביתו של ברש בתל־אביב. הפגישה היתה נרגשת מאוד. שאל פרטי פרטים על עיר מולדתו. זכר כל רחוב וכל סימטא ויושביה, סיפר אפיזודות וזכרונות ודבריו היו רוויים געגועים לימים ההם. משסיפרתי לו שאני פונה לגליל, לחקלאות, היה נרגש מאוד ואף ציידני בכמה ספרים מארונו.

*

בביקוריו בירושלים היה נהנה מאוד מאווירה הצח והצונן. פעם אמר לי: אהבתי את ירושלים. אווירה ההררי, השקט והשלווה שבה, אך תל־אביב אהובה עלי מאוד, סוף סוף עמדתי ליד עריסתה...

לימים פגשתיו שוב בבירה, והוא מהלך ברחובותיה עקב בצד אגודל, נשען על מקלו העבה, זה המלווהו בנאמנות מנעוריו. הוא בקשני להילוות אליו ושוב הוא בעיירתנו... מעלה זכרונות, טיפוסים שונים משונים, מאורעות חיים, רובם ככולם הנציח כבר בסיפוריו היפים. והנה נזכר הוא גם באותו פשיימסקי, הגנב המפורסם, שהטיל חיתתו על כל הסביבה, וכאילו חי ניצב הוא לפניו. כשסיפרתי לו כי בתקופה מאוחרת יותר שדד פעם אותו גנב מביתנו בליל־שבת את החלות וה״טשולנט״ (חמין), ובפעם אחרת את בגדי אבי מחדר השינה, פרץ בצחוק אדיר והוסיף אף כמה ״גבורות״ מאותו שודד־אמן מפורסם.

והנה פגישה אחרת, מקרית, ברחוב צדדי בבירה. פניו אינם כתמול שלשום, דוק של עצב ניבט מעיניו. כאילו קפצה עלוי לפתע הזיקנה. פוסע כמה פסיעות ועוצר, וחוזר חלילה. ידעתי שאינו בקו הבריאות. ״מזדקנים״ — אמר — והמשיך בדרכו. שלא כרגיל נשמעו דבריו נוגים ומהורהרים. לפתע נזכר בעיירה שנחרבה, וביהודיה שניספו בשואה. שמח מאוד כשסיפרתי לו, כי רבים הם בארץ בני עירנו. — ״אילו יכולנו פעם להתכנס יחד״ — אמר.

שעתו דחקה עליו, כנראה, הוציא פנקס קטן מכיסו ורשם בו משהו. עלי לחזור לתל־אביב — אמר, ונפרד ממני בחביבות רבה.

כעבור כמה חדשים הגיעתנו הבשורה המרה על פטירתו.

פנחס לנדר־אלעד

דרכו האחרונה של אשר ברש

האיש בביתו

בית בן שתי קומות, נתון בתוך גן מצל, שעצים גבוהים צומחים בו, שיחי נוי מוסיפים לו סבר יציבות, וערוגות פרחים מרהיבות את עין העובר. מחולק הבית לכמה דירות, התפושות על־ידי שכנים ואילו דירתו של אשר ברש מצויה בחלק המערבי שלו, בקומה התחתונה. למרפסת, שתותרת־מגן מורדת לה עד מחציתה והיא שרויה תמיד בצל, מוליכה דלת מחדר עבודתו של הסופר ובשעות הנופש היה רגיל לבלות כאן שעה קלה, להתבונן אל הגינה המפרידה בינו לבין הרחוב ולומד בעין יפה את הצמחייה המטופחת של הגן.

לעתים קרובות מאוד, אם בשעות הבוקר המוקדמות ואם בשעות אחר הצהרים המאוחרות, בימות החמה, היתה נראית דמותו של אשר ברש, רחבת הכתפים והפנים המעוגלים, המעולפים גבות עינים ושפם עבות, עינים עצומות למחצה, הניבטות כהרהורת־תמיד, ניצבת עמידה מלוכסנת במקצת, בגלל הפגם שברגל, צינור ההשקאה ביד והמים זולפים בשריקה רכה על פני הערוגות והשיחים. הוא חיבב אז להסב ראשו לעבר מכר עובר־ושב ולשוחח בקלות על עסקי גן ודירות, על מדיניות היום, שיחה רגילה של אזרח בוטח בקיים, במשטר, בשכנות האנושית הטובה. ותמיד בת־שחוק ניגרת מתחת לשפם העבות ושערות הראש, שלא העלו עדיין שיבה כמעט, פרועות במקצת, והרוח הטובה, המצננת, הבאה מן הים, משחקת בה לרוח הבוקר או הערב.

כלפי חוץ לא היה הבדל בינו לבין אזרח אחר בתל־אביב זו, האידיאלית כל־כך ברחובותיה הצדדיים וסימטאותיה הדחויות. הוא, אזרח תל־אביב, במשך 38 שנים מאז 1914, שנת עלייתו לארץ, קיים את חובות־האזרח הרגילים מתוך מצווה, התמסרות. הוא ראה בזה תרומה להתאוששות, לקביעת יתדות נאמנות של האיש העברי בארצו ובעירו, לשימת קץ לכל אותה רוח נדודים, לצוועניות שבדם. לא מקרה הוא, שאשר ברש לא עזב את מקומו ואת ארצו במשך כל הימים. באחד מסיפוריו האחרונים על מלכי־צדק אויגנאפל (שבמידה רבה הוא כולל קווים של אוטוביוגראפיה, כשם שקווים אלה כלולים בסיפורי יעקב רודורפר) הוא מספר על סוד שגילה מלכיצדק זה לקרובו, סוד של ביישנות ושל הרגשת חשיבות כאחד, כי

נדר נדר לא לעזוב את הארץ כל ימי חייו ולא להרחיק מעבר לגבולה. הוא, שלא היה מספר על עצמו כמעט, דווקא בנידון זה, בנידון היציאה מן הארץ, לא הסתיר את סודו. הוא לא גינה אחרים הנטרפים ברוח של נדודים התוכפת עליהם. — מה ? — היה שואל בתמיהה קלה ובחיוך האופייני לו כל־כך — הוא שוב יוצא ? מה הוא מחפש שם ? כלום כבר גילה את הכל כאן ?

בחדר העבודה

חדר העבודה שלו שרוי באפלולית תמיד, על הקירות מסביב ארונות ספרים מרובים, בהם ספרי שימוש, ספרי יסוד בספרות ותולדות הספרות, מלונים, אנתולוגיות בלשונות עברית, גרמנית, אנגלית וצרפתית, הספרות העברית החדשה, ספרים על התנ״ך, ספרי אגדות העמים. שולחן העבודה מגודל, מסורבל. על הקיר תמונתו של א. ברש מאת צייר־חבר מימי הנדודים בימי נעוריו בגאליציה וחתום עליה שם המקום וויליצ׳קה, עיר מכרות המלח, הסמוכה לקראקוב. הפנים צעירים, נאים ביותר, מראים בריאות, הלבוש מהודר ומוקפד, ונהורה טובה שופעת מן המצח הנרחב.

מקיים היה הכנסת אורחים מתוך טאקט והכרת חשיבותה האנושית. ואם נזדמן למחיצתו גם ילד, היתה חיוניותו מתגברת, כאילו חיכתה להזדמנות זו. הוא נמצא התומך והסועד של ילדות מהססת גם בשטחי ספרות. וכאן רכש לו אוטוראטיביות מובנה מאליה, לא תוקפנית, משתלטת, אלא מקובלת מתוך רצון וכדבר המובן מאליו. אפילו המנוגדים ביותר בין הסופרים היו מתפייסים על־נקלה בשעה שהוא, א. ברש, כעורך, היה מתקין את דבריהם בבמות שהיה עורך — ״הדים״, הבמה הספרותית הטובה, הבונה, בשנות העשרים, ובסוף ימיו, הבמה לבני הנעורים ״עתידות״. המזדמנים לפונדק אחר הואצלו זה מזה והאצילו איש על דברי חברו.

ותמיד רוח טובה על פניו, אפילו בימים החמורים ביותר, רואה נכוחה ומוכן לסייע לכל כוח יוצר ובונה בספרות ובחיים. לא מקרה הוא, שידו היתה תמיד בכל פעולה ממשית של אגודת הסופרים, של ועד הלשון, של כל מוסד שהתכוון לעשות מעשים ממשיים. אף בשתים־שלוש שנותיו האחרונות, מתוך הסתגלות קשה לתנאים החדשים לאחר קום המדינה, לא הזיז ידו מלעשות מעשה של קיימא. הלא הוא מוסד ״גנזים״, מכון ביבליוגראפי של הסופרים והספרות העברית, שיסודותיו הונחו ועליהם יוקם וילך מבנה הבית כולו. ילד זקונים זה שלו, זכה להשקעת עבודה מרובה ומתמדת, עד שקיבל ממדים של מציאות וחיות.

השבועות האחרונים

כמעט לא חלה א. ברש מימיו. על כל פנים איש לא זכר כי יחלה אפילו יום אחד במשך עשרות שנים. רק בשבועות האחרונים, לאחר הרגשת מועקה נסתרת,

שרק לאלה שנפגשו אתו מקרוב נתגלתה בדברים מעטים, נודע כי א. ברש חלה, לחץ דמו עלה למעלה מן הראוי, והרופאים ציוו עליו לא לצאת מן הבית, ולנוח. ניטל עליו להניח הצידה את ההגהות של כל סיפוריו, שהוכשרו לדפוס ועומדים לצאת בקרוב בשני כרכים גדולים, ולחדול מלטפל באיסוף מסותיו ורשימותיו, שיכונסו בכרך השלישי של כל כתביו.

אלא שלא יכול להתגבר על החובה האזרחית שבו. הועלה ארונו של פרץ סמולנסקין לארץ והובא, בדרכו האחרונה אל הר־המנוחות בירושלים, גם לתל־אביב. הארון הועמד בכיכר שלפני בנין העיריה וכאן עמדו לשאת נאומי־אזכרה אחדים. בין הקהל המועט לערך שבא לכבד את המעמד הזה נראה גם אשר ברש. נשען על המעקה, עמד בתוך הקהל. פניו חיוורים ביותר, העינים עמקו והאפילו, ונראה היה בחוש כמה מאמצים הוא משקיע בעמידה זו. אך לא ביקש לשבת או לפרוש עד שנסתיים הטקס כולו.

למחרת ירד שרב כבד על הארץ. יומיים עלה הלהט שלא זכרנו כמוהו זה כמה שנים. כנראה, שזה השפיע לרעה על מצבו של א. ברש, אם כי לא נתן כל סימנים חיצוניים לכך. אור ליום ד׳, יום מותו, סבל מנדודי שינה. ובבוקר השכם בשעה חמש וחצי לפי שעון הקיץ, כשעוד דמדומים בחוץ, קם ממיטתו ונכנס לחדר צדדי, שם התקין לו את הספריה. הוא נטל ספר ופשפש בניירות ההגהה. לאחר זמן־מה, משלא נענה לקריאות אשתו, נכנסה זו לתוך החדר ומצאתו מוטל על הרצפה בלי רוח חיים.

בכמה וכמה מסיפורי ברש בא המוות כחתף על גיבוריו, ותמיד מעולף מסתורין. הריאליזם שבתיאור נראה אז כדיסונאנס גמור לסיום המפתיע. סוף דומה ומפתיע נכון לאשר ברש עצמו. הקץ לסיפור חייו, שהיה ללא הפתעות מרובות כלפי חוץ, אך כולו אפיק עמוק להתרחשויות והוויות אדם ועולם על תהפוכותיהן.

ההלוויה

אם נאמר שהידיעה על מותו של א. ברש באה כרעם ביום בהיר, הרי לא הפרזנו כמלוא נימה. הוא היה דמות ידועה בתל־אביב, שבה התבגר באמת (רק כבן 25 היה בעלותו אליה מגליציה) והגיע לידי פרסום ספרותי וציבורי רב. אלפי תלמידים העמיד בה, קודם בגימנסיה ״גאולה״. תלמידיו תופסים עתה עמדות חשובות במקצועות־חיים שונים, אזרחיים וגם צבאיים, ולא מעט פרחי סופרים ועתונאים העלה וקידם. איש לא נתן אימון תחילה בידיעה. ״מה, אשר ברש מת? לא ייתכן הדבר״, כזו היתה התגובה.

אות זה של תדהמה היה חרות על פני מאות האנשים אשר צעדו אחרי מיטתו של הנפטר. המיטה הועמדה, לאחר הטהרה, באולם המגורים הגדול של המנוח. שני פמוטות גדולים עם נרות דולקים בערו למראשותיו. גווית המת מכוסה שחורים

ולמעלה טלית כמנהג ישראל בארץ הקדושה. כל הטוב והתרבותי בתל־אביב עבר על פני הארון, סופרים, אנשי אמנות, בני תורה, תלמידי המנוח. עוד לא הודבקו המודעות על פני עמודי הפרסומת ברחבי העיר והשמועה עשתה את דרכה. גם מביות המרגוע של אגודת הסופרים שבזכרון־יעקב הגיעה משלחת סופרים העושה שם כעת. גם מירושלים וחיפה באו. איך הספיקו לעשות זאת בתנאי התחבורה החמורים אצלנו — רק לרצון העז פתרונים.

שעת הוצאת המיטה נקבעה לשעה ארבע וחצי אחר הצהרים, שעון קיץ. שעה מרובה לפני כן התחילו נוהרים לרחוב מנדלי, לרחבה שעל־יד הבית, המונים. באו בני דורו של המנוח והם הגדולים ממנו בשנים, כגון ג. שופמן, יעקב פיכמן, י. ד. ברקוביץ, ד. שמעוני, בן־ציון כ״ץ, יעקב כהן ואחרים. באו מן הסופרים, שיצירותיהם ראו לראשונה אור ב״הדים״ והיום הם עצמם עורכים וקובעי־דרך לספרות. מאותה חבורת סופרים, הקוראת לעצמה סופרי ״התרבות המתקדמת״, לא בא איש. אך דבר זה שוב אינו מתמיה.

על כתפי סופרים ומוקירי רבנן וספרות עברית נישא הארון מבית המנוח על פני רחובות העיר אליעזר בן־יהודה, רחוב אלנבי ורחוב ביאליק. התנועה הופסקה במקומות אחדים, אם כי לא נותקה לגמרי. כאן יכלה עירית תל־אביב להוכיח מקצת הוקרתה והכרתה לגבי רבן הספרות העברית החדשה, פאר תושביה, אך לא עשתה זאת. ליד בית ביאליק הועמדה המיטה על גבי הקרקע והמספר יהודה בורלא השמיע דברי הספד של חבר וידיד, של סופר שפתח בדרכו הספרותית בתקופה אחת עם המנוח. ואחר נפרד מן המנוח בשם בית־הספר ״גאולה״, שבו הרביץ תורה משך הרבה שנים, אחד ממורי בית־הספר. ומטעם אגודת העתונאים בא להספידו יושב ראש האגודה מר יוסף הפטמן. הן לא מעט תרם אשר ברש ללשון העתונאות העברית, בהיותו חבר הוועדה לקביעת מונחי העתונאות, הפעילה זה כמה שנים.

וליד הקבר הפתוח בבית־העלמין הישן, כשהורד לתוכו המת, עמד וביכהו המשורר דוד שמעוני, שהתהלך אתו שנים על שנים.

״לא פיללתי, אשר ברש״, פתח דוד שמעוני את אלייתו בלשון הפונה במישרין אל החבר שנפטר מן העולם, ״כי אצטרך לדבר על קברך. לא עלה על הדעת, שאתה, השופע און, בטחון, מרץ וכוח עבודה גדול תעזבנו לפתע פתאום בלי שאיש היה מוכן לכך.

״ואתה, המושרש, בעל השרשים העמוקים, החסון, שלעולם לא אבדה לו התקווה והאמונה והמתינות, שאתה בחפזון כזה, שאינו מתאים לגמרי לטבעך, תשאירנו לאנחות.

״לא שמעתי מפיך במשך שנים רבות של הכרותנו, כי תזקוף לזכותך איזה

מעשה שעשית, אפילו היה מעשה רב, אבל מעשה אחד זקפת לזכותך והוא, שמיום בואך לארץ לא עזבתה. לא יצאת מגבולות הארץ הזאת.

"והבינותי למה נהגית מכך. כי הכית שרשים עמוקים בארץ. היית איש השרשים, אילן חסון בגן ספרותנו. אלון מצל, רב ענפים, שבצלו חסו רבים וכן שלמים". ובלשון זו וברוח נשברה זו המשיך.

הקבר נכרה בין קברות הסופר פישל לחובר מזה ובין קברו של י. ז. אנוכי המספר מזה. שדרת הסופרים הזאת נתמלאה עד אפס מקום. אותה שורה שבה ובהמשכה מצאו קברם פארי הספרות העברית ועמודי התווך בתקופת התחייה.

בתלולית החול הצהבהבה נתקע מקל־עץ ועליו שלט פח קטן. על השלט היה כתוב באותיות דפוס השם "אשר" ובאותיות־כתב שם המשפחה "ברש". שמש השקיעה נפלה על השלט והאותיות בערו אחרי היוצאים את בית־העלמין.



מרדכי ילון

אלעזר דוב (בריש) ילון

אחי, אלעזר דוב, או כפי שכינוהו בבית בריש, לא היה "יושב" אצל הרבי מבלז כאחיו הגדול מנדיל-ליב, אך "ישב" בבית ועסק יום ולילה בתלמוד תורה. בגיל שנתיים מסרו אבא לבית הסבא ר' יוסף ווילדר (יוסיל דער שוחט), חסיד הוסיאטין ותלמיד חכם מובהק, איש עניו ומקובל. הלה מסרו למלמד דרדקי. בן חמש למד חומש ורש"י אצל ר' הירשל פודקמינר, והיה בין התלמידים המצטיינים. בן שמונה לקח אותו הסבא ר' יוסיל ולימדו גמרא ותוספות. בן תשע החל ללמוד יורה-דיעה, וכפי עדות עצמו ידע כבר עם תום חודש אחד את חלקו הראשון של יורה־דעה בעל פה. מעניין לציין כי בהיותו בן עשר ידע כבר להכין לאבא לערב פסח את הסיום כ"בכור", שכן אבא היה תמיד בעסקי מטעי הכשות וחקלאות אחרת.

אלעזר־דוב השתוקק תמיד לראות את הרבי מבלז פנים אל פנים. אבא שהיה נוסע לעתים לרבי מבלז נתרצה לו פעם ולקחו עמו לחתונה אצל קרובים בעיירה סוקל, אשר גם הרבי אמור היה להשתתף בה. אבא הגיש לרבי "פתקא" בה ביקש

להראות לו את בנו הקטן. כשראהו הרבי אמר לאבא: כן, כן, שמעתי כבר על "העילוי" שלך מפי הרב ר' חיים לייביש המרלינג.

סבנו ר' יוסף וילדר איסטניס היה וחלוש-גוו, אך על אף חולשתו היה נוהג לטבול במקווה בוקר בוקר, בקיץ ובחורף והרגיל לכך גם את אלעזר-דוב, שהיה לוקחו עמו, ולפעמים גם בעל כרחו. בן ארבע-עשרה היה כאשר אמר עליו הרב ר' חיים לייביש כי למרות גילו הצעיר לא היה מהסס להסמיכו כרב בישראל. כאשר היה בן חמש-עשרה החל כבר להציץ "בגניבה" בספרים חילוניים. אולם תלמוד תורה לא פסק. באותו זמן לא היה אלעזר-דוב לן בבית כי אם בבית המדרש. שם שיקע את עצמו בש"ס, יורה-דיעה עם "פרי מגדים". שם למד בעצמו גם את האלף-בית הלטיני עד כדי יכולת קריאה וכתיבה ושם היה מציץ גם בספרים חילוניים בהסתר. לימים היה כבר לומד בבית ולרוב היה לומד בשדה או ביער הסמוך, שלא יופרע מרעש הסביבה. בלילה, כאשר בני הבית נמו את שנתם היה יושב עד לשעות הקטנות של הלילה לאור מנורת נפט ולומד. שאלוהו אם פעם נרדם ליד השולחן, השיב: אגדל צמה ואחבר אותה במסמר לקיר והיה כאשר אתחיל לנמנם תמשוך אותי הצמה לאחור ואיקץ...

באותו הזמן חיבר גם פירוש על המסורה. את החיבור השאיר אצל הרב לעיון. הלה לא החזירו לו ולא ידוע מה היה גורלו. ספר אחד שחיבר ביקש מאבא לשרפו בעת ביעור-חמץ; ספר שלישי קבר לימים בעצם ידיו מאחורי אחד הבנינים שבמשק.

כשהיה בן 17—18 חלה כבר תמורה גלויה בחייו. החל כבר לעיין בפרהסיה בספרי השכלה, אך לא הניח, כמובן, את הספרות התורנית. באותו הזמן לימד את חנוך גמרא ובעצמו השתלם בהנהלת חשבונות בשפה הגרמנית. בן 18 עזב את לופאטין (טריטקי) ויצא ללבוב. שם למד בעצמו ואצל מורים פרטיים. למד שפות אחר כך עבד כלבלר בבית מסחר למוצרי נייר. נשא אשה ויחד עם גיסו החל לעסוק במסחר פרוות והיה פעיל באירגון נוער ציוני בשם "תקוות ציון".

בשנת 1916 כאשר שוחררה לבוב מהכיבוש הרוסי עבר עם משפחתו לגור בווינה. שם המשיך עם גיסו במסחר פרוות והיו לו סניפים באוסטריה ומחוצה לה. בשנת 1919 כאשר ביקרתי בביתו בווינה, ערב עלייתי לארץ, מצאתי אצלו ספרייה רב-גונית גדולה, מילונים בכמה שפות, קלסיקה גרמנית וגם ספרי קודש רבים. אשתו, אידה, היתה לו לעזר רב בעסקיו בהיות לה חוש מסחרי רב. בתו היחידה פלה למדה באוניברסיטה וערב עלייתה לארץ, בשנת 1936, הוענק לה תואר דוקטור לפילוסופיה. בהגיעה לארץ היא שלטה כבר יפה בשפה העברית ופנתה להוראה.

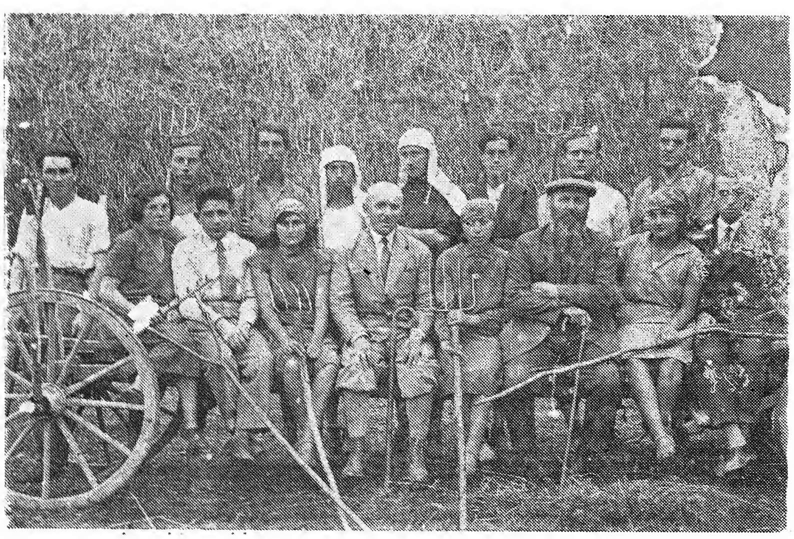
עליית היטלר על כס השלטון בגרמניה בשנת 1933 נתנה היטב את אותותיה גם באוסטריה והנאצים האוסטרים החלו להציק ליהודים, צמצמו עסקיהם ואף

החרימו אותם. הנאצים החרימו גם את בית המסחר שלו ואת הסניפים, הכניסו לחנות שלו קומיסרים והם ניהלו את העסק. את אלעזר־דוב ואשתו הכריחו לעבוד אצלם בשכר זעום. לבסוף נאלצו לעזוב את ווינה בעירום וחוסר כל והוצאות הנסיעה קיבלו מהקהילה היהודית בווינה. בשנת 1939 עלו לארץ עם מעט מטלטלים שהורשו לקחת עמם. כאן בארץ רכש לו חוג מכרים, רובם יודעי־ספר וגם תלמידי־חכמים. אוצר זכרונותיו וידיעותיו נפתח לפניו מחדש. רכש לעצמו ספרים רבים, תורניים וכלכליים. קרא והירבה להתפרסם בחוג מכריו כ״אנציקלופדיה חיה״, בעיקר בספרות התורנית. מוחו היה צלול להפליא למרות גילו הגבוה, והוא זכר תאריכים אישיים של אנשי־שם מפורסמים, ומחברי שו״ת במאות הקודמות. בספרים שקרא היה רושם בשוליים הערות, תיקונים ומראה מקומות, כל אלה היו יכולים לשמש חומר לספר שלם בדפוס.

בשנת תשכ״ו, בן 85, חלה במחלה קשה והועבר לבית חולים. גם בבית החולים עד ימיו האחרונים, עיין בספרים. ולידידיו שביקרוהו בבית החולים אמר שהיתה לו רשימה של 40—30 ספרים, שביקש לקראם, ולא הספיק.

בא׳ חשון תשכ״ו הוציא את נשמתו, כשעל אדן־החלון, שלצידו שכב, מונח ספר שלא הספיק לסיימו ועליו משקפיו...

ספרייתו העשירה נמסרה על ידי בתו פלה למושב בית־יהושע, שליד נתניה. אשתו אידה נפטרה ביום י׳ אדר ב׳ תשי״ד, ובתו פלה אף היא לא האריכה ימים, ונפטרה לאחר מחלה קשה ב־כ״ד אדר ב׳ תשל״ג.



קבוצת חלוצים בהכשרה וביניהם שלמה זוכמן ואורי גסטהלטר

מרדכי ילון

אחי מנדיל לייב ילון

את יום הולדתו של אחי מנדיל־ליב אינני יודע. ידוע לי רק שכאשר הוא עזב את לופאטין אני טרם נולדתי, וכל מה שידוע לי עליו זה מה ששמעתי מפי אחיי דוב וחנוך ומפי הורי.

כדרך כל הילדים בעיירות בימים ההם למד מנדיל־ליב בגיל רך מאוד אצל מלמדים והצטיין מאוד בלימודיו. באחד הימים כאשר הוא התקדם מעט בלימודיו, כמעט אברך, ״ברח״ יחד עם חברו לכיתה לבלז והיה שם ל״יושב״ בחצרו של הרבי ולמד בשקידה, שניים או שלושה ימים. היו ימי חרדה בבית לאחר היעלמו אך כאמור, נרגעו הורי רק כאשר הגיעה אגרת מחצר הרבי שהבן חי וקיים בחצר הרבי והוא מתמיד בלימוד תורה, בחברה טובה. כעבור זמן מה, חזר הביתה לאחר החגים. הוא היה כבר לאברך ממש. לבש קפוטה ארוכה, גידל זקנקן ופיאות ארוכות, כיאה ל״יושב״ בבלז.

שלוש שנים התמיד אצל הרבי ואבא התגאה ביותר בבנו זה וקיווה שבוודאי יהיה רב בישראל. כעבור שלוש שנים כאשר חזר הביתה הפתיע מאוד את הוריו בלבושו ה״מוזר״: לבושו קצר, זקנו מגולח ולפיאותיו אין זכר. בלוריתו מגודלת, מעשה ״דייטש״. לאבא, שנטה מעט לקנאות היתה זו אכזבה גמורה ולבו דאב על כך מאוד. אמא, לעומת זאת, שהיתה במידה מסויימת מתקדמת בדיעותיה וסובלנית ראתה דווקא בעין יפה את השינוי שחל בבנה. היה כנראה בענין זה ויכוח חריף במשפחה ואבא שפך את מרי לבו בפני הרב דמתא ר׳ חיים לייביש המרלינג, אף הוא מחסידי בלז היה, גדול בתורה ותלמיד־חכם. הרב שקירב את מנדיל־ליב לפני ״בריחתו״ לבלז בגלל שקדנותו וחריפותו ניסה לייסרו על מעשהו זה. אך לאחר שבחן אותו בש״ס ופוסקים נחה דעתו, באשר נוכח לדעת, כי אמנם גדול הוא בתלמוד ה״תכשיט״ וכנראה שהרב שיכנע לאחר שיחה זו את אבי. כשהרב ר׳ חיים לייביש המרלינג — אמר — דעתו נחה מבני, כיצד לא תנוח דעתי? הוא המשיך עוד זמן מה לשבת בבית. אך כאשר ראה כי אין כל תכלית לשבת בעיירה הקטנה החליט ללכת ללמברג. — מפי אחי חנוך שמעתי כי כבן 18 היה מנדיל־ליב כאשר בפעם הראשונה למד את האלף־בית הלטיני, עד כדי לימודים כלליים

אצל מורים פרטיים. חריפות מוחו עמדה לו גם בלימודים אלה. למד את השפה הגרמנית, פולנית וצרפתית ובלמברג התפרנס ממתן שיעורים בעברית. שם היה חבר באגודה ציונית "תקוות-ציון". בגלל קולו הערב היה נוהג לעבור בערבי שבתות לפני התיבה במועדון האגודה, ורבים היו נוהרים לשמוע את רינתו.

לימים נשא אשה ופתח משרד ל"אינפורמציה מסחרית" "הרנס", אשר ברבות הימים נתפרסם בכל רחבי גליציה ומחוצה לה. עד לנשואיו היה מנדיל-ליב נוהג לבקר בבית, בטריטקי, כשהוא לבוש פראק וצילינדר לראשו, והיה בעיירה לופאטין בבחינת תהיה: הצילינדר והפראק הראשון בעיירה. בימי חול המועד נהג הרב ר' חיים לייביש להזמינו אליו הביתה, מנעים אתו בשיחת דברי-תורה ואף מתפלפלים יחד בסוגיות שונות. הנאת הרב היתה גדולה מאוד בראותו את מנדיל-ליב שופע תורה גם בלבושו "המוזר". השבחים שחילק הרב למנדיל-ליב הגיעו גם לאזני אבא. הוא שמח מאוד. אל תדאג ר' אברהם, אמר הרב, אל תסתכל בקנקן אלא במה שיש בו. לימים תרמו האחים מנדיל ליב ודוב פרוכת לבית הכנסת בלופאטין והדבר היה לשיחה בפי כל המתפללים. בשלהי מלחמת העולם הראשונה גויס מנדיל-ליב לצבא ובעמדו על משמרתו בליל-חורף אחד, הצטנן ולקה במחלת-ריאות קשה, אשר ממנה לא קם עוד.



נחום דב גסטהלטר וילדותיו ז"ל



חנוך גסטהלטר נפטר תרמ"ד

מרדכי ילון

עקיבא דיסטנפלד, חייו ופעלו

עקיבא גדל בבית חרדי. אמו חוה־רבקה ע״ה, הבכורה שבאחיותי ואחי, היתה אשת־חיל טובת לב וטובת מעשים ומכניסה אורחים. אביו, פנחס ע״ה היה יהודי בר־אוריין, ירא שמים ומדקדק במצוות קלות כבחמורות. היה פיקח, בעל מוח שנון וניחן בכושר לתפיסת עניינים וניתוח בעיות. בעיקר הפליא בפתרון בעיות־חשבון מסובכות בלי להשתמש בפורמולות מדעיות — שמעולם לא למדן. על־אף היותו ירא־שמים בכל לבו התייחס להשכלה הכללית בסובלנות רבה. והיה בכך משום אומץ רב להיות ״יוצא־דופן״ ביחסו זה להשכלה ולציונות בעיירה, שרוב יהודיה היו קנאים בהתנגדותם גם יחד. ר׳ פנחס ראה בדלדולם ובעניים של בני עיירתו וביקש למנוע גורל דומה מבניו. הוא החליט לתת להם השכלה תיכונית ולהבטיח להם עתיד טוב בחייהם ומעמד איתן בחברה. מעשה ״נורא״ זה עורר חמתם של קנאי העיר ושל גבאי בית־הכנסת בו התפלל והם גדפוהו ורדפוהו עד שנאלץ היה לנטוש בית־כנסת זה ולעבור לאחר. עקב האווירה שנשתררה בלופאטין סביב המקרה ״המביש״ הזה החליטו הורי עקיבא לנטוש את העיירה בה התגוררו שנים רבות ולעבור לעיר הסמוכה ברודי, עיר ההשכלה מראשית המאה ה־19, שיהודיה היוו בה אז רוב במנין התושבים. כאן מצאו הורי עקיבא את מנוחתם ומקום־מפלט מרודפיהם. ואם כי המשפחה התפרנסה כאן בדוחק הרי שעשו הכל לבל יתקפח חינוכם של בניהם. עקיבא מצא כאן חברים יהודים בבתי הספר וחברת נוער יהודי.

במלחמת העולם הראשונה נכבשה ברודי, ששכנה קרוב לגבול הרוסי, על ידי הכובשים הרוסים. וכאשר שוחררה שוב על ידי הצבאות האוסטרים עברו הורי עקיבא ללבוב, בירת גליציה בימים ההם, עיר ואם בישראל, ששקקה חיים יהודיים. בעיר זו פרחו הציונות וההשכלה וכל צעיר שואף תורה ודעת יכול היה להגשים בנקל שאיפתו זו בלבוב. היתה גם גימנסיה יהודית. בגימנסיה זו לימדו עברית ורוח ציונית שררה בה. עקיבא, שנימנה עם תלמידי גימנסיה זו, למד בה עברית על בוריה.

עם שוב הקרבות לאיזור לבוב וסכנת הכיבוש איימה שנית על העיר נמלטו

רבים מתושביה היהודים לצ׳כיה ולאוסטריה. בין הנמלטים היו גם הוריו של עקיבא. הם ישבו בעיירה צ׳כית קטנה לא רחוק מהגבול האוסטרי. משם עבר עקיבא לווינה וסיים שם את לימודיו התיכוניים. עם תום המלחמה חזר עקיבא עם משפחתו ללבוב, בפולין העצמאית, והמשיך ללמוד ולהתערות בחיי הנוער היהודי. באותם הימים קמו בגליציה, כבשאר ארצות אירופה המזרחית, תנועות נוער ציוניות (״החלוץ״, ״השומר הצעיר״ ועוד) שהתפשטו חיש מהר על פני הערים והעיירות, אף הנידחות ביותר. תנועות אלה הביאו לאותם ישובים את בשורת שיבת־ציון והנוער החל להתעורר לקראת הגשמת העליה בצורות שונות. נוסדו מרכזים להכשרה חקלאית, חוגים ללימוד עברית, ידיעת הארץ, ארגוני ספורט ועוד, שמטרתם היתה אחת: ארץ ישראל. עקיבא הצטרף לתנועת השומר הצעיר, עסק זמן־מה במשרד הארצישראלי ובקיץ שנת תר״פ (1920) עלה עם חברי תנועתו לארץ ישראל. כאן עבד במחנות בחיצוב סלעים בהרים ובסלילת כבישים והיה בין המתנחלים הראשונים של אנשי ״השומר הצעיר״, בחשוון תרפ״ג, על אדמת בית־אלפא, ואחד מעסקני הקיבוץ. מידת הכנסת האורחים שהיתה נהוגה בבית הוריו מצאה כאן שוב את ביטוייה המלא בפעולתו העסקנית של עקיבא. חברים שהכירוהו בימים ההם מספרים שהיתה לו סגולה מיוחדת לדאוג לעוברים־אורחים שבאו אגב טיוליהם בצל קורת קיבוצו, אם בהסעדתם ואם בהלנתם. סיפר לי פעם עקיבא עצמו שקבוצה גדולה של מטיילים הגיעה עם חשיכה לבית אלפא — אגב סיורם בעמק — והוא הצליח לסדר לכולם מקומות לינה. כל האוהלים — אמר — היו מלאים אורחים וחברי הקיבוץ עצמם הצטמצמו במיטותיהם למשך שעות ספורות, כי עם הנץ השחר היה עליהם לצאת לעבודה. ואמנם ליוותה אותו מידה יפה זו עד סוף ימיו.

אך בריאותו לא עמדה לו זמן רב בעבודתו והיא נתרופפה במידה כזו עד שנזקק לריפוי יסודי בחוץ לארץ. כאשר חזר לארץ עמד בפני שאלה של נטישת העבודה הפיסית. שיחקה לו השעה ובאותו זמן ביקש מנהל הספרייה הלאומית בירושלים, הפרופ׳ ש. ה. ברגמן, מקבוצת בית־אלפא עובדים, שאינם מסוגלים לעבודה קשה, שישמשו ספרנים־מתחילים במוסד. עקיבא נשלח לשם בשנת תרפ״ה והצליח ״להתאקלם״ מהר במקצוע החדש ובנופה של ירושלים.

ניתוק קשריו עם קיבוצו בעמק בא, כאמור, בעטייה של מחלה ואיסורם של רופאים לעסוק בעבודה פיסית. הוא עצמו נכסף לחיים קולקטיביים. כאשר בא לירושלים גמל בו רעיון ליצור בה מעין קבוצה קולקטיבית, שתחיה חיי שיתוף בעיר. וכאשר מצא כאן עוד כמה חברים שתמכו ברעיון זה (ביניהם הסופר יהודה יערי, עורך־הדין חיים קרונגולד ורעייתו שושנה ואחרים), שכרה החברייא דירה גדולה עם מטבח משותף והבית הפך למעין קיבוץ עירוני קולקטיבי (כותב שורות אלה נצטרף אף הוא לקבוצה זו). הבית הזה המה תמיד מאורחים מן העיר שהיו

משתתפים בשירה ובריקודים. לקבוצה זו קראנו בשם "בטלניה" על שום הבטלה מאונס שידעו החברים בימים ההם לרוב. עקיבא היה המוציא והמביא בקבוצה זו והרוח החיה בה. גם לאחר ששב מהשתלמותו בחוץ־לארץ חזר אל "הבטלניה" עם רעייתו הצעירה, ורק לאחר זמן מה עזבוה, כאשר נכנסו לביתם החדש. קבוצה עליזה זו התקיימה כמעט במשך שנתיים, והתפרקה בימי מאורעות תרפ"ט.

בשנת תרפ"ז נשלח עקיבא על ידי הנהלת הספרייה להשתלמות בספרנות בבית ספר גבוה לספרנות בברלין. שם נשא לו לאשה את חברתו ז'נקה, אף היא מראשוני העלייה בשנת תרפ"ט וחזר לארץ. מכאן ואילך צעד עקיבא בצעדים מהירים בהתקדמותו במקצועו ואף הגיע לדרגת מנהל מחלקת ההשאלה. עקב תפקידו קשר קשרי ידידות עם קהל קוראים רחב בכל הארץ, ולסבר־פניו כלפי הבאים אתו במגע יצאו כבר מוניטין.

בשנות השלושים, עם העברת הספרייה "הקטנה" מדירתה שבסימטת החבשים למשכנה החדש בהר הצופים, גדלו ממדי הספרייה לאין שיעור וכן מספר העובדים. מחלקת ההשאלה והמחלקות הקשורות לה קלטו עובדים נוספים ועקיבא שימש להם מורה ומחנך בתקופת היקלטותם. בשלושה דברים התבטאה גישתו של עקיבא לעובדים הכפופים למרותו: קפדנות ותביעה לאחריות, יחס אבהי ומחנך וחבירות עממית. על אף מעמדו כמנהל הוא היה כאחד מהם ולא פעם עסק אתם יחד בעבודות הפשוטות ביותר. ברוח זו, תוך סבלנות, אורך־רוח ואהבת העבודה, חינך במשך כל שנות עבודתו בספרייה חבר גדול של עובדים צעירים הממלאים תפקידם תוך רצון ומשמעת עד היום הזה. באותם מרץ, להט והתמדה — על אף מיחושיו בלבו — נטל עקיבא על עצמו את העברת הספרייה מבניין טרה־סנטה למשכנה החדש בגבעת־רם, יחד עם חבר עובדים מסור ונאמן, שעקיבא ידע להתחבב עליהם בעבודה. שכנה בלבו התכונה הברוכה והנדירה של מיזוג המנהל והעובד גם יחד. הצלחתו של עקיבא בהעברת הספרים תוך דיוק בזמן ובתיכנון היו לה הדים רבים בציבור האוניברסיטאי ומחוצה לו, והגיעה אף לדפי העיתונות.

אך בעבודתו השקודה באוניברסיטה לא נסתיימו תפקידיו בחייו. הוא היה גם עסקן רבגוני בלי שישא על ראשו את כתר העסקנות הרשמית; לא הופיע על במות ולא נשא נאומים רמים אך כחבר מסור לתנועת העבודה ולמפלגת פועלי ארץ־ישראל עשה את פעולתו בשקט ולשמה ונכון היה למלא כל שליחות הסתדרותית ומפלגתית. היה בהיר מחשבה ומהיר עצה ועצותיו הנבונות שימשו לא פעם נושאים בישיבות בלי שמקורן ייודע לרבים. עקיבא היה חבר בוועדות שונות של ההסתדרות והמפלגה. במשך כל שנות עבודתו באוניברסיטה היה מעין "נציג המפלגה" במקום. תקופה מסויימת היה חבר ועד העובדים. ישב שנים רבות בוועדת לשכת העבודה וועדת התור בה. היה מנתח עניינים בתבונה רבה ולא נרתע לגלות ברבים את התנגדותו להלכות מוסכמות גם אם היה בודד בדעתו.

הוא היה מיוזמיה וממייסדיה של ספריית הפועלים שליד מועצת פועלי ירושלים. היה ממארגני ספריות נידות בימי מלחמת הקוממיות ודאג להבאת ספרי קריאה לחיילים בבסיסים ובעמדות ולא פעם נתבקש לייעץ בסידור ספריות במקומות יישוב שונים בארץ. במלחמת העצמאות נמסרה לידו הנהלת סניף "הדור", עתון מפא"י בירושלים, והוא ניהלה בהצלחה רבה במשך כל התקופה בה הופיע העתון.

מסירותו של עקיבא לבני ביתו היתה ללא מצרים. הוא השקיע את כל אונו וכוחו כדי להעניק לילדיו השכלה רחבה. ואמנם זכה לשבוע מהם נחת. בנו אריאל, רופא ובתו מוסמכת האוניברסיטה. עמד לפרוש לפנסיה ולנוח מעמלו. לאחר למעלה מארבעים שנות עבודה פוריה, בביתו הנאה והשלו במחיצת רעיתו. והנה נפקד פתיל חייו על סף הגשמת תכנית־חיים חדשה. לא עמד הלב בגודש המעשים הטובים שנשא בקרבו ונדם לפני זמנו.



אורי גסטהלטר משפחתו וקרוביו בלבוב.



פרופ' שמואל הוגו ברגמן

עקיבא כמשרת הקורא

עקיבא בא לבית הספרים בשנת תרפ"ה (1925). בית הספרים היה באותה תקופה במשכנו הראשון בזכרון־משה ולרגל גידולו נאלצנו לשכור בתים אחדים בסביבת המרכז ברחוב החבשים כדי לאחסן בהם את הספרים. אחסון הספרים, סידורם במקום הנכון והבאת הספרים הנדרשים לאולם הקריאה אשר בבית המרכזי היו, בעטיו של פיזור זה, ענין קשה ומסובך ודרשו אחריות וזריזות גם יחד. פקידי הספרייה שעבדו במחסן היו חייבים להעביר את הכספים בגשם בקור ובחום הלוהט מרחוב לרחוב. בעבודה זו עסק עקיבא בראשית דרכו בבית הספרים.

בקיץ תרפ"ט העברנו את הספרים מן הבתים האלה שבמרכז העיר אל הר־הצופים, שם נבנה בינתיים בית וולפסון, שנועד להיות המשכן לבית הספרים. תפקידו של עקיבא היה להשגיח על העברה זאת. באמצע ההעברה הזאת פרצו הפרעות בירושלים. באותו יום ששי, בו יצאו הערבים מתפילתם במסגד עומר והתחילו בפרעות, היה עקיבא עסוק עם מספר חברים בסידור הספרים במקומם החדש על הר־הצופים. במשך שעות רבות היו עקיבא וקבוצת העובדים הזאת מנותקים מן העיר, עד שבאו שוטרים בריטיים והצליחו להציל אותם מן הסכנה ולהורידם העירה.

כשפסקו הפרעות ונגמרה ההעברה של בית הספרים והתחילו חיי־האוניברסיטה התקינים על הר הצופים, נפתח לעקיבא שדה־פעולה חדש. הוא נעשה למנהל מחלקת ההשאלה בבנין וולפסון. לעבודה זו היה מוכשר ביותר, כי אהב את העבודה הזאת וקשר קשרים אישיים עם הסטודנטים. מאז ועד סוף חייו היה עקיבא המנהל של מחלקת ההשאלה והוא ביסס, יחד עם חבריו, את המסורת של שירות טוב ומסור לקוראים, הפועמת בבית הספרים ועליה פארנו.

על רוח זה של שירות לקורא במובן הנעלה ביותר יהיה זכרו ברוך בתוכנו.

דב סדן

פועל צדקות

א.

שמו וזכרו של עקיבא דיסטנפלד מעלים כמאליהם את רשת זימונינו הפרושה, לאורך שני דור. חוליותיה הראשונות של אותה רשת נשזרו שם, בברודי עיר ילדותנו, אם כתינוקות בית־רבן, אם כתלמידי כיתות של קטנים או גדולים. כתינוקות — הרי הרישדוכן שהיה מאַספנו מביתנו עשה דרך איסופו כמעגל, פתח בסופה של העיר, בסביבי ארמונם של הפוטוצקים ונתלקטו לו שם כדי חצי מנין, וסיים בטבורה של העיר, הוא ריבוע השוק, ושוב נתלקטו לו כדי חצי מנין, וכך היינו באים לחדרו של ר׳ אליה הוידק, ולפי שהרישדוכן היה מאספני ראשון והיה נאנח אנחה־של־צער ואומר: נו, ס׳הויבט זיך שוין אָן (— נו, כבר מתחיל) ואת חברנו עקיבא אחרון והיה נאנח אנחה־של־רווחה: נו, ס׳ענדיקט זיך שוין (— נו, כבר מסתיים), הרי כינוינו: דער אנהויב מיטן סוף (— התחילה והסיום), עד שנפרדו דרכינו, שהוא הפליג לחדר אחר ואף אני לחדר אחר, אך כבר בימים הרחוקים ההם נחקק בלבי על לסתותיו שנראו כמחייכות ועל עיניו שהיו מחייכות ממש. כתלמידים — תחילה בכיתות של קטנים בבית־הספר של הקהילה ברחוב המוחים (מוחישע גאס), שנקרא כך מלשון מחה תמחה, שלפנים ישבו בו הארמנים, שמשום גודל תחרותם במסחרים וכדומה ומשום מעשים טובים אחרים, היו קרויים עמלקים; אמנם, פה נבדלים חיינו במעלת הכיתות, שהקדימני בכיתה אחת, ואם כי כרגיל מחיצה גדולה היא, ואין דרכו של תלמיד כיתה שניה לקיים מגע ומשא עם תלמיד כיתה ראשונה, שהיתה מכונה שטובא (ומי שנשאר בה, או בכיתה אחרת, שנה נוספת היה מכונה שטובאַק), הרי שתי כיתות אלו נהגו קירבה, שכמעט עד כדי ידידות הגיעה — הממונים על כיתה ראשונה היתה העלמה מונד (אחותו של מי שנתפרסם לשנים כגנראל בצבא הפולנים) והממונה של כיתה שניה היה מר מושציסקר, ושניהם אלה היתה אהבה ביניהם, שסופה נישואין, וכאהבת ממוני הכיתות אהבת תלמידיהם ביניהם. אמת, היתה בינינו מחלוקת, האם יפה נהגה העלמה מונד, שלא נתנה לבה למורה מר פלד הנעים אלא למורה מר מושציסקר

הזועף, והיא מחלוקת שהחריפה, לאחר שמר פלד ניסה לשלוח יד בנפשו, אבל המחלוקת חצתה את שתי הכיתות, וכך היינו עקיבא ואני מחסידיו של מר פלד ולשנים כשנזכרנו דבר זה ושוב לא זכרנו טעמנו דימינו למצוא אותו במה שאותו מורה בן עיירה קטנה היה. המחיצה של הבדל כיתה עמדה בעיניה גם בהיותנו תלמידי כיתה של גדולים בגימנסיה על שם יורש־העצר, הארכידוכוס רודולף, שסופו נרצח או התאבד, והוא בית רמים ליד הסוללות הגדולות, אלו מבצרי העיר שלפנים שנעשו טיילת אהבים. גם עתה נשמרה קירבתנו, שנחזקה מכוח שייכותנו לאגודת הסתרים "פרחי ציון". חוליותיה האחרונות של אותה רשת נשלמו פה, בירושלים עיר מושבנו, אם כשכנים בסימטת רחוב החבשים, והוא המוציא ומביא בקומונה שהיתה מכונה כינוי "בטלניה", ובכלל חבריה גם מנשה אונגר; אם כשכנים, בית מול בית, בשכונת גאולה; וביחוד בהיותנו נתונים בחלל עבודה אחד, באוניברסיטה, תחילה בטירה־סאנטה ואחר־כך בגבעת־רם.

ובין חוליות ראשונות וחוליות אחרונות שתים פרידות — פרידה אחת, לשלוש שנים, בימי מלחמת העולם הראשונה, כשגל הפליטים נשא אותנו לערי מפלט, אותו לעיר רחוקה, בצ׳כיה, ואותי לעיר קרובה, ללבוב, ולימים אף הוא בא אליה, ונזדמנו פה כחברי תנעה אחת, תחילה "השומר" וסופה (לאחר איחודה עם "צעירי ציון") "השומר הצעיר". פרידה אחרת, לארבע שנים, כשגל העולים פורצי העליה השלישית וממשיכיה, נשא אותו לארצנו והיה בסוללי הכבישים ובבוני בית אלפא וחזר, מחמת חליו, לשעה קצרה ללבוב ובה נזדמנו בעבודתנו, שהוא עבד במשרד הארצישראלי, כעוזר מנהלו הלל שפינדלר, ואני שימשתי ראש מרכז "החלוץ".

ולא פירשתי כל אלה אלא כדי הטעים, כי לאחר (ואולי: בשל) פרידה ופרידה נהדקה אותה רשת זימונים, וחוליות ראשונות נלכדו בחוליות אהרונות, כשגלגל הזכרונות מנסר והולך.

ב.

והגלגל, כמובן, גלגל התמורות, כדרך תמורות דור. אך מכל סיבוכיו ופיתוליו ניבט וחוזר וניבט קלסתר פנים שלא נפלה בו תמורה, קלסתר פניו של עקיבא — הוא־הוא סומק־הלחיים והוא־הוא שחוק העיניים, שכשם שחייכו בימי הילדות, כן חייכו בימי הנעורים, בשנות העמידה, על סחפה של זיקנה, כל ימיו. אם סומק־לחייו נראה כמבהיק מלבר — ירשת עיירתו, עיירת לופאטין, הנטועה בתוך שדות, הרי חיוך עיניו נראה נוהר מלגו, וחי־חי הוא מפזז לעיני, וכשם שאני זוכרו מבליח בחצי האפלולית של דירת מרתפם שהיתה קבועה בביתו של המלווה־בריבית, ר׳ ישעיה טריט, הקבוע בקרן זוית של קצה־השוק ורחוב בית הכנסת הגדול, כך אני

זוכרו קורן במגרש השעשועים הקטן והצר של החדר, כגון במעשי הלצון שחמדנו לרבנית הצדקנית, אשת ר׳ אלי הוידק, שהטלנו את עיסת־הוורדים לתוך קדרת־החמין לשבת וכדומה; או בחצר המשחקים הגדולה של בית־הספר, כגון שהיינו מקניטים את מנהלו, כמר פיליפ אשכנזי, מראשי האסימילנטים שבעיר, שאף שהיה אמן בלשון יידיש, כדרך שהיה אמן בה קודמו, הירש רייטמאן (בעל ה״קיטטעל״ העשוי כמתכונת ״הפעמון״ של שילר), ופעמים היה מפתיע את כיתת התלמידים שבא לבקרה בסיפור חמודות שענינו מריבה של שני סבלים על שפעת לשונם וסממניה, הרי אזנו היתה נכווית מלשון היהודים, אם נשמעה בפינו, כדרך שנשמעה בהמולת ההפסקות, וגזר עליה ומי שנתפס בהפרת גזירתו, היה מתכבד במתנת ידו הכבודה, שנסתייעה בסרגל ארוך, ומתנתו עושה רושם, והתחכמנו לעשות לשוננו לשון אשכנז כביכול, והיינו מזמרים בקולי־קולות חרוזיו של שוטה העיר, מר יונאס ברי, שחיבר לכבוד אהובתו ואוהבתו הקיסרית אלישבעת, אשת פרנץ יוסף, ולא הפסיק את הרומן עמה גם לאחר שנרצחה בידי לוצ׳יני, וכך לשון החרוזים: ראזען נעלקען אונד ראזע־דאַ, מיינע שוהע זינד אאוס לעדא (־לעדער), דהיינו: ורדים צפרנים ופיגם, נעלי הם מעשה־עור; וביחוד: עד אין אינץ, זעמאַ א פרינץ, דערען דעססן א פרינצעסן, דהיינו: אני ואנחנו הננו נסיך, שלהם ושלו נסיכה, וכשאותו פדגוג רגז על שאנו מבקשים להערים עליו באותה לוצצות ובא עלינו בגערותיו היינו טוענים בתמימות מעוקשת, כי גרמנית הוא בפינו ולא ידענו שגרמנית, שהקיסר מדבר בה, וכמותו המורים שלנו המלמדים אותה, מר פוגל הנוח לכעוס ומר וילדהולץ הנוח לרצות, דיבורה אסור, וידו הקשה שהתנכלה לנחות על קודקדנו, קודקוד המזמרים, נתלתה באויר, כביכול נתקיים בו הכתוב: ותיבש ידו אשר שלח עליו ולא יכול להשיבה. והוא הדין בגימנסיה ביחוד בזימוני כיתות־המישנה, שהיו פזורות בשני בניינים מרוחקים, באולם הגדול של בניין־הראש לשיעורים משותפים, בין של בני שלוש הדתות, ואף ללימוד ציור בהדרכת מר פיקור שכשמו כן קומתו וקלסתרו, שדומה היה כחסידה, בין של בני דת משה בלבד ללימוד קצת פרקי תפילה וקצת פרקי תולדות ישראל מפי מורנו הרב ד״ר יהושע עוזר פרוסט, כששיעורים ראשונים עילה למריבה על כלי הציור, שהתלמידים הפולנים, שהיו שייכים בגלוי לאגודתם, היו אדוקים בשלהם, כלומר בעפרונות ובמחברות שסימנם וירוב קראיובי (= תוצרת ארצית) ואנו, התלמידים היהודים ביחוד אלה שהיו שייכים בסתר לאגודתם ״פרחי ציון״, היינו אדוקים בעפרונות, שסימנם מגן־דויד ושטענו כך וכך אחוזים לקרן קיימת לישראל, ולעניין המחברות הרי היו מאוסות עלינו משום שנעשו בנייר, תוצרת בית החרושת בצ׳רלאני, קנינו של ד״ר קולישר, קברניטם של המתבוללים, שכפה את עצמו במיני תחבולות ומירמות של הרשות כשלוח הפרלמנט של עירנו; ואילו שיעורים אחרונים עילה להתגרות במורנו, מורה הדת, תלמיד חכם שנשבה לתחום לא־לו, שתחילה היה

רב־נאורים באנדריכוב במקומו של הרב ר׳ יוסף יעקב קובאק בעל ״ישורון״. וטעם התגרותנו המגולה על שאינו מדקדק בלשון הפולנים, ואילו טעמה המכוסה שלא נהג כחברו, שהורה דת־ישראל גם היא בגימנסיה שלנו, ד״ר יצחק צולר (הוא־הוא שהיה אחר כך רבה של רומא וסופו התנצר), ולא נצטרף כמותו לציונות, שאליה נמשכנו אנו התלמידים, ובכללנו אף בנו יחידו, דוד צבי (שנפטר לפני כמה שנים בחיפה), ואפילו היה לנו למיפגע (כמעט שהכשיל, ובכיתת־הגמר, את תלמיד הגימנסיה שלנו, נתן מיכאל גלבר, לימים ההיסטוריון הנודע).

ככל שאני נזכר אותם ימים רחוקים, עולים לפני פרצופיהם של חברינו, מהם תמימים מהם ערומים, אבל מעל כולם כמנצחת, על שום סימניה המובהקים, נהרת קלסתרו המחייכת של עקיבא, היא הנהרה, שכל ימיו לא נגרע מחיותה כל־מאומה.

ג.

אולם יותר משעולה לפני זכר קלסתרו בתוך העיר, עולה קלסתרו לפני מחוצה לה, ביחוד בשבתות שלהם, כשהיינו, בשעות בוקרם של ימות־חמה ממוזגים, קצת תלמידי גימנסיה, בני שתי הכיתות הראשונות, יוצאים אם לצד היערות, המגדיר של רוסטאפינסקי בידנו, כדי לחפש בין הסבכים מיני צמחים, אם לצד בצעי המים, רשת בידנו, כדי לצוד ברואים השורצים בהם, כשהחיפוש בא לקיים מצוות אקוואריום. כתום מלאכתנו האחת או האחרת, שמהומתה היתה מרובה מעשייתה, ישבנו בעגולה והיינו מסתייעים בשעת הכושר, שאנו מצויים בינינו לבין עצמנו תלמידים בני ישראל בלבד, והיינו ממשיכים בגלוי את שעשינו בהסתר באגודתנו — דיבור ושיר בפיתוכי היתול וליצה. וכך זכורני טירחתו של עקיבא בשני חברינו, קובא (יעקב) שוטלנדר ויהושע גוטסמן, שלשון דיבורם היתה פולנית והראשון, שגדל בבית אמו האלמנה, שכלכלה חנות שלא באו אליה אלא פריצי פולנים, היה מוחזק לנו כגוי גמור, והאחרון שאביו התנודד בין משכילות ואפיקורסות, היה מוחזק לנו כחצי־גוי, ועיקר טירחתו של עקיבא בהם לשנן להם פרק בציונות; ועיקר השינון פזמון שכך לשונו כדיוק הגייתנו: אינץ ווּעמא שפרינגין איבא טולין אין בעריק אין אופנעמין אינדזא לאנט באַם גילעימטן טעריק, כלומר: נקפוץ מעל גבעות ומעל הרים ונקח את ארצנו מידי התוגר המשותק. לא ידעתי, ואיני יודע גם עתה, מקורו של אותו זמר והוא, כנראה, שבר של פזמון מפזמונות החדר, אך מפי ר׳ מרדכי ילון, דודו של עקיבא, שמעתי כי יש לו המשך וראוי שישלים, ככל שזכרונו מגיע, ויפרסם ברבים. אבל, לשנים, שחברנו ראשון, קובא שוטלנדר, חזר דובר בלשון עברית מעיר מיפלטו וינה, ונעשה ראש קן ״השומר הצעיר״ בעירנו וחברנו אחרון, יהושע גוטסמן, חזר בקי בספרות העברית מעיר מיפלטו, וינה, גם הוא, ונעשה מטובי המורים בסמינר העברי בלבוב (ותלמידיו שומרים בחמימות זכרו, מהם שמשון מלצר שהקדיש לו שיר), הייתי נזכר באותם שינוני זמר,

שאותו צמד היה חוזר עליו בלשון עילגים, אך אפשר שהם היו לו בחזקת שיעור פתיחה בדרך התעוררותם לציונות.

והציונות, לא היתה בימים ההם חידוש וחדשה בעירנו. הרי בריווח של כמה אמות מביתו של אותו מלווה־בריבית, מגורי משפחת עקיבא, התנוסס מעל חנות הגדולה שלט באותיות מרובעות: אחים טרטקובר, וראש הפירמה נתן ואחיו חיים מראשי הציונים בעיר, והם ככוח המתסיס, וכמה שנים קודם ראינום פועלים ומפעילים בבחירות הראשונות שהיו דימוקרטיות ממש, שבהן בחרה עירנו את א. שטאַנד ציר לפרלאמנט בוינה, והוא ראשון הציונים בו, וגאוותנו עליו, ואילולא נכלי השלטונות וזיופיהם לא היה נכשל גם בבחירות האחרונות, והצד השווה שבשתי הבחירות לנו, שילדים היינו, ששיתפנו את עצמנו באותה מהומה, ביחוד בקריאות בוז לבן תחרותו של קברניט הציונים, שצעקנו בקולי קולות: פוי, קולישר שטרויזאַק, אף שלא הבנו, כאז כן עתה, מה ענין מזרן־קש, שהוא גם כינוי לכילות, לאותו חרשתן מתבולל, שפיזר שלמונים על ימינו ועל שמאלו, לקנות קולותיהם של בוחרים. והרי בית העם שברחוב לישנוב, קנינו של מר פרידמן, שבא ממזרחה של פרוסיה ומשהשיא שתי תאומותיו לשני תאומים, ממיוחסי העיר, וראשוני חובבי ציון שבה, הנחיל ביתו לצרכם של הציונים, והוא היה בית הומה מרוב פלגות ואגודות — פה הספריה ופה "שפה ברורה" ופה הקרן הקיימת שטרחנו למענה באיסופם של ניירות־כסף ופקקי־סטאניול; פה אגודת הספורט "דרור" שמשלא הספיקה לה החצר הקטנה למדי, עשתה בלהטיה בחצר הקסרקט הישן; ופה אף העבריה עולה כפורחת. הבית הזה רבים והרבה נגרפים לו ולחלל אווירתו, אך מי שחושו ליחשו יפה, אי אפשר היה לו שלא יבחין בחילוקי הטיפולוגיה של הציונים ופרחי הציונים, שאינם דומים ילדי העיר כנספחיה של שני אגפיהם — המהגרים מעבר לגבול מזה והבאים מפנים לגבול מזה. אם להעמיד את ההבדל על עיקרו, הרי ילידי העיר, וביחוד צאצאי־צאצאיה מדורות, היו כממשיכים בכבדות את קו־מסורתה, ויסודם במזל־זיקנה; ואילו שאינם־ילדיה, חדשים־מקרוב־באו, וביחוד בני העיירות הסמוכות, היו כמוסיפים בקלות קו־חידושה, ויסודם במזל בחרות, והם־הם שהיו כאותו הדם הצעיר שניער את רוחה של העיר, לשובבה ולרעננה.

ולענייננו עתה ישמשו כדוגמה נאה בני העיירה לופאטין — משפחת דיסטנפלד, שחלקה השתקע בעירנו, החל בר׳ איכל וכלה במשפחת עקיבא. ר׳ איכל היה טיפוס של משכיל מובהק, שהיה מטייל עם מורנו ר׳ יהושע אוסקר, ומגלגל עמו בימים טובים מאלה, הם ימי "כוכבי יצחק", וביותר ימי "ביכורי העתים" (והוא לא היה ראשון משכילי לופאטין בעירנו, שכן בכלל הפרינומרנטין של "אמרי שפר" להרץ הומברג נמצא בעירנו מי ששמו משה לופטינר). הכל כיבדו אותו זוג ידידים, שהיו מטיילים יום־יום ברוב מתינה ברחובה של עיר, אבל צעירי הציונים היתה להם

טינת־מה בלבם, לא על שום היותם ידידים אלא על שום היותם מחותנים — בתו של ר׳ איכל נערה נאה ומשכלת, ציונית ועבריה, לבה משוך היה אחרי יוסף אהרנוביץ שאף לבו נמשך לה, וכשעזב את עירנו, שהיה בה מורה ומדריך, והלך לארץ־ישראל היו הכל סבורים שתלך אחריו, והנה הידידים חיזקו ידידותם בקשר של חיתון — בתו של ר׳ איכל הלכה אחרי בנו של ר׳ יהושע, הלא הוא הרב ד״ר שלום אוסקר, תחילה רב בקהילת מהרין ואחר־כך מורה־לדת בגימנסיות בסטאניסלב ובלבוב ובאחרונה חבר מערכת ״אשכול״. ולענין משפחת עקיבא, הרי כנוסח אוסטריה הנודע לא נקראו בניה על שם האב, ר׳ פינחס וינקלר, אלא על שם האם, מרת חוה רבקה לבית דיסטנפלד, אחות בכורה לאחיה בתלמידי החכמים, ר׳ דב בריש ור׳ הניך, הוא גדול חוקרי לשוננו שבדור, ר׳ חנוך ילון, וצעירם מרדכי שנקרא בפינו ״הדוד״, משפחה שאהבת התורה ואהבת ציון נמזגו לה כאחת. והוא הדין במשפחה האחרת של בני לופאטין, משפחת ברש — האח הגדול, שבא לישב בעירנו ישיבת קבע, (ושימש בכהונה במנסרה של נחום גלבר, אביו של ההיסטוריון, מראשי הקהילה בעירנו), והוא מטובי העברים, אך עודו תקוע ועומד בשלהי ההשכלה, והאח הצעיר, הוא־הוא הסופר הנלבב אשר ברש, שכבר נתקע כולו בדמדומי המודרנה, ובא לישב בעירנו ישיבת עראי, ששימש בה בהוראה עברית, כיורשם וממשיכם של המורים שלפניו, יוסף אהרנוביץ, שייסד בעירנו אגודת ״חלוצי ציון״, וחבריה הלכו אחריו בעלותו לארץ ישראל, שנעשה בה מראשי ״הפועל הצעיר״, משה בלושטיין, הוא דפנא הנודע בשירי הילדים, ורפאל סופרמן, שכמותו כמותם הקדימו, בימי העליה השניה, לעלות לארצנו.

בני לופאטין אלה חיות גדולה היתה בהם — הנערות נאות וחינניות (אחת מבנות המשפחה נמשכו לה לבבות הרבה, ושניים מאוהביה, האחד קצין אוקראינים והאחר חברנו האפנר, שלחו יד בנפשם), נערים בריאים וערים, והם ושכמותם היו כמחדשים את מחזור דמה של העיר שהיתה עוד רוגשת הרבה אך כבר לאה לא מעט, ומה לך סימן מובהק לבריאותו של מחזור־דם כסומק לחיים ושחוק עיניים, שהיו בני לוויתו, לווית תמיד, של אור־החיוך, חיוכו של חברנו עקיבא, הצעיר שבבני לופאטין בעירנו.

ד.

ואור־חיוכו, אור־תמיד, היה כאות חייץ לתכונת פנים — פעימת לב האוהב והמאהב של אדם טוב ומיטיב. אם ניתן לדבר על תמורה, שחלה באור תמיד זה, אין זו תמורה של טיבו אלא של דרכו — בימי הילדות היה משמש את השובבות התמה, שהיתה מעליזה את סביביה; בימי העמידה היה משמש את החנינה השופעת, שהיתה מיטיבה עם סביביה. כי בין ימי ילדותו ובין ימי עמידתו הבשילה סגולת־המסד שבו — איש־חסד. סגולתו זו עשאתו אחיסמך ליחידים ואחיעזר לרבים.

ולפי שרוב עשייתו בצנעה, הרי גם הקרובים אליו לא ידעו שיעורה; אך זאת ידעו, כי כשהם עצמם נצרכים או באו נצרכים לפניהם, דיה שיחת טלפון: שמע, עקיבא, כך וכך, ומיד נצמחה להם מידו ישועה קטנה שסופה ישועה גדולה.

ואם אומר למנות מעשי חסדו, לאמור המעט שידעתי מהרבה שלא ידעתי, לא אספיק, והכוונה לרוב מעשי העזרה וההגנה לאנשים, מהם אישים מפוארים, שתמימות ואסתניסיות שבהם סייעו לה לממלכת הבונצים, שידה בכל, לרומסם בעקב. והוא להם כתריס בפני הפורענות. וארמוז על מה שנראה לי כמקורם של מעשיו הטובים — אהבת מחצבתו, בית־גידולו, אהבה שנתרחבה והלכה ושילבה בתוכה מעגלי־מעגלים, כאומרת להבליע בקרבה עולם ומלואו.

יהושע נסיהו (זוכמן)

מבני לופאטין בארץ

שלמה אריה זוכמן, אבי המנוח, עלה לארץ עם אמי נסיה ז״ל בשנת 1932, בעקבות בניהם, שהגיעו קודם לכן. מאז הגיעו לארץ התמסר לעבודות ציבוריות במסגרת מוסדות תורניים: בית כנסת ״כרמיה״ בחיפה והיה נשיאו עד סוף ימיו; ישיבת ״תפארת ישראל״ ו״קופת גמילות חסדים״ בחיפה.

יהושע נסיהו־זוכמן עלה לארץ בשנת 1920. עבד תחילה בעבודות חלוציות שונות, כיתר בני העליה השלישית. בחמשים שנה האחרונות כיהן בתפקידים שונים בטכניון, המכון הטכנולוגי לישראל, חיפה.

נפתלי נסיהו־זוכמן עלה לארץ ב־1921. אף הוא עבד בעבודות חלוציות שונות ובמשך שנים רבות היה חבר ועד הדר־הכרמל ולאחרונה בעיריית חיפה. נפטר ב־1974.

רחל גוטליב־סנדלר היחידה ממשפחת גוטליב בלופאטין. אף היא עלתה לארץ, יחד עם הורי, בשנת 1932. היא נישאה לבן מתולה ויושבת שם עד היום.

אריה נשר

חמשים שנה בשירות הטכניון

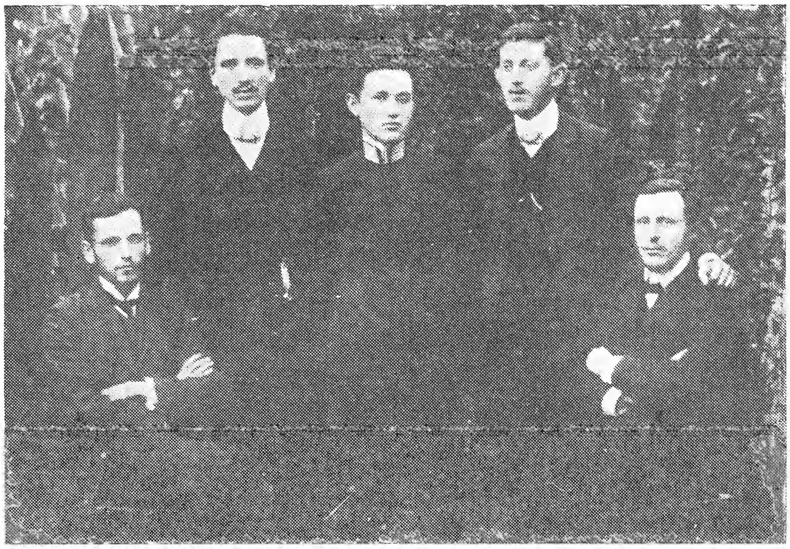
חגיגות היובל של הטכניון בחיפה נשתבשו בגלל מלחמת יום הכיפורים. בינתיים חוגג המוסד חגיגה צנועה הקשורה עם יסודו והתפתחותו. המדובר בפרישתו הסופית של יהושע נסיהו (זוכמן), הפקיד הראשון של הטכניון ב־1924, שעלה במרוצת השנים לדרגת גזבר המוסד, ואשר בשנים האחרונות עבד חלקית כיועץ פיננסי.

נסיהו בא לארץ ב־1920 כחלוץ, עבד בייבוש ביצות ונמנה עם סוללי כבישי חיפה — ג׳דה. ב־1924 כאשר עבד בחצר הטכניון הכיר אותו ד״ר א. בירם שהמליץ עליו בפני אינג׳ינר מכס הקר, שהחל אז בהכנות לפתיחת הטכניון. נסיהו נתקבל כסגן מזכיר ועסק למעשה בכל מלאכות משרד. אחרי כן מונה סגנו של המנוח ח. א. קרוא (קרופניק), שהיה מזכיר הטכניון. זו היתה תקופה חלוצית בה עבדנו 12 שעות ביממה ללא תוספת תמורה, מספר נסיהו.

ב־1931 החליטה הסוכנות היהודית לסגור את הטכניון מחוסר אפשרות לממנו. נשלחו מכתבי פיטורין ל־11 המורים ו־18 העובדים. אז נתכנסו המורים והעובדים וחתמו על הצהרה כי במשך שנה שלימה לא יבואו בכל תביעות שכר ויסתפקו במינימום האפשרי לקיום. בתנאים אלו החליט הוועד המנהל להמשיך בקיום המוסד. הפרשי השכר שולמו ב־1936 בלי רבית ובלי הפרשי הצמדה. כזאת היתה הרוח של הימים ההם, מדגיש נסיהו.

בתקופת הניהול של המנוח שלמה קפלנסקי עלה נסיהו בדרגה ובשנת 1942 מונה אחראי על הכספים, תפקיד שהחזיק בו בתארים שונים עד פרישתו החלקית ב־1967. בתקופת נשיאותו של המנוח יעקב דורי באה לנסיהו התקופה הקשה ביותר. ימי התנופה של גידול הטכניון ובינוי קריתו בנוה שאנן היו ימי לבטים כספיים קשים וגרעונות מצטברים. נסיהו, כגזבר המוסד, עסק בגלגול כספים בקומבינציות פיננסיות, בנטילת הלוואות מכל הבא ליד והכל כדי ״להחזיק את הראש על פני המים״. לקראת סיום כל חודש היה נוסע לירושלים כדי להבטיח תשלום משכורת. עד היום הוא תמה כיצד הצליח להתגבר עלהבעיות הקשות. המצב נשתפר בתקופתם של הנשיא אלכסנדר גולדברג וסגנו לעניני מינהל וכספים יוסף עמי, שהכניסו שיטות אחרות של מינהל ותיקצוב והצליחו בעזרת הגדלת הקצבות הממשלה, לאזן את התקציבים.

נסיהו הוא אנציקלופדיה חיה של תולדות הטכניון ויכול במשך שעות לדבר ולספר סיפורים ומעשיות על אישי המוסד. רק על עצמו אינו אומר מאומה. כי הוא לא נשתנה באפיו. כל השנים היה צנוע, מסור לעבודתו ללא גבול והיה מופת של מוסר עבודה כלפי פיקודיו. היה חסכן ביותר ומתייחס לכספי ציבור כמו לכספו הפרטי. גם כשהיה גזבר הטכניון ראיתיו נוסע לקריה באוטובוס. הוא היה מהרהר כמה פעמים בטרם התיר לעצמו שימוש במונית.



מהנוער הציוני בלופמטין לפני מלחמת העולם הראשונה



עומדים מימין: הירש קריגר, הירש ומשה וסר.
יושבים מימין: יצחק פלאו, אורי גסטהלטר, חנוך ילון, חנוך גסטהלטר,
יעקב וסר ומשה כץ.

יעקב בערנהאלץ

מיין שטעטל

לאפאטין — א קליין שטעטעלע אין מזרח גאליציע ניט ווייט פון לעמבערג, געהערט צו טארנאפאלער וואיעוואדסטווא אין פאוויאט ראדיחוב, געציילט בערך 550 אידישע נפשות, מיט אן ארגאניזירטער אידישער קהילה אונטערן פארזיץ פון ד״ר באראדאך, ווי אויך א ציוניסטישע ארגאניזאציע.

בדרך כלל האט די אידישע קהילה געלעבט רואיק, כאטש א טייל אידן האבן זיך געראנגלט מיט דאגות פרנסה; ווער מער ווער ווייניקער, געווען א געריכט א פאלווארק א בריי־הויז פון וועלכע אייניקע האבן געצויגן פרנסה, יעדן מיטוואך זענען דא געווען ירידים און אזוי איז אנגעגאנגען דאסלעבן ביז צום אויסברוך פון דער פויליש דייטשישער מלחמה, ווען די סאוועטן האבן פארנומען די גאנצע סביבה, איז ווי איבערנאכט אלץ אפגעשטארבן, ווי ניט געווען.

עס זיינען פון דייטשלאנד אנגעקומען פליטים / אזוי גערופענע ״בעזשינצעס״ / וועלכע האבן דערציילט וועגן די נאצישע אכזריותן, בעת דער סאוועטישער אקופאציע האט מען זיך געריכט יעדע נאכט ארעסטירט צו ווערן, אבער מען איז אפגעקומען מיט שרעק, חוץ עטלעכע וועלכע זענען אוועקגעפירט געווארן אין די ווייטע סטעפעס פון — רוסלאנד, אזוי איז עס אנגעגאנגען ביז היטלער ימ״ש איז אנגעפאלן און באלד דעם צווייטן טאג פון דער מלחמה האבן די אוקראינישע נאציאנאליסטן באזעצט אלע אמטן און עס האבן זיך אנגעהויבן שיטן צרות אויף צרות. מען האט צונויפגענומען אלע מענער יונג און אלט בעת א שטארקן רעגן צו רייניקן די וועגן, אזוי האט מען געארבעט טיילמאל אונטער קלעפ פון ביקסן, ביי די וועגן וואס האבן געפירט צום בראדער פראנט, די לאסט אויטאס זענען געגאנגען טאג און נאכט און מיר האבן פארשאטן די גריבער אויף די וועגן טיילמאל אונטער ארטעלעריע קוילן פון בידע זייטן. שפעטער האט מען אונז גענומען אין שול געבײדע אפצולאדן און אויפצולאדן די אנגעקומענע שווערע זעק מיט פאסט.

ווען דער פראנט האט זיך אפגערוקט טיפער צו מזרח, האבן זיך צו אונז גענומען די אוקראינער, זיי האבן געוואלט דורכפירן א פאגראם אבער א דאנק

דעם אוקראַינישן גלח קראַוושוק האָט מען עס אויסגעמיטן. די ערשטע צוויי קרבנות אַן אַ פאַרוואָס און אָן אַ פאַרוואָן זענען געווען צוויי יונגע מענשן: מענדל קראַנץ און יהושע גאָטליעב, מיר האָבן זיי געבראַכט צו קבר ישראל. באַלד איז אָנגעקומען די גזירה צו טראָגן ווייסע בענדלעך מיטן מגן דוד אויף דער רעכטער האַנט, דערנאָך איז געקומען גזירת קאָנטראַבוציע, האָט מען קאָנפיסקירט די תבואה ביי אידן און אויך צוגענומען די בהמות און די אידן זיינען געבליבן אָן חיונה און אויסגעשטעלט צום ביטערן הילפסלאָזן גורל.

אין די ערשטע וואָכן האָט מען געמוזט מאַכן אַ יודנראַט, עס איז געוויילט געוואָרן אַלס פרעזעס ד״ר קאַרל ווייסמאַן וועלכער האָט נאָך צוויי וואָכן רעזיגנירט. אין צווייטן יודנראַט איז פרעזעס געווען דוד שאול רייף, וועלכער איז שפעטער אומגעקומען אין בראָדער געטא.

אין עשרת ימי תשובה / סעפטעמבער 1942 / איז פאָרגעקומען די ערשטע אַקציע. מען האָט גענומען אב. מייזעלס, זיין פרוי ראַני מיט די קינדער, אסתר און רבקה פרענקל, יהודית בערנהאָלץ, פרל קראַנץ מיט דריי קינדער און מען האָט זיי אוועקגעפירט אין געסטאַפאָ סאָקאל און געשאָסן אויפן דאָרטיקן בית עולם. שפעטער, אַז עס האָבן זיך געשטעלט די קעלטן, האָט יעדער געמוזט — אָפּגעבן זיין פוטער אונטערן שטראָף צו דערשאָסן ווערן. דער ווינטער־איז געווען אַ שווערער מיט שטאַרקע פרעסט און מיר אינגערע האָבן געמוזט גיין אין וואַלד אויסגראָבן פניאַקעס פאַר דער סמאָליאַרני. וואָס האָט געהערט צו מרדכי מאיר און האָט געמוזט זיין אין שטענדיקן באַטריב. מיר האָבן בייטאָג געריסן די פניאַקיס און ביינאַכט האָבן זיי די אוקראַינער צוגעגנבעט. שפעטער האָבן מיר געמוזט האַקן קלעצער און לייגן קלאַפטער אונטער דער שטרענגער השגחה פון אוקראַינער.

אין דעצעמבער 1941 אהיימקומענדיק פון דער אַרבעט אין וואַלד, האָב איך געהאַלטן אין אויסטועז די נאַסע מלבושים, האָט אַנגעקלאַפּט אַן אוקראַינישער מיליציאַנט און מען האָט מיר אוועקגענומען אין דער פאָליציי און ביז שפעט אין דער נאַכט האָט מען מיך מיט נאָך פיל אַנדערע אַרעסטירט צ. א. אנשל בערנהאָלץ, אברהם ציגמאַן, מאריס אוערבאַך, משה כץ, שלום זץ, פרידל ניסקאָוואָלאָס, ליפע האַלפערין, אברהם קראַנץ און אברהם בער שאַרגעל פון לאַשקיוו מען האָט אונז אַלעמען צוזאַמענגענומען און אַוועקגעפירט קיין ראַדיחוב ווי מען האָט אונז געהאַלטן 18 שעה, מען האָט אויך געבראַכט אידן פון אַנדערע שטעטלעך סטאָיאַניוו, חולויוב מען האָט אונז פאַרלאָדן אין לאַסט־אויטאָס און געפירט ביז זשאָלקיוו, אַ גאַנצע נאַכט זיינען מיר געפאָרן מיט דער באַגלייטונג פון די אוקראַינישע פאָליציי וועלכע האָבן אונז געהאַלטן אין איין שלאָגן. אין דער קאַבינע זיינען געזעסן די געסטאַפּאָוצעס. מיר זיינען געזעסן אין צוויי פולגעפאַקטע אויטאָס,

אויפן וועג לעבן חולויוב זיינען צוויי אין דער פינצטער ארויסגעשפרונגען און זיינען אנטלאָפן, דאָס האט פארשארפט די שמירה איבער אונז.

ווען מיר זיינען אָנגעקומען קיין זשאָלקעוו האָט זיך דאָ בליץ שנעל פאַרשפרייט די ידיעה אַז מען פירט יידן. האָט מען אונז געוואָלט העלפן, אַבער די אוקראַינישע פאָליציי האָט ניט צוגעלאָזן, סוף כל סוף האָט מען די אוקראַינער אונטערגעקויפט מיט געלט און עסן און זיי האָבן צוגעלאָזט פאַר אונז אביסל וואַרעמע טיי מיט וואסער, די קעלט איז געווען שרעקליך אָבער די זשאָלקווער אידן זיינען נישט אָפגעטראָטן, ביז מיר האָבן עפעס באַקומען אין מויל אריין. טייערע האַרציקע אידן, איך געדענק ווי אַ אידענע איז ארומגעלאָפן און געשריען מען זאָל אונז העלפן. מיט א פאָר שעה שפעטער איז אנגעקומען די געשטאפא מיט דעם צווייטן אויטאָ וועלכער איז פריער אוועק קיין ראווא רוסקא און מען האָט אונז אוועקגעפירט קיין קוליקוו. מען האָט אונז אריינגעזעצט אין דאָרטיקן קרימינאַל אָן עסן אָן באַהייצונג. דעם צווייטן טאָג פרי האָט מען אונז אַוועקגעפירט אונטער דער אוקראַינישער וואַך קיין וויסענבערג דאָ האָט מען אונז געפירט צו פוס. מיר האָבן דא געטראָפן אידן פון קוליקוב און פון זיי האָבן מיר זיך דערוווּסט, אז זייליידן אַ שרעקליכן הונגער. באַלד האָט מען אונז אָפגעשוירן און אריינגעפירט אין אַ שולע ארומגעצאַמט מיט שטעך־דראָט. די אַרבעט איז געווען זייער א שווערע, האט זיך אָנגעהויבן נאָך ווי דער שניי איז זיך צוגאַנגען. מיר האָבן איבער אונז געהאָט דריי געסטאַפּאָווצעס: שעטער, מיקעל און שמידט. זיי זיינען געווען שרעקליכע אכזרים זיי האָבן געשלאָגן אָן אַ פַּארוואָס, בִיז זיי האָבן ניט געזען קיין בלוט האָבן זיי ניט אָפגעלאָזן. מיקעלן האָט מען נאָך דער באַפרייאונג ארעסטירט אין פראַנקפורט־אם־מאַין און פארמשפט אויף אַכט יאָר.

אַט עטלעכע פון זייערע סאַדיסטישע מעשים: מיקעל האָט גענומען אַן אידן פון קיליקאוו און געהייסן אים אָפשערן ביז די הויט, האָט באַפוילן צוויי שטארקע מענער זיי זאלן אים איבערדרייען מיטן קאָפּ אראָפּ און אים איינטונקען אין צואה אין קלאָזעט און אזוי איז ער געצוואונגען געוואָרן צו שטיין און עס האָט פון אים גערונען, און מיר אַלע האָבן עס געמוזט צוקוקן און די געסטאַפּאָווצעס האָבן געלאַכט, אָדער — ער האט גענומען אַן אידן פון קיליקאָוו און אים ממש פארמויערט אין אַ קעלער וואס די טיר צו אים האט געפירט דורך זיין קאנצלייַ איידער מען האָט פאַרמויערט דאָס לעצטע פענצטערל איז ווער פון אונז האָט געהאָט אַ שטיקל ברויט האָט עס דאָרט אריינגעגעבן אז דער געסטאפא זאָל עס ניט באַמערקן, ערשט דעם צוועלפטן טאָג נאָך דער אינטער־ווענץ פון קיליקיוּוער יודנראָט, האָט מען דעם אידן אַרויסגעלאָזן, ווען ער איז שוין געווען האַלב טויט. נאָך עפּעס; די דאָרטיקע סביבה איז א באַרגיקע, דער באָדן א ליימיקער, אין די בערג האבן זיך געפונען גריבער מיט געלאָשענעם קאַלך, האט מען געמאכט גראָבע גאָרעס,

ארויפגעלייגט אויף די וועגענער, געשפּאַנט צו פיר פערד און מען האָט דעם קאַלך אַנגעלאָדן, דאָס איז געווען שווער אַפילו פאַר די פערד, די רעדער פלעגן איינזינקען ביז די אַקסן. האָבן די ס"ס לייט באַפוילן; אַ שאָד די פערד, האָט מען אונז איינגעשפּאַנט. וואו מיר האָבן גענומען כוחות אָט דאָס צו שלעפּן, ווייס איין גאָט אליין, ערשט אויפן פלאַכן וועג האָט מען צוריק איינגעשפּאַנט די פערד.

אלע מענשן אַ חוץ מיר און ירמיהו גינזבערג פון סטוינוב זענען אומגעקומען. אַוועק פון וויסנבערג בין איך מיט אברהם ציגמאַן וועלכער איז שפּעטער אומגעקומען אין לאַגער לאַצק. איך בין ימים נוראים אַ היים געקומען.

אין יוני 1942 איז געווען די צווייטע אַקציע ווו מען האָט אַלעמען אַוועקגעפירט קיין קאַמיאַנקא סטרומילאָווא. די וואָס האָבן פאַרשפּעטיקט דעם צוג זענען מיט צוויי טעג שפּעטער צוריקגעקומען. עס איז שוידערליך צו באַמערקן, אַז די גאַנצע אַקציע איז דורכגעפירט געוואָרן נישט דורך די דייטשן, נאָר דורך די אוקראַאינישע פאָליציי מיט אוקראַאינישע כוליגאַנעס אונטערן אָנפירונג פון אַ פאָליאַק וועלכער האָט זיך געמאַכט פאַר אַפאָלקס-דייטש, ער האָט געהייסן אלאיזי ליפּא, מען האָט אים געכאַפּט נאָך דער מלחמה אין נידערשלעזיען און אים ארעסטירט. מיר די הויפּט־עדות האָבן געמוזט אַנטלויפן פון פוילן. אים האָט מען אין קרימינאַל אזוי צושלאָגן, אז ער איז מיט אַפּאָר חדשים שפּעטער געפּייגערט.

נאָך כדאי צו דערמאָנען; בשעת דער אַקציע איז אונזער רב חיים לייביש העמערלינג וועלכער איז געווען זייער קראַנק, נישט געקענט גיין און איז שטאַרק צושלאָגן געוואָרן דורכן משומד יעקב מאיר האַלפּערן. מען האט דעם רב אוועקגעטראָגן אין קרימינאַל ווו ער איז נפטר געוואָרן. אויפן צווייטן טאָג ווען מיר זענען צוריקגעקומען פון וואַלד, האָט מען אים געבראַכט צו קבר ישראל. דאָס האָט מיר איבערגעגעבן זיין זון נתן העמערלינג וועלכער איז געווען בעת מען האט דעם פאָטער געשלאָגן, געזעסן אויף אַ בוים און אַלץ געזען. אַ פּאָר וואָכן שפּעטער איז פאָרגעקומען נאָך אַן אקציע וואו מען האָט שוין צוגענומען אַלע פאַרבליבענע אידן קיין ראַדיחוב און זיי זענען שוין ניט צוריקגעקומען. שפּעטער זענען געקומען פאַרשידענע אנדערע צרות אויף דאָס ביסל יידן וועלכע זענען נאָך געבליבן נאָך דער לעצטער אקציע.

מן האָט אָנגעהויבן אַרויסגעבן בלעכלעך און ווער עס האָט געהאַט אַ בלעכל, האָט געקאָנט זיין אין דערהיים. די בלעכלעך האָט מען געקענט באַקומען אין ראַדיחוב פאַרשטייט זיך פאַר אַ היבש ביסל געלט, דאָ איז געווען אַ שווינדל, מען האָט גענומען געלט, אָבער אַ בלעכל בלויז צוגעזאָגט און אזוי האָט מען אַ אָפּגענאַרט, מיין ברודער ראובן וועלכער האָט צוויי מאָל באַצאָלט יעדעסמאל צוויי הונדערט זלאטיס און אויך אַנדערע וועלכע זענען צופעליק לעבן געבליבן, נאָר דאָס איז אַ קאַפּיטל פאַר זיך.

נובעמבער 1942 האָט דער אויבענדערמאַנטער פאַליאק מיט דער אוקראַינישער פאליציי און אַנדערע כוליגאַנעס געכאַפּט ראובן שרה און מעני בערהאלץ, חיה צירל ניסקאַוולאס הינדע ווילדער און מענדל עקער און מען האט זיי פארשלעפּט אין וואַלד לעבן לאפאטין און דער ס. ס. מאַן, קאפף און אוקראַינישע פּאליציאַנטן יוזעף סוכאַצקי און ראבאַנא האָבן זיי דערשאָסן.

דעם 28 נאוועמבער 1942 איז אָנגעקומען אַ באַפעל: יודנפריי, און מען האָט געקאָנט פאָרן קיין סיקאַל, בוסק זלאַטשעוו און בראָד. אין שטאָט זענען בלויז געבליבן ד"ר בייטש מיט זיין משפחה און דער אפטייקער וועלכע זיינען שפּעטער דערשאָסן געוואָרן. אָט די וועלכע זיינען געפאָרן אין אנדערע ערטער זיינען מער ניט צוריקגעקומען בלויז פון בראד זענען אייניקע צוריק געקומען זיי האָבן געהאט סכראַניס זיך אויסבאהאלטן אין וואַלד, אָדער ביי גויים. וואָס שייך בראָד איז דאָרט געשאַפן געוואָרן אַ געטא, די ענגשאַפט איז געווען שרעקלעך, אַפט צען מענשן און מער אין אַ קליין צימערל אָדער שטיבל.

דעם 30 נאוועמבער 1942 האָט מען פארמאַכט דעם געטאָ אין בראָד עס זענען געווען אַ 12.000 אידן פון אַלע ארומיקע שטעטלאַך ווי אויך זייער א סך פון וואָלין. עס האָט געבושעוועט טיפוס, הונגער, קעלט און דער שפּיטאָל איז געווען איבערפולט.

דעם 15־טן מאי 1943 האָבן זיי געמאַכט א פאָגראָם וואו עס זיינען אומגעקומען דריי הונדערט מענשן און דעם 21 מאי 1943 האט מען ארומגערינגלט דאס געטאָ און מען האָט אלע אידן אוועקגעפירט קיין בעלזיץ, עטלעכע לאָפאטינער איז געלונגען באַצייטנס זיך באַהאלטן אין "סכראַניס" און מיר אַלע זענען אַוועק אין די לאָפאַטינער וועלדער אַ טייל, ווי חיים פרידמאן מיט צוויי שוועסטער האָבן זייער אייגענע אוקראַינישע פריינט אַרויסגעגעבן דער פּאָליציי.

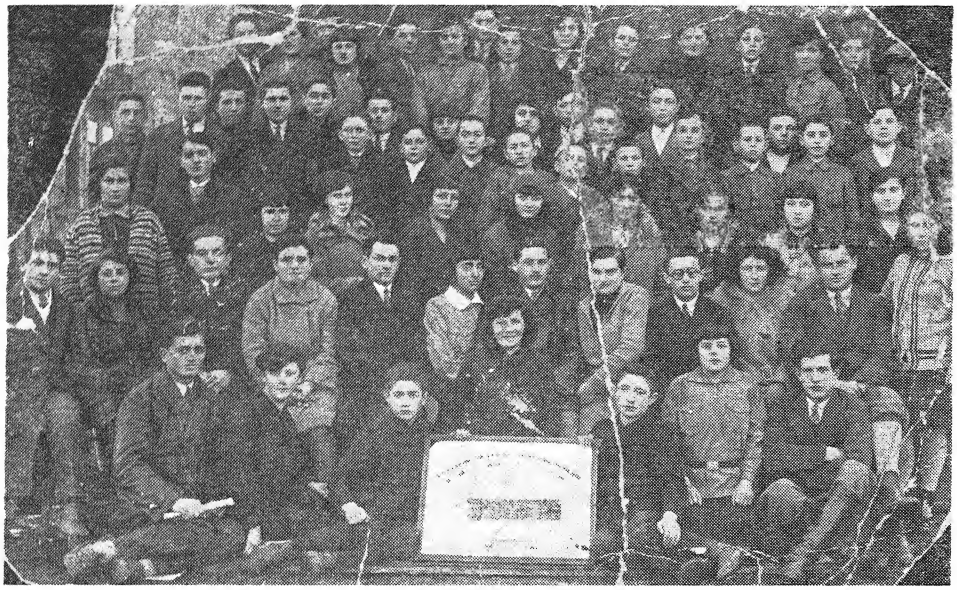
דעם 21־טן מאַי 1943 איז פאָרגעקומען די ליקווידאַציע פון בראָדער געטא, און מיר זיינען אַוועק אין וואַלד ביי לאָפּאַטין, איך, מאיר און הענך קריגער, אברהם פרענקל און משה דיסטענפעלד. מיר זיינען דאָרטן געווען פיר וואָכן, אָבער דער גרויסער שנייי האָט אונז אונמעגליך געמאַכט זיך צו באַוועגן, האָבן מיר זיך צוריקגעלאָזט קיין בראָד דורך סטאַניסלאַוואטשיק וו עס זיינען געווען עטלעכע געציילטע יידן מיט אַזוי' געראפענע בלעכלעך, און פון דאָרטן געקומען קיין בראָד, אויף דעם וועג זיינען אונז באַפאַלן באַנדיטן מיט געווער פון סטאַניסלאַוואטשיק און אַזוי ווי מיר האָבן געזען אַז זיי ווילן אונז פאָרטיק מאַכן, האָבן מיר זיך אויף זיי געוואָרפן, אין דעם פינצטערן אין פאַרצווייפלטן געראַנגל האָבן מיר זיי צושלאָגן און צוגענומען דאָס געווער און מיר האָבן עס באהאַלטן אין וואַלד און דורך די סלאָדעס פון שנייי האָבן זיי עס שפּעטער צוריקגעפונען און מיר זיינען אַוועק אין

געטאָ בראָד, קומענדיק אַ הער האָבן אונז אויפגענומען די אידישע פּאָליציי און מיר האָבן זיך ביי זיי געמוזט אויסקויפן.

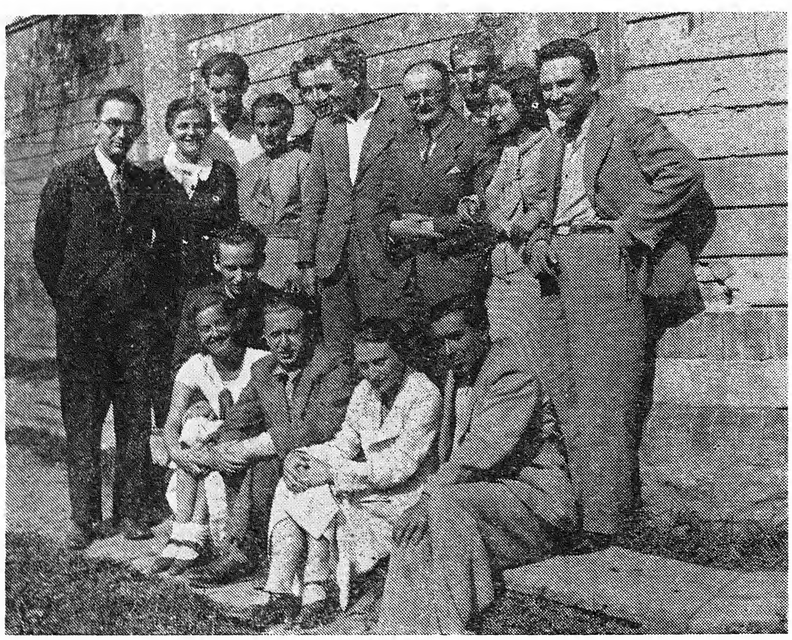
יעדן טאָג פלעגן די ס.ס. קומען אין געטאָ, און עס איז ניט געווען דער טאָג ווען זיי זאָלן נישט כאַפּן אין לאַגער אָדער שיסן און ווען זיי פלעגן קומען זיינען די גאַסן געווען טויט. דעם 30־טן מערץ 1943 האָט די געסטאַפּאָ אונטער דער פירערשאַפט פון ס.ס. אבערשטורמפירער וואַרצאַג, וועלכער געפינט זיך איצט אין קאַהיר דורכגעפירט אַ מוסטערונג און מען האָט צוגענומען אַלע מענער יונג און אַלט אין לאַגער לאַצק און קיינער פון זיי איז שוין ניט צוריקגעקומען. אברהם ציגמאַן און אבהם פרענקל זענען שפּעטער אַנטלאָפן, אָבער דער יודנראַט האָט זיי אויסגעליפערט און מען האט זיי אויפגעהאָנגען אין לאַגער לאַצק.

דאָ אין וואַלד האָבן מיר געלעבט ווי חיות, אין זומער האָבן מיר געקליבן פון די פעלדער, אָבער ווינטער איז שוין געווען ערגער. אַ טייל היימישע גויים האָבן פון צייט צו צייט עפּעס וואָס געגעבן און אַ ביסל האָט מען געמוזט גנבענען. מיר זיינען געווען אין אַ צוויי גריבער 9 פּאַרשוין, חוץ מיר יוסף, פייגע, רבקה, אברהם דב, **סימע בערנהאלץ, מאיר, הענוך, דוד קר׳גער**; און משה דיסטענפעלד; צום סוף זיינען צו אונז געקומען נאָך 4 פּאַרשוין: יוסף, סערקע און רויזע, ראָט און קהת ברח.

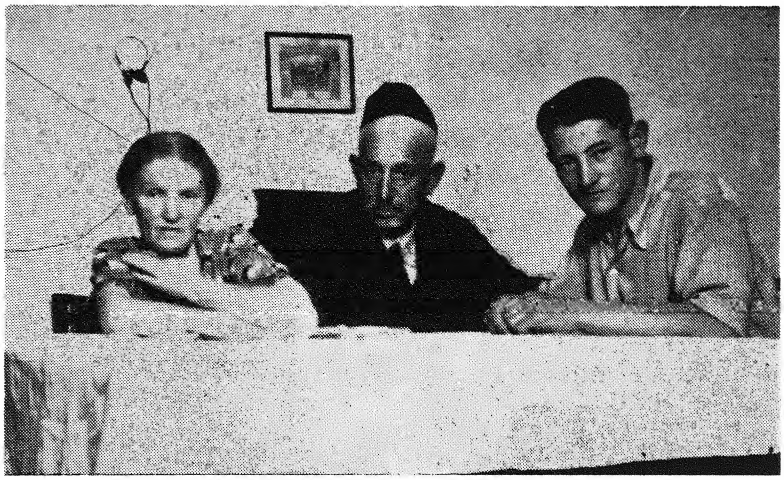
דאָס לעבן אין וואַלד איז געווען ניט צום באַשרייבן, יעדן טאָג יעדע שעה האט מען זיך געמוזט היטן פאַר אויגן פון אַמענש וואָס קען אונז אַרויסגעבן. עטלעכע מאָל זיינען אונז באַפאַלן ביינאַכט היימישע אוקראַינישע באַנדעס אָבער עס איז אונז געלונגען זיך ארויסצודרייען פון זייערע מערדערישע הענט. אזוי האָבן מיר געלעבט אין וואַלד פון 21 מאַי 1943 ביזן 31 מערץ 1944 אין שרעק, קעלט און הונגער, ביז עס האָט אונז באַפרייט די רוסישע ארמיי, מיר האָבן באַלד אָנגעהויבן וואַנדערן. צו ערשט קיין דובנא, ווו עס האָט זיך קאָנצענטרירט א גרעסערע צאָל אָפּגעראַטעוועטע און שפּעטער מיט די טראַנספּאָרטן אין דער ווייטער וועלט.



הסתדרות הנוער הציוני "גורדוניה" בראדיחוב



מימין לשמאל: איזיו שורצולד, מימי אקר, מוטיל ליידר, מהנדס רוזנברג
(חתנו של משה אקר) הרשקו אקר, הלה זננזיב, פפה שורצולד, ניוני ווארם
יושבים מימין: נוליק הייכמן, סלקה אקר — פאירשטיין, חיים לנדאו, נוסי פפר



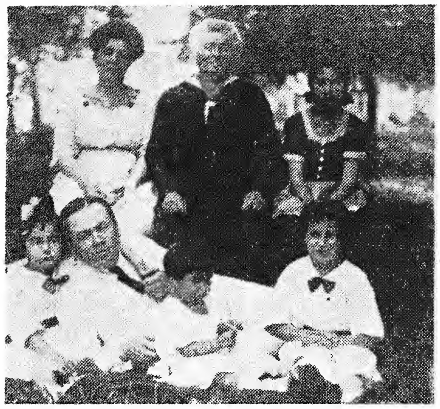
מר משה אקר, רעיתו ובנו שמואל מילעק



מר אריה לייביש גסטהלטר, בנו אליקים ורעיתו שבע.



מר בנימין סוכוסטאב



מר היינריך סוכוסטאב ומשפחתו



נחום גסטהלטר, מוטיל פרידמן, ישראל קרדימן



משה ולדבאום ורעיתו



אזכרה ביער הקדושים בהרי ירושלים בשנת 1964

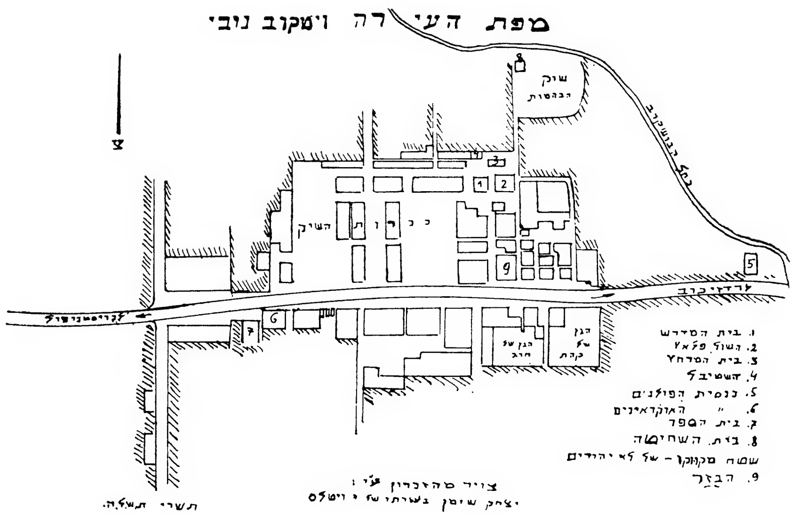
מימין: ליפה קיציס, בתיה וויינברגר, שרה קיציס, רחל פלץ ובעלה יוסף חיים, מאיר פיש

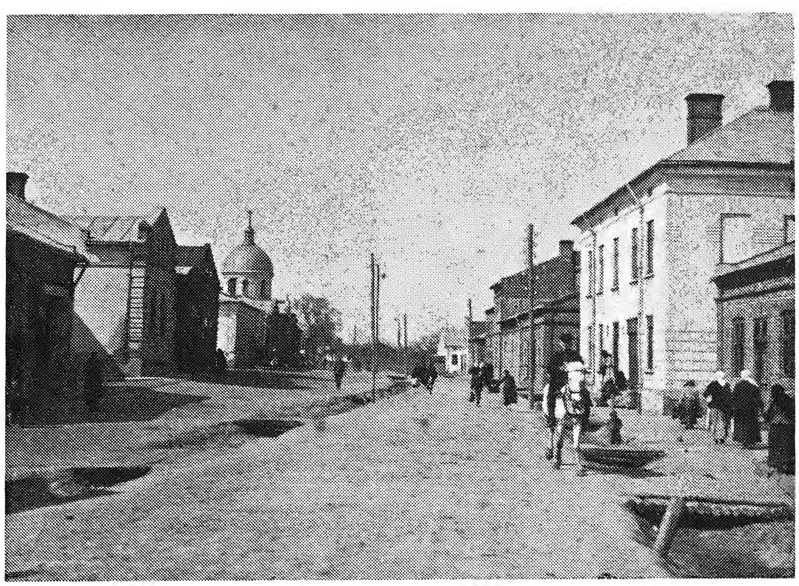
ספר זכרון

לקהילות

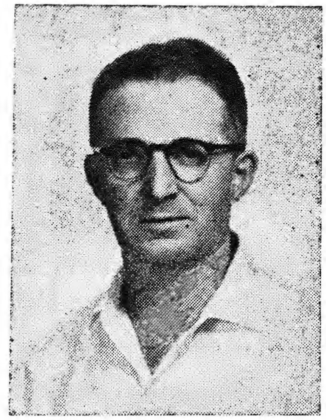
ויטקוב־נובי

וחוליוב





רחוב "ראדזיעחובסקה" בויטקוב-נובי



לזכר אבי יהודה צבי בן שלום ואמי חיה בת זלמן ז"ל. אחיותי — מרים, שיינדל, מינדל, פרומצ'י והילדים: רבקה, זיסל, אברהם ויהודה צבי, שניספו בשואה 1942/43 בגיטו סוקאל.

יוסף חיים פלץ

(זכרונות)

סיפור קורות חיי מוקדש בזה לנכדי רונית ונועם, אשר בודאי יענין אותם פעם לדעת על חיי הסבא והסבתא, סבלם ותלאותיהם.

נולדתי ב־11.11.1906, בעיירה ויטקוב־נובי, שמנתה כארבעת אלפים תושבים וביניהם כ־850 יהודים. איכרי הסביבה אוקראינים פולנים וגרמנים, היו מביאים להעיירה למכירה את תוצרתם החקלאית, ואילו היהודים עסקו במסחר ומלאכה, הרוב עסק בייצור חבלים ורשתות מפשתן, ומכך התפרנסו, רוב היהודים בעיירה היו עניים וחיו מהיד אל הפה.

בכל ימי השבוע היתה העיירה שקטה, ורק ביום חמישי בו, היא קמה לתחייה, היה זה יום השוק, באותו יום זרמו החקלאים מהכפרים הקרובים, והרחוקים, והביאו למכירה לעיירה גרעינים, ירקות, פירות, סוסים, פרות, עגלים, כבשים, חזירים, עופות ומכל החי אשר הצליחו לגדל. באותו יום החנוונים היהודים עבדו קשה והפדיון היה רב. היות שהאיכרים קנו באותו יום כל מיני סחורות ומיצרכים שונים. זוכר אני את ההמולה ואת האיכרים ששתו לשכרה ביום השוק ואת השוטר שהיה הכל יכול בעיירה, מכיר את כולם ומתערב בכל דבר הנוגע לסדר, מפשר ומחליט בכל סכסוך ותלונה. ואיך כולם התייחסו אליו בהכנעה ובכבוד.

ברחוב הראשי בעיירה היו כל החנויות של היהודים, ביתר הרחובות היו בתי המגורים וכן היו דירות מסביב לחנויות. בקצה הרחוב היה בית הכנסת

הגדול, לידו בית כנסת קטן (די קלויז) וממולו עוד בית כנסת הקרוי „דאָס שטיבל". מצד ימין להבדיל היה בית המרחץ של העיירה. היו שלוש משאבות מים במרחק של כמה מאות מטרים אחת מהשנייה ושם באו היהודים לשאוב מים, היו אמנם שני שואבי מים קבועים, אחד בשם וואלף השמש והשני מושקה „המטורף", אבל לשואבי מים יכלו לשלם רק האמידים והרוב עניים מרודים עמוסי דאגות היו, אבל גם תמיד מלאי תקוות ואם הורגש היה מחסור בכל ימות השבוע, העיקר שלשבת תהיה חלה, בשר ודגים. אם גם בצמצום.

ביתנו, כמו כל בתי העיירה היה בית אבנים ובו שני חדרים; חדר שינה ומטבח, השרותים בחוץ. בדירה זו גרנו שמונה נפשות — הורי וששה ילדים, ומעולם לא הרגשתי כי צר לנו המקום.

סבי מצד אבי, שלום פלץ היה ידוע בסביבתנו כיהודי חרד, עוסק בתורה ומצוות וגם עתיר נכסים. שנים רבות הוא שמש יועץ כלכלי ויד ימינו של הפריץ בשם ואַנזורא, בעל חווה חקלאית גדולה ויערות ליד הכפר טישיצה. היות שהוא רכש את מלוא אמונו של הפריץ וניהל את הענינים לשביעת רצונו, הלה העניק לו שכר ביד רחבה וסבי עשה חיל גם ברכושו הפרטי. סבתי מצד אבי, הינדה. היתה רעיה מסורה, אהבה ונדבה שררו בביתם המפואר והשפיעה שפע רב גם על הנכדים. הם נפטרו בשיבה טובה לפני מלחמת העולם הראשונה. תולדותיהם: שבע בנות ושני בנים: רעכצי, מינדל, פייגה, יוכבד, גיטל, ביילה ובלומה. הבנים: אבי, יהודה צבי ושמעון דב, מכל תשעת הילדים עלתה לישראל בת אחת בשם ביילה, נשואה אלסטר. היא האריכה ימים בקרית טבעון ונפטרה בשנת 1975. כל היתר נספו בשואה עם משפחותיהם.

סבי מצד אמי, ר' זלמן מאך. תושב העיר סוקאל, היה מורה הוראה, ידוע כבעל מזג טוב וחכם דרזין, אגב רוב בקיאותו בהווית עולם, צבאו מכיריו על פתחו, לקבל עצה והנחייה בבעיות שונות, והוא לא נלאה אף פעם לשמוע לייעץ ולקבל את כולם בסבר פנים יפות. רעיתו, הסבתא, גם היא עזר כנגדו, ניהלה בית למופת ועסקה בצדקה ועזרה לנצרכים. הם נפטרו בשיבה טובה עוד בימים כתיקונם.

אבי, שומר מצוות, זהיר בקלה כבחמורה בעל קול ערב, בעברו לפני התיבה גרם ממש נחת רוח לשומעיו, חסיד הרב הצדיק ר' דוד'ל מברודי.

זוכרני את הנסיעה לרבי, מדי שנה לימים נוראים בה השתתפתי גם אני פעמים מספר. את השמחה בזמן הפרידה מחסידים שכנים שבאו לאחל נסיעה ושנה טובה וביחוד את התרוממות הנפש ששררה בין באי בית הרב והתענוג העילאי שנגרם בשמעם את קולו של החזן המפורסם ר' משה קורסובר, אשר הרטיט לבבות בקולו החוצב להבות ובכלל הזמירות של החסידים בעלי הקולות הנעימים ושובי לבבות.

זוכר אני את אבי. בן ארבע הייתי אז, נושא אותי על גבו אל ה„חדר" של רבי חיים מלמד, שטחו של החדר ארבע על ארבע. היו שם הרבה ילדים בגילי. באמצע החדר שולחן וסביבו ספסלים לתלמידים וכסא מיוחד לרבי. ועל ידו שוט באותו חדר היו גם שתי מיטות, ארון ספרים מטבח, חבית למים ויתר האביזרים. הילדים פחדו מהרב, וביחוד חרדו מפני עוזרו שפסיל, הוא היה בחור צעיר, לבוש קפוטה קרועה ומלוכלכת, כבד פה עד שלא ניתן להבין על מה ואל מי הוא מדבר. לאט לאט הצלחתי לרכוש את ידידותו והענינים התקדמו איכשהו.

במלחמת העולם הראשונה אבי גויס לצבא האוסטרי ושירת שנים מספר בהונגריה, הצליח לעבור את המלחמה בלי פגיעה וחזר בשלום הביתה. לא אעמוד על כל ההתרחשויות שנחרתו עמוק בזכרוני. בזמן היעדרו של אבי, ואני אז בגיל רך, חייב הייתי למלא תפקיד של מבוגר ולעזור בבית בהשגת הפרנסה. מובן מאליו שימים קשים היו אז מנת חלקנו.

בשנת 1918 נעשיתי בר־מצוה. החג המיוחד הזה בשבילי, חל לפני שובו של אבי הביתה. סבי, ר' שלום נאלץ היה לאמור „ברוך שפטרני" במקום אבא. אמי עשתה מאמצים לשוות ליום זה חג כהלכה, אפתה עוגות ורבי ומורי ר' זליג קורסובר החדיר למוחי את הידיעות בהלכות תפילין, שאותן זכרתי בעל פה. שתו לחיים והברכות לשלום ובריאות באמת התגשמו.

בתקופה שבין שתי מלחמות העולם התנהלו החיים על מי מנוחות. עזרתי לאבי בפרנסתו, למדתי גם איך להיות עצמאי בחיים. התקשרתי קשר בל־ינתק עם רעיתי לחיים, רחל לבית בארלאך, היתה זאת אהבה ראשונה, זכה וטהורה, ממש התגשמות האהבה המתוארת ב„שיר השירים".

בשנת 1925 הצטרפתי לאגודת „צעירי מזרחי". בעיירתנו היו מספר תנועות ציוניות. היה נוער ציוני טוב ומסור, עשה רבות למען הצלחת הפעולות לטובת הקרנות הציוניות. נערכו הצגות, מסיבות והמון פעולות תרבותיות. הנוער תסס חיים והתכונן לתחייה הלאומית.

בין הצעירים שהצטרפו לתנועת „צעירי המזרחי" בלטו: יצחק אוסטר, החי עתה בארצות הברית, פישל באראל, יקותיאל פאסטל, ישראל פרלס ועוד. אחרים השתייכו לגורדוניה ובוסליה, נוער מלומד ונחמד יצא להכשרה והתכונן לעליה לישראל. לצערי מעטים זכו לכך.

בשנת 1929 גייסו אותי לצבא הפולני. עצם ענין הגיוס עורר אצל הורי חלחלה, הם הרעישו עולמות בחפשם אפשרויות לשחרר אותי מהעונש הזה. יעצו לי, לרזות ולעשות כל מיני הסתגפויות בכדי שלא אהיה כשיר, אבל אני, ביודעי על רוחות חדשות המנשבות בעולמנו וכי עם ישראל חייב ללמד את ידיו לקרב והדרכה צבאית לנוער שלנו דרושה כאויר לנשימה, התעלמתי ממגמת ההורים, ולמזלי ולאסונם מצאו אותי מתאים לשרות צבאי בכושר קרבי מלא.

לא אתעכב על הקינות שנערכו בזמן יציאתי לצבא. ועל עצם שרותי, אשר בסופו של דבר, עבר ללא תקלות ואפילו עליתי בדרגא.

אחרי שובי משרות הצבאי, שלחתי במסחר ידי והתכוננתי לעמוד על רגלי. המשבר ששרר אז בפולין לא הקל על צעדי הראשונים, בכל זאת ההצלחה האירה לי פנים והתחלתי להתקרב להגשמת השאיפות.

בשנת 1939 נשאתי את בחירת לבי רחל, המאורע היה אצלי שיא השאיפות וחלומות שנים רבות. התפנתה עבורינו דירה נחמדה בעיר סוקאל. אבל בינתיים פרצה מלחמת העולם השנייה והלב התמלא פחד ודאגה הרבה תכניות התבטלו וביניהם — העברתי לסוקאל שלא יצאה לפועל. במקומי עברו ההורים ואני נשארתי תקוע בוויטקוב.

בהתחלת המלחמה הגיע אלינו זרם אדיר של פליטים מהמערב ובמנוסת בהלה הביאו את הידיעות הנוראות על זוועות הנאצים. אצלנו השואה נדחתה קרוב לשנתיים. הרוסים הגיעו אלינו והתקדמות הגרמנים נעצרה, הגבול ביניהם נקבע במרחק של כמה עשרות קילומטרים. במשטר הרוסי, החיים עוד איכשהו נחשבו כנסבלים, אמנם קופחה פרנסת היהודים שבעיקרה היתה מושתתת על מסחר, אבל בכשרון היהודי למלחמת הקיום, ידענו להתאים את עצמנו למשטר החדש ורוב היהודים קבלו עבודה ממשלתית או ציבורית, וגם אני הועסקתי בפקידות במפעל לבניית קסרקטין לצבא הסוביטי בעיירתנו.

בתקופת כיבוש הסוביטים הצלחנו להסתדר יפה מכל הבחינות. במרץ 1941 נולדה לנו בת, במזל טוב, ונקראה בשם רבקה, ע״ש הסבתא. רחל הבריאה מהר ולמדה בקלות לטפל בתינוקת שהתפתחה יפה והיתה נבונה וחמודה, כמו אמה. לאסוננו הרב, האושר לא ארך הרבה, עננים קודרים כיסו את שמינו.

הכיבוש הנאצי.

ביום ראשון, 22 ליוני 1941, בשעה 4 לפנות בוקר הגיע לאזני רעם התפוצצות. התעוררתי, כשכל בני המשפחה מלאי פחד סובבים אותי וסימן שאלה על פניהם, ניסיתי להרגיעם, למרות שבתוך תוכי הרגשתי באסון הממשמש ובא. יצאתי לרחוב, מצאתי יהודים נפחדים, אמנם האופטימיסטים שבהם עוד קוו כי במלחמה ינחלו הנאצים מפלה ניצחת, אבל לא היה בטחון גדול בכוחם של הרוסים. היריות הלכו ותקפו, קולות ורעמים נעשו קרובים יותר ויותר, מראה הרקיע האדים ואת הסביבה אפף ענן עשן ענקי. עיירתנו היתה מרוחקת מהגבול הגרמני כעשרים וחמישה קילומטרים בלבד. לפתע נתגלה המון אנשים נס ונמלט על נפשו.

היו אלה הרוסים, שעבדו במפעל להקמת מיבנים צבאיים — ובני משפחותיהם, גם אני נמניתי על עובדי המפעל הזה. בשעה עשר נישא על גלי האתר קולו של

מולוטוב המודיע שהאויב הגרמני תקף במפתיע את המולדת. הכל היה כבר ברור. בעיירה היו הרבה רוסים עם משפחותיהם ועד מהרה נראו מעמיסים את חפציהם על מכוניות משא ומצטרפים אל אחיהם הנמלטים. היהודים ראו את כל התנועה המבוהלת ועמדו כמאובנים ועובדי עצות. מצד אחד, החזית היתה קרובה מאוד ואי אפשר היה להשיג כלי תחבורה או רכב ומאידך לא האמינו כי יש ריווח והצלה בבריחה עם הרוסים וכי בכלל יחזיקו מעמד. על יחס הרוסים ליהודים העידו מכתביהם של פליטי הנאָצים מהמערב, שהגיעו בשנת 1939, עם פרוץ המלחמה וגורשו לסיביר על לא עוול בכפיהם. המצב היה בכי רע, ולא נשארה ברירה אלא לחכות לנסים ושוב אף אחד לא חשב אז ולא חשד, כי חיות טרף אלה, מסוגלים לבצע רציחות והשמדות לעיני כל העולם.

בצהריים שקטו היריות. חוסר הודאות ואי־השקט גברו משעה לשעה והחשש כרסם בלבבות. שרפנו את כל הספרות הרוסית שהצטברה בביתנו וכל העתונים. בכדי לא לתת עילה לרדיפות בגלל אהדה קומוניסטית. נסינו להטמין דברי ערך, אבל כל מקום שנלקח בחשבון בסוף, לא נראה מספיק בטוח, נפל עלינו גם פחד מפני השכנים האוקראינים שונאי ישראל ידועים, היה ברור שינצלו את שעת הכושר.

ביום שני בבוקר עוד התחולל קרב טנקים בין הרוסים והגרמנים בקרבת מקום ותוצאותיו שהגרמנים גברו עליהם וחיסלום. אנחנו, אחוזי פחד ברחנו מהבית והתרחקנו משדה הקרב. עד מהרה נסתיימה ההתכתשות ואנו שבנו הביתה.

עם תום הקרב הציף את העיירה גל של צבא גרמני, ראשונים היו רוכבי האופנועים ואחריהם המון חיילים על מכוניותיהם כזרם מים אדירים זרמו דרך העיירה בשאגות ניצחון מחרישות אוזנים, כך צעדו צעירים חסונים זקופים, מזויינים מכף רגל עד ראש. נכנסו גם לבתים היהודיים להתרחץ ולהתגלח. בגאוותם, בבטחונם העצמי, עשו רושם כאילו אינם יוצאים לקרב אלא לצייד או לטיול, אחרי זמן מה נצטוו לא להיכנס לבתים יהודיים, במקום זה דרשו כל מיני שרותים ובסוף התעללויות ודרישות אין ספור.

כך צעדו הגרמנים ושירי ״הורסטווסל״ בפיהם, המספר על דם יהודי הניתז מהסכין ועל נחת הרוח הנגרם להם מכך.

האוכלוסיה האוקראינית קידמה את הצבא הגרמני בפרחים ובמחיאות כפיים. הקימו שער נצחון מעוטר בדגלים גרמניים ואקראיניים, דרך אגב, כשנה וחצי לפני כן הם הקימו שער דומה מעוטר דגלים סובייטיים כאשר נכנס הצבא הרוסי. תוך זמן קצר נוצרו שלטון ומשטרה אוקראינית שעמדו מוכנים לשרת את האדונים החדשים. היהודים הסתגרו בבתיהם מיואשים, מרי נפש מבלי לדעת מה ילד יום. התחיל ציד יהודים ורכושם נעשה הפקר. התחילו לגייס יהודים מכל

הגילים ומכל המינים, לעבודות שונות, הצבא הוציא יהודים לעבודה, לתקון ויישור דרכים ואילו המשטרה האוקראינית הוציאה יהודים לעבודות שונות בתוך העיירה. הגיוס לעבודה נעשה ללא כל סדר ומנין בצורה פוגעת ומשפילה. אחרי סיום עבודה אחת, לעיתים קרובות נתפש היהודי בדרך לביתו, רעב, ויגע, ונשלח לעבודה חדשה. האוקראינים הקימו משרדים לשלטונם והיהודים נאלצו לרהטם ולספק את כל האביזרים, והבנות היהודיות נצטוו לבצע את כל פעולות הנקיון מתוך עלבונות, לעג ושמחה לאיד.

בימים הראשונים נהרס בית המדרש ונשדד ע״י האוקראינים, על עבודת ההריסה ניצח צורר היהודים פיעטרו צויקילביץ יליד העיירה. הוצאת יהודים לעבודה בבוקר, היתה ע״י צעקות ״יהודים החוצה!״ לקחת כלי עבודה, הכוונה היתה לאת החפירה. העבודה היתה בעיקר בדרכים שהשתבשו, על ידי תנועת רכב כבד וטנקים שהתנהלה ללא הרף והיהודים היו חייבים לתקן וליישר את המהמורות. תיקון ויישור הדרכים נעשו באבני בית הכנסת ההרוס. בחברת הרב ר׳ הירשלי, ר׳ שלום שוחט ועוד תלמידי חכמים, התנהלה העבודה בדרכים ונהרי נחלי דמעות נשפכו על חורבן בתי התפלה ושבר בת עמי.

בבית היה יותר גרוע מאשר בעבודה בחוץ, היות שמדי פעם התפרץ מישהו פנימה וסחב אנשים ונשים לצורך כל מיני עבודות. אי אפשר לתאר את כל הסבל, העלבונות, המכות והגידופים ששבענו מהגרמנים ומהמשטרה האוקראינית.

בעיירתנו גם נפתחה המועצה היהודית ״יודנראט״ שמנה חמשה אנשים. בראשו הועמד הרמן גרובר, יהודי נחמד וציוני נלהב, כפי שהתברר גם, ישר מאוד. יתר החברים היו: אביש לצטר, נתן זילבר, יוסף ארצט ואליעזר מן, כולם ישרים ובעלי כוונות טובות. המועצה שלנו היתה כפופה למועצת המחוז בעיר ראדיחוב. אורגנה גם משטרת עזר יהודית. באופן כללי לא היו תלונות נגד אנשי הרשות הזאת. הם עשו מאמצים לעזור לנזקקים ואף הצליחו בהתחלה לדחות כל מיני פרעניות, לכן השתלטה בהתחלה אשליה כי אכן עוד נזכה לראות במפלתם.

אחרי חודש בערך, הוצאה פקודה כי כל איש ואשה מגיל עשר חייב לענוד סרט לבן עם מגן דוד כחול על שרוולו, במקומות אחרים היה טלאי צהוב. נאסר לעזוב את מקום המגורים ולקיים קשר עם האוכלוסיה הנוצרית. העובר על הצוו התחייב בנפשו. מובן שגזרה זו שברה את מטה לחמם ואפשרות פרנסתם של יהודי העיירה.

בנובמבר 1941 נדרש היודנראט לשלוח 38 צעירים למחנה עבודה בזאוואניע, מרחק של 50 ק״מ מוויטקוב. אז החלה המבוכה וההתרוצצות. היתה אי־בהירות לגבי סוג המחנה והפחד גדל, תוך יום אחד היו חייבים לארגן את הקבוצה.

והיודנראט כינס ישיבה להתיעצות, צירף עוד גורמים נוספים ואחרי התיעצויות רבות החליטו לשלוח רווקים ממשפחות שיש בהן יותר מרווק אחד, אמותיהם של המועמדים לקבוצת העבודה, הסתערו על היודנראט בבכי ויללות, דרשו לדחות את רוע הגזירה אבל לא היתה ברירה, היה איום מפורש שאם ההוראה לא תבוצע ע״י היודנראט, הגרמנים יקחו בעצמם יותר אנשים ובלי יוצא מהכלל. גם לאנשי היודנראט היו אחים ובנים וכאן יש לציין לשבחו של אביש לצטר מהיודנראט, שלא נהג במשוא פנים וצירף לקבוצה זו את בנו יצחק וגם את גיסו. נאספו בגדים חמים ומגפיים למי שלא היה משלו וגם הובטח להחליף אותם באחרים תוך זמן מתקבל על הדעת, והדבר קויים תקופה מסוימת, כל זמן שזה התאפשר.

בדצמבר 1941 ניתנה פקודה שכל היהודים חייבים למסור את הפרוות, שברשותם, זהב, כסף ודברי ערך שדדו כבר קודם לכן. כבני ערובה לביצוע הפקודה הזאת נלקחו היושב ראש וחבר נוסף של היודנראט והועברו למשטרה הגרמנית בראדיחוב. היהודים הבינו שאין כל אפשרות להתחמק או להערים וכל אחד הביא כל מה שהיה ברשותו — בטנות־פרווה, צווארונים וכל מיני פרוות. בעיצומו של החורף נראו היהודים במעיליהם ללא צווארון וללא בטנה כשהם קופאים מקור. בתוך הדירות שרר חושך וקור מתוך מחסור בעצי־הסקה. כך ישבו מנותקים מכל הסביבה היהודית, מבלי לדעת מה נעשה וחרדת תמיד מקול עלה נידף.

בעית המזון נעשתה חמורה מיום ליום. את המעט הניתן להשיג אפשר היה לקבל תמורת מלבושים או כלי בית. המזון העיקרי היה תפוחי אדמה, וכך הוחלפו עבור מזון, דברי ערך שונים שנשארו למזכרת במשפחה מדור דורות, עד אחרון המטלטלים שקסמו לספקים האוקראינים.

תפילה בציבור מזמן נפסקה. בית הכנסת ובית המדרש נהרסו, כאמור, ע״י תושבי המקום האוקראינים, בניצוחו של הפושע צוויקילביטש, ראש המשטרה האוקראינית. הם חיללו ושרפו ספרי תורה יחד עם יתר ספרי הקודש. באותו זמן נורתה למוות, בתו של זליג בלדש, חנה דבורה, עת התגנבה לבית המדרש כדי להציל ספר תורה, הם שרפו את גופתה יחד עם ספר התורה שבידה, יהי זכרה ברוך לעד.

בבוקר עבות אחד שמענו פתאום את הכרזת שמש המועצה המקומית שהיה מוסר מודעה בעזרת תוף; כי על כל יהודי מגיל שש עשרה ומעלה להתאסף במרכז העיירה, להסתדר חמשה בשורה ולחכות לפקודה. לשמע הודעה זו נפלה על כולם אימתה ופחד, אבל לא היתה ברירה, היינו בידם. התאספנו, עמדנו וחיכינו זמן רב עד שהופיעו שוטרים אוקראינים, בצעקות לעמוד דום, וציוו שכולם יחד יכריזו בקול רם „הייל היטלר״. הקפידו שכולם ימלאו אחרי הפקודה,

ומי, שנדמה היה להם שלא קרא בשם הצורר, קיבל מכות כך הוכה קשות יהודי קשיש בשם נחום איידעם. הוא התעלף ולמחרת מת מהמכות. השתוללות השוטרים והתעללות ביהודים ארכה שעות מספר. ובסוף ניתנה פקודה להתפזר בריצה. לאנשי היודנראט נודע אחר כך, כי למעשה תיכנן קצין המשטרה האוקראי־נית צויקלביטש פוגרום ביהודים. אמר להוציאם ליער הסמוך ושם לחסלם. קרה נס והדבר נודע לאביו, איכר זקן, כנראה בעל מצפון והוא קרא לבנו ואמר לו מפורשות, שאם לא יניח ליהודים הוא יתאבד מיד בנוכחותו. התערבותו זו השפיעה והגזירה בוטלה.

מספר ימים אחרי המקרה, הועברה הצעה מטעם המחוז ליודנראט כי היות שרוב יהודי המקום בקיאים בייצור חבלים ומוצרי פשתן אחרים, ניתנת הזדמנות לבעלי מקצוע לצאת עם משפחותיהם למוסטי וויעלקע ע"י לבוב לעבודה קבועה בבית חרושת לחבלים שהוקם זה עתה, שם יקבלו ציוד ואפשרות קיום. תמורת הזכות להתקבל לעבודה בטוחה זו היה על כל מועמד למסור רבע ק"ג זהב בצורת תכשיטים, שעונים או שרשראות לידי ראש הגיסטאפו בשם רעמער בראדיחוב. כל זאת ע"י היודנראט. הרישום היה צריך להסתיים תוך שלושה ימים. יהודים לא חשבו הרבה וכל מי שהיה בידו, הוציא את התכשיטים ממח־בואם ומסרם במשקל ליודנראט. הפעולה תוכננה היטב וכל מי שמסר את הזהב הנדרש קיבל תעודה שהוא ומשפחתו זכאים לעבור למוסטי וויעלקע לעבודה, בייצור חבלים. גם כותב שורות אלה היה בין משלמי המחיר הנדרש והצטרף למאושרים אלה. אחרי יומיים הופיעו עשרה אוטובוסים גדולים והעבירו את הזכאים על מטלטליהם המצומצמים למוסטי וויעלקע. היו אלה כמאתיים וחמשים נפשות שהופיעו בליווי שלושה מאנשי היודנראט, וכך יצאנו לדרך.

למרות שנחשבנו בין הניצולים, קינן הפחד בלב כל אחד, שמא נמלטנו מהפח אל הפחת, אבל לא היתה דרך חזרה. כשהגענו למקום ירדה עלינו אימה גדולה ונוראה. המקום היה מחוץ לעיר, הכניסו אותנו לשלושה צריפים גדולים ובפנים מיטות עם מזרונים דקים, זה הוכן בשבילנו. אף סימן של בית חרושת לא היה. בצריף האמצעי עמדו ארבעה חיילים, בחוץ היה מטבח צבאי והחיילים חילקו לנו אוכל, כל אחד קיבל רבע לחם צבאי וחצי ליטר תה ממותק, היה בזה להחיות את הנפש. הסתדרנו בקושי, היו לנו קצת כלי מיטה, אבל אלה לא הספיקו לכולם. שכבנו לישון מלאי פחד, אבל התנאים החששות והמחשבות הנוגות לא נתנו להירדם. בבוקר בשעה שבע הופיע מפקד המחנה קצין גיסטפו, נפתחו הדלתות וציוו להכין בחוץ את כל הציוד שברשותנו כדי להעבירו למקום הנכון. לאחר שעה הופיעו שני חיילים עם מכונית משא והתחילו להעמיס את הציוד, הגברים עזרו בכך. אני לא הוצאתי את הציוד נשארתי בצריף הקר. רחל שלי נשארה לשבת על מיטת הברזל ובידיה ילדתנו בת השנה, שנינו בכינו על מר גורלנו. בני המשפחה

של רחל ניגשו אלינו בכדי לטכס עצה איך לעזוב את המקום הזה, רצינו לעבור לסוקאל ולהצטרף להורי שגרו שם. אבל איך, מאין תבוא העזרה? יצאתי מהצריף ובמרחק מה ראיתי את האחראי על המחנה. היה זה קצין ס.ס. לא חשבתי הרבה ולאט התקרבתי אליו, כולי רועד מפחד. בזהירות רבה פניתי אליו ובקשתי שיואיל לשמוע את בקשתי, הוא היסס רגע קט ובסוף נעתר לשמוע מה בפי. סיפרתי לו שאני בעל משפחה של תשע נפשות, ביניהם זוג זקנים ותינוקת חלשה בת שנה, ובצריף הקר התינוקת לא תחזיק מעמד לכן אני מבקש, אם הוא מוכן לרחם ולהציל אותנו — לעזור לנו להגיע לסוקאל איפה שהורי נמצאים ואני מוכן לשלם כל מחיר עבור העברה זו רמזתי לו שגם הוא יקבל מתנה הגונה. בדמעות בעיניים עמדתי וחיכיתי לגזר דינו. הוא עמד והסתכל בי, חשב קצת ואמר טוב ניצחת, אני אעזור לך, תכין חמש מאות זהובים פולניים ובעוד שעה אני אשלח לך מכונית עם ליווי להעברה לסוקאל וכי בעוד שעה עלינו להיות מוכנים לדרך. משפחתי קבלה את הידיעה המשמחת בדמעות שליש ובקוצר רוח חיכינו לכלי התחבורה. הסובבים אותי התפלאו על המפנה ואולי קינאו בנו על ההצלחה הזו. תוך שעה הופיע הקצין עם מכונית וחיילים, מסרתי לו במעטפה את הכסף בתוספת מטבע זהב וכתמורה קבלתי אישור שאנו רשאים לעבור לסוקאל.

הורי שמחו מאוד על בואנו, שכן ככל שהיה מר גורלנו בגיהנום הנאצי הזה, הרי היינו עכשיו כולנו ביחד.

בבית הורי היינו חמשה חדשים, תנאי הדיור היו טובים יחסית והודינו לאל שהצלחנו לעזוב את המקום הקודם אמנם צרות לא חסרו גם כאן. בסוקאל נאלצו הגברים להירשם במשרד העבודה ומדי בוקר צירפו אותנו לעובדי העיריה לעבודות שונות. מזעזעת ביותר היתה התמונה איך יהודים תלמידי חכמים ידועים ונשואי פנים נאלצו שעות ארוכות לטאטא את הרחובות ולבצע כל מיני עבודות מלוכלכות.

בנות ונשים גויסו לעבודות נקיון ומשק בית אצל קציני גיסטפו ושליטים אחרים, עבדו בגני העיר, בסדור פרחים, קצוץ דשאים וכו׳ כל זאת בתנאי רעב במצוק ובמצור. לפני העברת היהודים לגיטו בסוקאל, אספו אותם התליינים במרכז השוק, נערכה סלקציה מהם הוציאו ארבע מאות איש שהובלו אל המלבנה שמאחורי העיר ושם הושמדו. היה זה כנראה מבצע הפחדה נוסף לפני סגירת כל היהודים בגיטו. ביום 15 לאוגוסט 1942 נקבע מקום הגיטו בעיר. תוך שעות אחדות נאלצו כולם לעבור לשטח הגיטו, הוקם גדר תייל וליד השער בכניסה הועמדו שוטרים. קשה לתאר את המהומה ואת הסבל של העוברים מדירותיהם הקבועות לתנאי צפיפות קשים בשטח הגיטו. בחדר אחד הצטופפו עשר חמש עשרה נפשות. בדירת הורי שבמקרה היתה בתחום הגיטו, גרנו 28 נפשות. מגיפת הטיפוס פרצה בגיטו והרופאים היהודים עבדו קשה והגישו עזרה לחולים.. לדאבון הלב, הם היו חסרי

אונים ולא יכלו לעזור בתנאים אלה ובהיעדר התרופות האלמנטריות. גם אני, הורי וכל אנשי הבית חלינו בטיפוס. הרופאים, ד״ר קינדלר החי אתנו בישראל וד״ר באבד ז״ל ביקרו אצלנו כל יום ועזרו לחולים בכחות על־אנושיים.

הגיעו שמועות שהגרמנים מתכוננים לערוך אקציה, היהודים התחילו לבנות מקלטים ומקומות סתר תת קרקעיים, גם אנחנו חפרנו מקלט כזה בשטח הבית. ביום עבדנו קשה בכבישים וסבלנו רעב ובלילה חפרנו בשארית הכוחות. בקושי הצלחנו לגמור את המקלט שהיה מספיק מרווח, מקום בשביל עשרים עד שלושים נפשות.

ב־16 לספטמבר 1942, נודע לנו ממקור מהימן שאנשי הגיסטפו כבר הכינו את כלי המשחית והלילה יערכו אקציה. ירדנו כולנו למקלט. הבעיה הקשה ביותר היתה איך לקחת את ילדתנו בת השנתיים למקלט, היא היתה מתעוררת על פי רוב ובוכה ועלולה היתה בבכיה לסכן את כל המסתתרים. בכאב עמוק ובצער גדול, נאלצנו להשאירה במיטה לבדה, בתקווה כי ד׳ ירחם עליה וישמרה מכל רע. בנשיקות ובדמעות אין סוף, נפרדנו מהילדה במיטתה וירדנו למקלט. אין כל אפשרות לתאר את הצער והכאב במעשה זה, האם היתה ברירה? הלילה עבר בפחד ורעדה ולפנות בוקר בשעה 4.30 שמענו יריות ורעש עצום, התפרצות לבתים בגיטו, צעקות ובכי שמענו איך התפרצו לביתנו הרוצחים וצעקו בקול ״איפה היהודים״ שמענו את הבכי האחרון של ילדתנו. הרוצחים הוציאו אותה. רחל שלי התעלפה במקלט מתוך הרגשת אבדון ובקושי שבה אליה הכרתה. אלף ושמונה מאות יהודים הוצאו והוגלו להשמדה וביניהם הקרבן היקר שלנו בר השנתיים.

מיד לאחר האקציה הרצחנית הועברו לגיטו סוקאל יהודים מראדיחוב, סטויאנוב, וויטקוב וישובים אחרים. הצפיפות בגיטו נעשתה קשה ללא נשוא. הרעב גבר ולפי השמועות עמדה להתבצע שוב אקציה. ב־28 לאוקטובר 1942 נודע לנו שהלילה תיערך אקציה נוספת. היינו ערים בבונקר כל הלילה ובבוקר אפשר היה להבחין בשוטרים אוקראינים רבים שהגיעו מבחוץ. ירדנו שוב למקלט ושמענו את הרעש המוכר וצעקות המרצחים, שוב נחטפו והוגלו להשמדה כאלפיים יהודים, ורק בנס לא גילו את המקלט שלנו, אגב נעשו החיפושים יסודיים יותר.

השגת מזון היתה כל פעם קשה יותר וקשורה בסיכונים רבים. יש לציין כי ד״ר קינדלר ורעיתו פירנסו את רוב הרעבים מתוך מלאי המזון שלו, בתור רופא ראשי הצליח להשיגו בדרכים שונות. הוא אמר, כל זמן שיהיה לי יקבלו גם הנצרכים היהודים בלי יוצא מהכלל.

הגיע השלב האחרון של חסול יהודי הגיטו היה זה ב־27 למאי 1943 ולנו נודע כי הנה הלילה עומדים להוציא את כל היהודים ובכך להכריז על סוקאל

כ„יודנפריי״. איתנו בבונקר הסתתרו כל היהודים שגרו בביתנו — ושוב שמענו את אימות המוות ובכי התמרורים המוכרים. במשך שלושה ימים אספו חטטו בבתים והעבירו לבלזץ כארבעת אלפים יהודים אחרוני הניצולים. היה פחד להיראות בחוץ אחרי המבצע, גיסי ליפא פוזנר יצא פעם מהמקלט בלילה לראות מה נעשה חזר מיד חיוור כסיד, הוא מסר לנו כי המצב איום, הרסו בתים בשטח הגיטו ונפש חיה לא נראית בחוץ ודממת בית הקברות שררה בגיטו.

החלטנו פה אחד לצאת בלילה לעזוב את גיא ההריגה ולפנות ליערות שבסביבת סוקאל, ויטקוב. היינו 18 נפשות שנחלקו לשלוש קבוצות, לכל קבוצה מורה דרך שהכיר את הדרכים ואת היערות בסביבה. הקבוצה הראשונה בה היה כותב השורות האלה המדריך, כללה את אמי, אשתי ושני אחים של אשתי חמשה אנשים נפרדנו ויצאנו בחצות הלילה לכיוון הכפר פוטורזיץ, נדברנו כי בדרך זו נחכה לשתי הקבוצות של 13 איש שהיו צריכים תוך שעתיים, כל שעה קבוצה אחת, לצאת את הגיטו. חיכינו להם שעות רבות, לצערנו הרב לא הגיעו הם נתפסו ע״י הגרמנים בדרך ונהרגו כולם ואלה הקרבנות: אבי יהודה צבי, שלושת אחיותי שיינדל, פרומצי ומינדיל; ההורים של אשתי אליעזר מנדל ואשתו כיילה, אחיות אשתי פעשי ופייגלי, בת דודה גולדה באראל, גיסי ליפא פוזנר, 3 שכנים שלנו; מאיר דוד ואשתו מלכה קוגל ופריידה הי״ד. ויהי זכרם ברוך לעולמי עד. שני גיסים שלי יוסאלי וישראלקי נהרגו אח״כ ביער ומשמונה עשרה נפשות שניצלו בבונקר שלנו נשארו רק, כותב השורות האלה, אמי ואשתי שנפטרו בשנים האחרונות בירושלים.

אחרי שהסתובבנו מספר לילות מבולבלים מבלי לדעת איפה אנחנו נמצאים הגענו ביוני 1943 עייפים ורצוצים, רעבים ותשושים ליער הקרוב לוויטקוב. בפינת היער גרה נוצריה מכירה טובה של אשתי בשם סאלאניאכי, בשעה מאוחרת בלילה דפקנו על דלתה והיא ממש השיבה את נפשנו. הכניסה אותנו לבית וכיבדה אותנו באכילה ושתיה. שמחה שניצלנו והביעה את צערה האמיתי על הנעדרים. היא סיפרה לנו כי באים אליה מפעם בפעם מספר יהודים שמסתובבים ביער, לקבל מים, היות שביער אין מי־שתייה. נשארנו אצלה כל הלילה, בקשנו ממנה מקום מסתור שנוכל לחכות ולפגוש את היהודים שבאים אליה. מטעמי זהירות היא יעצה לנו להישאר בחורשה הסמוכה ועם הופעת היהודים היא תודיע לנו. חכינו בקוצר רוח לפגישה עם חברים לגורל, והיא ציידה אותנו באוכל חם ושתייה ובלילה באו שלושה יהודים שברחו ג״כ מהגיטו בסוקאל, והם, יהושע גוטליב חבר טוב שלי, אפרים אוסטר ויצחק אייזיק רעהר. הם סיפרו לנו שקבוצתם מונה חמש עשרה נפשות, ארבע עשרה מהם אנשי וויטקוב ואחת ממוסטי וויעלקי, כולם ברחו מהגיטו בסוקאל. הם שמחו מאוד אתנו, עתה גדלה המשפחה לעשרים איש. ואלה הם אנשי הקבוצה שלהם; טעבעל סגל, אליעזר מן ובנו איזיו, רבקה פודהורץ,

רחל פודהורץ, יצחק פודהורץ, שלום סגל, משה לאם, יוסאלי בריא, הערש אוסטר, דני מלמן, ונחום ורנר.

השתכננו בשני בונקרים שנחפרו ביער בעזרתם של שני נוצרים טובים שעזרו לנו לעת מצוא והם: איגנץ ואיוואן אוליצקי. בהתחלה השגנו מזון אצל מכירים ואחר כך גם בוצעו גניבות העיקר, לא רעבנו ללחם גם בשר הושג פה ושם.

בחורף היו החיים ביער קשים ביותר, נוסף למזג אויר הסגריר והקרה, הכביד עלינו השלג אשר כיסה את עין השטח וכל תנועה או יציאה מהוץ ליער השאירו עקבים, אשר לפיהם קל היה לגלות את הנרדפים בשטח היער. הדבר דרש משנה זהירות ועירנות רבה. דאגה נוראה קיננה בלבי ובלב רעיתי בגלל המצב המיוחד בו שרויים היינו כדלקמן: בעזבנו את הגיטו סוקאל רעיתי היתה בחודש הרביעי להריונה.

בהתקרב מועד הלידה שחל בחורף הקשה, ידענו שהתנאים הם בלתי אפשריים. היה אפילו בקצה היער נוצרי טוב שבאנו בדברים אתו והוא הביע את נכונותו לקבל את רעיתי לביתו ולהשאיר אחר כך את הרך הנולד אצלו, אבל רחלי שלי לא הסכימה. בליל סגריר אחד, אחזו אותה צירים התאספו כל השותפים לגורל באמצע הלילה, התפללו בשקידה ואמרו מזמורי תהילים, אחרי מספר שעות של כאבים וחבלי לידה, נולד ילד יפה ובריא. הסכנה היתה גדולה בגלל המצב הסניטרי, אבל ברחמי ד׳ היולדת יצאה מכלל סכנה. בתנאי היער, חי הילד רק שבוע ימים והחזיר נשמתו לבוראו, אני ערכתי את הקבורה לפי דיני ישראל ונטעתי לזכרו עץ ע״י הקבר.

לא נתמלאה כנראה סאתנו ולא ניתן לנו להמשיך ולחיות אפילו בתנאי חיות היער. פתאום התנפלה עלינו כנופיה אוקראינית, אשר גילתה את מחבואינו ופתחו ביריות הפחדה, התקרבו לבונקר שלנו ודרשו כסף. מסרנו להם מה שנשאר עוד לפליטה, והרוצחים לא הסתפקו בכסף ורכוש, הם באו כדי לרצוח, בלי שהות פתחו ביריות לתוך הבונקרים והברירה היתה: להמלט כל עוד נפשנו בכפינו. למזלנו היה על ידינו יער סמיך, אבל נרצחו ארבעה מאנשינו, היו אלה שני אחים של אשתי יהושע גוטליב ומשה לאם, האחרון בקבוצה ממוסטי וויעלקי.

אחרי האסון הזה אספנו וקברנו בקבר אחים ביער את קרבנות ההתקפה הזו וכן כרינו עוד קבר נוסף באותו היער לבת דודה שלי, חיה פודהורץ, בחורה נהדרת בגיל 21 שנרצחה ע״י כנופית השודדים האוקראינים.

השחרור בשנת 1944

ביום בהיר אחד הגיעו אלינו הידידים הנוצרים איוואן ואיגנאץ אוליצקי ובשורת הגאולה בפיהם; הגרמנים הובסו והסתלקו, הסובייטים נכנסו במסע

ניצחון ואנחנו רשאים כבר לעזוב את היער. הלב התקשה להאמין כי מספר שלדי אדם מדוכאים ורצוצים, רשאים כבר לצאת מאפלה לאורה וחרות.

הגענו במצב רוח מרומם לוויטקוב, היתה סכנה להישאר בעיירה בגלל שרידי הכנופיות ולכן שמנו פעמינו לראדיחוב, שם המשטר החדש כבר התחיל להתבסס ונוכחות הצבא הישרתה ביטחון. בראדיחוב פגשנו עוד מספר יהודים ניצולי השואה ביניהם משפחת קיצ׳ס, ויסמן, גולד, ולדבאום ועוד, ביניהם גם בת דודה שלי, פשי מנקר.

התחלנו לחזור לחיים אנושיים, אני חפשתי עבודה כיאה לאזרח סובייטי כשר ותוך שבוע שבועיים נתאפשר לי להתקשר עם בצלאל טננבאום וגיסו מאיר פיש ששיקמו מפעל ממלכתי לניצול יערות לתעשיית עצים, במפעל זה עבדתי כמנהל חשבונות חצי שנה, היינו שבורים אחרי האסונות והתלאות שעברו עלינו, לא היה קל לעבור לחיים רגילים, בינתיים קבלנו ידיעה משמחת דרך ד״ר קינדלר מסוקאל כי אחי דב חי וכי הוא ניצל במנזר, בהתחפשו לכומר וכי הוא עושה הכנות להצטרף אלינו. קורותיו ודרכי הצלתו רשומים בספר זה כפרק בפני עצמו.

החלטנו לעזוב את ראדיחוב ולעבור לקרקוב ושם ביחד עם האח שקם לתחייה לתכנן את יציאתנו מעמק הבכא, את הפגישה הנרגשת אתו קשה לתאר, העיקר ניגשנו מיד להגשים את שאיפתנו: עליה לישראל. בקרקוב נמצאו כבר אז שליחים ארץ ישראליים שטיפלו בעליית שארית הפליטה. הדרך לא היתה עוד פתוחה לפנינו, אבל השליחים הכינו לנו תעודות מתאימות ובתלבושות של יוונים, פליטים חוזרים הועברנו בליווי סוביטי הגבול הפולני־הונגרי והגענו בשלום לבודאפסט. שם נשארנו חודש ימים ושוב היה עלינו לעבור את הגבול ההונגרי — אוסטרי, אולם הפעם לא ברכב רק ברגל, המעבר היה אי־ליגלי, בחשכת הלילה דרך הרים ויערות בהדרכת מבריחים מקצועיים וכך הגענו בשלום לאזור הכיבוש האמריקאי, לזאלצבורג ומשם לבאַדגאסטיין יצאנו שוב מאפילה לאורה, התנאים היו באמת מצויינים וגם הדיור היה נהדר. בבית הבראה בבאדגאסטיין, נולדה לנו בשעה טובה בתינו כרמלה, שנקראה כך ע״ש כיילה אמא של רחל. בחודש מאי 1949 עזבנו את אוסטריה בדרך לישראל. הנסיעה לא היתה חלקה, תלאות הדרך לא נמנעו מאתנו אבל העיקר המטרה הושגה ובעזרת השם הגענו בהצלחה לארצנו הקדושה.

שומן יצחק

עיירתי ויטקוב נובי, זכרונות

תמונת העיירה מופיעה לעיני כל אימת שאני מהרהר או נפגש עם אנשיה. העיירה ותולדותיה ידועים לי רק על פי קטעי זכרונות שקלטתי מאמי וזקני העיירה, זכרונותי אני משתרעות על פרק זמן יחסית, קצר מאד בערך משנת 1918 עד 1933 שנת עליתי לארץ.

העיירה היתה יפה ונקיה. השלטונות הקפידו על הנקיון והזורקים אשפה ברחוב היו צפויים למשפטים וקנסות כבדים (יהודים ראו את התקנות הללו בטוי לאנטישימות ושמץ־אמת היה בדבר) אבל התוצאה היתה טובה אף שלא היה כל שירות עירוני לאיסוף אשפה וגם לא היה מקום מיוחד לסילוק האשפה, לאן זה נעלם? חידה היא בעיני עד היום.

תרבות הדיור היתה פרימיטיבית מאוד לא היה חשמל ולא מים זורמים בבתים, מים הובאו בדליים משלוש משאבות היד בעיירה. התאורה היתה בעששית נפט ולהסקה בחורף השתמשו בעצים, שהיו בשפע ביערות מסביב. לא היו כל שירותים סניטריים בבתים, למעט אולי כמה בתי־עשירים לשעבר, ניסו אמנם לארגן שרותים ציבוריים מאחורי בית המרחץ אבל ללא הצלחה. מקום זה היה מזוהם כל כך שעד היום נותרה בי ההשתאות לחקלאי הנוצרי שגר סמוך למקום, שהבליג ועבר לסדר היום, זו היתה הפינה החשוכה והמבישה שבעיירה, אבל חיפו על כך הנתונים הטבעיים שלה.

העיירה שכנה על מישור והיתה מוקפת יערות גדולים של עצי אורן ואלון היערות היו משופעים פרי למיניהם החל בתותים אדומים וכל מיני גרגרי יער אחרים: שחורים אדומים מתוקים והמצמצים תפוחי בר ואגסי בר ואפילו אגוזים וכן פטריות מאכל לסוגיהן השונים ובעד תשלום מזערי אפשר היה ללקט, אוויר העיירה היה מבושם בריחות היער ונוער ומשפחות צעירות בילו מדי שבת שעות יפות בחיק יערות אלה. בסביבת העיירה היה גם נחל קטן בשם בוסקוב, יובל הנהר בוג. הנחל הקיף את צפון העיירה הקיף את המצודה העתיקה שהיתה ליד הכנסיה של הפולנים וגם הוא הוסיף נופך של יופי למקום. השטחים שבסביבת הנחל היו ירוקים בקיץ, לא מעובדים ע״י אדם פרט לקציר השחת, פעם במשך הקיץ ופעם בחורף כאשר הכל החל להתכסות במעטה שלג לבן. היופי והנקיון שלטו בכיפה בכל אשר תקיף עין האדם.

דומני שהתנאים הטבעיים של המקום היו להם השלכה על יושביו, האוכלוסיה כולה הצטיינה בחופש המחשבה ולא היו כאן קנאים לתיאבון לא בסקטור היהודי ולא בסקטור האחר, אנשיה היו פתוחים לרעיונות מתקדמים. התנועה הציונית ולאחר מכן התנועה החלוצית מצאו כאן קרקע פוריה ונקלטה יפה מאד. בתחילת שנות העשרים יצאו מכאן החלוצים הראשונים ועלו לארץ ותנועת ההגשמה הקיפה ממיטב הנוער בעיירה, היתה פעילות תרבותית וציונית בכל שכבות העיירה. המעטים, חסידי בלז ורבים אחרים, לא יכלו עוד להפריע.

זקני העיירה דיברו על שתי תקופות: הראשונה לפני השריפה הגדולה והשניה התקופה שלפני מלחמת העולם הראשונה. לפי המסופר נשרפה העיירה כליל ובנו אותה מחדש והפעם כנראה בתכנון הנדסי, נבנו בתים מלבנים שרופות שנוצרו במשריפה יהודית מחומר שנמצא במקום.

העיירה היתה אז בירת הנפה בשלטונה של הקיסרות האוסטרית, היא היתה מרכז אדמיניסטרטיבי ומרכז מסחרי לכל כפרי הסביבה, וזה עד למלחמת העולם הראשונה ועד שנסללה מסילת הברזל מהגבול הרוסי דאז לעיר הגדולה לבוב. מסילה זאת עברה כ־12 ק״מ מהעיירה ליד העיירה הסמוכה ראדיחוב.

בתקופה ההיא היתה העיירה משופעת במקורות פרנסה ומצבה הכלכלי היה איתן ישבו בה כמה משפחות יהודיות עשירות ולהן עסקים גדולים (על עשירותם העידו בתי המגורים המפוארים שלהם שבזמנו נשארו ללא בעליהם וישבו בהם קצת מהתושבים הוותיקים העניים ופליטי מלחמת העולם הראשונה שהגיעו לעיירה) היריד השבועי והיריד השנתי היו לשם דבר בכל המחוז, בימי שוק אלה היו מגיעים סוחרים גדולים אקספורטרים ואימפורטרים וגם תעשיינים היו מציגים מתוצרתם. לעומתם הובא לשוק שפע מהתוצרת החקלאית מכל הסביבה ויהודים עשו עסקים, כל זה היה לפני מלחמת העולם הראשונה.

במלחמה עברה העיירה מיד ליד. תחילה היו בה צבאות הברית: אוסטרים וגרמנים. אחר כך נסוגו אלה ובאו הקוזקים הרוסים ואחריהם האוקראינים, הסובייטים הפולנים ושוב האוקראינים לבסוף התייצב השלטון בידי הפולנים, שמשלו שם עד מלחמת העולם השנייה. אז הגיעו הנאצים ואחריהם הסובייטים וכיום היא בידי רוסיה הסובייטית.

כל מעבר של צבאות אויב בעיירה היה קשור בביזה, רציחות והשפלה של היהודים ואני זוכר (הייתי ילד קטן) את זעקות הנשים והגברים, קרבנות החיילים המתפרעים. כל זה ליד דרישות פורמליות מאת היהודים לספק לצבא זהב תכשיטים ואספקה גם כשהם היו נאלצים לעשות זאת הוסיפו להרוס את העיירה. חיי העיירה בימי המלחמה דמו לחיי מערה. החושך שלט בנבכי נפש האדם גם כשהשמש זרחה. כל כלי־הערך של בית המדרש הוטמנו. בית המדרש היה חשוך ואפור גם בימי החג. חיי הכלכלה היו בכל רע. רבים מהתושבים הגיעו עד פת

לחם ופחות מזה. התפתחה עזרה הדדית ראויה לשבח ולבסוף מיד אחרי המלחמה הגיעה עזרה מהג'וינט האמריקאי וקצת רווח לעניי העיר.

המלחמה נסתיימה. האווירה בעיירה התבהרה. בית המדרש שופץ והוצאו מהמחבוא כל הקישוטים. תלו את כל נברשות הנחושת המבריקות. היתה זו חווייה גדולה ומשמחת. הגברים חזרו הביתה מהמלחמה. בתי התפילה היו מלאים בימי שבת וחג ונדמה היה שהכל יחזור לקדמותו. אולם לא כן היה.

כל נסיונות פרנסי העיירה להחזיר את תפארת חיי המסחר מלפני המלחמה עלו בתוהו והעיירה שקעה בעוני ללא תקווה. התושבים עמלו קשות על מנת לספק את צרכי השבת למשפחותיהם ולא מעטים נשארו לשבת עם דג־מלוח. עיקר הפרנסה היה המסחר: מי כחנווני בחנותו ומי שנדד עם מרכולתו מיום שוק אחד למשנהו בכל הסביבה. אחרים "סבבו" ברגל בכפרים ומכרו מסחורתם, שנשאו על גבם, וקנו מכל הבא ליד. הם הלכו ברגל כשם ששוטר העיר היה מוביל פושע כבול מהכפר הרחוק ביותר בנפה. שניהם היו הולכים ברגל — הפושע כבול והשוטר עם הרובה המכודן אחריו.

לא היתה תחבורה כלשהי פרט לקשר של שני עגלונים לרכבת. היו גם סוחרים בעלי מחסנים לתוצרת חקלאית, כגון: תבואות, עורות בלתי מעובדים סיבי פשתן וסיבים אחרים. אלה היו משלחים סחורתם בעגלות־משא ללבוב, מרחק יותר מ־80 ק"מ מהעיירה. אף היו סוחרי סוסים ובהמות, קצבים אוספי גרוטאות וסמרטוטים וכו'.

חלק האחר של תושבי העיירה היהודים, קרוב למחצית האוכלוסיה, עסק בעבודה קשה מהבוקר המוקדם ועד חשכת הלילה הן כבעלי מלאכה כגון: חייטים, סנדלרים, כובענים, פחחים, בנאים, סיידים, זגגים (שעד היום איני תופס איך היה בהם הכוח ללכת ברגל לכפרים עם שני ארגזי זכוכית על גבם) וכן בתעשיות, כמו: טחנות גריסים ומפיקי שמן מאכל מזרעוני פשתן פרג וכדומה. היתה גם תעשיה מיוחדת לעיירה, הלא היא תעשיית החבלים. רבים עסקו בתעשייה זו כפועלים שכירים והיו מייצרים כל מיני חבלים וחוטי פשתן לצרכי פנים, רצועות כבדות ורחבות לתעשיה וחבלים עבים במיוחד לשמוש באניות — אלה לאקספורט. כל התעשיה הזאת היתה מונעת במכונות, שבני אדם היו הכוח המניע. נקל לשער כי פועלים אלה הרוויחו בקושי את לחמם והם היוו, יחד עם כל מקרי־סעד אחרים, את שכבת העניים. בעלי העסק התפרנסו אולי לשובע אבל לא הרבה מעבר לזה.

עובדה אופיינית היא, כי אף שהעוני היה גדול, כשהזדמנת בחוגים אלה לא הרגשת תסכול או אומללות. אינני זוכר שבמשפחות אלו היו מקרי אלימות או פשיעה. באנשים אלה היתה הגינות מודגשת למרות שלא היו שייכים לתלמידי החכמים וספק אם רובם ישבו יותר ב„חדר" מאשר אצל מלמד־הדרדקים. אף ספק

אם הספיקו יותר מ־3—4 מחלקות בית ספר כללי — אם בכלל. חייהם היו קשים. אבל הם ידעו גם לשמוח והיה בהם רצון חיים והתקדמות בחיים. מכאן באו רבים לתנועת הנוער שהתארגנה בעיירה.

לא הייתי נתון בתוך ענייני הקהילה אבל מהאסיפות שהתקימו בבית המדרש בשבתות לפני קריאת התורה יכולתי ללמוד שמץ מהענינים. מובן, שהיו נגודי אינטרסים בתוך הקהילה ואם היה מדובר במסים פנימיים או במינוי רב או דיין, החזקת בית המרחץ או בענייני מקומות־כבוד בבית הכנסת היו הוויכוחים בקול רם ולפעמים אף הגיעו לתגרת ידיים. היתה שם מלחמת השכבות השונות על שויון הנטל ועל מניעת קיפוחים של כבוד וכו׳. אבל דומני, שלרוב הסתדרו הדברים והחיים נמשכו כסדרם.

האוכלוסיה היתה מעורבת מחציתה יהודים ומחציתה לא־יהודים. האוכלוסיה היהודית בעיירה היתה מרוכזת במרכז ופרט לנזירות, שחיו בבנין גדול יחסית במרכז העיירה ואולי עוד משפחה נוצרית אחת שהיתה מוסתרת בתוך גן עצים סמיך, לא התגוררו נוצרים בין היהודים. מסביב למרכז היהודי הזה התגוררו הנוצרים ולהם משקים חקלאיים או משקי עזר. הם גרו בבתים עטורי גינות ועצי פרי. לא כן היהודים, בתיהם עמדו חשופים לרחוב בלא סימן של צמח או עץ.

היחסים בין האוכלוסיה היהודית והנוצרית היו די תקינים. יחד ישבו במועצת העיר ופעלו במשותף למען צרכי העיירה אצל השלטונות ולא זכור לי מקרה ראוי לציון של קטטות מריבות או מקרי־פשע אחרים. יהודים יכלו להתהלך בשכונות שלהם באין מפריע וגם היתה כעין ידידות מופגנת כלפי חוץ. זו התבססה על כך שהיהודי תמיד השתדל להיראות שפל רוח בפגשו בגוי ולא חשוב אם היה זה שוטר פשוט, מנקה הארובות או פקיד הדואר. תמיד נהג היהודי להקדים ולהסיר את כובעו לפניו. הנוער שלנו אמנם ניסה לזקוף קומתו אבל זקני העדה לא ראו את זה בעין יפה וחשו בזה סכנה לשלום הקהילה והם גם השתדלו להפריע לנוער. זוכר אני שהוזמנתי כחבר אחראי בתנועת הנוער הציונית למשרד המשטרה ושם הוזהרתי שלא להטיף בנוער רעיונות קומוניסטיים. זה היה מוזר מאוד בעיני ואף אמרתי זאת שם. אולם שם הסביר לי המפקד, שקיבל תלונה על כך מאת היהודים. הבנתי את היהודים האלה, שלא יכלו להתנער ממסורת־הפחדים של אלפי שנים, ששכנה בתודעתם, הלא הם הפחדים, שהולידו את ההכנעה לזר החזק ממנו והשולט עליו.

באותה תקופה חלו בפולין שינויים בסטרוקטורה הכלכלית. התעשיה והמלאכה לא עמדו עוד בתחרות הטכנולוגיה המתפתחת. התוצאה היתה שהמצב הכלכלי החמיר יותר ויותר עד שהגיעו הדברים לאבטלה חלקית, הנוער החל תמה מה טומן למענם העתיד בחובו. זאת היתה תקופה של נומרוס קלאוזוס בפולין ויהודי לא יכול היה להתקבל לבית ספר גבוה אלא תוך מיגבלות חמורות. זאת היתה

תקופה של הפגנות אנטישמיות מצד סטודנטים לאומנים באוניברסיטות וברחובות הערים השונות. היתה זו תקופה של דיכוי המסחר של היהודים ע״י מיסוי כבד מאוד. העתיד היה לוטה בערפל ובעלי יוזמה החלו לחשב דרכם. חלק מהנוער החל לחדור איפוא למקצועות-מלאכה חדשים וכן ראו את הפתרון בהגירה. אולם בתחום זה לא היו הרבה אפשרויות. רוב המדינות היו סגורות בפני הגירה יהודית וגם הארץ לא היתה פתוחה לרווחה. זה היה מצב מייאש, שלא השתנה גם בימים הבאים, נוסף לכך היתה תעמולה אנטישמית חזקה מצד הארגונים הלאומנים הפולנים והאוקראינים וגם הכנסיה לא טמנה ידה בצלחת. כל זה בא לידי בטוי תחילה בפעולות-תרבות כביכול ואחר כך בנסיונות להשתלט על המסחר על ידי פתיחת צרכניה קואופרטיבית, מחלבות קואופרטיביות ואיטליזי-בשר במרכז העיירה. היהודים הבינו לקראת מה מתקדמים הדברים, אבל הבליגו. וכי מה יכלו לעשות ?

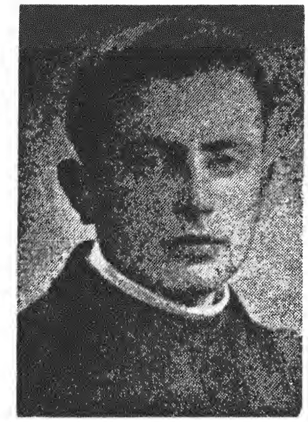
הביטוי החזק והגלוי לתעמולה הלאומנית זאת הופיע בעת השתלטות הגרמנים הנאצים על האיזור. אלה מצאו אצל התושבים עוזרים ומשתפי-פעולה בתהליך הגירוש וההשמדה. אמנם חובה גם לציין, שהיו גם יוצאים מן הכלל שהסתכנו והחביאו יהודים.

כידוע אטם העולם את אוזניו לקריאותיהם ותחנוניהם של אחינו והם חוסלו. היהודים גורשו למחנות עבודה ולגיטאות שבסביבה ואחר כך למחנות השמדה. חלק קטן, בעיקר צעירים, אבל לא רק צעירים, הספיק להמלט ליערות או להסתתר בבונקרים ומכאן תיכננו את מאבקם בנאצים. הם הפגינו אחדות למרות שבעת האחרונה היו מאוד חלוקים בהשקפותיהם. היו ביניהם ציונים, בונדיסטים, קומוניסטים וגם אוהבי הפריץ רחמנא ליצלן.

רעידת האדמה שירדה עליהם ניפצה את כל האשליות. עתה נתגלתה האנטי-שמיות בכל מלואה וחלק מהם טעם לאחר מכן גם מ„גן העדן" הסובייטי. אז התלקחה הגחלת הלאומית הציונית, שנשתלה בהם בילדותם והחלו לשאוף לגאולה בתוך העם היהודי. כיום אנו יכולים לברך אותם בבואם הנה ובהשתלבם כאזרחים ישראלים מסורים לעם ולמדינה.

על סמך זכרונותי, ספורי הדור שקדמו לספורי הנצולים מקרוב באו, ניסיתי להתוות מצבה לזכר העיירה ויטקוב נובי. העיירה היתה יפה וריח יערות אפף אותה. היתה בה אוירה של חופש ואושר אבל מסתבר שכל זה לא היה למען היהודים.

כיום נמצאת העיירה כאמור תחת שלטון הסוביטים ואין בה יותר יהודים. אולי מצבה זו תקנה לדור הצעיר הגדל עמנו בארץ מושג כלשהו על מוצא הוריהם ואולי יבינו יותר טוב את כמיהתם של ההורים לשחרור לאומי ולעצמאות מדינית במולדתנו ולא ישאלו שאלות למה נחוצה מדינה משלנו ומה הטעם להלחם למענה.



דוב פלץ

ויטקוב-נובי

כל יהודי בחר לו בדרך משלו כיצד להציל את חייו בימי גזירות היטלר. מי שברח ליער ומי שהתחפש לנוצרי, מי שהשיג תעודת „מקצוע חיוני" ומי שהלך לעבוד בבית־חולים בתורת „ארי", וכן הרבה תחבולות אחרות, העיקר להשאר בחיים. אני כשלעצמי בחרתי בדרך הקשה של „ארי", שהיתה כרוכה בקשיים רבים.

הסופה ההיטלראית השיגה אותי בין המצרים ביוני 1941 בעיר גדולה שבגליציה ששם עבדתי כטכנאי־שיניים. פניתי לפאציינטים הנוצריים שלי, שהטו לי חסד והחזיקו בי במשך שבועיים. בעת ההיא הגיעה אחותי והעבירה אותי כחולה מסוכן לעיירה קטנה מקום מגורי הורי וכל המשפחה. בימים ההם חטפו אנשים צעירים לעבודה, אך בגלל היעדרי מהמקום במשך זמן רב לא חיפשו אותי כלל. מובן שלא יכולתי להמשיך ולהתחמק זמן רב והחלטתי על צעד מסוכן למדי. הלכתי למנהל בית־החולים — אוקראיני — לבקש עבודה במקצועי, ולאחר שנרשמתי כחוק נתקבלתי לעבודה ועסקתי בה עד אביב 1942.

מאביב 1942 הורע מצבם של היהודים. אלה שלא הועסקו בעבודה נחטפו ברחובות ובבתים והובלו למלבנה („צעגעלניע") להירות או לכיוון בלתי ידוע. גם אלה שעבדו בינתיים, היו חייהם תלויים להם מנגד, בעברם „סלקציות" רבות ושורותיהם נידלדלו מפעם לפעם. והנה הגיעה ה„אקציה" הראשונה, והוציאו את היהודים בשבת מבתי־הכנסת ורצחום בטליתותיהם, כפי שסיפר איש ה„געסטאפו", שבא לבית־החולים לרפא את שיניו. בסתיו הקימו את ה„גיטו" ובאוקטובר 1942 ערכו את ה„אקציה" השניה. בהיותי בטוח בתוקף תפקידי כעובד בית־החולים, יצאתי בשעת ה„אקציה" לראות בנעשה ונתפסתי. טענותי בדבר תפקידי נפלו על אוזן אטומה והובלתי לרחבת השוק, מקום שם רוכזו כבר יהודים רבים המיועדים למשלוח. למזלי עבר במקום אסיסטנט מבית־החולים, עשיתי לו סימנים

שימהר להודיע למנהל על מצבי. המנהל אמנם הגיע ואחר דיונים מיגעים הצליח להוציאני מידי החוטפים ברגע האחרון ממש.

וכך המשכתי לעבוד באמבולטוריה הדנטיסטית מובדל משאר היהודים. ערב אחד נזדמנתי במחלקת הרנטגן שנוהלה ע"י אחות־נזירה ונוצרה היכרות בינינו, ששימשה מקור לאותו סיפור שאני מתאר בזה. האחות התחילה להתענין באישיותי, ניהלה אתי ויכוחים בדבר דת ואמונה ובמרוצת הזמן שאלה אותי אם אסכים להמרת הדת. עניתי לה, שיסודות הדת אינם מושתתים על אקט של „טבילה". אלא על הכרה ותודעה, וההכרה באה עם הזמן לאחר לימוד העקרונות שבהם אתה רוצה להאמין. תשובתי העניינית מצאה חן בעיניה והוסכם בינינו שעלי לתת לה תשובה תוך זמן סביר לאחר שאהרהר בדבר. למעשה ראיתי בהצעה הזאת דרך להרויח זמן ואפשרות נוספת להצלת חיי נוכח התהליך השיטתי להשמדת אחרוני היהודים.

יחד עם זאת יזמתי ביחד עם עוד רופא יהודי בבית־חולים זה תוכנית אלטרנטיבית, במטרה להציל לא רק את חיינו אלא גם את משפחותינו שעדיין חיו בגיטו. — מתחת לבנין בית־החולים היו מרתפים, שדרכם עברו צינורות המים והחשמל ושם עבד אדם אחד, שהיה ממונה על המכונים האלה. רצה הגורל שהאדם הזה היה זקוק לשיניים תותבות, הבטחתי לו את השיניים והצעתי לו בזהירות רבה, שבמקום תמורה כספית יגיש לנו עזרתו בביצוע תוכנית ההצלה, היינו בניית בונקר במרתף, שנמשכה שלושה חדשים.

בעת ההיא היה שקט בגיטו ולא נערכו שום „אקציות". — השתוללה מגיפת־טיפוס קשה, שהפילה חללים רבים בעיקר בין תושבי הגיטו, עד שלושים־ארבעים מקרים ליום. הגיסטאפו — כך רווחו השמועות — חישבה את חשבונותיה, שלא כדאי לנקוט יוזמה כלשהי, שכן היהודים ימותו במגפה. לעומת זאת התחילה תנועה נמרצת בין תושבי הגיטו לרכוש לעצמם „ניירות אריים", אך פעולה זאת נידונה לכשלון, בהיות לגיסטאפו „אנשים" שתולים בגיטו שמסרו על כל מקרה ובהיעלם אחד ה„אריים" שמה הגיסטאפו את ידה על כל משפחתו. מצב ענינים זה השפיע השפעה מכרעת על דרך פעולתנו ושמנו דגש מיוחד על העברת משפחותינו אל הבונקר, כדי שבשעת הכושר ניעלם יחד אתם.

ערב אחד בתום העבודה הודיע לנו המנהל, שהאויר בחוץ נעשה „חם ודחוס" והאיץ בנו להכין ניירות אריים ולהיות מוכנים להיעלם, כי בית־החולים איננו עוד מקלט בטוח. גם האחות יעצה לי ברוח זאת. היא גילתה לי, שבידה תעודת־לידה של אחיה, שבשנת 1939 יצא לחזית ולא חזר, והואיל והגילים מתאימים היא תוכל להכין על־פיה תעודת־זיהוי בשבילי שליתר ביטחון אוכל להופיע ברבים כאחיה של אחות קדושה. אומר ועושה — היא קיבלה ממני שני תצלומים והכינה לי את הניירות בסיועו הפעיל של ועד־העזרה המחתרתי הפולני. עם הניירות

ברשותי לא נטשתי את עניני הבונקר בהיות שלום המשפחה נר לרגלי. למרות האימון שרחשתי לחשמלאי קינן בלבי החשש, שברגע מסוים הוא עלול להתפתות לנשל אותנו מרכושנו ו„להיפטר" מאתנו. אי לכך משכתי לתוכנית זו גם את האחות, מוטב שידע שהסוד מסור למישהו זולתו, ולאחות הודעתי שבכוונתי לבחור בדרך שהציעה לי והבונקר מיועד למשפחות.

וכך התקרב האביב של שנת 1943. העיירות מסביב כבר היו „יודנריין" והגיע התור של עיירתנו. אמנם הגיסטאפו וגם ה„יודנראט" הבטיחו לנו שעיירתנו תישאר, ואף התחילו לאסוף כסף וזהב בין היהודים ככופר נפש, אך המבינים הבינו שלא היתה זאת אלא תחבולה, כדי למנוע בריחה, וכן היה. כעבור שבוע שמענו לפנות בוקר קול יריות, שלחנו את יאַן להיוודע על הנעשה והוא הב״א את הבשורה המעציבה, שהגיטו מכותר ע״י הגיסטאפו והאוקראינים ויורים ללא הפסק. צער רב העיק על לבנו שאחרנו עם העברת המשפחות וירדנו אל הבונקר. כל פעם הביא יאַן בשורות איוב מהגיטו ,שמובילים יהודים אל ה„צעגעלניע", שבחלקם חוסלו שם ויתרם נשלחו אל הרכבת.

בכלל היתה רוח אחרת בקרב עובדי בית־החולים. ביחוד עשה עלינו רושם מדכא דבר בריחתו של בחור אחד מהמשאית ליד בית־החולים ועובד אחד מבית־החולים רדף אחריו, השיגו ומסרו לידי הגיסטאפו. כעבור ימים אחדים סיפר לנו יאַן, שהמנהל שאל עלינו, והדבר עורר חשד מסוים. בינתיים עזב הרופא את הבונקר ועקבותיו לא נודעו ואני נשארתי שם יחידי. לפי הידיעות שנמסרו לי ע״י יאַן, הוסיפו הרוצחים לחפש אחר מחבואי־סתר ולבוז רכוש יהודי. לפי בקשתי הלכה האחות לבדוק בגיטו אם נשאר מישהו ממשפחתי, אך חזרה כלעומת שבאה ומסרה לי שההמון הפרוע של האוקראינים עושים שם שמות ואפילו מפרקים את הבתים, אולי ימצאו שם יהודים מסתתרים או חפצים.

וכך עברו למעלה מחודשיים לישיבתי בבונקר, בודד ושכוח־אל ואכול יאוש ודכאון נפשי. הרגשתי שלא אוכל להמשיך בצורה זאת והודעתי לאחות, שברצוני ללכת ללמוד במינזר. היא יצאה לשם כך אל הבישוף ובינתיים השאירה לי את ה„קאַטכיסים", כדי שארכוש לי ידיעות בעניני דת לקראת הראיון עם הבישוף. כעבור שבוע חזרה האחות והודיעה לי, שבעיר הזאת אין מקום בשבילי, וחוץ מזה עומדים להעביר את כל האחיות לאזורים המערביים מטעמי ביטחון, ואולי ימצא לי מקום במינזר במקום החדש. היא שלחה שליח אל המערב לחפש דירה מתאימה בשבילה ובינתיים אספה אותי לדירתה הנוכחית והתמסרה לחינוכי וללימודי, כדי שאגיע לשם כתלמיד מתקדם.

מענין לספר כאן אפיזודה אופיינית לימים ההם. יום אחד פרצה האחות הביתה דחופה ומבוהלת והודיעה שהגיסטאַפו באה לבדוק את הדירה המתפנית, כדי להעמיד אותה לרשות הגרמנים. היא דחפה אותי חיש מהר אל תוך ארון אחד,

נעלה אותו ויצאה לקבל פני האורחים. כעבור חמש דקות כבר הגיעו לאזני קולותיהם בהעירם הערותיהם על טיב הדירה. בהגיעם אל הארון שהסתתרתי בו, הודיעה האחות ששכחה את המפתח בבית־החולים. בדיעבד וויתרו על בדיקת הארון והסתלקו מהמקום. בינתיים הגיע השליח והודיע שמצא דירה נוחה וצריך מיד להתכונן לדרך. וכאן צצה השאלה הנוקבת כיצד להערים על שומרי הגבול, שהוצבו על הגשר במבואות העיר ובדקו את תעודותיהם של כל יוצא ונכנס. והנה נולד הרעיון במוחי ובהעדר האחות מהבית לבשתי את בגדיה שהתאימו לי להפליא ,עד שהאחות בעצמה התקשתה להכירני בתחפושתי. היא פנתה מיד לועד הפולני והכינה בשבילי תעודת־זיהוי של אחות, והודיעה בבית־החולים שהגיעה אליה אחות לעזור לה בהכנות לדרך.

עזבנו בשעה טובה את בית־החולים, עברנו בשלום את הביקורת על הגשר והגענו לרכבת. בקרון ישבתי עם המטריה בידי האחת ועם „סידור" התפילות בשניה ועיינתי בו בשקידה רבה. בנסיבות הנתונות החלטנו לרדת מהרכבת תחנה אחת לפני מחוז חפצנו, נכנסנו לחורשה הסמוכה והחלפתי את שמלותי, שהרי למעשה הריני חייב להופיע כאח לה, הבא ללמוד במינזר. בהגיענו העירה אל דירתנו החדשה, פנתה מיד האחות אל המינזר הקרוב והודיעה לכומר את חפצה להכניס את אחיה. הכומר ניסה להניאה מדבר זה בהסבירו את הקשיים הכרוכים בכך, כמו התנזרות מהעולם החיצון, קבלת חובות המינזר וכו'. לבסוף מבוקשה ניתן לה והביאה אותי לפניו. אחרי חקירה ודרישה מיגעת אמר לי לבוא בכל יום לשעה אחת, כדי ללמוד תורה מפי עוזרו ולאחר שאעמוד במבחן „יקדשו" אותי כאח בטקס המקובל, בבוא המועד. וכך המשכתי בתורה ובתפילה ובעיקר בהרהורים נוקבים על כל מה שעבר עלי ועל משפחתי משחר ילדותי ועד היום — — —

כך עברה עלי התקופה מקיץ 1943 עד קיץ 1944 בה נהניתי מבטחון אישי בתוך חומת המינזר. הקו המנחה של חיי במינזר היה, שבעת התבודדותי בתאי הנעול אחרי עבודת יומי, הרגשתי את עצמי חפשי, טבעי ושלם עם עצמי, אך בצאתי למחרת מתאי לעסוק שוב בשיגרה היומית של המינזר, הרגשתי את עצמי כשחקן על הבמה. המאמץ הזה התיש אותי באופן פסיכי במידה כזאת, שלעתים הרגשתי דחף פנימי לגלות ברבים את האמת מורטת העצבים ולשים קץ לכל זה.

פעם אחת בעת הוידוי גיליתי לכומר, שלפני כן עבדתי כטכנאי שיניים ועל כך אמר לי שאם רצוני בכך אוכל להמשיך לעבוד במקצועי, וזאת במסגרת שירותי במינזר. ואמנם לאחר עלייתי בדרגה נשלחתי לעיר גדולה, כדי להמשיך בלימודים גבוהים יותר וכן להתמחות בריפוי שיניים בבית־חולים שליד המנזר. וכן למדתי ועבדתי עד אמצע ינואר 1945, עת הרוסים הגיעו לפולין. והנה הגיעה אלי האחות שגילתה קורת־רוח מרובה במצאה אותי מתמיד בלימודים גם אחרי [illegible]
עזבו.

בעת ההיא התחילו להיראות היהודים הראשונים, שעלו ממחבואיהם. ביקשתי מהאחות לנסוע לעיירתי ולהיוודע אם נשאר מישהו ממשפחתי בחיים. כעבור שבועיים חזרה ובשורה בפיה, שאמי, אחי ואשתו ניצלו מהשואה. התקשרתי אליהם במכתב והודעתי על קיומי, אך ביקשתי מהם לכתוב אלי עפ״י הכתובת של רופא אחד. יום אחד נסעתי בטראם וראיתי את אחי בעד חלון הקרון. קפצתי החוצה, השגתי אותו ונכנסנו אל שער אחד הבתים ובכינו אחד על צווארי השני. יום אחד התאספנו בביתו של הרופא, שנשאר בחיים הודות ל„ניירות אריים". שעה ארוכה התווכחנו והתווינו תוכניות לעתיד, עד שלבסוף החלטנו לעזוב את האדמה הארורה ולעלות לארץ־ישראל.

פניתי ל„פרובינציאל" הממונה עלי מטעם המינזר וביקשתי רשות לנסוע למזרח, כדי לקבל לידי את האחוזה שנשדדה מאתנו.. אחרי ויכוחים קשים ניתנה לי חופשה של שבועיים וגם הותר לי ללבוש בגדים אזרחיים למטרה זאת.

ביום בהיר אחד פשטתי את גלימתי השחורה, שהעיקה על לבי כאבן־ריחיים כבדה ולבשתי את בגדי היהודיים ויצאתי לדרך משוחרר כפליים, מעמק הבכא ומתחפושתי האומללה.



משמאל לימין: יעקב פודהורץ רחל פלץ ז״ל ויבל״א יוסף חיים פלץ
למטה: מינדל פלץ וחיה פודהורץ

דוב פלץ

מיינע איבערלעבנישען

אין היטלערס צייטן האָט יעדער ייד געהאט זיין צוגאנג און אופן פון ראַטעווען זיין לעבן. איינער איז אַוועק אין וואַלד, אַ צווייטער אין בונקער, אַ דריטער ביי אַ קריסט, אין אַ שפּיטאַל, אַלס „אַריער", זיך אָנגעגעבן אַלס „פאכמאַן" און פיל אַנדערע מיטלען אָנגעווענדעט, כדי נאָר אַרויס מיט דער נשמה פון דעם שרעקלעכן קאַטאַקליזם און בלייבן אַ לעבעדיקער עדות פאַר די צוקונפטיקע דורות. „דער ציל היילקט די מיטלען". דאָס הייסט אַז אַלץ איז געווען באַרעכטיקט, כדי צו געפינען די אוננאַטירלעכע מיטלען צו בלייבן לעבן, און דער עיקר, דעם תלין איבערלעבן.

אויסקלייבן דעם מיטל „אַריער" האָט נאָר געקענט דער, וועלכער האָט געהאַט אַ „גוטן" אויסזען, געקענט גוט פויליש רעדן, און געהאַט דערביי אַ גוטע אויסשפּראַך, געהאַט גוטע „פאַפּירן" און די הויפּט־זאַך — גוטע קריסטן, וועלכע האָבן געדאַרפט העלפן אין דער זאַך, ווייל די הויפּט־זאַך איז געווען אַ דאַך איבערן קאָפּ, פיל האָבן ריזיקירט אָן באַקאַנטשאַפט אַוועקפאָרנדיק אין אַ פרעמד אָרט אַלס אויסגעזידלטער אָדער אויסגעבאָמבטער קריסט און אָנגענומען פאַראַנטוואָרטלעכע פאָסטנס.

דער היטלער שטורם האָט מיך פארכאפּט אין יוני 1941 אין אַ גרויסער שטאָט אין גאַליציען, ווו איך האָב געארבעט אַלס צאָן־טעכניקער. מען האָט איבערגעגעבן מיין באַקאַנטן, אַז מען וועט צוציען צו פאַראַנטוואָרטלעכקייט די אַלע, וועלכע האָבן געארבעט אין דער צאָן־טעכנישער לאַבאַראַטאָריע, ווייל דאָרט איז אַלץ צעשטערט געוואָרן. איך בין אַוועק צו מיינע קריסטלעכע באקאנטע פאַציענטן און בין דאָרט פארבליבן צוויי וואָכן.

מיין שוועסטער איז געקומען צופאָרן און האָט מיך אויף אַ וואָגן אַלס קראנקן אַוועקגעפירט אין אַ קליין שטעטל ווו עס האָבן געווינט מיינע עלטערן און די גאַנצע משפּחה. אין שטעטל האָט מען אַלע יונגע־לייט געכאפּט אויף אַרבעט. איך האָב זיך באַלד, פון ערשטן טאָג אָן ניט באַוויזן אין גאַס, און אַזוי ווי איך בין די גאַנצע צייט ניט געווען האָט מען מיך איבערהויפּט ניט געזוכט.

לאַנג אַזוי זיצן האָב איך ניט געקענט. איך האָב באַשטימט זיך פאַר־רעגיסטרירן אַלס דענטיסט צו אַרבעט אין שפּיטאָל. איך בין אַוועק צום דירעקטאָר פון שפּיטאָל — אַן אוקראַינער — וועלכער האָט מיר דערקלערט, אַז אויב די דייטשן וועלן דערלויבן וועט ער מיך צונעמען צו דער אַרבעט. איך בין געוואָרן פאַררעגיסטרירט און פאַררעכנט צו די גליקלעכע, וועלכע דאַרפן ניט גיין אויף שווערע אַרבעט און ווערן דערבײַ מערדעריש געשלאָגן. אַזוי האָב איך געאַרבעט אַ גאַנצן ווינטער 1942. פרילינג 1942 האָט זיך די לאַגע פאַר די ייִדן פאַרערגערט. די וועלכע האָבן נישט געאַרבעט האָט מען געכאַפּט פון די גאַסן און הײַזער, אַוועקגעפירט זיי אויף דער „צעגעלניע" צום שיסן, אָדער אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. די אַזויגערופענע אַרבעטער זענען דורכ־געגאַנגען פיל „סעלעקציעס" און וואָס ווײַטער זענען די „זיפּונגען" געוועזן שטרענגער. עס איז כדאי צו באַמערקן, אַז עס איז פאַרגעקומען די ערשטע „אַקציע", ווען מען האָט די ייִדן אין אַ שבת טאָג צוגענומען, אין די טליתים, פון שול און זיי אויסגעשאָסן. די אײנצלהייטן האָט דערציילט אַ „געסטאַפּאָ"־מאַן, וועלכער איז געקומען אין שפּיטאָל זיך היילן די ציין.

דעם גאַנצן זומער האָט מען געכאַפּט צו אַרבעט און „גערייניגט" אין הערבסט האָט מען געמאַכט דעם געטאָ. אין אָקטאָבער 1942 איז פאַרגעקומען די צווייטע אַקציע, וואָס באַדײַט אַן „אַקציע" קען מען נאָר באַשרײַבן אין אַ ספּעציעלער בראָשור. די גאַנצע פאַמיליע פון מײַן באַקאַנטן האָט זיך אָנגע־שטרענגט פאַרזיכערן אויף פאַרשיידענע אופנים און האָבן אויך געמאַכט אַ בונקער אונטער זייער דירה.

זייענדיק זיכער בײַ זיך, אַלס אַרבעטער פון שפּיטאָל, בין איך בײַ דער אַקציע אַרויס דורכן צווייטן טויער, ווילנדיק אַ קוק טאָן וואָס עס „טוט זיך". איך בין געכאַפּט געוואָרן פון 2 „שופּאָס" און מײַנע גערעכטע טענות האָבן גאָרנישט געהאָלפן, מען האָט מיך אַוועקגעפירט אויפן גרויסן מאַרק־פּלאַץ, וווּ מען האָט שוין צונויפגעזאַמלט די ייִדן, וועלכע מען דאַרף אַרויספירן. איך מוז דאָ אונטערשטרייכן, אַז די גאַנצע אַקציע איז פאַרגעקומען אַזוי שטיל, אַז קיינער אין געטאָ האָט נישט געוווּסט, וואָס עס קומט פאָר, מען איז אַרויס אין גאַס. און אויף אַזאַ אופן אַרײַנגעפאַלן צו די מערדער אין די הענט. ביז מיטאָג־צײַט זענען שוין געווען צונויפגעזאַמלט איבער 2000 ייִדן. דער צופאַל האָט געוואָלט, אַז עס איז דורכגעגאַנגען אַן אוקראַינישער אַסיסטענט פון שפּיטאָל, צו וועלכן איך האָב געמאַכט צייכנס, כדי ער זאָל וואָס שנעלער גיין אין שפּיטאָל און מעלדן דעם דירעקטאָר אַז מען וויל מיך אַוועקפירן, ער זאָל קומען און מיך פון דאַנען אַרויסנעמען. דער דירעקטאָר איז טאַקע געקומען, אָבער צו מײַן אומגליק, איז דער קאָמענדאַנט נישט געווען. און דאָ האָט מען געדאַרפט

שנעל דעצידירן, ווייל מען האָט שוין פאַרמירט די גרופעס צום באַן. נאָך לאַנגע דינגענישן האָט מיך דער דירעקטאָר דאָך אַרויסגעראַטעוועט.

אַזוי האָב איך אָנגעהויבן אַרבעטן אין שפּיטאָל אין דער דענטיסטישער אַמבולאַטאָריע, אָפּגעזונדערט פון אַלע יידן. איינמאָל אין אַן אָוונט, ווען איך בין געקומען אין דער רענטגען־אָפּטיילונג מיט וועלכער עס האָט פאַרוואַלטעט אַ הייליקע שוועסטער, האָב איך געהאַט די געלעגנהייט זיך נאָענטער צו באַקענען מיט איר. איך מוז אויפריכטיק זאָגן, אַז אין דעם מאָמענט האָבן זיך אָנגעהויבן וועבן די פעדעם פון דער גאַנצער געשיכטע, וועגן וועלכער איך וויל דאָ באַשרייבן. קענענדיק מיך נאָך פון פריער האָט די הייליקע שוועסטער אנגעהויבן פיל נאָכפרעגן וועגן מיר, און עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ דיסקוסיע וועגן גלויבן און רעליגיע. דער געשפּרעך האָט זיך אַזוי לאַנג פאַרצויגן, אַז די שוועסטער האָט מיך שוין ערנסט געפרעגט צי איך וויל בייטן מיין גלויבן.

מיין ענטפער איז געווען, אַז רעליגיע, גלויבן און איבערצייגונג דאָס קומט נישט סתם. איבערצייגונג קומט מיט דער צייט ווען מען לערנט, מען שטודירט אַ זאַך אין וועלכער מ׳וויל גלויבן. דער מענטש איז מיט זיין געוויסן אין אָרדנונג, ווען ער קומט צו דער איבערצייגונג, אַז ער איז אויפן ריכטיקן וועג. דער פאַקט אָבער פון שמד׳ן, אָן איבערצייגונג, אָן גלויבן האָט נישט קיין ממשות. די הייליקע שוועסטער האָט מסכים געווען מיט מיר און געזאָגט, אַז איר געפעלט זייער, וואָס איך נעם די זאַך ערנסט און עס איז געבליבן, אַז איך דאַרף איר געבן תשובה. פאַר מיר איז דער אָוונט געווען דער וויכטיקסטער. איך האָב גענומען אַלס פונדאמענט צוויי מאָמענטן: פיל גלויביקע גויים האָבן זיך גענומען אַלס ציל צו כאַפּן יידישע נשמות פאַר זיך, זעענדיק אין דעם אַ הויכע לייסטונג פאַר דער קירכע; 2) איך, פון מיין זייט, ווי יעדער ייד, האָב זיך אָנגעכאַפּט אין יעדן מיטל כדי צו ראַטעווען דאָס לעבן. פריער צו שפּעטער, ביי דער סיסטעמאַטישער אויסראָטונג פון יידן, וועט קומען אויך מיין ריי. אין משך פון אַלע אקציעס, זענען ביי מיר געבוירן געוואָרן פאַרשידענע פּלענער, ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען; בונקער, קעלער, וואַלד, „אַריער", און נאָך פיל אַנדערע אופנים. נאָכן געשפּרעך מיט דער שוועסטער האָב איך באַשלאָסן, אַז איך דאַרף אַוועק אויף דעם וועג און אַז די דאָזיקע שוועסטער קען זיין מיין מלאך הגואל.

עס זענען אַוועק 2—3 שטילע חדשים. מ׳האָט פון די אַרומיקע שטעטלעך אַלע יידן געבראַכט צו אונדז אין שטעטל, אין געטאָ אַריין, און די געסטאַפּאָ האָט פאַרזיכערט אַז נאָר אונדזר שטעטל וועט בלייבן. האָבנדיק די מעגלעכקייט צו זיין אויסערן געטאָ, האָבן מיר באַשלאָסן צוזאַמען מיטן צווייטן דאָקטאָר, צו

רעאַליזירן אַ צווייטן פּלאַן, כדי נישט נאָר זיך אַליין צו ראַטעווען, נאָר אויך צו ראַטעווען אונדזערע משפחות.

הינטערן שפּיטאָל זענען געווען גוטע, באַקוועמע קעלערן, דורך וועלכע עס זענען דורכגעגאַנגען די רערן פון די וואַסער־לייטונגען און די גאַנצע עלעקטרישע אינסטאַלאַציע, אָבער בכדי צו מאַכן אַ צוגאַנג האָט עס געדאַרפט קאָסטן אַ סך אַרבעט. אין קעלער האָט געאַרבעט אַן עלעקטריקער און וואַסער־מאַנטער, וועלכער וואָלט די אַרבעט, צוזאַמען מיט אונדז געקענט אויספירן און אויך געקענט זיין דער וועלכער וואָלט אונדז געטראָגן עסן אין דער צייט פון זיין אין קעלער־בונקער. דער צופאַל האָט געוואָלט, אַז דער אַרבעטער האָט נישט געהאַט קיין ציין אין מויל, און איך האָב אים פאַרגעלייגט, אַז איך וועל אים מאַכן די ציין אַן געלט. נאָך אַ לענגערער הקדמה האָב איך אים געגעבן אָנצוהערן וועגן וואָס עס האַנדלט זיך. נאָכן פאַרריכטן די ציין האָט דער קריסט באַוויליקט מיט אונדז צו אַרבעטן. ער איז געווען דער פּאַסיקער מענטש דערצו, ווייל ער האָט נישט אַרויסגערופן קיין חשד מיט זיין דרייען זיך איבער די קעלערן. די אַרבעט איז ביי אונדז אָנגעגאַנגען ביינאַכט. דער גאַנצער שפּיטאָל איז געשלאָפן. דער דאָקטאָר האָט געקענט שפּאַצירן איבערן הויף, ווייל ער פלעגט אַרבעטן נאָר אין די נעכט. די אַרבעט פון צוגרייטן דעם בונקער האָט געדויערט דריי חדשים. שווער איז נאָר געווען אין אָנהויב, ביים אַרויסטראָגן די ערד. אָבער דאַן ווען עס האָט שוין געקאָנט אַריינקריכן אַ מענטש, איז שוין די אַרבעט געגאַנגען גיכער.

אין דער צייט איז אין געטאָ מיט „אַקציעס" געווען שטיל. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ טיפוס עפּידעמיע און אַ הונגער. דער ווינטער איז דאָס יאָר געווען אַ לייכטער און דאָס האָט גורם געווען, אַז די עפּידעמיע האָט זיך נאָך מער פאַרשפּרייט. עס זענען געווען פון דרייסיק ביז פערציק טויט־פאַלן אין אַ טאָג. מ'האָט אפילו געשמועסט אַז די געסטאַפּאָ מאַכט נישט קיין „אַקציעס", ווייל זי זעט אַז די יידן וועלן אַליין אויסשטאַרבן.

יידן וועלכע האָבן געהאַט אַ „גוטן אַרישן" אויסזען, פלעגן זיך באַזאָרגן „פּאַפּירן" און זענען אַוועק. צום באַדויערן האָט די געסטאַפּאָ געהאַט אין געטאָ אירע „מענטשן" אין זיי פלעגן אַלץ איבערגעבן. ווו עס פלעגט נאָר פאַרשווינדן אַן „אַריער" איז געקומען די געסטאַפּאָ און צוגענומען די גאַנצע משפחה. דער דאָזיקער מאָמענט האָט אַ סך דעצידירט וועגן אונדזער פּלאַן, ווייל אויב מיר האָבן זיך געטראָגן מיטן געדאַנק פון פאַרשווינדן האָבן מיר מיט זיך געוואָלט מיטנעמען אַלע פון אונדזערע משפחות. מיר האָט מיין משפחה אויך צוגערעדט, אַז איך זאָל זיך מאַכן „פּאַפּירן", אָבער איך האָב נישט געוואָלט מפקיר זיין מיין משפחה.

איינמאָל, נאָך דער אַרבעט, אין אַן אָוונט, האָט אונדז צוגערופן דער דירעקטאָר פונעם שפּיטאָל און דערקלערט, אַז עס ווערט „הייס" און אַז ער גיט אונדז אַן עצה מיר זאָלן זיך מאַכן אַרישע „פּאַפּירן", און זיין גרייט יעדן מאָמענט, ווען עס וועט נייטיק זיין, צו פאַרשווינדן, ווייל דער שפּיטאָל איז שוין נישט מער זיכער. עטלעכע טעג נאָכן געשפּרעך מיטן דירעקטאָר, האָט אויך די שוועסטער מיר איבערגעגעבן אַז איך זאָל זיך אויסאַרבעטן „פּאַפּירן", ווייל די צייט איז קורץ. נעמענדיק אין אַכט אונדזער לעצטן געשפּרעך און איר שטרעבונג איך זאָל ווערן אַ קריסט איז זי גרייט פאַר מיר אַלץ, אין אַט דער הינזיכט. צו טאָן און מיר די גאַנצע צייט צו העלפן. זי האָט מיר געזאָגט, אַז זי האָט די מעטריקע פון איר ברודער, וועלכער איז אין יאָר 1939 אַוועק אויפן פראַנט און האָט זיך נאָך נישט צוריקגעקערט. אַזוי ווי די יאָרן שטימען אומגעפער, וועט זי מיר געבן אויסצואַרבעטן אַ „קענקאַרטע", און איך וועל נאָך האָבן דעם גרויסן פּלוס וואָס איך וועל זיין איר ברודער און איך וועל זיך קענען אויסווייזן מיט אַ לעבעדיקע קריסטלעכע משפּחה. דאָס אַלץ קען איך באַקומען אויב איך וועל איר צוזאָגן, אַז איך וועל דערנאָך ווערן אַן אמת'ער קריסט.

זי האָט געזען, אַז נישט קוקנדיק אויף דער סכנה וועלכע לויערט אויף מיר רעד איך אויפריכטיק, האָט זי אָנגעהויבן איר אַרבעט. זי האָט ביי מיר גענומען 2 פאָטאָגראַפיעס און האָט מיר געמאַכט די דאָקומענטן, מיט דער הילף פונעם פּוילישן הילפס־קאָמיטעט, וועלכער איז געווען טעטיק און האָט אין דער שטיל געהאָלפן דער אונטערגרונט־באַוועגונג. נישט קוקנדיק וואָס איך האָב שוין געהאַט די דאָקומענטן האָב איך געצווייפעלט צי זאָל איך זיך לאָזן אויף דעם דאָזיקן וועג, און איך האָב פאַרגעזעצט דעם געדאַנק פון רעאַליזירן דעם פּלאַן וועגן בונקער, ווייל איך האָב אויך געקלערט וועגן דער פאַמיליע. איך האָב באַשלאָסן אין דעם דאָזיקן ענין אַריינצוציען אויך די שוועסטער. איך האָב דאָס געטאָן צוליב צוויי טעמים: 1. זי וועט קענען אונדז דאָ העלפן אין פיל ענינים. 2. האָבנדיק צום קריסט צוטרוי האָבן מיר דאָך מורא געהאַט, אַז עס קאָן קומען אַ מאָמענט ווען ער וועט וועלן אַלץ צונעמען און פּטור ווערן פון אונדז. אין אַזעלכע פאַלן איז בעסער, אַז דער קריסט וועט וויסן, אַז אַ צווייטע פּערזאָן, איז אויך פאַרטרויט אין דעם גאַנצן ענין. און דערצו נאָך אַ הייליקע שוועסטער. די אומזיכערקייט האָט אונדז אַלעמאָל געפּלאָגט. דער שוועסטער האָב איך דערציילט, אַז איך וועל אויף מיין וועג גיין ווייטער, אַזוי ווי זי ווינטשט זיך, נאָר אין בונקער וועלן מיר ראַטעווען אונדזערע משפּחות. זי האָט מסכים געווען און מיר האָבן איר געגעבן געלט איינצוקויפן עסנוואַרג. מיר האָבן זיך געוואָלט באַזאָרגן מיט אַ מינימום־פּאָרראַט אויף צוויי חדשים.

אַזוי האָט זיך אונטערגערוקט דער פרילינג 1943, פיל פון די אַרומיקע שטעטלעך זענען שוין אינגאנצן געווען „יודענריין"

איינמאָל איז געוואָרן אַ ליארם, מ׳האָט געזען נייע פּאָליציי און נייע „געסט". ביי אונדז אין שטוב האָט מען אונטער דער דירה אויך אויסגעבויט אַ בונקער. בכדי צו קענען זיצן אַ קורצע צייט. צום גליק איז דאָס מאָל געווען די שרעק אַן אומזיסטע. ווייל נאָך 2 טעג איז די נייע געסטאַפּאָ אַוועק, אין שטעטל האָט מען צונויפגעקליבן געלט און גאָלד, כדי די רוצחים אָפּצוקויפן. דאָס איז אָבער פון זייער זייט געווען נאָר „אַ טריק". מ׳האָט געוואָלט פון די יידן וואָס מער געלט אַרויסציען אויף אַ נאָרמאַלן אופן, וויינקער יידן זאָלן אַנטלויפן. אָבער די שטילקייט האָט געדויערט נאָר איין וואָך, נישט מער. אין שפּיטאָל האָבן מיר אויך אָנגעהויבן פילן אַז די לופט איז „געדיכט", האָבן מיר באַשלאָסן ביי דער ערשטער געלעגנהייט צו ברענגען די משפחות אין בונקער פונעם שפּיטאָל, כל זמן עס איז נאָך מעגלעך. אַ זייגער 4 פאַרטאָג האָבן מיר, ליידער, דערהערט אַ שיסעריי, מיר האָבן תיכף פאַרשטאַנען, אַז די אַקציע האָט זיך אָנגעהויבן. מיר איז דורכגעלאָפן דער געדאַנק, אַז מיר האָבן פאַרשפּעטיגט מיטן ברינגען די משפחות אין בונקער פון שפּיטאָל, צו לאַנג געוואַרט. מיר האָבן אַרויסגעשיקט יאַנען אויף דער גאַס צו זען, וואָס עס קומט דאָרט פאָר. ער האָט געבראַכט די טרויעריקע ידיעה, אַז דער געטאָ איז אַרומגערינגלט מיט געסטאַפּאָ און אוקראַינער און אַז מ׳האָלט אין איין שיסן. עס איז שוין געווען 6 אַ זייגער. מיין חבר, דער דירעקטאָר, האָט געזאָגט, אַז ער מוז שוין גיין צו זיין נאָרמאַלער אַרבעט. כדי נישט אַרויסצורופן אויף זיך קיין חשד. איך בין צו דער אַרבעט שוין נישט געגאַנגען, ווייל איך האָב פאַרשטאַנען אַז דאָס איז די לעצטע אַקציע און מיר האָבן מיט אונדזער גאַנצער אונטערנעמונג, פאַר אונדזערע משפחות פאַרשפּעטיקט. דעם דאָקטאָר און יאַנען האָב איך געזאָגט, אַז אויב מ׳וועט זיך פרעגן ווו איך בין, זאָלן זיי זאָגן אַז איך בין פאַריקן אָוונט אַוועק צו די עלטערן אין געטאָ, און בין אַריינגעפאַלן.

איך בין געבליבן אינעם בונקער פונעם שפּיטאָל און דער דאָקטאָר איז אוועק צו דער ארבעט. יאַן פלעגט יעדן פאָר שעה קומען צו מיר מיט פרישע נייעס, אַז מ׳פירט די גאַנצע צייט יידן פון געטא צו דער „צעגעלניע", ווו מען פלעגט אַ טייל ליקווידירן און אַ טייל פירן צום באַן. דער דאָקטאָר איז אַ גאַנצן טאָג געווען אויבן און אין אָוונט איז ער אַ צעבראָכענער געקומען מיט דער ידיעה, אַז ער האָט אַליין געזען אויף איינעם פון די אויטאָס, זיין ווייב מיטן קינד. דער דירעקטאָר רעדט שוין איבערהויפּט נישט מיט אים, ווי ער וואָלט אים גאָרנישט געקענט. איך האָב אים געראָטן ער זאָל בלייבן אין בונקער. נאָר ער איז נישט מסכים געווען מיט מיר.

צומאָרגנס איז ער ווידער אַוועק צו דער אַרבעט. דאָס ליקווידירן דעם געטאָ האָט געדויערט דריי טעג, דעם דריטן טאָג איז דער דאָקטאָר געקומען און געזאָגט אַז ער בלייבט אין בונקער, ווייל דער דירעקטאָר האָט מיט אים זייער „נישט דייטלעך" גערעדט. אויף מיר האָט קיינער נישט געפרעגט. די אַלע וועלכע זענען שלעכט געשטימט צו יידן האָבן גאָרנישט גערעדט און אין האַרצן זיך געקוויקט מיטן פאַקט וואָס מ'וועט ענדלעך פטור ווערן פון די יידן. די וועלכע זענען געווען גוט געשטימט האָבן מורא געהאַט צורעדן. זייער אַ שווערן איינדרוק האָט אויף אונדז געמאַכט דער פאַל וואָס אַ בחור איז אַנטלאָפן פון אויטאָ נעבן שפּיטאָל, מ'האָט אים דורכגעשאָסן די פיס. ווען ער האָט ווייטער געפּרוווט לויפן איז נאָכגעלאָפן אַן אַרבעטער פון שפּיטאָל און אים איבערגעגעבן דער געסטאַפּאָ. נאָך אַ פּאָר טעג איז געקומען יאַן און געזאָגט, אַז דער דירעקטאָר האָט געפרעגט אויפן דאָקטאָר, דערקלערנדיק אַז די געסטאַפּאָ האָט דערלויבט, אַז דער יידישער דאָקטאָר זאָל אַרבעטן. דער דירעקטאָר האָט אויך געפרעגט אויף מיר, האָט ער אים געענטפערט. אַז כ'בין אַוועק אין געטאָ און בין, ווייזט אויס, אַריינגעפאַלן. דעם דאָקטאָר האָב איך געזאָגט, אַז ער דאַרף זיך איינמאָל דעצידירן, אָדער ער בלייבט, אָדער ער גייט אַרויס, ווייל פאַרשווונדן און זיך ווידער באַווייזן וועט אַרויסרופן אַ חשד און מ'וועט אַנהויבן זוכן. דער דאָקטאָר האָט מיך נישט געפאָלגט און איז אַרויס, מער איז ער שוין צוריק נישט געקומען. יאַן האָט מיר דערנאָך דערציילט, אַז ער האָט געאַרבעט נאָך עטלעכע טעג און דערנאָך איז ער פאַרשווונדן. עס זענען געווען פאַרשידענע קלאַנגען, אָבער דעם אמת האָט קיינער נישט געוווּסט.

אַזוי זענען אַריבער צוויי וואָכן, פון די צייטונגען וועלכע יאַן פלעגט מיר ברענגען פון צייט צו צייט, האָב איך געזען, אַז די מלחמה וועט זיך נאָך לאַנג ציען. און אויסהאַלטן איינער אליין אינעם בונקער וועל איך נישט קענען. נאָכן אַרויספירן אַלע יידן פונעם געטאָ איז נאָך דער געטאָ געווען אַרומגערינגלט און מ'פלעגט יעדן טאָג אויסגעפינען נייע בונקערס און אויפרייסן פיל הייזער. אַריבער צוויי וואָכן האָט מען נאָך אַלץ געפירט יידישע פאַרמעגנס פון די וווינונגען און קעלערן. אַלע וועגן און באַנען זענען אויך געווען קאָנטראָלירט כדי צו כאַפּן יידן וואָס זענען אַנטלאָפן. איך האָב געוואָלט וויסן וואָס עס איז געוואָרן מיט מיין משפחה. איך האָב געבעטן יאַנען, ער זאָל באַמערקן וועגן מיר דער שוועסטער. ווען זי האָט געהאַט נאַכט-דיזשור איז זי געקומען. איך בין אַרויס פון בונקער און זי געבעטן זי זאָל גיין אין געטאָ. זי איז צוריק מיט דער תשובה, אַז דער געטאָ איז נאָך אַרומגערינגלט און מ'קען נישט אריין. עס האָט זיך שוין דערנענטערט אַ חודש ווי איך בין געזעסן אין בונקער אַליין. איך האָב אפילו געבעטן יאַנען ער זאָל קומען אָפּט, צוליב זיכערהייטס-

טעמים. איך האָב אָנגעהויבן רעדן צו זיך אַליין, כדי זיך איבערצוצייגן צי האָב איך נישט פארלוירן די שטימע. אויף דער 5־טער וואָך איז צו מיר געקומען יאַן און מיר איבערגעגעבן, אַז מ׳האָט אין געטאָ שוין אלץ ליקווידירט, אַראָפּ־גינומען די וואָך און אריינגעלאָזט דעם אוקראַינישן המון, וועלכער נישטערט און פּלינדערט די רעשטלעך. דער רויב גייט אַזוי ווייט אַז מען צענעמט שוין די הייזער אויך. אויף דער 6־טער וואָך האָב איך געבעטן די שוועסטער זי זאָל נאָכאמאָל צוגיין אין געטאָ זיך איבערצייגן צי איז עמיצער פון מיינע קרובים געבליבן אין בונקער אונטער דער וווינונג, זי איז געקומען מיט דער תשובה, אַז די ברעט ביים אריינגאַנג אין בונקער איז גאַנץ, אַלע זאַכן אין קעלער זענען דאָ, קיין מענטשן האָט זי אָבער נישט געטראָפן, פון אָט דעם ענטפער איז מיר געוואָרן לייכטער, ווייל איך האָב געגלויבט, אַז זיי זענען אליין אַרויס, אין אַזעלכע פאַלן, ווען די געסטאַפּאָ פלעגט געפונען מענטשן האָט זי׳ דאָס הויז אויפגעריסן. איך האָב געבעטן די שוועסטער זי זאָל אין אָוונט גיין און נעמען די זאַכן פון קעלער. אָבער זי האָט שוין דאָרט גאָרנישט געטראָפן. די אוקראַינער האָבן גוט געאַרבעט...

איך בין געווען אין בונקער צוויי חדשים, שוין נישט קוקנדיק אויף דעם וואָס איך אַליין האָב געפילט, אַז איך וועל דאָס נישט אויסהאַלטן, האָט זיך אויך יאַן אָפּגעקילט, ער פלעגט קומען זייער ווייניק, האָט אָנגעהויבן מיר צו דערציילן, אַז ער האָט מורא, ווייל מ׳פרעגט אים צי ער וויסט וו דער דאָקטאָר געפינט זיך און נאָך אַנדערע פראַגן. איך האָב באַשטימט זיך דורכריידן מיט דער שוועסטער. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ לאַנגע דיסקוסיע אין וועלכער זי האָט מיר איבערגעגעבן, אַז איצט קען גאָרנישט זיין קיין רייד וועגן אַרויסגיין, ווייל אַלע וועגן ווערן קאָנטראָלירט. כדי אַרויסצווייזן, אַז איך בין געוואָרן מער נאָכגיביקער האָב איך דערקלערט, אַז איך וויל גיין לערנען אין אַ קלויסטער.

מיט אַ וואָך שפּעטער איז די שוועסטער געקומען מיט אַ תשובה, אַז אין דער שטאָט איז פאַר מיר קיין פּלאַץ נישטאָ. זי האָט מיר אויך דערציילט, אַז צוליב דעם וואָס די פּוילישע באַפעלקערונג פילט זיך נישט זיכער אין גאַליציען האָט מען באַשלאָסן אַלע הייליקע שוועסטער איבערצופירן אין די מערבדיקע געגנטן פון פוילן. זי וועט דאָ בלייבן די לעצטע, ווייל זי וועט זיך פאַרנעמען מיטן אַרויסשיקן די שוועסטער. ביי דער געלעגנהייט וועט זי מיך מיטנעמען מיט זיך אין דער נייער שטאָט און דאָרט וועט מען מיך אָננעמען אין קלויסטער. אין דער צייט זענען אלע שוועסטער אָוועקגעפאָרן פון אונדזער שטעטל און די שוועסטער איז אליין געבליבן. איך האָב געבעטן זי זאָל מיך פאַרמאַכן אין איינעם פון די צימערן, אין איר הויז, ווו איצט איז קיינער נישטאָ. זי האָט נישט געהאָט קיין חשק דערצו אָבער סוף סוף האָט זי מסכים געווען. אין דעם זעלבן אָוונט

בין איך אַרויף אין רענטגען צימער צו דער שוועסטער און זי האָט מיך אָפּגעפּירט אין דער נייער דירה. אין דעם צימער בין איך געזעסן אַ וואָך־צייט. אין אַ שיינעם טאָג קומט אריין די שוועסטער און דערציילט מיר, אַז די געסטאַפּאָ וויל פאַרנעמען דאָס הויז, איר איבערלאָזן נאָר איין צימער, ביז זי וועט אוועקפאָרן, נאָר מיט דער דערקלערונג, אַז זי פאָרט ממילא באלד אוועק, איז דער שוועסטער געלונגען אָפּצושטופּן אויף אַ פּאָר וואָכן דאָס איבערגעבן דאָס הויז. זי האָט אוועקגעשיקט א שליח אויף מערב צו זוכן אַ דירה. דאָס האָט געדויערט עטלעכע וואָכן, אינצווישן האָט זי אָנגעהויבן מיך פלייסיק לערנען אַלע איינצלהייטן פון דער קריסטלעכער רעליגיע, בכדי ווען מיר וועלן קומען אויפן נייעם אָרט זאָל איך שוין זיין אַ פאַרגעשריטענער תלמיד.

צום גליק איז געפונען געוואָרן אויפן מערב אַ דירה, און מען האָט געדאַרפט זיך נעמען קלויבן אין וועג אַריין. דאָ איז געקומען דער שווערסטער מאָמענט: ביים אַרויסגיין פונעם שטעטל, אויפן בריק, איז געשטאַנען אַן אוקראַינישער פּאָליציי און אַ געסטאַפּאָ־מאַן און מ'האָט יעדערן לעגיטימירט. מיך האָט יעדער אין שטעטל געקענט. נאָך לאַנגע קאָמבינאַציעס און טראַכטענישן, האָבן מיר באַשלאָסן אַז איך זאָל אין פאַרקליידונג פון אַ שוועסטער פאַרלאָזן די שטאָט. זי האָט גענומען אַ פאָטאָגראַפיע פון אַ שוועסטער, וואָס איז אַוועק אין פוילישן קאָמיטעט און האָט מיר געמאַכט אַ לעגיטימאַציע פון אַ שוועסטער. מיר האָבן זיך געגרייט אין וועג אַריין. זי האָט ליקווידירט די דירה, אוועקגעשיקט אַלע קאַסטנס און מעבל און איך האָב זיך איבערגעטאָן אַלס שוועסטער און זי האָט געמאָלדן אין שפּיטאָל, אַז עס איז צו איר געקומען אַ שוועסטער, וועלכע וועט איר העלפן אין וועג.

מיט מזל זענען מיר אַרויס פונעם שפּיטאָל, אַריבער די בריק־קאָנטראָל און געקומען צום באַן. אין צוג בין איך געזעסן מיטן שירם אין איין האַנט און מיט זייער „סידור" אין דער צווייטער האַנט. מיר האָבן געמוזט אויסשטייגן מיט איין סטאַציע פריער, און צו אונדזער באַשטימטן אָרט גיין צופוס. דאָס האָבן מיר געטאָן צוליב דעם ווייל איך האָב דאָך געדאַרפט אָפיציעל פיגורירן אַלס ברודער פון דער הייליקער שוועסטער. האָב איך צוריק אָגעטאָן מיינע מענער־קליידער און איך האָב זיך גוט געפילט, אַלס לייבלעכער ברודער פון דער „שוועסטער".

מען האָט געדאַרפט שנעל ערלעדיקן די פאָרמאַליטעטן פון אינטערנאַט אין קלויסטער, ווייל די שוועסטער וועלכע האָבן געדאַרפט קומען האָבן מיך געקענט פון שפּיטאָל. דער גלח האָט געהאַלטן אין איין אָפּרעדן, דערנאָך האָב איך זיך דערוווסט אַז דאָס אַלעס קומט פאַר דערפאַר, כדי צו זען צי דער פאַר־שוין איז מסכים בייצושטיין דעם נסיון. זי איז געקומען מיט דער תשובה אַז זי מוז נאָכאמאָל גיין צום גלח, ווען זי איז געקומען נאָכאמאָל האָט ער איר געזאָגט, אַז זי קען קומען מיט מיר. זי האָט מיך כסדר געלערנט פאַרשידענע

ענינים, כדי מיט אַ קלייניקייט נישט קאַליע צו מאַכן די גאַנצע זאַך. איך בין געקומען צום „פּאַטער”, און דאָ האָט זיך אָנגעהויבן אַ גאַנצע קייט מיט פראַגן, פאַרוואָס איך בין אַזוי שטארק דעצידירט די זאַך צו טאָן, איך האָב אים געזאָגט אַ אין דער אָנוועזנהייט פון מיר און מיין שוועסטער האָבן די אוקראַינער אויסגעהרגעט אונדזער גאַנצע משפחה און צוגענומען אונדזער גרויס גוט” וואָס מיר האָבן אין גאליציע, ווען איך האָב זיך דערפון דערוווסט האָב איך באַשטימט אויסצולעבן מיינע יאָרן אויפן זעלבן אופן ווי מיין שוועסטער, און אַריינטרעטן אין קלויסטער. נאָכדעם ווי ער האָט געזען מיין שטאַרקן באַשלוס האָט ער מיר געהייסן קומען יעדן טאָג אויף אַ שעה, כדי זיין העלפער זאָל מיט מיר קענען שטודירן. אזוי זענען דורך צוויי וואָכן. איך האָב געוואָלט מ׳זאָל מיר וואָס שנעלער אָוועקנעמען פון דעם הויז ווייל די שוועסטער האָט שוין ענדלעך געוואָלט אַראָפּרענגען די איבעריקע שוועסטער און דאָ ציט זיך די „פּראָבע” אַזוי לאַנג. דער לערער האָט מיט מיר אַרומשפּאַצירט איבער די גאַסן פון שטעטל, געוויזן מיר אַלע שיינע זאַכן פון וועלכע איך האָב זיך געמוזט אָפּזאָגן. מיר איז דאָס אלעס נישט געקראָכן אין קאָפּ אַריין, ווייל איך האָב שטענדיק געקוקט צי גייט נישט אַ באַקאַנטער קריסט וועלכער קען מיך דערקענען. נאָך אַט דעם עקספּערימענט האָט מען באַשלאָסן מיך צוצונעמען אויף אַ חודש פּראָבע אין קלויסטער, און דערנאָך מיך איינשרייבן אָפיציעל. צו דער באַשטימטער צייט בין איך געקומען און מ׳האָט מיר געזאָגט, אַז אויף די לעקציעס זאָל איך קומען יעדן טאָג, נאָר מיין צימער וועט ערשט זיין פאַרטיק אין צען טעג ארום, דאָס איז נישט געווען גוט פאַר מיר, אָבער איך האָב זיך זייער גוט פאַרהאַלטן מיט די זין פון בעל־הבית פון דער דירה, וואָס איך בין דעמאָלט געווען. זיי האָבן מיר אַלע דערציילט וועגן די פּוילישע אונטערגרונט באַוועגונג, פאַרלייגנדיק, אַז איך זאָל מיטאַרבעטן. איך האָב געענטפערט, אַז איך גיי אויף מיין הייליקן וועג. אין האַרצן האָב איך געטראַכט, אַז אויב עס וועט זיך מיר נישט איינגעבן וועל איך מוזן אָננעמען דעם דאָזיקן פאַרשלאַג. איך מוז אָבער אונטערשטרייכן, אַז זיי אַלע זענען געווען זייער אנטי־יידיש געשטימט און צוליב דעם האָב איך צו זיי נישט געהאַט קיין צוטרוי. איינמאָל האָב איך מיין לערער, דעם גלח דערציילט אַז איך האָב געלערנט צאָן־טעכניק, האָבן זיי מיך געשיקט לערנען און פּראַקטיצירן אַלס דענטיסט אין אַ קלויסטער שפּיטאָל, אַזוי האָב איך געאַרבעט און געלערנט ביז האַלב יאַנואַר 1945, ווען עס זענען אריין קיין פּוילן די רוסן.

דאָ האָב איך שוין געהאַט מער פרייהייט אין דעם זין, ווייל איך האָב געפילט אַז די סכנה איז פאַרשוואונדן, עס איז געקומען צו פאָרן מיין „שוועסטער” וועלכע איז געווען זייער צופרידן, וואָס איך בין ביי מיין לערע, נישט קוקנדיק

אויף דעם, וואָס די דייטשן זענען שוין אַוועק. זי האָט געמיינט, אַז מיטן מאָמענט ווען די דייטשן זענען אַוועק און איך האָב זיך געראַטעוועט וועל איך באַלד פאַרשווינדן. עס האָבן זיך אָנגעהויבן באַווייזן די ערשטע יידן. איך האָב געבעטן די שוועסטער אַז זי זאָל פאָרן אין מיין שטעטל און זיך נאָכפרעגן, צי איז אפשר עמיצער געבליבן ביים לעבן פון מיין משפחה. נאָך צוויי וואָכן איז זי געקומען און מיר געזאָגט, אַז זי האָט זיך דערוווסט, אַז עס לעבן מיין מוטער אַ ברודער און זיין פרוי. איך האָב צו זיי געשריבן אַ בריוו און געבעטן זיי זאָלן מיר נישט ענטפערן דירעקט נאָר צו מיינעם אַ באַקאַנטן דאָקטאָר, וועלכער איז געווען אויף „אַרישע פאַפירן", ער איז געווען דער פאַרמיטלער. פאַרנדיק איינמאַל אין טראַמוויי האָב איך דערזען דורכן פענצטער מיין ברודער, איך בין אַרויס, אָנגעיאָגט אים, און מיר זענען אַריין אין אַ טויער און זיך גוט אויסגעוויינט. איך, דער גלח, און ער — דער ייד. מיר האָבן זיך איינמאָל פאַרזאַמלט ביים דאָקטאָר און קאָנפערירט לאַנג, וואָס מיר זאָלן טאָן. נאָך אַ קורצער צייט זענען מיר אַוועקגעפאָרן קיין ארץ ישראל.



תמונה במחנה "אבלסברג" אוסטריה בשנת 1949 לפני העליה לישראל
משפחת פלץ בחברת רבקה פודר ובתה, הסה ונחום פוגלמן ואחרים






מגשימים ומתעוררים
הפגישה הבין – הסתדרותית של „גורדוניה" ברדזיחוב





משפ׳ צבי יואל ואלטע פודהורץ ז״ל מכל המשפחה נשארו הבן שלמה
והבת רחל החיים בישראל. המנציח: הבן שלמה פודהורץ



ילדי בית הספר עם המורה; איטה חרג הנמצאת בקרית עמל, על יד המטבח העממי להזנת ילדים מטעם ה"גוינט" בהנהלת דרזל חרג יוכבד לבית פלץ ושמעון ז׳לבר ז"ל



קבוצת נוער "גורדוניה" בויטקוב בהנהלת: יוסף בקר, רבקה נתר, יצחק שומאן, סובה פרלס, צבי ברלך כולם חיים בישראל.



ילדי ב"ס עממי בויטקוב, ביניהם: איטה הסטן, פודהורץ רחל, מוטיל מייזעלס, הודל חארי, רחמיאל סגל, יצחק לצטר, זכריה סגל, דב פלץ, בעריש שרגל, סנדר דייטשער, אביש פורמן.



למעלה מימין: גיטל פודהורץ, הסטן לובה, סגל, באמצע: פנינה ויהודה גרובר והמורה צבי גרובר, למטה: הסטן צביה, פרלס פרל, לויטס גולדה
קבוצת תלמידי ב"ס לעברית בויטקוב



למעלה משמאל: רייזל לויטס, בעלה ושני ילדיהם וידידה
בשורה שנייה משמאל: שיינדל פלץ, פייגה פודר וילדיהן; יעקב ודבורה, רחל פלץ
נפטרה בישראל, חיה פודהורץ ומינדל פלץ נספו בשואה.



למעלה מימין: יצחק אידלמן, יהודה ובצלאל גרובר, ישראל פרלס
שורה שנייה: פייבל סגל וארוסתו, יעקב קליין, אהרן בקר.
שורה שלישית: יהודה בלדש, יוסף נויברגר, אביש פורמן, שמואל חרג.
שורה רביעית: רחל פלץ, אהרן בקר רוזה ברלך וארוסה, קוקי חרג



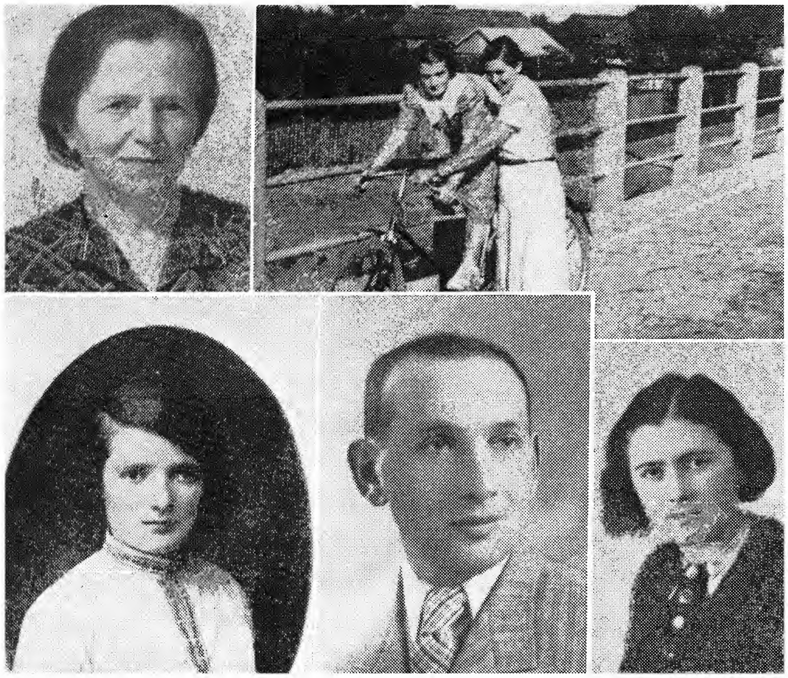
למעלה משבאל: אשר סגל אליעזר קרמניצר ויבל"א שלמה דרוקר
בקבוצה למטה מימין: יהודית פודהורץ, מינדל פלץ, שרה ופייגה סגל,
הניה פרידמן, חיה פודהורץ נספו בשואה, לולה אלוביטש ושיינדל בלדש
נמצאות בישראל, בסוף מאטיל מייזלס נפטרה בישראל.



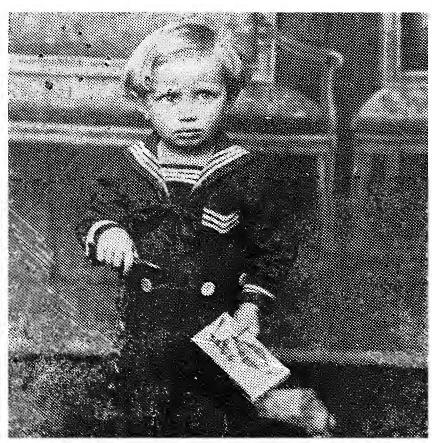
עומדים מימין: רחל פלץ, פייגה ברק, בצלאל גרובר, מאטיל מייזעלס, אביש פורמן,
סובה פרלס, פייבל סגל, הודיל חארי, מרים פודר.
יושבים: יעקב פידהורץ ויטלס יצחק, שרה סגל, יעקב קליין.



משמאל: ישראל פרלס, רחל פלץ, מינדל פלץ, יקותיאל פסטל ז״ל. ויבל״א יוסף חיים פלץ



למעלה משמאל: חיה פלץ, בתה מינדל וכלתה רחל
למטה: מינדל פלץ נש. פוזנר בעלה ליפה, פרימטשי פלץ.



יענקלה בן שיינדל פלץ



מימין: דבורה פודהורץ, שיינדל פלץ
ויבל״א יוסף חיים פלץ. באמצע



קבוצת פרטיזנים ביערות ויטקוב
למעלה משמאל: אמה חיה פלץ ויבל"א יוסף חיים פלץ, רחל פלץ, נחום ורנר
שורה שנייה: טעבל סגל, שלום סגל, רבקה פודהורץ, רחל פודהורץ
שלישית: אליעזר מן, אפרים אוסטר, צבי אוסטר ורעיתו ויצחק פודהורץ



משמאל: הינדה סגל ויבלח"א בתיה ואורי חרג



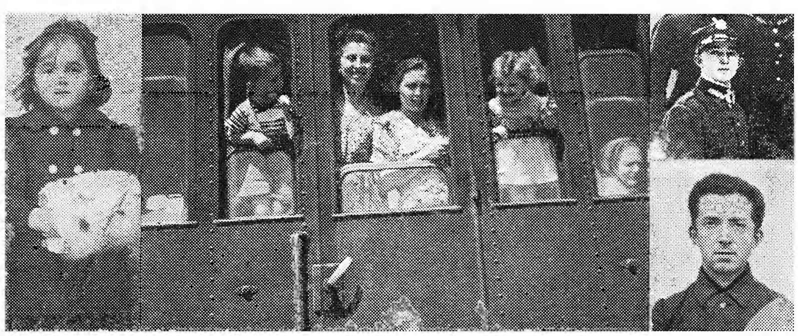
מימין: יהודה פודהורץ. גולדה אוסטר ובנותיה פרל ופייגה, לעיל הנכד ראובן



פייגהלי ארצט ובת דודה ממאסטי ויעלקי



למעלה מימין: רינה בלדש, שפרה אוסטר, רייזל גרובר, פרל והניה פרלס
שורה שנייה: נחום משה בלדש, פרל אוסטר, יהודית פודהורץ, העסי סגל, הודיל חארי
שורה שלישית: יוסף חיים ושמעון בר פלץ, בערקי פודהורץ, פרל פרידמן, חיה גרובר ושרה סגל



רכבת עולים בדרך לישראל
מימין: יוסף חיים פלץ במדים ולבוש אזרח. האמה חיה, כרמלה הנכדה והרעיה רחל עם מניה לנדאו וילדה — בסוף רבקה פודהורץ (נש. נתר)





למעלה מימין: משה קרמניץ, יעקב שמלצבוך דבורה לויטס
תמונה שניה: יוסף שרגא ומשפחתו
המנציח: יוסף בקר ת"א.



למעלה מימין: חיה יענטי פרידמן ובנה יהודה
למטה: איטה הסטן, פייסי קרויטשטיק, מרפא שניים.



רחיצה בנהר, מימין: סגל פייבל, מרכיב את יעקב בן שיינדל פלץ, אורחת מסוקולובקה
פרימטשי פלץ, סימה סגל, רחל פלץ, יושבת במים, מינדל פלץ, ע"י עימד יבל"א
יוסף חיים פלץ



אזכרה בהר ציון בשנת 1965 ע"י מצבת קדושי העיירה.
מימין: יהודה ורגר, רחל לינסקר, דרזל חארי, יוסף חיים פלץ, מנחם חרג ומשה לסר
יושבים מימין: שמעון סגל, רבקה איש שלום ויעקב חארי.

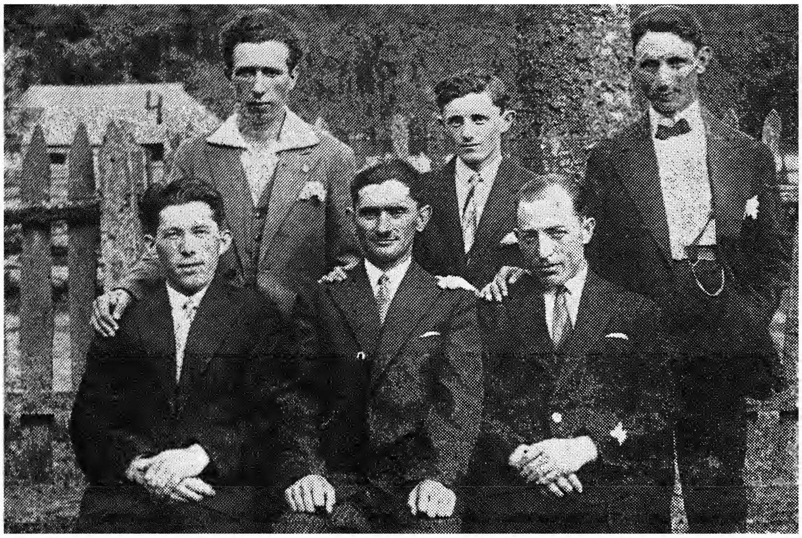




מימין: רוחטשי ובקבוצה, בעלה אשר סגל והבנות, מרים וארוסה, דבורה, סימה וחיה לאה



בלומה פלץ, לפני עלייתה לישראל בשנת 1937, יושבת בין ההורים ובחברת כל בני המשפחה



חברי אגודת התרבות "התאחדות" בויסקוב נובי בשנת 1931
עומדים מימין: יצחק שרגל, איסר שומן, שמואל חרג
יושבים: מרדכי צאפון אריה גרובר אליעזר קרמניצר.



רחל ויוסף חיים פלץ, צלום משנת 1938



שלום סגל ז"ל.
נפל בחזית ליד
העיר ... 1944



אלכסנדר הוכשטר ז"ל.
נספה בגטו באושוויץ



ציפורה ... ז"ל.
נספתה בשואה
בגטו באושוויץ



יהודה גרינבערג ז"ל.
נספה בגטו ...



יהושע שאנקעל ז"ל.
נפל במלחמה הפולנית
בשנת 1943.



משה (מוטל) ... ז"ל.
נספה בגטו באושוויץ.

כל הנשמות הטהורות
הם ... נפלו
... .




[illegible] הרליק ז"ל. נספתה
בשעת השואה [illegible]

חיים הרליק ז"ל.
נפל במלחמת השחרור
[illegible] 1948




רחל ויוסף חיים [illegible]
[illegible] אחרי [illegible]. [illegible]




אברהם בן [illegible] אחיו
[illegible]
[illegible]

בלומה [illegible] ([illegible])
[illegible] 1957 [illegible]



ר׳ פייביש ושפרינצה וסרמן ובנם אליעזר



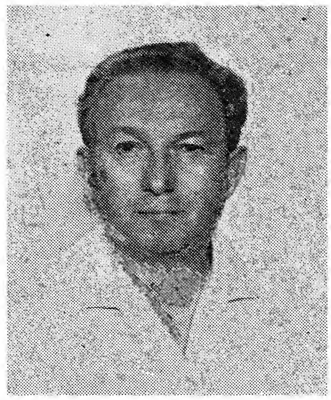
הניה וסרמן נש. בלדש וילדיה
המנציח: יצחק אייזיק וסרמן בישראל



מלמטה למעלה:
לולה אליוביטש
פלץ אברהם דב
פודהורץ חיים
פלץ מינדל
יוסף חיים פלץ
רחל פלץ
גרובר יהודה
פלץ פרומטשי,



למעלה: יצחק פודהורץ, חי בברזיל, רעיתו מניה שנפטרה שם.
למטה מימין: אליעזר מן גינה קופרשמיט ז"ל ובאמצע יבלח"א שלמה דרוקר



יעקב מנדלבוים "הקונסול" (ראה עמוד 53—52)



הניה בת פרייצי גרובר בעלה וילדיהם ז"ל
מצאצאי ר' יעקב מברנדסובקה זצ"ל



העיירה חוליוב

הרב ש. אפרתי

בקצה ארץ גליציה בגבול ווהלין שוכנת נפת ראדיחוב, הכוללת שש עיירות: חוליוב, טופורוב, סטויאנוב, וויטקוב, לופאטין, שטרוויץ וסטרמילטש, אשר בכל אחת מהן היתה אוכלוסיה יהודית שהושמדה. הי"ד.

ראדיחוב היתה בירת הנפה ובה שכן מושל הנפה הסטארוסטה ובעיבור העיר היה ארמונו של הגרף באדעני — בעל האחוזות הגדולות שבנפה זו. מדי פעם בפעם היו מתאספים רבני העיירות הנ"ל בביתו של הרב הצעיר של ראדיחוב, הרב ר' אשר רובין הי"ד, בכדי לטכס עצה היאך לעמוד מול גזירות חדשות של מושל הנפה ועוזריו. לא פעם השתתפתי, על אף גילי הצעיר, באסיפות אלו, מפאת היותי שולט בשפה הפולנית

אולם, מבחינה אחרת היתה עיר מולדתי חוליוב בירת הנפה שכן בה שכן כבוד האדמו"ר הפועל ישועות הרב הצדיק רבי ראובן דוד אפרתי, בנו של בעל „נחלת יהודה" מייסד שושלת חסידית זו. לעיירה זו היו מביאים — בתקופת כהונתו של רבי ר"ד ולאחר פטירתו כשעלה על כס הרבנות בנו בכורו הרב הצדיק רבי מרדכי אפרתי זצ"ל — חולים חשוכי מרפא, באמונה, שאם תיגע בהם יד הרבי, יתרפאו מחוליים. ביום רגיל, ביציאתך מבית המדרש ראית והנה מסביב לבית המדרש ובית הרב — עגלות עגלות גדושות חולים, שבאו לדרוש תרופה, שכן הרב נתן גם סגולות ורפואות שהיו מביאות תועלת רבה לנזקקים להן.

ילדותי

מימי ילדותי נחרתו בזכרוני שני מקרים: א. הנחת אבן הפינה לבית־כנסת חדש במקום בית הכנסת שנשרף. באמצע המגרש יושב על כסאו הסבא הרב רבי מרדכי זצ"ל, החובש כובע גבוה וזקנו הלבן יורד על פי מידותיו ורבים

נדחקים לקבל ברכתו ותורמים לבניית בית הכנסת. אז גם נפוץ הסיפור על הבור שנמצא בשכנות בית הכנסת שאינו מתמלא בשום אופן.

לפני הרבה שנים, בעת שעמד בית הכנסת על תילו, היה חי בארמונו שמחוץ לעיר אדון העיר, שהיה שונא ישראל, והוא התעקש לבנות כנסיה נוצרית סמוך לבית הכנסת, בכוונה שפעמוני הכנסיה יתגברו על הקולות הבוקעים מבית הכנסת. לא הועילו הפצרות יהודי העיר, שהיו מוכנים לרכוש גם את המגרש הזה ובלבד שלא תיבנה הכנסיה סמוך לבית הכנסת. והנה עבר אחד מצדיקי הדור בעיירה רבי נפתלי הכהן זצ״ל ויהודי המקום פנו אליו בתחנונים, שיתפלל שלא יעלה בידי אדון העיר, לבנות הבנין שכבר הניח את היסוד לבנינו. הרב נענה לבקשת אנשי העיר ונכנס לבית הכנסת להתפלל ואחרי התפילה יצא מעוטף בטלית ותפילין והתחיל להקיף את היסוד של הכנסיה ועד שלא גמר את ההקפה השביעית, שקע היסוד עם כל חמרי הבנין שהיו על המגרש בתוך בור עמוק, שכן האדמה פערה פיה לבלוע הכול. אדון העיר הוזעק למקום על ידי הפועלים. אולם כל הנסיונות לבניה עלו בתוהו. וככה נשאר הבור על יד בית הכנסת ואנו ילדי החדר באנו בימי החורף להתחלק על הקרח בתוך הבור.

אסון שפקד את העיירה

היה זה בליל יום כיפור מלפני שנים בעת שכל אנשי העיירה נשים וטף התאספו בבית המדרש היחיד של העיירה. הגברים לקחו לבית המדרש את הילדים הקטנים, אם מפני שלא היתה להם אפשרות להשאירם בבית ואם מפאת שרצו שיתרגלו לבית הכנסת. בלילה זה היה בית המדרש מואר במאות נרות־נשמה, שהדליקום אנשי העיר לזכר הנפטרים, בנוסף לעשרות מנורות נפט, שהוד־לקו על ידי השמש. חרדת קודש אחזה את כל שעבר אז על יד בית המדרש.

וזכורני שגם אותי, ילד כבן שלוש, הביאו לבית המדרש והושיבו אותי על יד מקומו של הסבא, שמקומו הקבוע היה מאחורי העמוד (ז״א התיבה). כמובן שנרדמתי. והנה התעוררתי ואני רואה בית המדרש הגדול ריק מאנשים ואני יחידי בתוך בית המדרש המואר. אני פורץ בבכי ורץ, לצאת. והנה עומדים אנשים ומורידים גוף שחור דרך החלון של עזרת נשים ואני פורץ דרכי דרך האנשים ובא הביתה ואז נודע האסון.

בעזרת הנשים שהיתה מלאה מפה אל פה, באמצע תפילת כל נדרי, נדחקה ילדה והתחילה בצעקות: „אמא אמא״. כנראה שבאה להודיע לאם על צעקות הילדים שנשארו בבית, שהיא היתה הבכירה ביניהם ולא יכלה להשקיטם. הנשים שהיו באותו זמן בעזרת הנשים נבהלו — והלא כולן השאירו ילדים בבית — וכולן התחילו לרוץ לקראת הדלת והמדרגות שירדו מעזרת הנשים לרחוב. אשה

אזות נפלה ועליה השניה ובגופותיהן סגרו את הדלת וככה נקברו אחת תחת חברתה — קציר הדמים של אותו לילה איום היה גדול, שלוש עשרה נשים מצאו את מותן בלילה זה וכל אנשי העיר מילאו את החלל בבכי. זכורני, ששנים רבות היינו מטיילים בבית הקברות הנמצא סמוך לבית המדרש ופחדנו לגשת לפינת „יום הכיפורים״. בחלקה זו של בית הקברות נטמנו קרבנותיו של הלילה הזה.

בית הקברות

מעולם לא ראיתי בית־קברות שיהא בקירבה כזו לעיר כמו בעיר מולדתי חולויוב. כאמור, לא פעם טיילנו לשם, בהיותנו ילדי „החדר״. שם, בהתחלת „השדה״ היה קבר עתיק, מכוסה באבנים משלושה הצדדים בלי מצבה לראשו, כנהוג בשאר הקברים. היו על הגולל אותיות מטושטשות ואנו הילדים התאמצנו לפענח את הכתוב. אמנם היו סברות שונות על זהותו של הצדיק הנטמן פה. היה זה לפי המסופר, קברו של אחד מגדולי הרבנים של קראקא, שעבר דרך עירנו וראה את בית הקברות שהיה סמוך לכביש ואמר: פה אשב, כי איויתיו ומיד נפטר ובהתאם לאמור טמנוהו פה. על פי הוראה שמו אבנים גדולות מסביב לקבר ועליהן למעלה אבן גדולה בלתי מסותתת. עיקר ביקורנו היה ה„אוהל״ על קברי הצדיקים של משפחת אפרתי, שעליהם היתה גאוות העיר כולה. ביחוד היינו הולכים להתפלל על קברו של הרב הראשון לשושלת זו בעל „נחלת יהושע״.

החיים בעיר

בעיירה התנהלו חיים תוססים של מעש ויצירה. בעת המלחמה העולמית הראשונה נהרס חלק גדול מן העיירה על ידי החיילות שעברו דרך העיר, שהיתה אז סמוכה לגבול רוסיה. העיירה עברה מיד ליד כמה פעמים: בתחילה נכנסו הקוזקים והחריבו חלק גדול מן העיר והשאר עשתה מחלת הטיפוס שהביאו לעיר. רבים ברחו מהעיירה ובראשם סבא הרב זצ״ל עם משפחתו, שהגיעו ללבוב. משהגיעו הרוסים ללבוב חזר אבא לחולויוב וסבא נשאר כבר בלבוב ורבים היו באים אליו לשם קבלת עצותיו וברכותיו. היה חוזר לחולויוב בכל שנה לחודש תמים ואז שוב נתמלאה העיירה אורחים עוברים ושבים. בעגלותיהם היו באים מוויטקוב ומקריסנופולי, מקמיונקא וסטויאנוב. במיוחד באו הרבה אנשים ביום היארצייט של אבא של סבא הרב ר׳ ראובן דוד זצ״ל, ביום י׳ תמוז. סבא נשאר בלבוב עד לפטירתו ונטמן בלבוב. הוא לא ציווה להעבירו לחולויוב, מכיון שהסבתא נפטרה תיכף בהגיעם ללבוב בעת המלחמה ולא היתה אפשרות להעבירה לחולויוב. היא נטמנה איפוא בלבוב לכן ציווה הסבא להטמין גם אותו שם, באמרו, שאיננו רוצה להשאיר את הרבנית לבדה בין זרים בלבוב.

חזרה לבית

כאמור, חזר אבא לחולויוב כשהגיעו הרוסים ללבוב. אז השתוללה כאן מגיפת החולירה ומשפחתי שיכלה את אמי מורתי ואחותי הגדולה שנפטרו בבית החולים הנפתי בראדיחוב. לא עברו ימים מרובים והקוזקים היו נאלצים לעזוב את עיירתי, בהשאירם אחריהם הרס ושממה. במקומם נכנסו ההונגרים־המאדיארים והתבססו בה. כקודמיהם תפסו אף הם את בית המדרש. אמנם אלה ניקו אותו מהזוהמה, שהשאירו אחריהם הקוזקים ובמקום אורוות סוסים שהיו בימי הקוזקים הפכו כעת את בית המדרש הגדול לבית חולים לפצועים וחולים, שנשלחו הנה מהחזית שהיתה לא רחוקה מעיירתי. המצב השתפר ורבים מאנשי העיירה התחילו לחזור לבתיהם ההרוסים — ורבים מהם התפרנסו מחיילי הקיר״ה. בכלל גילו יהודי גליציה אהדה רבה לחיילים של „הקיסר ירום הודו״ או בקיצור הקיר״ה. החיילים הקימו בעיירה על מגרש בית הכנסת מאפיה מרכזית בשביל החזית וצריפים בשביל מטה הגדוד בראשותו של גנרל קשיש.

בית הרב

ביתנו שהיה סמוך לבית המדרש, הוא בית החולים, היה אז מקום מפגש לחיילים היהודיים, המאושפזים בבית החולים. ביניהם היו כאלה שלא רצו לאכול ממטבחם הכללי והיו באים לביתנו בעת שיכלו להסתלק מבית החולים. רבים באו בכדי שיוכלו להשביע נפשם בקצת מרק כשר. אבל ביניהם היו גם כאלה שבאו לביתנו לשם פעולות להסב לעצמם חוליים, שלא יישלחו בחזרה לחזית. זכורני אחד מהם, בחור יקר ונחמד שפגשתיו אחר כך בישראל, שהיה מבקש ממני שאביא לו גחלי עץ והוא היה כותשם ואת האבקה נתן בעיניו בכדי שהדלקת שבעיניו לא תתרפא.

בעת הזאת השתכנו בעיירה פליטי העיירות ההרוסות יותר שטרוויץ, סטר־מילטש — בראשם היה רבה של סטרמילטש הרב ר׳ זושיע מזל, שבמשך הזמן היה לעוזרו של אבא בהוראות איסור והיתר ונעשה לדיין בעיירתנו. הוא היה יהודי גבוה משכמו ומעלה ואהבתי לשבת על ידו בבית המדרש הקטן, כשהוא משנן גמרא בעל פה כששה דפים גמרא בכל יום.

החיים למסלולם

בהדרגה נכנסו החיים למסלולם והאנשים התחילו להקים מחדש את בתיהם שנהרסו בעת המלחמה. בעיירה התרגלו לנהל חיים תקינים בצד חיילי הקיר״ה — עד תום מלחמת העולם הראשונה. לאחר המלחמה קמה לזמן מה בחלק מגליציה המזרחית ממשלה אוקראינית וחבל־ארץ זה היה בתחום שלטונה. היהודים לא

ששו לקבל עליהם עול מלכות הרשעה של האוקראינים. אולם לא התנגדו בגלוי למשטר האוקראיני שהוקם בעיירה. אמנם היתה איבה בין הפולנים והאוקראינים. אבל היהודים כאילו לא התערבו בריב זה, עד שפרצה המלחמה הקטנה בלבוב בין הצדדים והפולנים כבשו חבל־ארץ זה. קמה מדינת פולין, שבגבולותיה היו לא רק גליציה המזרחית כולה, אלא גם חלק מווהלין נכלל בתחומי מדינת פולין. רגשי השנאה של האוקראינים ליהודים לא דעכו אלא להיפך גאו אם כי לא הביעו זאת בפרהסיה.

בית המדרש

עם תום המלחמה ופינוי החיילים שוחרר בית המדרש והוחזר לאנשי העיירה למלא תפקידו. וכאן עלי לציין, שבית המדרש לא רק שימש למקום־תפילה אלא גם מקום־מפגש ללומדים ולפשוטי העם גם יחד.

כשנכנסת לבית המדרש מצאת שם בראש ובראשונה את הלומדים, ביניהם את ר׳ לייזר המלמד, שעם תום עבודתו הקשה בא לבית המדרש לנוח — ומנוחתו היתה לימוד ב„פרי מגדים" על יורה דעה ודרכו לאסוף עשרות ספרים וגמרות כדי שיצטרך לעיין ולפענח המקומות הקשים ויוכל להיעזר בספרים שעל ידו. היה מזמזם בניגון שלו עד חצות הלילה. בפינה שניה היית רואה את ר׳ וואווי (זאב) ברש, שבא ישר מחנות־הקמח שלו, כולו מכוסה באבק הקמח. כשהיה מוצא מישהו מן הצעירים, שהיה מוכן לצלול אתו בים התלמוד — הסב אתו ללמוד. בכל רמ״ח אבריו היה מתנועע כאילו שכח את הסובב אותו. כשבאו אליו העניים לקחת קמח לשבת בהקפה — היה שוכח לרשום זאת בפנקסו. בבית המדרש היו יכולים לפגוש גם את ר׳ יודל שפיז, שהיה בא לבית המדרש לא רק לתפילה אלא לעיין בגמרא וככה היה יכול לפנות אליו כל מי שנצרך להלוואה או לגמילות חסד.

אבל גם „עמך", כשהיו גומרים את מלאכתם, או מחוסרי עבודה, היו נפגשים בבית המדרש. כאן היו מספרים היהודים „הולכי הכפר" ובלע״ז „פדלר" האיך קיבל את פניהם איבן והיאך עלה בידו להוציא מידו את החוב הישן שהיה חייב לו מאז השנה שעברה. השני סיפר האיך התעלל בו הגוי דמיטרי, ששיסה בו את הכלב ובין סיפור לסיפור „חטפו" מזמור תהילים. כאן פגשת את הפחח, שעבודתו היתה לכסות ולתקן את גגות הכנסיות בסביבה. על מלאכת הסיפור היה מנצח "שבתיל" שעבודתו היתה לצבוע בדי פשתן שהאיכרים היו מייצרים במו ידיהם. כולם יהודים יקרים היו אלה, שבזיעת אפיהם הוציאו את לחמם הדל וכולם הושמדו על ידי הצוררים הגרמנים, כשעל ידם עזרו האיכרים האוקראינים המקומיים ימ״ש.

הנוער

בעיירה גדל וצמח נוער תוסס, שחיפש פורקן לכוחותיו. נוער זה לא ראה כל עתיד בעיירה השכוחה. צצו ועלו כמובן ארגוני נוער למיניהם: נוער ציוני אבל גם נוער מרכסיסטי. בזמן שהנוער הדתי התרכז מסביב לבית המדרש ושיעורי התורה, התרכז הנוער הלא־דתי מסביב לספריה, שקמה באחד הבתים. ביניהם היו בעלי כשרונות, שהתחילו להשתתף בכתבי־עת שונים. אולם עיקר מגמת הנוער היתה הגירה, בידעם שאין כל אפשרות לבנות עתיד בעיירות אלה. לא היתה לנוער היהודי דריסת רגל בפקידות ובתעשיה, מחוץ לכמה בעלי־מלאכה זעירים, שעסקו בחייטות, נגרות וסנדלרות לתצרוכת אנשי העיירה.

אשנב לתקוות ההגירה היתה קנדה, בה מצא מנוח אחד מראשי משפחת גרובר. טיפין טיפין יצאו לשם קרובי משפחה זאת ואחר כך הנלווים אליהם וככה ניצלו חלק מהנוער של העיירה, שהצליח ועשה חיל בקנדה.

החינוך

החינוך של ילדי ישראל בעיירה היה בידי המלמדים, שרובם לא היו מאומנים לעבודה קדושה זו. כמה מהם אני זוכר אם כי לא באהבה. אחד מהם היה הזגג, שהיה לומד עם הילדים ביום א׳ ובשאר הימים היה עובד בזגגות בכפרים הסמוכים. אני הצעיר הייתי עוזרו ויד ימינו לשנן עם הילדים את השיעור ובעד כפתור יפה שיחררתי ילדים מ„החזרה״. בכל זאת נזכר אני באיזה תום וחום רצנו ל„חדר״ בבוץ ובחום, בימי הגשמים והשלגים. מי יכול להעריך שיעור של יכולת ההמצאה שלנו שהכנסנו בפנסים, שבעזרתם הלכנו באישון לילה מהחדר הביתה. היה זה פנס־נייר צבעוני מרוח בשמן, דבוק על לוחות קטנים של עץ ונר בתוכו והוא שהיה מאיר את חשכת העיירה. זכורני למשל המצאה אחרת שלנו. בימי „יארצייט״ של צדיקים היינו חותכים בניירות האותיות של הרבי ומדביקים נייר צבעוני אחד וסוגרים בעיגול ולמעלה נתנו מכסה שבאמצע מילאנו חור בזכוכית ובנינו כן, ובראש הכן מחט ומדליקים נרות על תחתית הכן ושמים את הפנס ההפוך על מחט הכן וחום האש היה מסובב את הפנס שבו היו חרותים אותיות של הצדיק שהיום היה יום השנה לפטירתו.

כמה חום ותום היה בימים אלה.

בית הספר היסודי הפולני

בעיירה היה גם בית ספר ממשלתי ששפת הלימודים שלו היתה פולנית. זכורני, כמה עמל ויגע אבא ז״ל שלא יכריחו אותנו לשבת בגילוי ראש. אמנם זה עלה בידינו, עד שבא מנהל חדש, שנשלח במיוחד מלבוב, והוא התעקש ולא נתן בשום אופן שנשב בכיתה עם כיפה על הראש. אז עזבתי את בית הספר.

אבל עד אז הייתי ראש וראשון לילדים שלמדו בבית הספר. זכורני, שבין המורים היה אוקראיני, מורה להיסטוריה. בבואו לתאר מרד הקוזקים נגד הפולנים בשנת ת״ח התלהב ותיאר בפרוטרוט את שלבי המרד. כשהוסיף, שהמרד היה מכוון כנגד הפולנים ועוזריהם היהודים התחלנו אנו לשיר בקצב: כמילניצקי (שם הצורר ששפך הרבה דם יהודי) ולא הפסקנו עד שהיה מוכרח לסיים שיעורו. כשיצאנו מהכיתה ידענו, שהילדים האוקראינים יתנפלו עלינו. בהיותנו עוד בפרוזדור בית הספר אירגנתי את הילדים ומי שהיתה לו חגורה עם אבזם הוריד אותה מהמכנסיים והחזיק אותה ביד. וככה, כשיצאנו „מזויינים" לחצר בית הספר, פרצה התיגרה בין הילדים היהודים ובין הילדים האוקראינים. אבל אנו ניצחנו אותם אף שהיו מרובים מאיתנו.

מגיד כי בא לעיר

לא היו ימים טובים לעיר מיום בו בא מגיד לעיר. עם קום מדינת פולין, שהקיפה שטחים החל בווילנה שבליטה עד לגליציה המזרחית, נתברכה העיירה באורחים, שהביאו משב רוח חדש ודרישת שלום מהעולם היהודי הגדול. מיוחדים שבהם היו המגידים הדרשנים הליטאים — ביניהם היו רבי־אמנים בתיאור נדיר בכלל הדרשה, מצבים ואירועים. אני אמן הייתי לחזור על כל דרשה של המגיד עם הניגון המסורתי. לא פעם נתבקשתי לחזור על דרשה מסויימת אם לפני הילדים ואם גם לפני מבוגרים. אין פלא איפוא, כשנשלחתי בגיל 11 ללבוב ללמוד בישיבה וחזרתי לחג הפסח הודיעו ברבים שאני אדרוש אחה״צ בבית המדרש הגדול.

בית המדרש היה מלא מפה אל פה — ואני עליתי על הבמה והתחלתי לדרוש ורבים גם בעזרת הנשים התחילו לבכות בתיאורי יציאת מצרים. אולם משום מה הוריד אותי אבא, כנראה משום חשש של עין הרע. אבל זה לא מנע ממני לצאת אחרי הדרשה לשחק עם חברי במשחק של מלחמה ולהיפצע בחטמי. אחרי החג עזבתי את עיירתי לצאת ללמוד בעולם הגדול. אבל בכל מקום בו דרכה כף רגלי לא שכחתי עיירתי, שבה התנהלו חיים של תורה ומעש עד שבא הצר הצורר והשמיד אותה.

מרדכי רייז

בית הורי

העיירה חולויוב שמורה היטב בזכרוני, נולדתי אמנם בשטרוויץ בשנת 1916 בתקופת מלחמת העולם הראשונה, אבל בגלל נוכחות החזית בקרבת מקום, עקרו הורי לעיירה חולויוב ושם קבעו משכנם. אני חונכתי וגדלתי במקום זה.

ביראת הכבוד והערצה אני בא להעלות את זכרון הורי: אבי ר׳ מאיר בן בצלאל רייז ואמי טויבה בת אליעזר צבי חרפ. לבן קשה ביותר לבצע משימה זו כהלכה, אבל אנסה לעשות זאת, כמיטב זכרוני ויכולתי; אבי היה חסיד בלז, בעל מדרגה גבוהה בש״ס ופוסקים, שקד על לימוד תורה בוקר וערב ועיקר מעייניו היו נתונים לעשיית צדקה ומתן עזרה לנזקקים.

בשנים הראשונות לשבתו בחולויוב עסק אבי, במסחר תבואות, השקיע מאמצים רבים, לגדל את ילדיו ברוח ישראל סבא, לשכור את טובי המלמדים, בעיקר לומדי תורה לשמה, שהיו ידועים במסירותם לתלמידיהם.

זכור לי סדר יומו של אבא; השכמה בבוקר בבוקר, לימוד דף יומי בבית הכנסת עם משתתפים קבועים, תפילה בצבור והמשך בתפילה ולימוד אחרי העבודה עד השעות המאוחרות בלילה.

פעמים רבות פנו אליו זקני בית הכנסת ובקשוהו להשתתף בועד הקהילה. אך הצליח תמיד להתחמק ממשרות צבוריות, בסברו כי „לא המדרש הוא העיקר אלא המעשה״. הוא נענה תמיד להזמנה להתייעצות בדבר בעיות צבוריות, ועל פי רוב גם חוות דעתו הכריעה. הוא היה אהוב ונערץ על ידי כל שכניו ומכיריו, אור של אהבת הבריות קרן ממנו תמיד.

זוכרני מקרה, שגרם להתקדמות רבה במצבנו הכלכלי; היה זה בשנת 1926 תקופת משבר בענפי המסחר בכלל ובעיסוקו של אבא ביחוד. אז פגש אבא במקרה ברכבת בדרכו ללבוב, יהודי בשם זלמן רייזלר, מנהל מנסרה של חברת „אויקוס״ תוך שיחה הציע הוא לאבא שינסה את מזלו במסחר בעצים והוא מוכן להדריך אותו ולהרחיב את ידיעותיו המקצועיות בענף זה.

ההצעה באה לאבא בעיתה, הוא שלח ידיו בעסקי עצים ויערות, תחילה עסק בכך בממדים מוגבלים ואח״כ בעזרת אחי הגדול משה יונה, שהיה אז כבר בן 17 הרחיב את פעולתו ובהצלחה רבה.

העסק החדש נעשה כר פעולה נרחב שהתבטא בעיבוד סוגי עץ שונים ביער עצמו וגם בהעברת בולי־עץ למנסרה לייצור לוחות וכד׳.

העבודה היתה רבה וסיפקה תעסוקה לכל בני הבית, גם אני השתתפתי בעסק עד שנת פרוץ המלחמה 1939, אשר שמה קץ לקיום היהודי שם. גם בעת הצלחתו בעסקים ועלייתו בנכסים לא זחה דעתו של אבא עליו, המשיך לשמור על סדר יומו בלימוד ותפילה בוקר וערב, בהתנהגותו קיים את הכתוב „והצנע לכת" וכו׳. רק לפני שנים מספר הגיעו לאוזני פרטים לא ידועים לי ואף לא לבני הבית; אבא היה מספק עצי־הסקה למעוטי יכולת בעיירה, בעילום שם ועוד פרטים דומים שמעתי מפי פליטת השואה בת העיירה מינדעל בת ר׳ שבתאי מירוטשניק, המת־גוררת כעת באַנטוורפן.

לצערי הגדול לא האריך ימים, נפטר ביום כ״ז מ. אב תרצ״ט (1939) אולי זכות מעשיו עמדה לו ונחסכו ממנו אימי השואה.

אמי ז״ל, ילידת שטרוויץ, אהובה ומסורה לילדיה ובעלה, היתה ממש עזר כנגדו, ביחוד הקפידה על קיום מצוות הכנסת אורחים. היא ידעה תמיד לכוון את עצמה לדרכי אבא, לאחר טלטולים רבים, סבל ויסורים הגיעה לגיטו בוסק וכפי שנודע לי, נספתה במחנה מאידאנק ל״ג בעומר תש״ג. אחותי שרה ביילה ובעלה יהודה וויינברג וילדיהם שאול וצילה, גרו בקביעות בסוקאל וניספו שם. אחי משה יונה, מושלם בתורה ויראה ואשתו דישקה לבית האַן וילדיהם מרדכי, גימפל ובתם צילה ניספו בשנת 1943 בראווא רוסקה.

אחותי חיה נישאה לאריה לייביש בנו של בריש קאהל, שהיה מוכשר ובקי בתורה וספרות, גוייס על ידי הרוסים לשירות צבאי בשנת 1941 ולא חזר משם. אשתו עם שני ילדיה ניספו בזמן חיסול הגיטו. ילד אחד על שם סבו בריש נורה ע״י הרוצחים במיטת חליו והיא ברחה עם ילדה השני בשם מאיר ממגרש האיסוף. היא נמצאה חלל בין בתי האיכרים ואילו גורל הילד לא ידוע עד היום.

אחותי מלכה קפצה מתוך קרון הרכבת, בדרך למחנה מאידאַנק, אולם לא הצליחה להינצל, היא נלכדה ונורתה בלבוב.

אחי שמלקי, מתמיד מסור ללמודי תורה וחסידות, נפטר בגיטו בוסק בחורף 1943 ממחלת טיפוס ששררה אז בגיטו. חייב אני להזכיר את דודי אברהמצי היילמן, תלמיד חכם מובהק וחסיד שניספה עם קבוצת היהודים שנורו לתוך בור פתוח ביום הכפורים בקאמיונקה. אשתו ובנם נחום נרצחו בגיטו בוסק בזמן חיסולו. סבתי הנטשי, אשה נפלאה שדאגה תמיד לסובבים אותה ומעולם לא לעצמה והכנסת אורחים היתה תמיד בראש מעייניה, נפטרה בגיטו בוסק בגיל 84, יהא זכרם ברוך לעולמי עד.

קטונתי לתאר את גדלם, ישרת דרכיהם ומעשיהם הנעלים של כל הנזכרים לעיל וכן אין בידי פרטים מלאים על קורות יתר קרובי וידידי, אשר גורלם בודאי

לא שפר, בין כל אחינו ואחיותינו המעונים והנענים. אקדיש עוד מספר שורות לזכר מורי ורבותי, אשר שמו לילות כימים והשקיעו מאמצים על אנושיים להעביר אלי ולו שמץ מידיעותיהם בתורה וחכמה.

אני פותח ברבי ומורי ר' אליעזר וויטקובסקי, הנקרא לייזרקי מלמד, הוא היה תלמיד חכם מופלג, משעה 3 בבוקר עד חצות הלילה היה שקוע בתורה ויראה, שנתו ארכה שעתיים שלוש ביממה, סדר־יומו זה כלל גם הקניית תורה למספר תלמידים, בהם השקיע מכוחו ומרצו. הוא ניספה עם משפחתו באקציה

רבי ומורי ר' זאב באראס המכונה ר' וואוויביילה דבורה'ס, היה יהודי יקר צורבא דרבנן, ידוע בסביבה כעילוי, חריף ובקי, הוא התפרנס מחנות קטנה וכמה חלקות אדמה. העמיד תלמידים הרבה ורוב זמנו הקדיש לתלמידיו, שהרביץ להם תורה שלא על מנת לקבל פרס. הם עשו חייל בלמודים וחלקו לו כבוד רב.

שנים מספר זכיתי ללמוד תורה מפיו יחד עם נכדו נחמן גלאזר שהיה גם חברי הקרוב ביותר ללמודים. בסוף שנותיו נעשה סגי נהור, למד בעל פה תלמוד ומשנה, בהיות לו זכרון נפלא, ואף על פי כן נזהר מלהתפלל בעל פה וזכיתי אני, שהיה מזמינני לקרוא בפניו את תוכן התפילה מדי יום ביומו. הוא נפטר שנים מספר לפני בוא השואה, יד ההשגחה מנעה ממנו להיות נוכח בזמן חורבן עיירתו, תלמידיו ושכניו, אשר כה אהב. תורתו וצדקתו עמדו לי, שאיך שהוא הצלחתי להינצל ולצאת חי מגיא ההריגה הזה.

אין בידי לתאר את כל אנשי העיירה, אשר הייתי רוצה וחייב להזכירם. אזכיר כאן עוד מספר אישים דגולים, כמו ראש הקהילה מר יצחק קראוז. הוא היה נדבן גדול ועזר הרבה לנזקקים, בנו שמואל שלמד בישיבת אנטוניה בסטא־ניסלאב, היה תלמיד־חכם גדול ניספה בקאמיונקה ב־1942. בנו משה ניצול יחד אתי עם לייביש רייזלר מכפר באַביטשקים.

אזכיר עוד את חברי אבי את ר' איסר פלאשנר, שהיה ידוע בשם איסר חזן, מגדולי חסידי בלז, אשר בקולו הערב היה מרטיט לבבות, עיקר עיסוקיו היו צרכי צבור, איסוף כספים לקופת גמילות חסדים ומתן עזרה לנצרכים.

ר' חיים גלאזר מחסידי הוסיאטין תלמיד חכם גדול, חריף ובקי בכל הוויות העולם ובנו נחמן חברי ללימודים בבית־ספר ובבית־המדרש, ר' יהודה'לי שפיז מחסידי טשורטקוב תלמיד חכם גדול פיקח ונדבן אולי הגדול בעיירה. הוא ייסד קופת גמילות חסדים מכספו ממש.

אני עצמי עברתי שבעה מדורי גיהינום בכמה מחנות והאחרון בהם: מחנה יאנובסקה בלבוב, משם ניצלתי בנס עם ידידי לייביש רייזלר. יש להעלות על נס את חסידי אומות העולם שנתנו לנו מחסה בזמן הבריחה מהמחנה עד לשחרור העיר ע"י הרוסים, והם: פאַבלו לויצקי וששה בניו, שעזרו לנו בכלכלה ומקומות מסתור. הם הוכיחו כי בין שודדים ורוצחים נמצאו עוד יוצאים מהכלל.

ספר זכרון

לקהילות

טופורוב
סטאניסלאווטשיק

העיירה טופורוב

א. זובינסקי

רבי משולם זלמן יוסף זילברפרב
הרב מטופורוב

הרב ר' משולם זלמן יוסף זילברפרב, הידוע בשם „הרב מטופורוב", נולד לאביו, החסיד המופלג ר' משה'לי זילברפרב, בשנת תרכ"ח (1868), בעיר רובנה, שם התגורר אז סבו הגביר ר' אליעזר שינצ'ס, נינו של רבי פנחס מקוריץ וחוטר מגזע משפחת שפירא המפורסמת, אשר אבותיה נמנו על גולי וקדושי שפירא שבמדינת אשכנז, בימי מסעי הצלב. אמו של רבי משולם זלמן יוסף היתה הרבנית לאה, בתו היחידה של האדמו"ר רבי חנוך הניך מאולסק, בעל „לב שמח", מגזע משפחת שור המיוחסת בישראל, ונכדת רבי לוי יצחק מברדיצ'וב.

ר' אליעזר שינצ'ס היה דמות חסידית נודעת בכל רחבי ווהלין וגליציה. אישיות טהורה ללא רבב, לפי הטיפוס העתיק של חסיד ונגיד, שתורה וגדולה חברו יחדיו על שולחנו. עובד ה' מופלג היה, אוהב אמת ומבקש אמונה והולך בדרך תמים. לצדקת פזרונו לא היה גבול וקץ. הון תועפות חילק לצדקה מדי שנה בשנה. לגדלותו בתורת הנגלה והנסתר יצאו מוניטין, אלא שר' אליעזר שינצ'ס התעטה בשריון של ענוה והצנע לכת.

מחסידי טריסק היה ר' אליעזר שינצ'ס ונחשב כל ימיו כתלמיד מובהק להמגיד רבי אברהם, אחד משמונת בניו של המגיד רבי מרדכי מצ'רנוביל. אולם הוא זכה להתחבב על כל צדיקי דורו ואף בא בקשרי משפחה עם רבים מהם. מסורת משפחתית בבית זילברפרב מספרת על האדמו"ר רבי יהושע מבלז, שהשתתף בחתונה הצ'רנובילית המפורסמת. והנה באמצע המשתה נאלץ לחזור לביתו שבגליציה, בגזירת שלטונות רוסיה. בדרכו הגיע לרובנה והתאכסן בביתו של ר' אליעזר שינצ'ס, שהירבה לטרוח לכבודו ולשמשו במו ידיו. כשעמד הרבי ר' יהושע מבלז להמשיך בדרכו, אמר לו, לר' אליעזר, לעת הפרידה: „במה אברכך?" ענה לו ר' אליעזר: אם בעשירות, הרי יש לי כבר, אם בבנים טובים וישרים, כבר חנני ה' בהם — מוטב ויברכני שבני ישתדכו עם משפחות של צדיקים וקדושים". בירכו הרבי מבלז כמשאלות לבבו. ואכן, סיפרו חסידים, נתקיימה ברכתו ור' אליעזר זכה להשתדך עם רבים מאדמו"רי דורו, ביניהם עם משפחת רבי ישראל מרוז'ין ורבי משה צבי מססוריין.

בנו, רבי משה׳לי זילברפרב, היה דומה לאביו כשתי טיפות מים. עתיר יוחסין ומעש היה, חנון לכל נפש ואהוב על הכל, צנוע בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו. הוא היה חתנו של בעל „לב שמח" מאולסק וזכה להערצת חותנו, על פני כל חסידיו. בשעת תפילתו ועבודתו בקודש היה בוער כאש להבה ובשבתות היו פניו קורנות אור והיה מלא התעוררות, עד שלא ניתן להכירו.

רבי משה׳לי, כאביו, נמנה על חסידי המגיד מטריסק והיה נוהג בכל מנהגי בית צ׳רנוביל. בכל ליל ששי היה אומר את כל התהלים עד גמירא, כפי שנהגו האדמו״רים לבית צ׳רנוביל — ואף לעת משתה נשואיו נהג כן. היה חותנו בעל „לב שמח", אבי הכלה, יושב לידו כל הזמן ומאזין לאמירת-התהלים שלו בדביקות ובהשתפכות הנפש, כפי שרק יהודי כר׳ משה׳לי מסוגל לומר. עסקן גדול היה במצוות הצדקה, מפזר מכספו לרוב ומתרים אחרים ל„מתן בסתר", גומל חסד עם הבריות ודבוק בכל איש מישראל באהבת-איתן, אך משתדל להסתיר זאת מעין רואים. היה אוהב את הצניעות בעבודה. כל ימיו קיים בביתו מנין מיוחד לתפילת שחרית וערבית. לבנין דירתו קבע ארבעה פתחים מכל רוח — לכבוד האורחים הרבנים שנהרו אליו, להתאכסן אצלו. כל גדולי האדמו״רים, שעברו דרך רובנה, היו קובעים אכסניה במעונו של רבי משה׳לי. „אני מקנא בשבתו של ר׳ משה׳לי זילברפרב", אמר פעם אחד האדמו״רים, אף כי ר׳ משה׳לי לא נהג מעולם באדמו״רות ורבנות ולא ערך שולחנות. ועוד אמר אותו אדמו״ר: „צדיקים גדולים היו מאחלים לעצמם ביום כיפור את מידת יראת שמים הפשוטה של ר׳ משה׳לי בכל ימות השנה".

ר׳ משולם-זלמן-יוסף, בנו של ר׳ משה׳לי זילברפרב, התבלט אף הוא מילדותו בגינוני הקדושה שניכרו בו, כעובד ה׳ מופלג ביראה ובטהרה. היה זה מראה מרהיב לבב לראות את הבחור הרובנאי, כשהוא פורש לקרן זוית ומתפלל במתיקות ובהתלהבות עצומה, בדביקות נפלאה ובקולות וברקים. שאגתו האדירה בתפילה הדהדה למרחקים.

ילדותו של ר׳ משולם-זלמן-יוסף עברה עליו בחצר סבו, בעל „לב שמח", באולסק, שם השתלם במעלות התורה והעבודה וקנה מסבו הגדול קניני בינה ויראה. היה הרבי ר׳ חנוך-הניך אוהב את נכד שעשועיו, שהיה מופלג בתורה, ולא זז מחבבו. במשך תקופה מסויימת היה הילד משולם-זלמן-יוסף ישן יחד עם סבו בחדרו. אם כי לא סבל הרבי נוכחותו של זר בעת שנתו, הרי בנכדו זה מצא נחת ואף הסכים לכך מרוב חיבה. אך י״ב מלאו לרבי משולם-זלמן-יוסף, שעה שנסתלק לשמי רום הצדיק מאולסק, אולם רישומו נשאר בלב הנער הצעיר. עבודת ה׳ מתוך שמחה, אהבת הזולת ועשות חסד, עממיות ופשטות מלבבת של איש עניו באמת — אותן אהב כאבותיו יותר מכל.

בגיל צעיר מאד ארסו אביו לבתו של האדמו״ר רבי אהרן מקוידנוב, דור שלישי להאדמו״ר רבי שלמה חיים מקוידנוב, ממפורסמי האדמו״רים ברוסיה הלבנה. כשהתחתן רבי משולם-זלמן-יוסף יצא את רובנה לחצר חותנו הרבי מקוידנוב, שם הוסיף להשתלם בתורה, תוך עבודת השם צרופה, וספג הרבה משיטת חותנו שאפיינה זרם חדש ואסכולה מיוחדת במינה בתורת החסידות. עדינות נפשו האצילה, נועם הליכותיו, מידותיו התרומיות, יראתו וגדולתו בתורה, חיבבו את הצעיר על כל בני הסביבה החדשה, שלא היו רגילים קודם בטיפוס החסיד הגאליצאי.

שונים ונפרדים היו דרכי העבודה ושיטת החסידות של זרם בית קוידנוב הליטאי ואותה אוירה צ׳רנובילית-גאליצאית, שבה נתחנך רבי משולם-זלמן-יוסף. אולם ההבדלים היו חיצוניים גרידא. אדרבא, באישיותו של רבי משולם זלמן יוסף זילברפרב התמזגו השיטות השונות לכליל תפארת של שלימות חסידית טהורה בהרמוניה נהדרת. כי על כן מופלא היה האיש ומופלאות תכונותיו והליכותיו.

הראש והראשון לנושאי דגל החסידות בליטא היה הסבא קדישא רבי מרדכי מלכוביץ, תלמידו המובהק של האדמו״ר רבי שלמה מקרלין, תלמיד המגיד הגדול ממזריץ׳. הוא יסד אסכולה חדשה בחסידות, שהיתה מיועדת רק לבני עליה ולבעלי מדרגה. היו לו תלמידים בעלי שאר רוח, שהיו מסוגלים בעצמם לנהל עדות של רבבות יהודים ובכל זאת העדיפו להתפלש בעפר רבם הגדול ולשתות את מימיו. את מורשת הלהבה שלו המשיך אחריו בנו האדמו״ר רבי נח מלכוביץ ותלמידיו, אדמו״רי שושלת קוברין וסלונים לדורותיהם. הסבא קדישא היה חוטר גזעו של בעל ה,,לבושים״ רבי מרדכי יפה, ואף הוא, שנקרא על שמו, היה חותם ,,מרדכי יפה״.

אחד מבניו של הסבא קדישא, שנפטר על פניו בדמי ימיו, היה רבי אהרן, צדיק וקדוש עליון, שנשרף בשלהבת נפשו והשאיר אחריו ילד קטן, שלמה-חיים שמו. התחנך שלמה-חיים הקטן על ברכי סבו הסבא קדישא מלכוביץ, עד שהגיע למצוות ואירסו לבת-בתו של רבו, האדמו״ר רבי שלמה מקרלין, שהתחנכה בבית אבי-אמו, הרבי ר׳ אשר הגדול מסטולין. החתונה התקיימה בסטולין ביום י״ג לחודש שבט, שנת תק״ע (1810). אולם שעה קלה לפני עריכת החופה נסתלק הסבא קדישא מלכוביץ לשמי רום ונגנז בסטולין. רבי שלמה חיים נשאר בבית סבו, הרבי מסטולין וקנה ממנו דרכי עבודה וחסידות. כן היה מבקר תכופות בהיכלם של צדיקי הדור: הרבי ר׳ ברוכ׳ל ממיזיבוז׳, נכדו של הבעש״ט, מחולל תנועת החסידות, הרבי בעל ,,אוהב ישראל״ מאפטה וחמשת בניו של המגיד מזלוצ׳וב, המגיד רבי מרדכי מצ׳רנוביל, רבי אברהם דוב מאבריץ, הרבי ר׳ משה צבי מסווריין, הרבי ר׳ ישראל׳צי מרוז׳ין ובעל ,,בית אהרן״ מקרלין. כעבור שנים של השתלמות עבר לגור בקוידנוב, ועם הסתלקות בנו של הסבא קדישא,

הוא דודו האדמו״ר רבי נח מלכוביץ, בשנת תקצ״ג (1833), החל לנהוג באדמו״רות ואז נוסדה שושלת קוידנוב רבת הפאר.

חסידות זו, לא היתה באופיה וצביונה המשך ישיר לחסידות לכוביץ של הסבא. היא נועדה לא לבני עליה בלבד, אלא קירבה את ההמונים ופשוטי העם.

חסידות קוידנוב טיפחה בנפשות נאמני השושלת אמונה תמימה בצדיקים, המביאה לידי אמונת ה׳, הלהיבה אותם לתורה ולעבודת ה׳ בשמחה. להיכלו של רבי שלמה־חיים נהרו חסידים רבים מרחבי רוסיה הלבנה וליטא. אף בווילנא, מבצר המתנגדים, היו לו חסידים נאמנים, שדבקו בו בכל נימי לבם ונפשם. רבי שלמה־חיים הוריש לחסידות שפע של ניגונים, אוצר לא־אכזב של פנינים ואמרות, שיחות וחידושים שהעשירו את המחשבה החסידית. אחד מניגוניו היה שגור על פיו במסורת, איש מפי איש, מפי הרבי ר׳ נטע מאבריץ׳, אחד מתלמידי הבעש״ט, אשר לא היה עוצם עין בכל יום השבת ובליל שבת היה לומד בעל פה מסכת שבת בניגון זה ואילו אימרותיו וחידודיו עשו להם כנפיים במהירות בעולם החסידי.

בנו, האדמו״ר רבי ברוך־מרדכי, סיפר, לפי נוסח בנו הרבי ר׳ שלום מבראהין, בספרו „דברי שלום״, כי אביו רבי שלמה־חיים הוכיחו פעם קשות על העצבות שלו. לשאלתו, מה ראה להוכיחו דווקא על מידה זו, שעה שנמצא לוקה במידות גרועות יותר, ענה לו: „על דברים אחרים ודאי תחזור בתשובה, לא כן על העצבות, יתכן מאד, שעל העצבות לעולם לא תשוב...״ חסידים מספרים על פירוש „ואהבת לרעך כמוך״ שפירש הרבי, באמרו לפרוש וסגפן אחד, שהתנזר מהבלי העולם הזה: „אתה שונא את גופך, מדוע? יען שהנך פרוש וסגפן, יוצא, שאלמלא היית כזה כי אז היית אוהב את גופך אהבת אמת. לך, איפוא, ואהוב את הזולת אהבת אמת, שאין הוא לא סגפן ולא פרוש ואינו מתנזר מדרכי עולם״... ואילו לחסיד אחד שאמר לו: „רבי, זקן אני ויומי מתקרב, ילמדני כיצד למות?״ — ענה לו הרבי: „וכיצד לחיות יודע אתה? עד שאתה מבקש ללמוד כיצד למות, מוטב שתלמד כיצד לחיות״...

ואכן — כל ימיו הורה רבי שלמה־חיים „כיצד לחיות״ ובדוגמתו האישית שימש סמל ומופת לחסידים. אמרותיו כונסו בספר ,אמרי רח״ש׳, הזרוע כולו פניני זוהר, מרגליות ממש. בי״ז אב, תרכ״ב (1862), נסתלק רבי שלמה־חיים לשמי רום ועל כסאו עלה בנו, רבי ברוך־מרדכי, שלא האריך ימים ונפטר בראש־השנה תרל״א (1870) ואת מקומו מילא בנו־בכורו, האדמו״ר רבי אהרן מקוידנוב, אשר קבע למעשה וגיבש את צביון עדת חסידי קוידנוב שהתפשטה בינתיים והתרחבה. „שטיבלך״ של חסידי קוידנוב היו פזורים בכל עיר ועיירה שבמדינה ועל כולם היתה חופפת אצילות הודו של האדמו״ר ר׳ אהרן.

הוא היה גאון בתורה וגאון בחסידות, עושה ומעשה למען הישוב הישן

בארץ ישראל ואף יסד בירושלים כולל מיוחד בשם כולל קוידנוב ובית־מדרש נאה והדור בנה בעיר הקודש מכספו. רבי אהרן נסתלק כשהוא בן נ״ח, ט״ז אלול, תרנ״ז (1897), והניח אחריו את שלושת בניו: רבי יוסף פרלוב ממינסק, רבי שלמה־חיים מקוידנוב, רבי נחמיה, שהתגורר בערוב ימיו בברנוביץ וכן בת זקוניו, חיה ברכה, שהיתה נשואה לרבי משולם זלמן יוסף זילברפרב.

כל עוד שהיה רבי אהרן מקוידנוב בחיים היה חתנו, שנודע כעבור שנים בשם „הרב מטופורוב״, נמצא במחיצתו ולומד תורה וחסידות מפיו. משנסתלק — הלך רבי משולם זלמן יוסף והשתקע בעיירה הגליצאית טופורוב, מקום אליו הוזמן לכהן פאר כרב הקהילה ולשם הביא מלוא חופניים מתמימותה של חסידות קוידנוב. הוא הוסמך לרבנות ע״י הגאונים רבי שלמה הכהן מוילנא ורבי שלום מרדכי הכהן מברז׳אן ואחר־כך נטה אהלו בטופורוב, שם שפט את ישראל ארבעים שנה.

להלכה כיהן כרבה של טופורוב, כמנהיג הקהילה ודואג לכל צרכיה הרוחניים ולמעשה ניהל אדמו״רות ביד רמה, המשיך במסורת אבותיו הקדושים מברדיצ׳וב ומאולסק, לפי הפירוש שהביא עמו מקוידנוב. לעת זקנתו היתה הופעתו המעוררת כבוד ודמותו האצילה והמאירה מעניקה לו קסם מיוחד. הוא היה מעורר את הרושם כאילו רחוק הוא מכל שייכות לעולמנו השפל וראשו נתון אי שם, בשמי רום. אולם גם בגיל צעיר יותר משך במראהו לבב כל רואיו. פניו קרנו מרוב קדושה וחסידים התקשרו אליו בכבלי קסם, כי קדוש היה האיש, והדרת פניו היתה מפליאה.

אמנם בפוליסיה, ברוסיה הלבנה ובגלילות ליטא היו מכנים את חסידי קוידנוב בשם: „חסידים ליטאיים״. אך מובן מאליו ש„ליטאיות״ זו לא היתה „סחורה עוברת לסוחר״ בגאליציה המזרחית, שם השתקע הרב מטופורוב. במה משך, בכל זאת, את לבותיהם של היהודים הגליצאיים? נראים הדברים, שעשה זאת במידה רבה תודות להשפעת ה„סידור״ שהביא עמו מבית חותנו בקוידנוב. וזאת לדעת: אחד הדברים העיקריים שהוריש אחריו רבי אהרן מקוידנוב היה סידור תפילה. „סידור״ זה, ששמו „אור הישר״, חיברו „החכם השלם המקובל איש אלקים קדוש יאמר לו מו״ה מאיר פאפירש זצ״ל, המאיר לארץ ולדרים״. אותו אימצו להם האדמו״רים לבית לכוביץ וסלונים, קוידנוב וסטולין. כשנסתלק רבי אהרן, הניח אחריו את הסידור לממשיכי דרכו, עליה נמנה „הרב מטופורוב״. לנאמני בית קוידנוב הפך הסידור למקור של עידוד ונוחם, לעיקר גדול שממנו להם אור, עצה, הדרכה והתלהבות של קדושה. לסידור זה צירף הרב מטופורוב, בעל ההבעה התמימה והלב החסידי החם, סידור־תפילה נוסף והוא סידור „לב שמח״ של סבו הצדיק, הרבי ר׳ חנוך־הניך מאולסק, ויהיו שני הסידורים האלה כ„יכין ובועז״ לבית רבה של טופורוב.

בעל נפש היה הרב ובעל מידות, עובד עבודה תמה, זכה וברה לאלקים, בשקט ובצנעה. בפי מקורביו וחסידיו נרקמו אגדות־הוד על אודות התנהגותו המופלאה. ממעט היה באכילה ובשינה ועוסק בתורה יומם ולילה, ללא הפוגות. הוא הצטיין בכל, אך נמנע מלהתבלט. רחוק היה מגינוני מלכות, מתנהג בפשטות, בענוותנות צנועה, מתרחק מכבוד ונקי מפניה כלשהי בכל אשר יעשה, עד כי ראו בו בצדק את סמל האדם השלם.

עובד ה׳ גדול היה, מתלהב בתפילתו וצועק עד כלות הנפש. שאגתו בשעת אמירת „שמע ישראל" בקעה רקיעים ממש. אגלי זיעה נטפו ממנו אותה שעה בשפע רב ופניו היו בוערות כלפידים. אף כשקיבל „פדיונות" מיהודים חלכאים ונדכאים, בצירוף „פתקאות", היה נראה מתחנן כלפי שמיא, כמשתתף בצערו של הפרט הסובל ויותר מזה בצערה של השכינה המצטערת בצערו של כל יהודי ואומרת „קלני מראשי".

ובאיזה חן היה מקבל כל יהודי שנכנס אליו, באיזה סבר־פנים יפות להפליא. היה לו פנקס קטן ובו היה רושם שמותיהם של כל אלה שהזכירו עצמם לפניו ושם אמותיהם, כדי להתפלל עליהם בעת רצון. תום אמונתו ותום לבו אמרו שלמות, עקביות עד תום, התנזרות מוחלטת מהבלי העולם הזה והתנשאות לגבהים נישאים מעל ומעבר לעולם הגשמי.

איש חמודות היה ולכן קנה את אהבתו של כל מי שראהו אי־פעם. מבקר היה בישיבות הליטאיות, בערי ליטא שאבות חותנו דרו בה לפנים, והכל נמשכו אליו באהבה יוצאת מן הכלל. אף חסידי סלונים בברנוביץ, שהיו מסוייגים כלפי הזרם הקוידנובי, העריצוהו וחיבבוהו ואף נהרו לתפילותיו.

הגיעו שנות הזעם, ובעלות הכורת על כל קהילות ישראל בגליציה עברה הכוס גם על קהילת טופורוב. בערב יום כיפור, שנת תש"א (1940), התפרצו קלגסי הנאצים לבית מדרשו של הרב מטופורוב והתנפלו עליו במכות אכזריות. במוצאי יום כיפור נמלט הרב והסתתר ביער סמוך. חסידיו, שחרדו לבריאותו, אמרו לצלות עבורו תפוחי־אדמה והעלו אש, ואז גילו אותם הנאצים ותפסום. משם נשלח הרבי ישר למחנה־ההשמדה בלזיץ, ועלה על המוקד יחד עם בנו הצעיר רבי מרדכי שלמה חיים הי"ד. שרד לפליטה בנו ממלא־מקומו, האדמו"ר רבי חנוך־דוב זילברפרב שליט"א מקוידנוב, המתגורר בתל־אביב.

שלום זילברפרב

טופורוב

לפניית בני עיר זו אלי כאחד, אשר היה בעיירה זו מגיל 8 עד גיל 14, בה ספגתי תורה ודעת בהיותי סמוך על שולחנם של הסבא והסבתא הרב והרבנית מטופורוב, הנני כותב שורותי אלה לעד ולמזכרת לעיירה זו אשר התרוקנה מיהודיה. מי יודע אם כף־רגל של יהודי דורכת שם כעת ואם נשאר עוד זכר לבתי־הכנסת, בית־העלמין ומוסדות־ציבור שונים שהיו בעיירה קטנה זו.

היו כאן: בית הכנסת הגדול, בית הכנסת של חסידי בלז, חסידי אולסק (קלויז), יד חרוצים, חסידי סטרטין וחסידי הוסיאטין. בקלויז היו יושבים ולומדים צעירים בני ישיבה ובני תורה ובעלי־בתים. הרב של המקום האדמו״ר רבי משולם זלמן יוסף, נכדו של הבעל „לב שמח" מאולסק, היה יושב כל היום עטור בטלית ותפילין ורק טעם משהו מקפה ודיסה, בין תפילין דרשי לרבנו תם. היה דואג לעניני העיר, פסק הלכות באיסור והיתר ודאג לשלום העיירה ושלום־בית בין איש לאשתו ובמעשי צדקה וחסד. אף הרבנית, חיה ברכה, היתה מאוד פעילה במקום. כאשר הרב היה נוסע לביקור אצל חסידי קוידינוב בווהלין וברוסיה, בהיותו חתנו של האדמו״ר הרה״ק הר׳ אהרן מקוידינוב, היה ממלא מקומו בנו הצעיר הרב ר׳ מרדכי שלמה חיים (ר׳ מוטילי), בעל מזג טוב, יפה תואר, בעל־תפילה, בעל קול נעים ומתוק. לפעמים היה ממלא מקומו חתנו הרה״ג ר׳ שלמה תאומים, עד שנתקבל כרב בעיר קריטניצא.

מי יספר את גודל האנשים הפשוטים שמסרו נפשם לעזור לזולתם: בעלי־בתים חשובים, פשוטי־עם, בעלי־מלאכה, סוחרים זעירים, חסידים ואנשי מעשה: ראש הקהל ר׳ שמואל פינקל, סוחר־עצים גדול, השוחטים ר׳ שמואל וולפסהיט ור׳ חיים, סופרי סת״ם ר׳ אלי ור׳ משה סופר מסיקול, מלמדי תינוקות בית רבן והמלמד ר׳ יוסף, אשר סבי הביא במיוחד מיאנוב, תלמיד־חכם ואוהב ציון, ר׳ ישכר שפרנסקי ור׳ נח איגל, צעירי התנועה הציונית ופעיליה, כולם הלכו ולא שבו ונהרגו על קידוש השם

ידידי ר׳ מרדכי פצ׳ניק, מהשרידים שנשארו בחיים, מספר:

בזמן השואה בקיץ בשנת 1939 כבשו הרוסים את העיירה ונשארו בה שנתיים. היהודים כשלעצמם לא סבלו כל כך הרבה, אם כי מבחינה כלכלית נהרסו יסודות הפרנסה שלהם, עד לשנת 1941, כשעזבו את העיירה ונכנסו הכובשים הגרמנים ימ״ש. שלושה ימים לאחר פלישת הגרמנים ב־22.6.41 הגיעו לטופורוב. הרוסים נמלטו והגרמנים נכנסו. ביום ד׳ תשרי היתה האקציה הראשונה והכניסו את חשובי בעלי הבתים ובראשם הרב צדיק הגאון ר׳ משולם זלמן יוסף זילברפרב, בנו של הרב הצעיר, ראשי הקהילה ר׳ שמואל פינקל ישכר שפרנסקי ור׳ נח איגל לבית הכנסת הגדול כבני ערובה. ביום 26.6.41 נתנו הגרמנים אפשרות לאוק־ראינים המקומיים להשמיד ולהרוג ולעשות בהם כרצונם. יום אחר כך התאספו האכרים ושרו שירים אנטישמיים לעודד מעשי הרצח וההרג. היהודים התחבאו בבתיהם והאוקראינים לקחו אותם לעבודה ביערות שבסביבה. בחודש נובמבר 1941 בא גרמני בשם דרקסלר מראדיחוב ודרש מהיהודים הנשארים להקים יודנראט (מועצת היהודים) וגם מיליציה יהודית. אז הכריחו את כולם, מגיל עשר ומעלה, לענוד על היד סרט לבן עם מגן דוד. גזזו את הזקנים וגזרו לא לצאת מפתח ביתם מ־7 בערב עד 8 בבוקר. אנשי הקהילה המשיכו בתפקידם וצירפו אליהם את מרדכי הרש הלפרן.

בחודש ספטמבר 1941 בא הנציג הגרמני דרקסלר וביטל את זכות האוקר־אינים לקחת את היהודים לעבודה ועל כן נשארו במקומותיהם בפחד גדול מבלי לדעת מה יקרה להם ביום המחרת. כמעט בכל שבוע היה בא הנציג של הגרמנים דרקסלר לקבל שוחד. הוא אסף את כל הפרוות ואת כל הרכוש והזהב שהיה בידי היהודים וכן לקח חמשים איש, ביניהם ילדים צעירים, למחנה העבודה פלוהוף על יד זלוצ׳וב ולעוד מקומות בסביבה. כמה מהאנשים התחבאו אצל האוקר־אינים וביערות. מכל בני העיירה לא נשארו רק יוסף פצ׳ניק כעת־בחיפה אשר ברח משם והתחבא בכפר שריצה, וכן יתר בני משפחתו. שוב באו האוקראינים ביחד עם הנציג הגרמני והביאו את כל היהודים לקמיונקה סטרומילובה. הרב נשאר ביער לאחר האקציה, יחד עם בנו. הרועים מצאו אותם והחזירום לעיירה. באקציה השניה הביאו את היהודים לקמיונקה. בדרך עברו גם דרך היער וראו שביבי אש מרחוק, שבגלל הקור העז הדליקו הנשארים שם קצת אש כדי להתחמם. הרוצחים נכנסו ליער והרגו את כולם ביניהם את הרב ובנו הצעיר הרב ר׳ מרדכי. האדמו״ר הרה״ג הקדוש ר׳ משולם זלמן יוסף זילברפרב הי״ד בהרב ר׳ משה מרובנה נהרג על ידי קלגסי הנאצים ביער בט׳ תשרי תש״א וזוגתו הרבנית חיה ברכה בת האדמו״ר ר׳ אהרן מקוידינוב נפטרה בטופורוב בשנת תרצ״ה, ביום כ״ה שבט. בתם הרבנית, שינצא מנוחה בת הר״ר משולם זלמן יוסף הי״ד ובעלה הה״ג הר׳ יעקב צבי וולדמן בהרה״ג הר׳ משה עזריאל מבורשה רב ודיין בעיר אונגוואר (אוזהורוד, קרפאטו־רוסיה), נרצחו על ידי הנאצים באושוויץ בחג השבועות

תש״ד, יחד עם כל משפחתם: בתם שרה ובעלה הרב אברהם יואל לאופר ובתם חיה ברכה והבנים יצחק אליעזר.

בתם מלכה ריזיל נרצחה לאחר השיחרור בשנת 1945 ביום י״ט מנחם אב, בגרמניה, בנסעה לחפש את שארית משפחתה. בנם מנחם מנדל נהרג בתאונת דרכים בארץ ישראל. ברוך אברהם מרדכי, חנוך הניך ומשה עזריאל ניספו באושוויץ. בתם הרבנית שרה תאומים. רבנית מקריטניצא, היתה אשת הרה״ג הר׳ שלמה תאומים מפשבורסק בן הרה״ג דב תאומים מפשבורסק, הוא נפטר ביום י״ד אדר ב׳ בקרקוב. נישאה בשנית לרב ר׳ אהרן ינטיס רב בדרושקופול. בתם היחידה — פרל יוטא, בנו הרב ר׳ מרדכי שלמה חיים הרב הצעיר בטופורוב וזוגתו הרבנית גיטל בת הרה״צ הר׳ אלימלך מיבורוב, יחד עם חנה לאה וולדמן בת הרה״ג ר׳ יעקב צבי וולדמן, בתם חווה ליבא רוקח יחד עם בעלה דב רוקח בהה״ג ר׳ מאיר נכד הרב מבלז רב מבילוקמין ובתם חיה ברכה ניספו יחד עם כל אנשי טופורוב הי״ד.

נכדיו — אהרן ז״ל ומלכה שפירא. הבנים של הרה״ג הר׳ חיים מאיר יחיאל שפירא שליט״א מניו־יורק.

מכל משפחת הרב נשארו רק הרבנית הצעירה גיטל ולאה וולדמן והרבנית חוה ליבא והילדים של הרב מנרול. הם באו בדברים עם איכר שיעביר אותם לבילוקמין מקום שמצאו איכר אשר הסכים להחביא אותם. אולם השליח מעל בשליחותו ואחרי שקיבל את התשלום הדרוש הלך ביער ומסר אותם לאוקראינים, שהרגו אותם במקום. לא קל לתאר כל מה שעבר על היהודים באותה התקופה באקציה הראשונה והשניה שהיתה בכ״ז בתשרי והשלישית שהיתה בי״ז בכסלו.

ישמשו נא דברי אלה ותיאור זה לעד ולמזכרת לקהילה הקדושה שאיננה עוד.

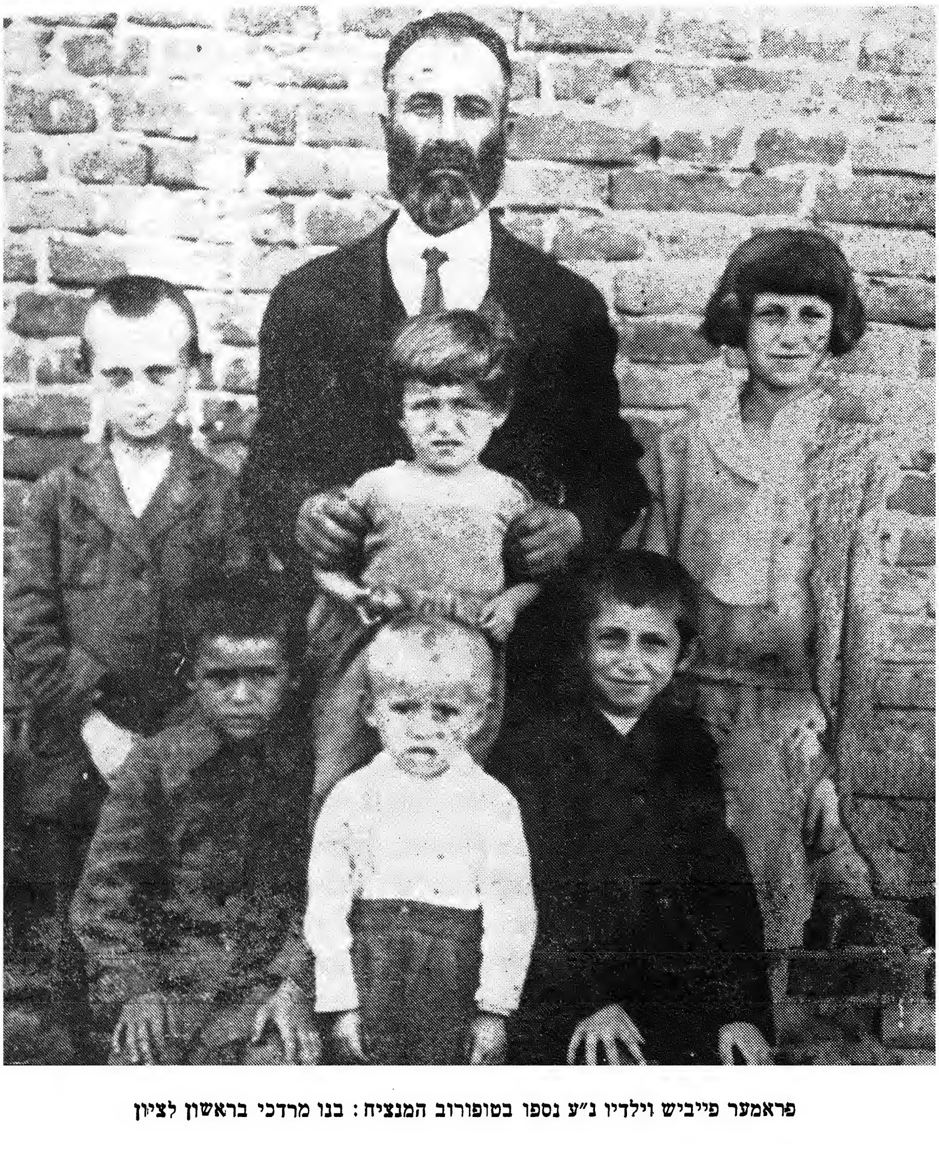
נשארו ונמצאים בארץ ובחוץ לארץ: חנה וילנר — תל השומר; הדסה אפסל — רחובות; אלימלך פצניק — ארצות־הברית; שמואל פצניק — ארצות־הברית; יוסף פצניק — חיפה; יעקב פצניק — חיפה; שבח פינקל — ארצות־הברית.



משמאל לימין : יוסף פלאה ורעיתו שרה ובאמצע תבל"חא בתם חיה פורמן



קבוצת הנוער הציוני בטופורוב



פראמער פייביש וילדיו נ"ע נספו בטופורוב המנציח: בנו מרדכי בראשון לציון

הרב אהרן לשצובר

עיירתי סטניסלאווטשיק

עיירתי, השוכנת בין ברודי לראדיחוב ליד לופאטין, אף שהיתה קטנה לפי מספר האוכלוסיה, היתה גדולה בשמה לתהלה ולתפארת. היתה זו קהילה עתיקה עם רבנים גדולים ומפורסמים מכמה דורות, בעלי־בתים, תלמידי־חכמים ויראי שמים, סוחרים ובעלי־מלאכות, שנהנו מיגיע כפם וקבעו עתים לתורה. כך התנהלו החיים היהודיים בשקט ושלווה מאות בשנים. אכן בשנים האחרונות, בגלל סיבות כלכליות וחוסר פרנסה והרעת המצב מיום ליום, התחילו לעזוב את העיירה ולעבור לערים הגדולות. כך נתגמדה העיירה, עד שלאחר המלחמה הראשונה בשנת 1918 כבר היו בה פחות ממאה משפחות יהודיות.

אמנם זוכר אני, כי היו בה שלושה בתי־כנסת מפוארים: ה־„קלויז״, בו התפללו חסידי הוסיאטין, בית־המדרש, בו התפללו חסידי בלז, ובית הכנסת הגדול (ה„שיל״), המרכז לסתם בעלי־בתים, ה„שיל״ הזאת, שם־דבר בכל הגליל ההוא, היתה עתיקה מאוד. היא היתה בנויה מעץ ובת כמה מאות שנים. כמה פעמים חיזקו את יסודותיה וביצרו אותה רק מבחוץ, ולא מבפנים, בכדי שלא לקלקל הציורים האמנותיים שהיו מסביב לכל הקירות. התקרה היתה מקומרת באופן נפלא. גם ארון הקודש, שנחצב ונגלף מעץ, היה מעשה חרש להפליא, שמשך הרבה אנשים מעיירות אחרות, שבאו ממרחקים לראות ולהתפלא ממעשה־אמנות זה.

גם אמנים לא־יהודים, ביניהם קצינים בכירים, באו במיוחד בימי מלחמת העולם הראשונה, לא פעם באמצע היום, לבקש רשות לפתוח להם בית הכנסת, בכדי לראות במו עיניהם את שסיפרו להם. זוכר אני איך עמדו הגוים הללו שעות בבית הכנסת והתווכחו על האמנות העתיקה הזאת ואיך התרשמו, באמרם — כי אפילו בערים גדולות לא ראו אמנות כמותה.

גם זה נחרת בזכרוני, כי בשנת 1914, כשהרוסים נכנסו לעירנו, ורצו לשרוף את ה„שיל״, יצאו כל השכנים הגוים, שהיו אוקראינים ודיברו רוסית והתחילו למחות, בצעקם, כי זה מאות בשנים מקום־קודש זה מגן עליהם ומציל אותם משריפה ולא נתנו לנגוע ב„שיל״.

מעניין, שבית־הכנסת הגדול הנ״ל היה מחוץ למרכז העיר, בשכונה שגרו בה רק גויים. מזה הסיקו, כי לפנים היתה העיירה גדולה יותר, כך שהרובע היהודי השתרע עד מעבר לשכונה בה נמצא בית הכנסת. מובן מאליו, כי לא

יבנו לכתחילה בית כנסת ברחובות של עכו״ם, אלא שהיהודים עזבו את העיר והללו תפסו את מקומם. וכך המשיכו היהודים את חייהם המסורתיים בין הרוב הגדול של אינם-יהודים, בשקט, בשלוה, עד שבא היטלר ימ״ש וכילה הכל.

מה נשאר ? ומי נשאר ? אך שרידים מעטים ביותר ויחידים שניצלו על פי נס, אודים מוצלים מאש ממש. כידוע לי הצליחו משפחת שפילקה ומשפחת מאנדל להימלט מהשואה והם נמצאו בישראל. גם מר אלעזר בן מנשה לערכער ניצל מהגיהנום ונמצא — כפי שאומרים — באמריקה. אולי ישנם עוד כמה יחידים, שעלה בידם להינצל ונתפזרו על פני תבל — ולא יודעים אלה מאלה. אולם העיירה בכלל והחיים היהודיים שלה נחרבו כליל ועברו מן העולם — יחד עם שאר קהילות קדושות, שניספו על קידוש השם.

במיוחד כדאי להזכיר, כי מוצא המשפחה המפורסמת של גדולי הרבנים, משפחת לשצ׳ובר, מאותה העיירה הקטנה סטניסלאווטשיק. זה לא מכבר ראיתי בספרו של דר.נ.מ.גלבר „ערים ואמהות בישראל״ בעריכת הרב י.ל. הכהן מימון, כרך ששי (ברודי דף 101) המזכיר שם בין השאר את הרב ר׳ יהושע קלויזנר שלמד בברודי, ומקום מוצאו היה מלשצ׳וב. הוא גם מספר, איך נתגלה פתאום לגאון וצדיק ואיך קיבלו אותו אחר כך לרב בברודי. הרב ר׳ יהושע הנ״ל היה הרב לשצ׳ובר הראשון. היה לא רק גדול בתורה ויראה, אלא גם כשההגמון האנטישמי מן הכנסיה הקתולית, הכריח את הקהילות להתאסף בבית הכנסת הגדול בברודי ולשמוע בעל כרחם את הדרשות של הכמרים בדבר ישו ואחר כך יוכיחו היהודים שאמונת הנוצרים אינה אמיתית, או יעברו הם לנצרות — היה הרב ר׳ יהושע לשצ׳ובר אחד משני הרבנים, שנועדו לנהל אתם את הוויכוח וההגמון עזב את בית הכנסת אבל וחפוי ראש, לאחר התשובות הברורות וההגיוניות שנתן להם רב זה על כל דבר בראיה מפורשת מן התורה שאין להשיב

התורה חוזרת על האכסניה שלה לרב הישיש מסטניסלאווטשיק, הרב הצדיק ר׳ מרדכי ליב לשצ׳ובר היו חמשה בנים, מהם ארבעה רבנים גדולים ; הבכור : ר׳ מנדל האבד״ק לופאטין ; השני : ר׳ שלום שכנא האבד״ק מאצ׳יוב, בעל מחבר ספר משמרת שלום על „יורה דעה״ ועוד ; השלישי הרב ר׳ משה ממלא מקום אבותיו בעיר הנ״ל ; הרביעי הרבני ר׳ יצחק ; החמישי הרב ר׳ ברוך האבד״ק סטניסלאווטשיק.

לרב ר׳ משה הנ״ל היו שלושה בנים : הבכור מתתיהו חיים, שניצל ועתה באורוגווי ; השני הרב ר׳ יוסף חתנו של ה„משמרת שלום״ שניספה על קידוש השם עם אשתו ובניו בימי השואה; השלישי ייבדל לחיים — הוא כותב הטורים האלה — אהרן לשצ׳ובר, שהיה הרב האחרון בעיירה הנ״ל וניצל בעזרת הש״י מהשואה לאורוגווי, שם נתקבל לרב ראשי של הקהילה ועכשיו עלה, כמאמר הכתוב : ובהר ציון תהיה פליטה, והיה קודש.

הרב כ. פ. טכורש

רב ואיש ציבור


הרב ר׳ אהרן לשצובר, רבה של בני ברק

הורתו ולידתו בעיירה סטניסלבצ׳יק, על יד העיר ברודי. התגלה בנערותו בכשרונות מצויינים ללימוד התורה, עלה ונתעלה, ומגיל שלש עשרה ואילך למד בישיבה של הרב הגאון מנחם מנדיל שטינברג ז״ל, מחבר הספר „מחזה אברהם" על ד׳ חלקי השו״ע. בגיל ח״י שנים קיבל היתר הוראה מהרב הנ״ל ומרבנים חשובים נוספים.

בגיל עשרים נתקבל לרב במקום אביו בעיר מולדתו הנ״ל וישב על כסא הרבנות במשך עשר שנים עד שעלה בידו להימלט מהשואה האיומה ועבר לאורגוואי.

במדינה זו הראה את פעילותו הנמרצת, יסד ישיבה והרביץ תורה ברבים. מתלמידיו עברו לישיבות גדולות ורובם עלו לארץ ישראל. תחילה נתקבל לרב בקהילה ואח״כ כרב הראשי בעיר מונטווידיאו. בידו ובשקידתו התרכזו מיטב הפעולות הדתיות בעיר גדולה זו, בהיותו גדול בתורה, בקיא נפלא בש״ס ופוסקים, הדריך את הקהל, בתשובותיו בענייני הוראה ופסקי דין בשאלות מסובכות. עמד בקשר מתמיד עם הרבנות הראשית בא״י וכן עם הרבנות הראשית לתל־אביב־יפו, עד שזכה בעצמו לעלות לארץ בשנת תשל״א, ונתקבל כראש לשכת הרבנות במועצה הדתית בבני־ברק.

נחן במידות טובות, ספוג באהבת הבריות וביחסים ציבוריים ופרטיים להפליא.

ביתו בחו"ל, שימש כמקום מיפגש לרבנים אנשי ציבור ומנהיגים, אשר מצאו שם אכסניה תורנית ציבורית. חדור בכל לבו ונפשו בחיבת ציון ומקראיה, פעל הרבה למען מוסדות ציבור ולמען בניין הארץ, עד שזכה בעצמו לעלות ולהגשים את שאיפתו כל הימים.

כראש לשכת הרבנות בבני־ברק, גילה פעילות רבה בשדה הרבנות והציבור, ומותו היא אבידה גדולה לעיר ולישוב כולו.

*

ברוך רובדבני

נפש נקי וצדיק

רוכב ערבות שש ושמח בבוא אליו נפש נקי וצדיק (מועד קטן כ"ה)

כשמת רבי זירא פתח עליו הספדן, ארץ שנער הרה וילדה, ארץ צבי גידלה שעשועיה, אוי נא לה, אמרה רקת כי אבדה כלי חמדתה. אותם הדברים של רבי זירא תואמים את רבה של בני־ברק — הרב אהרן לשצ'ובר זצ"ל.

הכרתי את הרב באורוגואי, וגדל ונתעלה בארץ־ישראל. הכרתי את הרב היטב באורוגוואי, שם ביקרתי מספר פעמים הן בענייני עליה והן בענייני תנועה, וראיתי לפני איש נקי הדעת — מהגידולים המופלאים של יהדות התורה והחסידות בגאליציה.

גם בהיותו באורוגואי מספר שנים רב, הוא נשאר הרב הגאליצאי הטיפוסי, גדול בתורה ובחכמה, מתמיד בלימודו ללא הרף, אץ ורץ לכל דבר מצוה וצדקה, אינו פוסע על ראשי עם קודש, אלא חבר לכולם, איש העם היורד אל העם למצוקותיו, לבעיותיו ולדאגותיו. ביתו כליבו היו פתוחים לרווחה, וכל אחד בלי יוצא מן הכלל היה משכים לפתחו, אם לבקשת עזרה, ואם לשאלה, עצה ותושיה. ביתו היה בית רב גאליצאי טיפוסי, ולא הרגשת בבית הזה שום סממן של העולם החדש בדרום אמריקה. בביתו ועל שולחנו חשבת שעדיין אתה במזרח אירופה בפולין או בגאליציה, המעטירה לתורה ולתעודה.

לא היה שום רבב על בגדו, הוא היה כולו איש מידות נקי מחוץ ומבפנים כולו "מקשה אחת זהב טהור".

הרב לשצ'ובר זצ"ל היה לא רק נקי הדעת, אלא היה גם צדיק בכל דרכיו וחסיד בכל מעשיו. אהבת ישראל שבו בערה ללא הרף, והוא היה כולו איש חם־לבב שתמיד קיבל אותך במאור־פנים, בחדוה, בשמחה ללא גבול, והיה מוכן לעשות למענך למעלה מיכולתו ומעבר לאפשרויות שלו. "תוכו רצוף אהבה" לקב"ה, לתורה, לעם־ישראל, לכל אחד ואחד בישראל, ולארץ־ישראל.

הוא היה איש הציונות הדתית, איש המזרחי מנעוריו ועד יום הסתלקותו שמעתי ממנו הרבה דרשות באורוגואי, ושוחחתי אתו רבות, וידעתי שלפני איש שארץ־ישראל היא בראש כל מעייניו והיא היתה לנגדו תמיד, ממש לא משה מתודעתו אף לרגע קט.

בטוחני שבעולם העליון לא היו צריכים לשאול ולוודא אצלו: „ציפית לישועה"? כי ציפית־ישועה היתה אצלו מושכל ראשון כאויר לנשימה וכלחם לרעב. חז"ל אומרים „ולציון יאמר איש ואיש יולד בה — אחד הנולד בה ואחד המצפה לראותה" הוא היה בין המצפים כל השנים לראות את ארץ־ישראל ולחיות בה.

אני יודע כמה יסורים סבל האיש עד שזכה לעלות הוא עם משפחתו לארץ, כי היו סיבות מסויימות אשר חסמו את הדרך לעלייתו, והוא לחם כארי שנים עד שהתגבר על הקשיים האלה, פרץ את הדרך וזכה לעלות לישראל, משאת נפשו כל הימים.

לא כותב השורות האלה מסוגל להעריך את גדולתו בתורה, אבל יודע אני שכל גדול בתורה שנזדמן במחיצתו התפעל התפעלות רבה מבקיאותו בכל חדרי התורה, בהלכה ובאגדה.

הוא היה גם מתומכי תורה מסורים, והרבה מוסדות בארץ־ישראל נהנו מהעזרה שהוא הושיט להם ממרחקים כגון: אוצר־הפוסקים וכו'. הוא היה עושה ומעשה לכל דבר ששם ארץ־ישראל ושבו תורת־ישראל היו חתומים.

כחסיד לבית מלכות החסידות רוז'ין היה מחונן במידות טובות, ולא ראה שום חטא ופגם באדם מישראל בבחינת „לא הביט און ביעקב ולא ראה עמל בישראל", הוא ראה במעלות חבריו ולא בחסרונם, ולא שמעת ממנו אף פעם שום מילה רעה אף על אלה ששטמוהו ורבו עליו את הכל קיבל באהבה כי הוא היה איש אהבה.

זכה הרב ר' אהרן לשצ'ובר זצ"ל לעלות לארץ־ישראל, לכהן כרבה של עיר התפארת — בני־ברק, לשבת בה על מדין, להרביץ בה תורה, להקרין מאישיותו הנאצלה ושם שמים התאהב על־ידה.

שלמה זמרוני יו"ר המועה"ד בני־ברק

גדול בתורה ובחכמה

נפטר לעולמו כצדיק גמור, במיתת נשיקה, אחרי השמעת דברי־תורה במסיבת סעודה־שלישית, בשעת „רעוא דרעוא", בזמן שסיים בהתלהבות בברכת המזון את הברכה, „ברוך אתה ה' בונה ברחמיו ירושלים אמן". אז חש בלבו ויצאה נשמתו בטהרה.

המשתתפים הרבים בסעודה השלישית, שרגילים היו לבוא ולשמוע במיוחד את אמירותיו בדברי תורה, מספרים על התלהבותו החסידית — במיוחד הפעם — בהסבירו את פירושו על הפסוק „והיו הכרובים פורשי כנפיים למעלה ופניהם איש אל אחיו" — באהבה איש אל אחיו.

היה למדן מופלג, חריף ובקי, בעל זכרון בלתי רגיל. בהיותו באורוגואי עמד בקשרי מכתבים במשא־ומתן של תורה ושו"ת עם גדולי הדור, הגאונים הגרי"א הרצוג, הגרב"צ עוזיאל, הגרצ"פ פראנק, הגאון ר' אהרן קוטלר זצ"ל ויבדל לחיים ארוכים הגר"ש גורן שליט"א.

כל שנות שבתו בגולה חלם, לחם ופעל למען ארץ־ישראל, עד שזכה להגשים את חלום חייו. לפני קרוב לשנתיים נבחר כראש לשכת הרבנות במועצה הדתית בני־ברק. הראה כוחו כזקן ורגיל, כרב בעל ניסיון ברבנות. טיפל בדייקנות ובהקפדה בכל הבעיות שהגיעו לשלחנו הרבני.

בעש"ק, יום לפני פטירתו הפתאומית קיימנו אתו ישיבה ממושכת בהשתתפות רבני השכונות לשם דיון וארגון עבודת הרבנות. בשעות הצהריים הפסקנו את הישיבה וקבענו את המשכה אחרי ש"ק, אך הוא עוד נשאר במשרד וקיים שיחה עם הרבנים. עמד על כך בתוקף להמשיך בישיבה ולסכם את העניינים. ניבא ולא ידע מה ניבא. יום לפני כן ביקר במשרדנו אחד מגבאי בית־הכנסת, בו קבע את מקום תפילתו. דבר בהתלהבות והערצה על שעורו בהלכות יסודי התורה של הרמב"ם, על בהירות הרצאתו ועל דברי־תורה שלו במסיבת סעודה־שלישית, כשעשרות עומדים צפופים מסביב לשלחן ושותים בצמא את דבריו.

שבוע לפני כן שוחחתי עם הרב הראשי לישראל, הגר"ש גורן, והבעתי בפניו

את אושרנו הגדול שזכינו לקבל את המנוח כראש לשכת הרבנות הודות להצעתו והמלצתו של הרב הראשי.

ניחן במעלות שמנו חכמינו ז"ל. למדן מופלג, בקי בכל חדרי־התורה, בקיאותו הרבה הפליאה את כולם. כשפנו אליו בשאלה או במו"מ תורני והלכתי, זכר את העמוד והשורה ברמב"ם, ב„ארבע־טורים", ספרי תוספתא, תלמוד בבלי וירושלמי או באחד מספרי הראשונים והאחרונים. גדולי תורה ששוחחו אתו אמרו עליו שהוא „אנציקלופדיה מהלכת".

היה נח לבריות, בעל שיחה נאה, מקבל כל אדם בסבר פנים יפות, כשמו כן היה, אהרן: אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבם לתורה. גם הבריות אהבו אותו, העריצו אותו וכיבדו אותו.

בעש"ק לפני פטירתו, בשיחת־רעים לפני התחלת הישיבה, שאלנו אותו מדוע אינו עורך ומסדר את כתביו, שו"ת בענייני הלכה, חידושי התורה, לשם הוצאתם בספר. ענה לנו כדרכו בבדיחות הדעת, כי יגיע הזמן גם לכך... אך לא זכה ולא זכינו.

במדרש קוהלת נאמר: „כל העושה מצוה סמוך למיתתו, דומה שלא היתה מדת צדקתו חסרה כלום, כי אם אותה מצוה והשלימה". הרב אהרן לשצ'ובר חי את חייו כצדיק ונפטר לעולמו כצדיק, בתוך קיום מצוה.

יהא זכרו ברוך ומבורך, כאחד מגדולי הרבנים, שרידי הדור הישן, ההולכים ומתמעטים ואוי לנו כי אין תמורתם.



ר' משה לייב בודק ורעיתו רחל משטערנויץ

ספר זכרון

לקהילות

סטרמילטש

שטערוויץ

העיירה סטרמילטש

דוד זיצר

גיא ההריגה בסטרמילטש

עם פרוץ מלחמת העולם השניה בשנת 1939 עברה לידי רוסיה העיירה סטרמילטש, בה התגוררתי אני ומשפחתי בעושר ובכבוד. נוסף לעיסוקינו המוצ־לחים במסחר רכשנו גם משק חקלאי, שצורת הנהלתו, רווחיותו ונקיונו יכלו לשמש דוגמא ומופת לחקלאים רבים שקיבלו את ידיעותיהם בחקלאות מאבות אבותיהם. היתה לי נטיה רבה לעסוק בחקלאות. בשנת 1934 שלחתי את בתי בת ה־14 להשתלם בענפי החקלאות בחווה החקלאית בירושלים שבהנהלת רחל ינאית. בחרדת קודש הייתי שולח במשך חמש שנים רצופות מדי חודש בחדשו את שכר הלימוד לידי החווה. אבל הגורל העיוור התאכזר בנו. דווקא בשנת 1939, לקראת חג הפסח, באה בתנו לבקרנו ונשארה זמן מה אתנו. היא לא הספיקה לחזור לארץ והמלחמה פרצה. היא מצאה את מותה יחד עם כל בני ביתי, כי נשארו בחיים רק אני ואחד הבנים.

עם פרוץ המלחמה וכניסת הרוסים לסטרמילטש — בה חייתי בטוב ובעושר, נעשו הם האפוטרופסים שלנו ו„בעלי־הבתים". שינוי המשטר לא הביא אתו לידי שינויים רדיקליים בחיים הכלכליים או החברתיים של העיירה היהודית. בהתחלה לא הורגש כמעט שום שינוי. בביתי התאכסנו קצינים גבוהים של המימשל, שניים מהם אף היו יהודים, יהודים טובים, לא יבסקים חלילה, אלא יהודים ללא שמץ של התנכרות או רצון להתבוללות. היה שם אחד גוי „קומוניסט שרוף" שהציק לנו מאוד. רמזתי לו שאתן לו ברצון מתנה, אחת מהפרות שלי ואף תוספת של „מתנת יד" הגונה. אז הדברים השתנו בן לילה והאנטישמי המובהק והקומוניסט השרוף נהפך לאוהב ישראל ממש.

חיינו בימי הכיבוש הרוסי עברו איפוא ללא הפרעות רציניות. בחג השבועות 1941 התפללנו עוד בבית הכנסת שלנו — כמקובל וכרגיל. גיסי ר' לייבשל הנעים את התפילות ב„אקדמות" ואת ה„יציב פתגם" בקולו הלבבי ואלה היו רגעי האושר האחרונים שלנו לפני כניסת הגרמנים לעיירה.

ביוני 1941 נכנסו הגרמנים. אותי ואת משפחתי, בעלת שבע הנפשות, הוציאו מיד מביתנו. לאחר גילגולי־מחילות שונים הוכנסנו לביתו של ר' ישראל החייט,

עני מרוד, שכל ביתו היה מורכב מחדר אחד. הצטרכנו לגור יחד אתו. ברור שדוחק כזה איננו עלול ליצור הבנה מצד בעל הבית האמיתי. אולם לחייט זה היה לנו עוד מזל ויחסו אלינו היה מתוך הבנה ידועה מפאת מעשה שהיה.

והמעשה שהיה כך היה. בזמן שהרוסים שלטו בעיירה הופיע פעם ר' ישראל זה בביתי ואמר לי בהאי לישנא: ר' דוד, כל חייך חיית בעושר ובתענוגים. הזמנים השתנו. תן גם לי משהו שאוכל לחיות, תן לי פרה מהרפת שלך. עניתי לר' ישראל: למה לך פרה, איפה תיקח מספוא בשבילה, מי יוליך אותה למרעה? אתה הרי מתכוון לחלב. הבה נעשה עסק, אני אתן לך חינם חלב די צרכך ואתה תוותר על הפרה. ר' ישראל הסכים והיה מקבל מדי יום ביומו את מנת החלב. הודות למעשה זה עברנו את התקופה הזו שחיינו אצלו בהבנה מלאה בשלום ושלווה, אבל בלי פרה ובלי חלב.

השאלה העיקרית היתה: מה לעשות בכדי להישאר בחיים. לאט לאט נודע, שהגרמנים זוממים לרצוח את כל היהודים באשר הם. בבוקר לא עבות אחד תפסו אותי, את פרידמן ואת ראובן פרדס. הובילו אותנו עד מאחורי בית, שהיה פעם שלי. היו שם חפירות, על מנת לרדת אליהן במקרה של הפצצות. ליד אחד הבורות האלה עמדו לירות בנו, סתם ככה, ללא כל סיבה. כמלאך הגואל ומליץ יושר הופיע פתאום ברגע האחרון לוטשאק זאלוזשני הסנדלר, גוי שלמד את מקצועו אצל שלום הסנדלר. הוא נכנס בשיחה עם הגרמנים, טען וביקש שירחמו עלינו, כי אני הוא שהצלתי אותו ממוות בטוח בזמן הרוסים. החיילים הגרמנים התפתו איכשהו והאמינו לו והוא שהציל אותנו ממוות בטוח ברגע האחרון.

אבל מה הלאה?

בראש השנה 1942 גירשו את כל משפחתי לבלז'ץ. אני ניצלתי משום שהייתי בשדה במרחק מסויים מהעיירה. בני מוטאלי קפץ בדרך מקרון הרכבת ונשאר בחיים. כעבור שבועיים נפגשנו שנינו וגם זה בנס ושלא כבדרך הטבע.

צריך הייתי למצוא מקום־סתר בשבילנו. פניתי לוויגודה. היתה זו חווה חקלאית שהשתייכה ליהודי קראנץ. בבית המרזח שבכפר מצאתי את הגוי יאצקי וולוזשין. הוא היה מכור ל„טיפה המרה" וידע שאם הוא יתקשר אתי ויקח אותי תחת חסותו הרי ייפתח מקור לא־אכזב של ממון ויוכל בכספי לשתות לשכרה ימים ולילות. הוא הציע לי איפוא שאסתתר אצלו והרי זה היה בדיוק מה שרציתי. הלכתי איפוא ליאצקי. סידרנו בונקר מתאים ואחרי כן יצאתי לשטח לחפש אולי בכל זאת ישנם ניצולים ממשפחתי. בדיוק באותו הזמן הסתובב בדרכים גם בני מוטאלי, שקפץ, כאמור, מקרון הרכבת, נשאר בחיים וחיפש אותי.

בחיפושים שלי הגעתי עד לראדיחוב. אנשים שונים שפגשני, התרעמו וגערו בי למה אני מסתובב, הרי הגרמנים שורצים בכל פינה ואני מסכן את חיי. לא שמתי לב לאזהרות. בראדיחוב עצמה מצאתי הרבה גופות של חללים ברחובות,

שכן בלילה התקיימה „אקציה" וששים וחמישה יהודים נהרגו בתוך העיר. הנה עומד יהודי באמצע הרחוב על יד חלל ואומר „קדיש" בצורה הפשוטה והרגילה, כמקובל וכדבר המובן מאליו. מה זה? אני שואל אותו. הרי זו אחותי, באה התשובה. היא תובא לפחות לקבר ישראל ואני מה? כעבור מספר ימים נהרג האיש, שהכרתיו מקרוב.

בהסתובבי בסימטאות אלה פגשני שמחה וויניצר (כעת באוסטרליה) ושואל אותי מה בדעתי לעשות. אני מסתתר אצל גוי — עניתי. קח אותי אתך, גם אני רוצה לחיות. מסכים. אבל אני מוכרח לשאול את הגוי שלי. כידוע, אין אורח מכניס אורח. אבל לשמחה יש חבר והוא רוצה גם אותו לקחת. התעניינתי. הגוי הסכים לקחת את שניהם — ברור בשכר הגון.

בינתיים חיפש אותי בני מוטאלי בכל הסביבה. אנשים הזהירוהו שלא יסתובב, כי חייו בסכנה, אבל הוא לא שם לב לכך. באחת הדרכים פגש ילדה נוצריה כבת שמונה, אותה שאל, אולי ראתה בסביבה איזה יהודים. הילדה השיבה: בוא אראה לך יהודים והיא הביאה אותו לבית, בו הסתתרתי יחד עם שני חברי. מה רבה היתה השמחה בעת פגישתנו, שמחה בלב ונפש, אבל מהולה בכאב ויגון רב על אלה שאבדו ולא נראה אותם עוד. אצל גוי זה יאצקי ואלוזשין שהינו ארבעתנו תשעה חדשים.

הייתי רחוק מתמימות. לכן דאגתי שיהיה צמוד עלי קצת ממטבעות זהב, אשר באמצעותם אוכל אולי להציל את נפשי בעת צרה ומצוקה. כלפי הגוי יאצקי טענתי שלי למעשה אין שום כסף ואת הסכום לתשלום שכר הדירה בבונקר שבנינו אצלו אני מקבל מדי חודש בחדשו מידי הפרטיזנים ביער. לכן הייתי יוצא כאילו בכל ראשון לחודש ליער להיפגש עם הפרטיזנים בכדי לקבל את הכסף בשביל יאצקי. הייתי פונה אנה ואנה וחוזר חלילה ומביא את הכסף. בזה רכשתי לי חשיבות מיוחדת אצלו, כי פחד נקמת הפרטיזנים נפל על כל אכרי הסביבה. חודש אחד אף רצה לגמרי לוותר על שכר הדירה, כי שמע מפי השכנים, שבסביבה היו פרטיזנים והוא היה בטוח, שהם המביאים לי את הכסף לשלם את השכר בעד החזקתי.

החיים באותו הבית ובאותו הבונקר לא היו קלים ולא כל כך פשוטים. הרי סיפור אחד מני רבים. אשתו של יאצקי היתה אשה הגונה והתיחסה אלינו בהבנה ובכבוד. אבל מבעלה היא סבלה סבל רב. הוא היה מכור לטיפה המרה בצורה הגסה ביותר ובהיותו שיכור איבד לגמרי את צלם האדם. היה מוציא ממנה את הפרוטה האחרונה, מביא הביתה נשים מופקרות, שוכב אתן במיטתה לעיניה והיא היתה מתגלגלת על הרצפה בצער, בקנאה ובבכי. השנאה אליו גדלה אצלה מיום ליום. פעם, בהמר נפשה עליה מאוד, באה אלי בהצעה: לא פחות ולא יותר, שנהרוג שנינו את יאצקי, נעמיס אותו על עגלה, נוציא אותו לאחד השדות

מחוץ לכפר, נקבור אותו ונרחץ בנקיון כפינו — לא שמענו לא ראינו. כעסה ושנאתה ליאצקי היו כה גדולים, שלא יכולתי לתת לה סתם תשובה שלילית, בכדי להיפטר ממנה, כי אז הייתי מעורר את כעסה גם עלי. הצטרכתי איפוא להוכיח לה בצורה דיפלומטית, באותות ובמופתים שהדבר הוא כעת בלתי אפשרי מטעמים שונים ורק ככה נחלצתי מדבר שטני זה. יותר מאוחר שמעתי שיאצקי נהרג על ידי באנדרובצים. ייתכן שידה של אשתו היתה בדבר.

לאחר שהוברר לי, שגויי הסביבה יודעים שאני נמצא אצל יאצקי, הבינותי, שחיי בסכנה ועלי להסתלק למקום אחר. הלכתי לגוי אחר, בשם מיקולאי. הוא פקפק תחילה. אבל בינתיים רמז לי, שגם אם יקבל אותי אליו הרי כסף לא ירצה אצלי, אבל סוס אין לו והוא מאוד זקוק לסוס. הבטחתי לקנות לו סוס. יעצתי לו, למכור משהו מהכלים החקלאיים שבמשקו, בכדי לא לעורר חשד על מקורות הכסף לסוס. נכנסנו איפוא לניקולאי. שוב בנינו בונקר מסויים. הבונקר היה בחוץ, אבל הכניסה היתה מהרפת. שם שהינו שמונה חדשים.

ביום אחד מופיע ניקולאי ו„בשורה טובה" בפיו: מחר יופיעו פה הבאנד־רובצים ויערכו חיפוש. באותו הלילה ברחנו כל עוד נפשנו בנו לגוי ווליגסקי. הגענו לביתו ובלי ידיעתו פתחנו את הרפת ובין הפרות והחזירים מצאנו אותו לילה את מקום מנוחתנו. וכך, הודות להבל פיהם החם של הבהמות האלה נשארנו בחיים, אחרת היינו קופאים מקור. בבוקר נכנס לרפת בנו של ווליגסקי ובראותו אותנו נבהל ונפחד. לו אבא היה רואה אתכם, אמר, היה מקבל התקפת לב. בכל זאת נשארנו אצל ווליגסקי שבוע ימים, ממנו חזרנו לניקולאי. בדרך פגשתי גוי מכר וביקשתי שימכור לי ככר לחם, הגוי השיב „אני אמכור לך, אבל למה לך לפנות אלי, הרי אתה נמצא אצל ניקולאי". ניסיתי להכחיש, אבל הגוי פיליפ, בראותו שנבהלתי מאוד, רצה להרגיע אותי, התכופף אלי ולחש באזני: „גם אצלי נמצא יהודי". נכנסתי לראות מי הוא היהודי והרי זה פרידמן בן עיירתי, קרוע ובלוא במידה, שקשה היה להכירו, שלד של בן־אדם והסבל שעובר עליו זועק מנפשו.

הצעתי לו שילך אתי למקום שאני מסתתר. לפי דעתי זה בכל זאת מקום יותר מתאים. הוא שמע לעצתי. הרחבנו את הבונקר והוא נשאר אתי עד הסוף.

בפסח האחרון לפני השיחרור הגיעו אלינו זמירות חדשות. ידענו שהמצב בחזיתות משתפר ושיחרורנו מתקרב. אבל הספקנות היתה מרובה. מי יודע אם לא יחול מפנה לרעה. אולם כאשר שמענו כבר כמעט בבטחון שהרוסים הגיעו. רצינו לדעת ביתר בטחון, אם מצבם איתן ואם אפשר כבר לעזוב את הבונקר ולצאת באופן חפשי לאויר העולם. המשאלה הראשונה היתה „לעשות נקמה". הצו של „לא תקום ולא תטור" נשכח לגמרי מלבנו. מסרנו לרוסים רשימה מלאה

של הגויים־הצוררים שעזרו לגרמנים בהשמדת יהודי הסביבה והם עשו בהם שפטים.

הרי זה אך נקמה פורתא על דם יהודי שנשפך כמים, על אלה שנשרפו ונטבחו לאור היום על לא עוול בכפם.

חזרתי לסטרמילטש. בסטרמילטש מצאתי אשה, מצאתי טוב. מצאתי בית, מצאתי בנים ובנות. בסטרמילטש אבדתי הכל. נשארתי אני ובני האהוב מוטאלי. ברחנו מגיא הריגה — מה שיותר רחוק.

תרגם מיידיש א. וילדר



רושם הטורים האלה מר דוד זיצער ומשפחתו

דוד זיצר

דאך לעב איך, איך און מיין זוהן

מיט׳ן אויסבראך פון וועלט־קריג אינ׳ם 1939 זענען די רוסען געוואָרען אונזערע נייע בעלי־בתים. אַ מחנה פליטים האָט געשטראָמט דורך אונזער הויז, פון פוילן, און דייטשלאַנד, אויפן וועג קיין רוסלאַנד. וואָס שייך פון דעם עקאָ־נאָמישן און ווירטשאַפטלעכען לעבען, בין איך נישט געשטערט געוואָרען. די נייע בעלי־בתים, סיי דער פּראָקוראָר און סיי דער פּאַרטיי־סעקרעטאַר, האָבן זיך איינגעקוואַרטירט ביי מיר אין הויז. דער פּראָקוראָר, אַ רוסישער ייד, פלעגט מיך לערנען ציניש, די צוקונפטיגע פּאָליטיש ווירטשאַפטלעכע־געזעלשאַפטליכע לאַגע: „אַזוי לאַנג ווי מיר וועלען, נישט איינאָרדנען אַ קאָלכאָז, קענסטו ווייטער פירן גאַנץ פריי דיין ווירטשאַפט. אָבער וויסן זאָלסטו — לערנט ער מיך אויס אַ כלל — אַז יעדער „כל״, דאָס וואָס האָט נאָר צו טאָן מיט אַ „כל״ איז נישט גוט. זאָגט מען „כל־חמירא״ טאָר מען גאַנצע זיבן טעג נישט טועם זיין קיין שטיקל ברויט. זאָגט מען נאָר אַ רויס דאָס וואָרט „כל־נדרי״ פּאַסט מען, אָפּ אַ גאַנצן מעת־לעת און אפילו אַ ביסעלע וואַסער קומט נישט אין מויל אריין. מאַכען מיר אָבער אַ קאָלחאָז ווערט צוגענומען דאָס גאַנצע לעבן.

אגב אויך דער מאַיאָר מייזעלס, אַן אַדעסער ייד, דער קאָמענדאַנט פון צווייטן באַצירק אין ווין האָט זיך פאַר מיר, זייענדיק אינ׳ם יאָר 1945, פאַרטרויט מיט אָט די ווערטער: איך בין שוין זייט 18 יאָר אַ קאָמוניסט, אָבער איך האָב נאָך קיין איין טאָג נישט פאַרגעסען אָנטאָן טלית און תפלין.

דאס זיינען פאַרשטייט זיך, יידישע נשמות און נישט, חלילה, קיין יעווסעק׳ס. איז אָבער געווען אַ קאָמוניסט אַן אַנטיסעמיט, וואָס איז אַ ביסל דערגאַנגען די יאָרן, האָב איך אים אָוועקגעגעבן אַ קוה מיט נאָך עפּעס אין דער האַנט אַריין, איז אַלץ געוואָרן כשר וישר. דאָס איז דאָך עפּעס אַנדערש.

שבועות, האָבן מיר נאָך פאַרבראַכט אין שול. לייבוש׳ל, מיין שוואָגער, האָט נאָך האַרציק געזאָגט דעם אַקדמות און דעם יציב פתגם. דאָס איז געווען דאָס לעצטע ביסעלע זאַפט, וואָס מיר האָבן איינגעשלונגען אין זיך.

דען, יוני 1941 זענען אנגעקומען די דייטשן. גלייך האט מען מיין פאמיליע אריינגעוואָרפען אין סטאַדעלע, און דאָס הויז פארוואַנדלט אין אַ שולע. שפּעטער האָט מען אונז אַלע, זיבן נפשות, אַרויסגעפירט פון סטאַדעלע און אנייגעקוואַר־טירט צו ר׳ ישראל שניידער, אַן אַרימאַן, אַן אביון גמור, וואָס די גאַנצע דירה זיינע איז באַשטאַנען פון איינאונאיינציק צימער, סך הכל.

מיר האָבן אַפילו געהאַט אַ שטיקעל ויכוח אין דער צייט פון די רוסען. איינמאַל קומט אַט דער ר׳ ישראל צומיר מיט אַ טענה: הערט זיך איין ר׳ דוד, איהר זייט שוין געווען נגיד רייך געוועזן. גיט זשע איצט מיר אָוועק אַ קוה. נאָך וואָס טויג דיר אַ קוה, פרעג איך איהם, און מיט וואָס וועסטו זי פאַשען, אפשר מיט די שטיקלעך וואָס פאַלט אָוועק פון דער אַרבייט, מיט שניידער־אָפּפאַל? נאַר וואָזשע דען, דו דאַרפסט מילך? איך וועל דיך יעדען טאָג באַזאָרגען מיט מילך. און ר׳ ישראל. האָט אָנגענומען מיין פאָרשלאָג וואָס איז געוואָרען שטאַרק אָבגעהיטען.

האָבען מיר איצט געלעבט בשלום און שלווה אין איין צימער ווי די בעסטע שכנים, אָבער אָן, אַ קוה און אָן מילך. דער הויפּט פּראָבלעם וואָס האָט געעגבערט די נשמה: ווי אַזוי קען מען זיך ראַטעווען דאָס לעבען?

אין איינעם אַ פרי מאָרגן שטעלט מען מיך אָוועק אין מיטן שטאָט, מיט פרידמאַנין און ראובן פרדס, צום שיסען און אַריינוואַרפען אינעם גרוב הינטער מיין געוועזענער שטוב, וואָס מענטשען האָבען דאָס צוגעגרייט פאַר זיך אַלס שוץ אַקאַפּעס. אַ גאַנצען טאָג זענען מיר געזעסען און געוואַרט אויפ׳ן טויט אַט איז אָנגעקומען דער שוסטער לוטשאַק זאַלוזשני, אַ גוי (דאָס פאַך האט ער געלערנט ביי שלום שוסטער). און ער שטעלט זיך אוועק איינטענהנען מיט די דייטשען אַז איך האָב זיך באַמיט ביי די רוסן פאַר זיינעטוועגען און אים געראַטעוועט פון אַ זיכערען טויט.

איז ער טאַקי געוועזען אַ מליץ־יושר, און אונז אָבגעראַטעוועט ממש אין דער לעצטער רגע. און וואָס ווייטער?

איך מיט צוויי טעכטער און אַ זון האָבן מיר געאַרבעט פאַר די דייטשען אין אַ הויף וואָס די ימח־שמו׳ניקעס האָבן צוגעראַבירט פון אַ יידען. מיר האָבן אומבאַצאָלט אויסגעפירט אַלערליי פעלד־אַרבייטן. דער איינציקע פאַרדינסט אונזערער איז נאַר געווען צו דערהאַלטן מיט אַלע מיטלען דאָס לעבען.

געווען איז דאָס אַ פרייטאָג 1942, ערב ראש־השנה, שיק איך אָוועק מיין מאַטאַלי ער זאָל פון אונזער שטוב, ס׳הייסט פון ר׳ ישראל׳ס שטוב אונז פאַר־זאָרגן מיט אַ ביסל עסען. דערווייל האָבען מיר דערשמעקט נישט קיין גוטען ריח, אַ צוגרייטונג פון אַ נייער אקציע. האָבען מיר זיך דורכגערעדט, מיר זאָלן זיך כלומרשט מאַכען מעסטען די פעלדער און דערווייל נעלם ווערען, עד יעבור זעם. געזאָגט און געטאָן. מיר האָבן זיך ווו נישט איז, אויסבאַהאַלטן. צומאָרגנס,

בראש השנה יכתבון, האָט מען מיין גאַנץ בני־בית, וו עס האָט מיר שפּעטער פאַרציילט מיקאַלאַי, פאַרשיקט מיט דער אַקציע קיין בעלזשיץ אין קרעמאַטאָריום, און צווישן זיי אויך מאַטאלי. נאָר ער, זאָל זיין געזונט און שטאַרק האָט זיך געראַטעוועט, אַראָפּשפּרינגענדיק פון וואָגן. ביז מיר האָבן זיך צוריק געפינען האָט. געדויערט צוויי וואָכן, וואָס האָבן אויסגעקוקט ווי צוויי יאָר. און דאָס אויך מיט נסים.

אַ טייל האָט מען אָוועקגעפירט קיין שטערוויץ, אָבער מחמת מאַנגעל אין טראַנספּאָרט־וועגעלעך האָבן זיך אַ טייל אומגעקערט אויף צוריק. אויף לאַנג? מיקאַלאַי, דער מלאך־הרע וואָס האָט מיר געבראַכט די שלעכטע בשורה, האָט אונדז פאַרזאָרגט מיט אַן אָרט ביי וולינסקין. פון דאָרט זענען מיר אַוועק קיין וויגאַדע און זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ יידישן פאַלוואָרק וואָס האָט געהערט צו קראַנץ. ביי מלכה׳ן אין דער יידישן שענק, האָבן מיר געטראָפן אַ גוי יאַצקי וואָלאַזשין. ווען ער האָט געדינט אין מיליטער איז ער געשטאַנען נאָך באַרילאָוו נישט ווייט פון וויגאַדע. אין יענער צייט האָט ער איינמאָל ביי מיר איינגעקויפט אַנ׳ערך פון אַ 70—60 זעק קאַרטאָפעל. דאַן האָב איך אַ ווינק געגעבן און מען האָט אַ וועקגעשטעלט אַזוי אַ געהעריקן „לחיים”. יאַצקי וואָלאַזשין וואָס איז נישט געווען קיין שונא פון דעם ביטערען טראָפן האָט זיך ממש מחיה געווען, זיך גוט דערכאַפּט דאָס האַרץ, אַזוי אַז דער טעם איז אים אַזש נאָך יעצט געלעגן אין מויל. דערקענענדיק מיך האָט ער געפּרובט מיר אָפּדינען דערפאַר.

זאָג זשע — ווענדעט ער זיך צו מיר — וווּ געפינסטו זיך אַצינד? זיי וועלן דאָך אַלעמען אויסקוילען.

— נו, איז וואָס זאָל איך טוען? פרעג איך אים מאַכנדיק זיך תמ׳עוואטע.

— זיי־זשע בייר מיר.

— ס׳איז נישט געווען אומזיסט. איך האָב גוט באַצאָהלט.

כ׳בין אַריבער צו אים און גענעמען פאַכמעניש באַטראַכטן ווי אַזוי צו בויען די אונטער־ערדישען צימער־וווינונג. דעם גרוב האָב איך אים פאַרגעשלאָגען, זאָל געמאַכט ווערען פון דרויסן, אָבער דער אַריינגאַנג צו אים זאָל זיין פון אינעווייניק. די הויפּטזאַך, אַז טאָמער וועט ווער אַריינקומען, זאָל ער נישט פאַלען אויף די שפּורען פון דער הוילער־ערד. יאַצקי וואָלאַזשין איז איינגעגאַנגען אויף מיין פּלאַן.

און דערווייל לאָז איך זיך אַרויס זוכן. מי יודע, אולי ירחם. אפשר וועל פאַרט דערשמעקן וועמען פון מיין הויז־געזינד? און מאַטאלי וועלכער האָט זיך געראַטעוועט און אַנטלאָפען פון דעם לעבעדיגן לויה־וואָגען, לויפט אַרום וואו אַ פערסמ׳טער זוכענדק זיין טאַטען.

דרייענדיק זיך אַזוי אַרום, פאַלן מיך אָן מענטשען. יאָ,זיי זענען נאָך געווען

מענשען: ווי אַזוי ריזיקירסטו און דרייסט זיך אַרום אַזוי ווי קיינמאל גאָרנישט. די דייטשן דרייען זיך דאָך דאָ אַרום, אַריין און אַרויס? און אַזוי קריכנדיק בין איך פאַרקראָכן ביז ראַדיחוב. אין די גאַסן האָט געהערשט אַ טויט־שטילקייט פון די פיל טויטע קערפּערס וואָס זענען געלעגען צעזייט און צעשפּרייט איבער אַלע גאַסן. דאָס האָבן די דייטשן אויסגעפירט ביינאַכט אַן אַקציע און דערמאָרדעט 65 ייִדען. אָט שטייט זיך באַרי, דער מילנער ביי איינעם פון די חללים און זאָגט זיך אַזוי בשמחה׳דיק אַ פריילעכן „קדיש". דאָס איז מיין שוועסטער — ענטפערט ער מיר אויף מיין דערשטוינונג צו זיין משונה׳דיקע התנהגות — איך ווייס כאָטש איהר מקום קבורה. און ווער ווייסן מיין מקום־קבורה? און באַרי, דער מילנער איז אין אַ צייט שפּעטער אויך דערהרגעט געוואָרען.

אַזוי דרייענדיק זיך אין די הינטער־געסלעך קומט מיר אַנקעגען שמחה ווינציצער (יעצט אין אויסטראַליע) און פרעגט מיך: ווו קלערט איהר צו זיין הערר זיצער?

— כ׳גיי זיך, פּראָסט און פשוט, אויסבהאַלטן.

— נעמט זשע מיך מיט אייך, איך וויל אויך לעבן...

— גוט. אָבער איך מוז איבעררעדן מיט מיין גוי. איך בין דאָך אויך אַן איינגעבעטענער גאַסט ביי אים... גילט דען ביי אַ לעבענס פראַגע דער פּסוק: אין אורח מכניס אורח. אָבער שמחה געהט נישט אַליין. ער האָט אויך אַ חבר וואָס האָט געאַרבעט ביי באַרי דעם מילנער.

און דער גוי האָט מסכים געווען אַ ־ צו די איבעריקע לאָקאַטאַרען. פאַרש־טעהט זיך, אַז אויך נישט אומזיסט.

און מיין מאַטאַלי זוכט אַלץ נאָך מיר, נישט קוקענדיק וואָס אַנדערע פאַר־האַלטען אים און פרעגן: וו אַזוי ריזיקירסטו זיך אַרומדרייען, די דייטשן זענען דאָך ערשט דאָ געווען. אָבער מאַטאַלי גיט נישט אויף זיין פּלאַן. טרעפט ער אַן אַכט־יאָריק שיקסעלע, שטעלט ער זי אָפּ און פרעגט זי: זאָג מיר, טייערינקע, אפשר ווייסטו ווו עס געפונען יידן?

— וועך ביזטו און פון וואַנען ביזטו — פרעגט זי אים, ווי אַ דערוואַקסענע.

— איך בין אויך אַ ייד — ענטפערט ער איר.

— ביי אונז, זאָגט זי, געפונען זיך ייִדן.

ווי גרויס איז געווען די שמחה, ווען מיר האָבן זיך ווידער געטראָפען. עס האָט אויך געקענט פּאַסירן פאַרקערט, אַז דאָס מיידעלע זאָל צו אונדז בשוגג אַריינפירן דייטשן, אָדער באַנדעראָווצעס. נו, האָט זיך עס דאָך געפירט צום גוטען. זענען מיר שוין געווען זאַלבע פיר. האָבן מיר דאָ פאַרבראַכט ווי ביי דער מאַמען אין בויך, גאַנצע ניין חדשים.

אָט גיט מאַטאַלי איבער דעם טאַטן זיינעם, זיין טרוקענעם דראַמאַטישן

ראַפּאָרט וועגן דעם וואָס האָט מיט אים פּאַסירט אין משך פון די צוויי וואָכן, און בעיקר וועגן אַנטלויפן פון דער טויט־מלחמה־עגלה. דער וואָגן — דערציילט ער — האָט אונדז געפירט קיין וויגאָדע. ניין מאַן זענען דאָרט גלייך דערשאָסן געוואָרן. מיר, אַ דריילינג, האָבן אויסגענוצט דעם שעת הכושר און געמאַכט „ויברח". איינער, פון די דריי, האָט אים דער ביטערער גורל נאָכגעיאָגט און ער איז צוריק אַריינגעכאַפּט געוואָרען צום מערדערליכן אומקום. דען ביי די דייטשן איז דאָס אַנטלויפען פון טויט אַ פאַרברעך, און ווער עס מאַכט עס, באַקומט טויט־שטראָף גלייך אויפ׳ן אָרט. אַ צווייטער פון די דריי, אפלפעלד איז שפּעטער דערהרגט געוואָרן פון די הענט פון אַ אַנטיסעמיטיש־גוייש׳ן רוצח, יאַצירוק, ימח שמו וזכרו. אַזוי אַז ער איז נאָר אַן איינאונאיינציקער, לעבן געבליבענער עדות פון דעם טויט־לעבעדיקן וואָגן.

מיר האָבן געוווסט, אַז צופיל טאָר מען זיך נישט פאַרלאָזן אויף יענעם. ווען מיר זענען אַרויס פון שטוב, האָבן מיר זיך איינגעטיילט, חלקים וויז, יעדער איינער האָט באַקומען אַ קניפּעל מיט גאָלדשטיקלאַך, אפשר וועט מען זיך דאַרפן און קענען אויסקויפען דערמיט אין אַ עת צרה. האָב איך געטראָגען מיט זיך אַזוי אַפּאָר געהעריקע מטבעות גוט פאַרשטעקט, מען זאָל עס נישט מערקן, מעגלעך אַז ווען אפילו דער גוטער גוי יאַצקי, וואָלט דערפין געוווסט וואָלט אים אַמאָל דער יצר הרע ציגערעדט, אַז ער אַליין זאָל מיך הרגענן צוליב מיינע גאָלדשטיקלאַך. על כל פנים דאַרף מען שטענדיג זיין געוואָרנט.

האָב איך אים טאַקי דאָרציילט אַ מעשה. אַז די פּאַרטיזאַנער אין וואַלד צאָלן פאַר מיר, און פאַר די איבריקע חודשליך, דאָס דירה געלד, פאַר יעדן ערשטען פלעג איך אַרויסגיין פון מקום מקלט מיינעם, זיך אַרומדרייען אַהין און אַהער, מאַכן דעם אָנשטעל אַז איך בין געווען אין וואַלד, און ערשט דערנאָך פלעג איך אים באַצאָלן. געמיינט האָט ער טאַקע, אַז איך בין געווען אין וואַלד, אין פון דאָרט האָב איך געבראַכט דאָס געלד.

וואָס אַנ׳אמת האָט ער טאַקי מורא געהאַט אונדז צו פאַרראַטן. טאָמער וועלן די פּאַרטיזאַנער נעמן נקמה אין איהם און פין דער אַנדערער זייט, האָט ער מורא געהאַט פאַר באַנדעראָווצעס. איינמאָל, דאָס איז געווען אַ טאָג נאָך דעם ערשטן, נאָכדעם ווי איך האָב זיך אַרומגעדרייט אין דרויסן און כמעט זיך אונגעש־טויסן אויף לעבעדיקע באשעפנישען, וואָס האָבן ווי די ווילדע חיות געקענט אונז לייכט פאַרראַטן, קומט אַריין צי אונז יאַצקי אין זאָגט; בכן ער וויל נישט קיין געלד פין מיר, ער האָט זיך די נאַכט איבער געצייגט, אַז די גויים פין דער סביבה, האָבן ביינאַכט זיך אַנגעשטויסן מיט אַ גרופּע פּאַרטיזאַנער, און אַזוי ווי איך בין געווען אין דרויסן, פאַרשטייט ער, גאָר זיכער, אַז דאָס זענין זיי געקומען צו מיר ברענגען דעם חודשליכן אָפּצאָל. דער מח האָט ביי אים שטאַרק געאַרבעט,

און ער האָט געוואָלט זיין אַ צדיק ביי אַלעמען... וויכטוג איז אַז מיין חשיבות איז ביי אים שטאַרק געוואַקסן און ער האָט אנגענומען כלערליי מיטלען אונדז אפציהיטן פין סכנות.

אונדזער געלד אַבער איז ווייטער רעגעלמעסיק באַצאָלט געוואָרן. נישט לייכט איז עס געווען, מיר זענען אים געבליבן געטריי, נישט קוקנדיק וואָס דער שטן האָט אַרומשפּאַצירט אַרום אונדז. מיר האָבן זיך נישט געלאָזט אַנרעדן פין אים. אַמאָל קומט פאַר אַזאַ מעשה: יאַצקיס פרוי, מוז מען זאָגן, איז געווען אַ צדיקת. ער יאַצקי האָט שטארק ליב געהאַט דעם ביטערן טראָפּן, פלעגט ער שכורן און זיך אריינגעמען אלס צובייס אַ פלגש, אין דער צייט ווען זיין ווייב האָט געפינען איר געלעגער אויף דער הוילער ערד.

ער פלעגט פאַר זיינע תאַוותדיקע געברויכן צונעמען ביי איר די לעצטע פרוטה. נו פאַרשטייט זיך אַז די שנאה צו אים, איז ביי איר דערגאַנגען ביז דער העכסטער מדרגה. קומט זי אַמאָל צו מיר און לעגט מיר פאָר נישט מער און נישט ווייניקער: לאָמיר הרגנען יאַצקין. שוין זאגט זי גענוג מיט אים, מען קען דאך שוין פון אים נישט אויסהאַלטן. איך נעם צונויף צדקה געלד, טענה'ט זי — און ער נעמט עס ביי מיר אַוועק. ער לאָזט מיר נישט קיין פרוטה וויפיל איז דאָס דען דער שיעור? און פון וואַנען זאָל איך נעמען אייך צו דערנעהרען? אַ פאסקודנער עסק. — נו, פרעג איך זי, וואָס וועלן מיר מאכן מיט זיין קערפּער? מיר וועלן אים אוועקפיהרען אויף אַ וואגן אין פעלד אריין. ענפערט זי. — און וואָס וועט זיין אז די דייטשן וועלן פילען, דאָס ער איז פאַרשוואונדן געווארן, אדער למשל, זיי וועלן אים געפונען? איך האָב זי פשוט פאַרטומעלט מיט קשיות, און אזוי זיך סוף כל סוף ארויסגעדרייט פין דער מעשה־שטן, וידינו לא שפכו את הדם הזה. שפּעטער מיט אַצייט האָבן אים די באנדעראָווציס דער הרגט. מיר האָבן געמוזט פארלאזן יאַצקין, מחמת סכנת נפשות. מיר האָבן געמוזט געפונען אַ וועג, ווי אזוי מיר זאלן זיך בשלום ארויס רייסן פין דעם מקום מקלט. די ערשטע סיבה איז געווען יאַצירוק, און די מעשה איז אזוי געוועזן: איינמאל פאַרט זיך יאצקי אַוועק ווי דער שטייגער איז ביי די גויים, אויפן יאַריד, דאָרט האָט ער זיך געטראָפען מיט זיין חבר יאַצירוק, דער באַנדיט וואָס האט ערמארדעט אפלפעלדן, רעדען זיי זיך אזווי צינויף, און יאצקי באַרימט זיך מיט זיין פויערישען שכל, אז אים איז איצט זייער גוט, יאַצירוק דער "כיטרער" באנדיט, וויל ביי אים דוקא געוואָר ווערן, פון וואנין נעמט זיך יאצקיס שוויל־טאָג, אין דאָס איז ענפערט אים יאַצקי; איך האָב ביי זיך באַהאַלטן אַ פאר יידען, שמייכלט אינטער יאצקי. נו־נו, מער האָט מען שוין נישט געדאָרפט. אין אַ וואָך אַרום האָט זיך זיין טריפהנער פרצוף באַוויזען צי יאַצקין, אין דער עיקר איז אז ער האט אונדז, זיינע לאקאטארן, געפונען. ער איז געוואָרן אַ שטענדיקער

גאסט ביי אונדז. ער האָט געפאָדערט לא יחרץ געלד, אין עס אויך באקומען, א ברירה האבן מיר געהאט? אזוי איז ער געקומען אָ פיר פינף מאל, ביז מיר זענען פין דאָרט פאַרשוואונדען די צווייטע סיבה, גאר נישט קיין שיינע. אבער וואו מיאוס עס זאל נישט זיין מוז מען צום באדויערן, דעם אמת דערציילן. אט קומט אָ ייד אָ פאַר בלאָנדזשעטער, מיט אָ טענה דאָס אויב מיר וועלן אים נישט אריינגעמען אין אונדזער „חדר" גייט ער גלייך אַוועק צו די אַפיציעלע אינסטאַנצען און גיט דאָרט איבער אונדזער אויפהאַלטסאָרט. פאַרשטייט זיך אז מיר האָבן אים אריינגענומען, אבער ממשיך זיין מיט אַזאַ פאַרשוין איז געווען אוממעגלעך. מען האָט גענומען טראַכטען ווי אַזוי זיך אָפטראָגען פון דעם גוטען אָרט. די דריטע סיבה, כ'האָב געטראָפען אָ באקאַנטען גוי און געפרווט אים אויסנוצן, כ'האָב ביי אים געבעטען, ער זאָל מיר באַזאָרגן עפיס עסן פון מיין שטוב. וואָס מיינט איר האָט ער מיר געענפערט? פאַרוואָס שיקסטו נישט יאַצקין. דו ביזט דאָך ביי אים. איצט האָב איך דערפיהלט ווי גרויס די סכנה איז.

אכן נודע הדבר, משמע עס איז מער נישט קיין סוד, הייסט עס אז בייא יאַצקין איז דער פלאַץ פאַרברענט, ניין חדשים, גענוג, כדי נישט דערשטיקט צו ווערן, מוזן מיר פאַרלאָזן אונדזער דירה נישט קוקענדיק מיט וואָס פאַר אָ ריזיקע דאָס איז פאַרבינדען. אבער ווי אהין גייט מען?

האָבן מיר זיך נאָך פסח געשיידט און צעטיילט אין צווייען, איך בין אוועק אין מיטן נאכט צי מיקאלאַן. נישט דער אויבנדערמאַנטער מיקאַלאַ אָ צווייטער. איך קלאַפּ אָן אין טיר. ווער איז? — קען איך זיך אפשר אויפהאלטן ביי דיר? — ניין, אבער כ'וועל פרעגען מיין ווייב. דערווייל האט זיך מיר פארגלוסט פאַררויכערן אָ ציגאַרעטל. נישט מיר האט זיך פארגלוסט, נאר די נערוועז מיינע... ניין, רופט דער גוי אויס מיט אָ דערשטיקט קול. זאלסט נישט דערוועגן, ס' איז אָ פינסטערע נאכט און דאָס פייער קען אַרויסרופען אָ חשד. יא, קיין געלד האט ער נישט געפאָדערט. אבער האט זיך זעהר געגוויטיגט אין א פערד צי דער ארבייט. גוט, זאג איך צו אים. איך קויף דיר אָ פערד, נאר דו דארפסט האבן אָ תירוץ, ווען מפרעגט דיך, פין וואנן האסטו גענעמען געלד אויף קויפען דאָס פערד. אזוי בין איך ל"ג בעומר אריבער צו אים, אונדזער מקום מנוחה, איז געווען אין קו שטאַל, דארט האבן מיר געמאכט דאס זעלבע וואָס פריער, אויסגעגראבן אָ גרוב פין דרויסן, גוט פאַרדעקט, נישט צי דערקענין און דער איינגאנג, איז געווען פין דער שטאל, אזוי זענין מיר ווידער געלעגען אין דער ערד גאנצע אכט חדשים.

איינמאָל, קימט פלוצים אַריין מיקאָלא מיט אָ בשורה, אַז די בענדעראָווצעס דאַרפן דאָ מאַרגן דורכפירן אָ באזוך. זענען מיר אין מיטן נאַכט אוועק צו וואַלינסקין, און אָן זיין וויסן האבען מיר געעפענט די שטאָל און געפינען

אונדזער געלעגער צווישן די בהמות, בלויז מיט דער פארע, וואס די בהמות האבן אויסגעהויכט ביים אטעמען, האבן מיר זיך עפיס דערוואַרמט און מיר זענען אַרויפגעקראָכן אויפן בוידעם, זיך גוט איינגעטוליעט אין שטרוי און איינגעדרימלט. צומאָרגענס איז אריין וואלינסקיס זון, כאפט ער זיך אָן ביים קאפ און זאַגט, אז ווען דער טאַטע זיינער וואָלט דאָס דערזעהן, וואלט ער גלייך באַקומען א האַרץ אַטאַק... האבן מיר זיך ביי אים געבעטן — די חזירים דארפסטו דאך באזארגן מיט עסען זאָל זיך דיר דאכטן, אַז דו האָסט נאך צוויי חזירים. און מיר ווועלען נישט פרעסן חזיריש, צופיל... אזוי האבן מיר דאָרט פאַרבראַכט אַ וואָך צייט, און מיר זענען צוריק די אונדזער מקום־מקלט. מיר האבן אָבער געמוזט אוועק, עס איז ווידער געקומען א ייד פון ראדיחוב און געטענהט אז אויב מיר וועלן אים נישט אויסבאהאלטן וועט ער אונז אויסגעבן. אזוי ווי דאס לעבן מיט אזא בריאה, איז געווען שטארק מסוכן, זענען מיר טאקי צוריק צו מיקאלאן, אין אונזער אַלטן שטאלקעלער.

איינמאל אין דער נאַכט בעט איך ביי א צווייטן גוי ער זאל מיר פארקויפן אַ ברייטל. איך וועל דיר פארקויפן, ענפערט פיליפ, אָבער נאָד וואָס דאַרפסטו מיין טובה ? דו שטייסט דאַך אָן, ביי מיקאלאן, וואָס ווען, מאך איך מיך תמעוואַטע. איך בעט ביי דיר אַ ברויט און די האַלטסט מיר אַ דרשה, — הער זיך איין, רוימט מיר פיליפ איין אַ סוד, איך האלט אויך אַ ייד ביי זיך. — קענסטו מיר אים ווייזן ? דערזעהענדיך דעם ייד, בין איך געוואָרן אויס מענש, דאס איז דאך פרידמאן, מיינער אַ לאַנדסמאַן ווען איז מיר געוואָרן אָנקוּר־קענדיק אים, נאקעט און בארוועס, שוין באלד נישט צו דערקענען קיין מענשליכע צורה. — ווי געפינסטו זיך פרעג איך אים, — מיין מקום איז אויפן בוידעם, לויט מיין עצה האט זיך פרידמאַן אויסגעגראָבן אַ גרוב ביי פיליפ'ן. אזוי ווי מיר האבן דאס געמאַכט ביי יאַצקין און ביי מיקאַלאַן, און דאָס אָן דערלויבעניש פון מוניציפאַלן -- ראַט, נו, אין געלעבט האבן מיר יאַ מיט א דערלויבניש ? אַ ייד האָט דאָך נישט געהאַט קיין לעבענס רעכט.

דעם לעצטן פסח ווען די דייטשען און ענגלענדער זענען געשטאנען ביי טאָברוק, האָב איך ארויסגענעמען פון מיין סייף... צוואנציק גאלד־דאלאר און אוועק מיט חוצפה צו אליניק'ין, דעם גלח פין באריילאוו. — איך האָב זאג איך אים אַ גרוס פאר דיר פין קינוש'ן דעם סטרעמילטשער גלח, אים האָב איך גוט געקענט פין לעמבערגער קאנסיסטאריום, און די מעשה איז פערשטייט זיך, נישט געשטויגן נישט געפלויגן — ער הייסט דער שיקסע ברענגען עפיס עסען, די שיקסע איז ארויס, האָב איך אים אזאג געטון : — איך דארף נישט קיין עסן, איך דארף דו זאלסט מיר אויסוועקסלען 20 גאָלד דאָלאַר. האט ער זיך גענעמען

צלמ׳ען. —ווי אזוי ביזטו ארײן אַהער? אויף דער בריק שטייט דאָך אַ דייטשע וואַך... דערווייל האָב איך געהאַט אַ געלעגענהייט, זיך צו הערן ביי אים צום ראַדיא און געוואָר געוואָרן ווי עס האלט עפיס אויפן מיליטערישן פראָנט, — איך האָב נישט דעם שליסל ביי זיך — פאַרענפערט זיך דער גלח, און סיי־ווי האבן מיר נישט היינט געניג געלד אין קלויסטער. בלית ברירה, האב איך ביי אים געלאזן די גאָלד דאָלאַר און אוועק. ער האט מיך באגלייט און געפירט דורך אַ געדרייטן און געפלאָנטערטן וועג. און דער עיקר, אז אלץ איז אַריבער בשלום. מיט אַ וואָך שפעטער בין איך ווידער צוריק צו אים, האט מיר שוין דער גלח אויסגעצאלט דאס געלד מיט דייטשע מטבעות. באגלייטעדיק, האט ער מיך געבענטשט מיט די ווערטער: — זאל דיך גאָט היטן און באשיצן.

נישט גלייך, האבן מיר געגלויבט, דאס די רוסען זענען שוין טאַקע דאָ ביי אונדז. האָבן מיר, מעשה נח אין דער תיבה, קודם כל ארויס געשיקט אַן אחריות־דיקן גוי, כדי גאנץ זיכער פעסט צו שטעלען אז דאָס זענען טאָקי די רוסען. און אז ער איז צוריק געקומען מיט אַ פעסטן יאָ, זענען מיר ארויס פון דעם הייל־קעלער.

דער ערשטער וואונטש איז געווען, לעשות נקמה, און דער „לא תקום ולא תטור״, איז אזוי ווי בטל ומבוטל געוואָרן. — ניין, זיי רואיק זאגט צו מיר דער רוסישער פאָלקאָווניק אַ ייד — קודם כל וועלען מיר מאָביליזירן דאָס יונגוואַרג, ווער צו מיליטער, ווער צו אַרבעט. דערנאָך וועלן מיר מיט זיי מאַכן דעם חשבון.

מיר האבן אנגעוויזן אויף אלע מוסרים, וואס האָבן אנטפלעקט פאר די דייטשען, די באַהאַלטענע רוסן אינ׳ם וואַלד, וואָס אויף יענער זייט סטיר, און זיי זענען טאקע דורך די דייטשן דערשאָסן געוואָרן. די רוסען האבן זיך מיט די מוסרים אפגערעכנט מידה כנגד מידה, די אַלע וואָס מיר האָבן אויף זיי אנגעוויזן האָבן גלייך געפינען זייער פסק־דין.

אבער קען דען די נקמה ראטעווען אונדזערע טייערע, אונדזערע קרבנות? אין סטרעמילטש בין איך געקומען צו אַ פרוי, צו אַ שטוב, צו אַ היים, און איצט ווען ס׳איז נישטא מער נישט די פרוי, נישט די שטוב, נישט די היים, איז אויך סטרעמילטש קיין אָרט נישט פאר מיר, זענען מיר, איך און מיין איינציק געבליבענער מאטעלע אַוועק קיין דובנע און שפעטער קיין ברעסטעטשקע. דארט איז מאטעלע אינם יאר 1944, מאביליזירט געווארן צו דער רוסישער ארמיי, אוועק קיין סמאָלענסק דורכמאכן די מיליטערישע געניטונגען און איך בין אוועק, וואָס ווייטער פונ׳ם גיהנום, וואָס ווייטער פונ׳ם בית עולם.

מאטעלע דערצעהלט: אלס ספעציאליסט פון אויפרייסמינעס בין איך אוועק אין דער ליטע און נאך אַ חודש — אנדערטהאלבן, אריבער קיין קראָקע, דא האט זיך קאנצענטרירט די אַלגעמיינע אָפענזיווע וואָס איז געמאכט געוואָרן. אין יַנואר

1945 אויף דייטשלאַנד און מאטעלע ווי אַ זעלנער, אין דעם ערשטען אוקראַינישען פראָנט, אונטער דער קאמאַנדע פין גענעראַל קאָניעוו, איז געווען פין די ערשטע וואָס האָבן אריינמארשירט קיין בערלין. אַ שפעציעל געפיל פין באַפרידיגונג האט ער געפונען זייענדיק אין מיליטער, די מעגליכקייט צי אקטיוויזירן זיין נקמה־געפיל, נאָך אין סמאָלענסק האט ער זיך אנגעשטויסן אויף פיל גויים, וואָס האבן אַנגעטאָן יידן גרויסע צרות. ער האָט דערוועגן געמאלדן זיין יידישען אונטערפאָלקאוניק. די באשולדיקטע האָבן זיך אלע מודה געווען פארן געריכט, מען האט די פאַגראָמטשיקעס מער פאר ליכטיקער שיין נישט געזעהן.

אט דער אונטערפאלקאוניק האט געהאט פיל דרך ארץ, פאר אלץ וואָס איז געווען געבינדען מיט יידישקייט, זיין מוטער האט שטארק אבגעהיטן אלע פרייטאג, ליכט־בענטשען. אינם יאָר 1945 האָבן מיר אין די פארנעמענע געביטן געזוכט דייטשן אפילו אין מויזלעכער, דערצעהלט מאָטעלע, און שפעציעל אין סטאָדאלעס. מיר האָבן אויף זייער שטייגער, געשטאכן מיט שפיזן אין שטרוי, שייערס מידה כנגד מידה. און אז די דייטשן זענען אַרויסגעקראָכן, האבן מיר זיי, די געוועזענע גבורים, ארעסטירט און איבערגעפירט צום אויספארשונגס אמט, ביי די פארהאנדלונגען בין איך געווען דער טאלמאטש און געהאט געלעגענהייט א ביסל נקמה ביי ציוואהנען. אין מזרח דייטשלאנד אַ 15 קילאמטער פין דרעזדן האב איך געהאט צו טון מיט געפאנגענע דייטשן. אגרויסער טייל פין זיי זענען געווען קאמאנדירען איבער געפאנגענען — לאגער אין מאריאמפאל. לויט די דאקו־מענטן וואָס זענען אנגעקימען צו אונדז האָט זיך ארויס געוויזען אז דארט זענען געווען 300 געפאנגענע, פין זיי זענען גבליבן נאר 140. ווו זענען אהינגעקומען די איבריקע 160 געפאנגענע ? די געוועזענע קאמאנדירן האבן געטענהט, אַז זיי האָבן בלויז אויסגעפיהרט די באפעהלען. — אַז די לאַגע האָט זיך מער ווייניקער סטאביליזירט, האבען זיך „חברה" אין די אורלויב — צייט גענומען שפאצירן אויף די וועגן פון די פארנומענע געביטן, ווייט פין דער רוסישער טעריטאריע, געזוכט מיט אויסגעגלאָצטע אויגן. און אז עס האט זיך אפגעפינען עפעס אַ קרוב, האָט מען זיך אפגעטראגען. די צאל פארשווונדענע (דעזערטירער), איז געווארן אומגעהייער גרויס, טאָקע דערפאר איז אנגעקומען אַ באפעל פון סטאלינען, צוריק צו ציען קיין רוסלאַנד די וואָס מען איז חושד, אז זיי ווען פארשווונדען ווערן. עס איז געווען גענוג, אז מיין פאָטער געפונט זיך אין אויסלאנד. דאס איך זאל פאררעכנט ווערן ווי א צוקונפטיגער דעזערטיר, האט מען נישט אין באטראכט גענומען מיינע אויסצייכנונגען. און איך בין ווי א האלץ־העקער צוגע־טיילט געווארן צו א ארבייטס — באטאליאן און מיט נאך אזעלכע ווי איך, איבערגעשיקט געוואָרן אין די וועלדער פין אוראַל.

ערשט אינם יאָר 1949 זענען מיר אפיציעל באַפרייט געוואָרן פון מיליטער

דינסט און פין דער צוואַנגס־ארבייט. איז ווו אהין גייט מען? בין איך אוועק נאך לאפאטין נישט ווייט פין ראדיחוב, יאָ עס האָט געצויגען צו דער סביבה פון מיין אלטער היים, כאטש פון איר איז שוין כמעט גארנישט געבליבן. כ׳ בין געווארן א נאטשאלניק פון קולטור־קלוב און אונדזערע געביטען, דערנאך בין איך אריבער קיין לעמבערג ווי אַ מאגאזין־פירער, דאָרט האָב איך חתונה געהאט מיט אַ וואראניעשזער מיידל, און אז איך האָב אינעם יאָר 1965 אנטדעקט דעם טאטענס געפינען זיך אין קאנאדע, איז פאר מיר דאָס גרויסע רוסלאַנד, געוואָרן צו ענג און קליין...

פערזענליכע זכרונות

צוויי גרויסע וועלט־מלחמות האָב איך דורכגעמאַכט. איינע, אין די יאָרן 1914—18 און די אַנדערע אין די יאָרן 1939—45. אין דער ערסטער וועלט־מלחמה האָב איך געוווינען מיין פרוי און געבויט אַ שיין יידיש־גליקליך פאַמיליען לעבן. פינף קינדער האָט זי מיר געבוירען. און די צווייטע וועלט־קריעג, די היטלערישע, האָב איך זי, מיין פרוי פארלוירען צוזאמען מיט די קינדער.

מיין אַנשייכות צו סטרעמילטש איז אַ צופאַליגע, און דאָס איז פאַרבונדען ווי געוויינטלעך מיט אַ פרוי, ווייל פאַקטיש בין איך געבוירען אין סטרי און דאָרט זיך דערצויגן. איז אזוי געשעהן:

די כמעט ערשטע באַגעגעניש (איך האָב זי שוין אַ מאָל געטראָפן, זייענדיג אין סטרעמילטש) איז פאָרגעקומען ביים וואַסר, דעם טייך סטיר ומעשה שהיה כך היה: אזוי ווי איך האָב געקענט עטלעכע שפראַכן, האָב איך ביים עסטרייכישן מיליטער פאַרנומען אַ גאַר וויכטיגן אַמט אין דעם, וואָס רופט זיך היינט ביי אונדז דער ש.ב. און ווען די יידען פון די גאַליצישע גרענץ־שטעטעלעך און דערפער זענען עוואַקואירט געוואָרן און אַ ים פון פליטים זיינען אָנגעקומען צום סטיר האָט די משפחה פון וואָלף (וואלוויש) ליבערמאַן נישט געמאַכט פליטה, ווייל איך האָב זיי ארונטערגענומען אונטער דעם כח פון מיין מיליטערישן שוץ, און זיי האָבן מיר דאָס אָפגעדינט שפעטער אין פריידען און מיך אריינגענומען אונטער די פליגעל פון זייער משפחה.

נישט אַלע פליטים האָבן דעמאָלט זוכה געווען זיך צוריקצושטעלען פעסט אויף ביידע פיס. דער רואין פון דער עוואַקואציע האָט געהאַט אַ שטאַרקע ווירקונג אויך אויף די שפעטערדיקע נאָך די מלחמה׳דיקע יאָרן. מיין שווער, ר׳

וואלף ליבערמאַן, פלעגט שאַרפזיניק כאַראַקטיזירען די דאָזיקע דערשיינונג אַזוי צו זאָגן: פריער איז אָנגעגאַנגען אין בראָד "כולם אהובים, כולם ברורים, כולם גבורים, און יעצט, וואָס איז דאָס אזוינס געוואָרן? אַזוי ווי די וועלט וואָלט זיך איבערגעקערט, עס גייט נאָר אָן דער צווייטער טייל: „וכולם פותחים את פיהם..."

יאָר איין יאָר אויס פלעגט זיך ר׳ וואָלף ליבערמאַן אָוועקפאָרען פון ראַדיחוב קיין קארלסבאד אויף אַ ביסל קוראַציע. אויפן וועג פאַרשטייט זיך, פלעגט ער זיך אַריינכאַפּן צו מיין פאָטער אין סטרי, אַ ביסעל אויסרעדן אויף מיר, אָבער נישט חלילה קיין לשון־הרע, אַזוי האָבן זיך בײדע מחותנים געשדכ׳נט איינער צום אַנדערען. נאָר פארשטייט זיך, אַז די הויפט־ראָל האָבן גאָר מיר, די יינגע געשפילט.

נאָך דער מלחמה, אינ׳ם יאָר 1918, האָב איך זיך באַפרייט אין לודמיר וואָהלין. מחמת די וועגן זענען געווען פאַרשפאַרט, בין איך שטיין געבליבן, אין סטרעמילטש. אָט פייער איך דעם פסח, מיט דער משפחה ליבערמאַן. נאָך דער צווייטער סדר־נאַכט ווענדט זיך ר׳ וואָלף צו מיר מיט אָט די ווערטער: קינד־לעבען, איך פיל זיך עפעס נישט מיט מיין קו־הבריאות ווי אַמבעסטען; איך מיין אַז עס איז געקומען די צייט, כי אשכב עם אבותי. און מיינע אָבות, זאָלסטו וויסען זיין, האָבען געפונען זייער מקום־מנוחה אין בראָד. איז מיין רצון שטאַרק, זאָלסט מיך גלייך אריבערפירן קיין בראָד, און טאָמער וועט אַזוי זיין ווי איך פיל, וועל איך געפונען מיין מקום־מנוחה אויפ׳ן בראָדער בית־עולם צווישן די סעגאלס, מיינע אבות אבותינו. וכך הווה.

פאָרנדיג אַזוי אויפן וועג, אויף אַ וואָגען פאַרשטייט זיך, ווי אין די יעניגע צייטן, זאָגט צו מיר ר׳ וואָלף: הער זיך נאָר איין, מיין טייערינקער; נאָך דעם, ווען איך וועל נאָר אָוועקשטאַרבן, וועט דאָך קומען צו מיר דער „מלאך הדומה" און וועט מיר מסתמא ווייזן די טיר פונ׳ם גיהנום, דאָרט דאַרף איך אריינגיין וועל איך איהם גלייך אָפּענפערן: לא מיט אַן אל״ף, איך גיי נישט! וואָס הייסט דאָס, דו גייסט נישט? וועט דאָך דער מלאך פּאַמפּ פריוון מיר שטאַרק אָבענט־פערן: ס׳איז דאָך באַוויסט אַז, אין צדיק בארץ אשר לא יחטא, און דו מוזט אַ ביסל פאַרזוכען דעם טעם פון גיהנום און ס׳וועט דיר גאָרנישט העלפן — הער זיך איין, וועל איך איהם זאָגען, איך האָב געהאַנדעלט באמונה. קיינמאָל נישט אָפּגענאַרט מיט די וואָג. נאָכהער וועל איך זיך ווענדען צו איהם מיט די ווערטער: עם לבן גרתי, דאָס הייסט אַזוי געזאָגט, איך האָב געוווינט מיט מיין ברײנע פערציק יאָר, פונקט אַזוי לאַנג ווי די ידען האָבן פאַרבראַכט אין דער מדבר. קיין גן־עדן האָב איך ביי איהר ביי נישט געהאַט. נו, בעט איך, ביי דיר,

טייערער מלאך, און פֿאדער אפילו גאָר שטרענג, זאָלסטו מיר אַראָפּרעכענען די פערציק יאָר, דאָס גיהנום וואָס איך האָב שוין דורכגעמאַכט ביי איר.

נישט געענדיקט ציילן די ספירה, אין פערלויף פון זעקס וואָכן, איז ר׳ וואָלף ליבערמאַן, שוין מיין שווער, געשטאָרבן און געקומען צו קבר ישראל אין בראָד. אָבער נאָך פריער, אין די סאמע ספירה־טעג, האָבן מיר ביי זיין קראַנקען־בעט געשטעלט אונזער חופה. נאָך דער חתונה האָבן מיר געוווינט קאַרגע צוויי יאָר אין בערעסטעטשקע, אָבער נאָך דעם וואָליוטע קראַך האָבן מיר זיך אריבער געפעקעלט קיין סטרעמילטש. דאָרט האָבען מיר געבויט אַ ניי און פיין פאַמיליע־לעבן, געהאַנדלט, פאַרדינט און זיך איינגעשאַפט אַ ווירטשאַפט פון אַ קרוב צוואַנציק מארג־לאנד, וואָס איז געווען שטאַרק אָפּגעהיטן, פיל בעסער ווי ביי אַנדערע פויערים אין דער אומגעגענט. די קו־שטאַל האָט געשמ׳ט אין דער גאַנצער געגענט מיט איר ריינקייט און זויבערקייט. די שוויגער איז אונדז נישט געווען צו לאַסט. זי האָט געשמט אין דער גאַנצע סביבה מיט איר רייפקייט, סוחרישקייט, און מיט איר גלייכווערטלעך.

געווען טעטיק סיי אין שול, סיי אין אַלע פילאַנטראָפּישע אינסטיטוציעס וואָס זענען געווען פלאַץ אין סטרעמילטש. אין׳ם יאָר 1934 האָב איך אַוועקגע־שיקט אונזער בכור׳טע די 14 יאָריקע טאָכטער קיין ארץ ישראל לערנען לאַנד־ווירטשאפט און גלייכצייטיג איינגעבערענגט דאָס אויסנוצען פון אַ אומזיסטען סערטיפיקאַט. כ׳האָב זי פאַרזאָרגט אין דער חוות־הלימוד אין ירושלים אונטער דער אָנפירערשאפט פון רחל ינאית (שפּעטער די פרוי פונ׳ם צווייטן מלוכה פּרעזידענט, יצחק בן־צבי). חודש חודש׳ליך האָב איך, אין פאַרלויף פון כמעט פינף יאָר, אָבגעשיקט רעגעלמעסיק דעם שכר־לימוד. אָבער ווי׳ עס ווייזט אויס. איז עס נישט געווען אָנגעלייגט, און גאָר אנדערש, איז געווען דער ביטערער און טרויעריקער גורל. פסח 1939, איז די טאָכטער געקומען צו אונז אויף אַ באַזוך און זיך נישט געקענט אָפּרייסען פון אונדז ביז די מלחמה האָט אונדז פאַרכאפּט, און קיין וועג אויף צוריק איז, לײדער, נישט געווען.

מנחם פרדס

ערש מולדתי

סטרמילטש מכונה בפי הבריות — עיירה, אולי בזכות שני השלטים שהיו תלויים בכניסה וביציאה. למעשה היה זה כפר ככל שאר הכפרים. הכינוי עיירה נשמר אולי הודות לחמישים משפחות היהודים שישבו במקום עוד לפני מלחמת העולם הראשונה. אז שימש בקודש גם רב גדול בתורה, ר׳ זוסיה מזל זצ״ל. היה גם בית כנסת עתיק, שלפי מסורת מדור לדור התפלל בו בשעתו הבעש״ט. היו שם כמה וכמה יהודים מכובדים כגון: ר׳ וולוויש ליברמן, סוחר אמיד, שהצטיין בהכנסת אורחים ראויה לשבח והיה ידוע בכל הסביבה. היה ליבוש ליפשיץ, שהיה מעביר יהודים מרוסיה לאוסטריה בשעת מצוקתם. היו הרש סטוליאר, בן ציון היימליך, אשר גרובר ואחרים, שהצטיינו במעשים טובים ובדאגתם לכלל. כשהתווספה משפחה יהודית חדשה לסטרמילטש, היו מקבלים אותה בסבר פנים יפות. לא ראו בבני המשפחה מתחרים כי אם שותפים־אחים, העלולים להגדיל את מספר המשפחות היהודיות בעיירה.

בשנת 1908 עלתה לארץ בת העיירה — חיה ליברמן, חלוצה, מהראשונות שהניחו את היסוד לבנין הארץ ולמדינת ישראל שקמה אחרי כן. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה (1914) ועזיבת הצבא האוסטרי את העיירה עזבו אותה גם יהודי סטרמילטש מתוך פחד מהרוסים הנכנסים לתוכה. היהודים התפזרו לאשר נשאם הרוח. העיירה נחרבה. אחרי המלחמה חזרו אליה רק שבע משפחות, אשר חידשו את הישוב היהודי והקהילה היהודית. היו אלה המשפחות. בן ציון היימליך, משה כהנא, מוטי אפלבוים, לייבוש ליפשיץ, שמואל פרידמן, ראובן פרדס זכרון כולם לברכה וייבדל לחיים ארוכים דוד זיצר. הם קיבלו בחזרה ספר תו־ה מראדיחוב וספר תורה שני מצאו במקום־סתר מתחת לבית הכנסת שעלה באש. בכדי שיהיה מנין לתפילה היו מביאים במיוחד יהודי מברסטצ׳קה או, בתכסיסים שונים, איזה אורח שבא לעיירה. תחילה התפללו בביתו של לייבוש ליפשיץ ואחר כך בביתו של בן ציון היימליך. יחד עם זה התחילו לחשוב על בית־כנסת קבוע. היה זה דבר לא קל. אבל עמדה בכך עקשנותם של יהודים, שהתעקשו לשמור על מנהגי ישראל סבא. בשנת 1925 הונח היסוד לבית הכנסת בנוכחות הרב מסטרמילטש, שגר אז בחולויוב, והרב והשוחט משטרוויץ. בזמן שעמדו

כבר ארבעת הקירות כיסו בחפזון את הגג ולימים הנוראים, בפרוס החג לתפילת מעריב, עבר לפני התיבה ר' בן־ציון היימליך בהתלהבות המיוחדת לו. שמחה רבה אפפה את כל אנשי־העיירה היהודים ואף הגויים באו להסתכל ולראות בשמחתם של היהודים. לא אשכח לעולם את התרוממות הרוח ששררה באותה תפילה. וביחוד אזכור את אמירת פסוקי דזמרה של ר' שמואל פרידמן: את ה"אדון עולם" של אבי ז"ל, ותפילת השחרית שלו והמוסף של משה כהנא וכו'.

בחיל ורעדה אני מעלה על זכרוני את כל הימים הטובים ההם, עת אמהותינו בירכו על הנרות ואבותינו קידשו על היין בקבלם את השבת והחג, התכונה סביב הימים הנוראים, הכנת נרות הנשמה ליום הכיפורים על ידי אמהותינו, הברכות על ראשי הילדים, בל יאונה להם כל רע, שמחת תורה, פורים וכו'.

לאחר מכן חזרו לסטרמילטש עוד כמה משפחות יהודים: ישראל כהנא, שלמה אורנשטיין, הרש סטוליאר וזוסיה ורבנר. ראוי לציין, שכל המשפחות האלה עסקו בעבודות יצרניות: בנגרות בחייטות, בחקלאות, ואף עסקו בדייג. אלה הביאו מלמדים מברודי ומלשנוב ללמד את ילדי ישראל תורה ומצוות. הדופק של החיים היהודיים הורגש בכל פינה.

הנוער הלך בדרך הציונות. בשנת 1932 עלה מנחם כהנא. הנוער קנה שקלים והשתתף בשנת 1933 בבחירות לקונגרס ה־18. הבחירות התקיימו בברסטצ'קה והיו תומכים לכל המפלגות הציוניות.

החיים זרמו במסלולם ואפשר היה לחשוב שזאת היא הדרך בה נתמיד. אולם לא כך רצה הגורל. החיה הנאצית ימ"ש לטשה עין על כל מחמד נפשנו ובעזרת הבריונים האוקראינים והפולנים עשו בנו שמות. נשארנו מעט מזעיר, נער יספרם, הודות למספר קטן של חסידי אומות העולם אשר עמדו לנו בשעת מצוקה.

תורגם ע"י א. וילדר

מנחם פרדס

וועגן סטרעמילטש

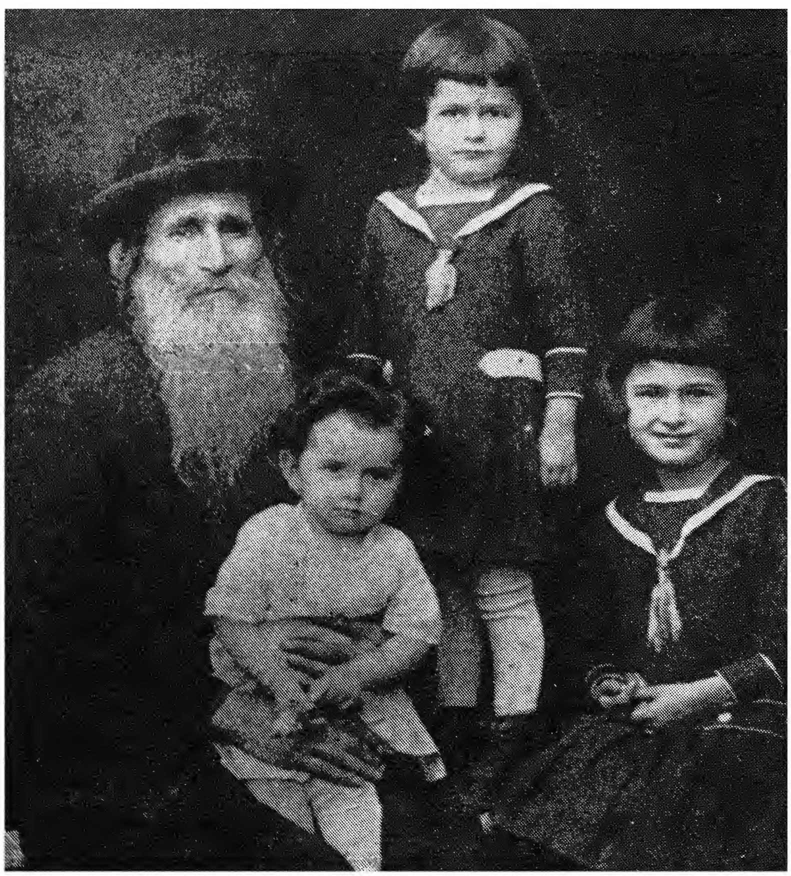
כדי צו באַקומען א בילד פון אידנטום פון ראַדיחוב מיט איר סביבה דאָרף מען זיך באַקענען מיט א געשיכטע פון א קליין שטעטעל וואָס האָט געהייסן סטערמילטש. אזוי האָט עס געהייסן בלויז אויף די צוויי שילדלעך וואָס זענען אָנגעקלאַפּט ביים אריינפאָר וואָס האָט אָנגעזאָגט אין פולישער שפּראַך: א שטעטיל סטערמילטש, בעצירק ראַדיחוב, ווייל באמת איז דאָס געווען א דאָרף. פאר דער מלחמה האָבן דא געלעבט בערך א פופציק אידישע משפחות מיט א רב א גרויסער בן תורה ר׳ זושיע מזל זכרונו לברכה. א בית המדרש וואָס מען פלעגט דערציילן אַז דער בעל שם־טוב זצ״ל. האָט דאָרטן געדאַוונט. צווישן די בעל־בתים איז געווען אַ איד א גרויסער מכניס אורח וואלוויש ליבערמאַן ז״ל א באוואוסטער סוחר אין דער גאַנצער געגנט. א איד וועלכער פלעגט אריבערפירן אידן פון רוסלאנד קיין קירה. לייביש ליפשיץ, הערש סטאַליער, בן־ציון הײמליך, אשר גרובר און אנדערע וועלכע פלעגן זאָרגן פאַרן כלל און פרט אין לייד און פרייד, אַזוי איז צוגעקומען ווינען א איד ווי למשל מיין טאַטע ז״ל וועלכער האָט געפירט מסחרים צווישן מדינת רוסלאנד אין קירה. און פון אַט, דעם קליינען שטעטעל איז אין יאָר 1908 ארויסגעפאָרן די ערשטע חלוצה ברכה חיה ליבערמאַן וואָס איז מיט איר מאַן חיים געווען פון די גרינדער פון דגניה. נאָך דער ערשטער וועלט־מלחמה האבן זיך קיין סטערמילש אומגעקערט בלויז זיבן אידישע משפחות. עס איז געווען אַ חרוב דאָרף מיט שאַנצן פון אַלע זייטן, אָט אַזוי האָבן די עטלעכע יידן אָנגעהויבן ווייטער שפינען אַן אידיש לעבן. די צוריקגעקומענע זענען געווען: בן־ציון הײמליך, משה כהנה, לייביש ליפשיץ, מאַטי אפּעלבוים, שמואל פרידמאַן, ראובן פרדס עליהם השלום און יבדל לחיים ארוכים דוד זיצער קודם כל האבן זיי צוריקגעבראַכט א ספר־תורה פון ראַדיחוב און אויסגעגראָבן א ספר־תורה אַמדרש רבה און אַ מדרש תנחומא, וואָס איז געווען באַהאַלטן אונטער דער סטערמילטשער פאַרברענטער שול. כדי צו דאַווגען מיט מנין אין א שבת, פלעגט מען אראָפּברענגען בנימין וואַסערטרעגער פון בערעסטעטשקי און פאַרהאַלטן נאָך עפּעס אַן אורח.

געדאַווענט האָט מען אין שטוב פון לייביש ליפשיץ דערנאָך ביי בן־ציון היימליך און גלייכצייטיק אָנגעהויבן אויפשטעלן א בית־המדרש. דאָס איז ניט געווען פון די לייכטע זאַכן. נאָר אדאַנק דער עקשנות צו זיין אידן אין אַלע באַדינגונגען האט מען זומער 1925 תרפ״ה פאַרבעטן דעם געוועזענעם סטער־מילטשער רב וועלכער האט דעמאָלט געווינט אין חולויוב דעם שטערוויצער רב און דאָרטיקן שוחט און מען האָט געלייגט אַ „זאַקלאַשטשעני״ פאַר א שול. אין דעם יאָר האָט מען אויפגעשטעלט די פיר ווענט באַדעקט מיט אַ רויטן בלעכענעם דאַך, האָט ראש השנה בן־ציון היימליך געדאַוונט מיט גרויס התל־הבות דעם ערשטן מעריב ביי דעם עמוד. עס זענען זיך צוזאמענגעקומען דאָס גאנצע דאָרף גויים אום צו הערן ווי ידן דאַווענען. איך וועל קיינמאָל ניט פארגעסן דעם „הט אזנך ממרום״ פון שטערוויצער שוחט, וואָס ער האָט געזאָגט איידער מיר זיינען געגאַנגען צו דער ״זאקלאַשטשיני״ און מסתמא איז דאָס געווען אויך דאָס געפיל פון אלע איבעריקע סטרעמילטשער ידן, אלע געדענקען אויך די הארציקע פסוקי דזמרה פון שמואל פרידמאן דעם אדון־עולם וואָס מיין טאטע פלעגט זינגען פאַר שחרית און דעם מוסף פון משה כהנער, און דאָס איז אין א געווענטליכן שבת ווען בן־ציון פלעגט זאָגן קדושה האָט זיך דאָס איינגעקריצט אין האַרצן און אויף אייביק אין זכרון.

אונזערע הייליקע מאַמעס, זייער ליכט־בענטשן זייערע בקשות און תחינות, זיי פלעגן אריינברייינגען דעם שבת און יום־טוב אין אונזערע הייזער. זייער לייגן קנייטליך פאר די ליכט פון יום־כיפור, מיר האָבן זיך גוט צוגעהערט צו דעם אלעמען ווי ערליך זיי האָבן זיך געזאָרגט אז די קינדער זאָלן גיין אין אידישע וועגן, ווי תמימותדיק זיי האָבן זיך געפרייט שמחת תורה.

יאָרן שפעטער האָבן זיך קיין סטרעמילטש אומגעקערט נאָך עטלעכע אידישע משפחות: ישראל כהנה, שלמה ארנשטיין, הערש סטאָליאר זישע ווערבנער. די עטלעכע געציילטע אידישע משפחות האבן זיך פארנעמען מיט סטאלעריי, שניידעריי. מסחר און א קליינער טייל האָט באַארבעט די ערד און געכאַפּט פיש. מען האַט אראָפּגעבראַכט מלמדים פון בראָד און לעשניוו צו לערנען תורה ר׳ אלחנן אורמאכער און ר׳ איטעלע שפילקע, וואָס האָט א חוץ תורה, געלערנט טאנצן ״וטהר לבנו״ און זינגען מיט פיל הארץ און געפילן ״ניחומיך במצותיך״ און אומעטום האָט זיך געפילט אַ יידיש לעבן. ווייטער דוד זיצער זאָל מאריך ימים זיין פלעגט זאָרגן פאַר גשמיות, קודם כל אַ גוטען קידוש עס זאָל זיין פריילעך. דערנאָך פלעגט ער אונז דערציילן וואָס עס טוט זיך אויף דער גרויסער וועלט. אזוי האָט מען אָפּגעהיט און מקיים געווען דעם ״ושננתם לבניך״ אויף יעדן טריט און שריט. צווישן דער יוגנט האבן געבלאָזן לעבעדיקע ווינטן. אין יאָר 1932 איז מנחם כהנה עולה געווען קיין ארץ ישראל. אין יאָר 1933 זיינען די

סטערמילטשער וועלכע האָבן געקויפט שקלים געפאָרן מיט א שיף/וייל עס איז געווען א גרויסע בלאָטע/קיין בערעסטעטשקי כדי צו ווילן צום 18־טן ציוניס־טישן קאנגרעס. וואָס איז געשען מיט אלע גרויסע און קליינע קהילות איז געשען מיט סטרעמילטש. די נאַצישע חיות מיט אירע העלפער האָבן זיי אכזריות־דיק אומגעבראַכט. זאָלן טאַקע דערמאָנט ווערן די פאָר געציילטע גוישע שכנים וואָס האָבן עטלעכע יידן ארויסגעראַטעוועט און מיר די שארית הפליטה פון קליינעם שטעטל וועלן אונזערע קדושים הייליק געדענקען און זייער זכרון איבערגעבן לדורי דורות.



הסבא פרדס והנכדים



תמונה משפחתית, לאחר מלחמת העולם הראשונה ברודה ברודסקה
מנציח: התינוק על ברכי אמו, הנכד־הבן מנחם פרדס חולון



עומדים משמאל: אברהם, לייב ו־בערל
יושבים משמאל: יוסף, צבייה, איטה, ההורים ראובן ורעיתו חנה פרדס במרכז



מנחם דוער

עיירתי סטרמילטש

לזכר אמי היקרה נ"ע

עזבתיך בשנת 1930 בעלותי לארץ ישראל, אבל לא שכחתיך עד היום, שהרי זוהי העיירה אשר בה נולדתי וחייתי את שנות ילדותי. אמנם עברתי לברסטצ׳קו הקרובה בהיותי בן אחת עשרה והייתי מהלך בין שתי העיירות יום יום למטרת לימודים. אך עדיין אני זוכרך על חמשים המשפחות שמלפני מלחמת העולם הראשונה.

יצאנו לראדיחוב מאימת המלחמה בשנת 1915 ואני בן שלוש ועד היום שמור בלבי זכר טיולינו ברגל עם כל המטלטלים ביד. בילינו כשנתיים בראדיחוב וחזרנו אחר כך לסטרמילטש. מצאנו עוד כמה משפחות ויחד עם משפחת פרדס ופרידמן בילינו כשנה בתוך מבצר תת־קרקעי. בזכרוני נחקקו אימי מלחמת העולם הראשונה על הרעב והסבל. והנה נודע לנו שהמלחמה נסתיימה. היה זה ביום ששי, ערב שבת נחמו שנת 1918 ואז החלטנו לצאת לאוויר העולם. החלטנו לישון אצל סטוצקי — והנה בבוקר התחילו היריות מצד הרוסים. כולנו יצאנו בזחילה. אמא לא יכלה לעשות זאת מכיוון שהחזיקה את אחי בן שמונת החדשים — והיא נהרגה. נשארנו חמישה יתומים.

עיירתי סטרמילטש — הרבה זכרונות עצובים נשארו לי ממנה עד היום. הצער הגדול ביותר לגורל היהודים היקרים והמשפחות אשר נשמדו בידי הצורר הנאצי והאוקראינים. על אלה אין נחמה ותנחומים.

בחרדה ובקדושה אנו שרידי עיירת סטרמילטש מבכים ואומרים קדיש לזכר הורינו, אחינו, אחיותינו וילדינו וכל בני עיירתנו הקדושים. אלה אזכרה ועל אלה אני בוכיה, הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו, קדושי סטרמילטש שמסרו נפשם על קידוש השם שנהרגו ונשחטו על ידי הנאצים ועוזריהם האוקראינים ימ"ש, אשר גורלם היה כקדושי כל הדורות ולא נודעו קברותיהם.

תתגדלנה ותתקדשנה נשמותיהם הקדושות והטהורות.

גילה שטיינר

בית הורי

קורות משפחתי בגולה הן טיפה בים הכאבים והצער בו התייסרו יהודים רבים, לא רק בתקופת השואה, אלא גם בתקופת הגולה ה„שלווה", שקדמה למבול הנאצי. האסונות וההרס שהיו מנת חלקנו משמשים בבואה ליהודים שנגזר עליהם לחיות חיי נדודים מאין מקום יציב בו אפשר היה להציג כף רגל, מתוך בטחון שהקרקע לא יישמט מתחת לרגליהם.

סטרמילטש היתה עיירה קטנטונת בגליציה המזרחית, שם נולדנו, אחותי הבכירה לובה, אחי בריש, החתומה מטה גילה ואחותי הצעירה קלרה — להורינו שמואל שמלקע ובינה־מליה (לבית באכער) קרמניצר. אבי, בהיותו אחד מהפעילים של הקהילה היהודית הקטנה, יזם, יחד עם אחיו משה קרמניצר ועם ראש משפחה אחר בצלאל רייז, הבאת הרב זוסיה מזל לעיירה. הם דאגו לפרנסתו ובכך הבטיחו את חייהם היהודיים הרוחניים של בני קהילתם.

כבר בשנת 1907 הלכה לעולמה אמנו ובאותה שנה עברה אחותנו לובה לווינה המעטירה. בשנת 1911 טולטלה משפחתנו טלטול נוסף, כשאחי בריש עבר גם הוא לווינה ואבינו, שהתפרנס מדייג, אסף את שרידי משפחתו ועבר לכפר אובין, שם קיבל בחכירה את הזכות לדוג במימי הנהר סידילובקה.

בכפר, שמספר המשפחות היהודיות בו נע בין ארבע לחמש, התחילה משפחתנו לטוות את חייה מחדש. אנו הילדים השתלבנו יפה בתוך המספר המועט של ילדים יהודיים בכפר. נראה היה, שהמשפחה עם אבי בראשה, שנשא בינתיים את אמנו החורגת רייזל־אלטע (לבית וקסלר), החלה למצוא את עצמה מחדש, לאחר הזעזוע שעבר עליה עם מות אמנו והעברתנו למקום החדש.

אולם זמן לא רב נמשכה „האידיליה" הכפרית הזאת. מלחמת העולם ה־ראשונה, שפרצה בשנת 1914, הפסיקה את השתרשותנו במקום. פעם נוספת נטלנו את מקל הנדודים ביד. הצבא הרוסי, שפלש לאזורנו וביחוד הקוזקים שבתוכו, השתוללו והטילו מורא ופחד על היהודים בכפר, ששימש להם מטרה לשוד וטרור. לרגע אחד נשמנו לרווחה, כאשר החל הצבא הרוסי לסגת בשנת 1916. אולם לרוע מזלנו התייצבה החזית באזורנו ויהודי המקום נאלצו לעבור לעורף והגענו עד לגראץ על יד וינה, בה התגוררה אחותי לובה ובעלה אנשל.

לא שבענו נחת מקבלת הפנים שהכינה לנו אוכלוסיית הסביבה, שלא אהדה את היהודים וביחוד את הפליטים היהודיים, שהגיעו מאזור החזית. על כל צעד ושעל נתקלנו ביחס עויין ואנטישמיות גסה. קשה במיוחד היה מצבנו, לאחר שאבי, יהודי אדוק, עטור זקן ופאות, לא היה מוכן לוותר על מנהגיו והרגליו. התנהגותם של אנשי המקום לא הקלה בקבלת תעסוקה וממילא נאלצנו להתקיים מהתמיכה שנתנו השלטונות האוסטריים לפליטי החזית.

גם במקום זה בו חיינו חיי פליטים, היה אבא מחלק את פת לחמו הדלה עם חיילים יהודיים, שהקפידו במאכלים כשרים. בשבתות היה מביאם מבית הכנסת ובכך לא הפסיק ממנהגו והיה מקיים מצוות אורחים לשבת. אדיקותו במצוות, הביאה אותו לידי התנזרות מוחלטת ממאכלי בשר וחלב גם יחד כדי לא להיכשל חס וחלילה במאכלי טריפה. וכך תוך קשיי חיים של יום יום, של סבל ומצוקה, תוך יחס אלינו כאל זרים. ציפינו ליום, בו נוכל לחזור למקום ממנו באנו.

כשזכינו לגמר המלחמה ופליטי החזית, החלו לחזור הביתה, תרה גם משפחתנו אחר הבית שלה, אולם לא נמצא כזה. העיירה סטרמילטש, שנטשנו אותה עוד לפני המלחמה, נחרבה כליל מפעולות המלחמה, בהיותה, כאמור, באיזור החזית.

זמן מה ישבנו בוויטקוב, תוך נסיון להתערות במקום. הנסיון לא נמשך זמן רב. לאחר שההצלחה לא האירה לנו פנים גם כאן, חזרנו בסופו של דבר למקום ממנו יצאנו — לאובין. הגורל האכזרי הוסיף לרדוף אחרינו גם לאחר המלחמה. טרם הצלחנו לנוח מטרדת הנדידות במלחמה ושלאחריה — פרצה מגיפת טיפוס שבה נפגעו כל בני משפחתנו. תוך שבועיים ימים, נעקרו מבין החיים אבי שמואל־שמלקע ואמי החורגת אלטע־רייזל. בתנאים של חוסר כל נשארו שלוש יתומות „עגולות": אני ואחיותי קלרה ויהודית (האחרונה אחות חורגת בתה של אלטע־רייזל מנשואיה הראשונים), שהטיפוס לא הצליח לכלות אותנו ונשארנו מוטלות במיטותינו מבלי שתהיה בב"ת, נפש אחת שתגיש לנו טיפת מים. במצב נואש זה, ללא סיכוי לעזרה וסעד כל שהם, כשבכפר אך שלוש משפחות יהודיות בלבד, כשכל מגע אתנו היה כרוך בסכנת מוות — במצב זה הופיע המלאך הגואל בדמותה של משפחת פיש, שסיכנה את עצמה מבלי להתחשב בתוצאת מעשיהם, תוך הקרבה עצמית, עילאית, עזרה לנו להתאושש מהמחלה שהפילה חללים לרוב.

לאחר שהתגברנו על מחלתנו, אספה אותנו משפחת פיש לביתה לשם התאוששות, טיפלה בנו והרגשתנו היתה כאילו היינו חלק בלתי נפרד של המשפחה. רק הודות למשפחה זו זכינו לכך שנוכל להנציח את מעשיה בספר זכרון זה.

תרגם מיידיש ז. ארנשטיין



גילה שטיינר לבית קרמניצר ז"ל

ז. ארנשטיין

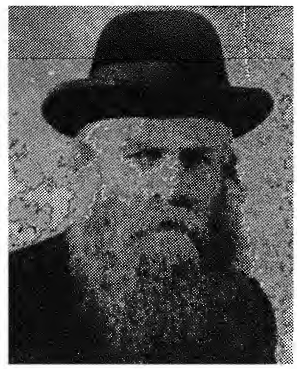
נולדה בעיירה סטרמילטש בשנת 1902, בגיל חמש התייתמה מאמה בינה מליה ובשנת 1911 עברה עם אביה, אמה החורגת ואחותה הצעירה לאובין.

משהו מהסולידיות האצילית איפיין את דמותה הפנימית והחיצונית כאחת. דמות זו בלטה והתחדדה עוד יותר אחרי שהפכה שוב ליתומה גם מאביה ואמה החורגת, בגמר מלחמת העולם הראשונה, הם נפטרו במגפת הטיפוס שהשתוללה בסביבה. הקן המשפחתי נהרס ועל כתפיה הרכות נפל העול לדאוג לעצמה ולאחותה הקטנה. נוגעת ללב היתה התמסרותה לאחותה אשר בתושיתה ועזרת בני משפחה נקלטה בפנימית בית ספר ברובנה שבווהלין. —

בשנת 1936 זכתה לעלות עם בעלה מאוסטריה לישראל, כאן הקימו בית לתפארת, נולדו להם שני בנים מוכשרים וקשורים להורים במסירות ללא גבול. המנוחה הצטיינה בכשרונותיה המגוונים בטוב לבה ובהשפעתה הטובה על הסובבים אותה. היתה אהובה מאוד על השכנים ונחשבה אצלם כאחת מהמשפחה. דברי הספד מבן השכנים מר אריה סימיס שנתקבלו במערכת, לציון גודל אישיותה, עשו רושם בל יימחה, אבל מסיבות טכניות לא הודפסו בספר.

בשנים האחרונות סבלה קשה ממיחושים שונים אבל ידעה לשאת בשקט נפשי את הסבל והיסורים הקשים. נפטרה כ"ג מרחשון תשל"ג.

זכרה שמור בלבנו בהערצה



ר' משה קרמניצר ז"ל



בן אחיו בעריש בן שמעלקי ניספה בצרפת



לובה ואנשיל גרינשפן, בתו וחתנו של שמעלקי קרמניצר נפטרו בישראל



בנו יאיר (מקס) ז"ל

וילמה שלזינגר

לזכר משה חיים קרמניצר ומשפחתו

משה חיים קרמניצר (שטיינוורצל) נולד בשנת 1880 בסטרמילטש. אביו ר' מאיר, אדם מכובד ונשוא פנים, נרצח בידי שוטר אוקראיני. בנו היחיד היה עדיין רך בשנים כשאמו חנה איטה נישאה בשנית. ואז נאלץ, כעבור שנים מספר ליטול לידיו את מקל הנדודים ולמצוא לעצמו מרגוע בעולם. במסעו הגיע לווינה בירת אוסטריה שם גם שירת בצבא האוסטרי. עם גמר שירותו נשא את בחירת לבו ואהובת נעוריו לובה קרמניצר. הזוג השתקע בעיר גראץ והבעל הצעיר שלח ידו במסחר ואף הצליח יפה בעסקיו. ביתם שימש בית ועד לחכמים ומקום מקלט לעוברי אורח נצרכים. הזוג הצעיר תמך בכל לב ביהודים אשר נקלעו במקרה למקום. לצערם אידיליה זו לא נמשכה הרבה. עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נאלץ הוא לצאת לשדה הקרב במסגרת גיוס המלואים ומצא את מותו בשעה שניסה לחלץ את מפקדו שנפצע קשה. עם מותו השאיר אלמנה צעירה ושני ילדים פעוטים.

בנו מאיר (מקס) התחנך ע"י האם לובה בעירם גראץ, היה ילד מוכשר וחרוץ, הצליח בחיי החברה ועד מהרה הגיע לדרגת ממלא מקום של מפקד ה„שוצבונד" בגראץ. עם כשלון המרד נגד הקנצלר דולפוס באוסטריה בשנת 1934, מצא מקלט בפולין, בעיר הבירה ורשה. שם קיבל משרה בעיריה. אולם בהיוודע לממונים עליו כי יהודי הוא, התחילו להציק לו ואף ניסו לשכנעו כי ימיר דתו. וכך נאלץ לעזוב את עבודתו בעיריה. מאוחר יותר עבד כאחראי בבית חרושת לייצור מכונות כתיבה וכן נשא לאשה את בתו היחידה של בעל בית החרושת.

חייו המאושרים נמשכו זמן קצר מאוד בורשה. הוא נספה בין לוחמי גיטו ורשה, תוך גבורה עילאית וקדוש השם.

העיירה שטערוויץ

הרב מאיר וונדר

רבני שטערוויץ

בתקופה קדומה ידוע לנו על הרב אליעזר חיות בנו של הגאון המקובל אב״ד סקאלי כיהן לפני כן ברבנות במירוב ופשוורסק, ועבר לכאן. נמנה על חכמי הקלויז בברודי, ונפטר ביום י״א אד״ב תקכ״ז (נ״מ גלבר: תולדות יהודי ברודי, 75).

הרב עקיבא העמערלינג היה רבה של שטערוויץ עד לפטירתו בשנת תרכ״ה. בני משפחתו היו רבנים בכמה קהילות בגליציה. אך לא ידוע בבירור מה הקשר



הרב ר׳ יוסף המרלינג זצ״ל

המשפחתי ביניהם. בספרים בא זכרם של הרב אורי המרלינג דיין ביברוב. ואח״כ אב״ד בקשביץ. בנו הוא הרב יצחק צבי תלמידו של רבי יצחק שמלקיס. בעת מגוריו בפשמישל סידר לדפוס את תשובות רבו. ותשובות רמ״ץ של הרב מאיר

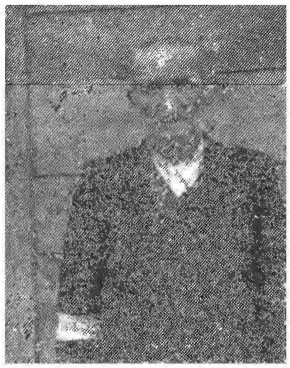
צבי ויטמאיר מסמבור. היה ממיסדי חברת מחזיקי הדת. ראב"ד בירוסלב (בה מוצאים אותו בשנים תרמ"ט־תרנ"ג לפחות), ואב"ד רוזניאטוב (בין תרס"ג לתרס"ז לפחות). בנו הרב פנחס מלא את מקומו כראב"ד ירוסלב עד לפטירתו בשנת ת"ש בגיל 70.

בשנת תר"ו נולד לר' עקיבא בנו הרב יוסף, ובהיותו בן 19 ירש מאביו את כסא הרבנות של שטערוויץ, (אהלי שם, 249, 290). השתתף באספת היסוד של מחזיקי הדת שהתקיימה בלבוב בשנת תרמ"ב. התמיד כאן ברבנותו למעלה מחמישים שנה עד מלחמת העולם הראשונה. בחודש שבט תרס"ח צרף את חתימתו לרבנים שחתמו נגד תנאי בנישואין. כנראה מפני שבזקנתו לא היה יכול לנסוע בעצמו לכנס סנדובה־וישניה. גם בפרשת סכסוך הכוללים השמיע את דעתו. ומכתבו משנת תרע"ב נדפס בספר תשובה כהלכה עמ' 226. בנו ר' חיים ליבוש היה רבה של לופאטין, ופרטים עליו כתבנו למעלה. חתנו היה ר' מרדכי איזיק הלוי הורביץ מבראד, ותשובה אליו בשו"ת מהרש"ם, ח"ז, קמ"ו.

בשני ספרים אנו מוצאים מי היו הבעלי בתים שלו. בשנת תרמ"ד חתמו מכאן על הספר כנפי יונה: ר' אברהם הערמלין; ר' אליקים גאסטהאלטער; ר' חיים ליביש לבית המדרש; ר' חיים אהרן אורינשטיין; ר' משה סג"ל; ר' זיסע רייז; ר' נפתלי הירץ הערצמאן; ר' צבי גייזלער. כעבור שנתיים רכשו את הספר „מנורה הטהורה" שנדפס בלמברג: בית המדרש; ר' בעריש פאפאס מבראד. ר' חיים אהרן אורינשטיין מגרמאליוועקע; ר' משולם שפער.

הרב יהודה זונדל באב"ד

משפחת באב"ד היתה מהמשפחות המפוארות ביותר בגליציה, ומאות מצאצאיה שימשו כרבנים בקהילות שונות. הרב יהודה זונדל באב"ד היה בנו של הרב שלום יעקב שנקרא אב"ד שטערוויץ, אחיו של הרב ישכר דב רבה של בוסק. שניהם היו בני ר' אברהם אב"ד בוסק על מקום אביו הרב יעקב, בנו של הרב נתן אב"ד יברוב אחיו של הרב יהושע השל באב"ד מטרנופול מחבר ספר "יהושע". הרב זינדל נודע כבר מצעירותו כלמדן מופלג. ומאמרו נגד קידושי תנאי נדפס בעתון „מחזיקי הדת" מיום ח' אב תרס"ז. נתקבל כרבה של לעשנוב, ואחרי מלחמת העולם הראשונה רכש את רבנות שטערוויץ מאת יורשי הרב המרלינג. בסוף ימיו עבר לכהן כראש בית הדין בברודי, ובה נספה על קידוש השם. שני אחיו היו אף הם רבנים חשובים. הרב משה היה דיין בסווירז ואח"כ אב"ד ברוזדוביץ. הרב אברהם היה ראש בית הדין בפשמישל במקום חמיו הרב הבנשטרייט מזמושץ.



לזכר אבי ר׳ אליעזר ז״ל

יצחק שטערלינג

מיין שטעטל שטערוויץ

ווי אַלע אַנדערע אידן אין די קליינע שטעטלעך אין פוילן, האָבן זיך די אידן אין שטערוויץ געמאַטערט א גאַנצע וואָך כדי עס זאָל נישט פעלן אויף שבת און גליקלעך זענען געווען די אידן וועלכע האָבן עס געקענט דערגרייכן ווייל ניט אַלע זיינען זוכה געווען דערצו. די נויט האָט געבראַכט דאָס ניט־ווייניק אידן פון שטעטל האָבן גענומען דעם וואַנדער־שטעקן און האָבן זיך געלאָזט אין דער גרויסער וועלט אריין, כדי צו זוכן אַן אויסזיכט פטור צו ווערן פון אַרעמקייט און נויט. אַ טייל פון זיי זענען אויך אַנגעקומען אין ארץ ישראל. דאָס שטעטל האָט זיך פאַרטיילט אויף „בעלזער״, „אולעסקער״ און הוסיאַטינער חסידים. און ווי געוועגליך האָט זיך די מחלוקת לשם שמים אויס־געדריקט אין אַ צייט ווען מען האָט באַדאַרפט אויפנעמען אַ נייעם רב אדער א שוחט אין שטעטל. צו דער שטערוויצער קהילה זענען אויך געווען אַנגעש־לאָסן דאָס שטעטעלע סטרעמילטש און די אידן וועלכע האָבן געלעבט אין די דערפער אַרום שטערוויץ, צווישן זיי אויך די אידישע „פריצים״ וואָס זענען געווען די גוט באַזיצערס אין די דערפער וועלכע האבן זיך אויסגעצייכנט מיט אידישע וואַרעמע הערצער און האָבן געגעבן באַדייטנדע שטיצע די אַרעמע לייט פון שטעטל, איבערהויפט פאַר ימים נוראים אדער ימים טובים האט מען געפירט הילפס אקציעס פאר די נצרכים פון שטעטל, און ניט ווייניקער ווען מען האָט באַדאַרפט בויען אַ שול אָדער אַ בית המדרש. דער קהילה־ראַט אין שטערוויץ איז באַשטאַנען פון 20 בעלי־בתים „ראַדניקעס״ וועלכע האָבן צווישן זיך אויסגעוועלט דעם ראש הקהל און זיין פאַרטרעטער. אין די וואַלן האָבן אויך אַנטיילגענומען די אויבנדערמאַנטע אידן פון אַרום שטעטל. צו יענער צייט נאָך פאר דער ערשטער וועלט מלחמה איז אויסגעוועלט געוואָרן, אלס ראש הקהל דער בעל הבית ר׳ אליעזר שטערלינג וועלכער האט אַנגעפירט מיט מסירות

מיט די פארשידענע באדערפעניש פון דער קהילה און מקריב געווען אייגענע אינטערעסן לטובת דעם כלל.

מיין זיידע ר׳ משה לייב בודעק ז״ל איז געווען פריער ראש הקהל און אויסגעוועלט געוואָרן דורך די קריסטן אלס וואָיט פון דער געמיינדע. צו יענער צייט ווען מען האָט געבויט די שול האָט מען אים געשיקט־קיין אמעריקע ער זאָל געלט זאַמלען פאר דער שול. דער גרעסטער טייל יידן פון שטעטל זענען אומגעקומען צוזאמען מיט אלע אנדערע קדושים וועלכע זענען אומגעבראַכט געוואָרן דורך די דייטשן און זייערע אָרטיקע מיטהעלפער ימ״ש.

געציילטע יידן וועמען ס׳ איז געלונגען דורך ניסים זיך צו ראַטעווען, לעבן היינט אין ישראל און חו״ל.



מימין: שמעון שטערלינג ורעיתו זאנדיל, ברוך צבי פיש, פרומה פיש, נש. שטערלינג וחנה נש. פרנס



בלומה גרובר לבית בודק

בן ציון פרידמן

הצלת תשמישי קדושה

בביטום שבפולניה בשנת 1945, אף לאחר ששוחררנו מהגיהנום הנאצי טרם ידעה שארית הפליטה מנוח. חוליגנים פולניים השתוללו והציקו ליהודים. בלילות היו מתפרצים לבתי יהודים, גונבים ושודדים מכל הבא ביד ואף היו הורגים את בני הבית. כך נהרגה בת עירנו צירל אורבך לבית רוזנפלד. גדול היה הפחד וכל רשרוש עורר מורא ותדהמה.



דודי ר' מנדל פרידמן ע"י קבר רבו

באחד הלילות שמעתי נקישות חזקות בשער הבית שבו גרתי. אני ובתי נבהלנו מאוד, שלא ידענו פשר הנקישות האלה. גרנו בקומה השלישית ושמענו ששוער הבית פותח את השער ואחר כך הגיעו לאזנינו צעדים כבדים של אדם העולה במדרגות של כל שלוש הקומות עד הגיעו לפתח חדרנו. באימה ופחד

הקשבתי והנה זה קולו של דודי ר׳ מנדיל הקורא „אל פחד, זה אני, דודך מנדיל, פתח מהר את הדלת״. דודי נכנס לבית כשעל שכמו חבילה נתונה בסדין לבן. קשה היה להכירו. היה חיוור כסיד. נושם בכבדות ובקושי יכול היה להביע את דבריו. דודי פתח את החבילה והנה מבצבצים מתוכה שני פמוטי כסף, גביע לקידוש והבדלה, קופסת סוכר וצבת קטנה להוציא את הסוכר מתוכה וקופסא לטבק — הכל מכסף טהור. דודי פתח ואמר: הרבי ר׳ בריניו התגלה אלי בחלום וציווה עלי להביא לך את הדברים האלה ועל אשתך לברך על הנרות כל ערב שבת וחג. אמרתי לדודי הרי אשתי ריצה איננה עוד בחיים, מי יברך איפוא על הנרות? וכן, למה באת אלי דווקא בשעה שלוש בלילה? השיבני: זה היה רצונו של הרבי ר׳ בריניו ואני אך את צוואתו מילאתי והבאתי לך את הדברים כדרישתו. אתה תתחתן שנית ואשתך תברך על הנרות כל ערב שבת. הבטחתי לדודי שאמלא את רצונו ודודי חזר לביתו.

אבל איך בכל זאת הגיע הרכוש הזה של הרבי לדודי בביטום? היתה זו חידה בעיני והחלטתי לשאול את דודי: איך קרה הנס הזה, שאחר טלטולים מרובים כאלה, אחרי שבעה מדורי הגיהנום אצל היטלר, ההחרמות, הגניבות והסחיבות בימי הסובייטים, ההעברה דרך הגבול הפולני וכו׳ נשארו בכל זאת הדברים שלמים. והנה נודעו לי מפי דודי דברים אשר לא ייאמנו: מעשים של מסירות נפש וקידוש השם של דודי ובנו יצחק, אשר רק יהודים בני עוז ואמונה כמוהם היו מסוגלים להם.

דודי גר בשטרוויץ המרוחקת כעשרים קילומטר מברוד.י אחרי כיבוש ברודי ע״י הנאצים, החליט דודי, חסיד נאמן של הרבי ר׳ בריניו מברודי, להתגנב לברודי ולראות את הנעשה בחצרו של הרב. בשיחתו עם הרבי הוחלט שכלי הקודש של הרבי עשויים כסף ייקברו בגנו של הגוי השכן — מבלי שהגוי ידע על כך ומבלי להשאיר כל סימנים. באחד הלילות נעשה הדבר על ידי דודי והדבר נשאר בגדר סוד. לצערנו הרב הושמדה כל משפחת הרבי. נשארה רק אחות אחת של הרבי ובעלה הרב ד״ר ויינשטוק, שבימי פרוץ המלחמה היו בחוץ לארץ. לאחר המלחמה עשו דודי ובנו יצחק את כל המאמצים בכדי לגלות מה על כלי־קודש אלה של הרבי, שנקברו בגנו של הגוי. היתה זו סכנת נפשות באותו הזמן להגיע לברודי ולטפל בדברים מסוג זה. אבל דודי לא אמר נואש. הוא ובנו טלטלו את עצמם לברודי ובאחד הלילות הגיעו לגן, שבו נטמנו הכלים. אחר כך הובילו את הכלים אתם לכל מקום שהגיעו בטלטוליהם.

פ. פיש

שטרוויץ וקיצה

בעיירה שטרוויץ, בה נולדתי, חיו כשבעים משפחות יהודים. העיירה היתה מוקפת יערות, שאחד מהם היה שייך להנדבן ר׳ וולוויל ואַקס. לקהילה עצמה שבראשה עמד ר׳ אליעזר שטרלינג, היה יער משלה. ליד העיירה עובר הנהר סטיר, שחוכרו היה ר׳ אברהם בר פרידמן. מאוחר יותר קיבל את החכירה בנו ר׳ מנדיל פרידמן, משארית הפליטה שנפטר זה מקרוב בארץ. הם היו בעלי־הזכויות לניצול ההכנסות מהנהר.

כמו בעיירות אחרות היו גם פה בית כנסת ובית מדרש. היו מלמדי תינוקות וכל כלי הקודש, שעיירה יהודית זקוקה להם. ברבנות שימש הרב ר׳ יוסף המרלינג. קטנה היתה העיירה ובכל זאת נמצאו בה חסידים לשושלות שונות של רביים: בלז, הוסיאטין, אולסק ועוד. רוב היהודים עסקו במסחר: חנוונים, סוחרי עצים וכו׳. היו גם שעבדו בחקלאות. היו בעלי מלאכה, סנדלרים, חייטים, פחחים ועוד. פעם בשבוע התקיים יריד, יום השוק, היו באים כפריים מכל הסביבה למכור מתוצרתם החקלאית והיו קונים בחנויות היהודים מכל הבא ביד: עורות, בדים, נפט, מלח, דגים מלוחים וכדומה. הגויים היו גם נהנים מהטיפה המרה וגם זה היה מקור הכנסה ליהודי העיירה.

ביוזמתו של זליג קרנץ מלופאטין נוסדה בשנת 1922 האגודה הציונית הראשונה בעיירה בשם „אחוה". במקרה נבחרתי ליושב ראש האגודה. לאחר מכן נוסדה גם הסתדרות „גורדוניה". באותו זמן הביאו גם לעיירה מורה עברי. הוקמה ספריה והתחילה פעילות ציונית ענפה. הופיעו מרצים מהמרכז ומהעיירות הסמוכות. נעשתה פעולה מוגברת למען הקרנות הציוניות. גולת הכותרת היתה התארגנותה של קבוצת־הכשרה, אשר יצאה להכשרה לאחוזה החקלאית של משפחת קרדימן בזאווישט.

בשנת 1930 יצאתי להכשרה לראדיחוב, למנסרה, שבעלה היה יוסף פוסטל. מנהל המנסרה היה גיסי משה אידלהייט. אני ניהלתי את עניני הקבוצה והיה זה תפקיד, שנקרא: ראש הקבוצה. חברינו בראדיחוב זליג קרנץ, ל. וורם, מיכל

שרגא וברוך שטרנברג, הנמצא בארץ, השקיעו הרבה מרץ ועמל בכדי לקיים את הקיבוץ ברמה מתאימה. אחר כך התארגנה קבוצה שניה, שמצאה עבודה במנסרה של פאירשטיין.

בשנת 1933 עלו החלוצים הראשונים: נחמה שטרלינג, נשואה פרל, שמואל זינגר ואשתו צפורה שור, שרה רייס, נשואה פיינמסר, רחל חזן וקיילה גולד נשואה נויפלד. כולם חיים בארץ. בהתקרב חג הפסח נתקבל מכתב מהמרכז בלבוב, לא לעזוב את מקום העבודה לקראת החג, כי אם להישאר במקום העבודה. חלק החברים לא שם לב לפנייה זו, אבל רובם, יחד אתי, נשארו במקום. מצבנו הכלכלי לא היה מזהיר ביותר ולא היו האמצעים הדרושים לעריכת החג כדת וכדין. שמענו, שהרב דמתא עוזר מבחינה זו לקבוצות החלוצים שבסביבה פנינו איפוא לרב בענין זה. מצאנו בביתו את יוסף וסר. הרב שאל אותנו על מטרת בואנו אליו ומסרתי לו את מבוקשנו. הרב ענה שהוא שמח על פנייתנו אליו והוא יעשה הכל בכדי לעזור לנו. אבל כשיוסף וסר שמע את תשובתו של הרב, הוא העיר לו: „אבל רבי, זה לא אלה שאתה חושב, הללו הם מאלה שבאים כל שבת להתפלל", אם כן עונה הרב אז אני מוכרח מקודם לעזור לאלה שלא באים להתפלל. לא התביישתי ואמרתי „ובכן רבי, צריך להעניש אותנו, הבאים להתפלל". „חס וחלילה" אומר הרב „אלא מה? בכם אני בטוח שתסתדרו איכשהו ולא תאכלו חמץ ואילו הקבוצה השניה עלולה להיכשל בחמץ". ובאמת הסתדרנו איכשהו והכל בא על מקומו בשלום.

בשנת 1939, כשפרצה המלחמה, גרתי בעיר זלוז'יץ על יד טרנופול. כבר ביום הראשון לכניסת הגרמנים ימח שמם לעיירה התחילו הפעולות המרושעות והאכזריות נגד היהודים. מיד תפסו כחמשים יהודים ואותי בתוכם. אספו אותנו לאחת החצרות, החזיקו אותנו מספר שעות, כשגידופים ואיומים ניתכים עלינו בלי הרף. פתאום נשמעה הפקודה: „תוך שלוש דקות להתפזר לכל הרוחות". התחילה מנוסת בהלה לכל הצדדים והגרמנים פתחו באש והרגו בהזדמנות זאת כארבעים יהודים. הצלחתי להסתתר באחת החורבות שבקירבת המקום. אחר כך חטפו אנשים לכרות בור גדול, כדי לקבור את ההרוגים. החללים הושלכו לבור ללא הבחנה וללא ציון. כעבור מספר ימים הסכימו הגרמנים להעברת החללים לבית הקברות המקומי, אבל היתנו שהדבר ייעשה במהירות המקסימלית. בהלה גדולה קמה אצל משפחות ההרוגים. כולם רצו להכיר את יקיריהם על מנת להביאם לקבר ישראל כדת וכדין בתכריכים ובטהרה. אולם קשה היה לזהות אנשים. הדמויות ניטשטשו וקיפחו את צורתם תוך מספר הימים בקבר האחים. הרוצחים האיצו ונגשו בלי הרף: „מהר, מהר לגמור". חותנתי באה להכיר את שני בניה, שהיו בין החללים. את אחד משני גיסי הכירו מיד וללא ספק ואילו את השני קשה היה להכיר. שתיהן טענו על חלל מסויים, שהוא בנן. חיפשתי

בכיסים שבבגדי ההרוג ומצאתי את הארנק של גיסי. רק אז נקבעה ללא ספק זהותו של האיש. אחרי הקבורה התחילו היללות והבכי המר של הורים, נשים וילדים. הצעקות עלו עד לב השמים ולא ידענו שהצרות רק מתחילות.

כשהגיעה הפקודה לעזוב את העיירה וללכת לגיטו זבורוב — החלטתי שיותר נוח לי לעבור לברודי, כי בזבורוב בכלל לא היו לי מכרים. יצאנו איפוא לברודי. בעברנו את פודקאמין נעצרנו על ידי המנוולים ונלקח מאתנו כל מה שהיה בידינו. אתי היו חותני וחותנתי, אשתי וילדתנו, בת שנה וחצי. כעבור מספר ימים הצלחנו להשתחרר ושוב שמנו את פעמינו לברודי. בהגיענו לברודי, בכניסה לעיר, קיבלנו מכות נמרצות. באנו לחברנו יצחק קופרברג, שגר בביתו של איטשה הברמן ברחוב גולדהבר.

בזמן שהותנו בבית זה התחילה ה„אקציה" הראשונה. ירדנו כשלושים וכמה נפשות, אנשים, נשים וטף לבונקר, שהוכן לפני כן. לדאבון הלב לא היה מספיק מזון ואף לא מים לשתייה. הילדים בכו, צעקו וילל ואי אפשר היה להרגיע אותם. הם היו רעבים וצמאים. הפחד והעצבנות היו גדולים. רעד־אימה עובר בנפשי בהיזכרי באותם ימים. כעבור עשרה ימים יצאנו בכל זאת חיים מהבונקר, כל עוד נפשנו בכפינו. גזירה רדפה גזירה. נתקבלה פקודה שכל היהודים הגרים מחוץ לגיטו חייבים תוך שלושה ימים להתרכז בגיטו. נודע לי, שאצל מכרי אברהם יער, חתנו של מיכל רוטנברג, נמצא חדר פנוי ואף מרתף, שאפשר להסתתר בו בשעת הצורך. אברהם יער קיבל אותי לביתו הודות להיכרות הטובה שהיתה בינו ובין שני אחי חיים הרש ונחמן. חיים הרש היה אחי הבכור, שניספה במחנה רימאנוב שעל יד לבוב ואחי השני נחמן נרצח במחנה יאנוב, אף הוא ליד לבוב. אחי ראובן מצא את מותו בעיר לבוב ושלום בגיטו ברודי. שתי אחיותי מינדל אידלהייט שגרה בראדיחוב ושרה דיסטנפלד שגרה בלופאטין נרצחו בראדיחוב — יחד עם ילדיהן. ה׳ ינקום דמם. אחותי השלישית פרומה שטרלינג ניספתה בגיטו ברודי יחד עם שני ילדיה.

לאחר שעברנו לדירתו של אברהם יער התחלנו לשפץ את הבונקר ולהכניס סידורים שונים בדירה: באחד הימים נכנס אלי משה חרש וסיפר לי, שבבלוק אחד של בתים, הנקרא „דער פאדקאמינער בלאק"". על שם אנשי פודקאמין הנמצאים בתוכו, ישנם כמה אנשים חולים אחוזי חום ואם לא יצליחו לעשות משהו תפרוץ מגיפה ואז עלולה להינתן הוראה: להצית את הבלוק על תושביו, הוא דרש איפוא ממני להיכנס לבלוק הזה של הבתים ולהכניס בו קצת סדר. שמעתי בקולו והלכתי לשם. בהיכנסי חשכו עיני. באחת הפינות מצאתי אשה מעולפת ועל ידה בתה וילדתה מתים. האנשים סיפרו לי, שהם שרויים כבר במצב זה מספר ימים. הם מפחדים לגלות את הדבר לרשות, פן יציתו את הבית על תושביו. התחלתי להכניס קצת סדר בתוך הבתים, להוציא את המתים מתוכו

וכו'. והנה נפלתי גם אני למשכב. חליתי בטיפוס ושכבתי כשבועיים. גם זה מוכרח היה להישמר בסוד, שהדבר לא ייודע לגרמנים.

בנס הבראתי. נפוצה שמועה, שבקרוב שוב תהיה „אקציה", עשינו מאמצים כדי להשיג קצת מזון ומים לתוך הבונקר. הפחד מפני „אקציה" נמשך שבועות ואי אפשר היה לצאת מהבונקר, המזון והמים שהכינו אזלו. הילדים בכו וצעקו בלי הרף מתוך רעב ומצוקה ואי אפשר היה לעזור להם. המצאנו אמצאות שונות איך לקיים את הנפש. אברהם יער נזכר לפתע, שלפני שבועיים בערך ראה ברחוב שתי גיגיות מי גשם. בלילה יצא אברהם יער עם שתי נשים ודליים בידיהם לחפש את הגיגיות עם המים. הנשים חזרו וסיפרו שאת המים לא מצאו, אבל מרחוק הם ראו שני אנשים זרים נמצאים בסביבה ואברהם יער נשאר בחוץ לעקוב אחריהם. הם גם סיפרו, שראו את חותנתי שוכבת חסרת־אונים ומעולפת במרתף השני, אליו נכנסה להדליק פתילה בכדי לחמם את המים שעומדים להביא. לאותו המרתף נכנס גם אברהם יער ובהיכנסו נפל ונפח את נשמתו, מורעל מגז הפחם וחוסר־האוויר לנשימה.

נכנסתי למרתף השני, כיסיתי את אברהם מבלי לגלות לאחרים את דבר מותו. כל פעם התעלף מישהו אחר. בסך הכל היינו שלושה גברים — אני, חותני ואברהם. לאחר מותו של אברהם נשארנו שניים. חותני גווע לעיני ונשארתי הגבר היחידי שיכול היה להגיש עזרה. התרופה היחידה שברשותי היה חומץ. לבסוף התעלפתי גם אני. את חותנתי הצילו, אבל כשנודע לאשתו של אברהם יער על מות בעלה התחילה הטראגדיה של האשה — וכיצד ניתן להשפיע עליה שלא תבכה על מות בעלה ?

עבר עוד יום של אימים וזוועה. בלילה השני, בערך בשעה 12 בחצות, שמענו פתאום דפיקות. במרתף השני דפקו וחיטטו בלי הרף עד שמצאו את הכניסה למרתף שלנו. התחילו לפתוח את הכניסה. ראיתי את האנשים, כשאחד מהם מטה את אזנו לקיר ואומר לחברו „אני שומע נחירות". היו אלה הנחירות של הילדים מתוך השינה, שבכלל לא ידעו על הנעשה. פתאום התפרצו לתוך המבוא של המרתף כחמשה או ששה „שקצים" בגיל של 15—16 ואחד פתח בקללות ובלשון הזהב שלו: "תנו לנו את הרכוש ולא ניגע בכם לרעה". הייתי הגבר היחידי ולא יכולתי לקום נגדם. הם התחילו להפוך כל מה שהיה במרתף. תוך פעולה שטנית זו נחנקו שני הילדים, שלי ושל אברהם יער. לבסוף הם אמרו לנו: בכל הגיטו אין כבר אף יהודי אחד. תעשו כרצונכם. אנו יכולים לקחת אתכם ליער או שתישארו כאן.

ראיתי שסכנה מרובה היא להישאר במקום. אמרתי לכן לאנשי המרתף: דעתי היא שצריך לצאת מפה וכל אחד ינסה להציל את נפשו בדרך שימצא

לנכון. אז אמרו לי כמה נשים, שאם אעביר אותן עד מעבר לגדר ולחוטי התייל, יש להן לאן ללכת. עשיתי כרצונן ואכן אחדות מהן נשארו בחיים.

הגרמנים הכריזו על ברודי כ„יודנריין". אבל מזמן לזמן גילו בונקרים חדשים. הוציאו מהם את האנשים, בחלקם נורו למוות והיתר הובלו לעבודות כפייה במחנות. גם אנו יצאנו ממקומנו הנידח והלכנו למחנה יחד עם אחרים. הרוצחים הכירו שהופיעו לעבודה אנשים חדשים ורצו להיפטר מהם. למחרת בואנו ניתנה פקודה שכל הנמצאים במחנה ייצאו ממקומותיהם ויתרכזו בחצר לפי שורות. מהשורות הוצאו כשבעים איש שבאו למחנה. בתוכם היה גם חנוך קרדימן ומשפחתו ואחיו ברוך מזאוויטש. אנשים אלה ראו כבר את מר המוות בעיניהם. אני וגיסי יצחק שטרלינג חזרנו בינתיים למקום שהיה הגיטו — שם היו עוד מוסתרים אשתי, חותני וחותנתי, אחותי פרומה שטרלינג ובתה. לקחנו אותם למחנה, היות שראינו שאין כל אפשרות להישאר במקום. למחרת יצאנו, אני וגיסי, לעבודה לגיטו. פתאום נתקבלה פקודה, שכל העובדים יתכנסו בחזרה במחנה. הבינונו, שמועידים אותנו לחפור בור לשבעים האנשים העצורים. לא שמנו לב לפקודה ונשארנו בגיטו בתוך חורבה אחת. השערתנו נתאמתה. קראו לאנשים שיחפרו בורות־קבורה לעצמם. כולם נורו ונזרקו לתוך בור ביער לשנוב. כשהגענו בבוקר למחנה מצאנו רק את הבגדים של האנשים. המחנה היה מחוסל.

אז החלטנו, אני וגיסי ללכת מן המקום ולחפש מקום סתר במרחק מסויים. פתאום הופיעה לפני בת אחי — מאני פיש יחד עם חברתה מראדיחוב. היא סיפרה שלחברתה יש מקום בטוח, בו אפשר להסתתר. צריך רק כסף. לא התיחסתי ברצינות לסיפור הזה. אבל נתתי להן סכום כסף. הן נשארו בברודי ואני וגיסי הלכנו למחרת לעבוד בגיטו. עבדנו עד הצהרים. למחנה לא חזרנו. הסתתרנו עד חצות הלילה אז עזבנו את ברודי. הגענו לקירבת לשנוב. שם היינו כל היום. בלילה הצטרכנו להמשיך עד שטרוויץ. אבל כדי להגיע לשטרוויץ היה צורך לעבור את לשנוב וזה היה מסוכן ביותר. בקירבת לשנוב שכן הכפר פיאסקי. לגיסי היה שם מכר גוי. הוא קיווה שהגוי הזה, דייג במקצועו, יסכים להעביר אותנו דרך הנהר סטיר לתוך היער שעל יד שטרוויץ, שהיה שייך לוולוויל וקס. בחצות הלילה הגענו לביתו של הגוי. דפקנו בדלת. הגוי התעורר. קיבל אותנו בסבר פנים יפות. אכלנו ושתינו אצלו והבטיח להעביר אותנו דרך הנהר. היה זה מלאך אלהים שבא להצילנו ולא נכרי־גוי, שהתרגלנו להתיחס לעם הזה בחשד ובזהירות. הוא העביר אותנו בסירה דרך הנהר וכשרציתי לשלם לו בעד טירחתו, סירב לקחת כסף ואמר: „כשנשאר כולנו בחיים — נשתה כוס משקה".

נכנסנו ליער. שהינו בו כל היום. בלילה הלכנו עד שהגענו לדוברילובקה, ליאן ישקביץ. גם הוא קיבל אותנו יפה. סידר לנו ארוחת ערב ערבה ויעץ ללכת ליער מיקאלאיוב, תוך הבטחה להביא אוכל אל היער. הוא גם קיים את

הבטחתו. כעבור יומיים הוא הביא אלינו את אחיו של גיסי, שמעון שטרלינג ואשתו. אבל הרבה זמן לא יכולנו להישאר באותו מקום. שמעון ואשתו הלכו. יאשקוביץ העביר גם אותנו למקום אחר בטוח יותר. הוא סיפק כל צרכינו. היו אצלו גם אליהו ברנשטיין והרץ פרידמן משטרוויץ. שניהם נרצחו כעבור זמן מה. באותה סביבה היה גם יוסף פרנס משטרוויץ. גם במקום הזה אסור היה לשהות הרבה. החלטנו לכן לעבור לגוי אחר, מרצינובסקי שמו, שהיה גר בקצה היער. בסביבה זו הסתתר גם מנדיל פרידמן ובנו יצחק. אתם היו גם אשתו של מאיר הרט וילדם מברודי. רצה הגורל שהילד הדליק גפרור ופרצה שריפה והאנשים ברחו ממקומם אל ערימת החציר, עליה שכבתי. האנשים ניצלו בנס. חיפשו אותם בכל מקום. אבל למזלם פסחו על המקום בו הסתתרו. במקום בו שכבתי נטפלו אלי שקצים — שאתן להם כסף, אחרת הם יודיעו למשטרה עלי. התחמקתי מהם איכשהו והגעתי ליער. לאחר ששהיתי שם יומיים, שמעתי נביחת כלב, ההולך ומתקרב. היה זה היערן שהלך עם הכלב לצוד ציד. נביחת הכלב גילתה קיום נפש חיה בקרבת מקום. היערן כונן את רובהו, אבל כשהתקרב אלי והכיר אותי, חבק ונשק אותי מתוך התרגשות מרובה. היה זה היערן בנדרצ׳יק. הוא הביא לי אוכל ומסר לי שהמקום שאני נמצא בו איננו בטוח והוא יוביל אותי למקום בטוח יותר. וכך גם עשה. למחרת הביא אלי את יעקב פוטאש הנמצא כיום בקנדה.

במקום החדש הצלחנו בקושי לסדר את הבונקר. לא היו לנו כלי חפירה והגויים פחדו להשאילם לנו. לבסוף הוכרחנו לקנותם במשיכה מגוי אחד. באותו יער היה עוד בונקר, בו היו אח גיסי, שמעון שטרלינג, אשתו ואחיה משולם רייס משטרוויץ. כעבור זמן מה נודע לגרמנים על שהותנו ביער. הם הודיעו ליערנים, על חיפוש שייערך בקרוב, אבל היערנים הודיעו לנו על כך בעוד מועד, ואנו הסתלקנו מהמקום. אני רצתי לדוברילובקה למרצינובסקי, שפעם כבר הסתתרתי אצלו. הוא סיפר לי שלעתים באה אליו פינה פוטאש בתו של זלמן גולד — יחד עם שני ילדיה. באחד מביקורי אצלו, נודע לי שלפני זמן מה היא היתה בביתו והוא הצביע על כיוון דרכה. היה אמנם בלילה, אבל הצלחתי להשיגה ראיתיה הולכת וילד על ידה. היא נבהלה מאוד לפני הפגישה. אבל שמחתה היתה גדולה לאין שעור, לאחר שהרגישה שאיננה בודדה כבר ויש מי שיוכל לעזור לה.

כשראיתי את הבונקר, שהיא חפרה במו ידיה, ובעזרתם המעטה של הילדים, נשבר בי לבי ולא ידעתי את נפשי. היא סיפרה לי כל מה שעבר עליה וגם על בעלה שנרצח. ועוד סיפרה: ביער גר איבן קוט. היא כבר מסרה לו כל מה שהיה בידיה והוא אף איים עליה בגרזן. למחרת בבוקר באה אשתו של איבן הנ״ל. היא הביאה לפינה והילדים קצת אוכל. כשראתה אותי היא שמחה כאילו עלי ואמרה שגם איבן ישמח בוודאי, כשיראה אותי. היא הזמינה אותי

לבוא אליהם באחד הלילות. ידעתי שאני צריך להיזהר. בכל זאת הלכנו אליו אני ופינה. הוא קיבל אותנו בקרירות. העמיד בכל זאת פנים כאילו רוצה לעזור לנו וביקשנו להיכנס לביתו. הכרתי בו, שהוא זומם עלינו רעות. החלטנו להסתלק מהמקום. קיימנו התיעצות שהשתתפו בה יוסף פרנס, יצחק שטרלינג, שמעון שטרלינג ואשתו, משולם רייס, יעקב פוטאש, פינה והילדים ואני. החלטנו להישאר באותו יער, אבל במקום אחר, מרוחק מהמקום שישבנו בו עד אז. החלטנו גם להתרכז כולנו בבונקר גדול אחד, שנבנה לנו. היה זה ינואר 1944. הקור היה גדול וסופות השלג היו עצומות. אז עזבו גיסי יצחק שטרלינג ויוסף פרנס את הבונקר שלנו והסתתרו אצל איכר בכפר הריציבולי.

פעם שמענו צעקות של ילדים. לא ידעתי פשר הדבר. פינה הסבירה לנו, שהגרמנים שולחים באופן מיוחד ילדים, שבצעקותיהם וברעש שהם מקימים הם מוציאים חיות מן היער ומחוץ ליער נמצאים גרמנים, הצדים את החיות. הבינונו שצריך מיד להסתלק מהמקום, אחרת יגלו אותנו הילדים. ככה גם עשינו. בשובנו מצאנו עקבות של צעדים בקירבת הבונקר. ברור, שאסור היה להישאר באותו הלילה באיזור זה. את פינה והילדים שלחנו לאיבן קוט ויתר האנשים התפזרו למקומות שונים. אני הלכתי לדובריליובקה לישקיביץ. הוא סיפר לי, שגם בנו היה בין הילדים שהתרוצצו ביער. אבל לפי ידיעתו הם לא גילו את הבונקר. חזרנו איפוא כולנו לבונקר. והנה חדשה: שמעון שטרלינג חלה בטיפוס. חיינו בצפיפות ואכלנו כולנו באותם הכלים והיה חשש שגם אחרים יחלו. בכל זאת עבר הדבר בשלום ויתר האנשים לא נפגעו ולא נדבקו ממחלתו. תרופות עבור שמעון קיבלנו מהכומר בשטרוויץ, שיחסו אלינו היה טוב להפליא. בבונקר הזה ישבנו עד חודש מרץ 1944.

סוף סוף הגיעה שעת הישועה. היה זה ביום שבת. שמענו פתאום צעקה בשפה הרוסית: „יחי הצבא האדום". הכרתי את קולו של גיסי יצחק שטרלינג, שבא לבשר לנו את בשורת השיחרור מהגרמנים הארורים. קשה לתאר את השמחה שאפפה את כולנו. שמעון שטרלינג היה עוד חולה. לקחנו אותו על שכמינו והגענו למרכז שטרוויץ.

ליל הסדר התקרב. כומר העיירה הציע לנו לחגוג את סדר הפסח בביתו. מבחינת הכשרות, אמר הכומר, הסדר לא יהיה מן המהדרין. דגים הוא יכול לסדר שיביאו מן הנהר. יין אמנם יש לו, אבל לפי דיננו הרי הוא יין נסך. עופות הוא יכול לתת לנו, אבל דיני שחיטה שלנו אין הוא יודע. היה אתנו דוד זיצר מסטרמילטש ולפי דבריו הוא מכיר דיני שחיטה, שלמד פעם במסכת חולין. ברור שמצות ויין לא היו לנו והסתפקנו בלעדיהם.

בינתיים הפציצו הגרמנים את העיירה והרוסים נסוגו לברסטטשקה. אנו הלכנו יחד אתם. שם פגשתי את קהת ברח מלופאטין. רצינו להגיע יחד

לדובנה, שמא נמצא שם עוד יהודים. הרוסים החזירו אותנו מאמצע הדרך לברסטטשקה. הם לקחו אותי, את אביגדור אפלפלד מוויגודה ובנו של דוד זיצר לרובנה ושם גוייסנו לצבא. נרשמנו כפולנים, הבינונו שכפולנים נהיה יותר חפשיים לבחור את דרכנו בעתיד. למחרת הפציצו הגרמנים את תחנת הרכבת ברובנה. גוייסנו יחד עם אחרים לעבודת תיקונים. בין היתר היינו צריכים להוציא פס רכבת מתוך בור עמוק. היינו כחמשה עשר איש בסביבת הבור. פתאום התפוצצה פצצה בתוך הבור. רוב האנשים נפגעו ובתוכם אני. התעוררתי בבית החולים, בו שהיתי חודש ימים עד שהבראתי והוחזרתי לקלט של הצבא. בצאתי מבית החולים הולבשתי מדי צבא פולני. אבל בקלט אמרו לי שאני שייך לצבא הרוסי. היות שאני יהודי מ„זאפדנאיה אוקראינה". הלכתי למפקד וביקשתי שיכירו בי כחייל פולני. המפקד ענה לי קשות ואמר שיעמידני בפני משפט צבאי על טענתי הקונטררבולוציונית. לבסוף נעתר לבקשתי, שלפי דבריו מצאתי חן בעיניו. הוכנסתי איפוא לצבא הפולני. גם שם עברו עלי ימים קשים ומרים עד סיום המלחמה. בשנת 1949 הגעתי, בשעה טובה ומוצלחת לארץ-ישראל.

תירגם: אלעזר וילדר



נוער ב"ס. בשטערוויץ

פישל פיש

זכרונות פון מיין שטעטל שטערוויץ

אין שטעטל שטערוויץ, ווו איך בין געבוירן, האָבן אין יענער צייט געלעבט בערך 70 יידישע משפחות צווישן אַ פּאָר טויזנט פויערן. דאָס שטעטל האָט באַלאַנגט צום ראַדיכאָווער פּאָוויאַט אין מזרח־גאַליציע. עס איז געווען אַרומגע־רינגלט מיט וועלדער, צווישן וועלכע עס איז אויך געווען אַ יידישער וואַלד, וואָס האָט געהערט צו ר׳ וועלוול וואַקס ז״ל. אויך די יידישע קהילה, דער ראש־הקהל פון וועלכער עס איז געווען ר׳ אליעזר שטערלינג ז״ל, האָט געהאַט אַ וואַלד אין איר באַזיץ. הארט ביים שטעטל האָט געשטראָמט דער טייך סטיר, וועלכער איז אין יענע יאָרן געווען געפּאַכטעט דורך אברהם־בער פרידמאַן ז״ל און שפּעטער האָט דאס איבערגענומען זיין זון מענדל פרידמאַן, וועלכער איז דאָ און לאַנד געשטאָרבן.

אין שטערוויץ איז געווען א שול מיט אַ בית־מדרש. עס זענען געווען חדרים מיט פאַרשידענע מלמדים ווי אויך אַ לערער מיטן נאָמען הערש קליין, דער פאָטער פון דוד קליין, וועלכער איז געפאַלן אין מלחמת־השחרור. דער רב אין יענער צייט איז געווען ר׳ יוסף העמערלינג און עס זענען אויך געווען צוויי שוחטים. ווי קליין דאָס שטעטעל איז געווען האָבן זיך דאָרט געפונען חסידים פון פאַרשידענע דינאַסטיעס, ווי בעלץ, הוסאַטין, אולעסק אד״ג. דער רוב יידן האָבן זיך באַשעפטיקט מיט מסחר, פאַרשידענע קרעמער, האָלץ־סוחרים אא״וו און אַ טייל האָבן געלעבט פון לאַנדווירטשאַפט. עס זענען אויך געווען פאַר־שידנע בעלי־מלאכות, ווי שוסטערס שניידערס, בלעכערס און אַנדערע. איין מאָל אין דער וואָך איז פאַרגעקומען אַ יאַריד, ווען עס פלעגן זיך צוזאַמענקומען די פויערן פון נאָנטע און ווייטע דערפער, כדי צו פאַרקויפן זייערע פראָדוקטן און איינקויפן ביי די יידן פאַרשידענע סחורות, ווי לעדער, שטאָפן, נעפט, זאַלץ, הערינג, צוקער אד״ג. די פויערן האָבן געכאַפּט פונם ביטערן טראָפן צווישן קויף און פאַרקויף, און יידן האָבן דערביי פאַרדינט און געמאַכט אַ לעבן.

אין יאָר 1922 האָבן מיר געגרינדעט די ערשטע ציוניסטישע אָרגאַניזאַציע מיטן נאָמען „אחוה", דורך דער איניציאַטיוו פון פאַרשטאָרבענעם חבר זליג

קראַנץ ז״ל, פון וועלכער איך בין געווען דער אָנפירער. דערנאָך האָט זיך אויך געשאַפן אַ יוגנטלעכע אָרגאַניזאַציע „גורדוניה". מען האָט אַראָפּגעבראַכט אַ העברעאישן לערער, מען האָט געשאַפן אַ ביבליאָטעק, אַראָפּגעבראַכט רעדנער און דורכגעפירט פאַרשידענע פאַראַנשטאַלטונגען לטובת דעם קרן־קיימת. אויך האָבן מיר אַרויסגעשיקט אַ גרופּע יונגלעך און מיידלעך אויף הכשרה אויף לאַנדווירטשאַפטלעכע געביטן, ווי זאַוויטש, די אייגנטימער פון וועלכע עס זענען געווען די קאַרדימאַנס.

✶

איך דערמאָן זיך אָן עפּיזאָד, ווען איך בין געווען אַ יונגל פון 15־16 יאָר, איז אַראָפּגעקומען קיין שטערוויץ דער ביסקופּ. זענען אַרויסגעקומען אים מקבל פּנים זיין דער פּוילישער גלח און דער אוקראַינישער פּאָפּ מיט זייערע היילי־קייטן און פון דער צווייטער זייט איז געקומען להבדיל דער רב מיט אַ ספר־תורה, באַגלייט פון די חשובי העיר. ווען דער ביסקופּ איז אַראָפּגעגאַנגען פון דער דראָזשקע, איז ער צום ערשטן צוגעגאַנגען צום ספר־תורה און אַ קיש געגעבן און דערנאָך האָט ער זיך געווענדעט צו די גלחים. אויף מיר האָט דאָס געמאַכט אַ גרויסן רושם און האָב זיך געפילט שטאָלץ.

✶

אין יאָר 1930 בין איך אַרויסגעפאָרן אויף הכשרה קיין ראַדיכאָוו. דער קיבוץ האָט זיך געפונען אין אָנהויבן ביי ראַדיכאָוו, אויף דעם טאַרטאַק, וואו יוזעף פאַסטעל איז געווען דער אייגנטימער. דער זעג־לייטער איז געווען מיין שוואָגער משה איידלהייט ז״ל און איך בין געווען דער ראש־הקיבוץ. אַ דאַנק די חברים פון ראַדיכאָוו, ווי: זעליג קראַנץ ז״ל, לאַלו וואַרים ז״ל, מיכל שרגא ז״ל, אורי שטערנבערג, וועלכער געפונט זיך אין לאַנד, וועלכע האָבן זיך אַ סך מי געגעבן אויסצוהאַלטן דעם קיבוץ, האָט ער בכבודיק עקזיסטירט און פּראָגרע־סירט. ווען עס האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל חברים און אויך די אַרבעט, האָבן מיר געשאַפן אַ צווייטן קיבוץ אויפן טאַרטאַק ביי דער באַן, פון וועלכן דער אייגנטימער איז געווען פייערשטיין ז״ל. אין יאָר 1933 האָבן מיר אַרויסגעשיקט די ערשטע חלוצים קיין ארץ־ישראל, וועלכע געפונען זיך היינט אין לאַנד, ווי: נחמה שטערלינג, פּערל היינט, שמואל זינגער מיט זיין פרוי, צפורה שור, שרה רייס, היינט פיינמעסער אין תל־אביב; רחל חזן אין רמת־גן; קיילע גאָלד, היינט בויפעלד אין רחובות.

*

איך דערמאָן זיך, ווען עס האָט זיך דערנענטערט דער פאַר־פסח, איז אָנגעקומען אַ בריוו פון דער צענטראַלע אין לעמבערג, אַז מען זאָל ניט פאַרלאָזן דעם קיבוץ אויף פסח. אַ טייל חברים זענען דאָך אַהיימגעפאָרן, אָבער מערסטנטייל איז מען פאַרבליבן און איך בתוכם. דער מאַטעריעלער צושטאַנד פונם קיבוץ איז געווען שוואַך, און אַזוי ווי איך האָב געהערט, אַז דער רב העלפט די קיבוצים אויף פסח, בין איך צוזאַמען מיט נאָך אַ חבר אַריבערגע־גאַנגען צום רב, ווו מיר האָבן געטראָפן יוסף וואַסער ז"ל. ווען מיר האָבן אים דערציילט וואָס מיר פאַרלאַנגען, האָט ער געענטפערט, אַז ער פרייט זיך זייער וואָס מיר זענען צו אים געקומען און ער וועט אונדז געוויס העלפן. ווי יוסף וואַסער האָט דאָס דערהערט, זאָגט ער צום רב: רבי, אָבער דאָס זענען ניט די חלוצים וואָ איר מיינט. פרעגט דער רב: וואָס הייסט, עס זענען דען פאַראַן צווייערליי? יאָ, ענטפערט ר' יוסף, דאָס זענען די וואָס קומען יעדן שבת אין שול דאַוונען. אויב אַזוי, זאָגט דער רב, מוז איך קודם העלפן יענע, ווייל מיט אייך בין איך זיכער, אַז איר וועט אָפּהיטן פסח און מיט יענע בין איך ניט זיכער.

נאָך איין אינטערעסאַנטע געשעעניש, וואָס עס האָט מיר דערציילט דער פוילישער גלח: נעבן שטערוויץ געפונט זיך אַ שטעטל מיטן נאָמען לעשנאָוו, נאָענט פון וועלכן דער פוילישער קעניג סאָביעסקי האָט געהאַט אַ פּאַלאַץ. איינמאָל איז דער קעניג דורכגעפאָרן דורך לעשנאָוו, ווו ער האָט באַגעגנט דעם דאָרטיקן רב און פאַרפירט מיט אים אַ שמועס, וועלכע רעליגיע איז בעסער, די קאַטוילישע אָדער די יידישע. דער רב איז געוואָרן איבעראַשט פון דער פראַגע און ניט געענטפערט. דער קעניג האָט אים באַשטימט אַ טערמין פון דריי טעג, נאָך וועלכע ער מוז באַקומען אַ קלאָרן ענטפער.

אַ באַטריבטער איז דער רב אַהיים געגאַנגען און גלייך צוזאַמענגערופן די חשובי העיר אויף אַ באַראַטונג, אָבער זיי האָבן קיין תשובה נישט געפונען. אויפן דריטן טאָג האָט דער קעניג געשיקט אַ קאַרעטע צו ברענגען דעם רב, אָבער לײדער איז דער רב געפאָרן מיט אַ שווער האַרץ אָן אַ תשובה. ווען די קאַרעטע האָט זיך דערנענטערט צום פּאַלאַץ, איז אַקעגן געקומען אַ קאַפּעלע מוזיק, און ווען דער רב האָט אויסגעשטייגט פון דער קאַרעטע, איז אים אַקעגן געקומען דער קעניג און אום שיין מקבל־פנים געווען און ער האָט אים גלייך געפרעגט צו ער האָט געבראַנגט די תשובה.

דער רב האָט רוהיג געענטפערט: אדוני המלך, איך האָב געבראַנגט די

תשובה, אבער צוערשט דערלויב מיר פרעגען א פראגע: ווי איך זע האסטו היינט געלאזט מאכן א גרויסן באל, אויף וועלכן דו האסט איינגעלאדן פול חשובע געסט און מיך בתוכם. דו האסט אויך באשטעלט א גרויסע קאפעלע מוזיק, אבער צו וואס האסטו געדארפט האבן אזוי פול אינסטרומענטן, איז דען ניט גענוג א פידל אליין? דערויף האט דער קעניג געענטפערט, אז פארשידענע טענער וואס קומען פון פארשידענע אינסטרומענטן מאכן די מוזיק שענער. — דאס איז טאקע מיין תשובה, ענטפערט דער רב, ווען עס זענען פאראן פארשידנע רעליגיעס באקומט זיך די הימלישע מוזיק שענער. דער קעניג איז צופרידן געבליבן פון דער תשובה און אלס צייכן פון אנערקענונג האט ער אויפגעשטעלט די גרויסע שול, וועלכע איך האב נאך זוכה געווען צו זען אין יאר 1942.

אין יאר 1939, אין דעם זעלבן טאג, ווען די דייטשן האבן ארייינמארשירט אין שטעטל זלאזיץ, האט זיך גלייך אנגעהויבן א בהלה. מען האט געכאפט מענער און צוזאמענגעטריבן אין הויף פון ד״ר גלאסגאל. עס האבן זיך דארט געפונען א 40—50 מאן און איך בתוכם. אקעגן אונדז זענען געשטאנען די מערדער מיט מאשינגעווער און איינער פון זיי האט אונדז געדראט בזה הלשון: באלד באלד וועט איר אלע זיין דארט ווי אברהם, יצחק און יעקב זענען. באלד איז געקומען א באפעל, אז אין דריי מינוט זאל אלעס פארשווונדן. עס האט זיך אנגעהויבן א לויפעניש, און אזוי לויפנדיק זענען דערשאסן געווארן 40 מענטשן. מיר איז געלונגען זיך פארשטעקן אין א אלטער געביידע. דאן האט מען אונדז ווידער צוזאמענגעטריבן אויסצוגראבן א גרוב פאר די געהרגעטע, וועלכע מען האט אריינגעווארפן אזוי ווי זיי זענען געליגן.

שפעטער מיט א פאר טעג האט מען דערלויבט איבערצופירן די טויטע אויפן בית־הקברות און דא זענען פארגעקומען שוידערלעכע סצענעס. מאמעס מיט קינדער האבן זיך באמיט צו דערקענען זייערע טייערע. ווען מיין שוויגער איז געקומען דערקענען אירע צוויי זין, האט זיך אנגעהויבן א גרויסע טראגעדיע: איין שוואגער מיינעם האט מען דערקענט און דעם צווייטן האט מען נישט געקענט דערקענען, ערשט ווען איך האב אנגעהויבן, צו זוכן אין די קעשענעס און געפונען א בריפטאש פון מיין שוואגער האט מען געקענט פעסטשטעלן. און דא זענען געשטאנען די מערדער און געשריען: שנעל־שנעל. נאכדעם ווי מען האט שוין איבערגעפירט אלע טויטע אויפן בית־הקברות, האבן זיך ערשט אנגעהויבן די געוויינען און געשרייען פון פרויען און מוטערס, וועלכע האבן באקלאגט זייערע מענער און קינדער, און פון יתומים וואס האבן באוויינט זייערע פאטערס. אין די יאהרן האב איך געווינט אין זלאזיץ.

✡

דער ערשטער אומגליק איז געווען בלויז אַ אָנהויב פון פיל גרעסערער טראַגעדיע, די גרוילטאַטן פון וועלכער עס איז אוממעגלעך צו באַשרייבן. ווען עס איז געקומען אַ באַפעל צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל און גיין קיין זבאַראַוו אין געטאָ, איז יעדער באַצייטנס געפאָרן זוכן אַ דירה. אַזוי ווי זבאַראַוו איז מיר פרעמד געווען, האָב איך באַשלאָסן פאָרן קיין בראָד, ווו איך האָב געהאַט מער קאָנטשאַפט. אָבער דורכפאָרנדיק פּאָדקאַמיען האָט מען אונדז פאַרהאַלטן און איינגעזעצט, ווו מיר זענען פאַרבליבן אַ פּאָר טעג.

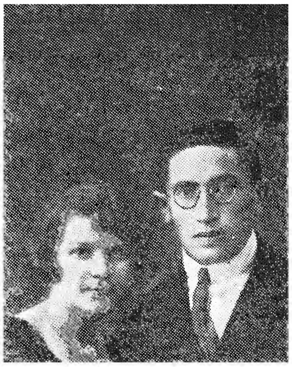
נאָכדעם ווי מען האָט ביי אונדז צוגערויבט אַלס וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט, זענען מיר בגניבה דאָך אוועק קיין בראָד. פאָרן אַריינפאָרן אין שטאָט האָט מען אונדז מקבל־פּנים געווען מיט קלעפּ, ווייל וואָס צונעמען האָבן מיר שוין ניט געהאַט, און גאָט האָט געהאָלפן מיר זענען אָנגעקומען צו איטשע קופערבערג אין דער גאָלדהאָבער גאַס, ווו מיר האָבן זיך איינקוואַרטירט: מיין שווער און שוויגער, איך און מיין פרוי און אונדזער מיידעלע פון אַנדערט האַלבן יאָר.

בלויז נאָך אַ פּאָר טעג פון אונדזער זיין דאָרט האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטע אַקציע, מיר זענען אַראָפּגעלאָפן אין פאַרויס צוגעגרייט אַ בונקער, ווו עס האָבן זיך פאַרזאַמלט אַ פּאָר און דרייסיק מענטשן, מענער, פרויען און קינדערלעך. ליידער האָט מען ניט אָנגעגרייט געגוג עסן און וואַסער און קינדער האָבן דאָס ניט געוואָלט פאַרשטיין נאָר געוויינט און געשריגן. מען קען זיך פאָרשטעלן מיין טעם, ווען איך האָב געוויגט דאָס קינד, כדי עס אביסל צו שטילן. איין פרוי האָט מיט פאַרדראָס געפּאָדערט עס אַביסל פאַרדישען און אַ אַנדערע האָט געפּאָדערט עס אינגאַנצן דערדישען. אָט אַזוי זענען מיר אָפּגעזעסן אין בונקער אין אַנגסט און אין ליידן 8־10 טעג ביז גאָט האָט געהאָלפן און מיר זענען אַרויס לעבעדיק.

אָבער דאָן האָט זיך אָנגעהויבן אַ פרישע צרה. עס איז אַרויס אַ גזירה, אַז אַלע וואָס ווינען אויסער דעם געטאָ מוזן אין משך פון דריי טעג פאַרלאָזן זייערע וווינונגען און גיין אין געטאָ. יעדער איז געלאָפן זוכן אַ דירה מיט אַ בונקער אין שטח פונעם געטאָ. איך האָב זיך דערוווּסט, אַז אין שפּיטאָל גאַס, ביי אברהם יער, מיכל ראַטנבערגס אידעם, איז פאַראַן אַ ליידיק צימער און אויך אַ בונקער.

איך בין גלייך אַוועק צו אים און פאַרגעלייגט מיין בקשה. ער האָט זיך אפילו אַביסל פאַרטראַכט, ווען איך האָב אים געזאָגט, אַז איך האָב אויך אַ קליין קינד, אָבער צולעצט האָט ער איינגעשטימט זאָגנדיק: איר זענט דאָך

חיים־הערש און נחמן פיש׳ס ברודער קען איך אייך ניט זאָגן ניין. איך האָב דאָך אויך קינדער און אַזוי ווי גאָט וועט פירן אַזוי וועט זיין.



נחמן פיש וש״ב טאלצי קורצר



חיים צבי פיש ורעיתו ליפשה לבית שלייפר ז״ל

✶

חיים־הערש איז געווען מיין עלטסטער ברודער, וועלכער איז אומגעקומען אין לאַגער רעמינאָוו ביי לעמבערג. דער צווייטער ברודער נחמן פיש איז אומגע־קומען אין לאַגער יאַנאָוו, אויך ביי לעמבערג. דער דריטער ברודער ראובן איז



יעקב וקלרה ואמם



פרומה שטערלונג ז״ל

אומגעקומען אין לעמבערג. דער פירטער ברודער שלום איז אומגעקומען אין געטאָ בראָד. צוויי שוועסטער: מינדל איידלהייט, וועלכע האָט געוווינט אין ראַדיכאָוו אויפן טאַרטאַק, און שרה דיסטענפעלד, וועלכע האָט געוווינט אין

לאַפּאַטין, זענען אומגעקומען אין ראַדיכאָוו מיט זייערע קינדער. די דריטע שוועסטער פרומה שטערלינג איז אומגעקומען און בראַדער געטאָ צוזאַמען מיט אירע צוויי קינדער.

נאָכדעם ווי אברהם יער האָט מסכים געווען, אַז איך זאָל זיך צו אים אַרייג־ציען, האָב איך גענומען די משפחה און מיט דעם קינד אויף די הענט, ווייל מער האָבן מיר גאָרניט פאַרמאָגט און אַריבערגעגאַנגען צו אים.

דאָס בראָדער געטאָ איז געווען אַרומגערינגלט מיט שטעכלדראָט און האָט פאַרנומען עטלעכע גאַסן, צווישן זיי דער פיש־פּלאַץ, וועלכער האָט פאַרמאָגט גרויסע בלאָקן הייזער. איין בלאָק האָט מען גערופן פאַדקאַמינער בלאָק ווייל דאָרט האָבן געוווינט מענטשן פון פּאַדקאַמיען. איינמאָל איז געקומען צו מיר משה חאַראָש, וועלכער האָט אַמאָל געהאַט אַ רעסטאָראַן אויף דער לעשנאָווער גאַס, און מיר דערציילט, אַז אין דעם בלאָק זענען פאַראַן קראַנקע מענטשן, און אויב מען וועט דאָס ניט פאַרהיטן קען זיך אַנטוויקלען אַ עפּידעמיע, און אין אַזאַ פאַל דראָט אַ סכנה פון אונטערצינדן דעם בלאָק מיט די מענטשן. אַזוי ווי איך האָב געוווינט נאָנט צו דעם בלאָק, בין איך צומאָרגנס אַריינגעגאַנגען צו זען מאַכן אַביסל אָרדנונג. אין איין צימער האָב איך געטראָפן ליגן אַ עלטערע פרוי און נעבן איר אַ טאָכטער מיט אַ קינד — טויט. ווען איך האָב זיך גענומען נאָכפרעגן וואָס עס האָט פּאַסירט, האָט מען מיר דערציילט. אַז זיי ליגן שוין אַזוי אַ פּאָר טעג, אָבער מען האָט מורא געהאַט צו מעלדן וועגן דעם, כדי מען זאָל ניט אונטערצינדן דעם בלאָק.

איך האָב זיך גענומען פאַרען מיט די טויטע און זיי אַרויסנעמען פון דאָרט, כדי צו מאַכן אַ ביסל אָרדנונג. ליידער האָט מיך געפּאַקט דער טיפוס און איך האָב זיך אויך אַנידער געלייגט אויף צוויי וואָכן. דאָס אַלעס האָט מען געמוזט האַלטן שטרענג בסוד, אַז די דייטשן זאָלן חלילה ניט געוואָר ווערן דערפון.

ווען איך בין דורך אַ נס געזונט געוואָרן, האָבן זיך דערטראָגן ידיעות, אַז אין קורצן וועט פאָרקומען אַ אַקציע. מען האָט גלייך גענומען צוגרייטן אַביסל עסן און וואַסער אויף אַ פּאָר טעג, אָבער ליידער האָט זיך דאָס פאַרצויגן אויף וואָכן און דאָס עסן האָט זיך געענדיקט. דאָן האָט מיר די באַלעבאָסטע געזאָגט, אַז אין דער וווינונג געפונט זיך אַביסל קאַשע און אויך אַ לאָמפּ און קוילן צום קאָכן. אויך שטייט אויפן בוידעם אַ קעסל מיט לויג־וואַסער פון דער וועש וואָס זי האָט געוואַשן. איך האָב דאָס אַלעס געבראַכט און מען האָט אָפּגעקאָכט עסן פאַר די קינדער. אָבער ווען דאָס האָט זיך אויך אויסגעלאָזט, האָט זיך אברהם יער דערמאַנט, אַז אין דער צווייטער גאַס נעבן דער שול האָט ער געזען צוריק מיט צוויי וואָכן א וואַנע מיט רעגן־וואַסער. ביינאַכט איז אברהם יער און נאָך צוויי

פרויען אַרויס מיט עמער צו ברענגען דאָס וואַסער, און מיין שוויגער איז אַריין אין צווייטן קעלער צוגרייטן אַ פייער צום קאָכן. ליידער זענען זיי צוריקגעקומען אָן וואַסער, ווייל עמיצער האָט זיי געזען און זיי האָבן זיך דערשראָקן.

די שוויגער, וועלכע האָט זיך געפּאַרעט אין אַנדערן קעלער מיט מאַכן אַ פייער, איז שטאַרק פאַרטשאַדעט געוואָרן און אַנידערגעפאַלן באַוווּסטלאָז. ווען אברהם יער איז אַריינגעקומען און זי געזען ליגן אויף דער ערד, האָט ער זיך זייער דערשראָקן, און זייענדיק מיד און הונגעריק ווי אויך פונעם טשאַד אינם לופטלאָזן קעלער, איז ער אויך געפאַלן און אויסגעהויכט די נשמה. הערנדיק וואָס איז געשען זענען מענטשן אַריין אין קעלער און דער טשאַד האָט געווירקט אויף אַלעמען און איך האָב זיי געדאַרפט ראַטעווען מיט עסיק, ווייל דאָס איז געווען דער איינציקער מעדיקאַמענט וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט. צולעצט בין איך אַליין אַנידערגעפאַלן.

אַזוי האָבן מיר דורכגעלעבט אַ שוידערלעכע נאַכט און אַ אַנגסטלעכן טאָג. אויף דער צווייטער נאַכט האָבן אונדז דערוואַרט נייע שרעק. אַרום האַלבע נאַכט האָבן מיר געהערט קלאַפּן אין אַנדערן קעלער. מען האָט אַזוי לאַנג געקלאַפּט און געזוכט ביז מען איז צוגעקומען צום בונקער און עס האָבן זיך אַריינגעריסן עטלעכע שקצים, וועלכע האָבן געפאָדערט מיר זאָלן זיי אָפּגעבן אַלס וואָס מיר האָבן. וואָלטן מיר געווען נאָך אַ צוויי מענער וואָלטן מיר זיך געקענט אַ עצה געבן מיט זיי, אָבער ליידער בין איך געווען אַליין. זיי האָבן אַזוי לאַנג געבּישטערט און געזוכט ביז זיי האָבן דערשטיקט צוויי קינדער, מיין קינד און אברהם יער׳ס אַ קינד.

ווען מיר האָבן איינגעזען, אַז מען האָט אונדז אַנטדעקט און ווייטער דאָ בלייבן איז אַ סכנה, האָב איך מודיע געווען די מענטשן, אַז יעדער זאָל זען זיך ראַטעווען ווי מען קען. אייניקע פרויען האָב איך אַרויסגעפירט ביז איבער די שטעכל־דראָטן אַ טייל פון זיי זענען לעבן געבליבן. פאַרמעל איז שוין בראָד געווען יודנריין, אָבער פון צייט צו צייט האָט מען אַנטדעקט אַ בונקער און אַזוי אַרום האָט מען ווידער צוזאַמענגענומען מענטשן אין לאַגער, וועלכע מען האָט צייטווייליק געשיקט אַרבעטן און געטאָ. מיר זענען אַרויס פון אונדזער באַהעלטעניש און צוזאַמען מיט זיי געגאַנגען אין לאַגער, ווייל קיין אַנדער אויסוועג איז נישט געווען.

אָבער די געטאָ מערדער האָבן דערקענט די פרישׂ אָנגעקומענע און באַפוילן, אַז אַלע וואָס געפונען זיך אין לאַגער זאָלן זיך פאַרזאַמלען און אויסשטעלן אין א ריי. אַזוי אַרום האָט מען צוזאַמענגענומען אַ סך מענטשן, צווישן זיי חנוך קאַרדימאַן מיט זיין משפחה און זיין ברודער ברוך פון זאַוויטש. איך און מיין

שוואָגער יצחק שטערלינג זענען מיר צוריק געגאַנגען אין געוועזענעם געטאָ, ווייל דאָרט זענען נאָך געווען באַהאַלטן מיין פרוי און שווער און שוויגער ווי אויך מיין שוועסטער פרומה שטערלינג מיט איר טאָכטער. מיר האָבן זיי פון דאָרט אַרויסגענומען צוריק אין לאַגער. אויפן צווייטן טאָג בין איך און מיין שוואָגער געגאַנגען אַרבעטן אין געטאָ, אָבער באַלד זענען אַלע גערופן געוואָרן צוריק אין לאַגער אויף אַנדער אַרבעט. מיר האָבן געהאַט אַ חשד, אַז מען רופט גראָבן גריבער פאַר די פאַרמשפטע 70 יידן און מיר זענען פאַרבליבן אין די חורבות פון געטאָ. און כך הוה, מען האָט זיי אַלע אַרויסגעפירט אין לעשנאָווער וואַלד, לעבעדיק אַריינגעוואָרפן אין גרוב און דאָן דערשאָסן.

*

איך דערמאָן מיך ווי מיר זענען געזעסן אַ דאָנערשטיק ביינאַכט אַ 15-20 מענטשן און געקלערט וואָס מען טוט ווייטער. איך מיט מיין שוואָגער האָבן באַשלאָסן, מאָרגן אדער שבת אַוועקצוגיין. גאַנץ אומגערעכט איז געקומען צו אונדז מיין ברודערס טאָכטער מאַני פיש, וואָס איז אַנטלאָפן פון ראַדיכאָוו מיט איר פריינדין. זי האָט מיר דערציילט, אַז איר פריינדין האָט אַ גוטן פלאַץ, אָבער מען דאַרף האָבן געלט דערצו. וואָס באַלאַנגט מיר האָב איך נישט געהאַלטן פון דעם פלאַן, אָבער ניט האָבנדיק די מעגליכקייט זי מיטצונעמען האָב איך איר געגעבן געלט און זי איז פאַרבליבן מיט איר פריינדין אין בראָד. איך און מיין שוואָגער האָבן באַשלאָסן, אַז מאָרגן שבת וועלן מיר גיין אַרבעטן אין געטאָ און פון דאָרט וועלן מיר אַפּציען. און שבת אַרום 12 ביינאַכט האָבן מיר פאַרלאָזט בראָד.

מיר זענען געגאַנגען ביז פאַר לעשנאָוו, ווו מיר זענען אָפּגעוועזן דעם גאַנצן זונטיקדיקן טאָג און ביינאַכט האָבן מיר זיך ווידער געלאָזט אין וועג אַריין. פאַר לעשנאָוו איז געווען אַ דאָרף פּיאַסקי, ווו מיין שוואָגער האָט געהאַט אַ באַקאַנטן גוי, וואָס וועט אונדז פילייכט אַריבערפירן אין אַ שיפל אויף דער צווייטער זייט פונם סטיר, ווו עס איז געווען וועלוול וואָקס וואַלד. אַרום 12 ביינאַכט האָבן מיר אָנגעקלאַפּט ביים פויער, וועלכער האָט אונדז אַריינגעלאָזט, געגעבן צו עסן און מסכים געווען אונדז אַריבערפירן דעם סטיר. אויפן וועג האָט ער אונדז צוגעפירט צו אַ הויז און געהייסן וואַרטן ביז ער וועט ברענגען דעם שליסל פונם שיפל. תחילות האָבן מיר מורא געקריגן טאָמער האָט דער גוי שלעכטע מחשבות, עס האָט זיך אָבער אַרויסגעוויזן, אַז ער איז געווען אַ מלאך, צוגעשיקט פון הימל אונדז צו ראַטעווען. ער האָט אונדז אַריבערגעפירט

בשלום און ניט געוואָלט נעמען קיין שכר־טרחה, ניט וועלנדיק פאַרקויפן די מצווה פון ראַטעווען מענטשן.

מיר זענען אריין צו וועלוול וואַקס אין וואַלד אריין, ווו מיר זענען אָפּגעווען אַ גאַנצן טאָג, און ביינאַכט זענען מיר אַריבער אין אַ צווייטן וואַלד, וואָס האָט געהערט צו דער יידישער קהילה. דאָרט זענען מיר ווייטער אָפּגעווען אַ גאַנצן טאָג און ביינאַכט האָבן מיר זיך געלאָזט גיין קיין דובריליאָווקע און מיר זענען געקומען צו יאַן יאַשקעוויטש. ער האָט אונדז שיין מקבל־פנים געווען, אויפגענומען מיט אַ נאַכטמאָל און אונדז געראָטן גיין אין מיקאַלאַיעווער וואַלד ניט ווייט פון איהם ער וועט אונדז ברענגען עסן. אַזוי זענען מיר דאָרט אָפּגעווען צוויי טעג און אויפן דריטן טאָג האָט ער געבראַכט צו פירן מיין שוואָגערס ברודער שמעון שטערלינג מיט זיין פרוי, וועלכע געפונען זיך היינט אין אַמעריקע. אַזוי אַרום זענען מיר שוין געווען פיר מענטשן און מיר האָבן ניט געקענט לאַנג בלייבן צוזאַמען. שמעון מיט זיין פרוי זענען אַוועק פון אונדז און איך מיטן שוואָגער האָבן געבעטן יאַשקעוויטשן אונדז זוכן אַ אַנדער פּלאַץ.

דער יאַשקעוויץ האָט ניט נאָר אונדז געגעבן צו עסן, ער האָט אויך געהאַלטן ביי זיך נאָך צוויי יידן פון שטערוויץ — אליהו בערנשטיין און הערץ פרידמאַן, וועלכע זענען שפּעטער געהרגעט געוואָרן. אויך יוסף פרנס פון שטערוויץ האָט זיך געפונען אין דער געגנט און מיין שוואָגער יצחק האָט זיך מיט אים געזען. ווען ער איז צוריקגעקומען, האָבן מיר באַשלאָסן פאַרלאָזן דעם פּלאַץ און אַוועק צו יאַשקי מאַרצישצוק, וועלכער האָט געהאַט אַ וואַסער־מיל אויפן וועג קיין ריציוואָלע. ביי אים אויפן בוידעם האָבן זיך אויסבאַהאַלטן מגדל פרידמאַן, וועלכער איז דאָ אין לאַנד געשטאָרבן, זיין זון יצחק, וועלכער געפונט זיך אין רחובות, מאיר האַרטס פרוי מיט אַ קינד פון בראָד. ווען דער פּלאַץ איז געוואָרן אומזיכער, זענען אַלע פון דאָרט אַוועק, נאָר איך בין צוריקגעקומען. די זעלבע נאַכט זענען געקומען 3 שקצים, וועלכע האָבן דאָרט געפּאַשעט פערד, און געוואָלט אַרויפּק־ריכן שלאָפן. ווען דער ערשטער האָט אַרויפגעקלעטערט און אָנגעכאַפּט מיין פוס, האָט ער זיך דערשראָקן און אַראָפּגעפאַלן.

די שקצים האָבן גענומען רופן איך זאָל אַראָפּקומען, ווען ניט וועלן זיי אונטערצינדן דאָס היי, און צו זייערן אַ חבר האָבן זיי געהייסן נעמען אַ פערד און צופאַרן קיין שטערוויץ מעלדן דער דייטשער פּאָליציי. איך האָב זיך אָנגענומען מיט מוט און אַראָפּגעקומען. זיי האָבן געפאָדערט פון מיר איך זאָל זיי געבן מעלט, און ווען איך האָב זיי געזאָגט, אַז איך האָב ניט, זענען זיי אַוועק און זיך באַהאַלטן צו זען וואָס איך וועל טאָן. איך בין צוריק אַרויף

אויפן בוידעם און בין אַוועק פון דער צוויטער זייט אין וואַלד אַריין קיין ראַהיזנע. דאָרט האָב איך מיר אויסגעפלאָכטן פון בוימלעך אַ באַהעלטעניש און בין דאָרט אָפּגעווען צוויי טעג. אויפן דריטן טאָג האָב איך געהערט אַ האַווקען פון אַ הונט, וואָס איז געוואָרן אַלע מאָל נענטער צו מיר. דאָס איז געווען דער וואַלדוועכטער, וואָס האָט פּאַטרולירט די געגנט, און מיינענדיק אַז זיין הונט האָט דערשפּורט אַ וואַלד חיה, האָט ער אַראָפּגענומען די ביקס גרייט צו שיסן די חיה, אָבער ווען איך האָב זיך באַוויזן איז ער צוגעפאַלן צו מיר און זיך מיט מיר צוקושט. דאָס איז געווען דער גאַיאָווי בעדנאַרטשוק, וועלכער האָט מיר געברענגט עסן און מיך אַריבערגעפירט אין אַ צווייטן פּלאַץ.

צומאָרגנס איז ער ווידער געקומען און געבראַכט צופירן יעקב פּאַטאַש, וועלכער געפונט זיך היינט אין קאַנאַדאַ, און מיר האָבן זיך באַלד גענומען גראָבן אַ בונקער. אינם זעלבן וואַלד האָט זיך געפונען נאָך אַ בונקער, ווו עס האָבן זיך באַהאַלטן מיין שוואָגערס ברודער שמעון שטערלינג מיט זיין פרוי און איר ברודער משולם רייס פון שטערוויץ. מיט דער צייט האָט זיך די דייטשישע פּאָליצי דערוווּסט פון אונדז און געקומען מאַכן אַיין „אבלאַווע”. זיי האָבן געמאָלדן דערפון אַלע גאַיאָוועס האָפנדיק אויף זייער מיטהילף, אָבער זיי האָבן אונדז גלייך מודיע געווען און מיר זענען זיך צולאָפן. איך בין געלאָפן קיין דאַברילאָווקע צו מאַרצינאָווסקין, וועלכער האָט מיר דערציילט, אַז אַלע מאָל קומט צו אים זלמן גאָלדס טאָכטער פינה פּאַטאַש מיט צוויי קינדער און נעמט ביי אים עפּיס אַ כלי צום גראָבן. האָב איך אים געבעטן, אַז ווען זי וועט קומען דאָס צווייטע מאָל זאָל ער איר איבערגעבן אַז איך בין דאָ און וויל זי זען. אזוי אַרום האָב איך זי טאַקי באַגעגנט און זי האָט זיך זייער דערפרייט, וואָס זי איז ניט מער אזוי איינזאַם מיר זענען געגאַנגען צוזאמען צו איר בונקער ביי האַראַדינסקין אין וואַלד, ווו זי האָט מיר דערציילט אירע איבערלעבונגען נאַכדעם ווי מען האָט איר מאַן געשאָסן.

דאָרט אין וואַלד האָט געוווינט איוואַן קיט, וועמענס פרוי פלעגט איר ברענגען צו עסן. זי האָט מיר דערציילט, אַז דער גוי האָט שוין געהויבן אַ האַק צו איר און זי האָט אים שוין אוועקגעגעבן אַלעס וואָס זי האט געהאַט. צומאָרגנס איז געקומען איוואַנס פרוי און געבראַכט עסן פאַר פינה מיט די קינדער און ווען זי האָט מיך דערזען האָט זי זיך זייער דערפרייט און מיך איינגעלאַדן קומען צו איר אין הויז ביינאַכט. פינה האָט מיר אַפילו דערציילט, אַז זי האָט געזען באַוואָפנטע שקצים אַרויסגיין פון דאָרט, טראָצדעם בין איך מיט פינה'ן געגאַנגען ביינאַכט אַהין. איוואַן האָט אונדז געמאַכט אַ שיינע אויפנאַמע, אָבער אויף זיין פנים האָב איך באַמערקט בייזע כוונות. ער האָט מיר צוגעזאָגט מאַכן אַ בונקער

און מיר געבעטן איך זאָל אים באַזאָרגן אַביסל געווער. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך וועל נאָכדענקען וועגן דעם און מיר האָבן פאַרלאָזט דאָס הויז מיטן געדאַנק מער זיין פנים ניט זען.

מיר האָבן גלייך גערופן אַ באַראַטונג פון אַלע בונקער־מענטשן: יוסף פרנס, יצחק שטערלינג, שמעון שטערלינג מיט זיין פרוי, משולם רייס, יעקב פאַטאַש, פינה מיט די קינדער און איך. מיר האָבן באַשלאָסן צו מאַכן אַ גרויסן בונקער פאַר אונדז אַלעמען, טאַקי אינם זעלבן וואַלד נאָר אויף אַנאַנדער פלאַץ. און אַזוי ווי עס האָט זיך אָנגערוקט דער ווינטער, האָט מען זיך געמוזט צו איילן. מען האָט צוזאַמענגעשלעפט כלים צום גראָבן און צום שניידן ביימער און מיט בשותפותדיקע כוחות איז דער בונקער פאַרטיק געוואָרן. אין צווישן האָט זיך פאַרגלוסט מיין שוואָגער יצחק שטערלינג און יוסף פרנס גיין זוכן גליקן און האָבן שוין מער ניט געקענט צוריק קומען.

אין אַ געוויסן טאָג האָבן מיר דערהערט קולות פון קינדער. פינה, וועלכע איז שוין געווען אַ דערפאַרענער וואַלד מענטש, האָט מיר דערקלערט, אַז די דייטשן זענען געקומען אין וואַלד אויף יאַגד און די קינדער טרייבן אַרויס די חיות פון די נאָרעס. מיר זענען גלייך אַרויס פון בונקער און זיך אויסבאַהאַלטן ביז דער רעש איז פאַריבער. ווען מיר זענען צוריקגעקומען צום בונקער האָבן מיר באַמערקט אין שניי סימנים פון דייטשישע שטיוול. מיר האָבן שוין פאַר־שטייט זיך די נאָכט נישט גענעכטיקט אין בונקער, ערשט צומאָרגנס איז מען זיך צוריק צוזאַמען געקומען און ווייטער באַנייט אונדזער שטייגער לעבן. און טאָמער האָבן מיר געהאַט ווייניק צרות, איז שמעון שטערלינג קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און דאָס איז געווען ערגער פון אַלעס. מיר האָבן דאָך געגעסן מיט איין לעפל, געטרונקען פון איין גלאָז און געליגן צוזאַמען, אַבער אין אַ עת צרה איז אַ מענטש שטאַרקער פון אייזן און עס האָט קיינעם מיט געשאַט. אט אַזוי האָט מען איבערגעלעבט נאָך אַ טאָג און נאָך אַ וואָך און נאָך אַ חודש ביז ענדע מערץ...

✶

איינמאָל אין אַ שבת האָבן מיר געהערט ווי מען שרייט אויף רוסיש: „זאָל לעבן די רוסישע אַרמיי!" און איך האָב דערקענט דאָס קול פון מיין שוואָגער יצחק שטערלינג, וועלכער איז געקומען אונדז אָנזאָגן די בשורה, אַז מיר זענען באַפרייט געוואָרן. מיר זענען געוואָרן זייער איבעראַשט פון שמחה, און ווי מיר זענען אַביסל געקומען צו זיך, האָבן מיר גענומען דעם קראַנקן אויף די פּלייצעס און אַרויס פון בונקער, לאָזנדיק זיך גיין צו אונדזער געוועזענער היים אין שטערוויץ. מיר זענען אָנגעקומען אין שטעטל האַרט פאַר פסח.

נאָכדעם ווי מיר זענען אַרויס לעבעדיק פון היטלערס הענט, האָבן מיר געדאַרפט פראַווען אַ סדר ווי אין פסוק שטייט, ווייל מיר האָבן דאָך דורכגעמאַכט דעם אמתן יציאת מצרים. עס איז אַפילו געווען אַ גרויסער מאַנגל אין פּראָדוקטן אויף פסח, אָבער מיר האָבן זיך באַגנוגנט מיט וואָס מיר האָבן באַקומען און זיך געפרייט מיט דער גאולה. אָבער די שמחה איז געווען פריצייטיק און די מאָס פון צרות און ליידן איז נאָך ניט געווען פול. די דייטשן האָבן עקשנותדיק באַמבאַרדירט דאָס שטעטל און די רוסן האָבן זיך צוריקגעצויגן און מיר מיט זיי ביז בערעסטעטשקו דאָרט האָבן מיר באַגעגנט אייניקע באַקאַנטע און צו זאַמען מיט זיי אַנגעקומען קיין ראָוונאָ, ווו מען האָט אונדז מאָביליזירט אין מיליטער און פאָרטגעזעצט די קאַמפן מיט די לויפנדע דייטשן. עס איז מיר זייער שווער אַנגעקומען, אָבער עס האָט מיר געלונגען צוגעטיילט ווערן צום פוילישן מיליטער, וואָס האָט זיך פאָרמירט אין רוסלאַנד, און אַזוי אַרום בין איך אַנגעקומען קיין פוילן.

★

נאַכדעם ווי איך האָב זיך באַפרייט פון מיליטער, בין איך אַנגעקומען קיין קראָקאָוו, ווו איך האָב זיך באַגעגנט מיט באַקאַנטע מענטשן, פון וועלכע איך האָב זיך דערוווּסט, אַז אין ביטאָם געפונט זיך מיין ברודערס טאָכטער מאַניאַ. איך בין גלייך אַוועק אַהין און זי אויפגעזוכט און מיר האָבן באַשלאָסן פאַרלאָזן די פאַרבלוטיגטע ערד און פאָרן קיין ארץ־ישראל. מיר האָבן געשוואַרצט די גרעניץ קיין איטאַליע און פון דאָרט קיין עסטרייך, ווו מען האָט אונדז געשיקט קיין לינץ אין לאַגער וועגשייד.

אין וועגשייד האָבן זיך אַנגעהויבן אַרגאַניזירן פאַרשידענע פאַרטייען און קיבוצים. אויך זענען אַנגעקומען פיל יידן פון רומעניע און יעדער פאַרטיי האָט אויפגענומען אירע מענטשן, זיי איינגעאָרדנט און געגרייט צו דער עליה קיין ארץ־ישראל.

ווען יצחק גרינבוים איז געקומען מיט אַ באַזוך קיין עסטרייך און צוזאַמענגערופן די פאַרשטייער פון די פאַרטייען און אונדז דערקלערט די לאַגע פון ארץ־ישראל, האָבן מיר תיכף אַרגאַניזירט די יוגנט, וועלכע האָבן זיך פרייוויליק מאָביליזירט צום ישראל־מיליטער און גלייך עולה געווען.

אין יאָר 1949 איז געקומען קיין עסטרייך דער שליח בן־ארי, וועלכער איז היינט אַנפירער פון שדה התעופה לוד. ער האָט אונדז געזאָגט קורץ: „קינדערלעך, דער וועג קיין ארץ־ישראל איז פריי, מען דאַרף זיך פאַקן אין וועג אַריין". ווען איך האָב אים געזאָגט, אַז איך בין שוין איינגעפאַקט, האָט ער מיר געענט־

פערט, אַז מיך דאַרף מען נאָך האָבן דאָ. אָבער מיין געדולד האָט שוין געפּלאַצט און איך האָב באַשלאָסן צו פאָרן.

און נאָט האָט געהאָלפן, אין חודש יוני 1949 זענען מיר אָנגעקומען אין לאַנד.



שלום פיש, בלומה רעית פישל פיש וילדם הי״ד (צלום חטוף בשער הגיטו בברודי׳



חנה רעית ראובן פיש וילדתם הי״ד



זונדל רייז, חנה ברנשטיין, פישל פיש ורחל שטרלינג



עומדים: פישל פיש וגיסו יצחק דובובי
יושבות: מוסיה איידלהייט ובלומה פיש

ספר זכרון

ליהודי הכפרים

אובין – בארילוב –ווליצה – ויגודה –
סקרילוב – זאוויטש מיקאלאיוב – דמיטרוב
ניסטאניטש ו־סינקוב

זליג אורנשטיין

אובין

מה קרה לך אובין, קן שנות הילדות והנעורים שלי? מה קרה לאנשייך הרחומים, מצילי אמי מידי קוזקים משתוללים־פורעים, במלחמת העולם הראשונה? היאומן שפשטתם דמותכם האנושית והפכתם לכלבי צייד של המפלצת הנאצית הגרמנית? היאומן שצאצאיך, בניהם של אותם מצילים, הרוו צמאונם לדם יהודים, בשימם מארב לאמי ואחותי — בשדות הכפר. בנסותן להימלט מאימת הלוע הפעור של המוות?

על כך עד סוף ימי ארחוש תפילה: אל יעמדו לכם חסדי הוריכם, ירדפוכם עיניהם הבוהות מזוועת המוות והכליון — כל ימי חייכם! ילווכם לנצח מבטיהם המתחננים לנפשם — לקבריכם! וידעתם אפס קצהו של גמול למעשיכם הנפשעים.

היה זה כפר במחוז ראדיחוב, כפר־גבול בין אוסטריה ורוסיה עד למלחמת העולם הראשונה, משל נגזר מאוסף ציורים של צייר מאסכולה קוביסטית. שורת בתים מכוסי גגות קש — מעברה האחד של הדרך העוברת לאורך הכפר בואך מהכפר השכן באריליב ובמקביל לה, משבצות גני ירק מעברה השני של דרך זו ובשורה מקבילה נוספת מעבר לגנים — משתרע פס של כרי אחו, מחולק גם הוא למשבצות הנפסקות על ידי הנחל סידילובקה, המהווה כאילו מסגרת לתמונת המשבצות והקוביות של הכפר.

שני עברי הנחל מכוסים בדלילות בעצי־נחל, הסוגרים על שטח הראייה בקיץ: כאילו הסכימו ביניהם בית רומנוב ובית הבסבורג להציץ האחד לתוך ביתו של השני רק בתקופת החורף כשהעצים עומדים בשלכת. המבנה הסימטרי של הכפר משתנה בהגיעך למרכזו. כאן הזניח הטבע את התכנון המשבצתי ונטל דרור לדמיונו. אכן מתגלה לעיניך מעין שבר גיאולוגי, גבעה תלולה ובקעה, בליל מעשה ידי אדם ומעשה ידי הטבע. כאן נעלמות המשבצות של בתים, גנים וכרי אחו, ומתחלפות בנוף אנרכי: מעיין מפכה, המוציא את הנחל מאפיקו והופכו למשהו הדומה לאגם עם מדמנה בשוליו, בחלק מחדשי הקיץ — עצי נחל, קני־סוף, גנים של עצי פרי, תחנת־קמח המופעלת על ידי סכר, שנוצר על ידי הרמת פני המים, עם ניצול המקום, בו זרימת המים במורד

חזקה במיוחד. כל זאת — לרגלי קיר תלול, עליו נמשך כפר, שבקצהו זה, שכנה אחוזת ה„פריצים".

קטע זה של הכפר עם נופו המקסים היווה כוח־משיכה רב לציירים וחובבי־נוף בעלי דמיון. ברבות הימים נודע, שבאחוזה זו היתה עושה ציירת נודעת, אחותו של פרופסור מרטין בובר, שהיתה נשואה לד"ר ברנרד ויטלין, בעל האחוזה באותה תקופה, כשהיא מחלקת את חופשת הקייץ שלה, בין אובין לווינה, מקום מושבם של פרופסור מרטין בובר וד"ר ויטלין גם יחד, כדי להתבשם מיפי הנוף של המקום, שהישרה עליה רוח יצירה.

יהודים באובין

לא קל היה להיות יהודי בכפר, שמספר המשפחות שבו נע בין מחצית המנין למחצית התריסר. אחת מהן שהיתה מושרשת בכפר זה, היתה משפחתו הענפה של משה פיש המכונה משה אובינר. אף שחי בכפר, עובדה שהיתה משמשת שם נרדף לפרימיטיביות ועם־הארצות, היה ידוע כיהודי חרד, ירא שמים, למדן מופלג מתמיד ובקיא בספרות התורנית לשלוחותיה. רוב שעות הלילה, לא לשינה נועדו אצלו, אלא לעיון במשנה וגמרא. לרוב אפשר היה למצוא אותו גוהר על הספר בשעות הקטנות של הלילה ועם שעת קריאת התרנגול היה בוקע מביתו קול־קריאה ערב ב"מעמדות" ותהילים. אדם צנוע וישר לבב היה. עם היותו בעל הרמנא לרבנות, מעולם לא הפך את התורה קרדום לחפור בו. רק מפי אחרים אפשר היה לשמוע על כך, שלמעלה מ־ח"י פעמים בחייו סיים ש"ס ופוסקים. בעל משפחה ענפה היה: אב לשמונה בנים ובנות, שנפוצו ברחבי חבל גליציה המזרחית ושניים מהם עד לבודפסט הגיעו (בתקופת אוסטריה—הונגריה). שניים מצאצאי השלוחה ההונגרית, נמנים עתה עם שומרי חומות ירושלים.

ואלה שמות בניו ובנותיו של משה אובינר וגורלותיהם:

יעקל־יעקב — לאחר שמשפחתו השתקעה בשטרוויץ, נפטר בשנות העשרים.

רבציה־רבקה — נשואה לישראל לצטר בעיר נמירוב, שם נספתה עם בתה שרה ובעלה. בן דודי דוד, שנשאר לפליטה, חי אי שם באירופה או באמריקה.

וולף — עבר להונגריה, נספה עם משפחתו במחנות המוות.

הרש — לייב — הוא ואשתו רבקה ניספו במחנות המוות בפולניה בנם ובתם, כאמור לעיל, חיים בירושלים.

יוסל־יוסף — התגורר בכפר דמיטרוב. התייסר קשות בבעיות פרנסה, למרות היותו איש ער ודינמי ביותר, פרט לתקופה מסויימת, בה שימש בתפקיד

מנהל חווה. נפטר בשנת 1939. אשתו דבוסיה, הבן פישל ושתי בנותיו — ניספו במחנות המוות בסביבת לבוב.

חנה — נשואה למנטש התאלמנה. ניספתה עם בתה שרה ושני בניה, פישל והרש (האחרון נשוי לשרה אורנשטיין) במחנות המוות, בסביבת לבוב.

שמואל דוד — התאלמן לפני השואה, ניספה עם בנו נטע, בתו שרה חתנו יונה אדלר וארבעת ילדיהם במחנה בלזץ.

מינדל — נשואה להרש אורנשטיין, שניספה במחנות המוות בסביבת לבוב. היא עצמה עם בתה מייטה נלכדו במצוד של אנשי הכפר עליהן, בנסותן להסתתר ונמסרו לידי הגרמנים.

השניים האחרונים המשיכו לטוות את שלשלת המשפחה באובין:

שמואל דוד פיש — היתה זו דמות של יהודי מוצק, רחב־גרם. מקומו לא יכירנו בדמויותיו של שגל, שכן היה ניגוד גמור ל"לופט־מענש" היהודי. בעמדך לפניו ראית אדם הנטוע בשתי רגליו בקרקע ששום רוח לא תעקרנו. זכורני מקרה חופשה שלו בבית, בהיותו חייל של הקיסר פרנץ יוסף בצבא האוסטרי במלחמת העולם הראשונה. כשראיתיו לבוש מדי צבא וחגור נשק — אמרתי לאמי, שלא תצטרך עוד להסתתר מפני הקוזקים כשהדוד שמואל דוד נמצא בבית. הייתי בטוח, שהקוזקים לא יעזו להיכנס לכפר, בידעם שהדוד שלי נמצא כאן, שאלה יירתעו בפני גבותיו של הדוד, שדמו לחניתות.

מכובד היה על הגויים בכפר, בשל המיזוג שבו של יהודי ירא שמים ועובד אדמה, בהיותו בעל משק חקלאי בכפר, שלא הסתפק בפרנסה ה־יהודית המסורתית, חנות או בית מרזח. רק "הפתרון הסופי" יכול היה לדמות איתנה זו. אשתו, הדודה קרושה, היתה בעלת האבטוריטה במשפחה, בעלת דמות וקומה גרציוזית, המצווה בביתה ורק על פיה ישק דבר, מעין "אשת חיל" במובן המסורתי של מושג זה. מתוך ארבעה הבנים והבנות ניספו בשואה: שרה, נשואה ליונה אדלר וילדיהם ונטע הבן הצעיר במשפחה. השניים האחרים הגיעו ארצה אחרי השואה: ראשי שנפטרה ללא עת ומאיר ייבדל לחיים, שעלה בגורלו להיות אחד המנציחים של תמונות הזוועה והאימים ב"פתרון הסופי".

מינדל (פיש) ובעלה הרש אורנשטיין (אמו ואביו של רושם שורות אלה). הרש היה משכמו וקומתו מעלה מאנשי הכפר ומתהלך בכפר ה־סמוך סקרילוב. משם היה מנסה לפרנס את משפחתו. אולם משום יושרו וחוסר־תכונות של איש מסחר לא היה מהמצליחים בעסקים. עליו אפשר היה לשיר את שירו של אבן עזרא: לו אהיה סוחר בתכריכין / לא יגועו אישים כל ימי / לו יהיו נרות סחורתי / לא יאסוף שמש / עדי מותי.

היה מחייך לתוך שפמו כשהיה מישהו מרבה לדבר בשבחו של "הרבי"

ועל מעשי הניסים שלו. אולם בשעת הדחק כשהיו תוכפות עליו דאגות פרנסה, היה מהדק את יחסיו עם הרבש"ע באמצעות ביקור אצל הרבי מבלז.

מינדל (פיש) היתה דמות של אם יהודיה. במסירותה ללא־שיעור לילדיה. בשעות הבוקר המוקדמות היתה מהלכת על בהונות רגליה כשהיא יוצאת לגן הירק הסמוך לבית, כדי לאסוף ירק בשביל הפרה ברפת שתעניק בשפע חלב טרי בשביל ילדיה. היתה מגינה בגופה על ילדיה בפני הרצועה של אבא.

עד היום נוקפני מצפוני על שלא גמלתי לה על טוב ליבה וחלף כל הפצרותיה שאתפלל באמנות ושלימות — הייתי משמיט מחצית מתפילת ה־בוקר. ולמרות שהרגישה בזאת, מעולם לא יסרתני על כך, אלא העמידה פנים שבנה הוא ילד טוב, העובד את אלוהיו ואת אלוהיה בדבקות ושלמות. כיצד יכלו לאמא טובה כזאת ולכשמותה להועיד גורל של "פתרון סופי", רק לאלוה "פתרונות סופיים" — פתרונים.

סופם של בני משפחה זו כסופם של רבים וטובים באימי השואה.

ש ר ה — היתה נשואה להרש מנטש. לאחר ששותפיה בבונקר, בו הס־תתרה, יעצו לה לחנוק את התינוק, מתוך פחד שבכיו של התינוק יסגירם לידי הגרמנים, יצאה ותינוקה על ידה ומסרה את עצמה לידי הגרמנים. את סופה מצאה במחנה המוות יחד עם תינוקה.

מ י י ט ה — נתפסה על ידי אוקראינים מהכפר, תוך נסיון להחליף מקום מסתור אחד במשנהו יחד עם אמה, מחמת חשש שהמקום הראשון התגלה למבקשי נפשה.

פ י ש ל — מצא את מותו בהיותו מגוייס בצבא הפולני, שספג את ה־מהלומה הראשונה בפוזן שעל הגבול הגרמני.

י ש ר א ל ש ל י י ן — מוצאו מהעיירה דרושקופול, ווהלין, ומשום כך דבק בו הכינוי ישראל־פוניה. היה איש חרוץ ונמרץ, מהיר לכעוס, בעל חוש הומור ומתלוצץ על חשבון הכל, הן על הגויים בכפר, היהודים, והן על בנותיו ובניו, אשתו בתיה וגם על עצמו. בהיותו כהן, המברך ברכת כהנים בבית הכנסת בשבתות ובחגים, כשטליתו מכסה על פניו, היה משרה על ה־ילדים, שהיו באים עם ההורים לתפילות, יחס של כבוד ודרך ארץ. פניו המכוסים שיוו לו מסתוריות בעיני הילדים, להם נאמר, שהוא מכסה את פניו כדי לא להסתכל בפני „השכינה" המרחפת עליו, בשעה שהוא מברך ועל כן אסור גם לנו להסתכל בו בשעה שהוא פורש ידיו, כדי שלא תסתמאנה עינינו, ואילו הוא עצמו, כשנשאל מדוע הוא מכסה את פניו, היה נוקט לשון הלצה: אני מתבייש בפני עצמי ובפני הרבש"ע, בראותי את מי אני מברך.

כדי להדגים את הבורות של הגוי בכפר היה אומר: א־גוי ווייסט דאס פון א־ליטער הירזש דאַרף אַרויסקומען אַטאַפּ קאַשע, כלומר: הגוי מבין שמליטר

דוחן יוצא לאחר הבישול סיר מלא דיסה ואין זה חשוב מה גודל הסיר. הלשון השנונה של היהודי הממולח הוכרעה על ידי מחלה סמוך לשנות השואה.

ארבעה בנים ובנות היו במשפחה וגורלם כגורל אחרים לעת ההיא:

הבת הגדולה צפורה (ציפה) והבן הצעיר משה נספו במחנות השמדה. האם בתיה, הבן הגדול אייזיק והבת הקטנה פרידה חוסלו על ידי איכרי סקרילוב, אשר ביניהם חפשו מקלט, לאחר חדשים מרובים של חיים במחתרת בין כמה גוים ישרים או סתם בתוך בנינים עזובים.

ראובן תאראם — היתה זו משפחת חוכרים וסוחרים כפריים, מקדמת דנא, שנטתה אהלה בכפר, לאחר שהגיעה מהאחוזה פוטוקי. מימרות היו מהלכות בין הבריות והן יוחסו לאביו של ראובן. אחת מהן, הממחישה את הרציפות של המשפחה בכפר — אמרה: „שינעס האב איך שוין גיזען אבער אבאהן נאך נישט,״ כלומר: פסי רכבת כבר ראיתי, אולם לראות רכבת טרם זכיתי.

כל דבר שהיה בו מהטוב והכדאי היה מתמצה אצלו בהגדרה: „א־מוצא מיט האניג״ (פת לחם בדבש) ואילו נערה שהגיעה לפרקה ודובר בה נכבדות — כשהיה מדבר בשבחה, היה מזכה אותה בדימוי פיוטי: א־מויד ווי „אוואלינקע״ כלומר שמנמונת ועגולה כמגף עשוי מלבד (בד גס) שהיה משמש לכפריים כמגן לרגליים, בפני השלג והכפור.

ראש המשפחה היה יהודי אדוק, בר אוריין, בעל סבר־פנים רציני. צחוק בעלמא היה מעלה את רוגזו, באומרו שהצהלה וצחוק הולמים את השקצים והשיקסעס ואילו יהודי צריך לצחוק בצנעה כדי לא לעורר את השטן ר״ל. היה מהמחמירים בענינים שבינו לבין המקום. אשתו מתה עליו מספר ימים לאחר שהתישב בכפר. עסק בסחר־בהמות יחד עם בניו ונחשב למצליח בעסקיו. היו לו שלושה בנים ובת: מוטי וחיים ניספו בשואה. זליג היגר לברזיל ונפטר שם. דבורה, שנשארה לפליטה לאחר השואה, נפטרה בצרפת לאחר השחרור מידי הנאצים. ראש המשפחה עצמו נפטר לפני השואה.

יונה שרגא — דוק ערפילי מכסה מעיני רושם שורות אלה את תחילת ישיבתה של משפחה זו בכפר ואובדת אי שם בנבכי זכרונות הילדות. תחילתה לא בכפר עצמו אלא באחוזה שבקצה הכפר. ראש המשפחה שימש שם בתפקיד של „קסירר״ (גזבר האחוזה) ולסירוגין בתפקידים אחרים. סמוך לגמר מלחמת העולם הראשונה נעשה חוכר תחנת־הקמח מידי בעל האחוזה והתישב בכפר עם משפחתו הענפה. היה הוא יהודי בעל סבר־פנים אריסטוקרטי, לפי דמויי מושג זה בימים ההם: בעל זקן קצר ומטופח, לבוש בקפידה וכולו אומר כבוד.

בקהל המתפללים היה מופיע רק ב״ימים הנוראים״ וב״שלש רגלים״. המתפללים ריננו אחריו ומסרו מפה לאוזן, שהוא ״מהקרקפתא דלא מנח תפילין״ רחמנא לצלן. כאדם שנחשב היה כתובת למתן עצה, במקרים שמישהו מיהודי

הכפר נזדקק למוסדות השלטון. איש בעל משפחה מסועפת היה, אב לבנים ובנות ובעיקר בנות. אשתו היה איטה דמתה לאם בין האפרוחים, שסביבה נעים וסרים כולם לקריאותיה.

בני המשפחה: 1. אברהם. 2. ביילה. 3. שפרה. 4. אטל. 5 ינטה־יהודית. 6. לייבוש. 7. מירצי (מרים). 8. פייגה־צפורה, מבין אלה השתקעו שלושה בכפר.

ביילה — נישאה להרש ברין ולהם שתי בנות: פפי ואלצי. רק הראשונה, שהגיעה לארץ בשנות הארבעים, נשארה בחיים.

אתל — נישאה לחיים איידלהייט, התמידו לשבת בכפר גם לאחר ששאר המשפחה נטשוהו. נפטרה בלא להשאיר כל שריד לסעיף זה של המשפחה.

שפרה — עזבה את הכפר לאחר נשואיה ולאחר שבעלה נפטר. חזרה לכפר בנסיבות משפחתיות חדשות: נישאה לחיים איידלהייט, שהתאלמן גם הוא, כאמור לעיל.

ינטה־יהודית — נישאה לזליג קרנץ, עסקן ומנהיג ציוני ידוע ואיש רב פעלים בעיר ראדיחוב. עלו לארץ בשנת 1934. שניהם נפטרו בארץ.

לייביש — היגר לקנדה לאחר שהצליח להינצל עם אשתו קלרה מצפרני הנאצים על ידי הסתתרות אצל פולני.

מירצ׳י־מרים — נישאה לגולדשיידר מראדיחוב. ניספתה בשואה עם משפחתה.

פייגה־צפורה — בת זקונים במשפחה. נישאה ליצחק קבצן. עלו לארץ בשנות העשרים — חיים אתנו בארץ.

שני ראשי המשפחה נפטרו לפני השואה.

מאיר שילדהורן — היה ממנהלי (ז׳ונדצה בלע״ז) האחוזה ב־אובין. לאחר שהאחוזה נמסרה בחכירה לשותפות אקר — ברדך נשארו שילדהורן ומשפחתו באחוזה כדיירים, לזמן מה, מבלי להיות מועסק על ידי החוכרים החדשים. בתקופת היותו מנהל האחוזה לא התערבו הוא ומשפחתו עם המש־פחות היהודיות בכפר. יחסם לאנשי המקום היה כיחס אנשי החברה הגבוהה לפשוטי העם. רק בראש השנה ויום הכפור היה מופיע בין המתפללים והופעתו זו היתה אטרקציה למשתתפים בתפילה. נחשב היה בעיניהם למתבולל גמור, שכן שפת המשפחה היתה פולנית, שיהודי הכפר ידעוה בעיקר מתוך קריאה בספר (שפת האוכלוסיה במקום היתה אוקראינית). לאחר שראש המשפחה פוטר מהנהלת האחוזה עזבה המשפחה את הכפר ולא נודעו עקבותיה.

שמלקי קרמניצר — מחלת טיפוס שהשתוללה בכפר בתחילת שנות העשרים — קטלה תוך ימים ספורים את ראש המשפחה ואשתו אלטע, היתה זו דמות של יהודי עממי, עמל וטוב לב. עסק במקצוע שלא היה שכיח בין היהודים: דייג. בדוחק היה מקיים את משפחתו מעמלו המפרך. היה אב לבן

ושלוש בנות. הבן, בריש היגר לצרפת שם ניספה על ידי הנאצים. הבנות. גילה וחיקה, עזבו את הכפר. הראשונה יצאה לווינה, והשניה לרובנה שבווהלין. גילה נפטרה בתש״ל בארץ וחיקה חיה אתנו בישראל.

אידיס יהודית, שעסקה במסחר, התמידה בכפר עד הסוף ונתפסה על ידי רשעי הכפר ונמסרה להשמדה.

אושפיזין בכפר

חיל ורעדה אחזו במתפללים בעבור בן ציון קבצן לפני התיבה. דמעותיו הכנות בתפילתו זעזעו והשרו יחס נפשי עמוק לתפילה, גם בקרב אלה, שלא היו בין המהדרים בתפילות. בכיותיו בשעת אמירת ״שיר המעלות ממעמקים״ או ״בראש השנה יכתבון״, היו יוצרות אוירה של ״נורא הוד״ וריתקו בלבביותן גם את בניו, שמפני כבוד האב לא נעדרו מתפילה בציבור. היה איש נלבב ואהוב על הכל. בהיותו בעל משפחה יהודית יחידה בכפר השכן סקרילוב היה משתף את עצמו בעדת המתפללים באובין. כל עוד היו בבית שבעת הבנים, שהיוו את מחצית המתפללים, שימש ביתו מרכז לתפילה בציבור, בשבתות ובחגים ובמיוחד בימים הנוראים, ובשלוש רגלים. לכאן היו מגיעים גם המתפללים של כפרי הסביבה: פולהן ובוז׳ן.

ביתו שבקצה הכפר היה מוקף גן פירות משובחים וכאחד המתפללים בבית זה עוד זמן רב לאחר כך, הייתי מתייסר במוסר כליות, על שלא כבשתי את יצרי והייתי מתגנב ביום כפור אל עצי האגסים והתפוחים שהיו קורצים לי דרך החלונות. יצויין כאן במיוחד, הבן יענקל (יעקב), שהיה מרביץ השפה העברית ברבים. היה מבקר רצופות באובין וכל מי שרצה ללמוד את השפה מצא בו מורה שלא על מנת לקבל פרס. ייזכר כאן במיוחד גם יוסי קבצן, נכדו של בן ציון, צעיר בעל מוח חריף, שבלט במיוחד בבגרותו השכלית, ללא יחס לגילו הצעיר. יוסי נפל בפעולות ההגנה בעמק במאורעות תרצ״ו זמן קצר לאחר שהגיע לארץ.

שאר בניו ובנותיו של בן ציון עזבו את הבית וכדרך כל בני משפחה יהודית פנה איש איש לעברו. משה נפטר בדרושקופול. חיים, היחיד בבנים, שבנה את ביתו בכפר סקרילוב, ניספה עם משפחתו בברסטצ׳קה. גיטל חזרה לאחר נישואיה לכפר. יוסף היגר לארגנטינה. יענקל יעקב ניספה בשואה. אליעזר וצפורה הנשואה לדוד פרנס — חיים בארץ. הרש לייב חי בארץ. יצחק בן הזקונים נשוי לצפורה שרגא — חיים בארץ.

יעקל פיש — במפתיע הגיעה שיירת עגלות לכפר, בשעות המוקדמות, ופרקה את מטענה בחצר קרובי המשפחה של בעלי המטען. המטען של הדוד יעקב, שהוצא בכוח הזרוע מביתו בשעות הלילה באחוזה השכנה ברישצ׳ה־

מנשובקה. באחוזה היתה קיימת שותפות, בין קולוניסטים גרמניים (שוובים) בה היה מועסק הדוד כמנהל האחוזה, בנוסף להיותו שותף זעיר בה. כך פתרו גרמנים סכסוך ממושך, שהיה קיים בין המסוכסכים, מספר שנים. לפני ש־הביאו הנאצים את „הפתרון הסופי" על המשפחה העניפה והנלבבת הזאת. לאחר שהייה קצרה בכפר עברה המשפחה למשכן־זמני נוסף לכפר זאוויטש, ואחר כך השתקעה בעיירה שטרוויץ, בה נפטרו שני ראשי המשפחה, הדוד יעקל והדודה חיה.

דוגמא של ליכוד משפחתי, מסירות והקרבה עצמית הדדית — שימשו בני המשפחה שנשארו „יתומים עגולים" מאב ואם. לאחים ואחיות שולבו שני יתומים נוספים: ילדיו של האח הבכור חיים הרש, שאשתו מתה עליו בלידתה השנייה.

סך הכל של המשפחה:

מינדל, בכורת המשפחה נישאה למשה איידלהייט ויחד עם שני בנים ובתם מצאו את מותם על ידי הנאצים ימ"ש בראדיחוב.

חיים הרש ניספה עם בנו בן ה־8 במחנה „רעמינוב" על יד לבוב.

שרה נישאה למשה דיסטנפלד בלופאטין. ניספתה עם כל משפחתה בשואה.

נחמן חי בלבוב וניספה שם עם כל משפחתו.

פרומה נישאה ליצחק שטרלין ניספתה על ילדיה בגיטו ברודי ויצחק נפטר בתשל"ה, בארץ.

ראובן ניספה עם משפחתו בלבוב.

פישל ייבדל לחיים ארוכים חי בארץ.

שלום בן הזקונים ניספה בשואה בברודי.

דוד הערש — השוחט משטרוויץ — יהודי שמראהו נאה, "מצוחצח" בלבושו המסורתי ופרקו וקולו נאים וערבים, היה עובר את כפרי הסביבה ו־מהנה את הלקוחות בשחיטתו הכשרה. חרד מציציות ראשו ועד קצות צפרניו, היה מחמיר במיוחד בכל הנוגע לדברים ש"בינו לבינה". בפתחו את דלת ה־כניסה לבית היה מציץ קודם לכל פנימה, כדי לוודא, אם לא יימצא יחידי חס ושלום בקירבתה של אשה. לאחר שנכנס פנימה, הקפיד ביותר שלא להיתקל באשה באחד הפתחים הפנימיים והיה מתרחק מהמעבר, כדי לא להיכשל במגע עם כנף הבגד של האשה. מעולם לא התישב בעגלה, אם ישבה בה אשה. גם העובדה, שלאשה כזאת אין כל אפשרות אחרת להגיע העירה, לא הזיזתהו מנוהג מחמיר זה. מנהגו ודינו נקבו את ההר: אחד מהשניים היה חייב לרדת מהעגלה או הוא או האשה.

שלמה זאכארטשוק, בכינויו, קוקיש — גם בדמויות האווריריות הפורחות של טיפוסים יהודיים שכיחים, קשה היה למצוא דמיון ליהודי אורח־

פורח זה. עטור זקן לבן, מדובלל קמעא, היורד על פי מידותיו, שחוח, חבילת עצמות מהלכת על שניים, הופיע בכפר, בשנות העשרים והשלושים. היה מלמדם של דרדקים. כל מטענו ההשכלתי היה: ידיעת קריאת „עברי" מבלי לדעת פירוש המילים. בגאווה ובדאבון לב היה מצביע על הרבנים שבעיירות הסביבה והיה אומר שאת כולם לימד א—ב. הם, אותם תלמידים שלו, הפכו לרבנים ואילו הוא עצמו המשיך ללמד א—ב לילדי ישראל. משפחתו, אשה ושתי בנות, היו בראדיחוב ואילו הוא עצמו נצמד לכפר, לגויים וליהודים שבתוכו.

חי חיי סגפן. לבושו בלה, טלאי על גבי טלאי, אולם מקפיד בנקיונו. היה מייבש את לחמו לצנימים ואוכלו כשהוא משמיע קולות של מגרסת חצץ, באומרו שזוהי סגולה לשיניים בריאות. ואמנם היו לו שתי שורות שיניים מבהיקות גדולות. מזונו העיקרי, נוסף ללחם זה, היה החלב שקנה אצל הגויים בכפר, בתנאי של נוכחות שלו, בשעת החליבה, כדי לא להיכשל בטריפה ר"ל. בקיץ מעולם לא היה ישן במיטה, אלא על הגרנות של אכרי הכפר ובחורף היה נדחק למחסן אפל, סגור במקצת, שעם כל הצינה שבו היה חם יותר מהגורן הפתוחה. במשך כל ימות השבוע היה מתרוצץ בכפר והיה מספק לאכרים סחורה, שעיקרה היו כמה חפיסות מחטים וסחרינה. ואילו לשבת היה מספק ליהודי הכפר „מצוות", במידה שהתרצה ונענה להפצרות אחד היהודים בכפר — כדי לשמש אורח לשבת.

פרייצי מברנדיסובקה — היתה זו אשה עניה ומרודה, שצער העולם כולו נשקף מעיניה. מתדפקת היתה על פתחי האוכלוסיה בכפר וכל סחורתה באמתחתה: מספר שאריות בדים, שניסתה לסחור בהם בין אנשי הכפר. גרושה היתה מבעלה וכל מאמציה „במסחר" זה נועדו לקיום עצמה ואביה הסגי-נהור, שבילה ימיו בצום ותפילה ודחקות. היו שראו בה אחת מה-ל"ו, שכן רק כך יכלו להסביר לעצמם את ההקרבה העצמית, את הקרבת עתידה היא מרצון באפילת חייו של אביה.

זליג — המנקר מזאוויטש — שתום עין, היה משרך את רגליו בכפר ושק על שכמו, כדי לנקר את בשר העגלים שנשחטו על ידי ר' דוד צבי השוחט. אחד מילדי־הכפר היהודיים, שעד הופעתו של המנקר, בטוח היה שרק זליג אחד קיים בעולם והוא: אחיו — הרחיב את מעגל הזליגים וקבע סופית שישנם שלושה והם: זליג אחיו, זליג המנקר וגאט זליג (נפטר בלע"ז)

ייזכרו כאן שמותיהם של יהודים שחיו ושהו זמנית בכפר שפרטי חייהם אינם ידועים לרושם שורות אלה: חוכר האחוזה, אקר ושותפו במשק תקופה קצרה: ברדך (נפטר באחוזה), גרובר, הלפרין ופוהורילס — כולם עובדי האחוזה.

תורה ודעת בכפר ונושאיהן

כל עוד לא היה קיים חוק חינוך חובה, בפולין — היווה „החדר" מוסד „מעורב" בו למדו תורה וגם חשבון. משבי הרוח הציוניים בשנות העשרים הביאו אתם נושא חדש ל„חדר" בכפר: לימוד העברית.

הראשון באובין ב„חדר" מסוג זה היה המורה ל י י ב ש ק י פ ר מדרושקופול, אדם חביב, שהתחבב מאוד על ההורים והתלמידים גם יחד. ההורים המעודדים על ידי ההצלחה עם המורה קיפר. חיפשו עם עזיבתו של זה — מורה מסוגו. וכך הובא לכפר מורה בשם: פ פ א ו, אדם בעל ידיעות מקיפות, לפי מושגי הזמן והמקום. ממרחקים בא האיש, וממילא לא היה ידוע מה טיבו. כעבור זמן מה התברר שהמורה הוא אדם מתוסבך ועצבני. היה מכה את התלמידים כשהיה נדמה לו שהתלמידים לועגים לו. היה רב עם ההורים, שהאשימם בכך שלא רק שאינם מספקים לו אוכל טוב, אלא רוצים להרעילו. רע ומר היה גורלו של תלמיד, שהוריו רבו באותו יום עם המורה. התלמיד היה חוזר הביתה ממרר בבכי, לאחר שנצבט והוכה וכאילו לשכנע את שאר התלמידים בצדקת התנהגותו כלפי התלמיד היה שולף מכיסו דוגמא מהאוכל שהאכילוהו באותו יום והיה מוכיח לתלמידים שמשהו חשוד יש באוכל זה שמאכילים אותו. משנוכח לדעת שתלמידיו לא שוכנעו דיים, איים שילך להתלונן במשטרה ואף ביצע את איומו זה ההורים והתלמידים נשמו לרווחה כשבבוקר לא־עבות אחד, לא הופיע המורה פפאו ב„חדר". כשם שהופיע כך גם נעלם ולא נודעו עקבותיו.

שושלת החרפים

עם היעלמו של פפאו, דרך כוכבה של השושלת, דוד ודודן, שבזה אחר זה הרביצו תורה לילדי ישראל בכפר.

י ה ו ש ע ח ר פ — היה דומה במראהו יותר למלמד מאשר למורה. הדגש בשיעוריו היה על הלימוד המסורתי התורני ופחות מזה על לימודי־חול. בימיו התרחב ה„חדר" והפך להיות מעין „חדר" איזורי לילדי המשפחות היהודיות של כפרי הסביבה. בימיו של יהושע חרפ, נהרו לאובין ללמוד תורה. „החדר" חזר ולבש אופי מסורתי: הצביטה והרצועה ושינון פרשת השבוע — בקצב ובניגון המיוחדים ל„חדר" נשמעו למרחוק ושימשו ביטוי לתחיית „הימים ה־טובים".

א י ס ר ח ר פ — דודנו של יהושע היה, בניגוד לדודו, איש מודרני, מגולח וחוורון ניבט מפניו, שהזכיר לא במעט את המתמיד, שאך תמול שלשום, עזב את ספסל הלימודים בישיבה. איסר שקד על לימודי חול והיה ממריץ את תלמידיו לקרוא בספרות העברית החדשה. ספרי מאפו, קבק וגם פרישמן

היו אצלו חומר לימודי. מאותם התלמידים שגילו נטייה לשירה לא חסך מהם את ביאליק. איסר, שהשתדל להיות חדשן, היה גם בבחינת בור סיד שאינו מאבד טיפה. כל מלה שלמד שקד למסרה לתלמידיו. לא גרע ולא הוסיף: בשעת מתן השיעור לתלמידיו היה מניח אצבעות יד אחת בכף ידו השנייה, כתלמיד העומד בפני רבו, כשחוורונו מדגיש ביתר שאת, דימוי זה. עם איסר חרפ מסתימת תקופת „החדר" הסדיר בכפר. הבנים שהתבגרו החלו גולים למקומות־תורה בעיירות הסביבה. לבאים אחריהם היו כבר בעיות החינוך שלהם, שנשטפו יחד עמהם על ידי המבול של ה„פתרון הסופי".

הכשרה

בשנים 1925—6, שימשה האחוזה שבעיבור הכפר כמקום הכשרה בעיקר לבנות חלוצות. תקופה זו היתה התקופה הערה ביותר לצעירים של המשפחות היהודיות בכפר ובכפרי הסביבה. הכשרה זו המחישה בפניהם בפעם ראשונה את מושג ארץ ישראל, שעד אז היה נושא לתפילות וחלומות בבחינת ותחזינה עינינו בשובך. הפעולה התרבותית המוגברת בשנים אלה באה לידי ביטוי על ידי יצירת להקה דרמטית בה השתתפו יחד עם אנשי קבוצת ההכשרה כמה וכמה צעירים וצעירות מהכפר והסביבה.

מרכז ציוני וחברתי לצעירים

הלכי־הרוח הציונים והרצון להיחלץ מהבדידות החברתית, הביאו את ה־צעירים היהודיים מכפרי הסביבה לידי פגישות ביניהם לעתים מזומנות ובעיקר בשבתות. מעשים אלה כמובן לא הירוו נחת חלק ההורים, שהיציאה מתחום שבת לא היתה לפי רוחם, משום שמקום המפגש היה במרחק מספר קילומטרים ממרבית הכפרים שמשם היו מגיעים משתתפי המפגשים. היתה זו ויגודה, אחוזה בבעלותם של מספר שותפים יהודיים, על אם הדרך מאובין לראדיחוב.

אחד המשתתפים תמך אפילו יתידותיו התיאורטיים להיתר הפגישות במשנה, שמצאו בה היתר לפעילות זו בשבתות — ביחוד בשביל נשים, לאחר שהצביע על הנאמר: נשים דתן קלות, במקום נשים דעתן קלה. פירוש זה איפשר לנשים פעילות מיוחדת בהכנות בשבת לקראת הפגישות. וכך הערימו על היושב במרומים ועל ההורים. במקום־מפגש זה נוצר סניף של „סתם ציונים", שבראשו עמדו בין היתר גם מספר אנשים החיים אתנו בארץ.

רושם שורות אלה, שנעדר במשך מספר שנים מאובין לרגל עבודתו בראדיחוב, היה פעיל בתנועת "גורדוניה" ובתור שכזה נשלח על ידי מפלגת "התאחדות" כחבר לוועדת קלפי הבחירות לקונגרס הציוני ה־16 שקוימו על ידי סניף „הסתם ציונים" בוויגודה.

השליח שהיה באותם ימים "פלאגר", היינו מסתגף, שביקש על ידי כך להתחמק מהצבא הפולני, יצא ברגל מראדיחוב לפנות בוקר, מתוך כוונה להגיע לוויגודה בשעה 8 בבוקר, שעת פתיחת הקלפי המיועדת. למקום המיועד להצבעה הגיע כל עוד נפשו בו, לאחר שעבר 20 ק"מ כאמור ברגל, והנה לא מצא אף נפש חיה. החדר בו היו צריכים לקיים את הבחירות נמצא נעול. לאחר שהמתין עד הצהריים ולא הופיעו בוחרים וגם לא ועדת הקלפי — חזר אבל וחפוי ראש לראדיחוב ומסר דו"ח לשולחיו על המקרה. בערעורו שהוגש נגד הבחירות בוויגודה על ידי מפלגת ההתאחדות טענו אנשי ויגודה שהבחירות קוימו על ידם במקום אחר, כדי למנוע מזרים להתערב בעניניהם הפנימיים. לשם שכנוע יתר וכדי להוכיח צדקת המעשה שלהם הצביעו בתמימות על העובדה שגם הם מצידם לא שלחו שליחים כדי להתערב בעניניהם של אחרים, בקלפי זר לא להם.

מקום־מפגש זה הצמיח, כאמור, מרכז לפעולה ציונית והסתייע בעזרתם של מספר סטודנטים שלמדו בלבוב ובקרקוב והיו מזדמנים לעתים לכפריהם. בעזרתם נעשתה פעולה תרבותית. נוצרה להקה דרמטית, נערכו ערבי קריאה ונוצרה אווירה של קריאה בספר — וכל זאת תוך פעולה למען קרן הקיימת וקרן היסוד.

הקשר עם העולם החיצוני

היום השני של השבוע היה יום היריד בעיר הפוביאט (המחוז) ראדיחוב. באותו יום היו נעים העירה כל יהודי הכפר — בקיץ בעגלות על גלגלים ובחורף על עגלות מגלשים, רתומות לסוסים. בהיות החנוונות בכפר מבוססת בעיקרה על סחר־חליפין (הגוי מהכפר שהיה בא לקנות מצרכים — היה מביא אתו לחנות, על פי רוב, לא כסף כתמורה לסחורה שביקש לקנות, אלא תוצרת ממשקו), הצטברו במשך השבוע, מיריד ליריד, כמויות של תוצרת הכפר וביום היריד היו יוצאות עגלות משופעות בכל טוב, דגן חיטה, שעורה אספסת, שעועית, ביצים, תרנגולות, חמאה, עגלים בני שבוע, שער חזיר, עור נמיות (טכויר באידיש) ועוד. בקיץ התנהלו מסעות אלה ללא תקלות ואפשר היה לקבוע מראש מתי ובאיזו שעה יחזרו אבא ואמא מהיריד. ברם, בסתיו לא תמיד התנהלו הנסיעות כשורה. בדרכי העפר, שקעו לא פעם בבוץ העגלות העמוסות לעייפה. הנוסעים היו יורדים ובמחילה מכבודם היו הופכים מנוסעים לעוזרי־סוסים. למען יוכלו להגיע למחוז חפצם, היו דוחפים את העגלה והגיעו העירה כל עוד נפשם בם.

הנסיעה בחורף על עגלת־המגלשיים היתה כמעט מענגת במידה והשלג לא היה שלג סופות. לא תמיד אפשר היה לקנא בעגלת־מגלשיים זו ובנוסעיה. קרה לא פעם, כשהשלג כיסה את עין הארץ והתואי טושטש על ידי כמויות שלג עצומות, אז היו לעתים מגיעים הנוסעים, לאחר שירדו מהמסלול לאו

דווקא למקום אליו התכוונו להגיע. לא אחת התברר, לאחר גלישה ממושכת, שהגיעו לאיזה כפר בצידי הדרך. מובן מאליו שאלה לא חזרו באותו יום הביתה, אלא למחרת ואפילו כעבור יומיים, כשבני הבית דואגים לגורלם ומקבלים ב־שמחה את פניהם של החוזרים.

★ ★ ★

אך חמש־שש משפחות יהודיות היו בכפר. אולם בעיותיהן היו בעיות של מרכזים יהודיים גדולים, שכל נפש בתוכן עולם ומלואו. עשרות עולמות הת־מוטטו וירדו לטמיון, יחד עם עולמותיהם של כל הנפשות הטהורות בבית ישראל, שהפשע והאכזריות הברבריים סתמו עליהם את הגולל.

ישמשו שורות אלה גרות-זכרון ליהודי אובין, שסגר עליהם המוות.



מינדל והערש (צבי) ארנשטיין רושם השורות דלעיל והדודה חנה מענטש הי״ד



פישל ומייטה ארנשטיין ז"ל



צבי מענטש ורעיתו שרה,
לבית ארנשטיין



משמאל לימין: מייטה ושרה ארנשטיין נש. מענטש הי"ד

מאיר פיש

זכרונות ודמויות

שנים רבות התנהלו החיים על מי מנוחות באחוזה החקלאית מנשובקה, ששמה הגיאוגרפי היה ברישטשה, הסמוכה לאובין, אבל היתה ידועה יותר בשמה הראשון על שם בעליה מנשה פיש אחיו של סבי ר׳ משה ז״ל, ונקראה על שמו כנראה בגלל זה שהתנהלה כחווה לדוגמה ואשר הוא ברוב מסירותו לעבודת האדמה הטביע עליה את חותמו.

בשבתות וחגים היו מתאספים יהודים מיישובים סמוכים לשם תפילה בצבור בביתו. למטרה זו יוחד אחד האולמות בביתו המפואר, שבו שכן כבוד ארון קודש עם ספר תורה, אף היו בו ספרי קודש רבים, רכושו הרוחני של הדוד. בימים נוראים עבר לפני התיבה רבי ומורי ר׳ אלעזר גאלאצר, שמוצאו ממשפחת לומדי תורה מפורסמים בעיר בראדי, אבל קבע זמנית את משכנו באובין, כל המתפללים לרבות בעל הבית נהנו והתלהבו מקולו הערב של החזן אשר ממש הרטיט לבבות בתפילתו. עד כמה שידוע לי התחנכו בנו ושלש בנותיו של מנשה פיש, בלבוב ולא ירשו מהאבא את הזיקה לעבודת אדמה, הם התמסרו ללימודים בשטחים אחרים בבית ספר גבוה. בת אחת נישאה להרב ישעיהו שפירא, רבה של העיר גאלאץ ברומניה.

כמנהל האחוזה שירת יהודי בשם אביש הלפרן, בעל משפחה נחמדה. היה נעים הליכות הדור בלבושו, מסור לתפקידו ועושה באחוזה כבתוך שלו ולמען עצמו, כנראה רכש מלוא האימון של מעבידו.

מלחמת העולם הראשונה ופלישת הצבא הרוסי וביחוד הקוזקים, גרמו ל־יהודים צרות צרורות, פרעות ושוד היו מנת חלקם, אבל האחוזה יצאה במקרה בפצעים קלים, אם גם בהפסדים כספיים ניכרים, אבל דייריה עברו את התקופה ללא זעזועים מיוחדים.

בשנת 1918, עם תום המלחמה והחזרת האוכלוסיה שנעקרה ממקומה בגלל קירבת המקום לשדה הקרב, חזרו גם היהודים הביתה, בתקווה לשיקום ובניית חיים תקינים ואנושיים.

היו אלה ימי התפוררות השלטון האוסטרו־הונגרי ומלחמות בין כנופיות אוקראיניות, צבאות פטלורה, הבולשביקים ובלתי סדירים, ימי פחד וחרדה ביחוד

ליהודים, והנה בליל סגריר אחד, הופיעו רוצחים, כנראה מכפר סמוך, דפקו על דלתה של דירת מנהל האחוזה א. הלפרן, הוא ניגש לפתוח את הדלת מבלי להרגיש בסכנה, מיד נורתה ירייה, ששמה קץ לחייו, היה זה זמן של העדר שלטון ראוי לשמו, או שלא נערכה כלל חקירה, או שלא העלתה שום תוצאות ממשיות, בין כך ובין כך התייתמה המשפחה וחרב עולמה. זכור לי, שאבי ז"ל חש למקום, לשמע הידיעה הנוראה הזאת והיה הראשון שהגיש עזרה למשפחה ההמומה. האסון הזה הפיל פחד ומבוכה על כל יהודי היישובים ה־סמוכים זמן רב.

אין בידי פרטים על קורות הדוד מנשה ומשפחתו שבודאי הייתי רוצה להעלותן, לכן אביא רק ממה שנשאר בזכרוני: הוא ואשתו נפטרו שנים מספר לאחר מלחמת העולם הראשונה בשיבה טובה, בלבוב. אחרי מותם התייתמו לא רק בנו ובנותיו, החווה עם הסתלקותו של בעליה נשארה ללא עין צופיה ונגזר עליה לעבור לידיים לא יהודיות. לא ארכו הימים ושלושה חלקים של האחוזה נמכרו על ידי הבן ושתיים מהבנות לגרמנים תושבי הסביבה, שהיו כנראה בטוחים, שגם החלק הרביעי יפול לידיהם בקלות יתר.

בינתיים החליטה הרבנית בעצת בעלה הרב שפירא, להציל לכל הפחות חלק מהרכוש מידי גויים, ומכרה את חלקה הנותר, ליהודים שעסקו בחקלאות, וגם דודי יעקב, מנהל האחוזה בשנים האחרונות, שותף לרכישה זו.

כשנודע לגרמנים אלה דבר מכירת החלק הנשאר ליהודים, נדהמו וחמתם בערה בהם. הם החליטו להתנכל לשותפים היהודים ולהשתלט בכוח על כל הרכוש. כאמור החזיק דודי יעקב בתור מנהל האחוזה בבנין הראשי של החווה למטרת מגוריו, אבל בבוקר עבות אחד הסתערו הגרמנים בעזרת פועלים ובריונים שכורים על הבית ודייריו, הוציאו אותם בכוח על המטלטלים, העמיסום על עגלות והעבירום הרחק מהמקום, במקרה לחצר ביתנו באובין. למרות כל ה־מאבקים המשפטיים שניהלו הקונים החוקיים היהודים, נגד מעשה האלימות והתקיפה, לא הצליחו בערכאות להחזיר את הרכוש השדוד. הגרמנים כנראה הצליחו ע"י שוחד או עדות שקר, לסחוב ולהאריך לזמן רב את המערכה בבית המשפט, באופן שהמקופחים ראו את עצמם נאלצים בסופו של דבר להתפשר ולהציל חלק מרכושם. כבר אז, כמה עשרות שנים לפני השואה קיבלו היהודים במקרה זה רמז על מעשי השוד והחמס שמסוגלים היו, בעתות שלום ובמשטר פולני, לבצע בני הגזע הגרמני.

קווים לדמותו של רבי ומורי ר' אלעזר גאלאצר

למדן מופלג היה האיש, בעל כושר הסברה ומחנך דגול, חזן מוכשר ובעל קול אדיר, בעברו לפני התיבה היה גורם נחת רוח לכל שומעיו. המלים שיצאו

מפיו לבשו צורה, המחישו את משמעותם אפילו למתפללים שלא היו כל כך בקיאים במכמני השפה. עמוק בזכרוני חרותים הפסוקים שלמדתי אצלו בפרקי אבות "פת במלח תאכל וחיי צער תחיה, ובתורה אתה עמל". בעיות פרנסה הן שגרמו כנראה ליציאתו מברודי העיר והשתכנותו בכפרנו. אשתו מרים הרבנית עסקה ברוכלות, בחינת עזר כנגדו. אבל הפרנסה לא היתה מצויה שם בשפע, למרות שהיה בעל־בית עם משק עזר. עוד לפני מלחמת העולם הראשונה חזר לגור בברודי לפי ששם גם ישבו קרובי משפחתו. זכור לי במיוחד איך היה מזכיר תכופות את אחיו חנא המלומד, שהיה מרביץ תורה לאברכים בברודי. הוא לא ניתק את הקשר עם סביבתנו ועוד שנים מספר המשיך להורות בה. לכן גם אני המשכתי ללמוד אצלו בעיירה סטרמילטש עד ליום פרוץ מלחמת העולם הראשונה. מאז נעלמו ממני קורותיו, הוא נפטר בשנות השלושים, יהי זכרו ברוך.

ניצני הגאולה

בתום מלחמת העולם הראשונה ובשוך הקרבות המקומיים בין צבאות דניקין, פטלורה, הבולשביקים עם הפולנים, נשמנו לרווחה. כל יהודי קיווה בסתר לבו לימים טובים יותר, לשקט ופדות. הידיעה על הצהרת בלפור, עשתה רושם של אתחלתא דגאולה. הנוער היהודי נפגש מפעם בפעם לשיחות על בעיות ציוניות וביחוד עם התקבל הבשורה על החלטת ועידת „סן רמו" בראשית שנת 1920, למסור את השלטון על ארץ ישראל לבריטניה לשם הקמת בית יהודי לעם המפוזר והמפורד. הרגשה בלתי נשכחת השאירה אצלנו ההפגנה הספונטנית, שנערכה ע"י הנוער שלנו. היה זה מצעד נהדר עם דגלי תכלת לבן, מאובין עד האחוזה זאליסקי רכושו של בוראק, זה היה מרחק של תחום שבת. איכרי המקום תהו לפשר המראה הססגוני של יהודים נושאי דגלים, תופעה יוצאת דופן בסביבה.

דופק החיים נעשה יותר מהיר, מעין הרגשה של גמר חשכת הגלות והתקדמות בצעדי ענק לתחייה לאומית. בסקרנות רבה עקבנו אחרי ידיעות מישראל ותגובות העולם הרחב. דרשתו של הרב ח. ל. המרלינג מלופאטין חסיד בלז, שהדגיש בדבריו לרגל המאורע את הפסוק „אבן מאסו הבונים היתה לראש פינה" עשתה לה כנפיים, ביחוד בגלל העובדה שחסידי בלז לא אהדו כל כך את הרעיון הציוני.

הפעילות הציונית נכנסה להילוך גבוה. נוסדו במקביל לארגונים בעיר: אגודה ציונית „אחוה", ועדת קרן קיימת לישראל וכו'. במשך שנים רבות שימשו היישובים שלנו כר נרחב להכשרה חלוצית, משום שבכל כפר היתה אחוזה חקלאית בידי בעלים או חוכרים יהודים, אשר ברצון קיבלו את קבוצות ההכשרה, בהרגשה כי בהעסקת חלוצים הם תורמים את חלקם לתחייה ה־לאומית. בכפרנו נערכו הצגות חובבים ומסיבות, שקקו חיים חברתיים מלאי

ענין, נעשו פעולות למען ארץ ישראל הנבנית, המקבילות לעבודה ציונית בערים ויישובים יהודיים גדולים.

בית אבא

סבי משה פיש בן ירוחם פישל ידוע היה בסביבה בשם משה אובינר, היה חסיד נלהב של הרבי מבלז, חריף ובקי ורוב זמנו היה מקדיש ללימודי קודש. לחגים היה נוסע על פי רוב לרבי. מפי אבי ז"ל שנתלווה אליו מפעם בפעם שמעתי על התרשמויותיו ועל ההנאה הרוחנית שמרגיש חסיד בהסתופפותו בצל קורתו של הרבי. מאוד חשקה נפשו של סבי להנחיל לנכדו כותב הטורים האלה לפחות חלק מידיעותיו הרחבות בתורה ויראה. היה מזמין אותי באדיבות רבה ללימוד דף גמרא לעת מצוא. לא ראה בעין יפה את התמסרותי ללימודים חילוניים, שלפי דעתו, היה זה בזבוז זמן. מרגלא בפומיה: הרוצה שיחכים, יעסוק בדיני ממונות, אמרו רבותינו. עיניו קרנו מאושר בזמן שהבחין שקלטתי משהו מתורתו ודרכו. תקופה מסוימת שהיתי במחיצתו והתרשמתי עמוקות מצורת חייו המיוחדת: השכים קום עם קריאת הגבר, בצעדים אטיים התהלך בחדרו, למד והתפלל בחשכה בעל פה ושעות רבות המשיך לאור הבוקר, ממש לא פסק פומיה מגירסא.

אזכיר כאן מהערותיו שנקלטו בזכרוני. היה זה בסוכה שקירותיה בד לבן, מקושטת בירק ותפוחים מוזהבים, עת נכנסתי אצלו בבוקר לברך על האתרוג, אמר לי: הנה אסביר לך מאמר חז"ל האומר: „ההכנה למצוה גדולה מהמצווה", כל כך למה? לשם קיום המצווה „ולקחתם לכם" טורח יהודי נוסע העירה, בוחר בהדור ושואל בדעת הרב בכדי לוודא אם האתרוג הוא כשר למהדרין ואילו בזמן אמירת הברכה אין אוזנו קולטת את מבטא שפתיו, פשיטא לכן שההכנה, גדולה מהמצווה.

כמשקל נגד לספרות חילונית נזכר אני בשירים שהיה קורא לי:

תבל ומלואה הבל וריק
אנשיה כצל חלף ועבר
שאפתי בכוחי לשמוע בשוק
אך כולו ריק מאין דבר.

או שיר מסוג אחר: מה שהיה אין
ומה שיהיה עדיין
ותשועת ד' כהרף עין
על כן דאגה מנין?

בערוב ימיו בריאותו התרופפה. מחלה קשה הכריעתו. הוא נפטר שבע ימים ויסורים בחוה"מ פסח תרפ"ג. יהיה זכרו ברוך לעולמי עד.

את סבתי שרה רעייתו, לא הכרתי, היא לא האריכה ימים, מפי ההורים והקרובים שמעתי רבות על למדנותה ומעשיה למופת. אבי אמי שמואל רויכפלייש,

זקן הכפר ניסטאניטש, בו התגוררו כמניין יהודים, היה אהוב ונערץ על כולם. היה תלמיד חכם מובהק, שרוב שעות היום שקד על לימוד תורה לשמה, בלילות היה קם לעריכת „חצות" ממש שם לילות כימים לתפילה ולימוד. מקורות פרנסתו היו מצומצמים ובכל זאת נהג לפזר לצדקה למעלה מכוחותיו. על טיב לבו ומאמציו לעזור לנצרכים התהלכו אגדות.

רעייתו, הסבתא לאה, אשת חיל, היתה תמיד שמחה בחלקה וביקור ה־נכדים, העלה על פניה ארשת של חג. הורי גרו במרחק של 40 ק"מ בערך. אמי היתה מבקרת תכופות בבית הוריה, מאוד דאגה לשלומם והיתה התכתבות סדירה לפחות פעם בשבוע.

נוהג קבוע היה לבקר אצלם בחול המועד פסח וסוכות. אז נסגר הבית על מנעול ובריח וכל המשפחה נסעה לבית סבא לניסטאניטש, היתה זו תמיד פגישה מרגשת וחווייה בלתי נשכחת. זוכרני איך הילדים בבית, ציפו בגעגועים לביקורים אלה. הם נפטרו בשיבה טובה. יהי זכרם ברוך.

הורי שמואל דוד וקרושה איטה, למדו יפה וספגו עמוק את מורשת הוריהם הם ניהלו בית מסורתי של אהבה ונדבה ועשו מאמצים על אנושיים להקנות תורה לילדיהם. בגלל ריחוק יישובנו ממקור תורה היה הדבר קשה שבעתיים, אבל הם עשו הכל, פעם קיבלו מורים מהעיר, פעם שלחו את הילדים ללמוד לעיירה מרוחקת. החינוך היה בראש דאגותיהם.

אבא ז"ל, למרות פעילותו הנמרצת במשק החקלאי ובמסחר, הקדיש את שעות הבוקר המוקדמות ללימוד ותפילה, בחינת "ברא כרעי דאבוה". גם בערבים לא נח עד שלא הקדיש שעות מספר ללימודי קודש.

ראויים לציון ערבי השבתות והחגים בבית. קרוב לשקיעת החמה נעשה מאמץ להינתק מעבודות ובעיות ימי חול ועם הדלקת נרות שבת כל הבית לבש חג ויושביו התעלו לדרגת קודש.

אחרי התפילה נערכו הסעודות כדת, כל בני הבית תפסו מקומם הקבוע, זמירות שבת הושרו כעיקר המסיבות, בתוספת שירו של אבן עזרא "צמאה נפשי לד׳..." וכן שיר היחוד לשבת.

יום אחד בשבוע נשכחו חיי הגלות ועל הבית השתלטה אתערותא דלעילא.

כרוב בתי יהודים בכפר היה בית הורי פתוח לעובר אורח וכל הבא לחסות בצל קורתו הרגיש עצמו כמו בתוך שלו. בשנת 1938 חלתה אמי. הבית עטף קדרות, נעשו אמנם כל המאמצים בהגשת עזרה רפואית. לאחר טיפול רופאים מהעיירות הסמוכות הועברה לטיפולו של פרופסור רענסקי, קר־דיולוג ידוע בלבוב. לאחר שהות של חדשיים במרפאתו הפסיק לבה האוהב לפעום. היא נטמנה ב־ב׳ טבת תרצ"ח בלבוב. זכותה כנראה עמדה לה ונחסכו ממנה בלהות השואה.



במרכז, אמי קרושה איטה, למעלה עומדים: אחותי שרה, מינדל טננבאום.
רשי רויכפלייש ורושם שורות אלה

אבי, אמיץ ובריא בגוף ונפש, שידע תמיד להתגבר על נחשולי ים החיים, כמעט ונשבר מההלם שגרמה לביתנו פטירתה של עקרת הבית. איכשהו גבר על הזעזוע והתמסר עוד שנים מספר לילדיו, במלאו גם את תפקיד האם ש־הלכה לעולמה. עד שהופיעה החיה הנאצית והכריעתו במבצע השמדה ביום כ״ה תשרי תש״ב.

מלים מספר על חיי המקום, אשר בו חיו ארבע או חמש משפחות יהודיות. בשבתות או חגים היינו מגיעים לכפר סמוך לשם תפילה בציבור. לפעמים בשיתוף פעולה עם יהודי האחוזה החקלאית, אורגן מנין עצמאי במקום. האחוזה היתה רכושו של ד״ר ברנרד ויטלין ורעיתו לבית בובר, קרובתו של פרופ. מרטין בובר והחזיקו בה חוכרים יהודים. בזמן האחרון היתה האחוזה באחזקתו של מר משה אקר ושות׳, הוא היה גם בעל האחוזה בוואליצא, יהודי דתי ובן תרבות. בנו צבי היה בין ראשוני העולים מסביבתנו וכיום בעל משק ברמת

השרון. הבן השני אלעזר, פקיד בכיר בחברת „טלרד", רק אלה השניים נשארו לפליטה. ממשפחת עניפה ונהדרת זו. .

היתה מסורת בכפר לקיים ביקור חולים. חלה מישהו היה ברור שצריכים לקיים תורנות לילה ליד מיטת החולה למען הקל על בני הבית העייפים. כך קוימה עזרה הדדית ללא אירגון מיוחד. זוכרני מקרה, שיהודי מחוכרי האחוזה חלה במחלה קשה ונשאר רתוק למיטתו שבועות רבים. למרות העובדה, שיהודי האחוזה קיימו כאילו חיים נפרדים, בהיוודע לכפר על מצבו של החולה, באו מספר יהודים וגם הח"מ בכללם, לעזור בבית החולה ולאפשר מנוחת לילה לאשתו שטיפלה גם בשני ילדים קטנים. למרבה הצער, הוא לא החלים ממחלתו והיה הכרח בסוף לדאוג לקיום מנין לתפילה לשבעה בבית האלמנה והיתומים, ולנחמם. האלמנה, ברצונה להביע את הערכתה ותודתה על העזרה והשתתפות האנשים בצערה, התבטאה בכנות, מבלי לעמוד על משמעויותן של המלים: „באמת איני מסוגלת לתאר לכם מה גדול בעיני כיום, ערכו של יהודי".



הפלישה

היה זה ביום 22 ליוני 1941, היום בו נפתחה הרעה. צבאות הנאצים שטפו וזרמו מכל עבר. האוכלוסיה היהודית באובין, בת ארבע המשפחות בין כמאה משפחות אוקראיניות, נבוכה והרגישה בכל נימי נפשה את השואה המ־תקרבת, שמועות ממקורות שונים פעלו כהלם על מצב הרוח הקודר ובישרו רעות. לכאורה מספר היהודים כאן, בטל בששים ואולי היתה איזו מחשבה

למצוא מחסה לעת צרה אצל נוצרים, שנחשבו הגונים או חסידי אומות העולם, שכן רוב תושבי המקום, אם לא הפגינו בגלוי את שמחתם לאיד, שונאי ישראל היו. — יקצר המצע מלהשתרע ולא אנסה להעלות על הנייר את כל הרדיפות וה־רציחות שהיו מנת חלקנו במשך שלושים וארבעה חדשים עד להסתלקותם של הצוררים ימ״ש.

אצטט רק מקרים בודדים שנחרתו עמוק בזכרון ואין ספק כי דווקא דברים חשובים יותר צללו לתהום הנשייה. דבר אחד ברור שהיחידים האודים המוצלים מאש התופת הנאצי, רק בנס ניצלו.

בימים הראשונים לכיבוש התארגנה משטרה ממתנדבים אוקראינים, גנבים ובריונים, חלאת תושבי המקום. הם ערכו חיפושים אצל היהודים ומעשי שוד וסתם לקיחות היו עיקר עיסוקם. שמחה מילאה את לב הלאומנים האוקראינים כשנפוצה הידיעה על אירגון אוקראיני אשר בראשו עמד מנהיגם בשם באַנדרה וכי הגרמנים מעודדים הקמת שלטון עצמאי אוקראיני, חלום דורות של העם הזה. בזמן שהם קיוו מהמשטר החדש, לגדולות, נפלו עלינו אימתה ופחד.

לא ארכו ימיה של המשטרה הראשונה הזאת. כנראה לא זכתה באימון השליטים החדשים וגם תקוותם לעצמאות נגוזה. אמרנו: כן יאבדו כל אויביך ד׳. תוך זמן מה הופיעה רשות חדשה, משטרת הגבולות, שהיתה מורכבת מחיילים גרמניים ואוסטריים ואשר תפקידם היה לפקח על הגבול הישן הרוסי־אוסטרי שבוטל עם תום מלחמת העולם הראשונה. הם התמקמו בבנין בית הספר המקומי בתחומי החווה החקלאית.

היהודים בכפר חויבו לבצע אצלם את כל העבודות השחורות. נהפכנו ל־עובדי נקיון, חוטבי עצים וכו׳. יחסם בהתחלה היה נסבל ולכן, למרות השמועות על השמדה ורצח בדם קר, נוצרה עוד אשלייה שאולי בכל זאת יעבור זעם. הגזירה הראשונה שניתנה במקום היתה ענידת סרט לבן עם מגן דוד כחול על הזרוע, כסימן היכר ליהודי ואיסור היציאה ממקום המגורים. במקומות אחרים היה במקום זה סימן ההיכר, טלאי צהוב מפנים ומאחור. הניתוק המוחלט מיישובים יהודיים ואי הידיעה מה ילד יום, גרמו לדכאון נוסף, אשר שרר גם בלאו הכי.

בסביבה היו אחוזות חקלאיות, אשר רובן הוחזקו ע״י בעלים או חוכרים יהודיים. אלה נמלטו על נפשם עוד בתקופת המשטר הסוביטי, שקדם לפלישה הגרמנית.

האחוזות עברו עתה לידי השליטים החדשים. בכל אחוזה כזאת הועסקו יהודים כעובדי כפייה. צחוק הגורל — כל יהודי צעיר או זקן, בריא או ידוע חולי, ברצון שאף להימנות על עובדי האחוזה, שעל ידי כך קיווה לתומ־

כי בעבודה זו יימלט מלהישלח למחנה עבודה מרוחק או גם למחנה השמדה.

הצוררים השכילו ע״י ניתוק הקשר בין יישובים יהודיים, הטעיות והערמות בצורות שונות, להסיח את הדעת מהנעשה ומהשואה המתקרבת. ככה עברה שנה בתמרונו של כל יהודי במקום אשר טרם מיצה את כוס התרעלה עד תומה ואם כי נשבר מטה לחמו ונידון לחרפת רעב ופחד תמידי — קוננה בכל זאת תקוה בלב: „אולי ירחם״. מדיניות ההשמדה וביצועה היתה בידי מנגנון מיוחד, אשר תכנן את העתוי וניהל את העבודה בהדרגה ובדייקנות הגרמנית, בהתחלה בסודי סודות. פרטים מהחלטת ועידת „ונזה״ על הפתרון הסופי הגיעו לידיעתנו דרך איכר מקומי שהיו לו כנראה מהלכים בין יודעי דבר. אבל אפילו בין רואי שחורות ביותר, לא נתיישבו הידיעות על הדעת, אולי בגלל האופטימיות היהודית או סתם אמונה בנסים.

קרבן ההשמדה הראשון בכפרנו

יעקב קרמניצר הי״ד, נגר במקצועו, היה יהודי חרד, שקדן ומהיר במלאכתו, יוצא העיירה סטרמילטש. רוב איכרי הכפרים ניהנו מעבודתו הטובה והמסורה. עמדו אצלו בתור בהזמנותיהם. בטיב ומהירות הביצוע לא היו לו מתחרים. הגרמנים ממשטרת הגבול גייסו אותו לעבודה אצלם והם ממש התפעלו מ־עבודתו ברוכת הכשרון. הוא ביצע את דרישותיהם לשביעות רצונם, מובן ללא כל תמורה, בכל זאת התגבר ארס השנאה ליהודי אצל אחד השוטרים הנאצים והוא נטפל אליו, הפליא בו את מכותיו ושם קץ לחייו. זה היה רצח אכזרי בדם קר אשר בוצע ע״י חיית פרא נוכח השכנים הנוצרים, אשר למדו כי דם יהודי הנו הפקר. סמוך לרצח זה התקיימה העברתם וריכוזם של יהודי הכפרים הסמוכים לעיירה ברסטצ׳קה. בכך השתתפו כמה שוטרים מתחנה זו. שם כנראה קיבלו שיעור ברציחה מבעלי מקצוע שעסקו בחיסול יהודים.

בשנה השנייה גורשו כל יהודי הכפרים לראדיחוב. ביתו ומשקו של כל יהודי נמסרו למשפחות נוצרים עקורים מסביבה אחרת או לסתם ארחי־פרחי. בראדיחוב נערך כל פעם מצוד על יהודים או שנאספו בערמה ע״י כל מיני הבטחות מרגיעות והצעות עבודה וכו׳. לקראת סתיו 1942 העבירו את שארית הפליטה לרובע אחד ז.א. לגיטו אשר גודר בחוטי תייל ובשער הועמדה שמירה. תוך זמן קצר רוקנו גם את הגיטו מיהודים ע״י העברות למחנות השמדה, גיטאות סוקל וברודי וראדיחוב נשארה חפשית מיהודים „יודנפריי״.

קורות קהילת ראדיחוב הועלו בודאי ברשימות החברים בספר זה, אצטמצם איפוא בקינתי זו אך באבדן קרובי שהועברו וניספו יחד עם קרבנות המקום.

בתשרי תש״ב התייתמתי מאבי. אתו ניספו אחותי שרה ובעלה יונה אדלר ושלושת ילדיהם, אחי יוסף נטע, דודי צבי ארנשטיין, בתו שרה ובעלה צבי

מענטש וילדם ודודי אהרן רוכפלייש עם משפחתו העניפה, כולם הועברו למחנה השמדה בלז'ץ.

ההצלה מלוע הארי

היה זה בשנת 1942. היאוש הלך וגבר. נוסף להסגר על היישוב וקומץ יהודים הורגש בעליל, כי סיכויי ההצלה הולכים וקטנים, ולכן נתפשו בקרש־הצלה אחרון. בחורות אשר להן צורה ארית, התגייסו בין נוצריות לעבודה בגרמניה, לאחר, שהשיגו תעודות מתאימות אצל כומר שהיה מוכן לעזור גם בחור אחד מחברנו הסתכן והצטרף. מובן שהיתה סכנה שמישהו יחשוד יכיר וילשין. אבל היה זה מצב של לית ברירה, רוב היוצאים הצליחו ושבו בשלום. קורותיהם של ניצולים אלה בודאי ראויות להיכתב בפרקים היסטוריים בפני עצמם.

התנדבות או שליחות מסוכנת

בקיץ 1942 רוכזו רוב הצעירים במחנות עבודה. היה ידוע שמטרת המחנות היתה להרעיב את היהודים, לשבור אותם בגוף ונפש ולעשותם אדישים לכל דבר. בדאגה לגורל הרעבים והנמקים במחנות אורגן על ידי שכננו צבי קרנץ מויגודה, שאחיו היה ראש המועצה היהודית בראדיחוב, משלוח מזון למחנה גזשנדה קרוב ללבוב. הועדה לתזונה בראדיחוב נתנה את המזון ושכרה עגלון נוצרי בכסף מלא ואני התנדבתי עם יהודי בשם הרמן וסר ללוות את המשלוח ליעדו. היתה עוד מטרה נוספת, לנסות לשחד את קצין המחנה, ולקבל שחרור של כמה בחורים שלנו ולהחזירם הביתה.

מצוידים בתעודות מתאימות יצאנו לדרך מלאת־החתחתים. במספר נקודות־ביקורת כובדו הרשיונות ולפנות ערב הצלחנו להגיע למקום. הפגישה עם קצין המחנה עברה בשלום. הוא קבל את המתנות בצורת תכשיטים והבטיח למלא את מבוקשנו. אבל בצאתנו מחדרו הותקפנו על ידי בריון גרמני בלבוש אזרח ששירת כנראה במחנה בתפקיד מיוחד, וספגנו ממנו מכות נמרצות. מוכים וזבי דם נחלצנו בקושי מהמקום, ממש בנסים, ונקלטנו ללינת לילה אצל משפחה יהודית בודדה שנשארה לפליטה בכפר הזה.

מאמר חז"ל: „שלוחי מצווה אינן ניזוקין" פעל כנראה רק חלקית במקרה דנן. יצאתי עם בן לויתי אמנם חיים מהרפתקה זו, אבל פצועים ומרוטים כל עוד נפשנו בכפינו. הבחורים באמת שוחררו תוך זמן מה. השודד עמד בדיבורו. לצערנו היתה זו הצלה פורתא, הם נפלו בידי הצוררים מספר חדשים לאחר מכן.

אין בקי כבעל נסיון אומר הפתגם העממי. למרות רצוני לתאר למען ידעו הדורות, אולי חלק מן האימים והסבל שעברו על ניצולי השואה שחיו במחתרת,

החליפו מקומות מיסתור, נפלו בפח ושוב נמלטו כמוני, מרגיש אני חוסר־אונים במשימה זו. ידועים המון מקרים של רציחות, שבוצעו ע״י נוצרים, שהעמידו פנים כאילו מוכנים הם להסתיר ולהציל ולאחר שקיבלו את התמורה מסרו את הקרבנות לידי הגרמנים או שביצעו את הרצח במו ידיהם. לכן תפילה בלבי ופי יהגה תמיד: קללת נצח ודראון עולם ילוו את הרוצחים ועוזריהם עד סוף כל הדורות.

אחרי הלשנה של נותן המחסה נלכדתי ע״י שוטר הגבולות והוכנסתי ל־מעצר, אשר ממנו הצלחתי להימלט. אחרי ריצה של שני ק״מ הסתתרתי בערמת קש עד לשעות הערב, היה זה בתענית אסתר תש״ג. בחשכת הלילה יצאתי לשדה פתוח. החלטתי להגיע למקום המחסה של גיסי ואחותי.

נתברר שנותן המחסה שלהם נתקף בפחד והציע ל„חוסים בצלו״ להסתלק לימים מספר עד יעבור זעם. לילה אחד נשארנו בשדה בחוץ ובמשך היום מצאנו שלושתנו מקום מיסתור בערימת זבל גדולה בשדה, אשר מתוכה הוצאנו את התכולה ויצרנו מרחב — מקום לשלושה בשכיבה. את הצד העליון והכניסה הסווינו בזבל יבש, מבלי שיראה בחוץ, שנמצאים בתוך הערימה שלושה דיירים. לכל שונאי ישראל אני מאחל הרגשה כזאת שהיתה מנת חלקנו בתוך ערימת הזבל ההיא. הסיפור הזה הוא חלק מהמועקות והרפתקאות העשויים לשקף שלוש שנות סבל, מצוקה ושכול שעבר פליט השואה.

באפריל 1944 ניגפו הצוררים וספגו מכות נמרצות מהרוסים. בזמן נסיגתם עוד עברנו את מוראות המלחמה אבל רעמי התותחים של הרוסים היו באוזנינו מוסיקה של גאולה ותרועת נקמה על צוררי ישראל ומשמידיו.

ימים מספר לפני חג הפסח תש״ד כבשו הרוסים את המקום ובעיירה שטרוויץ התאסף כמנין ניצולים שחגג את חג החרות.

ד"ר י. אפרת (מנקס)

בית אבי

(נר לזכר המשפחות מנקס — פיש)

המשפחות מנקס ופיש, אם כי לא מדורי דורות בני סוקל היו, הפכו עם השתקעם בעירנו לבניה האמיתיים, נעשו חלק מגופה האנושי.

סבי, יוסף פיש, נולד בכפר אובין שבסביבת ראדיחוב — לופאטין בשנת 1844 לאביו ירוחם פיש, אשר היה יהודי כפרי מחסידי בלז, מאלה שידעו למזג את להט החסידות עם בקיאות בהלכה; נאמן למסורת זו שלח את בניו לעיר הסמוכה לופאטין לקנות תורה בישיבה המקומית. הבן יוסף, משהתבגר, המשיך במקצוע אביו והתפרנס מניהול אחוזות בסביבת העיר החשובה בימים ההם — ברודי; בתקופה הזאת נולדו בנו ובנותיו, שהגדולה בהן, רבקה לאה (רנה) נישאה אחר כך לעורך דין ד"ר אפרים מנקס. סבתי, רעיתו של יוסף פיש, חיה (קלרה) לבית מאן היתה ילידת העיר מוסטי וויעלקיע; היא היתה בת לבית מסורתי מתקדם, בו דאגו לחינוך חילוני של בניו ובנותיו. על כן היתה בקיאה בספרות העולם, בעיקר בשפה הגרמנית. על מדפי הספרים בבית סבא־סבתא היו מצויים, זה בצד זה, ספרי יהדות מסורתיים וקלסיקאים גרמניים, גטה, שילר, היינה ואחרים. מספר שנים לפני מלחמת העולם הראשונה עברה משפחת פיש לסביבת סוקל, לאחר שסבי קיבל את ניהול אחוזותיו של הרוזן רדזייובסקי בכפרים וויסלאוויצה ומיאנוביצה. תלאות רבות עברו על המשפחה בימי מלחמת העולם הראשונה וכולנו ניצלנו בנס מידי מרצחים אוקראינים, בשנת 1918, הודות לאצילות נפשו ואומץ ליבו של כומר הכפר ויסלאוויצה האב דוידוביץ׳. סבי החליט אז להעתיק את דירתו לסוקל ורכש בית קטן, בו התגורר עד סוף ימי חייו. יחד עם זה המשיך לנהל את האחוזות עד גיל גבוה מאד. סבי היה יהודי חסון, אחד החקלאים המעולים ביותר במחוז סוקל; ער היה לחידושים במקצוע. היה חקלאי משכיל בזכות עבודה עצמית, אם כי לימודיו הלא־מסורתיים הצטמצמו למספר שעורים פרטיים אצל ה„דיאק" בעיר לופאטין, שלימדו לקרוא ולכתוב פולנית וגרמנית. „פיש הזקן", כפי שכינוהו בסוקל ובסביבה, היה אחד הראשונים באיזור לשימוש בדשנים חימיים, במכונות קציר ודייש, במחרשות ממונעות (שקדמו לטרקטורים) ומעל לכל היה מחונן

בחוש חקלאי ובעל נסיון רב, שבזכותם כיבדוהו בעלי אחוזות אחרים, יהודים ולא יהודים, והיו באים להיוועץ בו בענייני מקצוע שונים. כל אלה לא הרחיקוהו מהלמדנות היהודית, מקור מחצבתו; בערבים, ובעיקר בחודשי החורף, כשלא היה עייף כל כך מעבודתו הקשה, היה משנן תורתו בתלמוד, מדרש, עין יעקב, מגלה בהם גנוזות ומחדש חידושים משלו. רבה היתה השפעת בית סבא־סבתא עלי, אשר קוימו בו מנהגים מסורתיים שקסמו לי כל כך. עם סבא הייתי נוסע מדי פעם, בגיל הילדות לאחוזה ויסלאוויצה, התפעלתי מידענותו ב־חקלאות כשהוא מבדיל ממרחקים בין שדה חיטה, שיפון, שעורה או שבולת שועל; היה זה סבי, אשר הראה לי, אולי מבלי להתכוון לכך, את הדרך לחקלאות שבחרתי בה אחר כך כדרך חיי.

זכה יוסף פיש לשיבה טובה ונפטר בגיל 89 בשנת 1933. שונה היה גורלה של סבתי, אשר נרצחה ע״י הנאצים, יחד עם רבים מבני עירנו באחת האקציות שערכו בגיטו סוקל.



קבוצת פועלות באובן

י. קרמניצר

לזכרם של יהודי באריל׳וב

באריל׳וב הוא כפר ככל כפרי הסביבה. דרומית מערבית מבאריל׳וב, במרחק 20 ק״מ, שכנה העיר ראדיחוב; בדרום, במרחק של כ־16 ק״מ — לופאטין; 14 ק״מ דרומית מזרחית — שטרוויץ; 18 ק״מ מזרחה — ברסטשקה; 8 ק״מ מערבה — סטויאנוב. הכפר שוכן על קו הגבול הישן בין אוסטריה לרוסיה. לאורך הכפר עברה הדרך הראשית מווליצה לאובין. המרחק לכל אחד משני הכפרים האלו, שהראשון שכן מערבית לבאריל׳וב והשני ממזרחה לו, היה כשני ק״מ. מצפון לכפר בקו מקביל לדרך הנזכרת זרם הנחל סידילובקה, שהתפצל לשתי זרועות, שעל כל אחת מהן היה גשר. על אחת הזרועות היתה טחנת הקמח של הכפר, ליד הזרוע השניה — הכנסיה ובית הכומר. במרכז הכפר, במקום בו נפגשה הדרך ווליצה אובין עם הדרך ההולכת דרומה ל־ראדיחוב, ניצב בית הספר. לא רחוק מבית הספר עמד בנין הרשות המקומית. משני צידי הדרך, שחצתה את הכפר, היו בתי מגורים ולידם מבני משק. בכפר התגוררו מאתיים וחמשים משפחות אוקראיניות ותשע משפחות יהודיות.

בהיכנסך לכפר מכיוון ווליצה בצד שמאל של הדרך, כמעט בפתח הכפר, עמד בית נמוך וישן מאוד. חלונות הבית כמעט ונגעו בקרקע. נראה היה שמרוב ימים שקע הבית בתוך האדמה. הגג היה מכוסה קש. היה זה אחד הבתים „הזקנים״ ביותר בכפר. נראה היה שיושבי הבית לא חשבו להישאר בכפר, שכן לא בנו את ביתם מחדש. בבית גר ר׳ יצחק אייזיק לבנטל ומשפחתו. יצחק אייזיק היה דתי מאוד וישר מאוד. סיפרו עליו כי אף פעם לא היה אוכל לפני השעה 12 בצהריים. הטעם: לפני התפילה אסור לאכול והתפילה ארכה אצלו עד הצהריים. היה יהודי איטי, שהתנהל ופעל בעצלתיים. מוחו נתון היה תמיד בחומש ורש״י. יש אומרים כי ידע על פה את החומש. את שיחותיו עם הבריות היה פותח בפסוקים מן החומש ובפירוש רש״י עליהם. כשהיה רואה מישהו עובר עבירה, ביחוד מבני נוער, היה קורא לו הצידה, ומפנה תשומת לבו לפסוק הולם במקרא. תחילה היה מבקש מן העבריין לצטט בעצמו את הפסוק הרלבנטי ואם זה לא היה יודע היה מרענן את זכרונו. בעוברך ליד הבית בשבת יכולת לשמוע את קולו של יצחק אייזיק, כשהוא קורא את „סדרת

השבוע" ואם עברת אחרי הצהריים שמעת את הניגון החודר־לב של „פרקי אבות".

בעת התפילה היה יצחק אייזיק מנותק מן העולם הסובב אותו. לא שמע דבר ולא השיב לאיש. בשתי מלאכות עסק יצחק אייזיק, שתי מלאכות שרק הוא מכל יהודי הכפר הכירן: הוא היה מנקר (איש העוסק בעיקור וניקור הגידים מן הבשר, האסורים לפי חוקי הכשרות) וללא עבודת הניקור שלו אי אפשר היה לאכול בשר כשר מן הבהמות שנשחטו בכפר. מלאכתו השניה היתה: „שיבער", רדיית מצות בתנור.

שתי המלאכות נעשו על ידיו מתוך יראת שמיים גדולה, חינם וללא שום טובת הנאה. אולם צריך היה לחכות עד שיסיים תפילתו וציפיה זו ארכה זמן רב. הוא נהג להניח שני זוגות תפילין. יצחק אייזיק לא ידע פשרות בכל הנוגע לעבודת אלוהים. הוא קיים את כל המצוות, קלה כחמורה, על כל פרטיהן ודקדוקיהן. אוהב היה לשוחח עם הבריות דברי תורה ונוהג היה לספר סיפורי חסידים. אל תלמידי חכמים היה מתייחס בכבוד ובדרך ארץ. בעצמו היה מלמד את בניו ונכדיו לימודי קודש, כשהוא מרביץ בהם תורה ודרך ארץ. כמורה ומלמד היה קפדן וחמור ואף לא נמנע מ„כיבודים" של נחת זרועו. תלמידיו חייבים היו ללמוד ולדעת. ר' יצחק אייזיק לא היה מפרנס גדול, לפיכך היתה נאלצת אשתו, צפורה, ליטול חלק בפרנסת המשפחה, שכללה שמונה ילדים. צפורה היתה אשה חכמה, עירנית, אדוקה מאוד, חרוצה מאוד ואהובה על הכל — יהודים ולא־יהודים. היא ניהלה בית מרזח, מכולת, ובתקופה מאוחרת יותר כאשר היו ברשותם גינה ושדה — עזרה גם בעבודת השדה. כל עיסוקיה הרבים לא מנעו בעדה מלחנך ולגדל את ילדיה לאנשים בריאים ויהודים טובים.

משגדלו מקצת הילדים, עזבו את הבית והכפר ויצאו אל הערים הגדולות. הבן טוביה עזב את הבית בגיל צעיר. תחילה עבד בלבוב ואחר כך בקרקוב. במלחמת העולם הראשונה, שירת כקצין זוטר בצבא האוסטרי ונפל בשבי ה־רוסים. לאחר המלחמה עבר לרומניה, התחתן והיה ממנהליה של חברת „רוסטיקה". בשנת 1933 עלה לארץ ועבד בחברת „צים". נפטר בחיפה, בהותירו אחריו בת יחידה, שושנה, נשואה ליגאל אייזנברג, שניהם עורכי דין בחיפה.

הבנים, לייב ומשה, גרו בלבוב ונרצחו עם משפחותיהם על ידי הגרמנים.

הבת, לאה, התחתנה עם משה טנצר משטרוויץ והיו להם שלושה ילדים. הבת הבכירה, חיה, נישאה למרדכי קרמניצר. הבן, זלמן, נשא לאשה את בתו של שמעון רוקר. שתי הבנות, גיטל ומינדל, נשארו בבית. כולם הושמדו על ידי הנאצים, הי"ד.

לא רחוק בקירבת ביתו של ר' יצחק אייזיק, באותו צד של הדרך, בכיוון מזרח, ניצב בית חדש ויפה, מרוחק כארבעה מטר מן הדרך, מוקף עצים צעירים וגדר עשוייה עץ. כאן בבית זה התגוררו זלמן לבנטל, בנו של ר' יצחק אייזיק,

אשתו רוזה, בתו של שמעון רוקר, ובנם בן הארבע, איזיק. זלמן, יהודי בגיל העמידה, לשעבר קצין בצבא האוסטרי אשר לחם במלחמת העולם הראשונה ואף נפצע במהלכה, עסק לאחר נישואיו בסחר עורות. היו לו קשרי מסחר וחקלאות עם משפחת אקר, בעלי אחוזות מווליצה־בארילוב (קארצ׳ובקה). זלמן היה מקובל ואהוד הן על משפחת אקר והן על האיכרים הלא־יהודים, עימם היה קשור בקשרי מסחר בזכות יושרו, כנותו ודייקנותו.

ר׳ זלמן אהב לשמוע בדיחה טובה וגם ידע לספר בדיחות. לבית הכנסת נהג לבוא בחגים ואהב מאוד חזנות — כנראה בהשפעת בית אביו. כאשר השוחט משטרוויץ, ר׳ דוד הרש, היה בא לכפר לשחוט בחודש אלול, לא הירשה לו ר׳ זלמן להתחיל בשחיטה לפני שיבצע מספר פרקי חזנות.

הסובייטים, אשר נכנסו לכפר בסוף שנת 1939, היו שנואי נפשו, בין היתר משום שחיסלו את בית העסק שלו ואת המסחר החופשי. הוא לא יכול היה למחול להם על שנטלו את כל רכושה של משפחת אקר, גירשו באופן ברוטאלי את כל משפחת אקר וכלאו את בני המשפחה, אשר לא נמלטו במועד. אגב, כך נהגו הסובייטים בכל בעלי־אחוזות יהודים ולא־יהודים. בתקופה זו איבד ר׳ זלמן את מרצו, היה אדיש וחיכה לשינוי. בתקופת הכיבוש הגרמני האמין ר׳ זלמן באמונות תפלות ונסים. הוא האמין כי היטלר יובס, אך לא ציפה שיזכה לראות את מפלת היטלר בחייו. פעם סיפר, כי ראה שתי צפרים לוחמות זו בזו. באחת מהן ראה את היטלר ובשניה את סטלין, ועמד בצד והתבונן לראות מי ינצח. כאשר ניצח „סטלין" היה ר׳ זלמן מאושר מאוד, שעל כן ראה בכך אות ומופת למפלתו של היטלר וסיפר על כך לכל היהודים ה־אחרים. יחד עם זאת לא האמין כי המפלה קרובה לבוא וסבר כי הוא והיהודים האחרים לא יהיו עוד בחיים בעת מפלת העריץ. כאשר דובר אתו על נסיונות הצלה, לא רצה אפילו לשמוע על כך, למרות העובדה שהיו לו חברים רבים לא־יהודים, אשר יכלו אולי להצילו. אשתו רוזה היתה אשה נאמנה ואם יהודיה למופת.

בנם איזיק, גדל בסביבה גויית מאחר ומלבדו לא היו בכפר ילדים יהודיים בני גילו. (על מלמד לא חשבו אפילו בתקופת הסובייטים ואחר־כך תחת הכיבוש הגרמני). איזיק שיחק עם הילדים האוקראינים ודיבר רק אוקראינית. הילד לא ידע אפילו לדבר יידיש. כאשר נכנסו הגרמנים, החלו חבריו, הילדים האוקראינים, אשר שיחקו עמו והוא היה אחד משלהם, להציק לו ולכנותו „יודה". תכופות כאשר היה משחק בחוץ עם הילדים האוקראינים וחייל גרמני היה עובר ברחוב, היה איזיק הקטן רץ הביתה וקורא להוריו באוקראינית: „בואו נתחבא, ה־גרמנים באים". לעתים היה שואל: „אבא, מדוע הם שונאים אותנו כל כך?" זלמן ומשפחתו הוגלו בדצמבר 1942 לגיטו ברודי, שם ניספו.

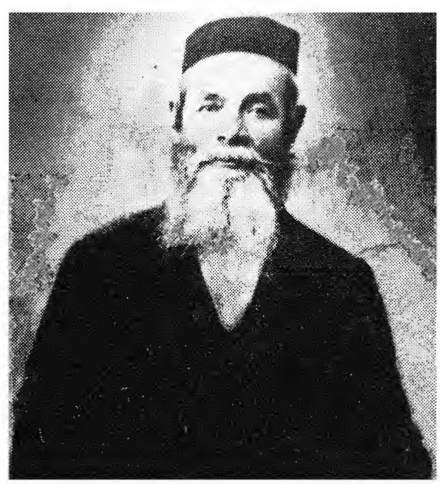
בהמשך הרחוב לכוון מזרח, באותו צד של הדרך, ניצב בית גדול וחדש מוקף גן יפה ומבנים חקלאיים. כאן בבית זה חיו ר׳ יששכר (שוכר) באראך ומשפחתו. ר׳ שוכר היה יהודי נבון, סוחר מצליח ומתווך אצל בעל אחוזה. היה לו גם משק חקלאי מטופח. הוא נפטר בשנת 1926. משפחת באראך כללה שלושה בנים ובת. הבן הצעיר, יצחק, התגורר עם משפחתו בלבוב והיה יהודי אמיד. הבת, צפורה, עם משפחתה, גרה בוויטקוב. הבן, מוטה — בראדיחוב. הבן הבכור, משה, נשאר בבית, בבארילוב. משה היה יהודי נבון, אך לקה בשמיעתו. פרנסתו התבססה על המשק החקלאי. היו לו שני ילדים — אברהם מאשתו הראשונה ודבורה — מנישואיו בשנית. אברהם קיבל חינוך טוב — מספר שנים היה בראדיחוב, שם למד ב„חדר״ ובבית־ספר כללי. אחר־כך למד בלבוב הנהלת חשבונות וכן למד לבחינות בגרות בשיעורים פרטיים. היה בן מסור וציוני נלהב. אחרי נישואיו התגורר בלבוב וניהל בה עסק. בתקופת הכיבוש הנאצי, בקיץ 1942, יצאו אברהם, אשתו ובנו הפעוט, כשהם מתחזים כאריים באמצעות מסמכים מזוייפים, מלבוב לבארילוב. במהלך חיסול יהודי ה־כפרים על ידי הגרמנים ניסו אברהם ומשפחתו, אחותו דבורה ויהודים נוספים למצוא מחסה בחורשה שבקרבת הכפר. לאחר זמן קצר גילו אותם האוקראינים המקומיים ורצחום.

בצד השני של הרחוב, בקירבת מרכז הכפר גרה משפחת מרדכי אייכמן. ר׳ מרדכי אייכמן היה יהודי דתי וביתו שימש כבית תפילה. בבית זה היי מתאספים כל יהודי הכפר בשבתות ובחגים; לעתים היו באים להתפלל בכפר יהודים מהכפרים הסמוכים, כמו: מאובין — שמואל ובניו מאיר ונתן, הרש אורנשטיין; מוויגודה — יעקב אפפלפלד, מניו, ויליק, הרש קרנץ; מווליצה — יהושע אקר ואחרים. ר׳ אייכמן היה מתווך אצל בעלי אחוזות — תחילה אצל ויטלין ואחר כך אצל ויליק. היה לו גם משק חקלאי מסודר. למשפחת אייכמן היו בן ובת — בן־ציון ורחל. שני הילדים היו אינטיליגנטיים, וכבר במלחמה העולמית הראשונה ידע בן־ציון ללמוד דף גמרא ויחד עם זאת הכיר את הספרות הגרמנית — היהודית והכללית. אחותו, רחל, ידעה לצטט באופן חופשי את שילר, גיתה, היינה ואחרים. בבית משפחת אייכמן ניתן היה למצוא את ספריהם של הסופרים הגרמנים הקלאסיים ליד ספרים יהודיים ועתונים שונים. בן־ציון ניהל במשך תקופה קצרה חנות טקסטיל בלמברג ומשלא הצליח — חזר לבית אביו, התחתן עם שרה לבית רוקר ומצא פרנסתו בניהול המשק החקלאי של אביו. בן־ציון היה ציוני וכבר בשנות העשרים טען כי בריטניה לא תקיים את הבטחתה לפי הצהרת בלפור. אשתו, שרה, היתה גם היא יודעת ספר, עזרה לבעלה בניהול המשק החקלאי והיתה עקרת בית טובה ואם מסורה לשלושת ילדיה.

בתו של ר׳ מרדכי, רחל, היתה אשה אינטליגנטית ועדינה. לאחר נישואיה עברה ללבוב. לפני פרוץ מלחמת העולם השניה חזרה לבית אביה. היו לה שני ילדים: דולק וגוסטה. רחל עשתה ככל יכולתה כדי שילדיה יקבלו חינוך והשכלה מעולים. בשל מצבם הכלכלי לא יכלה להחזיק את הילדים, ובעיקר את הבכור, דולק, בבית ספר בעיר. לפיכך, למד דולק אצל מורה פרטי בבית ומדי שנה היה נוסע לראדיחוב להיבחן בבחינות שנתיות. רחל נפטרה בשנת 1937.

מרדכי אייכמן נפטר בשנת 1942 בביתו. בן־ציון ומשפחתו הובלו לגיטו ברודי ושם ניספו. הילדים, גוסטה בת השתים עשרה ודולק בן החמש עשרה, החליטו לא ללכת לגיטו ולחפש דרכים להצלה. גוסטה הצטרפה לקבוצה של אברהם באראך וניספתה יחד עם הקבוצה כולה. דולק עם עוד שני חברים, נתן והרש, הצליחו להסתתר ביערות ובמקומות אחרים מחוץ לכפר עד כחודש לפני כניסתו של הצבא הסובייטי. כאשר קו החזית התקרב ורעם היריות נשמע קרוב חזרו דולק וחבריו לכפר. הם נכנסו לשכן־חבר אוקראיני וביקשו להסתתר בביתו. כשנודע הדבר לאוקראינים חבריהם לשעבר, הוציאו אותם מן הבית בו הסתתרו והרגום.

במרכז הכפר, בנקודה הגבוהה ביותר, בין שתי הדרכים הראשיות, מול בית הספר ניצב בית גדול, שבנייתו טרם הושלמה (הבית הישן נשרף על ידי האוקראינים הלאומנים). בקירבת הבית היו מבנים חקלאיים. מסביב לבית היתה גינה ובה עצים שזה עתה נטעו ופרחים. בבית זה חיו מרדכי קרמניצר ומשפחתו.




ר׳ מרדכי ובנו אריה קרמניצר ז״ל (הבן נפטר בירושלים)

ר׳ מרדכי קרמניצר, יהודי ישר ואדוק, היה קפדן ומחמיר לגבי עצמו, שומר ומקיים כל המצוות. היה אומר כי השאלה הראשונה שאדם נשאל בעולם הבא היא: האם סחרת ביושר? למרות אדיקותו הרבה, היה נוהג לגבי ילדיו, שלא היו אדוקים, בהבנה, סובלנות ומתינות. היה מדגיש, כי לא ניתן להילחם ברוח הזמן ועיקר הוא להיות אדם ובעל לב יהודי.

הוא שירת כחייל בצבא האוסטרי והשתתף במלחמת העולם הראשונה. הוא התגאה בכך שהיה חייל טוב והתייחס בשלילה ליהודי שלומיאלי. לדבריו, חייב היהודי לשמש דוגמה טובה לגוי בכל ענין ודבר. בהיותו בצבא לא אכל במשך כל השירות מאכל טריפה. במקומות בהם היו יהודים היה קונה מהם מזון כשר ובמקומות בהם לא היו יהודים נמנע מאכילת מזון מבושל. הוא סיפר כי ביקש אישור ממפקדו לגדל זקן. מפקדו השיב לו כי המראה של חייל מזוקן אינו יפה. לכך השיב ר׳ מרדכי: ״מנין לך שאין המראה יפה? הרשה לי לגדל זקן ונראה אם יפה המראה אם לאו״. כך אושר לו לגדל זקן מטופח. ר׳ מרדכי היה חסיד של הרבי מבלז. לעתים קרובות היה נוסע אל הרבי, בעיקר בימים נוראים. הוא היה מפיק הנאה רבה מביקוריו אצל הרבי ונהג לומר, כי מלבד היותו צדיק, הרבי הוא אדם פיקח וניתן להתייעץ עמו בעניינים שונים, כולל עניני מסחר.

ר׳ מרדכי היה סוחר. בהיותו צעיר סחר בכל ואחר כך עסק רק בחקלאות. הוא היה היהודי הראשון בבארילוב, שרכש קרקעות מן האיכרים. כאמור, התנשא ביתו של ר׳ מרדכי במקום הגבוה והיפה ביותר בכפר. הקרקע עליה ניצב הבית, נרכשה בעיסקת חליפין, כאשר תמורתה מסר ר׳ מרדכי לגוי, הבעל הקודם של הקרקע, חלקת־קרקע אחרת, בעלת ערך נמוך יותר ואת ההפרש שילם בכסף. משהושלמה העיסקה והכסף נמסר לגוי, נמלך הגוי וטען כי ר׳ מרדכי רימה אותו. הגוי, שהיה מזכיו הכפר, הגיש תביעה נגד ר׳ מרדכי בגין הונאה. הערכאה הראשונה קבעה, לפי ערך הסכסוך וגודל העונש הצפוי, כי הענין אינו בסמכותה והורתה להעביר את התיק לערכאה גבוהה יותר. פחד נפל על ר׳ מרדכי. ומה עושה יהודי במצב־דברים כזה? — נוסע לרבי. ואכן נסע ר׳ מרדכי אל הרבי וסיפר לו את סיפור המעשה. הרבי החל מנחמו ומרגיעו. אמרו לו ר׳ מרדכי כי זהו גוי מסוכן — אדם חכם ובעל כושר דיבור וטיעון. השיב הרבי: „אל תירא, מעשה בלעם יהיה הגוי הזה. ברצותו לקלל יצא מברך״. יחד עם זאת יעץ לר׳ מרדכי לשכור להגנתו עורך־דין מעולה ולא־יהודי. בהתברר המשפט, נתברר כי צדק הרבי והדברים התרחשו כפי שהוא חזה אותם. ר׳ מרדכי זוכה בדין וחזר לביתו, אל המגרש אשר רכש כדין. אמונתו ברבי נתחזקה ובכל הזדמנות נהג לספר על גדולתו של הרבי. ר׳ מרדכי רכש לעצמו מדי פעם חלקות־אדמה נוספות וכך אירגן לעצמו משק חקלאי

גדול ומבוסס. הוא למד לאהוב את השדה ועבודת השדה. נוהג היה לומר כי השדה הינו קרן קיימת ראשית, שאין חשש מפני גניבה ושריפה לגביו. ושנית, השדה מפצה את בעליו על עבודה ישרה וטובה. הוא דאג כי השדה יעובד ויטופל כראוי ולשם כך היה מפקח על כל עבודות השדה וכשהיה צורך היה מטה שכם לעבודה. שאיפתו היתה כי שדהו יהיה שדה למופת, שלא יאמרו חלילה כי השדה נראה כ„שדה יהודי". בחייו לא מכר אף זרת משדותיו.

ר' מרדכי אהב לחלק נדבות. כאשר היה מזדמן לעיר היה מחלק ביד רחבה לעניים המקומיים. לעתים קרובות היה שולח שק תפוחי אדמה לנזקקים ותורם בעין יפה למוסדות צדקה. היה מכניס אורחים למופת. אגב, כל יהודי הכפר היו ידועים כמכניסי-אורחים. כאשר יהודי נכנס לביתו, קיבל את מיטב המאכלים, מיטה ללון והנזקק קיבל גם נדבה נדיבה. הוא ראה בכל יהודי בלתי־מוכר, שעבר בכפר, קבצן או סתם־יהודי, אחד מל"ו צדיקים.

חיה, בתו של ר' יצחק איזיק, היתה אשתו השניה של ר' מדרכי. מאשתו הראשונה נולדו לו חמישה ילדים: שלושה מהבנים — הרש, אפרים ויוסף — עזבו את הבית מיד אחרי מלחמת העולם הראשונה ויצאו לאמריקה, שם הקימו משפחות. השלושה אינם עוד בחיים. הבן, פישל, והבת, פרידה, התגוררו עם משפחותיהם בלבוב וניספו בשואה.

חיה היתה אשה דתית אולם התייחסה בליברליות מוחלטת כלפי הילדים, אשר לא היו דתיים ידעה חומש ורש"י, שלמדה מאביה, יצחק איזיק, בהאזינה לו כשהוא מרביץ תורה לבניו ואחר כך לילדיה — נכדיו. בשבת, בהיכנסך לבית יכולת לשמוע את חיה קוראת את סדרת השבוע בניגון הנכון. בבית הכנסת, בראש השנה ויום הכיפורים, היתה חיה ה„חזן" בין הנשים. היא היתה גם סוחרת מוכשרת. ר' מרדכי עסק בעיקר במשק החקלאי וחיה ניהלה חנות, מעין „כל־בו", החל מדברי טקסטיל, מכולת וכלה בכלי בית. היא היתה אהודה על הכל — יהודים כלא־יהודים. הגויים היו לא רק לקוחות שלה אלא נועצים ונעזרים בה בענינים שונים: עצה בדבר דרך הטיפול בחולה, מתכון לבישול או לאפייה, הלוואה וכיוצא באלה. היא אהבה לעזור לזולת. היתה לה הבנה עמוקה בחינוך ילדים ורצון עז להעניק חינוך משובח לילדיה. אחד מבניה סיים אוניברסיטה.

ארבעה ילדים נולדו לר' מרדכי וחיה. הבכור אריה (לייב) היה סוחר מלידה. כבר בהיותו בן ארבע עשרה עשה עסקים עם החיילים הגרמנים שהגיעו לכפר במלחמת העולם הראשונה. ר' מרדכי ובניו האחרים שירתו אז בצבא ועל אריה, כבכור הילדים בבית, נפל העול, יחד עם אמו, לנהל את המשק החקלאי בתנאי־מלחמה ולכלכל את המשפחה. בהיותו בן שבע־עשרה נמצא אריה עם סבו, יצחק איזיק ביער. היה זה בעת המלחמה בין הפולנים לבולשניקים. לפתע

פרצו ליער שלושה בולשביקים מזויינים, ובראותם יהודי מגודל זקן ופיאות, ירה אחד מהם בר' יצחק איזיק ופצעו. אריה נטל את הסב הפצוע על שכמו ונשאו דרך שני נהרות מרחק של שני קילומטר והביאו הביתה. מאחר ובכפר לא היה רופא, רתם אריה את הסוסים לעגלה ותוך סכנת נפשות (התנהלה מלחמה באיזור) הוביל את הסב הפצוע לעיירה ברסטטשקו, כעשרים ק"מ מ־בארילוב. הודות לכך ניצל ר' יצחק איזיק. אריה שירת בצבא הפולני, היה ציוני מסור וגם עבר הכשרה והתכונן לעלות לארץ. בגלל היעדר סרטיפיקטים ואחר כך בשל פרוץ המלחמה לא נתממשה התוכנית. היה נכון תמיד לעזור לכל, לבני משפחה ולאחרים. הכיבוש הגרמני עבר עליו ביסורים גדולים, והוא ניצל מן המוות בנס. ב־1950 עלה לישראל, הקים משפחה בירושלים בה נפטר ב־י"ט אב תשכ"ז.

יחזקאל, הבן השני, שם לו למטרה מאז שעמד על דעתו לעשות בעצמו כל עבודת־הכפיים לא רק כפי שהגוי מבצע אותה אלא טוב יותר. והוא אכן הוכיח זאת בשדה ובמשק. בשדהו בוצעו כל העבודות במועד וברמת ביצוע גבוהה, כך שהגוי לא יכול היה לומר כי זהו שדה יהודי. הוא היה היהודי הראשון בכפר שעבד בשדה עם חרמש — חרמשו היה טוב משל אחרים. במשק החקלאי היה מבצע בעצמו את כל העבודות, כשהוא מפעיל בכישרון: משור, גרזן ומקצע. הוא היה גם סוחר מעולה. כאשר חלתה האם קיבל על עצמו את ניהול החנות והפך אותה לחנות לדוגמה. הודות לכך יכול היה להתחרות בהצלחה עם שני קואופרטיבים לא־יהודיים. כאשר הצליח למשוך אליו כמעט את כל הקונים הגויים, לא יכלו בעלי הקואופרטיבים לשאת זאת ושילחו טירוריסט אוקראיני, אשר הצית את החנות במוצאי שבת, כאשר היתה מלאה קונים. החנות על כל אשר בה, וכן בנין המגורים בו נמצאה עלו בלהבות. לא רק הבית והחנות נשרפו, אלא גם כל המבנים החקלאיים אשר נמצאו בקירבת מקום. האש אחזה גם בהם וכילתה אותם.

תוך חצי שנה, „חזרו" למקומותיהם המיבנים, גדולים יותר ויפים יותר. בית־המגורים החדש היה הבית היפה והגדול בכפר. יחזקאל נסע ללבוב והביא חלונות ודלתות בסגנון צרפתי. כאשר נשאל — לשם מה כל זה, ומה ההצדקה להוצאה הכספית הזאת, השיב: „זה נעשה על מנת ש„יתפוצצו", וכדי להראות להם שאיננו פוחדים מהם ושהם אינם יכולים להטיל מורא עלינו על ידי טירור".

כאשר פרצה המלחמה בספטמבר 1939, הבינו היהודים מה מצפה להם. חלקם, בעיקר צעירים עזבו את בתיהם ונסו לעבר הגבול הסובייטי, במגמה למצוא שם מקלט. האחים, אריה ויעקב היו בין הנמלטים. יחזקאל נשאר עם ההורים ועם אחותו, אסתר, להגן על ההורים ועל הרכוש. הוא חפר בונקר, הצטנן וחלה. מאחר ובימי השלטון הסובייטי לא היה טיפול רפואי מתאים, הסתבכה

המחלה ובשנת 1940 נפטר. הבן, יעקב, והבת, אסתר, עברו בתנאים הקשים ביותר, כל אחד באופן אחר, את הגיהנום הגרמני. יעקב מתגורר היום עם אשתו יוכבד ובנו מרדכי, ברמת־גן; אסתר עם בעלה, אריה ובנה שמואל, מתגוררים בגבעתיים.

ר׳ מרדכי נפטר בח׳ חשון 1938 וחיה ניספתה בגיטו ברודי.

בקירבת ביתו של ר׳ מרדכי ובית הספר ניצב בית ישן מכוסה קש. בבית זה התגורר ר׳ יעקב הנגר ואשתו סושה. ר׳ יעקב בא לכפר אחרי מלחמת העולם הראשונה בעקבות שריפת ביתו בסטרמילטש, בתקופת המלחמה. תחילה התגורר בביתו הבלתי גמור של ר׳ איזיק זטבור. ר׳ איזיק הכניסו לביתו בתורת מצווה, ללא תמורה. בבית זה רצחה כנופיה של דניקין את אשתו הראשונה של ר׳ יעקב. השכנים הגויים סיפרו לאנשי הכנופיה, כי בבית מוסתר מטמון זהב. הכנופיה היכתה את אשתו של ר׳ יעקב על מנת לאלצה לגלות להם את מקום המטמון. האשה לא גילתה את מקום המטמון, פשוט משום שלא היה בנמצא שום מטמון. זמן קצר לאחר מכן נפטרה כתוצאה מהמכות.

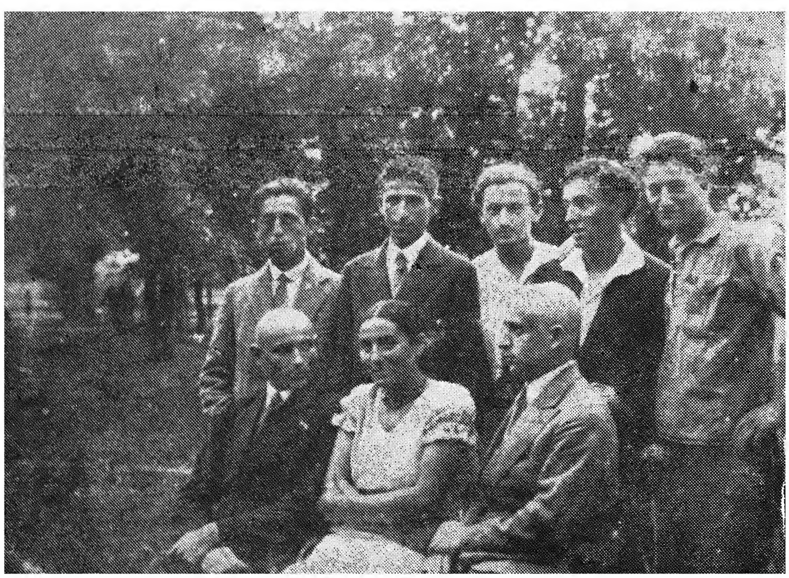
ר׳ יעקב היה בעל־מלאכה טוב, הטוב ביותר בכפר וגם בסביבה הקרובה. היה חרוץ ודייקן בעבודתו משום כך היתה לו תמיד עבודה והגויים, אצלם עבד, היו מרוצים מאוד מעבודתו. היה יהודי דתי. בעבדו אצל הגויים שבועות שלמים היה אוכל מאכלי־חלב בלבד. בשבתות וימים טובים היה בא לביתו. בערבי שבתות וחגים ניתן היה לראות את ר׳ יעקב רץ מיוזע לביתו כשבידו האחת משור ובידו השניה עוף. הוא מיהר לביתו כדי לא לחלל חלילה את השבת או השבתון. לעומת זאת לא רצה להקדים לעזוב את העבודה יתר על המידה. תוך זמן קצר התרחץ, סירק את זקנו הלבן והיה ממהר אל בית הכנסת. מאחר והיה בעל מלאכה טוב נלקח ר׳ יעקב בימי מלחמת העולם השניה לעבודות על ידי חיל המשמר הגרמני באובין והוא ביצע שם למענם עבודות־נגרות שונות. שם שהה, שם התכלכל, כשהוא מגולח זקן כפקודת הגרמנים. הוא היה עם חיל המצב הגרמני גם לאחר שיהודי הכפרים האחרים גורשו מבתיהם. יום אחד נכנס חייל גרמני, אחד הגרמנים שלמענם עבד ר׳ יעקב, נטל מקל וללא שום סיבה היכה את ר׳ יעקב למוות. אחר כך גררו הגויים את גופתו של ר׳ יעקב לבית הקברות לבהמות (בתי קברות כאלה היו בכל הכפרים) ושם קברו אותו.

אשתו, סושה היתה יהודיה פשוטה, כבדת־שמיעה ותמימה. היא הילוותה כסף לשכניה הגויים, קיימה עמם יחסי־שכנות טובים והאמינה כי הם ידידים טובים. כאשר כל יהודי הכפר עזבו את בתיהם, נכנסה היא לאחד משכניה־ידידיה בהאמינה כי תוכל למצוא מקלט בביתו בתקופת המלחמה. אחרי מספר ימים, ביום א׳, זימן הגוי ה„ידיד" את הפורעים האוקראינים ואלה גררו אותה אל מרכז הכפר. כל מי שרצה היכה אותה וחבט בה עד אשר נפחה נשמתה.

לר׳ יעקב היו ששה ילדים: יצחק, זושה, הרש, הרץ, גיטל וגרינה. כל הילדים ניספו עם משפחותיהם בתקופת השואה חוץ מהרש, אשר ניצל עם משפחתו, עלה לישראל ונפטר בפתח־תקוה.

במרכז הכפר, מול בית הספר ובשכנות לר׳ מרדכי קרמניצר היה בית המרזח — בית גדול בן שני אגפים, מכוסה פח. כאן התגוררו ר׳ שמעון רוקר ומשפחתו. ר׳ שמעון ניהל את בית המרזח, אותו קיבל מחותנו. הוא היה יהודי עדין, דתי, מודרני, אינטליגנטי. בזמן השלטון האוסטרי היה מזכיר מועצת הכפר. שלט בגרמנית ופולנית. כאשר נזקק מישהו מן הגויים לכתיבת בקשה כלשהי היה בא לר׳ שמעון כדי שיעזור לו בניסוחה וכתיבתה. ר׳ שמעון נהג לקרוא ספרי חולין ועתונים. ביתו היה פתוח לכל וכמעט תמיד היה שוקק אנשים. בערבי שבתות וחגים היו מתאספים בביתו אנשים, בעיקר צעירים, קוראים עתון ומנהלים ויכוחים, ביחוד בנושאים ציוניים. ר׳ שמעון היה חזן, בעל קורא ובעל תוקע. תפקידים אלה מילא חינם אין כסף. הגויים נהגו לכנותו: „רב״. מראש חודש אלול ניתן היה לשמוע את ר׳ שמעון חוזר על פרקי התפילה ומנסה את השופר. ר׳ שמעון אהב גם לעבוד בגן. כבר בשעה ארבע בבוקר ניתן היה לראותו עובד בגן ביתו.

חוץ משתי בנותיו שכבר הוזכרו, רויזה ושרה, היו לו בת נוספת, ינטה ובן וולף. וולף היה בחור אינטליגנטי ושאף להשכלה. הוריו אמנם איפשרו לו



מימין: מילעק אקר, יוסף אפלפלד, רפאל וסר, זאב רוקר, אביגדור אפלפלד,
יושבים מימין: אברהם אפלפלד. שנקה רוזנברג לבית אקר, יעקב קרמניצר

לרכוש השכלה. לאחר שסיים את לימודיו בבית הספר היסודי וב„חדר" ב־ראדיחוב, התחיל ללמוד בשיעורים פרטיים לבחינות הבגרות. הוא היה ציוני נלהב, ולכן הפסיק את לימודיו והתכונן לעליה לארץ. הוא עבר „הכשרה" במשך חצי שנה. המלחמה העולמית השניה פרצה ושמה קץ לכל תכניותיו ושאיפותיו. בשנת 1940 גוייס לצבא הרוסי וכבר בימים הראשונים למלחמה הגרמנית—סובייטית נפל בשבי הגרמנים. למעשה, יכול היה למנוע נפילתו בשבי הגרמנים על ידי הצטרפות לרוסים הנמלטים. אך מאחר ושנא את הסובייטים וסבר כי בריחה לרוסיה תמנע ממנו לעולמים את הגשמת שאיפתו לעלות לישראל לא נמלט ונפל בשבי הגרמני, שם נרצח. כאשר חזר לכפר אחד מן האוקראינים אשר נפל בשבי הגרמני ושוחרר ממנו וסיפר לר' שמעון כי בנו וולף נפל יחד אתו בשבי הגרמני, נמלא ר' שמעון רוקר תקווה כי בנו חי והוא רץ אל יהודי הכפר, בקוראו: „עוד בני חי". ר' שמעון לא ידע, כי אותה עת כבר לא היה בנו בין החיים. אך היהודים האחרים כבר ידעו זאת מסיפוריהם של גויים אחרים, שחזרו מן השבי.

הבת ינטה עברה את המלחמה בגרמניה כשהיא מתחזה כארית על פי מיסמכים מזוייפים. לאחר שחזרה מגרמניה נישאה לאהוב לבה, יוסף אפפלפלד. הם מתגוררים עכשיו בנהריה עם שני בניהם: שמעון וירחמיאל. שמעון רוקר עם אשתו רחל — יהודיה טובה, אשה טובה לבעלה אשר סייעה לו בכל ואם למופת לילדיה והבנות רוזה ושורה, על משפחותיהן, הועברו לגיטו ברודי, שם ניספו.

במרחק מה מן הדרך לאובין, ליד טחנת הקמח, עמד ביתה של רבקה גרובר, אלמנתו של שאול גרובר. היא התגוררה עם בתה גיטל וחתנה, פנחס. רבקה היתה אשה ישרה, חכמה וחרוצה מאוד. היתה להם חלקת שדה והם עבדוה בעצמם. רבקה היתה מוכנה תמיד לעזור לכל וביחוד לנזקקים. פנחס, למרות היותו עירוני, למד מהר את עבודת השדה ועיבד בעצמו היטב ובגאווה את אדמתו ואכן אדמתו הניבה יבולים מצויינים. הבת, גיטל, היתה גם היא מוכנה תמיד לעזור לנזקק וגם עזרה רבות בפועל. היו להם קשרים טובים עם השכנים הגויים. בתקופת הכיבוש הגרמני הם ניסו למלט נפשותיהם — תחילה אצל השכנים הגויים ואחר כך חפרו יחד עם יהודים אחרים בונקר ביער. רבקה, שהיה לה מראה ארי, היתה יוצאת ומבקשת לחם מהאיכרים המקומיים ואת הלחם שקיבלה היתה מביאה לבונקר. פעם הכירו אותה הפורעים האוקראיניים, הלכו בעקבותיה עד הבונקר ושם הרגוה. פנחס וגיטל הצליחו להימלט. גיטל ופנחס עברו את המלחמה ומתגוררים היום בארצות הברית.

כמעט בקצה הכפר, בכיוון אובין, חיו איזיק זטבור, אשתו בריינה, וחמשת ילדיהם. כן התגוררו עמם אמו הזקנה של ר' איזיק ושני נכדים יתומים, רחל

ונתן. ר׳ איזיק היה גבאי בית הכנסת, התעניין בפוליטיקה, קרא בענין עתונים יהודיים ונכריים. נהג לבקר את הכפריים הגויים ולקרוא את העתונים ה־אוקראיניים הלאומניים והאנטישמיים. היה קורא את הרשימות האנטישמיות ב־אוזני מארחיו הגויים, כאשר למראית עין התייחס באי־איכפתיות לתוכן האנטי יהודי של הרשימות. הוא ידע על כל המתרחש בכפר. בשל קשריו ההדוקים עם הגויים, סבר כי הם ידידי־אמת שלו. היה אדם טוב לב ואהב להלוות ככל יכולתו ליהודים וללא־יהודים, הלוואות שלעתים קרובות לא היו מוחזרות. עד מלחמת העולם הראשונה היה סוחר עורות ולאחר מלחמת העולם ה־ראשונה רכש קרקע והיה לעובד אדמה. הפרנסה היתה בצמצום, אולם איזיק היה אופטימיסט גדול ומסתפק במועט.

אשתו בריינה, היתה אשה שקטה, רעיה ואם טובה ואדם הגון וישר. ר׳ איזיק האמין ביושרם של הגויים בכפר. הוא גדל עמם. היה מיודד עם כולם לא הרע לאיש מהם ועם רבים מהם היטיב ככל שהיה לאל ידו. הוא לא היה מסוגל להאמין שמישהו מהם מסוגל להרע לו, עד שבאה המציאות וטפחה על פניו. בוקר אחד, בתקופת הכיבוש הגרמני, בא לכפר ראש המחוז, אוקראיני לאומני מזאוויטש, אשר טייל בכפר כשהוא מלווה על ידי המכובדים האוק־ראינים המקומיים. והנה נקרה מולם ר׳ איזיק. ר׳ איזיק, בראותו את ידידיו האוקראינים, הסיר את כובעו ובירכם לשלום, כשהוא מחייך. הוא היה אז כבן ששים וגם חולה. ראש המחוז הורה לר׳ איזיק לשכב בשלג והוא עלה עליו ברגליו כשהוא דורך ורומס אותו ואילו מלוויו, ידידיו של ר׳ איזיק, התפקעו מצחוק בהטילם על ר׳ איזיק שלג.

ר׳ איזיק, אשתו, אמו טובה, ובנותיו, רחל ורבקה, הועברו לגיטו ברודי, שם ניספו. בתו, לאה, עברה הכשרה ציונית, הצליחה לקבל סרטיפיקט ועלתה לארץ ישראל. היא נישאה ליוסף קב־ונקי ומתגוררת עתה בתל־אביב עם שתי בנותיה הנשואות, בנה ונכדיה.

בנו, אפרים, ניסה להציל את חייו, אך לא הצליח וניספה. בנו, איתמר, גוייס לצבא הרוסי ונשאר בברית המועצות.

לכפר בארילוב היה שייך הכפר ויגודה. בוויגודה היתה אחוזה, בה התגוררו משפחות העובדים וכן היה בה בית מרזח. האחוזה השתייכה לפני מלחמת העולם הראשונה למשפחה היהודית ויטלין ואחר־כך עברה לבעלות משפחות אפלפלד וויליק. בכפר זה חיו שנים רבות וולף לבנטל ואשתו מלכה. הם ניהלו את בית המרזח ומכרו תוצרת חלב מן החלב שרכשו מבעלי האחוזה. הם היו אנשים דתיים וישרים. מאחר ולא היו להם ילדים משלהם, שמו לעצמם למטרה לחנך ולגדל יתומים. הם אימצו וגידלו שלוש יתומות. כאשר וולף נפטר, עבדה מלכה קשה והמשיכה בכוחות עצמה לגדל את היתומות.

אחת היתומות, חיה, נישאה להרש קרנץ והם התגוררו בוויגודה. היתומה, טובה, התחתנה עם שמעון טקסר ונשארה לגור עם מלכה. השלישית יצאה לארגנטינה. מלכה היתה מוכרת כאשה טובת לב. נוסף לגידול היתומות, היתה מוכנה תמיד לעזור לכל נזקק. בתקופת הכיבוש הגרמני עזרה לכל יהודי שעבר במקום. היא החליטה לא ללכת לגיטו. היתה כבר זקנה וכאשר נודע לה שיש לעזוב את הבתים וללכת לגיטו חלתה באופן פתאומי ולמחרת נפטרה. היתה לה זכות להיקבר בבית הקברות היהודי בראדיחוב. כמה קינאנו בה, אנחנו הנשארים בחיים באותה עת, על אותה זכות שנתגלגלה לידיה: למות במיטתה בין יהודים ולהיאסף אל אבותיה בבית עלמין יהודי.

הרש קרנץ ואשתו חיה, אנשי עמל, הצליחו לצבור לעצמם תוך זמן קצר רכוש, בעיקר שדות. הם אירגנו משק חקלאי למופת. הרש היה עסקן ציבורי ואהב לעזור לכל. היה ציוני מסור. בתקופת הכיבוש הגרמני היה ביתו פתוח לכל יהודי. כל יהודי יכול היה לקבל בביתו מזון, מיטה מוצעת ומחסה מרודפיו. אחיו, אדולף, היה יו״ר היודנראט בראדיחוב ובתור שכזה יכול היה, בראשית הכיבוש הגרמני, להשפיע לטובת היהודים בכלל ואחיו ואמו בפרט. הרש ניצל את „חסינותו" זו לטובת כל היהודים שתחת קורת ביתו. בינתיים איבד אדולף קרנץ את חינו בעיני הגרמנים ואותה משטרה גרמנית, אשר תמורת כסף ורכוש רכש לו אדולף בקרבה השפעה מסויימת, היכתה אותו מכות רצח והוא נמלט לכפר, אל אחיו הרש. אדולף לא יכול היה להישאר אצל אחיו מאחר שכל המקומיים הכירוהו. הוא נאלץ לחזור לראדיחוב, שם נתפש על ידי הפורעים המקומיים ונורה למוות במרכז העיר.

הרש נשאר בוויגודה עם משפחתו ומספר בחורים נוספים, גם לאחר שכל היהודים האחרים עזבו את הכפרים. באחת השבתות באה המשטרה האוקראינית ולקחה את כל הנמצאים בבית חוץ מהרש ובנו יחידו, כלומר, את אשתו, אמו, שתי בנותיו, חיים זוכמן, מרדכי זיצר ואחרים, הוציאה אותם ליער סמוך, שם נורו למוות. מרדכי זיצר הצליח להימלט. הרש קרנץ ניסה להציל את חייו וחיי בנו אצל גוי בבארילוב, אליו העביר לפני כן רכוש גדול. לאחר זמן מה נמצאו האב ובנו מתים בתעלת מים, כשידיהם קשורות בתיל דוקרני.

כך הושמדו היהודים מכל הכפרים, אנשים טובים, אדוקים ועמלים אשר אבותיהם התגוררו בכפרים מאות שנים. אלוהים ינקום דמם!

הבודדים אשר ניצלו, ביסורים קשים ובנסים, הקימו משפחות וחיים היום ברובם הגדול בישראל. הם נושאים בליבם את זכרון הניספים.

יהודי הכפר ויהודי העיר

מסביב לראדיחוב, עיר המחוז, השתרעו עיירות קטנות: **חולויוב, סטויאנוב,**

וויטקוב־גובי טופורוב, שטרוויץ ולופאטין. מבחינה מינהלית השתייכו עיירות אלה לראדיחוב. בכל אחת מהן התגוררו כ־700—1000 יהודים. בין עיירה לעיירה היו פרושים כפרים מאוכלסים באיכרים אוקראיניים ומספר משפחות יהודיות. בדרך כלל היה בעל־האחוזה בכפר־"יהודי", יהודים שכנו בכפרים, שהיו מרוחקים לעתים מרחק של עשרים קילומטר מכל מרכז עירוני. קשה היה להיות ולהישאר יהודי בכפר. בכפרים אחדים חייתה משפחה יהודיה אחת בין מאתיים משפחות נכריות. מחד גיסא היה על המשפחה היהודיה לשאת בארס השנאה של השכנים הגויים ומאידך גיסא היה עליה להיאבק על הקיום היהודי, דהיינו: לחנך את הילדים חינוך יהודי — ללמדם את האלף בית העברי, פרשה בחומש, שמירת כשרות, שבת ומועדי ישראל והעיקר לשמור על הייחוד היהודי, כלומר למנוע חיתון עם הגויים. דלותם של היהודים הקשתה עוד יותר על קיום החיים היהודיים. לעתים קרובות לא אכל היהודי הכפרי בשר משום שלא יכול היה להגיע לשוחט שהתגורר בעיר. כדי להתפלל היה היהודי הכפרי צריך לכתת רגליו למקום בו היה "מנין" יהודים. את ילדיו צריך היה לשלוח למקום, בו היה מלמד ו"חדר", בדרכים ארוכות בהן ארבו להם ילדי הגויים, "שקצים", לטנפם בבוץ בקיץ ולידות בהם כדורי שלג בחורף. טוב יותר מבחינה זו היה מצבם של היהודים שחיו בכפרים בהם היו מספר משפחות יהודיות. הם יכלו לקיים מלמד בכפרם, להביא חזן לימים הנוראים, להתפלל במנין ולרכוש אתרוג לחג הסוכות.

בית יהודי בכפר ניתן היה לזיהוי מרחוק. לא רק היהודי יכול היה לזהותו אלא גם הגוי. הטוב שבמזהים היה שונא היהודים, זה אשר חיפש להרע להם. הבית היה עלוב ביותר או לעתים בלט דווקא ביפיו, חסר היה גדר או צבוע באופן שונה מבתי הגויים וכדומה. יושבי הבית, אף אלה שלא היו בעלי זקנים, נראו שונים בהיותם לבושים באורח עירוני יותר. גם סידור הבית בפנים היה עירוני יותר, מתקדם יותר. האינסטינקט להכיר את היהודי היה מפותח אצל הגוי. גם בתקופה המאוחרת, כאשר הגוי המשכיל היה לבוש לבוש עירוני, וניטשטשו הבדלי הלבוש בין היהודי לבין הגוי זוהה היהודי ללא כל קושי, ואפילו ילדים רכים ידעו להצביע על היהודי, תכונה זו של הגוי הפכה למסוכנת ביותר בתקופת השואה, כאשר יהודים ניסו למלט את חייהם בנסותם להעלים את זהותם כיהודים. בערבי שבתות וחגים בלטו הבתים היהודיים בנרות שהיו דולקים בהם. בלילות חנוכה בעוברך על פני בית יהודי יכולת להבחין באורות הקלושים של הנרות, שהשתקפו מבעד לחלונות עטויי־כפור. החנוכיה היתה עשויה מפח, בבתים מעטים — מנחושת ובדרך כלל מתפוח אדמה. בתוך חור בתפוח־האדמה היו שופכים שמן ומניחים פתיל עשוי מצמר־גפן ופתיל זה בער, האיר ושימח את נשמתו העירירית של היהודי הכפרי.

היהודי הכפרי נהג מנהג כבוד ודרך ארץ ביהודי העירוני. יהודי כפרי שנסע העירה לבש בגדי חג. הוא ציפה לשמוע מאחיו העירוני עצה טובה וקיווה לשאוב

אצלו תקווה ועידוד. היהודי הכפרי מכר ליהודי העירוני מצרכים שהביא מן הכפר, ביניהם מוצרים שאי אפשר היה לרכוש מגוי: מוצרי חלב כשרים, חיטה שמורה וכו׳ וקנה ממנו מתוצרת העיר לצריכה פרטית או למכירה קמעונאית. בדרך כלל שרר ביניהם יחס של אימון הדדי. היהודי הכפרי קינא ביהודי העירוני בשל היותו עירוני וכמעט כל יהודי כפרי קיווה שלפחות לעת זיקנה יוכל לחיות בעיר בין יהודים. הכפרי קינא בעירוני החי בקרב יהודים, יכול להתפלל כל יום ברבים, יש לו רב, שוחט, בית כנסת, ולהבדיל מקוה ומרחץ (אה, כמה היתה נפשו של היהודי הכפרי יוצאת לאמבט חם, משיב נפש בימות־החורף הקרים, כאשר לא יכול היה לטבול אפילו בנהר). הצעירים שבכפר היו כמהים לעיר בשל מרכזי־תרבות ובידור שבה. אפילו לבוא לקבר ישראל היה קשה ליהודי הכפר. היו צריכים לטלטל את המת כ־15—20 ק״מ לבית העלמין היהודי שבעיר. הגויים סירבו, בדרך כלל, לתת עגלה וסוסים להובלת מת יהודי. בשל המרחק לא יכלה המשפחה ללוות את המת בדרכו אלי קבר. היה קשה לאסוף ״מנין״ בכפר כדי שהיתומים יוכלו לומר ״קדיש״. כאשר היה היהודי הכפרי שופך את מר ליבו באוזני היהודי העירוני היה זה האחרון מנחמו: זכות גדולה היא לך ומצווה שהודות לכך שאתה ויהודים אחרים מתגוררים בכפרים יכול יהודי כמותי, הנוסע מעיר לעיר להיכנס בדרכו לבית יהודי, להתפלל, לאכול ארוחה כשרה וללון.

היהודי העירוני הביט על אחיו הכפרי קצת מגבוה. באומרו הוא ״יהודי כפרי״ (״ער איז אדורפס־ייד״) או היא ״יהודיה כפרית״ נתן ביטוי לכך שהוא רואה את עצמו חשוב יותר ומכובד יותר. היו גם יהודים עירוניים שהצטיינו באי־רצון וחיתון עם הכפריים. כשיהודי עירוני היה בא בקיץ אל הכפר לנוח מעט, היה מקנא ביהודי הכפרי על האוויר הצח שבכפר, החלב והשמנת הטריים. אבל יותר משבוע לא יכול היה לשאת את החיים בכפר.

היהודים הכפריים והשכנים הגויים

קיומם של יהודי הכפר וחייהם הקשים היו תלויים בגויים. יחס התלות ההדדית וההבדלים ביניהם היו שונים בתקופות שונות, כשהגורמים המשפיעים העיקריים הם: הדת והמנהגים הדתיים, מספר היהודים בכפר והפרנסה. אפשר לחלק חטיבת־חיים זו לשלוש תקופות: הראשונה נמשכת עד לסוף מלחמת העולם הראשונה — 1918, ואפשר לכנותה: ״התקופה האוסטרית״. בתקופה זו, היו היהודי והן הגוי דתיים מאוד. שנאת הגוי ליהודי נבעה בעיקר ממניעים דתיים. הגוי ראה בכל יהודי את מענהו ורוצחו הישיר של ישו. התגלות השנאה בלטה בעיקר בימי ראשון ובחגי הנוצרים. תפקיד חשוב במערכת היחסים בין יהודים לגויים תפש הכומר, בעל השפעה עצומה על צאן מרעיתו. בהלכם בהמון אל הכנסיה ובשובם ממנה היו מטילים הגויים בוץ ורפש בבתי היהודים שבדרך ולפעמים גם מנפצים

את שמשות בתי היהודים. היהודי נמנע אז מלצאת לרחוב. אם איתרע מזלו של יהודי להימצא באותן שעות מחוץ לביתו היה צפוי לעלבונות. גם בשבתות ומועדי ישראל היתה מתפרצת שנאת הגויים. היו מטילים בוץ ביהודי בלכתו או בשובו מן התפילה ורוגמים באבנים את הבית בו מתקיימת התפילה. התפרצויות אלה לא היה בהן עדיין כדי לשבש את מהלך החיים היהודיים. בתקופה זו, כשמזדמן ליהודי לישון בביתו של גוי הוא עושה זאת, וכמעט לא קרה שגוי ירצח יהודי. היהודי האמין, שהגוי, המאמין באלוהים, לא יעשה זאת. יחסי שכנות וריעות בין יהודים ללא־יהודים נרקמו רק בחוץ, מחוץ לבתים. יהודי שהיה צריך לחצות מפתן ביתו של גוי, עמד בפני בעיות קשות. בכל בית לא־יהודי היו תלויות תמונות "קדושים" והגוי בהיכנסו לבית היה מסיר את כובעו והיה מברך בשם ישו. יהודי לא יכול היה לנהוג כך ולהיכנס לבית נכרי כשהוא חובש כובע היה לא נעים והוא מנע את אי הנעימות בכך שלא נכנס לבית נכרי. השתתפות בשמחות של הגוי, למשל חתונה, ואכילה בביתו, היתה בלתי אפשרית. קל יותר היה לגוי לבקר בביתו של יהודי — רגיל היה לשבת בבית בגילוי ראש ואצל היהודי יכול היה לשבת כשראשו מכוסה או גלוי לפי רצונו. אוכל כשר לא היה אסור עליו. ולפי שהביקורים לא היו הדדיים והיהודי לא היה מבקר בביתו ואם היה מבקר היה מסרב אפילו לשתות כוס מים, נמנע הגוי מלבקר בבית היהודי. סירוב זה של היהודי לאכול בביתו של הגוי פיתח אצל הגוי רצון עז להכריח את היהודי לאכול טרף ובעיקר חזיר. לעתים תכופות היו נערים גויים לוכדים ילד יהודי ומנסים בכוח לאלצו לאכול בשר חזיר והיו מאושרים אם היו מצליחים למרוח שומן חזיר על פיו הקפוץ והסגור בחוזקה של הילד היהודי. אשה יהודיה לא יכלה להשאיל לה כלי כשר. למרות זאת, בתקופות בהן לא היתה הסתה נגד היהודים, חיו יהודים וגויים בכפיפה אחת מתוך סובלנות הדדית. בהרבה מקרים רחש הגוי יותר אימון כלפי שכנו היהודי מאשר כלפי שכנו הגוי. היהודי היה איש סודו של הגוי ובעת צרה הלך הגוי אצל היהודי לשמוע עצה טובה ("בעת צרה, הולכים אל היהודי" נהגו הגויים לומר).

הפרנסה

הגויים התפרנסו מעבודת האדמה. לכל אחד היתה חלקת אדמה, אותה היה מעבד ונוסף לכך היה עובד כשכיר־יום אצל בעל־האחוזה או יהודי אחר. רמת החיים של הגוי היתה נמוכה מאד וצרכיו מוגבלים ביותר. הוא ניהל משק אוטארקי. המצרכים שקנה היו בעיקר: מלח, נפט, דג מלוח, ויי"ש. כמעט כל הגויים היו בורים ולא ידעו קרוא וכתוב. היהודים בכפר, בעיקר הגברים, כמעט כולם ידעו קרוא וכתוב, אם לא את שפת המקום, לפחות יידיש. הם היו דתיים מאוד, וכמעט כולם גידלו זקנים ופאות. היהודים התפרנסו מחנוונות, סחר בתבואה ובהמות,

ניהול בתי מרזח ותיווך אצל בעל האחוזה. לגויים בתקופה זו לא היו חנויות. המסחר כולו היה נתון בידי היהודים. הגוי בכפר ידע שעליו לערוך את כל קניותיו עד לכניסת שבת או חג, ואחר־כך היה עליו לחכות למוצאי החג אחרי "מעריב". מוצאי שבת או חג היה הגוי עומד ליד חנותו של היהודי ונושא עיניו השמימה אם כבר "יצאו" הכוכבים. לעתים ניסה ללא הצלחה לרמות את היהודי באומרו לו שכבר ראה כוכבים בשמיים.

בעייה מיוחדת יצרו השמרים לחג הפסחא. לעתים קרובות חל הפסחא הנוצרי בתוך ימי הפסח או במוצאי חג הפסח. הגויים היו זקוקים לשמרים לאפיית עוגות הפסחא והיהודי היה ספק־השמרים היחיד. שמרים הם חמץ, כידוע ולכן היה עליהם לקנות שמרים בערב הפסח. שימוש בשמרים לא טריים גרם לאי הצלחת העוגות. היו נושאים את העוגות לכנסיה ברוב עם והוצגו בפני הכומר — ואוי לאותה בושה. גם היהודי היה תלוי בגוי: הגוי קנה אצל היהודי, עבד אצלו, והיה "גוי־שבת" שלו. ביום הכיפורים השגיח הגוי על הנרות בבית הכנסת. הגוייה הסיקה בשבתות החורף את התנור והיתה חולבת את הפרה בשבת. הגוי התייחס אל היהודי הסוחר בחשד ובאי אמון. הגוי חשש שהיהודי מרמה אותו, ואילו היהודי חשש שהגוי יגנוב ממנו. ("היהודי! לו גם יבוא מן השמיים, אין להאמין לו", "היהודי הוא צועני, והגוי גנב" — כך נהגו הגויים לומר).

הגויים לא רצו לעסוק במסחר וראו בעיסוק זה מלאכה מבישה. הם לעגו ליהודי הסוחר ("הסוחר בפלפל ובביצים"). המסחר בכפר היה מסחר־חליפין. האיכר הביא לחנותו של היהודי תבואה, ביצים, חמאה, פשתן, עופות וכיוצא באלה. היהודי העריך את המצרכים וקבע את מחירם ונתן לגוי תמורת אותו ערך שמרים, מלח, נפט, בד, יי"ש וכו'. היהודי העמיס על עגלה או מגלשה בחורף עופות, שקי תבואה, ארגזי ביצים וכו' ונסע העירה כדי למכרם ולקנות סחורה לחנותו. לעתים תכופות היה הרכב, הגוי, מתוך ליצנות הופך את העגלה או שזו היתה מתהפכת בהיתקלה במכשול בדרכים שהיו משובשות. כל שהיה בעגלה התפזר מחוצה לה. היהודי היה זוחל בתחת לעגלה וחוזה בשבר: הביצים השבורות, העופות המתחילים להימלט וכו'. עוברי האורח הגויים היו צוחקים ולועגים. בשעה כזו לא היה במצבו של היהודי הכפרי הסוחר כדי לעורר קנאה.

התקופה השניה — 1918—1932 — התקופה הפולנית

המלחמה העולמית הראשונה נסתיימה, אבל לאזור זה לא חזר השקט ונמשכו בו מלחמות עד 1920: מלחמות בין פולנים לאוקראינים, פולנים ובולשביקים ועברו בו כנופיותיהם של פטלורה ודניקין. בזמנים אלה של מלחמה ואי־סדר היו הסובלים העיקריים — היהודים. נוסף לצרות הרגילות של עוני ומחסור סבלו

היהודים ממעשי שוד ואלימות, מצד חיילים שהיו עוברים בכפרים, כשהם מחפשים כביכול אוצרות היהודים, שלא היו קיימים.

עם תום המלחמה, חזרו לכפרים הגויים ששירתו בצבא. החוזרים לא היו עוד אדוקים בדתם. הם נעשו לאומניים והחלו לארגן קבוצות לאומניות. הם שאפו להרחיב דעת ואפקים, החלו לקרוא עתונים, פתחו ספריות ולא ראו עוד במסחר עיסוק בזוי והתארגנו בקואופרטיבים. אז החלו לראות ביהודי גורם מפריע להתפתחות הכלכלית ולשיחרור הלאומי. אלה היו הזרעים שהצמיחו את האנטישמיות הלאומנית־כלכלית. הלך המחשבה היה שבמאבק נגד השלטון הפולני יש לסלק בתחילה את הגורם היהודי. נתארגנה הסתה אנטי־יהודית שלא בחלה בשום אמצעי. התפתחה אינטליגנציה אוקראינית. רופאים, עורכי־דין וסוחרים. הפולנים הערימו מכשולים על דרכם של המשכילים והסוחרים האוקראינים ואלה גמרו אומר לעקור בכל האמצעים את פרנסות היהודים.

הצעירים היהודיים שחזרו מן המלחמה לא רצו בדרך כלל להישאר בכפר. החיים בכפר נראו בעיניהם צרים ונטולי תכלית. הם הביאו עמם רצון עז לחיים וחופש מחשבה. הם נהו אחרי בידור ונהגו להתפרק בשירה וריקודים. אבל תקופת ההתפרקות היתה קצרה ביותר וצריך היה לחשוב על התכלית, הפרנסה. חלקם עזבו את הכפרים ויצאו ללבוב או לארצות שמעבר לים. הנשארים בכפר נאבקו מרה על קיומם. בעלי־האחוזה היהודים מכרו אז את אדמותיהם ויהודי הכפר ניצלו את ההזדמנות ורכשו חלקות אדמה. בעוד שבתקופה הראשונה מאס היהודי הכפרי בעבודה הפיזית ובחל בה עיבדו בתקופה זו רוב היהודים את אדמותיהם בעצמם והשתדלו לבצע את העבודה היטב. השכנים הגויים היו נוהגים לזלזל בעבודת יהודים. "עבודה יהודית" היתה שם נרדף לכל עבודה כושלת, "לא־יצלחית". לגלוג זה הניע את היהודים למאמץ מוגבר בעבודתם ובהשפעת התנועה הציונית־החלוצית יכולת לראות בכפר יהודי מהלך זקוף קומה כשהוא אוחז בחרמש, מוביל עגלת קציר או זבל, כמו למשל דוד זיצר מסטרמילטש, סוחר טוב ומוכשר שזנח את המסחר והתחיל יחד עם משפחתו לעבד את שדהו, האחים אריה ויחזקאל קרמניצר, פנחס קליין בבארילוב, מאיר פיש באובין, האחים אפלפלד בוויגודה, שהיו בניו של בעל אחוזה ואף על פי כן עיבדו בעצמם את אדמותיהם, ואחרים. כך נוצר טיפוס של חקלאי יהודי גא — ידיו לופתות את המחרשה, עיניו נשואות השמימה בתפילה להצלחה במעשה ידיו ולבו במזרח, בציון.

אחרי הצהרת בלפור התחילה להיות מורגשת בכפר תנועה ציונית־חלוצית. ב־1924 עסקה קבוצת צעירים יהודים ב"הכשרה" באחוזתו של יהושע אקר מווליצה — בארילוב, יהודי גא, בעל לב חם ויד פתוחה וציוני מסור ונאמן. לראשונה נשמעו בכפר, בשדות, צליליו של שיר עברי ונישאו פעמיו של ריקוד ההורה, שהוסיפו טעם מיוחד ושמחה לחייו של היהודי הכפרי. יותר מאחר היי

"הכשרות" באדמותיהם של כל בעלי האחוזה היהודים. בוויגודה: אפפלפלד וויליק, באובין: משה אקר; בזאוויטש: קרדימן בסינקוב: רפפורט ואחרים.

הנוער היהודי גילה באותם ימים צמאון לדעת ולהשכלה והחל לרכוש דעת — חלקו בלימוד עצמי וחלקו בבתי הספר הכלליים ומיעוט הגיע אף לאוניברסיטאות. במקביל העמיקו את התענייינותם ברעיון הציוני ולמדו עברית. מאיר פיש ואחותו רשה, דבורה חרפ ואחרים דיברו עברית בהשפעת משפחת קפצן מסקרילוב, בה היתה העברית בשימוש יומיומי וחלק מבניה עלו לארץ ישראל ב־1924.

אגודת "אחווה" — מועדון "קדימה"

מועדון "קדימה" נוסד ב־1929. את ישיבת היסוד זימן עורך־הדין דוניק אקר מראדיחוב. בוויגודה התאספו צעירים מכפרי הסביבה: בארילוב, ווליצה, אובין, מיקולאייב, זאוויטש, סטרמילטש, רודנקו ועוד. אחרי נאום פתיחה של דוניק אקר ודיון שנערך בעקבותיו, נבחרה הנהגה: אברהם אפפלפלד — יו"ר, יעקב קרמניצר — מזכיר, מאיר פיש — יו"ר קרן קיימת וקרן היסוד, צבי קרנץ — מנהל אדמניסטרטיבי ואביגדור אפפלפלד — אחראי לעניני תרבות וגזבר. הוחלט שמקום מושבו של המועדון יהיה ויגודה. נשכר בית בוויגודה כבית־מועדון, והמועדון נרשם כחוק. החלה פעילות ציונית תרבותית ורעיונית ונעשו פעולות הסברה. קויימו אסיפות בהן הושמעו הרצאות בנושאים שונים, ברובם ציוניים. גילוייה של הפעילות הציונית היו: איסוף כספים לקק"ל ולקרן היסוד, מכירת השקל ובחירות לקונגרס הציוני. נוסד חוג דראמטי, בהדרכתה של גב' לורה קוך (שץ) מזאוויטש. הוקמה גם ספריה גדולה שבה ספרים רבים בשפות שונות. כותב שורות אלה יחד עם צבי קרנץ ואביגדור אפפלפלד אספו כסף לשם הקמת הספריה. הם יצאו אל היהודים בכפרים והתרימו אותם. כולם תרמו בעין יפה, כל אחד לפי יכולתו. אחר־כך הוחלט לנסוע לעיירה שטרוויץ (כ־14 ק"מ מוויגודה). יהודי שטרוויץ קיבלו אותם בתחילה בסבר פנים יפות ונדבו ביד רחבה. לפתע הרגישו המתרימים כי הנוער היהודי המקומי מתגודד סביבם ושיהודי המקום הפסיקו לתרום. התברר שיהודי שטרוויץ ביוזמת צעירי המקום החליטו אותה שעה להקים בעצמם בעיירתם ספריה שלהם. לנציגי "קדימה" לא נותר אלא לאחל ליהודי שטרוויץ הצלחה והם עזבו את המקום.

חולקו קופסאות קרן קיימת כחולות־לבנות לכל יהודי הכפרים והתוצאות היו טובות. מן הראוי להזכיר את משפחת שץ מזאוויטש. בביתה היו שלוש אלמנות: הסבתא גרובר, הבת שץ והנכדה לורה קוך. בבית היו קופסאות צדקה שונות: קק"ל, קרן היסוד, קופת ר' מאיר בעל הנס ואחרות. בפתיחת הקופסאות נתברר שבקופסאות משפחת שץ בדרך כלל נצטבר יותר כסף מאשר בקופסאות אחרות.

היה זה הכסף שהנשים הכניסו לתוך הקופסאות בכל הזדמנות וביחוד בשעת הדלקת נרות.

מאז נוסד המועדון היה לנוער היהודי, ולא רק לנוער, מטרה ומקום־כינוס. אל המועדון נהרו בני נוער מכל כפרי הסביבה, לעתים מרחק של 18 ק״מ, ברגל. באו בעלי־אחוזה, משכילים וסתם יהודים. על המבקרים הקבועים של המועדון נימנו: משפחות אקר, קרדימן, רוזנברג, זוכמן ואחרים. לאסיפות המועדון באו גם מרצים־אורחים, לעתים תכופות בא העסקן הציוני וראש תנועת ״אחווה״ במחוז ראדיחוב זליג קרנץ, שהירצה על נושאים ציוניים אקטואליים. הצגות תיאטרון נערכו בכפר זאוויטש. בבית המועדון בוויגודה קויימו גם מסיבות ריקודים, רקדו הורה וריקודים סלוניים. המנגנים היו גויים מקומיים, שלמדו במיוחד לנגן הורה וריקודים סלוניים. בכל מסיבה, הצגה, חתונה ושמחה אחרת נאספו כספים לקק״ל ולקרן היסוד. חברי המועדון סייעו לצעירים שבהכשרות והכינו בני נוער לעלייה לארץ ישראל. בקיץ 1930 נשלחה לישראל החלוצה הראשונה — לאה זטוור, היום קב ונקי, אם לשתי בנות נשואות ובן המשרת בצה״ל וסבתא לנכדים. לפני צאתה לדרך אורגנה מסיבת פרידה בבית משפחת רוקר בבארילוב, בה השתתפו צעירי הכפרים בסביבה וחברי ההכשרות. המסיבה היתה עליזה — חגגו, רקדו ושרו. השכנים הגויים לא החמיצו את ההזדמנות ובעיצום נאום הפרידה של כותב שורות אלה השליכו דרך החלון אבן לתוך הבית. ורק בנס לא נפגע איש.

מדי שנה צויינו במסיבה ימי פטירתם (״יאר צייט״) של ח.נ. ביאליק וד״ר זאב הרצל. בימים אלה קיימו היהודים שבתון, התאספו בבית המועדון או באולם אחר יותר גדול. האולם עוטר בתמונותיהם של ביאליק והרצל כשמסביבם דגלי הלאום ודגלים שחורים. הושמעו נאומים ונאספו כספים לקרנות הלאומיות.

התקופה השלישית, האחרונה: 1933—1945

תקופה זו ניתן לחלק לשלוש תקופות־משנה: התקופה הפולנית עד 1939, התקופה הסובייטית עד יוני 1941 ותקופת השואה.

משנת 1933 התחזקה בהתמדה האנטישמיות בהשפעת התעמולה הנאצית, כשהיא נעשית חריפה יותר ויותר. האוקראיני ראה בהיטלר, ובדין, אל נערץ ובן־ברית, שיביא לו שיחרור לאומי וישחררו סופית ולתמיד מנוכחותו של היהודי. היהודי נתון היה בין הפטיש של האנטישמיות הפולנית הממלכתית־רשמית (אזכיר רק את החוק של גב׳ פריסטור לאיסור שחיטה יהודית וההסתה שהיתה קשורה בחוג זה, את החרם הכלכלי ואימרתו של ראש הממשלה הפולני גנרל סקלדקובסקי: ״חרם כלכלי — אדרבא!״) לבין הסדן של שנאת השכן האוקראיני. בכל כפר

היו כבר בתקופה זו בעלי־עסק, סוחרים וקואופרטיב מסחרי — הכל על טהרת האוקראיניות. על החנווני והסוחר היהודי הוטל חרם כלכלי וכניסה לחנותו של יהודי כרוכה היתה בבושה וסכנה. בוויכוח על ענין של מה בכך בין גוי ליהודי היה נוהג הגוי להטיל ביהודי, כנשיכת אפעה את האיום: "חכה, היטלר יבוא". בכל כפר היה קיים תא מחתרתי של טירוריסטים אוקראיניים, שמגמתם פעולות־חבלה נגד השלטון הפולני ונגד היהודים. העלייה לארץ ישראל הופסקה כמעט לגמרי וגם הגירה לארצות אחרות היתה בלתי אפשרית.

"השיחרור" הסובייטי

כשפרצה המלחמה בין גרמניה לפולין נפל על היהודים פחד גדול מפני הצפוי להם. יהודים רבים שמו פניהם אל הגבול הרוסי, מי בעגלה ומי ברגל (לא רק יהודים ברחו, ברחו גם פולנים רבים). הדרכים היו עמוסות בני אדם. הבורחים ציפו, שברגע האחרון, כאשר הפולש הגרמני יתקרב אל הגבול הסובייטי, יאפשרו להם הסובייטים לחצות את הגבול ולהיכנס לברית המועצות. היו גם שפנו אל הגבול הרומני, חצו אותו אל תוך רומניה ונשארו בחיים. לכן לא ייפלא שכאשר הצבא הסובייטי נכנס לפולין והחל "לשחרר" כפרים ועיירות, היתה שמחת היהודים גדולה והחיילים הסובייטים המשחררים נתקבלו בצהלה ולעתים אף בחיבוקים ונשיקות. סר לפי שעה פחד המוות מהגרמנים ושותפיהם האוקראינים. היתה זו נקמתם המתוקה של היהודים באוקראינים, שבמקום לזכות במדינה עצמאית משלהם "זכו" עתה לחיות תחת המשטר שהיה כה שנוא עליהם ונקרא בפיהם "שלטון הקומונה היהודית". לפולנים יכלו עתה היהודים לומר: "רציתם בפולין ללא יהודים, הרי לכם יהודים ללא פולין". אבל גם היהודים החלו חיש מהר להתפכח. המסחר הפרטי חוסל. הסוחר לשעבר נחשב לגורם מזיק ובלתי רצוי. האחוזות (של יהודים ולא יהודים) הופקעו ובעלי האחוזות נאסרו ונשלחו לרוסיה. ציוני נחשב בעיני הסובייטים כפושע. הקשר עם העולם החיצון ניתק לחלוטין. היהודי המבוגר נותר ללא פרנסה. הצעירים יכלו למצוא להם עיסוקים שונים, שכן כל המשרות היו פתוחות לפניהם. שבתות ומועדי ישראל היו לימי עבודה. התפילה לא היתה אסורה, אך נחשבה כפעולה מבישה. על רקע זה ניתן להבין את ר' שמעון רוקר מבארילוב, בעל התפילה, שכאשר נכנסו הגרמנים יצא לרחוב עטוף בטלית ואמר לגויים: "עכשיו לפחות יהיה חופש דת". אך חופש־דת לא היה וגם להתפלל ברבים לא הוסיפו עוד גם אחרי הכיבוש הגרמני. מיד עם הכיבוש הקימו האוקראינים משטרה אוקראינית, הכריזו על הקמתה של מדינה עצמאית אוקראינית, והתחילו לרדוף את היהודים. כאן מתחילה התקופה השלישית והאחרונה.

תקופת היטלר 1941—1945

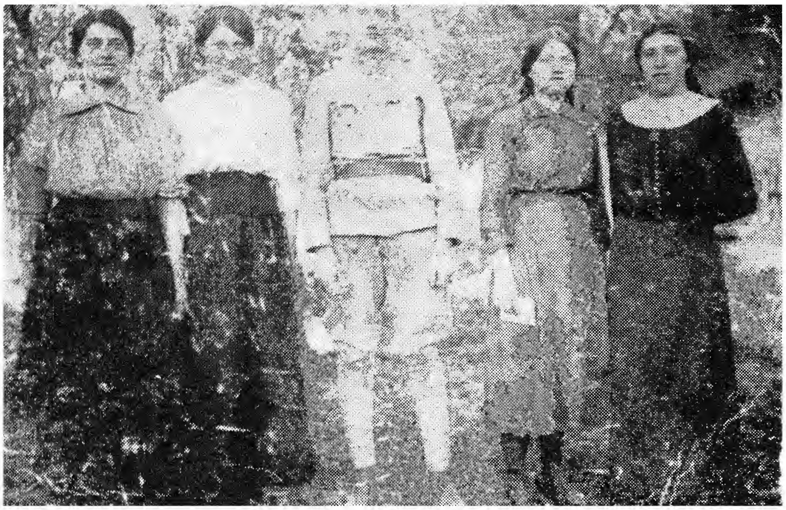
מיד עם כניסת הגרמנים היה היהודי — רכושו וחייו — להפקר. סבלות היהודים השתנו מכפר לכפר כשהגורמים המשפיעים הם הכומר המקומי, ראש הכפר ועוד. בבארילוב, למשל, בשבת הראשונה שלאחר הכיבוש כינסו הגרועים שבשונאי ישראל המקומיים, ששירתו כחברי המשטרה המקומית, את כל היהודים, ובהם נשים, זקנים, חולים וילדים, והוציאו אותם לעבודה בדרכים. האוקראינים ראו כבר בעיני רוחם יהודים שחוטים. אבל הודות להתערבותו של הכומר המקומי, פבלו אוליניק, איש עדין והומניסט, מחסידי אומות העולם, שבתקופת הכיבוש הגרמני סיכן את חייו בהושיטו עזרה ליהודים ובמלטו אותם מציפורני המוות, וראש הכפר, מיטרו מצ׳קיו, שהיה נתון להשפעתו של הכומר, שיצאו לרחוב והורו ליהודים לחזור לבתיהם, נמנע פוגרום בו ביום והרוח הזדונית שככה במקצת. בכל תקופת השואה, להוציא מספר מקרים, לא נטלו הגויים בכפרים חלק ישיר ופעיל בהשמדה הפיזית גופה. לעובדה זו שתי סיבות: תחילה לא תפשו שניתן לשדוד ולרצוח ולא להיענש בידי אדם ובידי אלוהים ואחר כך, בעיקר המשכילים, גרסו: מדוע עלינו לקחת חלק ב״עבודה המלוכלכת״? הגרמנים עושים את העבודה בשבילנו ואנו ניהנה מהתוצאות. היו גם גויים שהשתתפו בכנות בכאבו של היהודי, אבל לא יכלו להביע בגלוי את השתתפותם, אפילו לא בדיבור. רע ומר היה גורלו של הגוי אשר זכה לתואר ״מגן היהודים״. אף על פי כן היו אוקראינים מעטים, שסייעו ליהודים בפת־לחם או בקורת־גג ללון תחתיה. בסופו של ענין נהנו האוקראינים הטובים ממעשי החסד שעשו — כי אצלם החביאו היהודים מיטב רכושם ולא שבו עוד לקבלו חזרה. אפילו המעטים שנשארו בחיים לא ההינו לחזור לכפרים בהם נולדו וחיו, משום שאיימה עליהם שם סכנת מוות גם אחרי שנסתיימה המלחמה.

מיד לאחר כניסת הגרמנים התארגנו ברוב הכפרים תחנות של משמר הגבול הגרמני, מאחר והכפרים שכנו לאורך הגבול הישן האוסטרי־רוסי. בזמן הראשון לא התיחסו הגרמנים אל היהודים בשנאה מופגנת. היהודים עבדו אצלם בכל עבודה פיזית. בכפר סטרמילטש עבדו אצלם באופן קבוע: לייב פרידמן, שסיפק להם דגים, זישה ורבנר ובנותיו של זיצר. היה עליהם לעבוד היטב, אך יכלו לאכול בתחנה ועם תום העבודה לחזור לבתיהם. אבל כשהתחילו ״האקציות״ השתתפו אותם גרמנים בטבח יהודי ברסטטש׳קה וכשהגיעה ההוראה לתחנות משמר הגבול להביא את היהודים מן הכפרים ל״אקציה״ בעיר ראדיחוב גירשו הגרמנים באכזריות את היהודים מבתיהם ולא איפשרו להם לקחת אתם מטען כלשהו. אחד הגרמנים, שהכיר היטב את לייב פרידמן כספק־הדגים המסור של התחנה, גירש אותו מביתו כשהוא מכה אותו מכות רצח, בלא לאפשר לו לנעול מגפיים. היהודים הובלו לראדיחוב, ומשם במסע רגלי לקמיונקה־סטרומילובה, מהלך כ־30 ק״מ. לאורך

כל הדרך הוכו היהודים באכזריות רצחנית על ידי המלווים אנשי המשטרה האוקראינית ועל ידי איכרים מן הכפרים שבדרך.

כשהגיעו לקמיונקה, נתברר, כי הרכבת לבלזיץ כבר יצאה לדרך ועל כן נצטוו היהודים לחזור לבתיהם (לחכות ל"אקציה" שניה). בשובם לבתיהם גילו היהודים כי הבתים נפרצו ונשדדו. שומרי־הגבול הגרמנים הזהירו, שאם יפגשו ביהודי יירו בו והם קיימו אזהרתם. בכפר מיקולאייב גילו הגרמנים כמה יהודים שהסתתרו במתבן ורצחו אותם. לדוד זיצר התמזל מזלו, בשובו חזרה לכפר הבחין בו מפקד יחידת משמר הגבול בסטרמילטש והורה לאיש האס.אס. המפל לחסל את היהודי. המפל הוליך את זיצר, באקדח שלוף בידו אל מחוץ לכפר, כשהוא פוקד עליו לא להסתובב לאחור. זיצר החל כבר מלחש "ווידוי" כאשר נזכר שבארנקו שתי טבעות יקרות. ביודעו שאין לו מה להפסיד, הציע זיצר לגרמני עיסקה: הטבעות תמורת החיים. הגרמני הסכים, לקח את הטבעות ואפשר לזיצר להסתלק.

נוסף על היסורים שהתייסר היהודי הכפרי מידיהם של שונאי ישראל שבין שכניו, עברו עליו גם סבלות כלל ישראל, היה עליו למסור לידי הגרמנים פרוות ודברי־ערך אחרים. הצעירים נלקחו לעבודות־כפייה קשות במקומות מרוחקים. גורלם של היהודים הוקל במידת מה על ידי ראש היודנראט של מחוז ראדיחוב אדולף קרנץ, אחיו של הרש קרנץ, שהתגורר בוויגודה. לוויגודה נשלחה גם אם המשפחה בעיתות סכנה. אדולף קרנץ הצליח להשיג מידה מסויימת של השפעה על הגרמנים. הוא סתם את פי החיה הטורפת במלאו אחר דרישותיה הרבות: קפה, זהב, תכשיטים. האוקראינים, ביניהם אנשי המשטרה, התרשמו ממראה היהודי הנכנס לבתיהם של ראשי המשטרה והגיסטאפו הגרמנים (הוא נכנס לשם כדי להביא לבעלי הבתים מתנות יקרות) והיתה לכך השפעה מרסנת. האוקראינים לא העזו לנגוע לרעה באחיו של היהודי החשוב, אורחם של הגרמנים וביתו שבוויגודה היה למקום מקלט ליהודים בצרה. כשיהודי חשש לגורלו היה מוצא מחסה בביתו של הרש קרנץ, שם יכול היה גם לאכול וללון. הדבר נמשך עד לתקופת ה"אקציות". חינו של אדולף קרנץ סר. הוא הוכה באכזריות ואחר כך נורה למוות. אחרי "האקציות" חיו יהודי הכפרים כצללים עד לסתיו 1942. חלקם הובל לגיטו, מעטים הצליחו להישאר בחיים.



משמאל: לאה לבנטל חיה קרמניצר (אמו של רושם השורות האלה) אריה וגיטל לבנטל
וגיטל קליין לבית גרובר



תמונת נוער מבארילוב־ווליצה־ויגודה וביניהם: זאב רוקר (נספה בשבי גרמני־
יענטי־יהודית רוקר בש. אפלפלד ותיים זוכמן

מרדכי קרמניצר

מסע אל עולם יהודי שחרב

(ביקור בפולין ובצ׳כוסלובקיה בקיץ 1966 — במשלחת בוגרי בתי־ספר תיכון וסמינרים מטעם משרד החינוך)

כאשר ביקרתי בפראג הלא־יהודית ומצאתי בה כמעט על כל צעד ושעל אותות של יהדות כשלנגד עיני המספר של שנים עשר אלף יהודים ששרדו, קלטתי במלוא עצמתה את השפעתה ההיסטורית והתרבותית של יהדות צ׳כוסלובקיה לפני שהושמדה ומתוך כך את גודל האבידה ומימדיו של השבר.

במוזיאון הספרותי בפראג, מתחת לתקרה שהיא כולה שלנו, עשרת הדברות, ציורים של אברהם, דוד ושלמה וכו׳ אתה מגלה שם ספרים עבריים עתיקים. בין הפסלים שעל הגשר המפורסם בפראג מצאנו את פסלו של פופוס הקדוש, עליו מצוין באותיות לטיניות פועלו העיקרי: התנצרותם של שבע מאות יהודים. לא רחוק משם ניצב פסלו של ישו הצלוב ומעליו באותיות עבריות: קדוש קדוש ה׳ צבאות, כשהשם המפורש כתוב בפרוש. הסיפור הקשור בפסל זה מחזיר אותנו כמה מאות שנים אחורנית: עבר יהודי ליד פסלו של הצלוב וירק. הכריחו אותו לכתוב את השם המפורש למען לא יוכלו עוד לירוק ליד הפסל. כתב היהודי וכשסיים מלאכתו קפץ לנהר והתאבד. שני פסלים — שני סיפורים על גלות ואופיה.

בנין העיריה בפראג מעוטר משני צדדיו בשני פסלים שנועדו לסמל כוח ורוח. את הכוח מסמל פסל של אביר רכוב על סוס ואת הרוח — פסלו של המהר״ל (לב יהודה) שלנו המחזיק פרח בידו (על פי האגדה, מלאך המוות לא יכול היה למהר״ל אלא באמצעות נערה ופרח בידה), ושמו בראשי תיבות עבריים. חברת הדלק הצ׳כוסלובקית קרויה ״גולם״. אתה עומד במקומות כיבושיה של רוח היהדות ומתמלא גאווה מחד גיסא ותחושה חריפה של אבל עלי חורבן מאידך גיסא, כשבהכרתך עולה וצפה העובדה המחרידה, שפסלים אלו הם כמעט כל מה ששרד מיהדות חיה ויוצרת שאיננה עוד. עיר ואם בישראל שלאחר השואה לא שרדו בה אלא ארבעים צעירים וחגיגת בר המצווה הראשונה נערכה בה לפני חמש שנים.

בפראג היהודית לשעבר אין כיום דבר יהודי אלא מוזיאונים, מוזיאונים שהקימו הנאצים מתוך בטחון גמור בהגשמת תוכניתם להשמדת העם היהודי ומתוך רצון להשאיר עדות לדורות הבאים, שאכן קיים היה עם כזה.

כך ביקרנו אנחנו — בנים חיים של אותו עם — במצבה נהדרת שהקים הצורר, שלא לרצונו ומתוך שיבוש תוכניתו המקורית, לעולם יהודי מפואר. חזינו באוסף כלי קודש, עשויים כסף, שאין להם אח ודוגמה. ביקרנו בבית הכנסת הספרדי שהגרמנים הפכוהו למוזיאון לטקסטיל יהודי. 2000 פרוכות רוכזו בו. במסגרת מסענו ראינו שטיחים וגובלנים למאות, במוזיאון הלאומי בוורשה, בבנין האופירה הלאומית של פולין, בכנסיות מפוארות, אך בשום מקום לא עמדנו משתאים ומתפעלים כמו ב״מוזיאון הטקסטיל היהודי״. בית הכנסת על שם קלאוס הוא כעין מוזיאון למנהגים יהודיים מלידה עד מיתה. הוסבר לנו שעל ידי הכרת מנהגיו של עם נמנעת שנאתו — רעיון יפה אך מאוחר, מאוחר מאד, מאוחר מדי.

אין כמעט חיים יהודיים בפראג היהודית, על כן הלכנו לבית הקברות היהודי בפראג. דווקא שם ניתן היה ללמוד משהו על יהדות פראג לפני שהכורת עלה עליה. מצבות משנות אלף המעידות על וותיקותה ועתיקותה של יהדות זו, שכבות של מתים וצפיפות גדולה — עדות ליהדות גדולה במספר בניה גם הציון המפואר מעל קבר המהר״ל מעיד על רמתה הרוחנית הגבוהה.

ביקרנו ב״יד ושם״ הצ׳כוסלובקי. על הקירות, על פי חלוקה של ערי מוצא, נרשמו שמותיהם של היהודים שנרצחו. עלילת חייו של אדם מסתכמת בשלוש מלים: שם משפחתו, שמו הפרטי ותאריך הלידה. יום המוות אינו ידוע. וכשאתה עובר על פני הקירות: כל קיר ושורות ארוכות וצפופות של שמות, שורה מעל שורה כמעט ללא ריווח, שם צמוד אל שם, אתה מתחיל לתפוס משהו מן המימדים המחרידים של הרצח, שרצחו בנו הגרמנים. שם הראה לי צעיר יהודי שנתלווה אלינו את שמו של סבו. הנחנו זר, ועליו שתי מלים: ״נזכרכם לעד״, שתי מלים שהן הבטחה והתחייבות. תשעה באב. טרזיינשטאט. כאן הוחזקו אסירים פוליטיים. כאן אוכסנו 156,000 יהודים בדרכם לאושוויץ ולבירקנאו. כאן קיבלנו שעור מאלף בשיטות־העבודה הגרמניות, ביחוד בתחום ההערמה והרמיה. טרזיינשטאט היתה מחנה לדוגמא. לכאן הביאו הגרמנים את ועדות הצלב האדום. לקראת הביקור נכנסה המכונה הגרמנית להילוך גבוה. התזמורת הועמדה במצב הכן, כדי שתוכל להביע את שמחת יושבי המחנה, חדר רחצה, שלעולם לא פעל, הוכנס לפעולה ורחובות הולבנו. הוועד היהודי ישב במפקדת הס״ס, להוכיח את שיתוף הפעולה הגרמני — יהודי וכן כסף יהודי (שטרות ומטבעות בהם טבועים דיוקניהם של גדולי היהדות) הונפק, כך הוקמו בית־קפה שוק, אפילו בנק יהודי בו נפתחו חשבונות יהודיים. כך הוסרט סרט: טרזיינשטאט — העיר שנתן

היטלר במתנה ליהודים. כך קידם את פני הבאים השלט: ״ארבייט מאכט פריי״. כלומר: ״העבודה משחררת״. ראינו את טרזיינשטאט האחרת, האמיתית, זו שהתנאים ״המצויינים״ שבה הביאו להתפשטות מגיפות, בהן מצאו את מותם 36,000 איש. ראינו את הקרמטוריום ודמנו קפא כששמענו מפי איש הארגון האנטי־פשיסטי שנתלווה אלינו, כיצד הכניס את גופות הוריו לתוך הכבשן; ראינו את חבילות האפר שנשלחו לקרובי משפחה, תמורת תשלום כמובן. ראינו את חדרי העינויים, הצינוק החשוך, ראינו את מקומות מגוריהם של האסירים — 400—600 איש בחדר, חדרים שהיו ירוקים, כשהצבא הרוסי נכנס למקום, והיו מוטלות בהם ערימות מתים. הבודדים ששרדו בחיים משקלם נע בין 29 ל־37 ק״ג. ראינו את הגשר, ממנו נזרקו האסירים למטה. עמדנו כואבים וזועמים ליד קיר־ההוצאה־להורג המנוקב בכדורים, חורים בקיר, ולנגד עיניך מצטיירים חורים בגופות בני אדם, גופות ירויות ונקובות. שמענו על אסיר שהוכה עד זוב דם ועל פצעיו נזרה מלח, על אסיר אחר שנצטווה: ״לך תלה את עצמך״ וכך עשה. בקרנו במוזיאום בטרזיינשטאט. שם אתה רואה את המאבק על נפש האדם. מצד אחד מוצגים אזיקים, מגלבים — פירותיה של תרבות גרמנית, לידם תוצאותיה — שלדים, ערימות של שלדים, שלדים חיים ושלדים מתים. ממול — משהו שנראה שונה כל כך, לא שייך לכאן — עבודת־פיסול מדונג המתארת אדם מוקף בגדר, עבודות קליעה ורקמה, כלי שח שיוצרו משברי פח, עבודות הדבקה של ילדים, ציורים, שירים של ילדים שילדותם נגזלה מהם, ילדים הכמהים לפרח, לפרפר, עבודת הדבקה מקש, עבודה יפה הדורשת סבלנות של ברזל. נושא העבודה — מובן ורב בטוי — צפור פורשת כנפיה. וזאת לדעת בשנת 1943 נטעו הילדים היהודים בטרזיינשטאט עץ בט״ו בשבט. הילדים אינם. העץ גדל. עצים אחרים גדלים אצלנו, נטיעות־המשך לענף שנגדע. אתה עומד ליד העץ הירוק, והמליצה: ״כי במותם צוו לנו את החיים״ חדלה להיות מליצה. עץ זה, עבודות האומנות, השמירה על צלם אנוש — זו התשובה היהודית, זו היתה מלחמתו של עמנו, מלחמת אדם בחיה. עצים ירוקים וזקופים הם נצחוננו.

הלב נצבט כשאתה מעמיד אלה מול אלה, את בית הקולנוע לאנשי הס״ס במחנה, את הבריכה שחפרו אסירי המחנה לבנותיו של יוקל, מפקד המחנה, את הקנטינה לאנשי הס״ס כנגד בית הקברות הבינלאומי בטרזין, שב טמון אפרם של הקרבנות, קרבנותיהם של מבקרי הקולנוע, הקנטינה והבריכה.

מטרזין, לבית הכנסת ״על־תנאי״. מאות שנים של היסטוריה. הקירות אינם צבועים לזכר פוגרום שנערך בבית הכנסת במאה החמש עשרה (על פי מנהג עברי קדום אין מנקים את הדם במקום בו נשפכו דמי נקיים). כאן אתה עומד משתומם לנוכח דוגמה כה בולטת של זכרון היסטורי. היום: תשעה באב — עדות נוספת לזכרוננו ההסטורי, ומעצמה עולה השאלה: מה אירע לזכרוננו זה?

מעל לראשים תלויים דגלים יהודיים. צורת הדגל אינה שלמה אלא חסרה. חסרון שהטילו בדגל מתוך שדגל גלות היה, גישה המעידה על ראיית הגלות כמצב זמני ובלתי שלם ועל כמיהה למולדת.

אחרי טרזיינשטאט ולנוכח קומץ המתפללים בבית הכנסת קיבלה תפילת תשעה באב משמעות נוקבת. פסוק ט' מגילת איכה: "כלו בדמעות עיני, חמרמרו מעי, נשפך לארץ כבדי על שבר בת עמי, בעטף עולל ויונק ברחובות קריה. לאמותם יאמרו איה דגן ויין בהתעטפם כחלל ברחובות עיר, בהשתפך נפשם אל חיק אמותם" (איכה, פרק ב', פסוקים 11, 12) בטאו את רגשותינו — קבוצה של צברים אל מול חורבן לאומי. אך היתה גם הרגשה אחרת: אגדה עתיקה מספרת שביסודו של בית־כנסת זה מונחות אבני בית המקדש, וכשתבוא הגאולה ובית מקדש חדש יכון תועברנה אליו אבנים אלו ובית הכנסת יתחסל. מכאן שמו של בית הכנסת: "על תנאי". כשהבטתי סביבי, בשלושים חברי בני דור הגאולה, עלתה במוחי השאלה: האמנם לא התמלא התנאי, האם לא הגיעה העת לחיסולם של בתי כנסיות בנכר והעברתם לארץ מולדת?

התכנית להשמדת העם היהודי לא היתה תכניתם היחידה של הנאצים — היא היתה חלק מתכנית כללית לשינוי פני האנושות. הגשמתה של תוכנית זו השאירה צלקות שותתות דם בארצות הכיבוש: רוסיה, פולין וצ'כוסלובקיה, צלקות בדמות מעשי זוועה שבוצעו באוכלוסיה אזרחית, מעשים המכונים כיום פשעים נגד האנושות. ביקרנו במקום המהווה סמל לכל אותם מקומות: לידיצה, בשנת 1942 נורו למוות 173 גבריה של לידיצה, הילדים — חלקם נמסר למשפחות גרמניות לתהליך של "גרמניזציה", רובם — הושמד. הנשים נשלחו למחנות עבודה. לאחר מעשה פירסמו שלטונות־הכבוש הגרמניים הודעה, לפיה נענש הכפר על סיוע שהעניק לרוצחי היידריך ועל פעולות חתרניות אחרות. היתה זו הודעה כוזבת, שנועדה להסתיר את האמת הברורה: החרבת לידיצה באה כדי לזרוע פחד ולהשליט אוירה של אימה וטרור. ביקרנו במוזיאום של לידיצה: תמונותיהם של הנרצחים, תמונות מלפני המלחמה — אנשי לידיצה בעבודתם, בשעות הפנאי שלהם, ילדי לידיצה בלמודיהם, ואחר כך חזינו בסרט שצולם על ידי הגרמנים בשעת החרבת לידיצה. הגרמנים יורים בגברי לידיצה, שורות המתים ולידם הגרמנים, מרוצים, מחייכים, שדידת הבתים, הריסתם ושריפתם. בכל תמונה — תמונת המבצע: בית שרוף ולידו גרמנים מחייכים. גרמנים מחטטים בקברים, מחפשים זהב. לפנינו: העדר כל יחס של כבוד לחיים והמתים כאחד, העדר כל רגש של בושה, העדר כל רגש אנושי, זה המבדיל בין החיה לאדם. בשנת 1942 התפרסם באנגליה שיר החותם בשאלה: "איזה פרח יעלה ויפרח בשממות לידיצה?", ועלתה הקריאה: "לידיצה תחיה". אחרי המלחמה נבנה על שממות לידיצה כפר חדש: לידיצה החדשה על ידי בני נוער מהעולם כולו, נשתל

במקום גן שושנים — גן של שלום וידידות, בו פורחים זה לצד זה בידידות ושלום פרחי שושנים מעשרות מדינות ושיר חדש נכתב: "שנאה חרשה את האדמה, אהבה זרעה בה." במקום שעקב נעלו של המרצח רמסה עיני ילדים, אצבעות הגנן צרות שם צורת שושנים". הלכנו בצד השושנים והיתה הרגשה של רוממות רוח, של נצחון. הרהרנו אז, שגם אנחנו — ארצנו, כל בנין וכל פרח בה מהווים תשובה ניצחת לכוחות הרשע וההרס.

פולין, קראקוב, ציון נוסף בדרכנו אל עולם יהודי שחרב. כאן התגוררו לפני המלחמה 60,000—70,000 יהודים, מהם שרדו כ־1,500.

בקרנו ב"טמפל" הוא בית הכנסת של דוקטור יהושע טהון, בבית הכנסת של הרמ"א (ר' משה איסרליש), ובו חדר כניסה מקום מושבם של ה"בטלנים" — למדנים בעבר, בבית הקברות הישן, בו קבורים הרמ"א ובני משפחתו ור' יום־טוב ליפמן הלר "בעל התוספות יום־טוב", שם עמדנו רכוני ראש ליד, או אולי על קבר המוני מתקופת הנאצים. "בית הכנסת הישן" הוא כיום מוזיאון. אתה מטייל בין המוצגים: גזירות ניר של ילדים לרגל חג השבועות, כתב הסמכה לרבנות, ציור המתאר את קריאת המגילה, מטבעות יהודיים מהגיטאות, מטבע של המלך גוסטב השבדי ועליו באותיות עבריות: "יהוה", מטבע ועליו דיוקן פניו של משה מונטיפיורי, ספרי תורה, תשמישי קדושה, ספרי הלכה, תמונות של בתי כנסת, פורטרטים של אישים חשובים, מוצגים המעידים על אופיו הפעלתני והיוצר של הישוב היהודי בפולין. אך מעל לכל שולטת בך הרגשה של חורבן.

בפולין שלפני המלחמה לא היה צורך לבקר במוזיאון כדי לראות קפוטה או שטריימיל. בפולין שלפני המלחמה לא היה צורך במוזיאונים כי היתה יהדות חיה. שוטטנו ברחובות האזור היהודי שלפני המלחמה: רחובות שלהם שמות עבריים: יוסף, יעקב, אסתרקי, רחובות ובתים יהודיים ואילו גויים גרים בהם. בתי־כנסת יהודיים שהפכו לבתי מלאכה ועופות בהם. כך הגענו לבית הקברות המרכזי אשר "נחרב על ידי הברברים" (כך על המצבה). פה הוקם גלעד משברי מצבות, מתוכו זועקות ארבע מלים: "השם ינקום הדם השפוך".

יהודי קרקוב לא הותירו את הנקמה לקדוש ברוך הוא. ב־22.12.42 ביצעה המחתרת הקרקובאית, בעזרת כלי נשק שצברה, על ידי התנפלויות שערכה במשך תקופה ממושכת על אנשי צבא גרמניים, התקפה על קפה "ציגנריה". בהתקפה זו חיסלה המחתרת 37 גרמנים. היתה זו פעולה ראשונה של מרד מזויין נגד הגרמנים, ששלטו אז ביד ברזל באירופה כולה. פעולה זו בוצעה על ידי צעירים יהודיים, ללא אמון צבאי ונסיון מלחמתי קודמים. רובם המכריע נתפס, עובדה שהיתה צפויה מראש, אך לא הרתיעה את הבחורים כי לא רצון להשאר בחיים הוליד את הפעולה אלא רצון לזכות ב"שלוש שורות בהסטוריה" (כפי שהתבטא מפקד המחתרת דולק ליבסקינד). עמדנו ליד הקפה גאים וכואבים על

דור עז־נפש שידע למות מות גבורים. חשנו גם רגש עז של בושה על שמשאת נפשם: "שלוש שורות בהיסטוריה" לא נתמלאה, באשמת דורנו, דור שקרע את החוטים המקשרים ושקע בתהום של שיכחה, מפטפטים דברים חסרי שחר: מדוע הלכו כצאן לטבח, שעה שמדובר בעם שלא הלך כצאן לבטח בעת שהתנאים חייבו הליכה כזו.

היינו גם במקום המוות. במחנה העבודה בפלאשוב.

בשטח של בית קברות יהודי הקימו הגרמנים מחנה־עבודה שהתנאים בו הפכו את חיי האסירים לגהנום עלי אדמות. מדי יום ביומו הוציאו הגרמנים להורג חמישים איש. גם שם ידעו בני עמנו להישאר בני אדם. הנה סיפורו של אחד מהם: משה עבד כזייפן־תעודות בשירות מספר מחתרות יהודיות. בפגישה עמו גילתה פרדקה מן המחתרת בסוסנוביץ אדם על סף מותו — עור ועצמות. היא הציעה לו להצטרף אליה בתעודות שיזייף — הפעם בשביל עצמו — להצלת חייו. תשובתו היתה שלילית. בריחתו, אמר, תביא למותם של חמ־שים חברי פלוגת העבודה שלו. פרדקה ציינה שהוצאה להורג של הקבוצה היא ענין של זמן והציעה לו לשאול את חבריו לקבוצה. לא, היתה התשובה, אינני רוצה להעמידם בנסיון. פרדקה חזרה במחשבה שזו היתה פגישתה האחרונה עם משה. כיום — הזייפן משה הוא שופט מחוזי בישראל.

פלאשוב של היום היא שדה לא מגודר שעשב צומח בו ופרות רועות בו. שתי מצבות מציינות את שהתרחש במחנה זה בתקופת המלחמה: אחת כללית — מצבת־ענק, המתארת ידים מאוגרפות מונפות כלפי מעלה בזעקה זועמת ומעליהן כאילו — קטועים ראשים מעונים, השניה — מצבה שלנו: "לזכר אנשים שנרצחו, אלמונים שנוכל לכנותם — יהודים, אנחנו שנשארנו בחיים — יהודים". עמדנו שם ליד המצבה הקטנה, הלא מהוקצעת, אך זו שלנו וכזאת אמרנו: "כאן, במקום בו הועמדה רוח עמנו במבחן שלא היה כדוגמתו, במקום בו שמרו בני עמנו על צלם אנוש כנגד חית־הטרף הנאצית, עומדים אנו, בני הנוער הישראלי נבוכים וזועמים, על אשר עוללו הנאצים ימח־שמם ויחד עם זאת גאים בבני עמנו שעמדו במבחן זה בצורה מעוררת רגשי כבוד. במקום זה נביע תקווה שאנו שזכינו להיות דור ראשון לגאולה, נהיה דור המשך ראוי לדור האחרון לשעבוד, שחש על בשרו את אותותיהם החמורים ביותר של שיעבוד ושל גלות".

סוסנוביץ — הלכנו ברחובות סוסנוביץ בעקבות פרדקה ובעקבותיה של מחתרת יהודית. ביקרנו תחילה באיזור היהודי שלפני המלחמה, במרכז העיר, בבתים שהם בתים וכל־כולם אומרים בעל־בתיות (כיום גויים גרים בהם). משם עברנו אל איזור כפרי־פרברים. מצד הגב של הבתים משתרע שדה, שדה שטוח. הבתים מרוחקים זה מזה. ועכשיו, שערו בנפשכם מרד במקום כזה, בו היריה הראשונה מגלה את קן המרד ומביאה לחיסולו המהיר (בדברנו על יריה ראשונה,

אנו מתעלמים מן העובדה שלא היה אפילו במה לירות יריה ראשונה). לברות? לאן? לשדה שהוא שטח־אש חשוף? בכמה עשרות בתים ריכזו הגרמנים 28,000 נפש, והמדובר בבתים דו־קומתיים, ואתה תופס במידת־מה פירושה של צפיפות. עברנו ליד בית־המשטרה לשעבר, הבית, שכאשר נדלק בו אור ידעו היהודים שמשהו עומד להתרחש. כאן ניתן היה לטעום (מקצת שבמקצת) מאווירת המתח והפחד. השיטה הגרמנית של הפחדה והשלטת טרור התבטאה בכך, שבשבת הראשונה שרפו הגרמנים את בית הכנסת ואת הבתים סביבו. אלה שניסו לצאת ולהמלט מן הדליקה נורו למוות.

המסע נמשך. עץ ועליו שלט, במקום זה ניתלו בפורים (כך דאג המן הגרמני לשמחת החג), בתלייה פומבית ששה יהודים שנתפסו בהברחת מזון; אבל הגרמנים לא העריכו נכונה את הרוח היהודית. באותו יום דלקו בכל בית יהודי נרות זכרון. ללא אירגון, ללא הוראה מלמעלה, רק לפי הוראת הלב — לב יהודי, ונמשכה הברחת המזון, דרך נוספת במאבק עם הרעב, במאבק נגד ההרעבה, במאבק נגד הגרמנים.

הגרמנים השליטו רעב, צפיפות, ואווירה של טרור, מיבנה הגטו מנע כל נסיון של התנגדות ואף־על־פי־כן, התארגנה בגיטו מחתרת. בדרכים שונות עלה בידי המחתרת להשיג מעט נשק — כל כלי במחיר סיכון חיי אדם. באחת מפעולות הרכש נתפס בחור בשם הארי. במשך עשרים וארבע שעות עמד הארי בחקירה בלתי פוסקת כשהוא נשאל: מי שלח אותך? מי היו חבריך? כל שיטות הענויים הגרמניות הופעלו עליו: הכאה אכזרית, תקיעת גזרי עץ תחת הצפרניים ושריפתם וכן הכנסת אמו ועינויה לנגד עיניו. כשנואשו, החליטו לתלותו. שבור בגופו התריס הארי כשהחבל כרוך סביב צווארו: "יבוא יום נקם, עם ישראל חי". הרוח לא נשברה.

סיפור אחר להמחשת קשייה של המחתרת: יום אחד הופיע גוי ובפיו הסכמה על־תנאי של המחתרת הפולנית לצרף פלוגה של צעירים יהודים למלחמה בגרמנים, והתנאי: על הבחורים להופיע לבושים במדי צבא, מזויינים ומצוידים בכסף. עשרים בחורים יצאו, לאחר חדשים ארוכים של הצטיידות ו"רכש", כשהכל מקנאים בהם ומקווים להמשך. הפולני הביא אותם לחורשה ונעלם כדי להביא מים. הבחורים ישבו, מחכים, כשלפתע הוקפו על ידי גרמנים. כולם חוסלו, להוציא אחד שהצליח להימלט. מעשה זה של בגידה הביא למותם של תשעה עשר בחורים, מלאי רצון חיים וחדורי שאיפת נקם והגנה על הכבוד היהודי. זהו למעשה סיפור, המבליט את הקשיים העצומים שנערמו על דרכה של מחתרת שמכולם זועקת המלה: גלות. אלו היו קשייה של לחימה בגלות.

כך הגענו אל הבונקר, הבונקר של המחתרת. הבונקר, שהוא כיום מרתף ככל המרתפים בביתו של אכר מקומי, נמצא על גבול הגיטו, בבנין שהיה אז

בלתי גמור. זהו מרתף ככל המרתפים ובכל זאת שונה ומיוחד — עבודה של שבועות במשמרות, עבודה מורטת עצבים, כי מידי פעם התמוטטו קירות הבור. ואחר כך: בית האוצרות: צנימים, תרופות ותחבושות, מנורות נפט, שמיכות, ובעיקר נשק, נשק שכל כך הרבה עמלו כדי להשיגו. והרי ארכיון המחתרת: עתונים, מודעות הקהילה, תעודות שונות, כרוניקה של מאורעות. והיה זה גם בית־אוצרות מסוג אחר: בית־חלומות, בית של תקוות לעתיד טוב יותר במולדת. כאן ישבה המחתרת בשעותיו האחרונות של הגיטו, שעות הגירוש הסופי. כאן תוכננה תכנית הצלה, מכאן יצא מפקד המחתרת כדי למסור לאנשים בחוץ על התוכנית ולארגן את ביצועה, יצא וחזר לאחר שלא מצא איש ויצא שוב לדרכו האחרונה, ממנה לא שב...

בחוץ עמדה איכרה, עדה לאקציה האחרונה וסיפרה כיצד הגיעו הקרונות, כיצד הופרדו גברים נשים וילדים, מסרה על אמהות שנורו, על ילדים שנתפסו ברגליהם ונזרקו כאבנים ועל הדם שנזל מהקירות. הלכנו ברחוב "גיבורי הגיטו" ועלו הרהורים כואבים על פולנים הקוראים רחובות לכבוד גיבורי הגיטו שלנו ועל יהודים המדברים על צאן לטבח... עשינו את דרכם של יהודי סוסנוביץ אל פסי הרכבת, הרכבת אל המקום ממנו לא חזרו — אושוויץ.

אושוויץ. את פנינו מקבלת הכתובת המפורסמת: "ארבייט מאכט פריי". שלוש מלים, שהן הציניות בהתגלמותה הקיצונית ביותר. אנו כאן, קבוצה של נערים ונערות צעירים בנורא שבמקומות עלי אדמות. כאן פעל בית חרושת, מפעל שעבד כשם שעובד כל מפעל, תוך נסיון להגיע ליעילות מקסימלית, תוך הכנסת שכלולים וחדושים, תוך ניצול מלא של חומרי הגלם. אולם חומרי הגלם במקום זה היו בני אדם. אנשים כמוך וכמוני, בשר ודם, גוף ורוח. מפעל זה יצר מוות. לפנינו גדרות תיל שהיו אז מחושמלות, מגדלי שמירה וזרקורים בתוך האדמה נבנה קיר בטון בעומק מטר וחצי כדי למנוע אפשרות של בריחה דרך מנהרות תת־קרקעיות. במרחק מה מן הגדר הראשונה שלט: "עמוד! סכנת מוות!" מעין לעג אכזרי: אל תמות פה, מות שם. אתה מפנה גבך אל מגדלי השמירה וצמרמורת חולפת בגב, הרגשה מוזרה שמביטים בך, שעוקבים אחריך, וזו ההרגשה במחוה למעלה מעשרים שנה אחרי שחדל לפעול.

מראים לנו סרט. סרט שצילם הצבא הרוסי כשהגיע למקום. 7,600 אסירים, אנשים שאיבדו את רצונם לחיות וסירבו להצטרף לצעדת המוות שאירגנו הגרמנים, אף על פי שאיימו עליהם שיוציאום להורג. צבא השחרור הגיע. הגאולה באה. אין תגובה. אדישות כללית, רק מבטים סובלים, מיוסרים, אנשים שהחיים הם עינוי בשבילם "מתים אבל חיים". דמותו של זקן — זהו גבר בן 42, עור ועצמות. בכל מקום שלדים שוכבים, חיים או אולי מתים. ילדים ונשים — קרבנות של

ניסויים רפואיים. ילדים שהועמדו יחפים שעות ארוכות בשלג. ילדים שילדותם נחמסה, מי יחזיר להם את ילדותם?

אנו נמצאים באושוויץ מס. 1. כאן רוכזו אסירים פוליטיים ושבויים סוביטיים, כאן פעלו תא גז אחד וקרמטוריום אחד. עמדנו מול חומר המוות. צקלון ב׳. בשנים 41—44 השתמשו הגרמנים באושוויץ ב־20 טון צקלון ב׳. ליד החומר ניצבים המשתמשים בו — אנשי ס״ס, שצילמו עצמם בעבודה, גאים ומחייכים, והקרבנות — צילומי פנים של אסירים שניתלו. מתחת רשומים המקצועות: מוסיקאי, מורה, כומר, אכר, רופא. באושוויץ הכל שווים. כל הפרצופים: מגולחי ראש, צרים, עצמות־פנים בולטות, עינים כואבות, זועקות — כל הפרצופים דומים. אנו עומדים מול טבלה, טבלה סטטיסטית, בצד האחד כמות הקלוריות הדרושות לאדם עובד — 3360—4800 ובצד השני כמות הקלוריות שקיבל אסיר: 1303—1744. כמות זו מיועדת היתה להביא למותם של 75% מאסירי המחנה כתוצאה מרעב. עשרות אלפי אסירים הפכו לפועלים בבתי חרושת גרמניים. העבודה התנהלה בקצב מהיר. עובדים שלא עמדו בנורמות הגבוהות נענשו בריצה למחנה, כשהם נושאים חמשה אריחים בידיהם. עובדים חולים נשלחו מיד לתאי הגאזים. לעובד לא היה כל ערך בתור אדם. ערכו הצטמצם בכוח עבודתו. כשזה נגמר נסתיימו חייו. כך "שיחררה" העבודה את בני האדם. בלוק 11. כאן ישב בית המשפט, שדן בגורלם של עבריינים, אנשים שניסו לברוח, להשיג מזון, שקיימו מגע עם אזרחים במקומות עבודתם, אנשים שכל פשעם היה רצונם לחיות. כל משפט ארך שלושים שניות. כך פעל הצדק הגרמני. באותו בלוק גם תאי האסירים, תא של 90 ס״מ על 90 ס״מ, בו הוחזקו ארבעה אנשים, בחוסר אוויר ובטמפרטורה גבוהה (אלו היו המקומות היחידים לאסירים בהם פעלה הסקה). כל האסירים בתאים אלו מתו. תאים אחרים הם תאי־הרעבה, תאי־חושך. שם על הדלתות מצאנו חרוטים בצפורן ציורים, שמות ותאריכים, דבריהם האחרונים של בני אדם. בלוק 10 היה בלוק הנסויים הרפואיים. שם ניסו הרופאים הגרמניים שיטות לעיקור המוני. כל החלונות נאטמו בכיסוי עץ, לבל תשמענה זעקות המעונים. אך אנו שמענו. ליד הבלוק — קיר המוות, שם נורו 20,000 אסירים. בצד הקיר, עמודים עליהם נתלו בני אדם, כשידיהם קשורות לאחור וגופם באוויר עד שנשברו עצמות הכתפיים שלהם. שם נמצא כסא המלקות — 25 מלקות שהפכו בדרך כלל ל־50 או 75. בלוק 26: "בית הבובות".

כשהגענו אל הקרמטוריום וחדר הגז, ראינו כיצד פעל בית החרושת למוות תוך התקדמות והשתכללות מתמדת. איך שונה מבנה חדר הגזים מחדר גבוה ובזבזני לחדר נמוך וחסכוני, איך שכללו הגרמנים את תנורי השריפה, כדי שיוכלו לקלוט יותר גופות, כדי שיוכלו לעבוד במהירות גדולה יותר. בית החרושת למוות ידע גם למנוע בזבוז. תחילה נלקח האפר בעגלות לנהר. אחר־כך הוחלט להשתמש

באפר כזבל. כך צעדנו על אדמה, על עשב, הצומח על אפר, אפרם של בני אדם, של בני עמנו, אפרם של סבא וסבתא, אפר שיכול היה גם להיות זה של אבא ואמא. אגם, יש שם, אגם בוצי, בוץ שהוא אפר. גשם ירד. טיפות נטפו ודומה היה שהשמים, השמים בוכים על דם שנשפך, על מה שעוללו בני אדם (לפחות מבחינה ביולוגית) לבני אדם אחרים.

היינו בבירקנאו, המחנה בו נרצחו שני מיליון מבני עמנו — ארבעה חדרי גז, שש משרפות, מקום שאתה חש בו אפילו בשנת 1966 כאסיר. בכל מקום גדרות, בלי סוף, בקווים ישרים וארוכים, כאילו עולם שלם נסגר עליך. מתעורר בך הרצון לקום ולהימלט, לנוס מגיא ההריגה. צריפי מגורים ללא הסקה, צריפים שנועדו לאחסון 52 סוסים ו־1200 בני אדם אוחסנו בהם. על מדפים ברוחב שני מטר וגובה חצי מטר, ישנו עשרה עד עשרים איש. כשאתה מחבר שם את הנתונים של צפיפות, רעב, קור וגשם תמידיים כשהאסירים מסתובבים בפיג׳מות ונעליים בלואות ומול עיני השמירה הגרמנית הקפדנית, אתה נזכר בשאלה: מדוע הלכו כצאן לטבח? ואז אינך יודע אם לצחוק או לבכות.

עמדנו ליד חורבות המשרפה. במשרפות מס׳ 1 ו־2 נשרפו אלפיים גופות ביום. בצד מצויים מיבנים עגולים, שתוכננו ליצירת גז מהגופות הטחונות. אזור "קנדה": 400 ביתנים על שטח של 180 הקטר. שם אוחסן הרכוש היהודי, רכוש שהיהודים הביאו לצורך "ההתישבות החדשה" — כך כינו הגרמנים את אושוויץ וכך קנו יהודי סלוניקי כרטיסי רכבת יקרים למקום "ההתישבות החדשה". אתה עומד תוהה, לא תופס את העורמה הזדונית והרצחנית שהביאה יהודים, לשלם את נסיעתם האחרונה ובנוסף לכך גם להביא לרוצחים את מיטב רכושם, בחינת: "רצחת וגם ירשת".

קרמטוריום מס׳ 4 — שטח ריק. פעם היה פה קרמטוריום. מקרמטוריום זה לא נשאר שריד. מן המשרפות האחרות שפוצצו הגרמנים לפני עזיבתם את המקום, נשארו שרידים. קרמטוריום זה פוצץ על ידי אנשי ה"זונדר קומנדו" היהודים באבק שריפה שהוברח אליהם על ידי הנשים היהודיות. כאן נקבעה באש ודם העובדה שהעם היהודי אינו הולך כצאן לטבח. רוח עמנו עמדה גם במבחן הזה. בנות ישראל הדליקו בבירקנאו נרות שבת. זקן יהודי בן שבעים (היום בתל אביב) התנדב לקבל 25 מלקות במקום בחור צעיר. היו באושוויץ חיילים רוסיים. אך מרד ה"זונדרקומנדו" היה יהודי. השטן הגרמני יכול היה לקחת את הגוף, אך הוא עמד אין אונים במאבק עם הרוח היהודית. הוא יכול היה להוציא להורג את הבחורות היהודיות שסיפקו אבק שריפה לפיצוץ המשרפה, אך הוא לא יכול היה להוציא מפיהן, ולו גם שם אחד, של אנשי הקשר.

דוגמה לרוח היהודית היתה בחייה ובמותה מאלה צימטבאום. בחייה — בעזרתה לכל נזקק רכשה לעצמה את הכינוי "המלאך של אושוויץ", ואילו במותה,

— את אות הגבורה הלאומי של בלגיה. מתוך רצון להזעיק את העולם החיצוני נמלטה מאלה וחברה הפולני מן המחנה. כשנתפסו עמדו השניים בעינויים ולא גילו את שמות משתפי הפעולה במבצע הבריחה. חברה הפולני של מאלה העביר למחתרת הפולנית תלתל שלה, ומכתב: ״לא גילינו״. למאלה אורגנה תליה פומבית. אך לפני שעלתה לגרדום חתכה בסכין גלוח את ורידי ידה, סטרה למפקד הגרמני באמרה לו: ״אתה תמות מות כלבים, אני אמות מות גבורה״. מאלה הושלכה אל הכבשן בעודה בחיים.

לעולם לא אשכח את שראיתי במוזיאון באושוויץ. חדר בגודל 2—3 כיתות בגובה של מטרים אחדים, ובו אלפי זוגות נעליים — נעליים קרועות ובלואות. אין סוף של נעליים. חדר מלא מברשות גלוח, חדר של קופסאות של משחת נעליים, חדר של קערות וכלי אוכל, חדר גדוש אברים תותבים. חדר של משקפיים ושל שיניים תותבות. כל מברשת, כל זוג נעליים, כל קערה, הם אדם שהיה ואיננו. מדי יום נסעו רכבות מלאות חפצים לגרמניה. חפצים אלו בכמויות עצומות שנמצאים עתה במחנה, הם מה שנשאר אחרי שריפה של שבועיים. רק כאן אתה תופס את המימדים העצומים של מה שאירע. אתה עומד נבוך וזועם מול הניצול האכזרי של בני אדם ורכושם. הרים של שער, שבעה טון שער נשים, בעל צבע אחיד, שער שנגזז אחרי ההמתה בגז, שקים של שער, עשרים ק״ג בשק שנשלחו לגרמניה לתעשית אריגים וליצור מזרונים. עלה באפינו ריח דם קרוש ובחלל הדהדה שירת חפצים שנסתלקה נשמתם ועלתה קללה וברק של נקמה, של קורא לריב, קורא לדין, קורא לאל נקמות להופיע.

ילדים, ילדים, שמה ששרד מהם — בגדים, נעליים קטנות, חיתולים, בובה, מוצץ, אפר שאינו מוצא לו מנוח. באזנים הדהדה שאלתה של אם יהודיה, שאלה שהופנתה לאזניים ערלות ולב אבן, לבו של מפקד המחנה הס. וכך הוא מספר ביומנו: ״אשה התקרבה אלי בהצביעה על ארבעת ילדיה, המבוגר שבהם סייע לצעיר ביותר בהליכה על האדמה הבוצית. היא שאלה: איך אתה יכול להביא עצמך להריגת ילדים כה נפלאים ומתוקים? האין לך לב?״

כשחזר הרב פרנקל מביקור באושוויץ דימה את המקום לגהנום עלי אדמות, ולא היא. בגהנום מתענים הרשעים, ומי יטען כי תינוקות רכים הם רשעים? ואלה הטף — מה חטאו?

ישראלים באושוויץ, חנוקי דמעות, קודרים, שותקים, שואפי נקם, מבטיחים לזכור ולא לשכוח; ישראלים, החשים עצמם בנים של אלו שנרצחו, החשים עצמם יהודים, יהודים על קבר אבות, קבר אחים. היתה גם הרגשה של נצחון — אנחנו חיים. וזאת כתבתי בספר האורחים: ״על־אף־הכל אנחנו פה — יהודים, ישראל״. וחברי כתב: ״מצעדנו עוד ירעים, אנחנו פה!״.

טרבלינקה. דוגמא נוספת לעורמה ולרמיה הגרמנית. המחנה הוקם כתחנת

רכבת מסוידת, עטורת ירק ופרחים. בגדר נגעצו ענפי ירק להסוואה. היתה גם מרפאה שדגל הצלב האדום קישט אותה עם חדר קבלה וחדר שרותים.

מאחוריה, בחצר, עמד איש ס"ס גרמני וירה בעורפם של אלה שבגלל מחלה או זיקנה לא יכלו להיכנס במהירות הראויה לחדר בו התפשטו, לפני היכנסם לתא הגזים.

המחנה הוקם ברכוש יהודי שנמסר על־ידי יהודי גטו ורשה לשלטונות הגרמניים על פי פקודתם. בכך הגיעו הגרמנים לשיא השיאים של יעילות שטנית: הקמת מחנה השמדה ברכושם, ב"מימונם" של המושמדים. תאי הגזים הוקמו במתכונת של תאי־רחצה ושמונה מאות אלף יהודים הלכו להתרחץ בתאי הגזים של טרבלינקה. את סיפורה של טרבלינקה הביא צעיר יהודי, אברהם קשפיצקי. אשר שירת בפלוגת העבודה במחנה במחלקה שעסקה באיסוף בגדים. הוא נכנס לקרון של בגדים והגיע לוורשה. הוא סיפר את סיפור המחנה, על השמדה בתאי גזים, על מדריך שלו בתנועת הנוער שפגש בדרך אל המוות וביקש ממנו מעט מים והוא לא יכול היה לתת. על יהודי שהתנפל בסכין על מפקח המחנה, על מרד יהודי שדוכא באכזריות, והדברים נרשמו על ידי אנשי "עונג שבת" (חבורתו של עמנואל רינגלבלום).

המחתרת היהודית וגם הלא־יהודית ביקשו להעביר את אברהם לשטח הארי, למען יישאר כעד חי יחידי של המתרחש. אך הוא סירב, כל רצונו, אמר, לנקום, להילחם. הוא היה מן הראשונים שהשיג לעצמו אקדח בגיטו ורשה, מן הראשונים שקראו ללחימה יהודית, למרד מזוין, המרד בו נפל.

הגרמנים הספיקו להרוס את כל המבנים בטרבלינקה. טרבלינקה של היום היא שיחזור אומנותי של המחנה. הלכנו לאורכם של אדני האבן שהונחו במקום בו עברה הרכבת, רכבת המוות. פסענו על אבנים עגולות בדרכם האחרונה של בני עמנו. עמדנו ברחבה בה נערכה הסלקציה, במקום בו ניצבת מצבת־ענק, מצידה האחד — הסבל והעינויים ומצדה השני — מנורה. צעירים יהודים מישראל במחנה מוות אל מול מנורה. לפני מצבת־ענק זו אבן, ועליה, במספר שפות, הקריאה: "קיינמאל מער" — "לא עוד". במקום בו פעלה המשרפה הוקם מונומנט מזכוכית וברזל בדמות גל עצמות. על שטח גדול הוקמו 17,000 אבני בזלת בגדלים שונים, בצורות שונות, לזכר 17,000 קהילות ישראל שהושמדו. האבנים שונות זו מזו, אך כולן פונות כלפי מעלה בזעקה. המקום נראה כבית קברות יהודי, בית קברות של עם, של עולם יהודי שחרב. כל אבן — קהילה, על מוסדות הצדקה ובעזרה שבה, על מוסדות התרבות והרוח, תורה, השכלה וחסידות, על חיי הכלכלה השוקקים, על בני אדם, על שירת חיים שהפכה לאנחת מוות לקריאת תגר המהדהדת בחללו של עולם.

מסביב צומח עשב, גדלים פרחים. יער מקיף את המקום — העצים מכסים

על קברים המוניים. הטבע מכסה על הדם. שם חרתנו באבן, בלב שותת דם, את דברי המשורר: "השמש זרחה, השטה פרחה והשוחט שחט".

מאידנק, המחנה עומד על תלו בדיוק כשם שעמד אז בימים בהם פעל. גדרות ומגדלי שמירה, אפילו יהודים ישנם. גם גרמנים באים הנה ואומרים שהמחנה הוא יציר התעמולה הקומוניסטית.

אדמה מצמיחה עשב, אדמה טובה, אדמה שספגה אל תוכה הרבה דם. זהו "שדה השושנים", בפי הגרמנים, המקום בו נערכו הסלקציות ובוצעו ההלקאות. דם אדם ניגר ארצה, דם אדום — "שדה של שושנים". משם לצריף הרחיצה והחטוי: שתי אמבטיות של ליזול. כאן כאשר חשקה נפשו של הגרמני בשעשוע, היה טובל את ראשו של היהודי בליזול עד שזה היה טובע, והגרמני היה משתעשע... מקלחת, הפעם מקלחת אמיתית, לא חלילה מתוך חסד אחרון עם ההולכים למות. המטרות היו שונות לחלוטין, מטרות של תכלית ויעילות. הראשונה — להרגיע, והשניה — לחמם את הגופות כדי שהשפעת הגז עליהן אחר כך תתחזק ותהיה מהירה יותר.

נכנסנו לתא גזים, היינו שלושים איש והתא היה מלא. לכאן דחסו הגרמנים 150 איש. חלון מסורג, השייך לחדרו של הרופא. זה, שתפקידו להציל חיי אדם, צפה כאן בשלווה גמורה במותם, כשתפקידו לתת את האות לפתיחת התא. לעתים היו הכלואים מפרפרים עדיין, כאשר פתחו את דלת התא. אז הם נורו. על הקירות מצאנו סימני יריות, סימנים כחולים שהם תוצאה של השימוש בגז. על התקרה — חריצים, ידיים שניסו להיאחז, לצאת, אות אחרון של רצון חיים בתא המוות.

בביתני הרכוש השדוד מצויים היום מוצגי המוזיאון העוסקים בעלייתה של המפלגה הנאצית לשלטון, השתלטות הגרמנים על אירופה, פשעי הגרמנים נגד אוכלוסיה אזרחית. מוצגים: ספר־תפילה יהודי ליד ספר־תפילה נוצרי, מכשירי הלקאה, עמוד עינויים, חיילים גרמנים יורים באנשים מבוהלים, חייל גרמני יורה באם חובקת את ילדה, הוצאה להורג של נשים, גוויות מושלכות בתעלות ובבורות, גופות של ילדים, מתים חבוקים, פחדו של תלוי, גולגולת שואגת ולידה גרמני צוחק.

אנחנו נכנסים לצריף. לאורך עשרות מטרים, בכמה סיבובים, בגובה של שניים וחצי מטר — נעליים. צריף נוסף — נעליים; צריף שלישי — אתה הולך על רציף מוגבה כעין במה ומסביבך, משני צידיך נעלי ילדים. לנגד עיניך ערומות גופותיהם של בעלי הנעליים, ילדים.

כאן מצויים היו 300 כלבים שקיבלו את אימוניהם על בני אדם חיים. כאן היו חלקות מעובדות, גנים שזובלו באפר של בני אדם. כאן נרצחו שני מיליון בני אדם.

תא־גזים. לידו חדר בו רוכזו הגוויות. מחוסר מקום נצטווה ה"זונדר קומנדו"

לעקור ידים ורגליים. משם הועברו הגוויות למשרפה, שם ניצב שולחן אבן מיועד לעקירת שיניים. בחוץ טחנה לטחינת עצמות, והפיכתן לזבל כימי. צמוד למשרפה נמצא קיר משותף וחלון משותף, החדר בו התגורר מפקד המשרפה. שם הקים לו לעצמו מפקד המחנה אמבטיה שפעלה תוך ניצול חום האש ששרפה בני אדם.

משם הלכנו אל קברי אחים, ב־1943 הוציאו לשם הגרמנים כ־20,000 יהודים לחפירת תעלות אנטי טנקיות. כאשר סיימו נצטוו להתפשט, להיכנס לבורות ולשכב. למעלה, במקום בו עמדנו, עמדו המרצחים הגרמנים וירו. שם גם ניצבו מכוניות מצוידות ברמקולים שנגנו ולסים של שטראוס כדי להחריש את קול היריות של "אקצית הקציר". כ־20,000 יהודים נרצחו ביום אחד. האנשים נשרפו בערימות. כשהגיע הצבא הרוסי למחנה, עדיין מצויות היו גופות בבור, גופות שלא הספיקו לשרפן, גופות מפרפרות והבור רעד. במקום מצויה מצבה. הנחנו זר ועמדנו דום. היו אלה רגעים של דממה מוחלטת, דממת מוות, רגעים של התיחדות. עמדנו שם קבוצה של נערים מצוננים, עוצרים בכוח את השיעול, כדי לשמור על השתיקה. כשפנינו ללכת, פרץ השיעול מן הגרונות ודמה ליללת תנים.

ורשה. בקרנו במכון היהודי ההיסטורי בורשה. מן המוצגים עולות הפעולות האנטי־יהודיות עם עליית הנאצים לשלטון, שריפת הספרים, הטלאי, ליל הבדולח, החרם הכלכלי, כיבוש פולין, ההגבלות וההתעללות ביהודים, מריטת זקנים, הוצאות להורג, יהודים חופרים לעצמם קברים וגיטו ורשה. וכך נמשכים ה„מוצגים": תמונותיהם של אנשי המחתרת ,עתוני המחתרת, כרוז יהודי הקורא למאבק ובצידו כרוז רמייה של הגרמנים, המבטיח שאם תתייצב המשפחה כולה ב„אומשלג פלאץ" לא יופרדו בניה. אם לא תתייצב בשלמותה — מות תומת. מרד הגיטו בתמונות, מפת הקרבות, מקומות בהם מחזיקים הלוחמים מעמד שבועיים ויותר וסופו של המרד. והרי בתים בוערים, אנשים הקופצים מן הלהבות, מפת ההתקוממות היהודית בפולין. מפה צפופה וגדושה, שיגרת החיים בגיטו ורשה, הזמנה לפתיחת בית ספר עברי, מקהלת ילדים, תזמורת סימפונית, קונצרטים ,אירגון עזרה סוציאלית לחורף, הצגת ילדים, תלמידים של המורה הגדול, יאנוש קורצ׳אק.

בית הקברות היהודי בוורשה — קברה של אסתר רחל קמינסקה, קברותיהם של פוזננסקי, מורבסקי, סירוטה, פרץ, אנסקי, דינזון, נציגיה של יהדות ורשה המפוארת. והנה קברו של צ׳רניאקוב, ראש היודנראט הוורשאי, שהתאבד כאשר הבין שהוטעה כל העת על ידי הגרמנים, ועליו הפסוק: „ראיתיך מתבוססת בדמיך, בדמיך חיי, בדמיך חיי", קבריהם של לוחמי הגיטו. שוב ראינו כמה מדמנו הוקז, ומן המובחר שבו, עדית שבעדית, שם הפכו המלים לצו: „בדמיך חיי!".

הלכנו ברחובות הגיטו, רחובות שהמו פעם חיים יהודיים: ר׳ נלבקי ורח׳ טלומצקה — כיום מתנוססים שם בתים ושיכונים פולניים. רק בתעלות הפתוחות אתה רואה אי־פה, אי־שם בתים, אות לבתי הגיטו.

כמה ציוני דרך: קיר אבן במקום ה״אומשלג פלץ״, המקום ממנו נלקחו היהודים למחנות המוות, מצבת הלוחמים ״עם ישראל ללוחמיו וקדושיו״, מצבה בדמות פתח של תעלת ביוב לזכר המאבק שהתנהל בתעלות אלו ורחוב מילא 18, גבעה מוריקה ומצבה, שם התיחדנו עם זכר גבורי הגיטו וכזאת אמרנו: ״היתה פעם ורשה עיר ואם בישראל. ורשה החדשה של היום, שאין בה זכר לאותם ימים היא עדות זועקת לעולם יהודי שחרב. אנו נמצאים בגיטו ורשה, שהגרמנים הפכוהו לתל־אביב מבחינת מספר המתגוררים בו — חצי מליון, שברובם הגדול אינם עוד. כאן בתנאים של רעב, צפיפות איומה ותחלואה ידעו בני עמנו לשמור על צלם אנוש, ידעו לנהל חיי תרבות מפוארים. כאן פעל עמנואל רינגלבלום וחבורת ״עונג שבת״ שלו. כאן פורסם הכרוז לאם העבריה, הקורא לה להושיט יד חומלת ועוזרת לילדים שהוריהם נרצחו. כאן פעל המחנך יאנוש קורצ׳אק ומכאן יצא עם תלמידיו בדרך המובילה לטרבלינקה. כאן גם נתמלאה שאיפת חייו האחרונה של מרדכי אנילביץ וההגנה היהודית היתה לעובדה. כאן היה לעובדה פחד הגרמנים מפני היהודים. כאן, בבונקר, נתחוללה שוב עלילת הגבורה העילאית של מצדה. לכאן חזרו הלוחמים לאחר שהצליחו לצאת כדי להוציא את חבריהם. המסורת של צה״ל, שאין משאירים חייל בשדה הקרב, מתחילה כאן.

ורשה היתה גולת הכותרת במאבק. אך היא לא היתה יחידה. בקפה ציגנריה בקרקוב, באושוויץ, בטרבלינקה, בעשרות ומאות מקומות אחרים, נקבעה בדם העובדה שהעם היהודי אינו הולך למות כצאן לטבח. לא תמיד היו התוצאות מזהירות אך לשאלתה של אחת הלוחמות, יוסטינה, בספרה: ״יומנה של יוסטינה״: ״לפי מה יעריכו אותנו? לפי ההישגים שהישגנו או לפי המאמצים שהשקענו?״ תשובתנו ברורה. היינו באושויץ, בטרבלינקה, ובמאידנק. ראינו כיצד פעלו בתי החרושת למוות, תוך יעילות מקסימלית, ניצול מלא של בני אדם חיים ככוח עבודה ושל גופות בני אדם למזרונים, לבגדים, לתעשיית עור, לסבון ולזבל. נוכחנו בהבדלי הרגשות שבינינו לבין האחרים. הגרמנים ומשתפי הפעולה הפולנים והאוקראינים, צריכים היו לחוש חרפת עולם וקלון לדורות. העולם חייב לחוש רגש עמוק של כלימה על שעמד מנגד והחשה, החריש. אנחנו חשים כאב וגאוה. בינינו לבין העם הגרמני מפרידות 17,000 מצבות זועקות המייצגות 17,000 קהילות שהוחרבו על ידם. מפרידות בינינו חומת שערות, חומת נעליים, חומת בגדי ילדים וים של דם. בעוד מספר ימים נשוב לארץ, נשוב לשם כיהודים גאים החשים עצמם צאצאי דור מצדה, צאצאי דור מילא 18, כבני דור היודע כי אין מקום ליהודי בעולם זולת מולדת אבותיו, ושתפקידו להבטיח ש״מצדה שנית לא תפול״.

יוסף אפלפלד

הבונקר ברפת בפוטוקי

כשפרצה המלחמה בין גרמניה לרוסיה ב— 22.6.41 כבשו הגרמנים, בין היתר, את מזרח גליציה, והפקידו עליה פלוגות ס.ס., גסטפו, שופו, ג'נדרמריה וכו'. לפי הדו"ח של הגנר"ל ס. ס. קאצמאַן למפקד הראשי של ס. ד. בקרקוב גנרל קריגר מ־30.6.43 ולפי הסטטיסטיקה משנת 1931 מנתה האוכלוסיה היהודית בגליציה המזרחית 502 אלף נפש. באפריל 1942 הוחל בגירוש היהודים מגליציה ועד ליום 27 ביוני 1943 גורשו 434,329 יהודים וחוסלו במחנות הכפייה. מבחינה גיאוגרפית היתה ראדיחוב קרובה לווהלין ואילו מבחינה אדמיניסטרטיבית השתייכה לטרנופול. בידי היהודים התרכז מסחר התבואה, תעשיית היערות וסחר העצים, טחנות הקמח ומנסרות שבסביבה היו בידי היהודים. היו גם בעלי אחוזות יהודיים. המצב החומרי של יהודי ראדיחוב והסביבה לא היה רע.

כמעט בכל כפר וכפר בסביבה, היה מספר משפחות יהודיות עובדי אדמה ובעלי חנויות. בין הכפרים האלה היו; בארילוב, ויגודה, אובין, פוטוקי, זאוויטש, סינקוב, דומברובה ועוד. האוכלוסיה הכפרית היתה ברובה אוקראינית אולם היו גם פולנים ובחוות בודדות גם גרמנים. היחס בין היהודים ובין האוכלוסיה האוקראינית והפולנית היה במשך זמן רב טוב למדי, אבל במרוצת הזמן, החלה התעמולה האנטישמית של הממשלה ושל המפלגות הלאומניות להתגבר והדבר הביא להתגברות השנאה ליהודים.

האוכלוסיה היהודית קידמה בברכה את כבוש הצבא האדום ב־17.9.39 כעדיף על פלישת הנאצים, אבל לא כל היהודים היו מרוצים מהשלטונות הסובייטיים. הלאמת מפעלים ונכסי דלא ניידי פגעה לרעה בחלק מהאוכלוסיה היהודית. קבלת יהודים למשרות ממשלתיות עוררה גם זעם ומשטמה בנפש הגויים.

המלחמה בין גרמניה וברית המועצות שפרצה ב— 22 ביוני 1941 הלמה באוכלוסיה היהודית כרעם ביום בהיר, אולם אף אחד לא צפה את הסכנה האיומה. רבים ניחשו יחס עוין מצד הגרמנים, לחץ, רדיפות, אבל איש לא העלה על דעתו כליון גמור. רווחו אשליות כי איכשהו אפשר יהיה להסתדר. זאת היתה גם הסיבה שרק אחוז קטן של היהודים ברח יחד עם הצבא האדום הנסוג לרוסיה. עשו צעד

זה רק אלה ששיתפו פעולה עם הסובייטים ובעיקר רווקים, בתוהו ובוהו ושיבוש התחבורה, שהשתררו עם פרוץ המלחמה כמעט למן היום הראשון היתה הבריחה בחזקת סכנה.

במקביל לנסיגת הצבא האדום התחילה תסיסה בקרב האוכלוסיה האוקראינית. הגיעו ידיעות מחרידות על פרעות, האוקראינים הכריזו על תקומת מדינה משלהם ופתחו במעשי שוד ורצח יהודים. היו אלה מעשיהם של אנשי כנופית "בנדרה". מדינה אוקראינית לא קמה שכן הגרמנים הכריזו על ספוח חבל זה לאיזור הכבוש הגרמני, אבל לאוקראינים ניתנה יד חופשית לפגוע ביהודים. הופיעו מודעות אשר בישרו ליהודים רדיפות וגזירות.

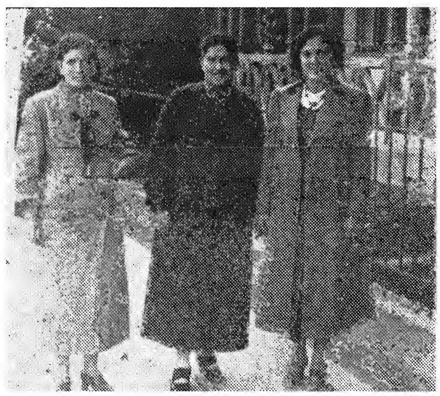
כל היהודים נאלצו לחבוש על זרוע ימינם סרט לבן עם מגן דוד כחול כסימן היכר וכן על מנת להקל על ביצוע חטיפות ואקציות מכל הסוגים. הונהג גם עוצר מיוחד לגבי היהודים, הוטל איסור על מגע ומשא בין יהודים לבין נוצרים. היהודים יכלו להשיג מזון רק תוך סכנת נפשות ובמחירים מרקיעי שחקים. באוקטובר 1941 הופיעה פקודה מטעם השלטונות הגרמניים שעל היהודים למסור כל דברי־ערך ותכשיטים המצויים בידם כולל פרוות, לגרמנים. השימוש בפרוות נאסר על היהודים. הגרמנים היו עורכים חטיפות פרועות לעבודה. הפחד לא היה מפני העבודה אלא מפני סכנת הנפשות שהיתה כרוכה בה. זו היתה הזדמנות מצויינת לצוררים להתעלל ביהודים באכזריות סדיסטית.

להורי היתה חוה חקלאית בכפר ויגודה ויחסינו עם הכפריים האוקראינים וכן הפולנים היו תקינים למדי. על ידינו היה יישוב בשם פוטוקי ובכל הסביבה היו חורשות. בין הכפריים היו גם כאלה אשר סיכנו את חייהם להושיט עזרה ומחסה ליהודים — ממש חסידי אומות העולם. בין אלה היה שליכ׳טה, אוקראיני וגב. סובצקה פולניה.

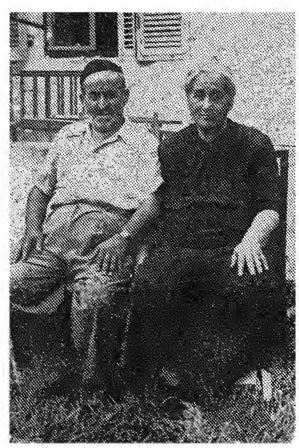
הישובים היהודיים בסביבה חוסלו. רק יהודים בודדים קיבלו מחסה הנוצרים. הציפיה היתה שמקום המסתור נחוץ רק לזמן קצר, מתוך תקווה שתבוסת הגרמנים קרובה. כאשר זה התארך, נוצר מצב, אשר היקשה ביותר על נותני־המחסה הנוצרים. כל אחד מהם חיפש מוצא ולכל אחד היה פתרון משלו. אגב נפל פחד על חלק ממסתירי יהודים, שאמרו לגרש את בני חסותם, הם חששו שמא ייתפסו המגורשים ויוודע הדבר לגרמנים שהכריזו כי דין מסתור יהודים; מוות בירייה. — היו נוצרים שחיסלו יהודים שהסתתרו אצלם ואכן נמצאו גופות של יהודים בבורות במקומות שונים. היו גם כאלה שהזמינו את שודדי „בנדרה", הוציאו את הקרבנות ורצחו אותם ביריות. כאשר אני ואחי מצאנו מחסה זמני אצל שכן אוקראיני בפוטוקי, הביא הוא בלילה כנופיה של מרצחים, הוציאו אותנו לחורשה סמוכה וירו בנו. אחי דוד נהרג ואני נפצעתי בכתף. המרצחים היו בטוחים שגם אני בין המתים. את העזרה הראשונה קבלתי אצל שליכ׳טה, אשר היה חובש עוד מימי מלחמת העולם

הראשונה. והוא עזר לי ולאחי הנותרים לבנות בונקר ברפת של הג׳ סובצקה, גג הבונקר היה מכוסה זבל בהמות. בבונקר זה ישבנו חדשים רבים. בשעות הלילה היינו יוצאים לרפת כדי לנשום אויר ״צח״. הגב. סובצקה היתה מגישה לנו מזון תוך זהירות מיוחדת, כי היה חשש של הלשנה, במקרה שמקום סתר זה היה מתגלה לשכנים. —

תיזכר לדורות זכותם של חסידי אומות העולם שפעלו למען הצלת יהודים, גם על מנת שלא לקבל פרס. — רק באפריל 1944 שוחררנו ע״י הצבא האדום. —



מימין: סבינה אפלפלד ושתי חברותיה ר׳



ר׳ יעקב אפלפלד ורעיתו פייגה גיטל, הוגלו לרוסיה בשנת 1940, עלו לישראל ב־1950, נפטרו בקרית חיים



דוד אפלפלד הי״ד
נרצח ע״י כנופיה אוקראינית (12.11.1943)

יוסף אפלפלד

משפחת צבי קרנץ

היהדות הכפרית בגליציה המזרחית היתה ברובה חקלאית. אם היו בכפר שמונה־עשר משפחות — מחציתן היו מתפרנסות אך ורק מחקלאות ונוסף לכך גם ממסחר זעיר. היו גם יהודים בעלי־אחוזות ושרידי אחוזות, שרכשו מאצילי פולניה במחצית השניה של המאה התשע־עשרה ובמחצית הראשונה של המאה העשרים. בעיני העם האוקראיני היה זה טבעי ביותר, לראות יהודים כבעלי־אחוזות. היחסים בין האוכלוסיה היהודית האוקראינית והפולנית היו בדרך כלל תקינים ואף ידידותיים. אותו הדבר היה במחוז ראד־חוב מהמשפחות היהודיות הטיפוסיות היתה משפחת קרנץ צבי (הקי) מוויגודה. משפחה זו הצטיינה ברוחב לב, מידות טובות והקרבה עצמית. ביחוד נתגלו תכונות אלה בשנות המלחמה. להקי קרנץ היו ששה ילדים, חמש בנות ובן אחד: זיסל, ויטל, אלה, גינה, יוסף ונינה. לדאבוננו לא נשאר כל זכר ממשפחה זו ואפילו תמונה לא הצלחתי לגלות. צבי (הקי) קרנץ היה בעל חווה חקלאית בוויגודה. איכשהו הצליח לחמוק מהחרמת הרוסים והחווה נשארה בידו עד בוא הגרמנים. מאז ועד מלחמת גרמניה־רוסיה בשנת 1941, היה מצבו, מבחינה כלכלית, ביחס ובהתאם לזמנים ההם, מבוסס די טוב. הרבה יהודים נעקרו מבתיהם מיד עם פרוץ המלחמה. הבית הזה היה תמיד פתוח לרווחה לכל שהתדפק על דלתו. יסופר כאן על מקרה אחד מרבים, המשקף את נדיבות לבה של משפחה זו.

חדשיים אחרי בוא הנחשול הגרמני הגיע בלילה לבית זה צעיר יהודי מהעיירה לשניוב הסמוכה. נפחד ופצוע בכל גופו סיפר: בזמן הרוסים 1939־1941, היה שוטר במשטרת לשניוב יחד עם הרבה אוקראינים ופולנים מאותו מקום, מהדברים הרגילים בזמן הזה. עם בוא הגרמנים התחילה האוכלוסיה האוקראינית מהמקום לרדוף את היהודים ושיתפה פעולה עם הגרמנים. „הצטיינה" במיוחד בפעולה זו המשטרה (מיליציה) האוקראינית (זו היתה כמעט כל שיטת־הפעולה שלה). בין היתר נטפלו לצעיר הזה ששירת במשטרה בזמן הרוסים והאשימו אותו שהיה מלשין ומסר לנ.ק.וו.ד. הסובייטית אנשים אוקראינים היו אלה אנשים, שהמשטרה אסרה אותם מטעמים פוליטיים שלה. הצעיר נאסר ועונה קשות על ידי הרוצחים האוקראינים. אולם הוא הצליח להימלט מידיהם ומצא מקלט אצל משפחת קרנץ. הקי קרנץ ומשפחתו קיבלו אותו בזרועות פתוחות. הם האכילו והלבישו אותו והסתירוהו אצלם בגורן, מעשה זה הי'ה קשור בסכנת נפשות לאור החיפושים שערכה המיליציה האוקראינית לעתים קרובות לשם שוד. הצעיר הצליח להיחבא בבית זה כמה חודשים עד ליום אחד, בו ראה

אותו באקראי איכר אחד מהעיירה לשניוב. דומה היה שלא הכיר אותו אבל... לאחר ימים אחדים הופיעו המיליציאנטים האוקראינים בלילה אצל קרנץ ואחרי חיפושים נמרצים גילוהו ואסרוהו אחרי התעללות בכל המשפחה. הובילו אותו לכיוון בלתי ידוע. הקי קרנץ נסע בחירוף נפש ללשניוב בתקווה, שיוכל לחלץ אותו מידי הרוצחים תמורת כופר הגון. לאחר סחבת של כמה ימים נודע לו שבינתיים רצחו אותו נפש. למרות ההפצרות של יהודי לשניוב שיחדל ממגעיו עם המשטרה בענין הזה ולא יעמיד, את עצמו במצב מסוכן מנקודת ראותם של יהודי המקום, לא חדל מלפעול עד זיק תקוה אחרון. עוד השתדל וטרח להביא אותו לקבר ישראל.

הבית הזה היה תמיד פתוח לכל נרדף שלא יכול היה להיות בביתו שלו. בגלל זה היה הבית מלא תמיד עד אפס מקום. כאשר התחילו הגיסטאפו הגרמני לסחוב יהודים לעבודות כפיה היה הבית שלו, מבודד מיתר בתי הישוב, הנוח ביותר להתחבא בו. כאשר התחילו "האקציות" בספטמבר 1942 וכאשר נודע שגם העיר ראדיחוב והסביבה נתונות בסכנה, הגה את הרעיון לשלוח בנות לגרמניה, לעבודה כדי להציל לכל הפחות אותן מצפרני הנאצים. לא ניצל תכנית זו לגבי בנותיו, שמראיהן החיצונים היה דומה לדמויות אריות. בדרך זו של יציאת בנות לגרמניה הצליחו להישאר בחיים כמה בנות מהמקום. רק ממשפחתו לא נותר שריד. לא עמד לה המזל.

בזמן האחרון לפני גירוש היהודים לגיטו, שבו הגיעה לשיאה המצוקה הכלכלית, התחלקו בני הבית עם פת לחמם לכל מי שנכנס לביתם. בזמן הגירושים לגיטו והאקציות היו בביתו יותר מעשרים איש. בסוף חודש נובמבר או בראשית חודש דצמבר 1942, התנפלו לאחר הלשנה, על ביתו הגרמנים בליווי האוקראינים. כל נפש חיה שמצאו באותו רגע בביתו, כעשרים וכמה נפשות, ביניהם אשתו חיה וארבעה מילדיו. זיסל, הלה, גינה ונינה, הביאו ליער סמוך ורצחו אותם ביריות. בין הקרבנות הקדושים האלה היה גם חיים זוכמן עם שתי אחיותיו. הקי קרנץ בעצמו עם בתו ויטל וחברה ובנו יוסף הצליחו עוד להסתתר עד מאי 1943. בחדש זה מצאו אותם נרצחים בשדות כפר קוליקוב. לפי שלא נשאר כל שריד ממשפחה זו מצווה עלינו להזכיר אותה כאן למען הדורות הבאים.

אליעזר קפצן

בכפרים

בהעלותי בכתב זכרונות מימי ילדותי ונעורי עד לעלייתי לארץ בשנת תרפ"ד, יש ברצוני להציב יד ושם למשפחות רבות של יהודים, שהיו מפוזרות בכפרים. הרבה נכתב וכן הוצאו ספרים לזכר ערים ועיירות, בכל רחבי פולין, שתושביהן היהודים ניספו. לעומת זאת מעט החומר על משפחות יהודיות שהיו מפוזרות בכפרים ובחוות חקלאיות בכל שטחי פולין ואוקראינה. חסר זה אני מבקש למלא במידת יכלתי בדברים הבאים.

בית על הגבול

נולדתי בכפר סקרילוב, בקירבת ברסטצ'קה שבווהלין, בגבול רוסיה — אוסטריה—הונגריה עד מלחמת העולם הראשונה. הכפר היה כעין מובלעת מוקפת בשלושה כפרים שמעבר לגבול. מצד מזרח היה הכפר מיקולאייב—זאליסקי, ממערב — הכפר באריליוב ובדרום הכפר אובין. רק דרך משותפת לפטרולים של משמר הגבול הפרידה בין שני הכפרים. לכפר שלנו היתה רק אפשרות אחת של תנועה חפשית — צפונה. כל זה — מזמן חלוקת פולין בין רוסיה ואוסטריה, עד שפרצה מלחמת העולם הראשונה ושינתה סדרי בראשית.

הבית בו נולדנו וגדלנו עמד כמעט מבודד בקצה הכפר, באחוזה שהחזיקו בחכירה ההורים שלנו והורי אבא, משנות 1850—1860. היינו משפחה יהודית יחידה בכפר ורק בשבתות וחגים היינו מתכנסים בכפר השכן פולהאן לתפילה בציבור. שקט ושלווה שררו תמיד בכפר. כל העבודה בבית ובשדה היתה אך ורק בידיים ובבהמות עבודה. את מכונת הדייש הראשונה, ממונעת על ידי סוסים, רכש אבא ואחר כך עברו גם האכרים לדייש במכונות. אבא גם התמחה במחזור זרעים. היה מספק לאכרים זרעים משובחים, שהביא ממרחקים, מאחוזות מתקדמות, וכן הכניס שיטה של חפירת תעלות ניקוז בשדות. הכפר היה מוקף ביצות ושכן ממש בתוך יער של עצי־פרי למיניהם וכן הרבה אילני סרק. השקט היה מלווה בערבים ובלילות, בקרקור של צפרדעים, מחריש אזנים והתרגלנו לכך במשך שנים. בבקרים נשמעה רינּנת צפרים, ששכנו לאלפים בתוך החורשות, המקיפות את הכפר מסביב. לעתים

הופרע השקט על ידי יריות־אזעקות של חיילי משמר הגבול, בהיתקלם במבריחים יגונבי־גבול. בכפר שכנה מחלקת־פרשים של משמר הגבול הרוסי, שהיה נע תמיד ממקום למקום. באחד המפגשים הנוחים בין שני הכפרים הוקם מחסום למעבר הגבול. רשיון מיוחד, למעבר הגבול קיבל אבא מאת השלטון המרכזי בקיוב, בשנת 1880, לשם העברת עצים ותבואות לגליציה. ביום קבוע בשבוע היו נפגשים פקידים באי־כוח השלטונות משני עברי הגבול ופותחים את השער משעות הבוקר עד הערב. כל היום היו מעבירים בעגלות רתומות לסוסים עצים או תבואות לאובין, עצים וחומרי־הסקה לבתי החרושת ליין שרף ואלקוהול, שהיו קיימים בכל האחוזות החקלאיות בסביבה, כגון ויגודה, אובין ומיקולאייב.

מן הראוי לציין, שכל האחוזות החקלאיות בכל המחוז של העיר ראדיחוב עד שטרוויץ, היו ברובן בידי בעלי־אחוזות יהודים. עם בעלי האחוזות ניהלנו עסקים, בעיקר על ידי הספקת עצים וחמרי הסקה לבתי החרושת באחוזות ואילו בעלי האחוזות: אובין — ד״ר ברנרד ויטלין, מיקולאייב — בורק וחתנו באראן, מנשובקה — מנשה פיש, ויגודה — יוזי ויטלין, זאוויטש — קרדימן, לופאטין — סוכסטוב.

היום הקבוע של גבול פתוח היה יום של המולה רבה. אבא ואחי הגדולים היו עסוקים ביער ומעבר לגבול וגם אנו הילדים היינו עוזרים בפיקוח על הסדר ורישום האכרים־העגלונים לתשלומים בעד ההובלות. אולם עיקר הענין היה בהכרת אנשים מעבר לגבול. מהאחוזות היו באים מנהלים ומפקחים. בין אלה נחרתו בזכרוני אחדים בהופעתם המרהיבה והמרשימה. מחוות ויגודה הכרתי את יעקב־ישראל אפיסדורף. היה זה איש גבה־קומה, רחב־כתפים, בעל הדרת־וסבר־פנים ועדין־נפש. הייתי זוכה לחיבוקים ולשאלות בלימודים בפרשת־השבוע. לא היה קץ לשמחתי בתתי תשובה נכונה. י. י. אפיסדורף היה מתכתב עם אבא ולנגד עיני המכתבים הארוכים, בכתב יד נהדר להפליא ובביטויי כבוד והוקרה לאבא. היה כותב יידיש ומתבל במלים עבריות. היתה זו יידיש־גרמנית, שונה במקצת מזו המדוברת אצלנו בבית. אהבתי ביותר לקרוא מכתבים אלה והשתדלתי להבין כל מלה ומלה שחרגו מן הענין הקשור במשא ומתן המסחרי. זכה האיש י. י. אפיסדורף וצאצאיו, הדור השלישי והרביעי, חיים כיום בישראל. הנכד — יהודה פפר נפטר ברחובות.

מאחוזות אובין זוכר אני את הגזבר (״קאסירר״) יונה שרגא שהיה מלעיט אותנו בבדיחות מעניני דיומא. על פי רוב היו אלה בדיחות על חשבון הרוסים ושלטון הצאר. יחד עם זה מקפיד היה על סדר ושומר בקפדנות על עניני האחוזה והנוהל.

זכור לי חוכר האחוזה באובין, שמשון וואהל. היה זה איש משכיל, שנון, גא באופיו ואיש־שיחה נעים. הפגישות הבודדות הללו הטביעו את חותמן עלי עד היום. היו לנו עסקים גם עם סוחרי־יערות בלבוב, כמו חברת שווארצוואלד־טננבוים ועוד. בימים אלה שמלפני מלחמת העולם הראשונה היתה יד השלטון הרוסי־צארי קשה

במיוחד על היהודים, שהתבטאה בכל מיני הגבלות משפילות. והנה לפניך היתקלות ביהודים שמעבר לגבול, מגליציה, הנהנים משוויון־זכויות גמור ומלא בכל שטחי החיים. לפי שציירתי לי אז בדמיוני — כל יהודי אוסטריה הם בחזקת משכילים מלומדים. בעת ההיא עדיין לא הכרתי את היהודים תושבי העיירות והכפרים בהמוניהם, שחיו מעבר לגבול, בגליציה.

ד"ר ב. ויטלין, בעל האחוזה אובין־נובינה, התגורר בווינה. לעתים רחוקות היה מבקר באובין. אף שד"ר ויטלין לא התנכר ליהדות ואפילו די־בר על קשריו עם, התנועה הציונית בווינה, התבוללה המשפחה על ידי נישואי תערובת. אחיו יוז׳י ויטלין, גר בלבוב וביקר בקביעות באחוזה. זוכר אני את דבריו בשיחה אתי בפגישה באחוזה באובין, בבואי לבקש קבלת נוער יהודי מהתנועה החלוצית להכשרה לקראת עלייתם לארץ. הוא לא האמין שיהודים יהיו מסוגלים וירצו לשנות את צורות החיים הרגילים הידועים ולעבור לעמל כפיים. אולם כעת הוא מבין שחל שינוי בעם וקם דור חדש של צעירים המוכנים לקבל על עצמם את המשימה הזאת. זוכר אני ששאל אותי איך ינהגו בשבת, האם יחזיקו "שבת־ גוי" לחליבת פרות היכן יקחו "שבת־ גויים" בארץ־ישראל.

חרותה בזכרוני אפיזודה הקשורה במשפחות ויטלין, ששמעתי פעם מפי אבא. שמואל ויטלין, אביהם של ד"ר ברנרד ויוזי ויטלין, היה יהודי בעל זקן לבן, שהיה חי וגר בקביעות בזמן ההוא באחוזתו באובין. יום אחד הזמין אליו לאחוזה את גבאי בית הכנסת מראדיחוב. ציווה לרתום סוסים לעגלה. הוא פתח את הארונות המלאים ספרי קודש וציווה להעמיסם על העגלה למען בית הכנסת בעיר. לשאלת הגבאים לפשר הדבר ענה שמואל ויטלין: "מיינע קינדער וועלען שוין ניט לערנען" (ילדי כבר לא ילמדו). באותו פרק זמן שאבא סיפר את המקרה הזה לא עלה אפילו בדעתו שלאחר זמן קצר של כמה עשרות בשנים יחזור הוא עצמו על אותן המלים בנסיבות דומות. בשנת תרפ"ט יצאתי מהארץ לביקור קצר של חדשיים בבית. רצה המקרה, שביום ביקורי בבית הופיעה משלחת של יהודי העיירה הקטנה לובשובקה להתרים את אבא לבניית בית־כנסת בעיירה. פתח אבא את ארונות הספרים, הגדושים ספרי ש"ס ופוסקים ואמר, שהוא מצווה את כל הספרים לבית־הכנסת. בפנייתי אחר כך לאבא בשאלה למה תרם את הספרים, נאנח אבא קשות ואמר: "מיינע קינדער וועלען שוין נישט לערנען"...

מנשובקה

על אם הדרך ברסטצ׳קה—ראדיחוב, בין מיקולאייב—אובין, היתה חווה חקלאית קטנה מנשובקה, בבעלות מנשה פיש, אחיו של משה פיש מאובין. ואכן על שם מנשה קראו לחווה מנשובקה החווה היתה מסודרת להפליא, הן הבנינים, האורוות והן השדות, שהשתרעו במישור. גידלו כאן חיטה, דגן וכל מיני תבואות קיץ. בעלי

החווה גרו בלבוב וכל ענייני החווה היו בידי המנהל הנמרץ והמסור אביש הלפרן, איש־שיחה נעים ומסביר פנים. במלחמת העולם הראשונה נפגעה החווה קשות מקירבת החזית הרוסית—אוסטרית. עם תום מלחמת העולם הראשונה והתפוררות הממלכה האוסטרו־אונגרית ולפני שהוקם השלטון בידי מדינת פולין העצמאית השתוללו כנופיות של פורעים ושודדים אוקראינים. באחת ההתנפלויות, באחד הלילות על החווה מנשובקה נרצח המנהל אביש הלפרן ביריות. המשפחה, האשה והבנות עברו ללבוב.

ר׳ משה פיש מאובין

הכרתי את ר׳ משה פיש לעת זקנה, במלחמת העולם הראשונה. היה בר־אורין, צמוד תמיד לספר, גבה־קומה, שקומתו לא שחה עד יום פטירתו. בשבתות אין לר׳ משה שהות לשיחת חולין ולכן ממעט הוא לדבר ושפת השכנים הגויים אינה יוצאת מפיו מבוא השבת עד צאתה. בני משה פיש: הבכור יעקל — בישראל הבן פישל, הבן השני שמואל־דוד — בישראל הבן מאיר פיש; הבן השלישי הירש־ליב באונגריה — בנו פישל בירושלים; הבת אורנשטיין מינדל ובעלה צבי־הירש — הבן זליג בישראל.

במלחמת העולם 1914-18

בתשעה באב שנת תרע״ד פרצה מלחמת העולם הראשונה. עם גיוס־המילואים לצבא התרוקן הכפר מהצעירים בכלל. משמר הגבול עזב את המקום ונסוג לפנים הארץ והצטרף לגדודים המתקדמים לגבול ושרף אחריו כל הגשרים על הנחלים והנהרות. נותקנו כליל מהעולם הגדול מבלי דעת מהמתרחש וחיכינו בחרדה לבאות. לא תפסתי פשר הדאגה והחרדה. לשאלתי קיבלתי הסבר מאבא כי אם בימי שלום לוהטת שנאה כה גדולה ליהודים, גדולה הסכנה שבעתיים בימי מלחמה. אם אפילו ירצה השלטון במשמעת וסדר לא יוכל להשתלט על החיילים־האכרים וברגעים קשים יצטרפו לפורעים כל האזרחים. לעת כזאת אין לתת איפוא אימון אפילו בשכנים וידידים.

אך ימים ספורים עברו ונוכחתי לדעת באמיתות הדברים. מאוחר בלילה הוחרדנו לדפיקות בדלתות. הופיע חייל־מוכר ממשמר הגבול, חייל שהיה מבקר בבית לעתים קרובות. הוא פנה לאבא בדרישה נמרצת ואחר כך באיום בנשק, שאבא ילך לכפר השני מעבר לגבול לברר ולהיוודע בדבר תנועת הצבא האוסטרי. ברוב עמל והפצרות וגם הענקת מתנות בכסף עלה בידינו להיפטר מהידיד הוותיק. בהטיחו לבסוף, שאין לתת אימון ביהודים בעת מלחמה, עלה על הסוס ונעלם בחשכת הלילה. כיבינו האורות בבית ולא עלינו עוד למיטות לישון וציפינו לאור הבוקר. היתה זו התחלה של כל מיני נגישות ופורענויות, שהיו, בכל שנות מלחמת העולם

הראשונה, מנת חלקנו ושל כל התושבים היהודים בערים ובכפרים בקירבת שדות הקטל.

לכן היתה גדולה הציפיה לגמר המלחמה ולתמורה בחיי היהודים בגולה. היינו ערים וקשובים להדי הכרזת בלפור להקמת בית לאומי ליהודים בארץ־ישראל ולמרות היותנו בכפרים לקחנו חלק כמעט בכל מאורע הקשור בתנועה הציונית הן בברסטצ׳קה או בעיירה אחרת בסביבה. במיוחד זכור לי כינוס אחד שהתקיים באחת השבתות בכפר שעל יד מיקולאייב, ביזמת אחי הגדול יעקב. בכינוס זה השתתף כל נוער הכפרים בסביבה. אחי יעקב סקר את מצב העם היהודי בגולה וקרא להתארגנות בתנועה חלוצית ציונית ולהתכונן לעלות לארץ ישראל. היו אלה שנות 1919—1920 והעליה השלישית בעיצומה. אחי יעקב התכונן להגשים את החלום ולעלות. אולם העליה לא יצאה לפועל לצערו ולצערנו. הוא לא קיבל אישור במוסדות החלוץ בווארשה לעליה, בזמן שחבריו קיבלו את רשיונות העליה ועלו לארץ כמתוכנן. כשנפרדנו בעלותי ארצה בירך אותי בהצלחה ובתקווה שגם הוא יזכה ללכת בעקבותי. דווקא הוא, אחי יעקב, שמצעירותו היה אומר וחוזר שהוא יעלה מתוך שאיפה לחיי־עבודה פרודוקטיביים המר לו ביותר הגורל. מפי שרידי השואה נודע לי, שאחי יעקב ואשתו הניה עם הילדים נרצחו על ידי האוקראינים, שלושה חדשים לפני שובם של הרוסים לווהלין בשנת 1944. היו גם פעולות תרבותיות אחרות במטרה לארגן את הנוער היהודי בכפרים. זכורה לי הצגה של ״השחיטה״ בהדרכת המורה אליעזר כץ מדרושקופול החי אתנו בארץ. בהצגה זו לקחנו חלק בתפקידים אנחנו והאחים אליעזר, יוסף וצבי וכן אחותי צפורה. בערב של קיץ נעים ויפה התקיימה ההצגה באחד האולמות שהועמדו לרשותנו באחוזה באובין. השתתף קהל גדול מהסביבה וכל ההכנסה היתה קודש לטובת קק״ל.

בכל אותן השנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם הראשונה עבר גל של עליית־חלוצים בלתי ליגלית מברית המועצות דרך פולין. בנדודיהם ובציפייתם לעליה היו אלה מאורגנים בקבוצות־עבודה בערים ובעיירות בגליציה. לאחת מקבוצות־עבודה והכשרה בברודי הצטרף אחי צבי בשנת 1923 בשם בדוי. עלה בשנת 1924 והצטרף לחבורת ״הדרום״ בגדרה.

התפרצותה של עליה גדולה ומהודרת החלה עם ייסוד סניפי ״החלוץ״ ו״החלוץ הצעיר״ בעיירות ברסטצ׳קה, הורוחוב, דרושקופול, פוריצק ורדז׳יבילוב. היה הכרח לארגן את הנוער המתכונן לעליה בקבוצות־עבודה והכשרה לקראת חיי עבודה ועמל בארץ. בראש הפעולה המארגנת הזאת עמד בחור צעיר, כמעט נער, בן 19, יליד פוריצק שבווהלין, שלום דוברומיל, כעת שלום דברת. אליו הצטרפו עוד חברים מיוצאי דרושקופול: אליעזר כץ חנה גוז וצפורה גייאר. הצעד הראשון היה: חיפוש

מקומות עבודה להכשרה אצל בעלי־אחוזות פולנים־נוצרים בווהלין. תוך זמן קצר נתגלו קשיים רבים.

הנערים והנערות לא היו מסוגלים לשאת בבת אחת את המעבר והסתגלות לעבודת כפיים בשדות ומה שקשה מזה: היחס הנוקשה של מנהלי־עבודה, בעלי הלכי־רוח אנטישמיים. בחיפושים אחרי מקומות עבודה נוחים ומתאימים יותר פנו אל בעלי־האחוזות היהודים, שהיו כמעט בכל כפר במחוז ראדיחוב. המשא ומתן שניהלו אחי הגדולים חיים ויעקב קפצן עם בעלי האחוזות: קרדימן בזאוויטש, באראן במיקולאייב, אקר בוואליצה הוכתר בהצלחה רבה.

לשבחם של בעלי־האחוזות היהודיים ייזכר, שהם פתחו את שערי האחוזות לפני קבוצות ההכשרה, שהורכבו מנוער מכל העיירות בסביבה. קיבלנו את כל התנאים, ככל שהיו ירודים אולם מקובלים אז בעבודות־שדה בפולין. את השכר קיבלנו בתוצרת חקלאית, דהיינו קמח, קטניות, תפוחי־אדמה. הועמדו לרשותנו בתים דו־משפחתיים, שנועדו לכתחילה לפועלים. בתנאים כאלה ובצפיפות כזאת קשה היה לשמור על נקיון וסדר. הבנות היו ישנות בבית ואילו הבחורים ישנו על הגורן. עבדנו בכל עבודות־השדה וכן גם בבנין.

בית הורי

אבינו ר׳ בן־ציון נולד בשנת 1864, בכפר סקרילוב (ווהלין, איזור לודמיר), לאמו פריידה ולאביו צבי אריה קפצן (פוקס). הסבתא פריידה נולדה בעיירה ברסטצ׳קו, ווהלין. כל בני משפחת הסבתא, שגרו בעיירה זו עזבו אותה לפני מלחמת העולם הראשונה (18—1914) ועברו לגור בעיר ז׳יטומיר, עיר הבירה של פלך ווהלין באותה תקופה. כל המשפחות הנ״ל נרצחו על ידי הרוצחים האוקראינים, חילות פטלורה, שהשתוללו באוקראינה וברוסיה בשנות 1918—1920. אחת אחת של הסבתא פריידה, בשם גולדה, נישאה למיכאל וינשטיין, בעיירה דמידובקה, בה שימש שוחט. כל המשפחות יוצאי דמידובקה הנמצאים בארץ בשם וינשטיין הם צאצאי גולדה ויינשטיין. הבכור שבהם הוא יעקב וינשטיין הגר בחיפה.

הסבתא פריידה הלכה לעולמה בשנת 1917. היא נפטרה בכפר רוז׳יז׳צב לשם פונתה משפחתנו על ידי כוחות הצבאיים של חיילות אוסטריה—הונגריה בשנת 1916, בזמן שנעצרו ונעזבו קווי החזית של כוחות הרוסים וכוחות הגרמנים—אוסטרים על יד סקרילוב. הידיעה על פטירתה הגיעה אלי באיחור זמן, עת חזרתי הביתה אחרי שנות נדודים במחנות־עבודה של שבויי מלחמה, כשבוי אזרחי של הכוחות האוסטרים—הונגריים. כפי שמספרים בני המשפחה, שהיו נוכחים בעת מותה, שלטה הסבתא עד רגעה האחרון על הכרתה והגיונה. היא ביקשה



אבי ר' בנציון ואמי בריינדל ז"ל

להגיש לה את סידור התפילה, קראה תפילת הווידוי בקול רם וברור. נפרדה אישית מכל אחד מבני המשפחה שהיו אז בבית והוציאה את נשמתה במות נשיקה.

הסבא הירש לייב צבי אריה קפצן, מקודם שם משפחתו פוקס, נולד בעיירה דרושקופול, פלך ווהלין. את הסבא לא הכרתי, כי הייתי ילד בזמן מותו. בן 56 היה בפטירתו. מפי אמנו שמעתי אי אלו רשמים וזכרונות מעטים. מה שזכור לי בבירור הוא שאמא ציינה, כי הסבא הירש לייב היה קשור לספר והישיבה בכפר בין הגויים הכבידה עליו. את העבודה המעשית בהנהלת האחוזה מילאה הסבתא פריידה. חלקו של הסבא היה בניהול החשבונות והתשלומים. רוב הזמן ישב על התורה. הוא צויין על ידי אמנו כאיש בעל לב טוב ורחום, ומחונן בחוש הומור.

לסבא הירש לייב היו שלושה אחים צעירים ממנו. הוא היה הבכור. הראשון הבא אחריו היה יעקב מאיר פוקס ושם אשתו שיינדל־דבורה, שאותה הכרתי היטב. הם וצאצאיהם גרו בכפר פולהאן, הסמוך לכפר מולדתנו. לדאבוננו אף נפש לא ניצלה ממשפחה זו במאורעות השואה.

השני אחריו היה יקותיאל קיפר, תושב העיירה דרושקופול. הכרתי שתי משפחות ענפות מבני יקותיאל קיפר, שגרו אף הן באותה העיירה. שם ראש משפחה אחת מרובת ילדים היה יהודה־הירש קיפר. שריד בודד למשפחה זו היא: מניה קיפר, הגרה בלוס־אנג'לס, קליפורניה.

ראש המשפחה הענפה השניה הוא שמואל קיפר. מילדיו נמצאים בארץ:

צפורה סלעי ורבקה׳לה דייגי, הגרות בחיפה עם משפחותיהן ובנו משה קיפר, הגר עם משפחתו בצפת. הוא עובד הסוכנות ומקובל מאוד בעיר.

שמו ושם משפחתו של האח השלישי אינם זכורים לי. רק פרט אחד ידוע לי כי הוא ומשפחתו היו גרים בעיר חלם בפולניה.

אבינו נולד בכפר סקרילוב. כפר זה שוכן בין שתי העיירות דרושקופל וברסטצ׳קו שבפלך ווהלין. בין דרושקופל לברסטצ׳קו השתרע יער אחד גדול ורצוף על שטח של 40 קילומטרים. ממערב למזרח של אותו יער היו פזורים כפרים אוקראינים: בראן, בורסקוביץ, בורוצ׳יץ, זברושוב, העיירה הקטנה לובי־טשובקה וסמוליב בואכה ברסטצ׳קו. מדרום לאותו יער שכנו הכפרים: רזיז׳צשב, בוזשאן, פולהאן, סקרילוב, דיקאוויני, בורקטשין והכפר מירווה בואך ברסטצ׳קו.

בכל הכפרים הללו גרו משפחות יהודיות. את כל המשפחות הכרתי היטב. שלוש עד ארבע משפחות יהודיות חיו בכל כפר בן מאה ומעלה משפחות אכרים אוקראינים. היהודים הללו עסקו בעיקר במסחר, אבל גם מחקלאות ומלאכה לא הניחו ידיהם. שלטון הצארים האחרונים אסר על יהודים לשבת ולגור מחוץ לעיירות היהודיות, פרט לאותם בעלי זכויות לגור בכפרים לעסוק ולעבוד בתוקף היוולדם באותם מקומות לפני 1880, או ישיבת הוריהם באותם מקומות לפני השנה הקובעת.

סקרילוב כפרנו, בו נולדנו וגדלנו, שכן עד 1914 על גבול אוסטריה—הונגריה. עם תום מלחמת 1914—1918 סופח שטח גדול מפלך ווהלין למדינת פולין וגם כפרנו בתוכו. הזמן המדוייק בו התישבו הסבתא פריידה והסבא צבי־אריה בסקרילוב לא ידוע לי. מפי סבתא שמעתי, כי התישבה בכפר סקרילוב תיכף אחרי נישואיה עם הסבא. היות ואבינו נולד ב־1864, יש להניח כי משפחת הסבא הגיעה לכפר ב־1860. הם חכרו את האחוזה החקלאית של "הפריץ הפולני" והחלו לנהלה ולעבדה על ידי האריסים.

אמנו, רבקה בריינדל בת יוסף לבית מרדכי ברחש, נולדה בעיר דובנא שבווהלין. ידוע לנו על משפחת ברחש, שעיקר עיסוקה היה מסחר סיטונאות וברשותה היו בתי חרושת לבירה. מלבד אמנו שנישאה לאבינו ר׳ בן־ציון מסקרילוב, היגרו אח אחד וארבע אחיותיה מרוסיה לארצות־הברית עוד לפני מלחמת העולם הראשונה.

האח פסח ברחש והאחות בלה גורפינקל השתקעו בעיר שיקגו. האחיות שרה סיני ושיינדל דרוקר השתקעו בלוס־אנג׳לס, קליפורניה. האחות צביה שקורמן נפטרה בתורכיה בדרכה לארצות הברית. משפחת צביה, הבן זליג והבת הניה, חיה במכסיקו.

בשנים האחרונות ביקרו אותנו בארץ יצחק ומרדכי סיני, בני דודתנו שרה סיני, משפחותיהם בלוס־אנג׳לס גיטל בת דודתנו בלה גורפינקל, אסתר כץ

איזידור דרוקר ואשתו. בארץ נמצאות: מדהבה שפרינצק, שהיא נכדה לאחי אמנו וולוויש ברחש מדובנא. היא בת לבלצי בת לדוד וולוויש. אביה נרצח על ידי פורעים אוקראינים בשנות 1918/20. היא עלתה לארץ במסגרת עליית יתומי פרעות מאוקראינה לארץ ישראל, שיזם ישראל בלקינד. כל יתר בני ברחש בדובנא ואולי גם התפשטו ביתר ערי אוקראינה, גורלם כגורל כל היהודים בארצות אוקראינה ופולין בימי מלחמת העולם השניה. ידוע כי חלק מהם נאסר על ידי כוחות סובייטים, שהגיעו לדובנא, עם חלוקת פולין על ידי רוסיה הסוביטית והגרמנים הנאציים, ונשלחו לסיביר בעוון מעשים נגד־מהפכניים וציונים ועק־בותיהם נעלמו.

עומדת לנגד עיני תמיד דמות אמנו היקרה, המחוננת בטוב־לב, נועם הליכות, סבר פנים ויחס טוב לכל הבא אתה במגע, בין יהודי, בין נוצרי. כל באי ביתנו או מי שנקלע לביתנו, כי ביתנו, כבית יהודי יחיד בכפר, היו דלתותיו פתוחות לכל אחד ולכל מי שצריך היה לסעד בדרכו בכפר, היה מוצא אותו בעזרה ובעצה שאמא היתה מגישה לו. לא פעם היה הבית צר מהכיל את כל הלנים והסועדים על שולחננו. ואף אחד לא אמר: „צר לי המקום". את סגולותיה התרומיות העריכו והעריצו כולם. לעולם לא שמעתי את אמא מרימה קולה. תמיד הגיבה בשקט ובסבלנות ובכוחה זה השפיעה על כל מהלך חיינו וחינוכנו.

ידעה בשלוות נפש יוצאת מן הכלל להתגבר על תלאות ואסונות שפקדוה. היתה סמל בכשרה למזג שני עולמות של חינוך והשכלה, עולם של מסורת ומורשה ועולם של ניצני השכלה מודרנית. יש לדעת, כי לא קל היה הדבר בתקופה ההיא לקיים חינוך ותורה לילדי משפחה אחת בכפר. המלמד שהובא מהעיירה, ללימודי מסורת ומורשה, לא יכול היה ולא ידע להנחיל לנו תורה מודרנית והוא הדין במורה ללשונות ולהווי העולם, שלא יכול היה למלא את מקום המלמד. שניהם, זה או זה, היו נשכרים לששה חדשי לימוד, שהיו נקראים „זמן" והיו גרים בבתינו. אכן היתה זו מעמסה גדולה, חשובה במטרתה, אבל קשה. את המעמסה נשאה אמא על כתפה, השפיעה, הדריכה, כיוונה והכל מתוך נועם וטוב, ללא השתלטות. אמנו רבקה ברינדל בת יוסף ברחש נפטרה ביום הכיפורים בשנת 1938; בגיל 76 שנה לחייה והובאה למנוחת עולמים בעיירה דרושקופול בווהלין.

אלה הם שמות הבנים והבנות שנולדו לאמנו רבקה־ברינדל ולאבינו ר' בן־ציון קפצן: 1. הבכור משה נולד בשנת 1885; 2. גיטל דבורה (1887); 3. מרדכי (1889); 4. חיים קהת (1890); 5. אסתר־ביילה (1892); 6. יעקב־מאיר (1894); 7. אליעזר (1896); 3. יוסף (1898); 9. צפורה (1900); 10. צבי־אריה (1902); 11. יצחק־דב (1904).



שורה עליונה משמאל: יעקב מאיר קפצן יעקב לינדן צבי ינאי, מרדכי תנחומה לבית גוז
שורה שנייה משמאל: לייב גוז, יבל"א. א. קפצן רושם הטורים האלה, חיה גוז ז"ל
ואליעזר כץ

דמות הורינו

אבינו בן־ציון בן יחיד היה להוריו. עד לנישואיו למד תורה מפי המעולים שבמלמדי העיירות. החינוך היה לפי מושגי התקופה ההיא: ידיעות ובקיאות די נרחבות בש"ס ופוסקים. כל חייו צמוד היה לספר. בשל כניסתו לניהול עסקים, הטירדות באחוזה, במסחר יערות־ותבואות צומצם מאוד זמנו הפנוי ללימוד ול־עיון. ניצל לכן אינטנסיבית כל רגע ושעה פנויה לתורה, בין עם שובו הביתה בערב מעיסוקיו בין עם השכמתו לקום לפני צאתו לעבודה. מובן מאליו, כי השבת היתה כולה מוקדשת לתורה ולתפילה. נפלא היה להקשיב ולשמוע מדי שבת לפנות בוקר את חזרתו על פרשת השבוע בטעמי המקרא.

משטר ואקלים רוחני בבית

מדי שבת היינו מתכנסים לתפילה בכפר השכן, פולהאן, בו גרו ארבע משפחות יהודים. אבינו, היה קורא לפני הציבור בתורה בכל שבת חג ומועד. כל הבנים הגדולים והקטנים היו משתתפים בתפילת ציבור בשבת. במלאות 13 שנה

לנערים היה כל אחד מהם נקרא לעלות לתורה והיה מקבל את קריאת „המפטיר״. אבינו שמר בקפדנות על תור כל נער ועלם. בדרך מכפרינו לכפר השני לתפילת־הציבור לא חדל אבינו מלאמור פרקי תהילים בעל פה. במקרה והיה נשכח מזכרונו איזה התחלה של פרק, היתה כל קבוצת ההולכים נעצרת וצעיר הבנים, שטרם מלאו לו 13 שנה, והיה רשאי עוד לשאת משא בשבת, פותח את ספר התהילים שאבא נתן בידו בצאתנו מהבית ואחרי הצצתו בו היינו כולנו ממשיכים בדרכנו ואבינו ממשיך באמירת תהילים. לא היה ויתור על השתתפות בתפילת הציבור ושום מזג אוויר לא מנע ולא עיכב את התהלוכה הנהדרת של משפחתנו.

עם שובנו הביתה מתפילת הציבור היה השולחן ערוך ומקושט לארוחת־הצהרים, שנמשכה שעה ארוכה. כל אחד חייב היה לקדש על היין בקול רם ובוטח. זמירות שבת וברכת המזון היו בצוותא ובקול רם. לאחר מנוחת הצהרים, שהיתה נקראת מנוחת־שבת, היה עלינו הבנים להתייצב לפני אבינו לשם חזרה ובחינות בשיעורי השבוע. הסברותיו של אבינו הרחיבו את אופקינו. מוטל היה עלינו לעיין בזמן הלימודים בפירושי רש״י ולפעמים גם בפירוש מל״בים. בימי קיץ הארוכים יותר היינו מסובין בשבתות, אחרי לימודינו עם אבא, לארוחת־ביניים משפחתית לכוס תה ודברים טובים ואחריה יוצאים לטיול, לשעות בין הערביים, במרחבי השדות. תוך כדי הטיול היינו מקבלים מפי אבא הסברים על מיני תבואות וזרעים וגידולים אחרים, זמני זריעתם ועיבודם.

לפרקים היתה מתפתחת השיחה בשעת הטיול וגלשת להסברות מפי אבינו על פרקים בתולדות ישראל, על האנוסים וגירוש יהודי ספרד, גזירות ת״ח־ת״ט וגם על ראשית הנצרות. בשובנו מהטיול, עד דמדומי היום, התקיימה כנהוג „סעודה שלישית״ של שבת מלווה פרקי זמירות. בבית אט אט הכל לוטה בחושך ההולך ומתעבה. שקט ושלווה משתרעים. יש גם מי ששוקע בחלומותיו ורוקם את חוויותיו והזיותיו. זה נמשך עד שנשמע קול אמנו היקרה הממלמלת תפילה ידועה ביידיש „גאט פון אברהם אין פון יצחק״ וכו׳. נדלק אור. אבא מברך ברכת ההבדלה: „מחושך לאור״ ואחריה מפזם, בטיילו בחדר, את „ויתן לך״. בברכי בשבוע טוב את כל המשפחה ואת כל עם ישראל מתחיל מחדש שבוע של חול, עם טרדותיו ודאגותיו, אם כי בשביל הילדים טרם נגמרו הטיולים וההנאות.

ביום שבת שבת אצלנו הכל, לא רק הפועלים הנוצרים הקבועים והעוזרות, אלא גם בהמות־עבודה — הכל כפי שכתוב „וישבות מכל מלאכתו״. ביום ראשון בשבוע שוב לא עבדו הפועלים בגלל היותם נוצרים, החוגגים את יום ראשון בשבוע כיום שבתון שלהם. לכן היו מקדישים את יום הראשון לנסיעה העירה לשם קניות, או טיולים סתם. כמובן, שהטיולים גרמו לנו, לילדים, תענוג רב ובילויים. בקיץ היינו בימים כאלו סרים ליערות ללקט תותים, הגדלים פרא ביערות וטעימים מאוד לחיך. כמו כן התחרינו מי מאתנו יאסוף יותר. אף היינו

הולכים להתרחץ בנחל, שזרם בתחומי הכפר. מובן מאליו, שבכל הטיולים והבילויים היה פיקוח מלא של אבינו, כדי לשמרנו מלהתחבר אל הנוער האוקראיני־הגויי של הכפר, שמלבד משפחתנו אין בכפר נפש יהודית.

אבא ואמא דאגו לתת לילדים חינוך טוב ומסודר פחות או יותר ובמידת האפשר למשפחה יהודית בודדת בכפר, מטופלת בילדים. יש איפוא להביע את מלוא ההערכה והכבוד על המאמצים הכבירים להקנות חינוך לכל הבנים והבנות על ידי מורים ומלמדים. היו לומדים הכל בערבוביה: חומש, רש״י, גמרא, עברית, רוסית, חשבון (ללא חינוך ממשלתי, שר־חינוך וחינוך חובה וכו׳ כפי שאנו מכירים וזכינו כיום). גם ספרים לקריאה לא חסרו. הגדולים שבנו התקשרו עם הספריה העברית־יידיש שבברסטצ׳קה. גם דאגו לנו, הקטנים יותר, לספק חומר קריאה מתאים, לגילנו. בביתנו היה מתקבל בקביעות עתון ילדים מצוייר בשם „עולם קטן״, שהיה מופיע בעת ההיא.

דאגה עמוקה הקדישו הורינו לחינוכנו וביחוד שחיינו בתוך עם נכר, שכל הליכות בני עם זה, דרכיהם ומנהגיהם מוזרים ומנוגדים היו בכל לתפיסתו של יהודי. עובדה זו שללה מאתנו רכישת מנהגים ומסורת הנמסרת מאבות לבנים בתוך עדה יהודית. לכן העמיד אבינו בראש דאגותיו להנחיל לנו בכל יכולתו מסורת אבות אבותינו.

ימים גדולים היו לנו הימים עת היינו עוזבים את ביתנו בכפר ונוסעים לחוג את ימי החגים, ראש השנה ויום הכיפורים, „הימים הנוראים״, בעיר, בתוך הקהילה היהודית. חוויה עמוקה זו שנשתרשה עמוק בנפשי לכל אורך ימי חיי. היו התפילות בבית הכנסת, אמירת סליחות לפני עלות השחר, תפילות ראש־השנה ויום הכיפורים, שכל אחד מהמתפללים היה עטוף קיטל וטלית. חרדת קודש ששררה בבית התפילה ומחוץ לו; הליכת הקהל ביום ראש־השנה לנהר שעבר בקרבת העיירה, להשליך למצולות את כל חטאתו, כשכל אחד לבוש קפוטה שחורה, היתה מרשימה, ומנחילה עקבות בזכרוני ובנפשי. בכלל שטפו חיינו בצורתם השלווה והרגועה והיו אלה ממש חיים פסטורליים. ביתנו באחוזה עמד בקצה הכפר, מבודד מבתי האכרים, מוקף כל מיני עצים, נוי ופרי לרוב, בחלקם הגדול מורכב על ידי אחינו הבכור משה. נחל קטן זרם בגבול של גן הבית. במרחק מה מביתנו היה ברשותנו עוד בית, מעין בית־ילדים, שם למדנו. חדריו שימשו לחדרי שינה לילדים. חדר היה שייך לסבתא, שהיתה המטפלת־השומרת, קוראת אתנו את תפילת „קריאת שמע״ לפני לכתנו לישון, מכסה אותנו בימות הקור הזועם בשמיכות ומחממת אותן על התנור הגדול מלבנים והמוסק תמיד.

יפה ונחמד היה עולמנו הקטן בשלוותו וחמימותו המשפחתית. לכאורה היה הכל טוב ויפה. אבל בזכרוני שמורות גם כמה וכמה תופעות מבשרות תוגה

ושחור, שהעיבו כבר אז על שמי ילדותי מבלי שאבין את פשרן ואת היקפן, שכן אני עודני אז ילד או נער צעיר. מקרה אחד: הייתי אז כבן 6—7 ופועלנו הקבוע בשם קוזמה סמיק נקרא לשירות צבאי. בזמן בואו להיפרד מאתנו לפני לכתו לצבא, מלווה על ידי חבריו המגוייסים, שהו בחצרנו יהודים סוחרי־ביצים בעגלות עמוסות תוצרת הלול, כלומר ביצים שהצליחו לקנות בעברם ממשק חקלאי למשנהו ובדרכם חזרה העירה נכנסו לביתנו. אותו קוזמה, שכולנו כל כך חיבבנוהו והיינו קשורים אליו וגם היה משחק אתנו, התנפל פתאום עם מרעיו על היהודים היכום והפכו את העגלות על התוצרת. למה? למה עשה זאת קוזמה? ומדוע? שאלה זאת לא נתנה לי מנוח הרבה זמן. עוד מקרה: הלכתי בשליחות לאכר אחד. במשעול צדדי תקפוני שקצים ברגימת רגבים וב־שיסוי כלבים. זועזעתי עד עמקי לבי. בטפל סבתא בי בלכתי לישון שאלתיה: סבתא! מדוע שיסה פטרו בי כלבים ורגם אותי ברגבי בוץ? הלא איני משסה את כלבינו בבואו לביתנו? מדוע מכה קוזמה יהודים ומשבר את תוצרתם הקנויה? מפני שאנו בגלות! היתה תשובתה. ומה זאת גלות? — שאלתי. ואז קיבלתי, בפעם הראשונה בחיי, שיעור בציונות מפיה של סבתא ולפי הבנתה: כאן סקרילוב, לא בארצנו היא. ארצנו היא ארץ־ישראל וירושלים עירנו הקדושה. משם גירשו אותנו אנשים רעים ומרושעים וזאת קרה לנו באשר לא שמעו אבותינו בקול אלהים, להיות יהודים טובים ושומרי תורה מצוות. אבל כשיבוא משיח, הוא משיח בן־דוד, נצא כולנו מהגלות. אף אחד לא יישאר. אפילו המתים יקומו ויתגלגלו לארץ ישראל.

זוכר אני את נסיונות המהפכה נגד שלטון הצארים בשנות 1904—1905 והדיהם שהגיעו עד כפרנו הנידח והשומם. בין באי ביתנו נימנו אנשי השלטון והשררה, מפקדים וחיילים של משמרות הגבול. באותם ימים החלו יותר ויותר להזעים פנים נגד היהודים. לא יכולנו להחזיק יותר באחוזה מחמת המציקים. המשפחה התרכזה רק במסחר יצוא של תבואות, עצי יערות ובכך עסקה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה.

מלחמה זו, שהיתה כביכול תרבותית יותר ופראית פחות כלפי יהדות אירופה בהשוואה לשואת מלחמת העולם השניה, המיטה די סבל ותלאות והשפלות למשפחתנו. מאוד קשה היה למשפחה יהודית בודדת בים השנאה והרדיפות ובימי מהפכות הרות־עולם בשנים 1914—1921. עם שוך הסערות והתנערות המשפחה לקראת עתיד יותר טוב ומתוך מסקנות העבר הקרוב שלנו התחברנו הצעירים במשפחה לתנועות־נוער חלוציות ועלינו לארץ.

אני אליעזר (הכותב זכרונות אלה) עליתי ב־1925. בשנת 1929 יצאתי את הארץ לביקור משפחתי ובשובי העליתי אתי את ברכה לרר, שנשאתי אותה לאשתי. התישבנו בכפר־בילו. נולדו לנו הבת שרהל׳ה והבן חיים.



מסיבה משפחתית בבית דוד וצפורה פרנס לרגל קבלת תעודת בגרות ע״י הבן מרדכי (1947)
למעלה מימין: צפורה קפצן ובתה אביבה, מרדכי, (חתן המסיבה)
צפורה רעית צבי קפצן, צפורה פרנס, ברכה קפצן, שרהלי בתה ו־זליג קרנץ
בשורה השנייה(: האבא דוד פרנס. האחים: יצחק, צבי ואליעזר קפצן, יהודית קרנץ
בשורה השנייה: האבא דוד פרנס, האחים: יצחק, צבי ואילעזר קפצן, יהודית
קרנץ שלושת ילדי האחים קפצן, מחזיקים תמונת הסבא והסבתא ר׳ בנציון ובריינדל

אחותנו (פייגה) צפורה ובעלה דוד לבית פרנס, עם בנם מרדכי, הקימו ביתם בכפר גבתון על יד רחובות.

אחינו יוסף ואשתו יהודית, שהיגרו מסקרילוב לארגנטינה, הקימו בית בבואנוס־איירס. נולדה להם בת.

אחינו צבי־אריה, שעלה ב־1924, נשא בשנת 1929 לאשה את צפורה בת יוסף קמפנר מקובנה. הם הקימו את ביתם בכפר־בילו. נולדו להם שני בנים: יוסף (1930) וחובב (1938).

אחינו יצחק־דב שיצא לארץ ברגל עד איטליה, עלה ב־1925. הוא העלה את חברתו צפורה (פייגל) לבית יונה שרגא מכפר אובין השכן לכפר סקרילוב ובנו את ביתם בכפר בילו. נולדו להם שתי בנות: הבכורה אביבה (1931) ותחיה (1936).

בן אחינו יוסף בן־משה, שעלה בשנת 1935, עבד זמן מועט בתחנת

הנסיונות ברחובות. אחר כך עבר לכפר־יהושע, בקירבת אחי אמו מרדכי תנחומא. עבד בצרכניה. התגייס לפלוגות הלילה של וינגייט ונפל בכפר דבוריה בקרב עם ערבים (י״א בתמוז תרצ״ח).

גדול הצער שאין לו שיעור וקץ, על שלא זכינו להעלות את יתר בני המשפחה, ביניהם אבא, אחים ואחות מבוגרים עם משפחותיהם, נער וטף וזקן, שכולם ניספו בשואה — יחד עם כל יהודי פולין. חלקם היה בגורל האיום והאכזרי, שפקד את כולם בפולין ובאוקראינה.

למזלנו ולשמחתנו נציין את נתן בן אחותנו גיטל, האחד והיחידי מכל המשפחה המסועפת, שהצליח לחצות את מדורות הגיהנום, לעבור השתתפות אקטיבית בצבאות הסובייטים במלחמה בנאצים, להגיע כמעפיל, להיאסר ב־קפריסין ועם קום המדינה להגיע עם אשתו מרים ובנם בכורם בן־ציון. התיישב תחילה בכפר בילו, אחר כך בחבצלת ולבסוף בשיכון מולצן רחובות. נולדו להם הבן גדי והתאומות תחיה וטובה — כן ירבו.

יזכור

אחינו הבכור משה נשא לאשה את חיה לבית מנדי גוז מדרושקופול נולדו להם שלשה ילדים. גיטל (1908) ; דבורה (1910) ; יוסף (1914). עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה הם גרו בכפר סקרילוב. תלאות וסבל רב נפלו בחלקה של משפחה זו. סערות המלחמה וחיי ראש המשפחה במחנות־עבודה לשבויים אזרחיים החזירוהו הביתה שבור ורצוץ וחולה. משה נפטר בשנת 1920 והובא למנוחות בדרושקופול. בנותיו גילי ודבורה׳לה נפטרו כמעט בעת ובעונה אחת כששתיהן תלמידות מצטיינות בבית הספר התיכון בעיר לוצק. על הבן יוסף כבר ייחדנו דיבורנו לעיל.

האמא, חיה קפצן לבית גוז ניספתה בשואה יחד עם כל קדושי העייר דרושקופול.

אחותנו גיטל נפרדה, אחר היוולד שני בניה: נתן־משה (1921) וישעיהו (1923), מבעלה, אליעזר גבאי מעיר לודמיר שבווהלין. ניספתה יחד עם בנה ישעיהו בשואה. על בנה הבכור, שייבדל לחיים ארוכים, כבר דיברנו לעיל.

אחינו חיים־קהת נשא את מירל לבית משפחת וינר מלבוב. ילדיהם: שמואל (1921), פריידה ועוד בת, שלצערנו איני זוכר את שמה.

שמואל גוייס ב־1940 לחיל האוויר הסובייטי, בהיותו תלמיד הטכניון בעיר לבוב שבגליציה. אין לנו כל ידיעות עליו. כל יתר בני המשפחה ניספו בגיטו ברסטצ׳קו.

אחינו יעקב־מאיר נשא את הניה לבית בילר מעיר ברסטצ׳קו. נולדו להם: אסתר (1928) והבן שלצערנו איני זוכר את שמו. הם גרו בתחנת הרכבת



משה קפצן ורעיתו חיה. לבית גוז וילדותיהם ז"ל





האחיות: גיטל ודורה, בנות משה וחיה דלעיל

דמבובה־קרטצמה על יד העיר לוצק. לפי הידיעות שהגיעו לידינו מפי נ. אחותנו נתן, הגיע הוא במסעו עם הצבא הפולני לכפר ליד לוצק. כאן הראו לו את הגורן של אכר אחד, שהחביא את אחינו יעקב ומשפחתו וכאן נרצחה כל המשפחה על ידי פורעים אוקראינים, שגילו את מחבואם זמן מועט לפני שיחרור המקום על ידי הצבאות הסובייטים.



חיים קהת קפצן ורעיתו מירה לבית וינר



גיטל גבאי לבית קפצן הי"ד



יוסף בן חיים קפצן ז"ל, עלה בשנת תרצ"ד התנדב לפלוגות "וינגייט", נפל בקרב נגד כנופיות הערבים במאורעות תרצ"ו־תרצ"ט בכפר דבוריה ע"י התבור, נטמן י"א תמוז תר־צ"ח בכפר יהושע



אביבה כץ בת צפורה ויצחק קפצן נפטרה באדר תשל"ב ונטמנה במושב בצרה
המנציח: אליעזר קפצן



שמואל מרגלית

לדמותה של ברכה קפצן ז״ל

התחנכנו יחד על ברכיו של מורי ורבי אברהם יהודה פוליאק זכרונו לברכה, שלא היתה אמנם בכיסו תעודה על השכלה אקדמאית אבל היה בר אוריין למדעי היהדות, מורה מצויין, מחנך לדוגמא וציוני נלהב. הוא ידע להקנות לתלמידיו־חניכיו ביחד עם הלימודים הכלליים, ערכי־רוח נעלים ואהבה לקניני הלשון העברית והאומה.

אחת החניכות המצטינות והמקשיבות ביותר היתה ברכה, שלמדה בהתמדה ובלהט נפש וספגה בצמאון את דברי תורתו. חיבה מיוחדת היתה לה ללימוד התנ״ך ולאגדה. המורה התפאר בה ולא פעם מסר לידיה שיעור בכיתה והיא היתה מופת לכולם.

עם התבגרותה היא פנתה לעסקנות ציונית וחיש מהר תפסה מקום נכבד בין טובי עסקני הנוער הציוני בעיירתנו ברסטצ׳קה לא היה שום מפעל ציוני, אם זה אוסף תרומות, יום־פרח, מכירת בולי קרן קיימת וכו׳ שברכה לא השתתפה בו באופן הפעיל ביותר ובכל חום ליבה. ואם חסר היה כוח־אדם לאיזה שהוא מבצע ציוני, הרי בלב בטוח יכולת לפנות לברכה והיא לא גלאת לקיים כל המצוות התלויות בנוער הציוני — כל זה בענוות חן ובלבביות האופיינית לה. עזרה על ידי בנאמנות ובהתמדה בניהול הספרים והקלוב הציוני (שלא על מנת לקבל פרס כמובן) ולא החסירה שום תורנות שהוטלה עליה.

היתה חברה בועד הציוני, במקום והשתתפה בכל פעולותיו לרבות הקמת בית הספר העברי „תרבות״. משאת נפשה היתה לעלות ארצה והיתה מאושרה בהתגשם חלומה וחזון חייה.

הנני זוכר אותה יפה כמה זהרה מאושר עם פגישתנו הראשונה אם כי היתה נבוכה קצת מעצמת ההתרשמות. היתה טובת לב. חברה וידידה לרבים וכולם אהבוה. הצטיינה בנעימת הליכותיה. בעדינות נפשית ובאצילות רוח.

נישא כולנו את זכרה בהערכת אהבה והוקרה.

אהרן גרובר — הוד השרון

בית הורי

אבי יעקב גרובר ז"ל, בנם של דב וחיה־רייזל — נולד בחווה ע"י העיירה סטאניסלבטשיק. אמי מטיל ז"ל, בתם של יעקב וסריל גרובר, נולדה בברנד־סובקה, ע"י זאווידטש בקרבת לופאטין.



הורי: ר' יעקב ומאטיל גרובר ז"ל

אבי שעיסוקו היה בניהול חוות חקלאיות עבר עם משפחתו לסביבת צ'ורט־קוב—בורשטשוב ושם עבד במשך 15 שנה. בשנת 1917 חזרה המשפחה לסביבת ראדיחוב ותתמקמה מחדש באחוזה ע"י הכפר אובין, בה עבד אבי תקופה מסוימת ובשלב זה נולד בנם אהרן (בשנת 1898), כותב שורות אלה.

באובין נולד גם אחי שמעון שגדל והתחנך במקום, למד שנים מספר אצל

המורים יהושע ואיסר חרף מראדיחוב (שני בני דודים,. בעקבות בנם אהרן שהיגר לוויניפג שבקנדה, נדדה גם משפחת אבי והשתקעה בשנת 1929 בוויניפג. בני המשפחה שנשארו בקנדה ממשיכים לטוות את חוט המסורת שבחיים היהודיים, תוך כיבוד מאמצי ההורים שעשו רבות למען בני משפחתם שלא ייטמעו ולא יתבוללו בסביבה הנכרית. בני המשפחה שבקנדה היו גם שותפים בהגשת עזרה לאנשי חוליוב וראדיחוב שבמקרה החליטו לבוא לקנדה. כשם שכל נתיבי ההגירה היהודית באותה תקופה, מפולין התבצעו ע״י שרשרות משפחתיות וחוליה אחת משכה את אחותה, כך גם משפחתנו נצמדה חוליה לחוליה והתרכזה בעיר ויניפג.

הראשון בשרשרת המשפחתית היה אליעזר גרובר שהיה מייסד הקהילה היהודית בויניפג ואביו של שלום גרובר שנולד בחוליוב.



שלום גרובר ורעיתו פרל ז״ל

שלום גרובר ואשתו פרל בת שמעון מ־שיינויס (שם כפר ע״י חוליוב) באה לויניפג בשנת 1922, כשם שאביו היה לוחם קנאי להקניית תרבות ומסורת יהודית לנוער ובין היתר יסד בית ספר לבנות במקביל ל,,תלמוד תורה״ — כך גם שלום הבן פעל והתמסר לחינוך, עסק בהוראה ושימש כמדריך לנערים ונערות ברחוב היהודי, ובמיוחד בין המהגרים היהודיים החדשים.

שלום היה ציוני נלהב ובכל מאודו התמסר לפעולה ציונית שהיתה עוד בחיתוליה באותה תקופה בקנדה.

סבי וסבתי יעקב וסריל גרובר גרו מרבית ימי חייהם בברנדסופקה. כשעזבתי את אובין הייתי בן שלש. חזרתי למקום מולדתי ב־1917 ומצאתי את סבי וסבתי זקנים כבני 94 הבית בו התגוררו היה עתיק והרוס למחצה. שלוש פינות הבית שנותרו שימשו למטרות אלה: אחת כסוכה כשרה לסבי, שבימי הקיץ היה יושב ולומד בה. פינה אחרת היתה בשביל הסבתא ובתם וכן שימשה גם כמטבח וגם כמקום לינה. עוד פינה שימשה משכן לפרה.

בצעירותם היו בעלי נכסים. אך כשירדו מנכסיהם, גמרו אומר לחיות באורח חיים שונה מיתר אנשי הסביבה ולצמצם את הוצאות קיומם עד למינימום, אולם למרות דלותם דאגו לחינוך יוצאי חלציהם. הבנים נתחנכו בבית המדרש והבנות חונכו בביתם באור התורה, המצוות והמסורת.

תמיכה ועזרה לעת זקנתו לא ניאות הסבא לקבל, פרט מבניו ומבנותיו. עם כל זה ראו אושר רב מבניהם: אליעזר, מיכאל, נחמן ואליהו, אשר למדו בבית המדרש והצטיינו בלימודיהם. בית המדרש היה בחולויוב בימי הרב הגאון ר׳ ראובן דוד אפרתי. דודי מיכאל גרובר נשאר לגור בחולויוב והיה מזכירו של הרב והמלווה שלו בנסיעותיו.

דרכו המיוחדת של הסבא כבשה ורכשה את לבבות נכדיו ושכניו בזכות הליכותיו, התנהגותו ומסירותו לתורה ולמצוות. הסבא גם דאג להכנסת אורחים. בסוכתו היתה תמיד ערימת שחת נקיה (פינת לינה). כל נין ונכד צריך היה לקרוא בפרשת השבוע לפני הסבא ועבר כעין בחינה לידיעותיו בתורה. כך נהגה גם הסבתא. אך גם על משפחה זו לא פסחה השואה ופגעה בכל כובדה בבניה ובנותיה. אזכיר איפוא את הצאצאים: מיכאל וחנה גרובר מחולויב ובתם פשה: נחמן גרובר בן יעקב ומטיל; מרים בת אליעזר גרובר מחוליוב ובעלה ובני ביתה; זלדה ובתיה סגל מברנדסופקה; בני ביתה ונכדיה של רבקה בת יעקב גרובר וסרל.

רק שרידים אחדים נותרו לפליטה.

שמעון גרובער (קאַנאַדע)

לזכר הקדושים

מיר, די איבערגעבליבענע, וועלכע זענען די איינציקע וואָס ווייסן און געדענקען, זענען מחויב לויט אונדזערע מעגלעכקייטן, צו דערציילן, הויב איך אָן די כראָניק לאמור: די מאַמע אונדזערע ע״ה פלעגט זיך נוהג זיין, אַז פרייטיק פלעגט זי איינעם פון די קינדער שיקן מיט צוגעגרייטע שבתדיקע מאכלים צום זיידן ע״ה. אין יענעם פרייטיק האָב איך געבראַכט די סעודה, האט דער זיידע אַלץ אָוועקגעשטעלט און געזאָגט לכבוד שבת. די באָבע איז געווען בלינד און אומבאַהאָלפן און ווען איך האָב זיך געלאַזט גיין אַהיים, האט דער זיידע אַ קוק געטאָן אין מערב זייט און האט געזאגט, אַז ער איז נישט זיכער, צי איך וועל דערגרייכן פאר שקיעת החמה אַהיים. איך האב נישט געוואלט בלייבן אויף שבת און עקשנותדיק זיך געלאזט גיין צום פערד און וואָגן. דער זיידע האט דאָס באמערקט זאָגנדיק: לכל הפחות וועל איך דיר מיטגעבן אַ פסוק אויפן וועג, אַ סגולה אָפּגעהיט צו ווערן פון וואָס פאַר ס׳איז עיכוב, און אַז זאָלסט בשלום אהיימקומען. ברכת המזון פאַרענדיקט זיך מיט די ווערטער: „נער הייתי וגם זקנתי ולא ראיתי צדיק נעזב וזרעו מבקש לחם״ דער טייטש איז: איך בין געווען יונג און בין אַלט געוואָרן, און האָב דורך די אַלע יאָרן נישט געזען, אַז דער בורא עולם זאל פארלאזן אַן ערלעכן מענטשן, אָבער אויב עס טרעפט אַמאָל אַז אַ מענטש איז אין שעת הדחק, וזרעו מבקש לחם. והא ראיה: אַט האָסטו געבראַכט לכבוד שבת אַזאַ פיינע סעודה, זאָל דיר דאָס ביישטיין. —

עס איז שוין מער ווי פופציק יאָר, זייט דאָס האָט פאַסירט, פיל געשעענישן זענען געווען און פאַרגעסן געוואָרן, אָבער ווי מאָדנע דאָס זאל נישט זיין, האט זיך די זאך אין מיין זכרון איינגעקריצט עד היום. אגב וויל איך דערמאָנען אַ צווייטע זאַך פון מיין זיידן: אין יאָר 1918, ווען די מלחמה האָט נאָך געהאַלטן, געדענק איך, אז אונדזער פאָטער ע״ה איז קראנק געוואָרן אויף אַ לונגען־אנטצינדונג, און אזוי ווי עס האָבן זיך אין דער סביבה געפונען מיליטערישע לאַגערן, האָבן זיך דאָרטן אויך געפונען באַרימטע דאָקטוירים. די דאָקטוירים וועלכע מיר האָבן גערופן האָבן אַלץ געטאָן וואָס מעגלעך: געהייסן דעם קראנקן וויקלען אין ליילעכער, געגעבן כלערליי רפואות, אָבער

ווען די היץ האָט אַלץ אָנגעהאַלטן האָט זיך ביי זיי געמערקט אַ מין אָפּהענ־טיקייט.

אין איינעם אַ פרימאָרגן זענען געשטאַנען דריי דאָקטוירים ביים בעט. דער זיידע איז אָריינגעגאַנגען אָנגעטאָן אין טלית און תפילין און איז צו צום בעט און האָט אָנגעהויבן זאָגן דאָס קאַפּיטל תהלים „תפילה לעני כי יעטוף״. ד״ר וויטלין, איינער פון די דאָקטוירים האָט זיך אויסגעדריקט, אַז, אויב מיר וועלן נישט באַוויזן צו העלפן, וועט דער אַלטיטשקער אים אויסבעטן. מיין זיידנס טרויעריקער און דביקותדיקער ניגון קלינגט מיר ביז היינט אין די אויערן. און באמת, דער פאָטער אונדזערער איז געזונט געוואָרן, און האָט נאָך אַ סך געזונטע יאָרן אָפּגעלעבט. מיין ברודער אהרן דערמאָנט דאָס דאָרף אובין אַלס זיין געבורטס־אָרט, עס געפינט זיך בלויז אַ פּאָר קליינע קילאָמעטער פונעם באַרימטן ווזין־אָרט פון זיידן, דאָס דערפל בראַנדעסובקע, דאָס געבורט אָרט פון אונדזער מוטער ע״ה, ווי אויך די איבעריקע קינדער, — פיר זין און זעקס טעכטער. איינער פון די זין מיכאל, וועלכער איז שפּעטער געוואָרן מיין שווער, איז געווען אַ פאַרשוין פאַר זיך אַליין, אַ ייד וואָס האָט געלעבט באמונה שלמה אין בורא העולם. ווען איך האָב אַמאָל געוואָלט פאַר אים באַווייזן מיין וועלטלעכן באַגאַזש, האָט ער מיר געזאָגט, אַז ער ווייסט, אַז איך לייען ביכער און אַז איך קלער אויך אַז איך ווייס אַ סך, אָבער אַ ייד דאַרף אויך וויסן, אַז ווען אַ פויער פאָרט מיט זיין וואָגן היי אָדער תבואה, ווען אַ זאַנג אָדער אַ שטרוי פאַלט אַראָפּ, איז עס געשען מיטן רצון פון בורא עולם.

אַ מאָל, אין אַ מאַרק־טאָג, ווען די מומע חנה, זיין פרוי, פלעגט שטיין פאַר אַ קשיא וועגן אַ מסחר, וואָס די מומע האָט געפּרוווט פאַרקויפן צו אַ צווייטן יידן און זי פאַרלאַנגט בלויז אַ קליינעם רווח זאָגט דער ייד: גוט, איך וועל אייך די סומע געבן, אָבער זאָל ר׳ מיכל זאָגן אויף זיין נאמנות, אַז דער פּרייז פון דער סחורה איז אַ ריכטיקער. ענטפערט דער פעטער אַז קיין נאמנות פאַרקויפט ער נישט, בעט זיך די מומע חנה: ס׳האַנדלט זיך דאָך וועגן פרנסה! אָבער דער פעטער זאָגט, ניין. זיי ביידע און זייער טאָכטער פעסיע זענען דורך די נאַציס דערמאָרדעט געוואָרן. מיין ברודער נחמן, וועלכער איז געפאַלן אַ קרבן, ווי אַלע איבעריקע קדושים וטהורים, האָט געליטן יסורים קשים. כדאי דאָ צו דערמאָנען זיין דערציאונג אַלס איבערגעגעבענער ציוניסט, אָבער שוין גאָר אין זיינע יונגע יאָרן האָבן זיך די פּוילישע פּאַנעס אויף אים פאַרנומען, ווען ער איז געגאַנגען דינען אין מילטער האָט מען ביי אים געפונען אַ חטא: ער איז געקומען מיט אַ וואָך שפּעטער, האָט מען אים אָנגעמאָסטן אַ שטראָף פון וועלכע ער האָט געקראָגן יענע יסורים. זיין פרוי איז דריי יאָר נאָך דער חתונה אַוועק פון דער וועלט און ער איז פאַרבליבן עלנט, האָט ער זיך

באזעצט אין בראָד, ווו ער האָט פאר יידן שבת געלערנט אַ פרשה חומש מיט רש״י און איז אקטיוו געווען אין דער „מזרחי״ באַוועגונג.

אים האָבן די אוקראַינישע מערדער אומגעבראכט. איך פיל, אז איך בין אַ בעל חוב צו די יידן פון וועלכע אין האב אַ סך געלערנט, און איך בין זיי אַ סך דאַנקבאַר אין מיין ווייטערן לעבנסוועג. איך אליין בין געבוירן געוואָרן נעבן טלוסטע, מיט אַ פאָר יאָר שפעטער בין איך שוין געווען אויף דער גרענעץ פון בוקאָווינע—סניאטין. די סיבה פון מיין וואַנדערן איז געווען די פרנסה פון מיין פאָטער, וועלכער איז געווען אָנגעשטעלט אין פאַרשידענע גיטער, ביי יידישע פריצים אָדער, ווי מען האט זיי גערופן פאָסעסאָרס, אָדער גוטבאַזיצער. אין יאָר 1920 האָב איך מיך געפינען אין בראָד עס זענען מיר קלאָר געוואָרן די ווערטן פון יידישקייט, סיי אין הויכן פארנעם און סיי אינעם פשוטן טאָג־טעגלעכן לעבן. וויל איך קודם כל דערמאָנען דעם מרא דאתרא הרב מנחם מנדל הלוי שטיינבערג און שפעטער זיין אייניקל הרב ר׳ משה שטיינבערג. די בעלי בתים ר׳ מיכל רוטענבערג, דניאל גלאזער. הוסיאטינער חסידים, ר׳ יוסף חרג, די זין פון ר׳ יואל קריסטיאנפאָלער, די ברידער טאַרטאַקאָווער און חיים מרדכי חאראש.

די משפחה פון באַנקירן, בלאָך און די משפחה שלייפער, דעם ראש הקהל לאַניע קאַליר, ד״ר אברהם גלאזבערג, דער פירער פון דער ציוניסטישער אָרגאַניזאציע, די בוררים הירש לייב שפירא מיטן צונאָמען „דער גלייכער״, (הלמאי ער האָט געהונקען אויף אַ פוס), ר׳ דוד רוטענבערג, ר׳ בעריש מעער, די דיינים, די יידישע קולטור־געמיינדע מיט אייגענע שטייערן און אייגענע געזעצן, די שמשים פון שולן, קלויזן, און די יידן, וועלכע האָבן זיך מפרנס געווען פון טראָגן אַ פעקל אויף דער פלייצע, אָדער די בעלי־עגלות, וועלכע האָבן געפירט פאַסאַזשירן צו און פון דער באַן, חיים טרעגער אָדער חנה קאַטשקע. מיין האַרץ בענקט און קלאָגט נאָך זיי. צווישן די שמשים אייגנטלעך משרתים בקודש, וויל איך באַזונדערס דערמאָנען יהושע העשל דעם שמש פון הוסיאטינער קלויז אויף דער באַן־גאַס, דאָרט פלעגט מען דאַוונען פון גאָר פרי ביז צוועלף אַזייגער בייטאָג, אָבער שוין צום ערשטן מנין איז דער אויוון געווען גוט אויסגעהייצט און יידן האָבן זיך געקוויקט אין די האַרבסט און ווינטער טעג. ר׳ יהושע העשל איז אויפגעשטאַנען פריער פאַר אַלעמען. עס זענען אויך גרייט געווען פריש געבאַקענע באָבעלעך, איך האָב אויך געהאָט דעם זכות טועם צו זיין דעם דעליקאַטעס. עלטערע יידן פלעגן אויך נעמען אַביסל בראָנפען און פארבייסן מיט אַ בייגעלע. ווייזט אויס, אז דאָס ווייב פון ר׳ יהושע העשל איז אויפגעשטאַנען פריער פאר אלעמען.

צום סוף וויל איך דערמאָנען די אומגעקומענע דורך די דייטשישע מערדער:

מיכל בן יעקב, זיין פרוי חנה בת הרב אליעזר, זייער טאָכטער פעסיע, זייער זון אברהם מיט דער פרוי און פינף קינדער, מיין ברודער נחמן בן יעקב און די קינדער, די גאנצע משפחה סיגאל. אויך וויל איך דערמאָנען די וועלכע זענען געשטאָרבן בידי שמים: מיין פאטער ר׳ יעקב בן דב (כ״ו שבט תשי״א), מיין מוטער מרת מאָטיל בת ר׳ יעקב (י״ח סיון תש״ה), מיין פעטער, וועלכער איז אַוועק בדמי ימיו ר׳ צבי בן דב (תרצ״ב), דיביידע באַרימטע זיידעס ר׳ יעקב בראנדיסיוקער און ר׳ דב גרובער, די באבעס מרת סעריל און מרת חיה רייזל, איך וויל פארצייכענען דעם נאָמען פון ר׳ ראובן דוד, מיכל וחנה, מרת ביילע באראק, וועלכע איז עלנט אַוועק פון דער וועלט.



למעלה: אברהם גרובר, רעיתו וילדיהם, הראשונה מימין: אמו חנה

ליפא ברנשטיין

זאוויטש

הכפר זאוויטש שוכן בקירבת הערים ברודי, לופאטין וראדיחוב שבמזרח גליציה. הקרובה ביותר אלינו היתה העיירה שטרוויץ. לעיירה זו היינו קשורים בכל צרכינו הדתיים והחברתיים, ממנה היו מביאים את בעלי התפילה לחגים ומועדים ולימים נוראים וכן בעל־תוקע. הרב והשו״ב משטרוויץ היו משמשים בקודש גם את יהודי זאוויטש. עד למלחמת העולם הראשונה היו אצלנו כעשר משפחות יהודיות. חלק מבני המשפחות היו אמידים, רובם — פרנסתם היתה לקויה ואף חיו בדחקות. העיסוק העיקרי בכל ימות השבוע היה בעבודות החקלאיות שבכפר. לקראת קבלת השבת לבשו כל בתי היהודים חג. באחד הבתים התאסף תמיד „מנין״ יהודים והתקיימה תפילה בציבור. לתפילת שחרית ומוסף התאספו על פי רוב אף שני מנינים.

זאוויטש הכפר היה המרכז לכל כפרי הסביבה ואליו נמשכו היהודים מכל הכפרים שבסביבה ואם היו כפרים שמרחקם מזאוויטש עלה על תחום שבת היו מניחים ״עירוב״, בכדי לא לחלל את קדושת השבת. הצעירים שלא היו נזהרים בדבר עבירה, לא היו זהירים גם בזה והיו באים לזאוויטש בשבתות וחגים לבלות יחד בנעימים. היו באים אלינו מהכפרים, ווליצה, נובוסטביץ, אובין ובארילוב.

הוותיקים ביותר בזאוויטש היו ר׳ שמעון גרובר ואשתו שרה ריבה. כשמשפחתנו באה לזאוויטש בשנת 1910 לא היה כבר ר׳ שמעון גרובר בחיים.

בדחקות ובעוני חי בזאוויטש יהודי ושמו ר׳ יעקב ברנדסיווקר. הוא זכה בכפר להערצה וכבוד רב. למרות עניותו ידע בכל מיני דברים לעזור לאחרים בעת צרתם. חתנו ר׳ יודל גרובר, מהתושבים הראשונים בזאוויטש, היה תלמיד חכם מובהק. גם הוא נאבק קשה לכלכל את משפחתו הגדולה.

יהודי מכובד ונשוא פנים בין ותיקי זאוויטש היה ר׳ אברהם ספיר היה פקיד אצל החברות שעסקו ביערות הוא ניהל את הענינים בדייקנות וקפדנות (מרובה מדי, מעל לצורך. היה בקיא בהלכות מצוות, ידע לפסוק הלכות בעניני דיומא — כמו ביעור חמץ ומכירתו, ערובי תבשילין, זמני הדלקת

הנרות וכו׳ ובזה עזר לישוב הכפרי לקיום המצוות ושמירתן. אוי היה לאיש שלא שמר על המצוות בהתאם להוראותיו. חלק מילדיו היגר לקנדה וחלק אחר עזב את הכפר בשנת 1924 ועבר לגור בברודי.



בני ר׳ בנימין קרדימן בזאוויטש
עומדים מימין: שרה, חנה, ברוך וגיטל — יושבים: לאה (לורה) הניך ופייגה לאה נש. רפפורט ז״ל

בשנת 1905 הגיעה משפחת ר׳ בנימין קרדימן לזאוויטש. הוא קנה את האחוזה אצל פולני והיהודים זכו לבעל־אחוזה משלהם. בבת אחת גדל הישוב למשפחה גדולה ומסועפת. הורי משפחת ברנשטיין, היו האחרונים שהגיעו לזאוויטש לפני מלחמת העולם הראשונה. היה זה בשנת 1910. אבי נולד בסוקול וקיבל את תורתו בעיר זו בחברת בנו של הרבי מבלז דאז. קשה היה להורי לעזוב את העיר ולהתרגל לחיי כפר אבל עסקיהם בסביבה זו דרשו מהם את הדבר. אבי, יחד עם אחיו, הוא דודי ר׳ הרש ברנשטיין משטרוויץ ניהלו עסקים בסביבה. אני ואחי הבכור אלימלך נשארנו ללמוד בשטרוויץ ומקום מגורנו היה בבית סבא ר׳ נחום וסבתא רחל.

לא במעט כבוד והערצה אני מתיחס לעיירת מולדתי שטרוויץ. זכרונות יקרים נחרתו בי מאותה התקופה. יראים ושלמים היו יהודי שטרוויץ. את יקותיאל משה יכולת למצוא בבית המדרש כבר בשעה ארבע בבוקר לפני הנץ החמה. כבר

בשעה זו מצאתיו על יד הגמרא, עסוק בסוגיה זו או אחרת. למרות זה יכולת להפריע לו בכל עת ובכל זמן: לשאול שאלה חמורה, המנקרת במוחך והוא ברצון היה מתרץ ועונה, מתעניין פעם ופעמיים אם אמנם הבינות וירדת לסוף דעתו, אם לאו מוכן היה לחזור על הדברים עוד פעם ועוד פעם. כאלה היו גם ר׳ הרש גרימליבקר, ור׳ אברהם חיים בן נפתלי, מכל מלמדי השכלתי — החל במלמד דרדקי ר׳ הרש ועד למלמדי מקרא, משנה וגמרא. כדאי להעיר, שבעיירתנו שטרוויץ היה מקובל לא ללמד את ילדי ישראל נביאים אחרונים, כי אם נביאים ראשונים בלבד.

אחזור איפוא לזאוויטש. משנת 1919, לאחר מלחמת העולם הראשונה ועד 1930, הייתי מבקר בזאוויטש רק מזמן לזמן, בתקופות של חופשה, אבל ידעתי מה שמתהווה בכפר ועקבתי אחרי הנעשה. אחרי המלחמה נוספו כמה משפחות וכן נוער מתבגר. הנוער חי חיים דינמיים ופעילים ביותר. נוצר חוג דראמטי, שהצליח מאוד בהופעותיו וריכז סביבו גם את הנוער היהודי מהכפרים הסמוכים. נוער זה היה כאילו לאומי וציוני, אבל לידי הגשמה ועליה לארץ זה לא הגיע. אף אחד מהנוער הזה לא עלה. גם אני ויתרתי על רשיון עליה שהיה בידי לטובת חבר. לכאורה היו סיבות וגורמים שהביאו אותי לידי כך. אבל קשה לומר, שהיו אלה סיבות מספיקות ומוצדקות, שאי אפשר היה להתגבר עליהן. רק בשנת 1928, אחרי מות אבי נפתחה לפני הדרך של עליה. היתה זו גם צוואת אבי שאמר לי פעם בזו הלשון: ״לפי מצבך עתה אינך צריך לנסוע לשום מקום. אבל אם הנך מתעתד לנסוע הרי לפי דעתי הדרך היחידה היא לארץ ישראל״. קיימתי את הדברים כלשונם ובשנת 1930 עליתי.

לא ראיתי במו עיני את השואה שהתחוללה על בני עמנו בתקופת היטלר ימ״ש. לא חשתי על בשרי את חמת המציק. אבל נפשי בוכה על אבדן חיי יקירינו. ישמשו נא דפים מועטים אלה יד ושם לזכרונם, לזכרון יהודי זאוויטש, אשר הלכו לעולמם בקדושה וטהרה.

העלען קלאַהר (פיש)

גערעטעוועט פון אומקום דורך א איידעלע פוילישע פאמיליע

אין די פינסטערע טעג פון פעלקער־האס און מענטשן־מאָרד פיל איך אלס היילקן חוב צו באַצייכענען אַ העכסט מענטשלעכן טאַט פון אַ איידעלער פוילישער פאַמילע — בראַניסלאַוו פראַנטשעק און זיין פרוי פון הרוביעשוב — וועלכע זענען געווען פאַר אונדז אַ העלער שטראַל פון רעטונג אין דער פינסטערניש פון חורבן און אומקום.

נאָכדעם ווי מען האָט ליקווידירט די לעצטע יידן, זענען מיר אוועק פון אונדזער שטאָט סיקאָל, ניט וויסנדיק אַליין וווהין, צו זוכן אַ פּלאַץ זיך ראַטעווען פון אַ זיכערן טויט, וואָס האָט געהערשט אַרום און אַרום. מיר זענען געווען 5 מענטשן: איך און מיין מאַן און נאָך 3 אַנדערע מענער. גאַנצע צען טעג האָבן מיר אַרומגעבלאָנקעט פון אָרט צו אָרט, ווי געטאָגט ניט גענעכטיקט, אָן עסן און אָפט מאָל אפילו אָן אַ ביסל וואַסער, מורא האָבנדיק פאַרן אייגענעם שאָטן. גאָט אַליין ווייסט ווי מיר האָבן געהאַט דעם כוח דאָס אַלעס איבערצוטראָגן.

דער דראַנג פון הונגער און דאָרשט האָט אונדז געצוווּנגען פון צייט צו צייט אַנקלאַפּן אין אַ פּויערישן הויז צו בעטן אַ שטיקל ברויט און אַ ביסל וואַסער. איינער האָט געגעבן און אַ צווייטער האָט געדראָט צו רופן פּאָליציי. אזוי האָבן מיר זיך געראַנגלט צווישן לעבן און טויט אַ שטיק צייט ביז מיר זענען אָנגעקומען אין שטעטל הרוביעשוב. מידע פון די וואַנדערונגען און שרעקן, האָבן מיר זיך דאָרט אָפּגעשטעלט און אַ געוויסע צייט מיטגעאַרבעט צוזאַמען מיט די דאָרטיקע איינוווינער פאַר די דייטשישע רוצחים.

ביי אַ געלעגנהייט האָבן מיר זיך באַקאַנט מיט אַ מאַן, וואָס האָט געוווינט ניט ווייט פונעם דערמאָנטן פּאָלאַק פראַנטשעק און ער האָט אונדז אהין געבראַכט. דער פּאָלאַק און זיין פרוי האָבן אונדז קיינמאָל ניט געזען און ניט געקענט, אָבער זענען זיך באַגאַנגען מיט אונדז ווי מלאכים געשיקטע פון גאָט צו ראַטעווען אונדזער לעבן, איינשטעלנדיק דערביי זייער אייגענעם לעבן. זיי האָבן אונדז פריינטלעך אויפגענומען, געמאַכט פאַר אונדז אַ בונקער, דאָס הייסט אַ גרוב, ווו

מיר האָבן זיך אויפגעהאַלטן אַרום 12 מאָנאַטן. זיי האָבן אונדז באַזאָרגט מיט שפּייז און וואַרעם אָנטון וויפיל זיי האָבן געקענט. נאָך אַלעמען איז עס ניט געווען אזוי לייכט, מיר האָבן געהאַט, ווי מען זאָגט, קאַלטס און וואַרעמס, אָפּט מאָל געהאַלטן די נשמה אין די הענט, אָבער גאָט צו דאַנקען און אַ דאַנק דער איבערגע־געבענער גאַסטפרייַנטלעכקייט פון דער איידעלער פוילישער פאַמיליע, האָבן מיר איבערגעלעבט אַלע אונבאַשרייבלעכע שוועריקייטן און טויט־שרעק און דערלעבט צו זען די מפלה פון שונא און די באַפרייאונג פון דער וועלט פון בעסטיאַלישן דעספּאָט, און איבערהויפּט פון די אַרעמע אויסגעמאַטערטע רעשטלעך יידן.

נאָך דער אומגעריכטער לאַנג אויסגעטרוימטער רעטונג זענען מיר אָנגעקומען אין אַמעריקע, ווו מיר פירן ב״ה אַ שיינעם יידישן לעבן, האָבנדיק אַ זייער געלונגענעם זון, אָבער באַדויערנדיק אונדזערע צוויי קליינע קינדערלעך לעאָן און ריטשאַרדי, וואָס מיר האָבן אַזוי טראַגיש פאַרלוירן.

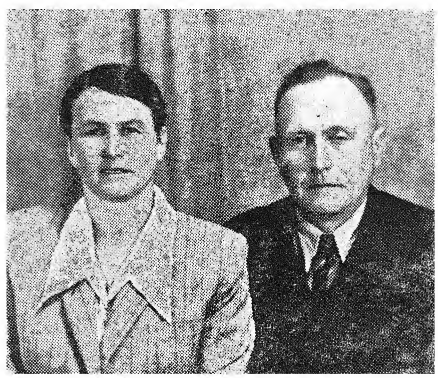
כדי צו פאַראייביקן דעם הייליקן אָנדענק פון אונדזער פאַמיליע, וואָס איז אומגעקומען אין דער אומגליקלעכער אַלטער היים, לייג איך ביי צוויי בילדער. איינע איז אַ בילד פון מיינע עלטערן ראובן און צירל פיש, ווי אויך מיין שוועסטער דבורה, מיין ברודער לייביש, ווי אויך די צווייטע שוועסטער פייגע, וועלכע איז ד״ג לעבן געבליבן. די צווייטע איז אַ בילד פון הער בראַניסלאַוו פראַנטשעק און זיין פרוי פון הרובעשויב, וועלכע האָבן אונדזער לעבן געראַטעוועט.



יושבים משמאל: זיצן פין לינקס: פישל פיש און פרוי צירל און זייער זון לייביש
עומדות: — שטעהן פון לינקס: די שוועסטער, דבורה און פייגה

באַמערקונג פון רעדאַקציע

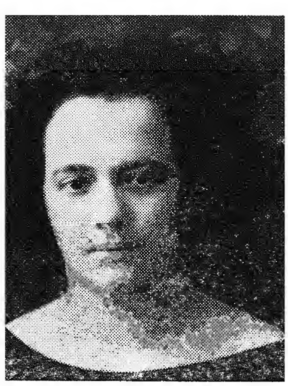
די שרייבערין פון דעם אַרטיקל האָט אויך פאַרפאַסט אַ ליד, זיצנדיק אין בונקער בײַם שײַן פון אַ צאַנקנדיק ליכטל, אין דער פאָרם פון אַ דיאַלאָג צווישן איר און איר מאַן. זי פרעגט און ער ענטפערט אויף אירע האַרבע קושיות וועגן דעם גרויסן צאָרן, וואָס האָט זיך אויסגעגאָסן אויף די קעפּ פון דער יידישער באַפעלקערונג און צו האָט נאָך אַ צוועק לעבן צו בלייבן נאָכדעם ווי אַלע טייערסטע און ליבסטע זענען אזוי טראַגיש אומגעקומען אויף קידוש־השם. די קושיות, הגם ע״ג פערזענלעכע, האָבן אויך אַ אַלגעמיינעם כאַראַקטער און פרמאָגן אַ גרויסן מוסר־השכל, וואָס איז כדאַי פאַרצייכנט צו ווערן, אָבער צול״ב טעכנישע סיבות קענען זיי ליידער ניט פאַרעפנטליכט ווערן אינם יזכור־בוך.



אונזערע רעטטער: בראניסלב פראנטשעק און זיין פרויי



באמצע: בתם שושנה ח׳ קבוץ, מעגן מיכאל
אורי גסטהלטר ורעיתו רבקה



דבורה חאראם בת ר׳ ראובן ניצלה ב־אובין
נפטרה בצרפת



קריגר גיטל - כץ -מר



קבוץ הכשרה "אחוה" בזאליסקי ע"י מיקאלאיוב. ברקע, קטר למכונת־דישה משני צדדיו מנהלי החווה; אליעזר ראווער ובתו רבקה ומצד השני באטאליאן וע"י בתו של דיוואלד, בין היתר: יוסף אפלפלד, כיילה גולד, צפורה שלאיען. מנדל טשופ, מרים קליינמן ועוד.



מימין: ראובן קורץ, רוזה קאהן, סופיה קורץ ובנה ליאון ועוד



משמאל: מוני פלאש ורעיתו פאנקא, ליפה קאהן ואחרים

משה ולדבוים

הישוב היהודי בדימיטרוב

אני, משה בן ראובן זאב ולדבוים, נולדתי בשנת 1901 בכפר דמיטרוב, אשר במחוז ראדיחוב שבגליציה המזרחית. ברצוני להעלות בכתב את קורות הישוב היהודי שבכפר הגדול הזה וקורותי אני מילדותי ועד לשואה, שבאה על בני עמנו בשנות 1940/44.

שמעתי לא פעם מפי אבי זקני, סיפורים על הכפר הגדול הזה דמיטרוב. הוא מנה כ־800 משפחות של גויים, אוקראינים ברובם, אבל מדורי דורות נמצאו בו לא מעט משפחות יהודיות. זכורות המשפחות היהודיות ולדבוים, זשולקבר, שטרנברג, מאיר, וילדר וברש. עם פרוץ מלחמת העולם השניה היו משפחות נוספות: פלץ, לוקרמן, ולדמן, זילבר טשרמק, קלוגהפט — ביחד היו כמאה נפשות של יהודים.

בדמיטרוב היתה אחוזה חקלאית גדולה שהשתייכה לגרף אחד. חוכר האחוזה היה ר׳ וולוויל וקס עם שני בניו שלום ושמעון. ר׳ וולוויל וקס היה יהודי אדוק וירא שמים, חסיד הצדיק מבלז ובאחוזתו שחכר היה מעסיק רק יהודים מחזיקי דת. היה זה צוות־פקידים די גדול ורישומם בכפר היה ניכר. יתר יהודי הכפר עסקו במסחר, חנונות ותיווך. נוסף למשפחת וקס היה עוד יהודי אמיד אחד שטרנברג. היתר היו דלים ומעוטי־יכולת, שבקושי השיגו את מטה לחמם. אבי עסק במסחר־בהמות ופירנס את בני ביתו בדוחק ובצמצום. היינו שני אחים ושלוש אחיות. חינוכנו התבסס על ארבע המחלקות שבבית הספר בכפר. יותר מזה לא השיגה ידנו.

נחרת בזכרוני: הישוב היהודי הקטן שבדמיטרוב החליט לבנות קהילה קדושה לעצמו על מנת להינתק מהתלות של הקהילה בחוליוב, מרחק של חמשה קילומטר מהכפר. הם ביקשו להפסיק את הנסיעות המייגעות לימים הנוראים לראדיחוב או לחוליוב ולבנות בית־כנסת בכפר, להכניס בו ספר תורה ולקבוע מניין קבוע. ביזמתו של אבא ובטיפולו התחילו לאסוף כספים לכתיבת ספר תורה. את כתיבת הספר מסרו לסופר סת״ם מהעיירה טופרוב. כעבור שנתיים הוכנס הספר ברוב פאר והדר לכפר ושוכן ארעית בארון־קודש מיוחד, עד שיקום בית־הכנסת, בביתו של ר׳ שלום וקס. באותו זמן התחיל אבא לדאוג לבנין בית כנסת וכן

"חדר", שבו ילמדו ילדי היהודים תורה, על ידי מלמד שיביאו לכפר. דנו גם על חפירת מקווה טהרה — כללו של דבר: קהילה יהודית נפרדת לכל אביזריה. בינתיים פרצה מלחמת עולם הראשונה וכל התכניות עלו לריק. אבא נלקח לצבא האוסטרי והמשפחה נשארה במחסור ועוני.

הגויים בדמיטרוב הצטיינו תמיד בשנאתם ליהודי הכפר. באופן מיוחד באה שנאה זו לידי גילוי בתקופה שלאחר מלחמת העולם הראשונה. היו אלה ימים שבין שלטון לשלטון ובין מלכות למלכות. הגויים ניצלו את ימי האנדרלמוסיה. גניבות, גזילות, הצתת בתי יהודים היו מעשים בכל יום. בשנת 1924, קרוב לחג הפסח, התנפלו שודדים על קרוב משפחתנו — קלוגהפט — שדדו ממנו את כל הונו ואחר כך נורה במקום. המשטרה הפולנית חקרה ודרשה תקופה ממושכת, אבל איש לא נעצר ולא נענש.

מספר שנים לאחר המלחמה, כשהמצב הפוליטי התייצב, שב אבא וטיפל בבנין בית הכנסת. אם התגברו איכשהו על בעיית השגת האמצעים, הרי קשה היה להתגבר על הסכסוכים, המריבות והחיכוכים סביב בנין הבית והסדרים שצריכים לשרור בו. אולם אבא הצליח להרגיע את הרוחות. בית הכנסת הוקם. ספר התורה הוכנס ברוב פאר ושמחה אמיתית. אבא היה בעל התפילה, בעל קורא ומשמש בקודש, שלא על מנת לקבל פרס. קמה קהילה עצמאית של יהודי דימיטרוב, שאינה תלויה עוד בשום קהילה אחרת.

הנוער היהודי שגדל בדמיטרוב היה בדרך־כלל פרימיטיבי־כפרי. ההורים לא היו מעוניינים וגם לא יכלו מבחינה כלכלית לתת לילדיהם חינוך גבוה יותר מאשר בית הספר הכפרי ואילו הנוער, בכוחותיו הוא, לא יכול היה לפרוץ מעבר לזה.

בשנת 1932 נשאתי לאשה את בילה מנדל מהעיירה סטניסלאווטשיק ועברתי לגור לעיירה זו. פתחתי חנות של מצרכים כלליים. היתה זו כבר החנות התשיעית מסוג זה בעיירה קטנה זו והתחרות בין החנוונים היתה גדולה. כל אחד מהם הציע לקונים תנאים טובים יותר. קניתי סחורה במזומן, מכרתי בהקפה וכעבור זמן נשארתי קרח מכאן ומכאן. בלית ברירה חזרתי לדמיטרוב.

פרצה מלחמת העולם השניה. לכפרנו נכנסו הרוסים. בעיני הרוסים נחשבנו ל"בורז'ויים" למרות דלותנו וקבצנותנו, שכן היינו סוחרים וחנוונים. גויי הכפר הלשינו והסיתו בנו. נוצרו שוב כנופיות מגויי הסביבה, ששדדו ובזזו מבלי שיבואו על ענשם. באחד המקרים נרצחה אמי הי"ד. הנ.ק.וו.ד. חקר ודרש ארוכות ידוע היה מי הם הרוצחים, אבל איש לא נעצר ולא נענש, היה זה אך ורק מפאת זה שההרוגה היתה יהודיה. ההפליה נראתה ממש לעין. במקרה אחר כשהנ.ק.וו.ד. תפס בדרך ללבוב שני יהודים מכפרנו שהובילו אתם למכירה בעיר כמות קטנה של חמאה וגבינה, הועמד למשפט אחד מהם, שלא הצליח לברוח, ונשפט לעשר שנות

מאסר. אחיו זליג, בן כפרנו, יצא ללבוב למצוא באחד מבתי הסוהר את אחיו שנאסר בלבוב. הצטרף אליו בן דודו וולף ויחד חיפשו את האסיר בבתי הכלא. לבסוף נכלאו גם הם בלי כל סיבה. בהרבה מאמצים ועל ידי שוחד הם סוף סוף שוחררו. בזמן שהותו של זליג קלוגהפט בלבוב הציתו ושרפו אנשי כנופיה את ביתו. היתה זו אותה הכנופיה שרצחה את אמי הי״ד. היה הרושם ששליטי הכפר, הבולשביקים, הם אנטישמיים מובהקים ומגמתם להראות ליהודים תקפם וגבורתם. גן העדן הסובייטי נמשך אצלנו עד ל־20 ליוני 1941.

ב־22 ביוני נכנסו הגרמנים לכפר. האוקראינים קיבלו אותם בתופים ובמחולות והתרוננו ליום הדמים על יהודי הכפר. הם אמרו את זה בגלוי וללא רתיעה: יומכם בא. שמענו על הרצח וההרג של היהודים בראדיחוב וחולויב. בכל מקום שהגרמנים נכנסו הם השאירו אחד או שנים מאנשי הגיסטאפו. הם אירגנו את המיליציה האוקראינית־הרצחנית ואת ה״יודנראט״ עם המיליציה שלו, אשר קיים בנאמנות את פסוקו של ישעיהו הנביא: ״מהרסיך ומחריביך ממך יצאו״. היו אלה יהודים מאנשי העולם התחתון. אלה שלא ראו את השואה במו עיניהם אינם נוטים להאמין לזוועה הזאת של ה״יודנראט״. אבל אלה הן עובדות, שאי אפשר להכחישן. אין לתאר את העינויים הנוראים שסבלנו מהמיליציה האוקראינית וסתם מגויים שבכפר. לא אשכח לעולם ימי־הבלהות האלה.

איש הגיסטאפו, בלווי יהודי מן היודנראט שבחולויוב באו לכפר והתחילו להתחקות אחרי בתי היהודים. מכאן נפתחה הרעה. היה זה יום חורף קר. איש הגיסטאפו נכנס לביתו של אבא וציווה לפתוח את החלונות ותוך כך שאל: מי פה בעל הבית ומה שמו. ציווה על איש היודנראט לרשום את שמו של אחי, לאחר שאחי אמר, שהוא בעל הבית. בצורות שונות אספו שמות של אחד־עשר יהודים. כעבור מספר ימים הופיע עם רשימה וציווה על אותם היהודים להתאסף במקום מסויים. אחי הסתתר, ולקחו את אבי במקומו. משנודע הדבר לאחי הוא בא והתייצב בפני הגיסטאפו ואז אבא שוחרר. אחי יחד עם עשרה יהודים הובלו לסוקל, שם מצאו את מותם. יהא זכרם ברוך!

באחת השבתות באו גרמנים לכפר — היה זה בדיוק בשעת התפילה בבית הכנסת. הגויים מהכפר הלשינו, שהיהודים התאספו באחד הבתים. הגרמנים הגיעו במהרה, התנפלו על המתפללים בחימה שפוכה. בקתי הרובים היכו מכות רצח על ימין ועל שמאל, חיללו את ספר התורה, זרקו אותו על האדמה ודקרוהו בכידוניהם. את האנשים הוציאו החוצה והתעללו בהם בכל מיני עינויים. התנפלו על בית יהודי, קרוב לבית הכנסת, הוציאו כל מה שהיה בתוכו וחילקו לגויים, שהתאספו מסביב, כמתנות.

בפקודת המיליציה שמרו כל לילה בכפר שלושה אנשים — בכללם גם יהודים. פעם, כשהגיע תורי לשמור, אמרו לי שני הגויים, שותפי לשמירה, כי כל אחד מהם

ישמור בקצה אחד של הכפר ושאני אשמור בתוך הכפר, קרוב לביתי. הסכמתי. בינתיים הופיעה המיליציה לבדוק את השמירה. שאלו עלי. אמרו הגויים למיליציה, שאני בוודאי ישן בבית. הם באו קרוב לביתי ומצאו אותי דווקא בחוץ. בלי כל שאלות הם התחילו להכות אותי ברובים שבידיהם. התעלפתי במקום. הם חשבו אותי למת והסתלקו. לאחר הסתלקותם התאוששתי וקמתי. ממוות הצילה אותי כנראה התלבושת העבה החורפית.

ראש הכפר, ווסיל מוטשק, לא היה גוי רע. על ידי טובות־הנאה שקיבל ממני הכניס אותי לעבודה במועצת הכפר, בהנהלת חשבונות. שם עבדתי עם אכר אחד מהכפר וכפי שנוכחתי אחרי כן היה הוא מן הטובים ביותר. ביום אחד כשהייתי יחידי בבית המועצה השתלטה עלי תחושה מיוחדת, פחד והרגשה שמשהו רע עומד להתרחש. לא חשבתי הרבה. לקחתי את המפתחות של המועצה והכנסתי אותם לגוי, שותפי בעבודה. לא עבר הרבה זמן ושמעתי יריות חזקות מקירבת הבית שעבדתי בו. נתברר, שהיו אלה גרמנים שיכורים שהתקרבו לבנין המועצה. הם רצו להיכנס והיות שהיה סגור הם ירו לתוך הבית. לו מצאו אותי בתוך הבית לא הייתי יוצא חי מידיהם. מסתבר, שהתחושה הצילה אותי ממוות.

היו בכפר גויים טובים כביכול, נאמנים ומכרים מכבר, שנטו לכאורה להציל את רכושנו מתוך רחמנות. בסוף נשדד הרכוש ולא הוחזר ואם מישהו ביקש עזרה קטנה מידיהם — הוחזרו פניהם ריקם.

בעיר הסמוכה ראדיחוב אירע המקרה המזעזע דלקמן: אחד מאנשי הגיסטאפו עבר על יד גן העיר וראה אשה יהודיה לוקטת עשבים, שאל אותה מה מעשיה בגן. ענתה לו, שהיא מחפשת עלים מיוחדים, — אשר אם שמים אותם על פצע — מתרפא הפצע יותר מהר. הוא ציווה עליה שתלך עמו. היא הבינה לאיזו מטרה הוא לוקח אותה — למוות. התחילה להתחנן ולבקש על נפשה, שיש לה חמישה ילדים קטנים ושירחם עליה. הלה לכד גם את חמשת הילדים הקטנים, הוביל אותם למקום מסויים. איש המיליציה סיפר אחר כך, שלעיני האם שיסה איש הגיסטאפו בילדים את כלביו, ששיסעו את הילדים. הילדים מצאו את מותם לעיני האם ואחר כך ירה גם בה.

מפה לאוזן הגיעו הידיעות על המשרפות בבלזץ. אנשי המיליציה האוקראי־נית סיפרו על כך לגויים בכפר בהנאה מרובה. נודע לנו על כל העינויים והנגישות של הקרבנות לפני מותם ועל ההתעללות שאחרי המוות: שריפת הגופות, עקירת השיניים וכו׳ לא היה לנו כל ספק באמיתות הדברים.

עם כל רשעותם הכללית של גויי הכפר נמצאו בכל זאת שניים, שני גיסים, שאפשר לכנותם חסידי אומות העולם. הודות להם ניצלנו ונשארנו בחיים והם דמיטרי מוזיקא וטומקה מוסטבה. הם עזרו לנו בנפש חפצה וזאת לדעת, שעל ידי כך העמידו את חייהם הם בסכנה.

עם טומקה מוסטבה עבדתי יחד במועצה הכפרית בהנהלת חשבונות. רמזתי לו פעם בשעת העבודה, שהייתי רוצה להסתתר באיזה מקום עד יעבור זעם. הוא לא ענה לי, אבל הכרת פניו ענתה בו שהוא מוכן לעזור לי. להסתתר אצלו היה דווקא בחזקת סכנה. מוסטבה היה ידוע בכפר כידיד־יהודים. ביתו ומשקו היו קטנים יחסית ולא היה מקום כדי חפירת בונקר. בכל זאת שמרתי בלבי מוצא זה.

אבי נלכד והובל לבלזיץ. כמה ימים לפני לכידתו עוד הספיק לטפל בחמישה יהודים שנרצחו ולהוביל את גופותיהם לחולויוב לקבר ישראל. הרבה יהודים עזבו את בתיהם. הם מסרו לגויים שונים את רכושם וחיפשו מקום מסתור אצלם. הרבה גויים התנכלו אחרי כן אל יהודים ולא רצו להכיר בהם. אבל מה לנו לגויים, כשגם אנשי־יודנראט מסויימים היו ידועים באכזריותם. היה זה בגיטו ראדיחוב. עבדתי בשדה בהוצאת סלק. הרגשתי לא בטוב והתעלפתי. התחננתי בפני המילציאנט היהודי, שישחרר אותי מהעבודה. הוא סירב, אף שראה שאני מתמוטט. בשוט שבידו הכריח אותי להמשיך לעבוד ודווקא איש־המיליציה, הגוי, ראה את מצבי ושיחרר אותי.

באחד הימים, בסוף חודש אוקטובר בשנת 1942, בגיטו ראדיחוב, שבתי מהעבודה, עייף, שבור ורצוץ, רעב ומדוכא. בבית כבר לא היה מזון ולא עצים ולא במה להחיות את הנפש. אמרתי לאשתי, שבדעתי ללכת לדמיטרוב, אולי אשיג משהו לביתנו. אשתי הסכימה. בדרך־לא־דרך במורא ופחד הגעתי מאוחר בלילה לדמיטרוב. דפקתי על דלת ביתו של דמיטרי מוזיקה. פתחו לי, קיבלו אותי יפה, האכילו אותי ואף הציעו לי מקום לישון. השכם בבקר העיר אותי דימיטרי וסיפר, שבראדיחוב נערכת "אקציה". הוא סידר לי איפוא מקום מחבוא ואמר לי לעבור מה שיותר מהר לשם. שמעתי בקולו ומתוך כאב וצער התחלתי לחשוב על אשתי ומשפחתי הנמצאים בראדיחוב בשעת ה"אקציה". בלילה חזרתי לראדיחוב, דרך שבילים צדדיים, בכדי להיוודע על שלום אשתי ומשפחתי. היתה זו הליכה על קידוש השם. בכניסתי לעיר תפסו אותי אנשי המיליציה היהודית לעבודת כפיה. היינו מרוקנים את הבתים של היהודים שנתפסו, מעמיסים את הכלים ואת הרהיטים על עגלות והגרמנים לקחו אותם לעצמם. בין הכלים היכרתי גם כלי הבית של משפחתי. אימה ופחד נפלו עלי. הייתי בטוח שאשתי ומשפחתי נתפסו בזמן ה"אקציה". סוף סוף שיחרר אותי אחד מאנשי המיליציה, לאחר שהוציא מכיסי ומידי כמה דברי חפץ שהבאתי מהכפר לראדיחוב, בכדי להחליפם בדברי אוכל להשתקת הרעב. לאשרי מצאתי את אשתי בחיים והיא סיפרה לי כיצד ניצלה בנס מן ה"אקציה" הזאת, השלישית במספר.

וכה ספרה: על היהודים, שהוצאו בכוח ובמכות מהבית שאנו גרנו בו, שמרו שני אנשי מיליציה: יהודי ואוקראיני. בתור לפני אשתי עמדה אחת עם שני ילדיה, שהציעה לאיש המיליציה האוקראיני טבעת יקרה על מנת שיתן לה להתחמק

מן המקום. האוקראיני הסכים והראה לה חדר צדדי בו תסתתר. בו בזמן היה איש הגיסטאפו עסוק בחיפוש בעליה ולא יכול היה לראות את הנעשה. איש המיליציה היהודי התנגד, כנראה שגם הוא רצה שוחד. האשה הרימה את קולה, צעקה על היהודי וקיללה אותו בשם אלהים. רק אז הסתיר הוא את פניו. האשה נכנסה עם ילדיה לחדר, שאיש המיליציה האוקראיני הראה לה ואשתי הצליחה להיגרר אחריה אף היא לאותו החדר. כשנרגעו רוחות האשה עם שני ילדיה ושל אשתי עלו לעליה ולנו שם באותו לילה.

כמה ימים לאחר ה"אקציה" נסגר אזור אחד של הגיטו. האנשים שהצליחו להסתתר ולהינצל מה"אקציה" היו צריכים להתרכז בחלק השני של הגיטו. המקום היה צר ולחדר בינוני אחד נדחסו 12—10 איש. נעשה צר ומחניק. זוהמה ורפש בכל. מחלת הטיפוס השתוללה, כל יום מתו מספר אנשים. החיים קינאו במתים. היה זה מוות קל, יחסית, ללא עינויים. לפני שראדיחוב נעשתה "יודנריין" הצלחנו לברוח ולהסתתר ביערות דמיטרוב. אין לתאר את עניינו ואת סבלנו ביערות אלה. מאוחר יותר נמצאו מספר גויים שריחמו עלינו ונתנו לנו מפעם לפעם קצת מזון להחיות את נפשנו. הציל אותנו מכליה טומקו מוסטבה, אשר בנה אצלו בונקר בשבילנו. ייזכר לטוב גם גיסו דמיטרי מוזיקה, אשר בעצה אחת עם טומקה פעל להצלתנו. תחילה הסתתרנו במשקו של דמיטרי בתוך ערמת חציר וקש. הוא דאג לנו למזון ולצרכים אחרים ואף עתונים הביא לנו. אבל לאחר שהמקום התגלה על ידי "שגץ" אחד מן הכפר העביר הוא אותנו באחד הלילות לגיסו טומקה. אצלו עשינו עד לשיחרור.

כשראדיחוב נעשתה "יודנריין" הצליחו תשע נפשות מיהודי דמיטרוב לברוח לעיירה בוסק, בה התקיים עוד הגיטו. לאחר שבוסק נעשתה "יודנריין" אף היא ברחו תשע הנפשות האלה ממשפחת שטרנברג בחזרה לדמיטרוב. שם אספה אותם לביתה אלמנה עניה, פולניה, יבגניה מנדריס. קשה היה לאלמנה זאת לקיים את תשע הנפשות האלה ובכל זאת עשתה למעלה מיכולתה. אלמנה זאת מתה פתאום ומשפחת שטרנברג ברחה למשק עזוב של הפולני ציגלסקי. לדאבון הלב נודע לבנדרובצים מקום מחבואה של המשפחה וכולם נטבחו שם על ידיהם.

בינתיים הגיעה המלחמה לקיצה. הקרבות התקרבו לסביבתנו ורבה היתה הסכנה לבתי הכפר, שיעלו באש בעטיין של היריות. ישבנו אז בתוך מתבן של קש והסכנה של שריפה היתה ממשית ביותר. מוסטבה עשה שני בונקרים, אחד למשפחתו ואחד לי ולאשתי. אין לתאר את מסירותו של מוסטבה לי ולאשתי אבל בינתיים אירע לו אסון. אשתו חלתה ובמצב קשה הוביל אותה לבית החולים ללבוב ובדרך מתה. לפני נסיעתו מסר הוא לבתו, שתשמור עלינו ותדאג לאוכל בשבילנו. אבל הבת התחילה להתיחס אלינו בשנאה גלויה, בטענה, שאנו אשמים

במות אמה, כאילו מתוך פחד, שמא יגלו אותנו הגרמנים ואז יהרגו גם אותה. היה חשש רציני שהבת תמסור אותנו לגרמנים, בזמן שאביה איננו בבית.

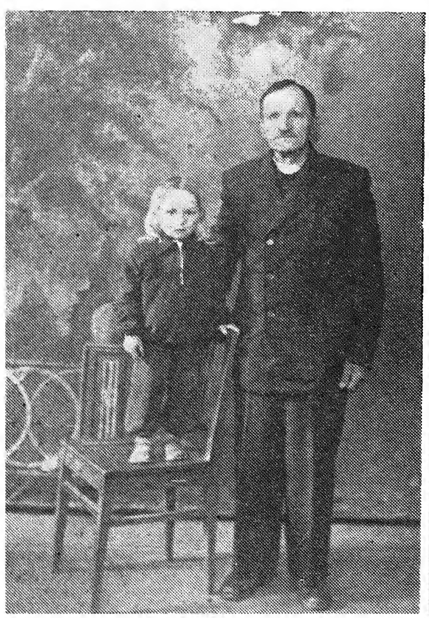
למזלנו שוחררנו באותם הימים על ידי הרוסים. היה זה ב־17 ליולי 1944. בא לקיצו הפחד מפני הגרמנים, אבל היתה עוד צרה של הבנדרובצים. באחד הלילות יצאנו שוב בדרך־לא־דרך בשבילים עקלקלים מדמיטרוב לראדיחוב. בראדיחוב קיבלתי עבודה טובה אצל ה"סובקום" בתור גזבר ומנהל חשבונות. גרנו 8 נפשות בביתה של משפחת מנקר הי"ד.

למשפחות מוזיקה ומוסטבה, שהודות להם נשארתי בחיים גמלתי טובה קטנה יחסית. היו לי מהלכין במוסדות הסובייטים במקום. בהשתדלותי שוחררו שני בניהם מהצבא. היה זה בשבילם דבר חשוב ורציני.

עברתי לשטח הפולני. לאחר גלגולים רבים דרך הערים קרקוב, פראג, וינה וגרמניה הגענו בשנת 1948 לארץ. עברנו את נתיב היסורים לכל ארכו, שתינו מכוס התרעלה עד תום עד שזכינו להגיע למחוז חפצנו, למדינת ישראל.

תרגם מיידיש, אלעזר וילדר





מחסידי אומות העולם שאצלם הסתתרנו וניצלנו
פאראנקה מוזיקה וילדיה: — טומקו מוסטבה — אחיה

בנימין טננבוים

קהילת ניסטאניטש וקיצה

מכל הקהילה שמנתה 50 — 40 נפשות נשארו לפליטה מצפורני הנאצים: כותב שורות אלה וגב׳ חיה מייזלס, היום גב׳ קלרה ארז, הגרה בחיפה עם בעלה ובנה. קשה להאמין בעובדה שנשארנו בחיים וביחוד קשה הדבר לאלה שאינם מאמינים בנסים. היו מקרים שיחידים מפשוטי עם, חלשים מכל הבחינות ומחוסרי־אמצעים נשארו בחיים. לעומת זאת היו אנשים גיבורי חייל, עשירים, עם המון ידידים בין הגויים ולא ניצלו. היות שנשארתי בחיים, אני מרגיש שעלי מוטלת החובה הקדושה להזכיר בספר הזכרון את כל תושבי קהילת ניסטאניטש, היקרים הקדושים והטהורים, אשר ללא כל עוול בכפם נרצחו במיתות משונות ולא הובאו לקבר ישראל. מצבת זכרון לא הוצבה להם ואיש אינו יודע היכן עפרם. אין מי שיבכה אותם או יאמר קדיש לזכרם.

ביידיש קראו לכפר ניסטאניטש בפולנית ניעסטאניצע. על ההיסטוריה של הכפר אינני יודע הרבה וזה גם לא מעניין, כי לא את הכפר אני מבכה אלא את תושביו היהודים, שהם קרובי וידידי, שנפשי היתה כל כך קשורה בנפשם וביניהם אחיותי רשי וגיטל.

הכפר נמצא במרחק של 80 ק״מ מלבוב, עשרה ק״מ מהעיר ראדיחוב ו־4 ק״מ מהעיירה חולויוב. בין שלש מאות משפחות אוקראינים פרימיטיבים, היו מנין משפחות יהודים, שהיוו קהילה בפני עצמה. לא קל היה ליהודים להתקיים בין צאצאי חמלניצקי ופטליורה או תלמידיהם, אך בכל זאת ידעו להסתדר עם הגויים ואפילו לעורר בהם כבוד. לא פעם הוזמנו יהודים לחתונה של גוי מתוך נימוס, אם כי ידעו שיהודים אינם אוכלים מאכלים לא כשרים.

קהילת ניסטאניטש היתה שונה מקהילות כפריות שבסביבה, כי למרות שהיו בה רק מנין משפחות בכל זאת חיה את חייה, כמעט באופן עצמאי, כמו עיירה ממש. היה בית מדרש. תושבי־המקום היו בקיאים בהלכה, במידה שלא היו זקוקים כמעט לרב. היו ביניהם יחידים שידעו לפסוק בשאלת כשרות ולפתור בעיות הקשורות בעניני דת. אם מת מישהו מיהודי הכפר הובילו אותו לבית

הקברות שבעיירה הסמוכה חולויוב. גם בעיית השוחט והמוהל נפתרה על ידי השכנות עם העיירה הזאת.

היום קשה לי להבין מה קשר את היהודים האלה עם כפר פרימיטיבי, ללא כביש וחשמל ואפילו מים היו צריכים לדלות בחבל או בשרשרת מן הבאר. ומעניין, היהודים בכפר זה בכלל לא היו חקלאים ומנהגי הגויים היו זרים להם, השוני היה איפוא לא רק בלבוש אלא בכל. בכל זאת ישבו שם עוד מלפני דורות.

מסופר שפעם היה ה"פריץ" (בעל-האחוזה) יהודי והוא הביא לכפר מספר עובדים יהודים, נתן להם תעסוקה, בנה את בית המדרש ונדב ספר־התורה היחיד. אחר כך באו יהודים נוספים להתיישב בכפר וכך נוצרה הקהילה. כל הקהילה ראתה את עצמה כמשפחה אחת, שכן בשל קירבת משפחה היו קרובים התושבים זה לזה. בשמחתו של האחד שמחו כולם ובאבלו היו כולם אבלים. הם ראו עצמם כמיוחסים, שאת יחוסם ידעו לפרט מספר דורות אחורנית. על היחוס היו מקפידים ביותר, ממש כבני האצולה הפולנית. מצבם הכלכלי לא היה טוב ביותר. הם לא היו בעלי־מקצוע וגם רכוש לא היה להם. אבל הם ידעו להסתיר את דלותם ואיש מהם לא התאונן על מצבו. בדירותיהם שרר נקיון למופת ורוחם היתה טובה עליהם. הם הסתפקו במועט ואת המעט הזה הוציא כל אחד ממקור אחר.

אהדים סחרו עם הגויים: קנו את תוצרתם וסיפקו להם כל מיני מצרכים מן העיר. לפעמים היו מתווכים במכירת שדה של גוי אחד למשנהו. היו גם נשים שידעו את מלאכת התפירה ומזה התפרנסו והסתפקו. הם חיו חיים שקטים וכולם מלאי בטחון, כי אלוהים הוא כל יכול והוא בוודאי יעזור.

החורבן

החורבן התחיל עוד בסתיו 1939, כאשר רוסיה הקומוניסטית כרתה ברית עם גרמניה הנאצית בכדי לחלק ביניהן את פולין. אחרי כן הוברר שזאת היתה רק תחבולה של היטלר כדי לבלוע אחר כך גם את רוסיה כולה. מיד לאחר ההסכם התנפלו על פולין, הגרמנים מצד אחד והרוסים מצד שני, ותוך ימים ספורים חדלה פולין להתקיים.

הגרמנים כבשו חלק מפולין, בהתאם להסכם, והגיעו עד לנהר בוג מעברו האחד והרוסים הגיעו אליו מן העבר השני ממזרח. היות וגרתי בשטח הכיבוש הרוסי, בקירבת הגבול עם גרמניה, ראיתי זרם המוני פליטים יהודים, שביקשו להימלט מהשלטון הנאצי. הם באו מחוסרי־כל, כדרך בן־אדם הנמלט על נפשו. הכרתי רבים מן הפליטים ודיברתי עמם. הם סיפרו כמובן, שהגרמנים עושים כל מיני צרות ליהודים כגון: גוזזים זקנים ופאות, מעבידים אותם בעבודות פרך. אבל על התוכנית השטנית של הנאצים עוד לא ידעו בימים ההם, כי מי יכול

היה לתאר לעצמו, שעם אירופאי בעל רמה כזו בהשכלה בטכניקה ובמדע, יוציא מתוכו מפלצת בשם היטלר, שיחליט להשמיד להרוג ולאבד את כל עם ישראל. אין על כן להאשים את הפליטים, שחלק מהם החליט ב־1939, בתמימותו לחזור למקום מושבו, כשניתנה האפשרות לכך.

אלה לא חזרו מרוב טובה. מצבם תחת השלטון הקומוניסטי היה קשה מנשוא. הם פשוט היו מחוסרי פרנסה, מאחר ורובם היו סוחרים וכל מסחר במושג הקומוניסטי נחשב לפשע ומי שלא עבד נראה כבוגד בעיניהם. קשה מאוד היה ליהודים לסלול כבישים לכרות עצים ולבצע כל מיני עבודות דומות, כאשר מעודם לא עבדו פיסית. זאת היתה הסיבה, שחלק מהפליטים חשב, שאין מה להפסיד והם חזרו וגורלם היה כגורל ששת מיליוני היהודים. אלה שנשארו עם הרוסים עשו את כל המאמצים בכדי להיכלל בין העובדים ובעיקר שתהיה בידם תעודת עבודה, כי תעודת־עבודה היתה מין תעודת יושר, אבל לא תמיד ולא לכולם. במשך הזמן השאירו הרוסים את הפליטים לנפשם וכל אחד איכשהו הסתדר.

כעבור זמן מה התחילו הרוסים שוב להתענין בפליטים. ערכו רשימות מדוייקות: היכן הם עובדים, מה כתובתם המדוייקת, מספר הנפשות במשפחה ועוד. איש לא ציפה, שמזה תצמח טובה לפליטים. אימה ופחד נפלו על כולם, עד שביום בהיר אחד, כשהעיירה התעוררה בבוקר, נוכחו לדעת, שמכל הפליטים לא נשאר איש. הרוסים הכינו מראש רכבות משא והוציאו בלילה את כולם, כולל נשים הרות, ילדים רכים וחולים, והובילו את כולם, סגורים בקרונות, לסיביר. ללא כל אשמה, ללא כל משפט, הפכו הפליטים לאסירים ונאלצו בתנאים בלתי אנושיים לכרות עצים ביערות־עד. בלי ציוד־לבוש ואוכל אנושי, היו צריכים לעבוד לפי נורמות בכריתת עצים. היות ואצל הקומוניסטים יש שוויון זכויות לנשים, לכן לא הופלו בין גברים לנשים וגם את הנשים הכריחו למלא את הנורמה, שאם לא כן היתה מפסידה את מכסת־הלחם, התמורה היחידה לעבודה הקשה.

על הגהינום הקומוניסטי אין מה להוסיף. יש רק לציין, שחלק גדול מהפליטים לא חזרו, כי מתו מרעב, כפור ומכל מיני עינויים. בכל זאת לא קשה להבין שבצדק חשבנו, לאחר מכן, את הנשלחים לסיביר כמאושרים. הם חיו כמו בגן עדן ואולי למעלה מזה בהשוואה לגיטאות או למחנות הריכוז שהנאצים הושיבו בהם כמעט כל יהודי אירופאי ואחר כך רצחו אותם לעיני כל העולם ללא תגובה.

גורלם של היהודים שבתחומי הכיבוש של רוסיה הקומוניסטית היה אחר לגמרי. הם היו אזרחים שווי־זכויות לכל דבר, מחוץ ליהודים העשירים שהקומוניסטים ראו אותם כאויבי העם. לכן דיכאו אותם בכל האמצעים עד שלא נשאר מהם זכר. היהודים שלא היו ידועים כעשירים, הסתדרו בכל ענפי הכלכלה. בגלל המחסור בכוח־אדם מעולה תפשו יהודים משרות גבוהות בניהול, ולאט לאט השתלבו, בעל כורחם, באווירה של המשטר הקומוניסטי.

מי אינו יודע מה זה לחיות מאחורי מסך הברזל? הרדיו והעתונות מוסרים רק פרופגנדה ואילו כל הנעשה בעולם סגור ומסוגר לפני האזרח. חיינו בקרבת הגבול של גרמניה הנאצית וכמעט לא ידענו מאומה אודות היהודים בצד הגרמני. אמנם היו כל מיני שמועות, שגרמנים מתעללים ביהודים, אבל לקבל פרטים היה בלתי אפשרי. בכל זאת היתה הרגשה קשה ובמיוחד לאלה שהיו להם קרובים מעבר לגבול.

יוני 1941

זהו התאריך שבו נסתיים הפלירט בין סטלין והיטלר. ללא הכרזת מלחמה התנפלו הנאצים בכוח עצום ומתוכנן. מיד התמוטטו כל הכוחות הקומוניסטיים שהעמידה רוסיה נגדם לכל אורך הגבול, בעת שחילקו ביניהם את פולין. לגבי רוסיה לא היתה ההתנפלות בלתי צפויה, כי עוד לפני כן הם התחילו בביצור הגדול — אפילו לאורך הנהר בוג, שהיה גבול טבעי. הם גייסו רבבות אנשים וחומרים לאין שיעור ובמשך חדשים רבים עמלו יומם ולילה בהקמת ביצורים. אבל כל זה היה ללא הועיל. במקומות רבים לא הספיקו אפילו הרוסים לסגת. הם פשוט נכנעו עם כל הנשק שלא הספיקו להשתמש בו. וכמעט באין מפריע הגיעו הגרמנים עד למבואות מוסקבה מצד אחד ולמבואות סטלינגרד מצד שני. שם הצליחו הרוסים סוף סוף לעצור את המפלצת הנאצית ובעזרתם המלאה והבלתי מוגבלת של האמריקאים, הנחילו לנאצים מפלה ניצחת והגיעו לעיר בירתם ברלין.

במאי 1945, עם כיבוש ברלין בא הקץ לשלטון הנאצי באירופה. אך לפני שקרה הנס הזה הצליחו הנאצים להשמיד שישה מיליון יהודים בכל המיתות המשונות שנזכרו בתפילת ו״נתנה תוקף״ ותשובה תפילה וצדקה לא העבירו את רוע הגזירה. את הרצח הזה, שהאנושות לא ידעה כמותו, הם ביצעו לעיני כל עמי העולם ללא כל תגובה מצדם, כפי שכבר ציינתי לעיל. כולם התייחסו לפשע הזה באדישות גמורה ובמיוחד הכנסיה הקתולית בראשותו של האפיפיור.

היהודים הוצאו אל מחוץ לחוק ודמם נשפך כמים לא רק על ידי הנאצים אלא גם על ידי הפולנים ובמיוחד האוקראינים. במקומות רבים הם הקדימו את הנאצים ועוד בטרם יגיעו הגרמנים נרצחו על ידם יהודים רבים ואחר כך התחלקו בביזה. לעולם לא אשכח את הכפר רימאנוב, הנמצא בקרבת לבוב, אשר לשם הוגליתי באישון לילה ביחד עם כמה עשרות בחורים לעבודת כפייה, אצל קומנדו ס.ס., שהיו פעילים בהשמדת יהודים. שם נודע לי מפי יהודי אחד, שנשאר עוד בחיים, שבכפר זה חיו עוד עשרות משפחות יהודים. כל אלה כונסו ביום אחד על ידי האוקראינים ואולצו לחפור לעצמם בור קבר. חלקם נרצח בדם קר בגרזינים ובאכזריות, בלי לחוס על נשים וטף והיתר נקברו בעודם בחיים.

זוועה נוראה עוד יותר ראיתי במו עיני בקרבת המחנה שבו היינו. הנאצים

הביאו אלף ומאה ילדים וילדות, יתומים לאחר הירצח הוריהם. גילם היה מ־5 עד 8 שנים. כפי ששמעתי במקום, התכוונו הנאצים להוציא את דמם ולהשתמש בו לעירויי דם לחיילים פצועים. את הילדים המסכנים החזיקו בתנאים גרועים הרבה יותר מאשר חיות, ללא אוכל ומים. מראה פניהם ומבטם לא ימושו מזכרוני לעולם.

החיים במחנה רימאנוב

בכפר זה היתה חווה שהיתה שייכת מקודם לאציל פולני. המפלצות של ס.ס. ימח שמם תפסו כמה עשרות יהודים ואותי בכללם והקימו בחווה מין מחנה. הם הכניסו אותנו לבנין מעץ, ללא שמשות. היה זה בחורף. הקור בפנים היה עז עוד יותר מאשר בחוץ, כי החלונות הפתוחים גרמו לרוח־פרצים שחדרה לעצמות. בבוקר הראשון ערכו לנו "קבלת פנים" מעין זו: סידרו אותנו בשורה והכריזו: "אברהם איננו יצחק איננו ויעקב איננו. גורלכם יהיה כגורל היהדות העולמית ולא יישאר מכם זכר. אם אחד ייעלם יירה כל איש חמישי במחנה". שטח הבנין שאליו הוכנסנו היה צר מאוד ובשום אופן לא היה מקום לכולם לשבת — על שינה אין מה לדבר. האוכל היה לפעמים 150 גרם לחם ובדרך כלל רק מרק של קליפות תפוחי אדמה מבושלים יחד עם אדמה. לעיתים קרובות בשעה ששני יהודים באו לקחת את הסיר עם מרק־הקליפות מידי מנהלת הבית, אשה צעירה פולניה, לא היססה המפלצת הזאת להוסיף כל מיני לכלוכים.

פעם שפכה שתן — היא פשוט עשתה את צרכיה מעל לסיר לעיני האומללים שבאו לקחת את הסיר. היא גם איימה שאם יגלו והיהודים לא יאכלו מהתבשיל אז הם יוכו עד מוות — לבצע את האיום היה קל כמו להרוג זבוב. כידוע נכתבו הרבה ספרים על השואה הנאצית, אבל אני מפקפק אם מסוגל מי להביע בכתב כל מה שראו עיני.

במחנה הזה לא היו הנאצים מעוניינים בכלל בעבודה פרודוקטיבית. פעמים רבות הורו לנו לחפור בורות ואפילו ציינו את גודלם כשהבורות יהיו גמורים הם ירצחו את כולם ורק שניים יישארו כקברנים. זאת עשו כשעשוע או לשם בידור ואחרי כן כביכול דחו את הביצוע וציוו למלא בחזרה את הבורות באדמה וליישר את השטח. על התעלול הזה חזרו מספר פעמים.

לי ממש קרה נס והצלחתי איכשהו לעזוב את הגיהנום הזה בו התקיימנו כחודשיים. אחרי כן עברתי כל שבעה מדורי גיהנום אך נשארתי בחיים.

חיסול הקהילה

יחסם של הגויים כלפי היהודים בכפר נשתנה לגמרי מראשית השלטון הנאצי, יום יום אילצו את התושבים היהודים לכל מיני "עבודות ציבוריות", כגון: שטיפת רצפות, ניקוי בתי שימוש וכדומה. הם פשוט חדלו להסתכל בפניו של

יהודי ורבים מהם שבימים כתיקונם היו ביחסים טובים עם היהודים שמחו לאידם בעת צרתם. הם רצו לקנות מהיהודים כל דבר בעל ערך במחיר אפסי באמרם: בין כך ובין כך לא תוכלו להשתמש בזה, כי ימיכם ספורים.

ואמנם כך היה, יום אחד באה פקודה שכל היהודים חייבים לעזוב את הכפר ולעבור אל הגיטו שבראדיחוב וכי מי שיישאר אחר מועד זה יומת בירייה. מובן מאליו שכל יהודי הכפר מיהרו למלא אחרי הפקודה הזאת. אך למחרת בואם אל הגיטו נשלחו כולם אל מחנות השמדה וביניהם גם שתי אחיותי רשי וגיטל. נמצאה רק משפחה אחת, סימה מייזלס וילדיה, שלא מילאה אחרי הפקודה. הם הכינו להם "בונקר" (מקלט) ביער ובחשכת הלילה נמלטו והסתתרו בו. אולם ימי שבתם בבונקר לא ארכו. גוי אחד או גויה, גילו את מחבואם והלשינו עליהם בפני הגסטאפו, כדי לקבל את הפרס שהוקצב למסגירי יהודים. מספר בקבוקי י"ש וחמשה מטרים בד זול. מיד באו המרצחים האוקראינים בלווית אנשי גיסטאפו, הוציאו את כולם מהבונקר והוליכו אותם אל בית הקברות היהודי שבעיירה הסמוכה חולויוב ושם רצחו אותם. כמנהגם תמיד הכינו הנאצים בור קבר לנרצחים והקרבנות נפלו לתוכו לאחר שנורו. אחד הבנים, יוסף לא נפגע מכדורי המרצחים ובחשכת הלילה הצליח להיחלץ מתוך הבור. הוא היה לגמרי ערום, כי הנאצים שדדו גם את הבגדים של הנרצחים, שכן לפני מותם של הקרבנות היו מצווים עליהם להתפשט. במצב זה הגיע אל מכר אוקראיני בכפר סמוך. הגוי צייד אותו בבגדים ופרוסת לחם ושילח אותו מביתו. כעבור זמן קצר נתפס על ידי האוקראינים והם התעללו בו קיצצו אצבעותיו וחתכו לשונו וכך עינו אותו עד ליציאת נשמתו.

מכל משפחתו נותרה בחיים רק אחותו של יוסף, קלרה ארז, המתגוררת בחיפה עם בעלה ובנה. היא ניצלה הודות לניירות אריים שהצליחה להשיג בעד כסף. עם הניירות שבידיה התגייסה לעבודה אצל הנאצים, נשלחה לאוסטריה ושם נשארה בחיים.

וכפי שכבר ציינתי — רק שנינו נשארנו לפליטה מצפרני הנאצים.

משהו על בית אבותי

אתחיל מהוריו של אבא, כי את הוריה של אמא לא הכרתי. שמו של סבי, אביו של אבא, היה שמואל רויכפלייש, אבל הוא היה ידוע כר' שמואל ניסטאניטשר ונחשב בעיני כל כמין "פטריארך" של משפחת רויכפלייש כולה. הוא היה איש נדיר, שקשה לתאר אותו. היה מפורסם וידוע בכל הסביבה ונחשב לא רק בעיני היהודים אלא גם בעיני הגויים כאיש־אלוהים. קנה את עולמו כתלמיד חכם מופלג וכבעל לב טוב למופת. היה נערץ על ידי משפחתו וכל הסביבה וגם הגויים התייחסו אליו ביראת הכבוד. הוא היה עוסק בתורה ובמעשים טובים כל ימי

חייו. לא היתה לו כל שאיפה לעושר והסתפק במועט. עיקר דאגתו היתה לפרנס את משפחתו אם לא בכבוד אז לכל הפחות בצמצום ולעזור לכל נצרך עד כמה שאפשר. דלה עטי לתאר ולו מעט מזעיר את מעשיו הנעלים, אשר בהם אפשר היה למלא דפים רבים. אזכיר רק עובדה אחת. בתקופה מסויימת התגורר סבי בעיירה ויטקוב נובי. הוא היה מטופל בילדים והכנסתו היתה זעומה. פרנסתו העיקרית היתה מפרה חולבת יחידה. בכל זאת לא היסס למסור את הפרה לשחיטה בכדי לחלק מבשרה לנצרכים לחג הפסח. השתתף בצרותיהם של אחרים ואצלו תמיד מצאו עידוד ועזרה יהודי ולא־יהודי כאחד.

סבתי לאה מצד אבא היתה רעיה מסורה אשר השכילה להשרות על הבית את ההרמוניה ואהבה הדדית בין ההורים והילדים. אנו, הנכדים, הרגשנו יפה את האווירה הנאצלת, שקרנה מתוך הסביבה של בית הסבא והסבתא.

הם נפטרו בשיבה טובה והשאירו חמשה בנים ושלוש בנות: יעקב, שאול, אהרון, שלמה אבי, רפאל, ומרדכי־והבנות: קרושה איטה, טולצה ודרזל. כולם הלכו בדרכיהם. אמי הני מלכה נפטרה בגיל צעיר, בהיותי עוד ילד רך. אבי שלמה הסתלק מעולם הרשע, בפרוץ מלחמת העולם השנייה. זכותו של סבי הגנה עליו, שלא יפול בידי המפלצת הנאצית.

היינו שבעה ילדים: הבכור, יהושע, שכמעט איני זוכר אותו, היה חייל בצבא האוסטרי ונפל בחזית האיטלקית במלחמת העולם הראשונה. אחיותי רשי וגיטל ניספו ביחד עם כל יהודי ניסטאניטש בשואה. אחי מאיר שהתגורר בווינה נלקח למחנה דכאו ועונה שם עד מוות על ידי הגיסטאפו. אחותי איידל היגרה לארגנטינה והתחתנה שם. נחמתי היחידה היתה, שלפחות היא נשארה בחיים. תיכף אחרי מפלת הנאצים עשיתי איפוא כל המאמצים ונסעתי לארגנטינה, אך לשווא. לא מצאתיה בחיים היא חלתה במחלה ממארת ונפטרה.

אחותי פריידה מתה בשנת 1935 בבית החולים היהודי המפורסם בלבוב. זהו סך־הכל של כל משפחתי. נשארתי בחיים. למה דווקא אני? מי יודע? יחד אתי נשארה גם רעייתי רשי פריידה ז״ל מבית פיש מאובין. אחרי שהצלחתי להתחמק ממחנה רימאנוב הגעתי לבית הוריה. בסביבה ההיא טרם ניכלאו היהודים בגיטו. עברנו יחד שבעה מדורי גיהנום, שקשה לתארם. יחד נסענו לארגנטינה. שם הוברר שאמנם רעייתי ניצלה, אבל לא לזמן רב. היא חלתה במחלה ממארת וסבלה ייסורים נוראים. בעלותנו לארץ בשנת 1953 הרגשתי כבר באסוני הגדול וידעתי שאין מנוס והצלה וכי הגורל נחרץ. גם בארץ במשך שנתיים היא התייסרה ביסורים נוראים וכל הרופאים אליהם פנינו לא הצליחו להאריך את ימיה.

היא נפטרה ביום כ״ט בחשון תשט״ז ונטמנה בבית הקברות בפתח־תקוה. אין ביכולתי להביע את סבלי וצערי כאשר אבדו לי כל יקירי והייתי גם נאלץ

להתייסר בייסורים קשים עוד יותר כשמתה עלי רעיתי. היא היתה לי אם, אחות, מורה, ורעייה מסורה.

בנו של סבי רפאל עם משפחתו וגם בתו של סבי טולצה עם משפחתה היגרו לארגנטינה והתיישבו על אדמות ברון הירש, בעיירה ריברה שבפרובינציה הרחוקה. רפאל לא מצא את מקומו שם ולכן מסר את המשק לבנו והוא עם אשתו התיישבו בבואנוס איירס. גם בבואנוס איירס היה לו קשה להתרגל, כיהודי דתי, לכל מיני מנהגים רפורמיים בבואנוס איירס. דאב במיוחד על חילול השבת בפרהסיה. בסביבה שהוא גר היו מספר סנדלרים והם עבדו בשבת בתיקוני־נעליים כביום חול. דודי רפאל לא מצא מנוח עד שחתם עמם על הסכם: שילם לכל אחד יום עבודה והם הפסיקו לעבוד בשבת. הוא שבקושי התפרנס בעצמו מצא בכל זאת אמצעים לשלם לסנדלרים על מנת למנוע מהם חילול שבת. כל הימים הגיש עזרה לנצרכים. כשחלה, אף פעם לא הסכים לקבל עזרה רפואית באמרו: לי רופא בשמים וברצונו אחלים, או לא, אז מה שווה רופא בשר ודם.



מימין: ישראל הלפרין. אמו טאלצי אבי̇ו לייביש, בנימין טננבאום (רושם שורות אלה)
ר׳ רפאל רויכפלייש הדוד, רשי טננבאום־פיש. אמליה בלכמן בת אידל
ויהודה בלכמן מפולהן

פעם חלה מחלה רצינית. לא עזרו תחנוני משפחתו ולא הירשה להביא רופא. מחוסר־הכרה הביאוהו לבית החולים ושמה נפטר. בשעת הלוויתו נסגרו רוב העסקים שבסביבה וראשי הקהילה השתתפו בה. הוא השאיר אשה, בן יחיד, וארבע בנות. בתו של סבי, טולצה נשארה בעיירה ריברה עם בעלה לייבוש, שראה את

עצמו כנכדו של הרבי מנעשכיז. דודתי נעשתה לנוטרת קדושת שבת וכשרות על ידי אימרי מוסר. ידעה היטב להשפיע על תושביה של העיירה ובמיוחד על הנשים ובזה קנתה את עולמה. כל התושבים התייחסו אליה ביראת כבוד וראו בה שוחרת מוסר וצדיקת הדור בעיירה. במותה התאבלו כולם. היא השאירה בעל, שלושה בנים ושתי בנות נכדים ונכדות.

בן־הזקונים של סבי, מרדכי, היה אף הוא איש נדיר. בפרוץ מלחמת העולם הראשונה נלקח לצבא האוסטרי ובמשך כל התקופה היה בחזית האיטלקית. הוא חזר אמנם בריא ושלם אבל אדיש. המלחמה האכזרית לא משה מפניו. אחרי זמן מה התארס וזה היה למאורע לכל קרוביו. כולם שמחו על כך ולבסוף התאכזבו. כשנודע לו שבמשפחה של הארוסה נמצא מומר, פוצץ השידוך הם נפרדו ובמקום הצהיר שכל ימי חייו יישאר בודד ובדד. וכך הווה. בתחילת השואה ברח לכפר אובין לקרובים, שם הסתתר אצל גוי אחד. כשגורש אחרי זמן קצר נתפש על ידי האוקראינים ונמסר לנאצים והומת.

גיסו של סבי ר׳ יצחק סגל היה אחד היהודים המכובדים בסביבה ובקהילה בפרט. הוא היה גדול בתורה וירא־שמים. במיוחד התחשבו בו "הפריצים" שבכפר. מלה שלו אצלם היתה הכל, ובלי תיווכו לא יצא לפועל שום עסק אצלם. הוא היה גבאי בבית המדרש והיתה לו חזקה ל"חתן תורה". על אשתו הראשונה ועל בנו ממנה איני יודע מאומה. לעומת זאת הכרתי את אשתו השניה שרה ושלושת הבנים: זיינבל, הניך ויקותיאל וגם את בתו רחל. הבנים היו מחוננים, הם הצטיינו בהשכלה ובנדיבות לב. כולם התחתנו והתיישבו בלבוב, וכשההורים הגיעו לזיקנה, עברו אף הם ללבוב והבנים דאגו לדיורם ולמחייתם.

בראשית ימי השואה, היה כבר יצחק סגל בשיבה טובה. הוא חלה ובמצב גסיסה כמעט ובמאמץ על־אנושי העבירו אותו הבנים לעיירה ויטקוב־נובי, בה הוא נולד ובה נטמנו הוריו. הוא מת מוות טבעי ובזה ניצל מציפורני הנאצים. מכל שלושת הבנים עם משפחותיהם לא נשאר איש וכולם ניספו על ידי הנאצים. ניספו גם בתו של יצחק סגל, רחל עם בעלה אשר צאוזנר, עם ארבעת הבנים שלהם: מרדכי, מאיר, יוסף וזלמן והבת היחידה ריילה עם כל בני ביתם.

בכפר חיו שתי משפחות, שלא היתה להם קירבה משפחתית עם יתר התושבים והם: שמואל טשוף עם אשתו, שמתו לפני השואה. בניהם התחתנו ועברו למקומות אחרים ולא ניצלו מן השואה. המשפחה השניה: אנטשל ביזעם עם אשתו צינה, שתי בנות: ינטה ורבקה ובן יחיד אברהם. איש מהם לא נשאר לפליטה ממרצחי הנאצים.

במיוחד אני רוצה להזכיר את ר׳ אליהו סגל עם אשתו הניה. חסיד היה מחסידי בלז. ההשראה של יראת שמים ספג מ"החצר" בבלז לשם היה נוסע לעתים קרובות. אשתו הניה מתה בעודי ילד קטן. אני זוכר דברי־שבח אודותיה. להם

היו שלושה בנים: נתן, אברהם ויעקב, ושלוש בנות: שרה, רשי ורבקה. גם מהם לא נשאר זכר. כולם ניספו בשואה.

לאליהו היו שלושה אחים: בריש, מרדכי ופייבל. הבכור בריש עם אשתו רוזה מתו עוד בהיותי ילד. הם השאירו שלושה בנים: וולף, אברהם ויוסף ובת יחידה רחל שהתחתנה לחיים רוט מכפר יסטרוביץ. מהם ובני ביתם לא נשאר זכר, כולם ניספו בשואה. האח השני מרדכי היה מהמכובדים שביהודי העיירה ויטקוב־נובי, בה חי עם אשתו טילדה ועם בתם היחידה רוקחת. הוא נפטר לפני השואה ואשתו עם בתו נרצחו באכזריות בעיירה על ידי המרצחים ההיטלרים. האח השלישי פייבל עם אשתו פרל נפטרו כמדומני קרוב לשואה וילדיהם: רחל עם בעלה יעקב מרוויטצר עם בני ביתם ועם עוד שתי בנות רשי וגם בנה היחיד וחברי עקיבא, ניספו בשואה.

הטרגדיה של משפחת רפאל וסימה מיזלס כבר נזכרה לעיל. אזכיר איפוא קרוביהם יהושע וקריינטשע מיזלס. להם היו חמישה בנים: שלום, וולף, שמואל, רפאל ויוסף וגם שתי בנות: טובה ופרידה. המשפחה היתה מדוכאת־יסורים עוד לפני השואה. היא נפגעה במחלת שחפת, שכרתה שלושה בנים כארזים בגיל 20—35. קודם מת הבכור שלום, אחרי כן שמואל ובסוף רפאל. הנשארים הומתו על ידי הנאצים.

אני מבקש סליחה ומחילה, בחתימת דברי, אם לא הזכרתי שמות נוספים, שכן נעשה הדבר בשגגה.



רושם שורות אלה: בנימין טננבאום ורעיתו רשי פריידה (נפטרה בישראל תשט״ז)

אסתר רינגרט

אחוזה יהודית

אחת האחוזות הגדולות באיזור טרנופול היתה בבעלות סבי דוד רפפורט. בעל קומה נמוכה וקול עבה, היה מהדמויות המעניינות והבולטות בסביבות ראדיחוב. סיפורים לאין ספור נפוצו עליו בין היהודים ובין הגויים. קשה היום לדעת היכן הגבול בין אמת ודמיון. גויים חשו ביהודי זה משהו מיסטי, קשה להבנה. את הצלחותיו ייחסו לחכמה וערמומיות יהודית, אף שרק טובה צמחה להם מזה. יהודים הראוהו לבניהם בתור דוגמה הראויה לחיקוי. זה היה מלווה כמובן בקצת קנאה. על קמצנותו מזה ורוחב לבו מזה אף התהלכו אגדות.

באמת נבצר היה מלהבין: איך אירע שתלמיד חכם על 'קסט' בישיבה, הפך לבעל אחוזות עצומות, אף על פי שדרכו — כדרך יהודים רבים היתה. ואולם המזל האיר לו פנים מהישיבה לקח אותו יהודי כפרי בעל קריצ'מה (בית מרזח) בתור חתן לבתו. סבי היה אז בן שש־עשרה. הוא קיבל בנדוניה 10 מורגים יער ואשה מבוגרת ממנו בכמה שנים. רק ביום חתונתו ראה אותה והיא לא היתה יפה, אבל במשך הזמן התרגל אליה וחי עמה הרבה שנים. היו להם חמשה עשר בנים ובת אחת מהם נשארו, עד פרוץ מלחמת העולם השניה, רק שבעה בחיים.

בבית חמו לא המשיך הצעיר ללמוד, אלא פנה לעבודה ביערות שקסמו לו, הלא הם היערות העצומים, שכיסו את גדות בוג, הנהר הגדול בסביבה. בעלי היערות, הפריצים הפולניים כרתו את העצים ושלחו אותם, דרך הנהרות בוג ויסלה, לנמל דנציג ומשם מכרום לגרמניה או לאנגליה. אחרי זמן קצר התקדם סבי והיה מפועל פשוט למשגיח, בורר ובסוף מלווה רפסודות ומוכר ראשי. כשמלאו לו עשרים בירא את היער שלו והשיטו לעיר הנמל. ברם, בדרך אסרוהו לכמה חדשים באשמת שווא. לאחר ששוחרר התברר, שמחירי העצים עלו באותו זמן פי כמה וכך בין לילה היה סבי ליהודי עשיר. הוא מכר את מטענו וחזר הביתה עם הון רב בידו.

שאיפת לבו היתה לקנות אדמה ולהתחיל חיי קבע. המשימה לא היתה קשה. היות שבעלי־האדמות, האדונים הפולניים, תמיד היו זקוקים לכסף ומוכנים למכירה. הם אהבו חיים קלים, פוליטיקה ובילויים בערים הגדולות, ולא אהבו לעבוד. בדרך זו קנה מהם אדמות. במלחמת העולם הראשונה לקחו הרוסים את סבי כ״גייזל״

(בן ערובה) עם קבוצת אנשים חשובים אחרים מאוקראינה. הם החזיקו אותם קרוב לשנתיים באפס מעשה. היו אנשים שנשברו באופן פיסי ונפשי. לא כן סבי. הוא ניצל את הזמן, כדרכו, הפעם ללימודים. התעמק בלימודי דת וחכמה יהודית וכשחזר לא היה דומה לו בסביבה. עמד בוויכוחים עם רבני הסביבה ושמו כתלמיד חכם הלך לפניו. באותו זמן הושיב את בניו הגדולים הנשואים באחוזות נפרדות: את דן, המבוגר ואב לשבעה בנים ב"דומברובה", את רפאל ושמחה בסטאֲנין. את בתו בלה השיא לרייס, בעל אחוזה בדניסקה וקרוב של הרב מבלז. את הבנים הצעירים שלח ללמוד בברודי ואחר כך לאוניברסיטה בווינה. אלה שלא סיימו את חוק הלימודים עזרו לו בניהול אחוזת סינקוב. בהם היו אבי נתן ודודי יונה. בשנות העשרים פתח, על פי בקשת ההסתדרות הציונית מלבוב, הכשרה לחלוצים העומדים לעלות לארץ. בעצמו לא חשב על עליה. אבל אלינו, לנכדיו, דיבר על הדרך הנכונה לעתידנו. הוא הבטיח לעזור לנו והיפנה אותנו ללמוד חקלאות. היה מוכן גם לרכוש בשבילנו אדמה בארץ ישראל.

במשך הזמן קנה שלוש אחוזות מאציל פולני ואסילבסקי ועבר עם משפחתו לגור באחוזה הגדולה סינקוב. ניהול עבודות המשק דרש ידע רב ולאו דווקא חקלאות בלבד. לאחוזה היו מצורפים: בית חרושת לוודקה (י"ש), טחנת קמח, בית חרושת ללבנים ו"סטיפה" לעשיית בדי־צמר עבה. לעזרתו הביא סבי אגרונום, כלכלן, מנהלים לבתי חרושת, כולם יהודים, כמובן עם משפחותיהם. הופיעו גם יהודים אחרים שחיפשו את פרנסתם במקום החדש. אחד היה בעל חנות עלובה, השני חייט והיה אחר, שהתפרנס מזה שהסתובב בין הפריץ והכפריים. אלה חיו מהעבודה סביב לאחוזה אף על פי שהיו להם גם חלקות אדמה קטנות. בית סבי הפך למרכז החיים בכפר. היה זה גם המקום שבו התאספו היהודים בימי חג ושבתות לתפילה.

סבתי יוכבד לא התרגלה להיות "גבירה". היא נשארה אותה יהודיה צנועה ודואגת כל ימי חייה. אני חושבת שחלומה על העושר היה תמיד קשור בחיים הפשוטים. תמיד היתה לבושה בפשטות, מקמצת כל פרוטה.

מעניינים ובלתי־רגילים היו היחסים בין בית סבי ובין הכפריים. מצד אחד "פריץ" יהודי ומצד שני איכרים אוקראיניים עניים ורדופים על ידי המשטר הפולני וע"י הפריצים הפולניים. בביתנו הגדול הרגישו אלה את עצמם בטוב. לא היה ערב, שבו המטבח הגדול של סבא היה ריק מאורחים גויים, מהעניים שבכפר עד בעלי חלקות אדמה. האיכרים באו להתייעץ, לבקש עזרה או סתם לשיחה על עניינים שונים. עד היום זוכרת אני את סבי יושב ליד שולחן גדול, עם הגב אל התנור החם, לפניו ספר גמרא פתוח ויחד עם כך שקוע בשיחה עם הכפריים שפתו האוקראינית היתה רהוטה.

אל סבתי היו באות הנשים המכובדות של הכפר. בערבי חורף עזרו להכין

נוצות בשביל ה"פערינעס" (כסתות) ובאביב באו לקבל זרעים לגן הירקות. סבתה ידעה לדבר אתן. לפי המראה שלה היתה דומה להן מאוד, אולי קצת צנומה יותר ורזה. אנחנו הילדים, הסתובבנו בבתי הפועלים של האחוזה ובכפר בין הגויים.

בגימנסיה של ראדיחוב היינו הילדים היהודיים היחידים שלמדו אוקראינית (שפה שלא היתה חובה). דבר זה דרש מאתנו אבי. דעתו היתה, שעלינו ללמוד שפת העם, שבתוכו אנו חיים. זה השפיע גם על יחס האוכלוסיה כלפינו. לא ראו בנו זרים. בחופשים ובחגים, כשהיינו באים הביתה, בילינו רוב הזמן, עם ילדי הכפר. זכרונותי היפים מזמן זה קשורים בערבים חורפיים, כשהאיכרויות טוו פישתן וצמר. בחורות צעירות רקמו מגבות לקישוט האיקונות, חולצות ומפות לנדוניה. הכל נשמר בארגז עץ גדול ומצוייר, שעבר אתה ביום-חתונתה לבית החדש.

לפני הפסחה צבעו הבנות ביצים. היו ממש אמניות בניהן. כל העבודות היו מלוות בשירה להפליא. אותנו קיבלו יפה והתפלאו שגם אנחנו מסוגלים ורוצים להשתתף בעבודתן ובשירתן. הייתי מביאה להן דוגמאות מיוחדות לריקמה או מלמדת לסרוג, מספרת על חיי העירוניים ו...כותבת מכתבים. בזה חשבו אותי למומחית. "מחונכת כמו אחת משלנו" — היה הקומפלימנט שליווה אותי בכפר ובעיר.

בימי אביב הירשה סבי לצעירים לרקוד בגן הגדול, שהשתרע בין הכפר והאחוזה. אבי היה מוציא את הרמקול של הרדיו על אדן החלון, או את הפטפון והיתה מוזיקה. ועדיין ניצבת לפני התמונה: עצים בפריחה, בגדים צבעוניים של הנערות ונערים, שירת תוגה שנשמעה רחוק, רחוק, ריקודים מסביב לעצים, תמונות יפות מילדותי, כאילו לא מהעולם הזה. לפעמים היתה אמי מגישה כיבוד. חג לכולם וגם לנו, שתמיד היינו בתוך כל מאורע, שמח ועצוב גם יחד.

אחי לימד את הנערים שח־מט ודודי התחרה עם הנגנים בנגינת כינור. בכל זאת, לא הכל היה פאסטורלי ואידילי כל כך. היו גניבות, שריפות אי־הבנות ואפילו התנגשויות. אבל בסך הכל היו היחסים טובים, נשענים על הבנה וכבוד בין שני הצדדים.

בימי צרה, כשבאו הגרמנים, היו לנו היחסים האלה לעזרה. ידיעת השפה, הדת וההווי שרכשנו אותה בילדותנו, נשאה פרי. היא איפשרה לנו מאוחר יותר לחיות על סמך תעודות אוקראיניות מזוייפות וכך הצלנו את חיינו.

כל הדברים האמורים נראו כך בערך עד אמצע שנות השלושים. אחר כך השתנו הזמנים. השינוי היה דרסטי. הוא בא מבחוץ והיה מכוון קודם כל נגד האוכלוסיה המקומית ש־93% ממנה היו אוקראינים וגם נגד היהודים בכלל ובעלי אחוזות גדולות בפרט. רוח ההתעוררות הלאומית שהתחילה לנשוב בין צעירים אוקראיניים דוכאה בלי רחמים באמצעים בלתי אנושיים. לגבינו ננקטו צעדים רדיקליים. פשוט הכריחו אותנו למכירת האדמות לממשלה במחיר מגוחך וגם זה

לא שילמו בכלל. על אדמות אלה הושיבו פולנים שהביאו אותם ממזובשה, אשר לא היה להם מושג בעבודות חקלאיות. פועלים שעבדו שנים באחוזה נשארו בלי עבודה ובלי אדמה וההתמרמרות גדלה. היו גם התנגשויות. המצב הזה נמשך עד שהרוסים "שיחררו" בשנת 1939 את כולנו. עכשיו היתה לאוקראינים הזדמנות לפרוע את החשבון לפולנים. הרוסים עזרו להם ברצון. התחילו מאסרים וגירושים לסיביר. אותנו השליכו מהבית. קיבלנו תעודות זהות עם הסעיף 11 ונחשבנו לאויבי העם העובד. רוב בני משפחתנו נאסרו ונידונו לעבודות פרך ביערות סיביר. אחרי המלחמה קיוויתי שאולי דודי יחזור, אך לשווא. נתברר שגם המחנות של סטאלין לא היו יותר טובים מאשר אלה של הגרמנים. אף אחד לא חזר ומקום קבורתם לא נודע.

תודה לאל שסבי לא הגיע לזמן הזה. הוא מת בשנת 1933.

היום הארוך בחיי

יצאתי היום בפעם הראשונה מהבית. מטעם ה"יודנראט" בראדיחוב הבטיחו עבודה באיסוף תפוחי־אדמה ובתור שכר עבודה — קמח. הבית היה ריק מכל. השכמתי לקום וכשיצאתי לרחוב, הפליא אותי השקט הבלתי רגיל — מסביב ערפל אפור וכבד והרחוב ריק מאדם. דלת המשרד, שבו הייתי צריכה להתייצב לעבודה, היתה סגורה. חיכיתי זמן מה ואחר כך החלטתי לחזור הביתה. חשבתי: אולי היטעה אותי השעון והקדמתי לבוא. פתאום נעשה לי גם קר ורעדתי בכל גופי. התחלתי ללכת יותר מהר. לפתע הופיע מתוך הערפל בן־אדם ואני שומעת: "עמוד" ובאותו רגע ממש גם יריה. האיש שהופיע מתוך הערפל נפל. התקרבתי וראיתי דם שותת מגופו על הכביש. הצבע האדום התמזג עם הערפל ונוצרה מעין הילה מסביב לאדם המוטל על האדמה. שלולית הדם בתוך הבוץ ואני עומדת כמו מסומרת ליד הזר, מסתכלת ומרגישה בתוכי פחד וחוסר אונים. אך לאחר רגעים מספר ואני נעשיתי כבר שקטה יותר, ניגשת אל השער הקרוב ודופקת בו בכוח ובכל זאת הולם עוד בתוכי משהו חזק מאוד ואינני יודעת אם זה הלב שלי או דפיקות ידי על השער. איש לא יוצא לפתוח את השער, אין נפש חיה. "לכי יהודיה, הסתלקי!" — אני שומעת מאחורי. אני לא מסתובבת ועונה "רציתי לעבוד". — "היום זה יום־ריקודים, ולא יום של עבודה! הסתלקי!" — אני שומעת את קולו. לא שאלתי יותר והתחלתי ללכת ומאחורי הולך הגרמני.

אני הולכת ישר מבלי להסתכל ימינה או שמאלה. הגענו לשוק — אני ואחרי הגרמני. רק אז נעצרתי והסתכלתי מסביבי. השוק היה מלא חיילים גרמניים ואוקראינים, "אנשי קומנדו", ובידיהם רובים ואלות גומי. וכן אנשי גיסטאפו עם כלבי־זאב גדולים. תמיד אהבתי כלבי־זאב ואולי הרגיש זאת אחד הכלבים. הוא התקרב אלי, וגורר אחריו את הגרמני. אני מרגישה פתאום, שכל מבטי החיילים,

הקצינים על הסוסים והמשטרה האוקראינית מופנים אלי — ואני שקטה, אני מנכה להבין מה מתרחש פה ואיני משפילה את המבט לפני הגיבורים ההם. אני מרגישה איזו עקשנות מוזרה — שידעו ויכירו את נציגת "האויב" הגדול, שנגדו הם עומדים לפעול ואולי גם יבינו. הם מתפזרים ורק חלק קטן של אנשיהם נשאר בשוק. השאר הולך להשלים את המשימה של ה"פירר".

אני עדיין עומדת ולאט לאט מביאים אנשים והשוק מתמלא שוב, אבל עכשיו עם יהודים, זקנים וצעירים, אמהות עם ילדיהם על הזרועות, עטופות בצעיפים ומטפחות-צמר משולשות נגד הקור. הן שומרות על הילדים ומנסות להשתיק את בכיים בשירי ערש. זקנים בוכים ובין הצעירים יש אחדים, המבקשים רחמים מן החיילים, ולעומתם אחרים, המנסים אפילו לצאת מן ההסגר. נשמעות יריות. אנשים נופלים — אני עומדת כמו מאובנת, מישהו נוגע בזרועי — "מה אתך?" זה היה הרוקח, ידיד-משפחה ותיק. אני מתאמצת להבין. אני מרכינה את ראשי, מהרהרת, אני מתחילה לדעת בלי להבין. פתאום אני מרגישה פה של כלב נוגע בידי ושומעת: "ילדתי, הייתי רוצה לעזור לך — אבל איך?" אני מרימה את הראש ורואה לפני איש גיסטאפו. ברגע זה החלטתי שעלי לברוח מכאן ולא ללכת למחנה, אעשה הכל כדי להישאר בחיים. אני מתחילה ללכת והאיש לא אומר מלה. אני יוצאת מן המעגל והאיש מניח לי לצאת, אני פותחת את הדלתות הכפולות של חנות קרובה ונכנסת בין שתי דלתות. הדלת הפנימית נעולה. שם עמדתי יום שלם ושם גם למדתי מה זה פחד וחוסר-אונים ומה חזק הרצון לחיות. הזמן נתמשך עד אין סוף. שמעתי את צעקות הגרמנים, נביחות הכלבים, בכי הילדים הקטנים, לבסוף שמעתי את האנשים מתרחקים תחת השגחתם הבטוחה של הגרמנים. עם רדת החשכה יצאתי ממחבואי. שוב הייתי לבדי בשוק. שוב שקט אפור וכהה כאילו לא אירע דבר. עמדתי ולא ידעתי לאן לפנות.

שם בין שתי דלתות החנות עבר עלי היום הארוך בחיי.

עוזרת-בית "אוקראינית"

אני ברכבת ראדיחוב-לבוב. אבל בעצם זה לא אני. על הנייר (התעודה) שבכיסי כתוב וחתום על ידי המועצה הכפרית דומברובה, ששמי אבדוקיה דומנצ׳וק, שאני אוקראינית, בת איכר זעיר, נוצריה כשרה, שנולדה במקום. אני משכנעת "בתדמיתי" זו גם על ידי לבושי ומקווה שלא אצטרך להשתמש בנייר הזה. לבושה אני בשלוש חצאיות, על מנת להיראות שמנה יותר. על ראשי מטפחת פירחונית "שלינובה". חולצתי רקומה בצלבים ועל רגלי מגפיים שחורים. הלבוש כולו של יום ראשון. צלב על צווארי וספר-תפילות קטן בכיסי משלימים את התמונה. בידי צרור עם קילוגרמים אחדים של שומן חזיר, ואני בדרכי ללבוב לחפש את מזלי — כלומר להסתובב בשווקי-העיר למכור את השומן כביכול, למעשה בתקווה שאפול קורבן

לאחד השוטרים של הגרמנים, שהיו עורכים צייד נגד ספסרי־השוק, במטרה לשולחם לעבודות כפייה ברחבי גרמניה. הייתי מעוניינת שיתפשו גם אותי. במקום מגורינו לא היתה לי הרבה תקווה, שאצליח להישאר בחיים, אפילו כשאצליח להסתתר בתור נוצריה. הרעיון לבחור בדרך הזאת העלתה ברברה, בת הנפח, שאביה עבד פעם באחוזתנו. פגשתי אותה במקרה אצל זוג איכרים, שהסתיר אותי כמה שבועות, לאחר שברחתי מה"אקציה" בגיטו ראדיחוב. הסתתרתי אצלם ברפת, שם קיבלתי אוכל ושתיה. ובלילות, כשהכפר כולו ישן, יכולתי להתחמם על־יד התנור במטבח ולשוחח קצת. הם היו אנשים טובים, אבל פחדו מאוד. גם אני לא הייתי מוכנה לחיות כך זמן רב.

ברכבת התחלתי במשחק, או בשקר הגדול של חיי. דיברתי עם אנשים, צחקתי עם בחורים, שהיו בטוחים שבאתי מהצד השני של הגבול לעסוק בשוק שחור. בחשמלית בלבוב דחפו אותי האנשים ואמרו בלעג: "אין פלא, שהיא עומדת כמו בול־עץ ולא זזה — רואים שפעם ראשונה באה העירה".

הלכתי עם ברברה למכרים שלה, שקנו ממנה דברי אוכל. שם עשיתי מעצמי בת כפר נידח, שבקושי גמרה ארבע כיתות בבית הספר העממי, שלא יודעת פולנית, שמעולם לא היתה בעיר גדולה, לא ראתה חשמלית, מתפעלת ומפחדת מאור חשמל ועוד יותר מהניאגרות בבתי שימוש. על אף כל הדברים האלה מצאתי חן בעיני בעלת הבית. היא רק לא יכלה להבין איך בחורה שעושה דווקא רושם אינטליגנטי יכולה להיות כל כך "סתומה"... בכל זאת היא הציעה לי להישאר בלבוב ולעבוד כעוזרת. על ידי כך אוכל לראות את העולם, ללמוד את הליכותיו, במלה אחת: ארחיב את אופקי ואם גם ישחק לי המזל ואמצא בחור שיתחתן עמי ואוכל להמשיך בחיי העולם הרחב...

אחרי יומיים, בהם הסתובבתי בלי כל הצלחה בשווקי לבוב, הסכמתי להצעת הגברת. מזה נבהלה ברברה, חברתי, פן תתגלה יהדותי, ועזבה בחיפזון את העיר. נשארתי לבדי. עם הגברת הלכנו למכרה שלה, הגב' טרנבסקי, ואני כמועמדת לעבודות בית. בעצם עשיתי רושם טוב. הסתייגותה היחידה היתה, שבנות־כפר כאלה אוכלות יותר מדי. אך מאחר שהייתי רזה, היא הסכימה והחליטה לנסות אותי.. כך התחילה הקריירה שלי כעוזרת־בית.

יחד עם זה התחילו צרות אחרות. כדי להישאר בלבוב הייתי צריכה במיסמך מדומברובה ובתעודת לידה. אחרי לילות ללא שינה החלטתי לפנות לכומר בפעראטין (כפר סמוך לסינקוב, מקום מגורי). לא היכרתי אותו ולא ידעתי את שמו. אבל אחי סיפר לי פעם עליו, שהוא איש נפלא. כתבתי אליו. מסרתי לו את כל הפרטים עלי, מי אני ומה מעשי ולמה אני זקוקה. על המעטפה כתבתי: "לכבוד הכומר בפרטין — פרטי בהחלט". שלחתי את המכתב ורק אחר כך נבהלתי ממה שעשיתי. רציתי לברוח,

אבל לא היה לאן. באין ברירה חיכיתי מה יביא יום. והנה ביום אחד הופיע הכומר. גבירתי היתה משוכנעת, על פי דמיון מקרי שהיה בינינו, שהוא בוודאי אחי ואני משום מה לא רוצה לגלות את זה. מאותו זמן היא סיפרה לכולם, שיש לי עבר פוליטי, שבטח הסתכסכתי עם הגרמנים ובגלל זה נוח לי להישאר בעיר. השיחה עם "אחי" היתה די משעשעת, משום שהתנהלה בנוכחות בעלי הבית. הוא ידע הרבה אודותי ואילו אני לא ידעתי שום דבר עליו. הוא הביא לי מתנות "מהבית", מסר ד"ש מחברות, ומחבר שהתגייס לכאורה לצבא הגרמני — כל אלה: דברים שלא היו ולא נבראו. הדבר החשוב ביותר: הוא הביא לי כל הניירות שביקשתי. אפילו טפסים רשמיים ריקים נוספים, בהם יכולתי אחר כך לעזור לאנשים אחרים. מאותו יום שהכרתי אותו וכל זמן המלחמה, הוא היה לי לידיד ומשפחה גם יחד, שכן עמד לצידי בזמנים הקשים ביותר. וחבל מאוד שהקשר עם בן־האדם הנפלא הזה נפסק מזמן שעזבתי את אוקראינה.

נשארתי אצל משפחת טרנבסקי כמה חודשים. לא הצלחתי להיות עוזרת־בית טובה, אבל כבן־אדם היה להם נוח להחזיק אותי בביתם (כדברי הגברת!). השתדלתי מאוד בתפקידי. הייתי קמה לעבודה בארבע בבוקר ועבדתי עד מאוחר בלילה. רק כשאין לאדם לאן ללכת הוא עובד כך.

הבית היה אנטישמי מובהק. שם שמעתי מה גדול כשרונם של הגרמנים, שעלה בידם להוריד את הראש של ההידרה היהודית. שם שמעתי מה נעשה בגיטו. שם סיפרה לי הגברת, שזה לא אנושי, כשזורקים תינוקות מהחלונות אל תוך המשאיות, כפי שעשו הגרמנים. אפשר להתפטר מהם על ידי זריקות למשל. דרך חלון המשרד שלנו ראיתי משאיות עמוסות גוויות ערומות בדרכן האחרונה, אחרי ה"אקציות" בגיטו ינובסקי. שם העירו אותי גם השכם בבוקר שירים יהודיים של קבוצות יהודים, שהלכו בליווי חיילים לעבודה. שם ברחוב הציעו לי יהודים סכומים גדולים בעד לחם, שאותו קניתי בחנות לארוחת בוקר. אבל די היה להסתכל בעיניהם, כדי לדעת שהם ידעו מי אני — והשתתקו. פעם פתחתי גם את הדלת לאנשי הגיסטאפו, שבאו לקחת פקידה ממשרדנו. גם היא היתה יהודיה, שחיה על תעודות אריות. תמיד התחמקתי ממנה, כשניסתה לדבר אתי על ה"פרזיטים היהודיים"... שם הציעו לי בפעם הראשונה נישואים. זה היה שוער הבית וידיד בעלי הבית שלי. שם למדתי תוך כמה חדשים בלבד יותר מהחיים, מאשר בכל שמונה עשרה שנותי עד אז. פעם אחת הביאה קרובת משפחה שני אוקראינים אינטליגנטים, שהכירו את הסביבה, שממנה באתי, ורצו כביכול להכיר גם אותי. כנראה חשדה בי. נבהלתי מאוד. אבל כשראיתי, שאני לא מכירה אותם נרגעתי והחלטתי ללמדה לקח. כששאלוני על סינקוב, התחלתי לדבר על מקרה שקרה שם סמוך לפרוץ המלחמה באחוזתנו. השוטרים הפולנים הרגו אז שלושה בחורים אוקראינים, בטענה שרצו לברוח מן המשמר. זה כמובן לא היה נכון. הלווייתם של

השלושה הפכה להפגנה המונית. תיארתי לעצמי שגם הם, השניים, היו שם ולא נתתי להם להפסיק את זרם האשמותי נגד הפולנים. הם וגם הקרובה של בעלת הבית נוכחו לדעת עד כמה אני פטריוטית אוקראינית טובה. הגזמתי עד כדי כך, שאף הם לא הרגישו בנוח וניסו להפסיק את שטף דיבורי. אך אני בשלי... אני סבורה שהגברים היו מאושרים, כשיצאתי סוף סוף מהחדר. אחרי מקרה זה החלטתי לעזוב את המשפחה הטובה הזאת והחיים השקטים האלה. ידעתי שקיימת פרטיזנקה ביערות. היה בדעתי להצטרף אליה ולקחת חלק פעיל במלחמה נגד הגרמנים. השאלה היתה למצוא אותה ולגלות את הדרך להגיע אליה.

אחות מוסמכת

ראשית שנת 1942 עמדה בסימן התנגדות האוכלוסיה האוקראינית המאוכזבת לכובש הנאצי. החיילים הרוסים שהצליחו לברוח מהשבי, הפולנים שהסתתרו ביערות מפני רדיפות האוקראינים וגם יהודים בודדים שנמלטו מהגיטאות, התחילו להתארגן בתנועות פרטיזניות ביערות ווהלין, פולין ואוקראינה. עזרו להם אנשי המחתרת בערים הגדולות. הם ארגנו משלוחי אנשים, רפואות, צוותות רפואיים וגם נשק. העיר לבוב הפכה למרכז של הפעילות הפרטיזנית. התגובה הגרמנית לא איחרה לבוא. הנאצים הקימו "זונדרקומנדו" לפעולה דחופה נגד הפרטיזנים ומתנגדי הכיבוש. חיפושי־בית ומעצרים בימים ובלילות, עמדו על סדר היום. ביקור־לילה כזה בא גם אל משפחת קלימנקו (בביתם עבדתי כעוזרת) ובני הבית נאסרו. במקרה לא שמו לב אלי וניצלתי. ידעתי שהפעם שיחק לי המזל, אך ידעתי שלא כדאי לסמוך עליו יתר על המידה. עד כה התנהגתי לפי התחושה והצלחתי להתחמק מידי הנאצים. אך עכשיו ידעתי שעלי לפעול ולהתגונן בכל האמצעים. החלטתי לעזוב את לבוב ופניתי למחתרת הרוסית. הצגתי את עצמי כאחות, היות שעברתי פעם קורס יסודי בעזרה ראשונה. נשלחתי איפוא בתור אחות מוסמכת לעבודה בבי"ח שדה של הפרטיזנים.

מצויידת בתעודה ובסיסמה יצאתי לדרך. עברתי ממקום למקום ובסוף לא הגעתי למקום הנכון לפרטיזנים הקומוניסטיים, אלא לבנדרובצים. איך הדבר קרה, מי חיבל בקשר? — עד היום אינני יודעת, אבל בעצם הכל היה אפשרי בעירבוביה, אשר שררה במערכות הפרטיזנים באותו זמן. לשלוש התנועות הפרטיזניות, שפעלו באותם האיזורים, היתה מטרה משותפת אחת — המלחמה נגד הגרמנים. אך חוץ מזה הם לחמו במרץ רב גם ביניהם. הבנדרובצים למשל חיסלו בלי רחמים את האיכרים הפולניים בשיטחי אוקראינה, הם לחמו גם נגד "א.ק." והקומוניסטים. הפולנים מסרו את הבנדרובצים לגרמנים ולחמו גם נגד הרוסים. בכל קבוצה היו בני עמים שונים. בין הפרטיזנים הרוסים היו פולנים ובשורות הבנדרובצים היו גם חיילים רוסיים. בריחות ובגידות היו על סדר היום. אין פלא איפוא שהגעתי

בטעות ליחידה אחרת. למזלי הרגשתי מיד בדבר וכששאלו אותי על זהותי עניתי: ״אני יהודיה, אחות, שרוצה לעזור במלחמה נגד הנאצים״. צחוק רם בא כתשובה לדברי: ״אל תגידי שבאת לשתף פעולה עם בנדרובצים, הלוא היהודים לא אהבים אותנו, אין גם יהודי ששולט בשפה אוקראינית כמוך, את פולניה ובאת לרגל אצלינו״. לא עזר לי הסיפור, על משפחתי והחווה שלנו — שמקומה לא היה רחוק ממקום המחנה. נלקחתי לחקירות למפקדה. ימים ולילות חקרו אותי, לא עינו אותי עדיין, אבל נתנו לי להבין שאוכל להציל את חיי רק על ידי אמירת האמת. אחרי כמה ימים הגעתי לסף התמוטטות מחוסר שינה ומרעב. כשנתנו לי הזדמנות אחרונה להודות במה שהם דרשו, ידעתי שכוח התנגדותי נשבר והייתי מוכנה להודות בכל, רק שהסיוט הזה יגמר. והנה בצאתי מהמפקדה נתקלתי בחייל שעמד בשמירה והכרתיו כבן הכפר שלנו. בצעקת אין אונים קראתיו בשמו ובאותה עת, הוא מתוך בהלה והשתוממות, הכירני וקרא לעברי את שמי. אגב נעזרתי כבר פעם ע״י בני ביתו, שפעם נתנו לי תעודה שלפיה יכולתי להגיע כנוצריה ללבוב. הודות לעדותו והמלצתו, הוסרו החשדות נגדי ונתקבלתי לשרות הכנופיה הזו. נשלחתי לבית־חולים כעוזרת לרופא מנתח, גם הוא היה יהודי שנחטף עם הציוד ע״י הפרטיזנים מבית־החולים בסוקל.

ביום עבודתי הראשון כאחות, בזמן החלפת התחבושת לפצוע, התעלפתי פעמיים, בגלל הצחנה והמראה המזעזע. הרופא נאלץ להגיש לי עזרה לפני שניגש לטפל בפצוע. אט אט התרגלתי, בלית ברירה. בדרך כלל עבדתי בתורנויות לילה, כי אף אחות לא היתה מוכנה לכך. הפצועים קשה דרשו את נוכחותי כל הזמן ואילו הפצועים קל רצו בחברתי בגלל שהשתעממו. העבודה היתה מפרכת. אולם העדפתי את תורנות הלילה על פני השינה בעליית הגג של ביה״ח, משום שעליית הגג הפכה למקום ביקור של הקצינים כמובן שביום יכולתי לישון בשקט, היות שכולם היו עסוקים.

פעם בשבוע יצאתי בחברת אחיות עם הרופא מצויידים בתרופות ובמזון לקווי ההגנה. נהניתי אפילו מהמסעות האלה. נסענו בדרכים לא דרכים ביערות סבוכים לפעמים טעינו והסתובבנו יום שלם עד שמצאנו את הקווים. בערבים הדליקו הפרטיזנים מדורות והיו שרים ״דומקות״ אוקראיניות. היערות השחורים, השמים מלאי כוכבים והנגינות העצובות היו כאילו לא מהעולם הזה. ליום המחרת, עם שחר, היינו חוזרים לעבודה האפורה. כך עבר הזמן ובא הסתיו של שנת 1943. באותו זמן החל המפנה של המלחמה. הרוסים שברו את המצור על לנינגרד וסטלינגרד והגרמנים החלו לסגת. הם עדיין האמינו שזאת נסיגה זמנית בלבד. הרכבות המשיכו להוביל תחמושת לחזית ופצועים לעורף. לפרטיזנים היתה עכשיו עבודה רבה. הם פוצצו רכבות, עוצמת ההתפוצצויות הרעידה את האדמה והשריפות האירו את האופק. הגרמנים היו מודאגים מתנופת הלוחמה הזאת ושלחו

"זונדרקומנדו" לטהר את השטחים מהפרטיזנים. מלחמתם נגד לוחמי היערות היתה ללא פשרות. הם שלחו לקרב חיילים מאומנים, אווירונים, טנקים ותותחים.

הצלחות הגרמנים לא איחרו לבוא — גדוד אחר גדוד חוסל בלי רחמים. גם תורנו הגיע, ביום אחד כותרנו ע"י הגרמנים. התפתח קרב לא שקול, בין הגרמנים לפרטיזנים לא היה להם גם מספיק נשק. הגרמנים ירו והפגיזו מהכפר הסמוך. הייתי בין הלוחמים במשך שעה ארוכה, עד ששמעתי את הצעקות של הגרמנים והפולנים המתקרבים. זרקתי את התיק עם הציוד הרפואי ויצאתי עם שתי אחיות נוצריות דרך השדות, בין ערימות תבואה שנקצרה, מתחת למטחי היריות של הגרמנים. הלכנו לאט לאט כאילו היינו חרשות ועוורות. הגענו לקצה הכפר ושם נעצרנו ע"י חיילים. אמרנו להם שאנחנו בדרך לבקור משפחתי, שנקלענו אל תוך הקרב ואיננו יודעות מה לעשות. אני הייתי הדוברת ובעצמי התפלאתי למשמע דברי. תוך זמן קצר הוכרע הקרב. רוב הפרטיזנים נהרגו. המעטים שהצליחו לברוח ולהסתתר בין אנשי הכפר, נפלו בשבי ונלקחו לעבודות כפייה בגרמניה. הגרמנים העניש קשות גם את האוכלוסיה המקומית. אנו צורפנו לאחת השיירות מני רבות שיצאו מהכפרים אחרי הקרב. התחיל מסע ארוך ומייגע בעגלות אך חלק ניכר של הדרך עשינו ברגל, כי הגרמנים ריחמו על הסוסים העייפים. שקענו עד לברכיים בבוץ הסמיך. רעדנו מקור והיינו רטובים עד לשד עצמותינו. רעבים וסחוטים הגענו בשיירה לסוקל. בלילה התאכסננו בחצר בית הכנסת השרוף בסוקל. כל הלילה ישבנו על הקרקע וזו היתה המנוחה שניתנה לנו. בבוקר הביאו קצת מזון וחלב לילדים. החלטתי לברוח. יצרתי קשר עם אנשים שהיו מוכנים לעזור לי. עטופה במטפחת צבעונית וסל עם בקבוקים ריקים הצטרפתי לנוצריות שהביאו המזון והחלב ויצאנו יחד מהחצר המכותרת. לאנשי המקום סיפרתי שעלי להעביר ידיעה חשובה למפקדת הפרטיזנים בלבוב. ביקשתי שיעזרו לי לחצות את הגבול. כפי הנראה, עשיתי רושם טוב עליהם וזה ניתן לי.

עם עדר פרות חציתי את הגבול אל השטח של „הגנרל־גוברנמנט". למחרת בבוקר הייתי כבר ברכבת בדרך ללבוב. חזרתי למשפחה הרוסית שלי למשפחת קלימנקו, שנעצרה לפני כן ע"י הגרמנים והצליחה להשתחרר. כתוצאה מתנאי חיים אלה בקור ורטיבות, חליתי בדלקת־ריאות קשה. אך כל זה כבר לא היה נורא כל כך. הייתי מאושרת שהצלחתי להימלט מהסיוט, שמשמעותו: קיום בחוג הבנדרובצים ושוב הגעתי „הביתה"

היה זה בימים האחרונים של מלחמת העולם השנייה. המרוץ של צבאות הברית לברלין נמצא בעיצומו. ערי גרמניה בערו, אבל לבוב היתה כבר חפשית. אנחנו, קומץ עליבים, שנשארנו בדרך נס בחיים, יצאנו מהחורים. סחוטים ומעורערים ניסינו שוב לזקוף את קומתנו — להיות שוב בני אדם ככל השאר. היינו שמחים על מפלת הנאצים ושיכורים מהחופש, מאור היום וחום השמש, מלאי תקווה לעולם

טוב יותר. בצפורנינו נאחזנו בחיים. התחלנו לעבוד, לסחור, ללמוד. רצינו להשיג את הזמן האבוד. אך עד מהרה נוכחנו לדעת שהאנטישמיות לא נעלמה עם תבוסת הנאצים. המשכנו להיות מבודדים וזרים בעולם הגויים. אני הייתי בודדה וחולה. התחלתי ללמוד רפואה וקיוויתי שבכל זאת עוד מישהו מהקרובים יתגלה.

באותו זמן פגשתי את מקס רינגרט. כבר בפגישות הראשונות התרשמתי מאוד ממנו. מהשקפותיו, מרצינותו. הוא היה מאוזן ומשרה שלווה סביבו — אדם שבמחיצתו מרגישים טוב ובטוח. התידדנו מהר — ולכל החיים. מקס עבד כמהנדס במשרד התקשורת הרוסי בלבוב, אך רוב זמנו הקדיש לאיתור ילדים יהודיים. ילדים שהמשיכו לחיות בין הגויים גם לאחר תבוסת הנאצים — ופעל להעברתם לפולין, וטיפולם של מוסדות יהודיים.

גישתו לחיים היתה ברורה ופשוטה הוא היה אומר תמיד: ״הנס שנשארנו בח־יים מחייב אותנו לקבל כל יום חדש, כמתנה גדולה מידי הבורא ולחיות בהתאם לכך, לעזור ולעמוד לימינו של כל יהודי, ילד או מבוגר, הזקוק למשענת בחייו ולהקדיש את חיינו לזולת״. כך גרס וכך חי עד יומו האחרון. עזבנו את לבוב, עברנו לפולין והגענו לגרמניה בדרך לישראל. בלנדסברג־אַם־לעך התייצב בעלי לעבודה ב״אורט״ תחילה כמורה ואחר כך כמנהל בית־הספר, פעל רבות בהכשרת שארית הפליטה למקצוע שאיפשר לה להשתלב בחיים מחדש.

בשנת 1949 עלינו לארץ. זמן קצר ניהל מקס את בית המלאכה של „מספנות ישראל״ אך לאחר זמן קצר עבר שוב לעבוד ב„אורט״. למעשה, הוא היה זה שהקים ואירגן ביה״ס „אורט״ בירושלים, שנהפך במשך הזמן לבית אולפנה רבתי, בו חינך דור שלם של תלמידים. הוא היה להם מורה ואב אוהב. פעם בפתיחת שנת לימודים חדשה, אמר: „חשובה בארץ כל עבודה ועליכם לזכור, לא רק טייס מגן על המולדת, אלא, גם כל מכונאי מטוסים. לכל עבודה יש אותה החשיבות. על כל אחד לדעת את מלאכתו על בוריה ולבצע אותה בצורה היעילה ביותר, רק כך נוכל לעמוד במשימותינו״. רוב התלמידים אימצו את רעיונותיו. הם עומדים היום בהצלחה רבה במקומות מפתח בצבא, בתעשיה ובעסקים פרטיים. רבים גם עברו לחינוך וממשיכים את דרכו. הוא שמר על יחסי עבודה טובים ועזר וקידם כל עובד לפי כשרונותיו ויכולתו הכשיר מעובדיו מנהלים טובים לבתי ספר גדולים והחשובים בארץ. נתן לבו לכולם ביושר ורוח טובה. רק לעצמו לא דאג. המשיך לעבוד גם במחלתו אף על פי שידע כי במצב בריאותו המעורער, הוא זקוק למנוחה מלאה. אבל כזה היה וכזה נשאר מאז שהכרתיו עד לרגעיו האחרונים. הוא חינך דורות של בנים, אך את חינוך בניו השאיר לי. נאלצתי למלא את מקומו במשפחתי הקטנה ולחנך את הבנים ברוח שלו ולפי דרכו ובטוחני שלא הכזבתי. כואב הלב שלא זכה לראות את שני הבנים, את הגדול כקצין ומפקד בצה״ל והשני שגמר בהצלחה את לימודיו ב„אורט״ ונכנס אף הוא לשרת בצה״ל.



א. ח. מלמד

מקס רינגרט ז״ל

בשנת הלימודים תשט״ז החל המהנדס מקס רינגרט בתפקידו כמנהל בית־הספר ״אורט״ בירושלים. לא בקול ענות גבורה החל בעבודתו, כי בשובה ובנחת ובהצנע לכת. שייך היה לאותם ״משרתים בקודש״ הרואים את היעוד שבתפקידם ושמחים במילוי חובתם. חכמת חיים ונסיון סבל הביא עמו לארץ, לאחר שכבר היטה שכם בעבודת־שיקום ברוכה במוסדות ״אורט״ באירופה, אותם מוסדות־למוד שלאחר השואה סייעו לנצולים יוצאי המחנות לרכוש מקצוע לבנות את חייהם מחדש.

בבואו לארץ ובעלותו לירושלים בא לבנות ולהיבנות. בהשקט ובביטחה, משך חמש עשרה שנה, ניהל את בית ספרו והצעידו קדימה. בתקופת כהונתו התפתח המוסד, הוכפל ושולש מספר התלמידים, נוספו כיתות־למוד לסדנאות, מעבדות ונרכש ציוד. כל אלה נעשו והושגו בסבלנות מרובה בעבודה שקטה. הוא עבר חבלי הסתגלות למקום חדש וידע להתגבר על קשיים. ניכר היה בו, שהוא שוקד להשלים את החסר ומוסיף ללמוד בכל תחום שראהו חשוב לעבודתו בשטח החינוך המקצועי. ויהא זה חידוש טכני, מלה או בטוי חדשים, או רעיון מאוצר מחשבת ישראל, גם לעובדים ולמורים שעבדו עמו דאג, עודדם להשתלם וסייע בידם להתקדם. ואף על פי שלעתים גרם הדבר שלא המשיכו לעבוד ולתת חלקם בבית ספרנו שמח היה לראותם עולים ותורמים חלקם לקידומם ולביסוסם של מוסדות אחרים. מוכן היה תמיד להושיט יד ולסייע במעשה החינוך המקצועי בפעולות שונות.

כאשר נתבקש על ידי הגורמים המוסמכים ליטול עליו באופן זמני ניהולו של בית־ספר נוסף עשה זאת במסירות והתיחס למוסד זה כאל פיקדון יקר, שיש לטפל בו ולטפחו עד למסירתו לידי מנהלו החדש. תכניות רבות היו לו להמשיך לפתח את בית ספרו לקדמו ולהעלות את רמתו ולא הספיק. צר היה לנו לראותו דועך בעיצומה של עשייה כאשר עוד רבה הדרך לפניו לפעול ולהפעיל. דואבים נפרדנו מאדם יקר ואציל נפש. יהי זכרו ברוך.

הלה לבית רפפורט

סיפור מימי אימים

השנה היתה שנת 1942, ואני בת 12. גרנו עוד בכפר, אבל כבר ידענו, שבקרוב נצטרך לעבור לגטו ראדיחוב. יום אחד חזרה אמי הביתה בלווית בתו של מורה הכפר, סלווקה ידידה טובה של משפחתנו. סלווקה התחתנה לא מכבר ועמדה לעבור עם בעלה לכפר סמוך לברוד. היא הציעה לאמי לקחת אחת מבנותיה בתור "עוזרת" וכך להציל אותה מידי הגרמנים. אמי כמובן הסכימה בשמחה והבטיחה לה גם תמורה נאותה אם הדבר ייצא לפועל.

הבחירה נפלה עלי, היות והמראה שלי היה ארי ממש. עיני הכחולות אף סולד ושערי הבלונדי — היו כאילו אישור להשתייכות לעולם לא יהודי.

באותו זמן הייתי בת 11 וכל הזמן חייתי במחיצת הורי ואחיותי — אפילו בזמן הרוסים, כשנאלצנו להעתיק מקום מגורינו רחוק יותר מהגבול (היות והיינו בעלי אחוזה).

עם רדת הלילה הלבישה אותי אמי כילדה כפרית לעיניהם מלאות הדמעות של כל בני המשפחה שעמדו סביבי. גרוני היה חנוק ולא הייתי מסוגלת להוציא הגה מפי, כמו יתר בני משפחתי. אחי ניסה לשבור את השתיקה ואמר: "מלבישים את הלה לחופה, החתן מחכה לה בחוץ, חבל שלא נראה אותו"... כן לא תראו אותו וגם אותי יותר — הרגשתי שלבי רועד.. לא בכינו בפרידה וגם לא בכיתי כשההורים עזבו אותי בדרך לביתה החדש של סלווקה. הרגשתי רק כיתומה וכך גם הציגה אותי "הגברת" שלי למחרת במקום החדש — ילדה קטנה, רזה, מבוהלת ומעוררת רחמים, זאת היתה תדמיתי החדשה. הייתי כמו יתומה אובדת עצות.

עבודתי היתה מרובה וקשה — חשבתי שלא אוכל לה בשום אופן. הייתי צריכה לנקות את הבית, לבשל, להאכיל את החזירים, והבהמות, להדיח את הכלים. אך הכי קשה היה לא לשכוח לרגע שאני גויה. סלווקה השגיחה מאוד על הופעתי החיצונית, היא גם לימדה אותי תפילות ושירים נוצריים — הכל בתבונה ובכוונה ברורה, אבל ללא טיפה של חיבה ואהבה. יחס חם ושמץ של עזרה והבנה מצאתי אצל בעלה, שהיה מורה בביה"ס התיכון בברודי — וזה אולי נתן לי בכלל כוח לעמוד במשימה. התקשרתי למשפחה וגם הם אלי, וכשאחרי כמה חודשים מישהו

מהכפר חשד בי שאני יהודיה. עברה הגברת שלי תוך יומיים, עם כל המשק שלה "גדולה" זאת. התרגלתי גם לתפקידי. בימי ראשון הייתי מבקרת עם כל המשפחה לגור בברודי. שם היה לי יותר קל לד־יקלט. היינו כולנו זרים לכל האנשים, בעיר בכנסיה. היו לי אפילו חברות שנפגשתי עמן לשעה קלה. אך ימי חול עברו בעבודה מאומצת ולא נשאר זמן אפילו לחשיבה. כך עברה עלי שנה ויותר. הבעלים שלי היו פטריוטים אוקראינים ג׳ ולים, אוהדי הגרמנים. הם שנאו את הפולנים ועוד יותר את הרוסים. אין פלא איפוא, שכשהתקרבה החזית הרוסית הם עזבו את העיר וברחו יחד עם הצבא הגרמני. אני כמובן לא רציתי לזוז ממקומי. נשארתי בברודי לשמור על "הרכוש" בתקווה שהרוסים יבואו מהר, כך שאוכל לחזור מיד הביתה. אף לרגע לא רציתי לחשוב שמשהו חס וחלילה קרה לבני משפחתי, אף על פי ששמעתי וידעתי טוב מה ז״ל בגורלם של היהודים מסביבי. לא פחדתי להיות לבד בבית הגדול. שמחתי מהתקרבות המלחמה ומקול היריות. כמה ימים ישבתי בודדה בבית, ואחר כך, עם כמה בחורות, במרתף הבית. בינתיים עברה העיר חלופין, מידי גרמנים לידי רוסים. הגרמנים אילצו את כל התושבים (אתנו ביחד כמובן) לעזוב את המקום הכניסו אותנו לקרונות להובלת בהמות והסיעו אותנו מערבה. היה קר ולא היה מה לאכול — עוד פעם הרגשתי אבודה לגמרי. משפחה אוקראינית אחת ריחמה עלי והזמינה אותי להצטרף אליה. נתנו לי פרוסת לחם ושמיכה להתכסות בנסיעה האיטית והארוכה הזאת. נעשה לי גם יותר חם, אולי בגלל הצפיפות והסירחון בקרונות הסגורים היטב, אשר נפתחו רק פעם ביום, כדי להביא לנו אוכל — פרוסת לחם וספל מים — וגם כדי לתת לנו הזדמנות לרדת לכמה דקות לעשות את צרכינו, לעיני החיילים הגרמנים הצוחקים בסובבם אותנו, החיילים שליוו את הרכבת והשגיחו עלינו שלא נברח חס וחלילה.

בהזדמנות כזאת ניגשה אלי ביום אחד ילדה, אשר הבחנתי בה כבר קודם, היתה יושבת על יד התנור בקרון עם כמה בחורים, תמיד שקטה ופניה חיוורות, מוסתרות בשפע שער כהה ורך. היא ביקשה רשות לשבת על ידי, סיפרה שהיא פולניה וכשאמרתי שמשפחתי לא אוהבת פולנים, אמרה ישר: "אין דבר, תגידי להם שאני גם אוקראינית". התפלאתי לנכונותה המידית להחליף את הלאום והתחלתי לחשוד בה. תוך זמן קצר למדי הגעתי למסקנה, שהיא יהודיה, אך לא אמרתי לה מילה. היא נדבקה אלי, וכשנודע לה שאני לא שייכת למשפחה בקרון, הציעה לי שנברח ביחד. פחדה כנראה שמישהו יכיר אותה. הסכמתי לבריחה — לא היה לי חשק להתגלגל לגרמניה...

קפצנו מן הרכבת כשהאיטה בנסיעה. נפצענו קצת, אבל היינו חופשיות. שעות הלכנו במטרה למצוא מחסה. עזרה לנו בחורה אוקראינית, שפגשנו בדרכנו. כששמעה את סיפורנו הציעה לנו מקום עבודה בתחנת הרכבת בפשמישל, שם קיבלו אותי מיד, אבל את חברתי אסיה דחו, משום שלא היו לה בכלל תעודות זיהוי.

החלטנו לפנות לקצין העיר, אוקראיני כמובן, בתקווה שיעזור לנו. בדרך נאסרנו ע"י חייל גרמני שחשד שברחנו מהרכבת. רק משום המראה שלי "המסכן" והבכי שלנו עזר לנו שוטר אחר לברוח מתחנת המשטרה והדריך אותנו אפילו אל קצין העיר. הוא סיפר לקצין העיר, שהוא מכיר אותנו כמנקות של קרונות בתחנה... על סמך תעודות שלי כיתומה מברודי, ועל סמך עדותי שאסיה היא בת דודתי השגנו גם איזה שהוא נייר בשבילה וחזרנו לעבודה בתחנה. אני עבדתי על הפסים. כוונתי את הפסים לפני נסיעת הרכבת. אסיה עבדה במשרד, היות והודתה בידיעותיה בגרמנית. בכלל היו לי צרות אתה, היא לא היתה זהירה די הצורך. חליתי אחרי זמן מה מרוב עבודה קשה ואוכל דל. כשגבר עלי חום גבוה מיום ליום וכשכל הסובבים אותי בטחו שלא אאריך ימים, החזיר אותי לחיים הפחד, שתקף אותי, כשגיליתי מה היא מסתירה בארון שלה. היה שם שק תפילין עם שקל, תמונות של יהודים מזוקנים, תכשיטים ומכתבים ביידיש ובעברית... באפיסת כוחות אספתי את הדברים וכשנשארתי לבדי בחדר שרפתי הכל בתנור. כשהבחינה אסיה בהעדר השק, נבהלה מאוד אך לא העיזה לשאול מי לקח אותו, לא ישנה ולא אכלה מפחד. רחמתי עליה וסיפרתי על מעשי, בכתה והבטיחה להיזהר יותר. התרגשתי ומרוב המאמץ איבדתי את ההכרה. חברתי הקרובה, בחורה רוסיה, עבדה במקומי על מנת שאקבל את האוכל. אחת עזרה לרחוץ אותי, אחרת הביאה כומר שיתן לי את הברכה האחרונה... חברות אלה מן העבודה היו טובות אלי. לבסוף הביאו את המשגיח מהרכבת וזה שלח אותי לבית החולים. שם השכיבו אותי בין חולי טיפוס.

כמה זמן שכבתי שם ומה נעשה עמי ומסביבי לעולם לא אדע. הייתי מטושטשת ורוב הזמן בלי הכרה. זכרתי רק דבר אחד: חלמתי שאמי באה אלי ואף על פי ששמחתי לראותה בשום אופן לא רציתי להצטרף וללכת אתה. התנגדתי, צעקתי בקולי קולות — התעוררתי, חזרתי להכרה והתחילה הדרך הארוכה אל ההבראה.

החברות ביקרו אצלי והגרמני המשגיח ממקום העבודה שלי היה מביא לי אפילו מזמן לזמן פרוסת לחם לבן. עבר עוד זמן רב עד שהייתי מסוגלת לעמוד על רגלי, לעשות כמה צעדים. נשארתי לעבוד בבית חולים, ורק אז התברר לי שאני נמצאת למעשה במחנה עבודה של שבויים רוסיים. עברתי כבר הרבה סבל בחיי עד אז, אבל מה שראיתי במחנה הזה עבר על הכל. הרוע של הגרמנים, הסבל העוני וההשפלה של השבויים — אין ביכולתי לתארם. עבדתי במטבח כמחלקת לחם... הייתי רואה את עיני השבויים, עיני חיות על סף טירוף מרעב... ולא יכולתי לעזור, אפילו כשנתתי להם את המנה שלי. רזיתי שוב ולא היה בי כוח אפילו לעמוד על רגלי. לעזרתי באה אז אסיה.

היא ביקשה העברה למחנה השבויים, עבדה במחסן של השומרים. גנבה שם מהמנות שלהם והכריחה אותי לאכול. מצב בריאותי השתפר, אבל הצרות עם אסיה לא איחרו לבוא. היא עוררה תשומת לב של כולם באינטליגנציה שלה וידיעת השפה

הגרמנית. התחילה לעבוד במשרד. ההפצרות שלי הביאו רק לניתוק כמעט מוחלט ביחסינו. היא מצאה לה חברה רוסיה "יותר טובה" ממני. לא עבר זמן רב ו"החברה החדשה" הלשינה עליה. אסרו אותה וכמובן אחר כך גם אותי, היות וחתמתי על כל תעודותיה...

התחילו החקירות. לא אשכח לעולם את חקירות־הלילה, אור מסנוור מול עיני, שורת הגרמנים המשוחחים, המבטיחים, המאיימים עלי, שאגיד רק שאאשר שאסיה יהודיה (אמרו לי שהיא כבר הודתה בכך) ואולי גם אני? ואני? אני בת 13 הייתי באותו זמן, קטנה ורזה כאילו בת 9 — האויב המסוכן של האימפריה הגרמנית. אך בפי רק תשובה אחת: "הרגו אותי, אתם חזקים — אבל לא אשקר ולא אגיד דבר אחר, אולי הרבצתם לאסיה והיא מרוב פחד אמרה, מה שרציתם, אתי זה לא ילך, אני יכולה להגיד רק אמת. והאמת היא, ששתינו אוקראיניות!" בלילות וימים תחת איומים במקלות, כלבים, כאב, נשק — לא סרתי מדברי. מאין לקחתי את הכוח לעמוד בזה לא אדע לעולם. כנראה הרצון העז לחיות חיזק אותי.

אחרי שבועות הפסיקו עם החקירות וצירפו אותי לתא הזונות. היה לי טוב ביניהן. הן פינקו אותי ממש, נתנו לי לאכול ודאגו לי. נשים טובות היו, רחמו עלי כאילו הייתי בתן האהובה.

אחרי זמן מה הביאו גם את אסיה לתא שלנו. למזלנו הגדול הפעם ידעה גם היא להחזיק מעמד כלפי הגרמנים. שמחנו להיות שוב ביחד, וחשבנו שהגרוע ביותר כבר מאחורינו.

עברו חודשים. ביום בהיר אחד נפתחה הדלת של התא, נכנס גרמני והכריז שבא להוציא אותנו להורג... כל הזונות פרצו בבכי ואנחנו כמאובנות יצאני בעקבות השומרים. הכניסו אותנו לאוטו סגור והביאונו למחנה אסורים אשר עמד לצאת לגרמניה, לעבודות כפיה.

המחנה היה סגור ואסור היה לצאת ממנו. אך אנחנו לא יכולנו לעמוד בפני הפיתוי לראות את הסביבה. ידענו שאנחנו בצ'נסטוכובה, החלטנו לצאת ולראות את הכנסיה על שם האם הקדושה — שעשתה ניסים ונפלאות — לפי האמונה של הגויים. יצאנו ופנינו להר קלוריה, עמדנו על יד התמונה בהרגשה שגם לנו קרה נס גדול. בדרך חזרה קנתה אסיה בפרוטות אחרונות לכל אחת מאתנו תמונה של מריה מצ'נסטוכובה. רשמנו עליה את התאריך: 28.8.44 ואנחנו מחזיקות בה עד היום...

בהשפעת השומרים האוקראינים התנדבנו ל"עזרת חיל־האוויר" במטרה לצאת מפולין לביטחון יתר. לעבודה זו התנדבו אוקראיניות כדי לעזור לגרמנים במלחמה ולקבל אחרי סיומה עזרה בהקמת מדינה אוקראינית עצמאית. כך התחלנו את הקריירה החדשה שלנו כלוחמות למען גרמניה הגדולה...

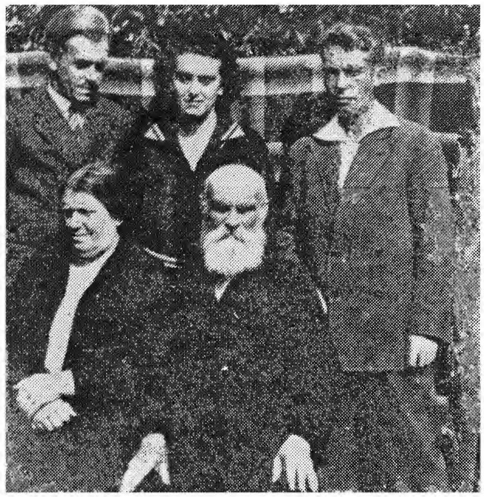
עברנו אימונים במחנה עצום "פומרן ליפטניץ", האיזור שהיה בו בסיס של הרקיטות וי 1, וי 2. היינו בין אלפים של אוקראיניות פטריוטיות, הלוחמות "למען

המולדת". האימונים לא היו מרובים, השמירה לא מדי קפדנית. יצאנו לכפרים הסמוכים וקשרנו קשרים עם תושביהם. עזרנו להם בעבודות שדה, קיבלנו אוכל והתייחסו אלינו טוב. אחרי הזוועות בבית הכלא נהנינו ונשמנו לרווחה באוויר הצח בין אנשים פשוטים, שגם סבלו מהמלחמה.

אחרי שישה שבועות אימונים נשלחנו לגרמניה, נתנו לנו מכשירים מתוחכמים ליצירת ערפל מלאכותי, אשר כיסה את כל הסביבה וכך הסתיר אותה מהפצצות אוויר של מטוסי בנות־הברית. עמדות הפעולה היו במרחק של 2 ק"מ מהמפעלים, ובכל 50 מטר היתה נקודת הגנה. בכל נקודה 6 בנות, אשר ברגע אזעקה הפעילו את המכשיר. "הערפל" היה מסריח ומחניק. החומרים הכימיים אשר שימשו להיווצרותו היו מסוכנים לבריאות. על אף תלבושות הגומי המיוחדות שלבשנו, קיבלנו כוויות בידיים, אקזמות קשות מהן עד היום לא התרפאינו לגמרי. אסיה ואני "חיבלנו" כמובן בעבודה כמה שרק יכולנו. לא הסתתרנו לפני ההפגזות, ציפינו לאחרונה אשר תביא לסוף המפעל ותשחרר גם אותנו.

השנה היתה 1945, פברואר. הרוסים כבר נעו על אדמות גרמניה. בנות הברית לא נתנו מנוחה בהפצצות מהשמים. היה צורך ב"הסוואה" כל יום במקום אחר. הגרמנים טלטלו אותנו בלי הרף. ואנחנו? שמחנו ונהנינו מ"העבודה", בניגוד לכל האוקראיניות שהאדמה בערה מתחת לרגליהן. ביום אחד כשהיינו בקובלנץ ברחנו מהקבוצה, הסתתרנו במרתף בניין עצום, בקרבת המקום. אחר כך התברר שזה היה סמינר למורות. המרתף היה מלא ריבות נהדרות וממש בכינו כשקראו לנו לצאת ולזוז הלאה. הגענו לטורינגן, שם היה עלינו להפעיל את הערפל במסירות כדי לשמר על מפעל עצום וסכר, שהיה צמוד לו. שם ראינו בפעם הראשונה פצצות "קופצות" של האמריקאים (היה על זה אפילו סרט בטלוויזיה לא מזמן). זה היה מראה ממש מרהיב עין בקרבת הסכר הזה (שהצליח להישאר שלם — וגם אנחנו). נשארנו עד סוף המלחמה. נודע לנו על כך כאשר קיבלנו פקודה לעזוב את המכשירים ולברוח חזרנו עם אסיה לכפר שבו עבדנו בזמן האימונים, הכפריים קיבלו אותנו בשמחה. שם שמענו בפעם הראשונה חדשות ברדיו. ושם מצאו אותנו חיילים אמריקאיים ושחררו אותנו. זה היה ב־28.2.45.

הדרך "הביתה" ללבוב היתה רחוקה ולא סלולה בוורדים. היא ארכה כחצי שנה. עברנו בה בדיקות בבתי חולים אמריקאיים. צרות וחקירות אצל רוסים, אבל הכל כבר לא היה חשוב וקשה. הלוא נשארנו בחיים וידענו שהעתיד יהיה בוודאי טוב יותר.



יושבים: דן רפפורט ורעיתו הודיל מדומברובה

עומדים: יקותיאל, שרה נש. פוס ויצחק רפפורט (2 בנים והבת)



לעיל משמאל לימין: פשי צוועדלינג, הניה גוטפלייש (מורה) צביה רוזנברג, רחל חר״פ, חנה בת סוסי, נחמה קראַס צביה ולדבוים, שרה צייטלר. רחל ברח, מינדיה מירוטשניק, חסי גנויער, רוזה צוועדלינג, רחל ישמח וחיה לצטר.

למטה: הניה קונסטנטין, גינה רפפורט, חנה רובין, רחל קאהל, שרה קיצ׳ס (מורה)


לזכר יקירנו
בית-הכנסת ברדזיחוב
קהילת יהודי
רדזיחוב
והסביבה
(פולין גליציה המזרחית)
שהושמדו באכזריות בידי הרוצחים
הגרמנים והאוקראינים ימ"ש
בשואה שהביאו על גלות אירופה
בשנות התש"א תש"ד
תנצב"ה

יזכור

רשימת השמות של קדושי ראדיחוב שנספו בשואה

א

הרב רובין אשר ושיינדל ומשפ׳
הרב שפירא מרדכי ומשפ׳
הרב אונגר יעקב ומשפ׳
הרב באנר יונה, הניה, אליעזר,
ליפא וגיטל ומשפ׳
ר׳ יוסף שו״ב, לייבל, ציפע,
מרים ומשפ׳
אובר יעקב, אלקי זושע, משה,
נחמן ושמואל
אובר זלמן, יענטי, יעקב ומשפ׳
חיים אלקנה והינדה ומשפ׳
הודיע, דוד, אברהם, רייזל,
רבקה ומשפ׳
אויסטר אביגדור וטולצי, פייבל,
אליעזר, צבי, דוד, שרה,
ציפע ומשפ׳
איידלהייט משה ומינדל, מוסיה,
יעקב ושלום
איידלהייט חיים, שפרה ונתן
אייכמן שלום, מלכה, בעריש,
יעקב, הודיל, חנה ומשפ׳
אייכמן מלכה, שמואל, יונה,
אברהם, מרדכי ומשפ׳
אונגר מוניע, מאניע, איזיו,
לעאניק ומרדכי
אדלר זליג, יונה ומשפ׳
אדלר אברהם, יצחק, חישה,
לאה ומשפ׳
אדלר יעקב, שמשון, ישראל צבי,
לייביש, מרדכי אסתר
ומלכה ומשפ׳

אלצופראם שמעריל, צפורה, משה,
מוטיל, ליבר,ביילה, חוה,
מנוחה ומשפ׳
אלצופראם שלמה, הניה ומשפ׳
אקר שמואל ושיינדל, ברוך,
דוניע, אנטונינה ומשפ׳
אקר אברהם, שרה ומשפ׳
אקר נפתלי, בריינה, לייב, דב,
טשרני, רוני מלכה ומשפ׳
אקר יונה, שלמה ומשפ׳
ארנוורט איסר וחיה, פריידה,
אנשל שמעון ומרים
ארנוורט משה יצחק ופינה,
שמואל, נחום, פעשי, מאני
ולאה

ב

בריא שבתאי, דבורה אברהם,
גיטל, חיים, סימה, רחל, אריה
שלום, יצחק, בלה, שמעון,
חנה, פרל
בריא אברהם, אלקי, קיילה ומשפ׳
בריא צבי, שושנה ורבקה
בריא זלמן אליעזר ורבקה, הניה
ואמם אטיל
ברייא פייביש, שמעון, מנדל, רבקה,
אברהם, משה, מאיר ומשפ׳
בריא שלמה, חיה, ברוך, רבקה,
חיים, שמאי ומשפ׳
בריא אורי, בלה, לאה, יצחק,
ברוך, בריינה שלום,
גוסטה וחנה

ברמש ברוך, משה ומשפ׳
ברח משה אהרן, מיכלה, ויטל,
יהושע ומשפ׳
ברח חנה, איסר ואטקה ומשפ׳
ברח איסר וחיה, הניה, קיילה,
מתתיהו, גולדה, ומשפ׳
ברח ליפא ולאה, שרה, בוני ומשפ׳
ברק מאיר וחנה, דוד, בנציון,
רייזל ומשפ׳
ברק זיגמונט וברטה ומשפ׳
ברק דב ושרה, צפורה ויצחק
בריא אברהם וציפע, שרה ודוד
ברש פייביש, רחל,ביילה ומשפ׳
ברמש ישראל, נחום, משה, ומשפ׳
ברין צבי, ביילה, הינדה והניה
בריק יצחק, איזיק ומשפ׳
בריק (פריש) ברוך וחנה בילה,
חיים, רחל, בלומה, ליפה
אליעזר ודבורה
בוביס שמואל ורחל, דרעזיל,
אליעזר, אביגדור, פרל,
גיטל, יחיאל, משה, טובה,
הירש
בארננקו מרדכי ולאה, משה ומשפ׳
בארננקו שמעון ומשפ׳
שלמה ומשפ׳
בארננקו יצחק ופרל, שלמה,
שמעון ומשפ׳
בארננקו הירש ואשתו, יוסף,
שמעון ומשפ׳
בארננקו פייביש ואשתו ומשפ׳
בארננקו לייב ואשתו, יצחק ומשפ׳
בראדיער משה לייזר, בלה, יעקב,
שמואל ומרדכי ומשפ׳
ברח לייב ואשתו ומשפ,
ברח אייזיק, יעקב רחל, חנה
ומשפ׳
בריק רייצה, וולף, בתיה, לייב
טוניה ומשפ׳
בקר וולף, פרל, חיה, מלכה ומשפ׳

בריק חנה ומינטשי. יוסף ומשפ׳
בוטקנעכט דוד, לאה, ציפע,
פעשי, יהודה ומשפ׳
יעקב אברהם אהרן ומשפ׳
ברייש משה דן ומשפ׳
בוימגרטן יחזקאל וחיה, גרשון,
משה ומשפ׳
בדנר מנדיל ומשפ׳

ג

גרובר שלמה, שרה חיה, אסתר,
אשר, מלכה ומשפ׳
גרובר ישראל צבי, נחמן יצחק,
מרדכי, אשר, זליג, שרה,
פעשי חיים ומשפ׳
גרובר אברהם ומרים, יעקב ורחל
גרובר הניה, שמואל, משה, חיה,
יהושע
גרובר אביגדור וחנה שרה, יהודית
גרובר אשר וגיטל, שרה ומשה
גרובר בעריל וברכה, אסתר,
רחל חיה ומרים
גרינברג יוסף ואשתו, ליאון
וחוה, לוסי, מוני, שלום
גרינברג יחזקאל ובלומה, יעקב,
משה ואהרן
גולדשיידר אברהם ומירל, יוסף
איזיו, רוזה, ושמואל נתן,
יעקב ואסתר
גולדשיידר יהושע ואשתו, משה,
ומשפ׳
גולדשיידר יצחק ולובה, משה,
רחל ומשפ׳
גולדשטיין (המורה לעברית)
וחמדה ומשפ׳
גרוסמן חיים משה ואשתו,
יעקב ומשפ׳
גרוסמן מיכאל ואיידל, ליפה,
שלום וברכה

גרטוגן אברהם ולאה, משה,
ניוני וגניה
גרטוגן לייב ובלה, משה ,מרדכי,
צפורה, פנינה, בערל
גרטוגן שמערל, בריינה, סימה,
אסתר, תמר, יענטי, דבורה,
טובה, דינה, נסיה, חנה
גולדנברג לייביש ואסתר, שמעון,
יוסף, רייזל
גרינשפן דוד שלמה ומטיל ומשפ׳
גולצקר משה ומשפ
גולצקר בעריל ומשפ׳
גולצקר אלי ובתיה ומשפ׳
ד״ר גוטליב ומשפ׳
גוטפלייש הנוך, יעקב, ניסן ומשפ׳
גוטרמן צבי וסוניה ומשפ׳
גלייכר משה ושרה, שמריה,
מינדל, חנה, בלומה, נסיה
גולד מנשה, רייזל גנגדל, מעני
גלבר יעטי ומשפ׳

ד

דראק בנימין ושבע, יוסף,
פנינה, ישראל
דרוקר משה וגיטל, יעקב, חיה,
רחל ומשפ׳
דרוקר צבי ומשפ׳ יצחק עוזר
ומשפ׳
דרוקר אברהם והודי ומשפ׳
דיסטנפלד משה, שרה, יעקב
וצפורה
דיסטנפלד לייב, דוד, רחל ולאה
דיסטנפלד מנדל ודינה,סימה,
אסתר, יצחק ופרל
דייטש דוד וחיה ומשפ׳

ה

הוך הערש ומשפ׳
הורוביץ יעקב דב ומשפ׳
הלפרן בצלאל ושיינדל ומשפ׳
הלפרן שרה, גולדה, מנדל,
יצחק, יוסף ומשפ׳
הלפרן נחום ובלומה ומשפ׳
הרולד ישׂשכר דב, פסיה, טוני
הינדה, יצחק ומשפ׳
הרמלין מרים ומשפ׳
הייכמן הרמן ואשתו, גיזה, לוסי,
קרול
הורוביץ יוסף, רוזה ומשפ׳

ו

וקס משה, מירל ומשפ׳
וסר יוסף ושרה, שלום, רפאל,
מרדכי, אטקה ורניה
ווייסבלט גרשון ומשפ׳
וייסבלט דב, יצחק, טוביה,
יעקב, לייב ומשפ׳
וזה גרשון ומשפ׳ וזה שלמה ומשפ׳
ויטלין לייזר דב ואיידל, הניה,
שיינדל ומשפ׳
וסר שלמה, מרים, הירש ומשפ׳
וינדלר משה והניה ומשפ׳
וייסמן צירל, גיטל, לאה, אנשל
ומשפ׳
וייסמן אברהם אלי וצפורה ומשפ׳
וסרמן מרדכי וחנה, רחל ומשפ׳
וסרמן אברהם ופלה ומשפ׳
וסרמן חיים ומשפ׳
וסרמן בערל ומשפ׳
ווייצברג יעקב דב וברכה, סנדר,
וחציל
ווייצברג זושה וחנה ומשפ׳
ווגר אפרים ובתיה ויצחק
וינדבייטל יצחק ורבקה, מלכה,
קלמן, ליפה, שלמה
וינדבייטל שבתאי וחיה, שרה,
משה ומשפ׳
וינדבייטל בעריש, משה ומשפ׳
וינדבייטל מאיר ומשפ׳

ז

זילברמן אביש ורחל, בנימין
וישראל
זינגר יואל, בערל, שמואל ורחל
זילברמן יהושע פייגה ומשפ׳
זילברמן ירוחם ורחל ומשפ׳
משפחת זננזיב
זקס צבי, אסנת, שמואל, יעקב
ומרדכי
זוכמן שמואל ומינדל, רחל,
מנדל, בנימין ופנחס
זלצינגר שרה,אסתר, פנחס וצבי

ח

חרפ טוביה ומשפ׳
חרפ ליפה ומשפ׳
חרפ הירש לייב ומשפ׳
חרפ דבורה, מנדל, איסר, פנינה
העני ומשפ׳
חרפ יהושע ומניה ומשפ׳
חרפ אהרן ורבקה לובה הינדה
קיילה, רחל
חרפ משה יעקב, הודיל איידיל,
ליפא שלמה, מאיר, מרים
שרה, הניה וגולדה

ט

טשופ יצחק ואיידיל, אברהם, חיה
חוה יעקב, צילה.
טשופ יוסף, מנשה, יעטי, ברוך,
הירש
טשופ מנדל, ברוריה, אסתר,
ומשה אריה
טשאצקיס הרצל, רפאל יעקב,
ישראל, שרה, חיה, בריינדל
טייטלבוים שלמה ויטל זאב
ומשפ׳ יאיר, בתיה ומשפ׳
טוך חיים, מינה ומשפ׳
טאשמי בצלאל ודינה, ברכה
הרשל ומשפ׳
טאובה לייביש, רבקה, חנה,
הניה
טננבאום חנה שבתאי ושלום

י

יאלעס יצחק ומשפ׳
יודנפרוינד אסתר ומשפ׳

כ

כץ אהרן ומשפ׳
כץ יחיאל, רחל, ובריילה
כץ שמואל, פלה ומלכה
כץ פתחיה ומשפ׳
כץ קופל ומשפ׳

ל

לשצ׳ובר ישראל, גרינה, חנה,
רחל, שרה, ויטה
לשצ׳ובר נחום ורבקה, בנימין,
פנחס, לייב ומשפ׳
לשצ׳ובר יצחק ופרל ומשפ׳
ליידר מלכה ואלקה (בנות יעקב
ושושנה)
ליידר מרדכי ומשפ׳
ליידר ברטה ולולה
לויט לייב ואשתו, אלימלך, משה
והינדה
לוזיק הירש ומשפ׳
ליימזידר לייב וסוסי, אסתר,
מרים וטובה
לנדאו העשיל ואשתו, הנוך יחיאל
ומשפ׳
לצטר שרה ומשפ׳

מ

מילר אליעזר וחנה, הירש, רחל
ושבע
מרויצר משה, חיים, יעקב, יוסף
ומשפ׳
מלמד בני ומשפ׳

ד״ר מילגרום נתן (רופא העיר)
ומשפ׳
מרויצר בערצי והינדה
מרויצר לייביש, ליפא, יואל
ומשפ׳
מנקר ניסן ובלה, יוסף, מינדל,
אפרים
מנקר מיכאל ושרה, זלמן, יוסף,
בלומה
מנקר אנשל, אשר ושיינדל, מינה
מנקר יחזקאל, אסתר, מינדל,
יוסף ומשפ׳
מנקר יעקב ושפרינצה, מינה ומשפ׳
מנקר אברהם ומינדל, חיים,
שיינדל, שמעון
מנקר שלום, דרעזל פריידה, ריבה,
בלומה, מרק ופייגה
מעהר שלום ורבקה, רייזל, אטיל
לייב
מייזלס אייזיק, משה, שמעון,
שלמה ומשפ׳
נייער דניאל ופרידה, צבי זאב,
יהודה, שמואל, ליפה, גדליה,
שלמה, הנה ודוד
נייבויער יעקב ומשפ׳
סחרטשוק שלמה ומשפ׳
סגל שמואל ולאה, זלמן, ויטל,
ירחמיאל, חיים, יוסף
סגל חיים, חוה, יעקב, אלקה,
דבורה, פייגה
סגל ישראל ואשתו, משה, יוסף
וולטי שיינדל, הניה
סגל חיה גננדל, סרקי, חנה.
חיים ומשפ׳
סגל מרדכי, הניה, הינדה, אליהו,
רבקה, יעקב, גוטע, עקיבא
שרה
סגל אייזיק ומירל, רבקה, סימה
וסוניה
סגל יוסף וסימה ומשפ׳

סגל חיים זושע ואשתו מלצי,
רחל, בלומה
ספיר משה ומשפ׳
סמט גולדה, לאה, חיה, פרומה,
פעשי, שלמה
סנדל יצחק דב ולאה, גולדה,
רבקה, מינדל, פייגה, מירל,
יענטי, שמחה
סנדל יעקב ושרה, שמחה ומרדכי
סנדל בנימין, ישראל, איסר, אריה,
משה ומשפ׳
סנדל אברהם, חיים, יחיאל, יואל,
שפרינצה, אטיל
סנדל ציפע, חיים, שרה

פ

פרנקל יצחק, אברהם, אסתר ומשפ׳
פרעמד שמואל ושיינדל, שמעון
ואסתר
פלאה אפרים, טובה, פפי, עזריאל
ומשפ׳
פלץ מרגולי ובעלה
פלץ בנציון ואשתו, משה ומשפ׳
פרנס ליפה ומניה, משה, ביילה
פודהורץ איסר ואשתו, יצחק ומשפ׳
פלד מרים ובתיה
פפר נחמן ואסתר, נתן ומשפ׳
פלאטנר אברהם ומשפ׳
פאליק ישראל ואשתו, משה,
פייבל, מקס
פרלס הניה, זושע, פריידע,
בתיה, חיה, דב
פינקל דוד, פריידה, לולה ומרים
פרידמן יצחק מרדכי וגיטל,
וולף, מלכה, גילה
פצ׳ניק משה עו״ד ומשפ׳
פינקלשטיין יצחק, בעריש, גדליה
ויוסף
פלאה ישראל מנדל, טובה ופפה

פייערשטיין שמואל ושרה, מאיר
דוד ומשפ׳
פלד יהושע ומלצי ומשפ׳
פינגר אפרים וברכה, חיים ומשפ׳
פליישר אברהם, רחל, פסח ומשפ׳
פריש זלאטה ומשפ׳
פריש מוטיל, מעני ורבקה

צ

צנר יהושע ורבקה שרה, שיינדל,
מרים מנדל ורוזה
צנר ראובן וחיה, יוסף, אייזיק,
ברטה, דבורה, פשי
צייגר אפרים, יוסף, תהילה, לייב
קרושע אלימלך יצחק
צייגר יעקב ופייגה, שמואל, מנדל
לייב, זלמן ומשפ׳
צייג יעקב, לאה, גולדה, רבקה,
משה ושמחה
ציגמן פייביש מנדל ואשתו, מאיר,
יוסף, רבקה, חנה
צויזנר ישראל והינדה ומשפ׳
צוקר מלכה, מרדכי, זליג ואיסר
ציגמן הרץ ומלכה, קלרה, מינדל
ומש׳
צאפון משה, פריידה, רייזל
צאפון אברהם, טובה, אלישע,
יונה, מירל.
צאפון וולף ושפרה, שלום, רחל,
רוזה, רבקה
צאפון ישעיה לייב ואשתו, יצחק
ומשפ׳

ק

קליינר יענטי, אטיל, אביגדור
ואיידל
קליינר מאיר ופעשי, רחל, גאולה
ולאה
קלנר יוסף, מאטיל, לייב, נחמן,
משה, חנה וישראל
קניג שלמה ומשפ׳
קורצר יצחק נטע ואשתו, אלימלך,
בלומה, טאלצי, יעקב, הניה
ודרעזיל
קורצר חיים ואסתר, פייגה שרה
ומשפ׳
קניג צבי ומינדל, דב, שיינדל,
הינדה ומשפ׳
קובר זלמן ומלכה, רייזל וחיה
קליינחמר ומשפ׳
קוך לייב, אשי ואברהם
קראץ אברהם ומשפ׳
קראץ פריידה ישראל איסר, יוסף,
משה, רוזה חיה ושרה
קראץ מנדל ומינצי, ישראל דב,
יהודה, רשי וסלקי
קליין יצחק לייב וגיטל, שמואל,
אסתר ואברהם
קליין פייביש ולובה אברהם,
מרדכי ומוני
קליין אסתר וחיים ומשפ׳
קופפרשמיט פייביש ורחל,
שיינדל ומשפ׳
קופפרשמיט שלום ושפרינצה,
לייב ופישל
קיצ׳ס פרל, מנדל, חיים זאב,
מעכה (בת ליפה ושרה)
קריגההבר זאב וגיטל, יצחק צבי,
יעקב עוזר
קוטין מרגולי, שמחה, אנשל,
חיה ומשפ׳
קופרמן פייגה, שיינדל ומשפ׳
משפ׳ קלר יעקב
קרמניצר בערצי, גיטל יצחק,
אטיל, זושע ושלמה
קרדש זיינבל, יעקב, אברהם

ר

רבפוגל הירש, שמעון, גרשון
רבפוגל אליעזר פריידה מוטיל
פייגה ומשפ׳
רבפוגל ברוך וחיה, משה בעטי

רבפוגל בערצי, בתיה יוסף אלי
ישעיהו וישראל
רבפוגל פייבל, זיסל, משה
ואברהם
רבפוגל אהרון, אסתר, ברוך מלכה,
בלומה ומרים
רבפוגל גרשון ורבקה, זושע, ניסן
וחנה
רובינשטיין משה ומשפ׳
רובינשטיין הירש ורבקה ומשפ׳
רובינשטיין ישראל ומלכה ומשפ׳
רוס יוסף ורוזה, שמעון, ליפא,
אהרן, מאיר לייב והודל
רוזן יהודה ומשפ׳
רעהר מרדכי ודבורה ומשפ׳
רפפורט זלמן ומלכה, גננה, דב
וחיה
רפפורט שמואל עו״ד ומשפ׳
רויכפלייש אהרן ואסתר, יצחק
והענטשי
רויכפלייש משה ומשפ׳
רוזנברג שבתאי ושרה, משה ויצחק
דב
רוזנברג שלום וחיה, הודיל ומשפ׳
רונזגרטן שיינדיל ומשפ׳
רייז זליג ומשפ׳
ראוויק פייגה, מלכה חיים
ובנם אברהם
רייף ומשפ׳

שפירא שמעלקי ואשתו, הירש,
בלומה, אסתר ודבורה
שפירא חיים זלמן ומרדכי
שכנר צילה ומשפ׳
שטיינברג זלמן ואשתו, מלכה
שטיינברג רחל, צבי ומשפ׳
שטיינוורצל משה וצפורה, מאיר
יעקב ומשפ׳
שטריקר מרים, קריינדל, מאיר
ומשפ׳

שמיט ברטה ומשפ׳
שוואם אברהם ולובה, חיים צפורה
ומשפ׳
שורץ יוסף ומשפ, מנדל ומשפ׳
שורצולד גוטשה, שרה משה,
ואוצי
שטרנברג יעקב ובריינה ומשפ׳
שפאץ אסתר, בינע, פרל, אליעזר
שראגע יונה ומשפ׳
שראגע אברהם ורבקה, מניה
ומומע
שראגע יהודה וסימה, יצחק טעמי,
מינדל ומשפ׳
שראגע מיכאל ומשפ׳
שראגע אליעזר, דוד, ברטה, יעטי
ומשפ׳
שורצולד אהרן ביילה, הרצל
ולאה — וחתנו פנחס
שורצולד זאב וחנה, עזרא ופעשי
שורצולד אבא ודבורה, יהודה
וגיטל
שורצולד מרדכי ומשפ׳
שורצולד יצחק, טשארני ומשפ׳
שורצולד ליפא ורבקה ומשפ׳
שווימר שיינדל ומשפ׳
שקולניק שורצנברג פנחס יעקב,
רחל, בצלאל, יצחק, רוזה,
חנה, זליג ורבקה
שרגל אלקי, חיים, פעשי, פייגה,
בריינדל, אברהם, שרה, אלי
ומאנס
שומן משה ומשפ׳
שליצר אברהם ומשפ׳
שור יעקב לייב, מינדל אברהם
שור אבנר, חנה, רבקה, יוסף
ומנחם
משפ׳ שוננפלד
שכטר ישראל לייב ורבקה
שמואל, פסי ושמעון
שיפנבויער שמעון ומשפ׳

גרובר שיינדל,
יידיל אליהו ומלכה דיסטנפלד
משה, יוסף, ברכה, מלכה יעקב וצבי
צנר יוסף, קיילה, יעקב ושיינדל

משפ׳ פוס רודענקא.
שרגל אברהם, מאיר, ומלכה וגיטל
מלשקוב.
קליינר פעשי ומשפ׳

רשימת קדושי לופאטין

הרב חיים לייביש המרלינג ומשפ׳
ר׳ אלעזר וילדר שו״ב ומשפ׳
אורבך משה ומשפ׳
אורבך ציריל ומשפ׳
אדלר יונה ושרה, לאה, מרים,
רבקה ומשה
ברנהולץ חיים ומשפ׳
ברנהולץ צבי ומשפ׳
באד שלמה ומשפ׳
ברח איסר ומשפ׳
ברח אלימלך ומשפ׳
ברנהולץ ראובן שרה והניה
ד״ר ברדך עו״ד ומשפ׳
ד״ר בייץ (רופא) ומשפ׳
בירנבאום ומשפ׳ (רוקח)
גוטליב יהושע ומשפ׳
גרינר נחמיה ומשפ׳
משפחת דינר
דיסטנפלד חיים ומשפ׳
דיסטנפלד משה ושרה, יעקב
וצפורה.
דיסטנפלד זיינבל ומשפ׳
דיסטנפלד יהושע, אסתר ומשפ׳
דיסטנפלד זלמן ורחל ומשפ׳
דיסטנפלד ישראל וטובה ומשפ׳
דיסטנפלד טוביה ומשפ׳
דיסטנפלד יעקב ושושנה ומשפ׳
דיסטנפלד מרדכי ופרומה ומשפ׳
דינר זיסל ומשפ׳
דרוק אברהם ומשפ׳

הלפרן חנוך ומשפ׳
הלפרן משה ומשפ׳
וקס אליהו ומשפ׳
וילדר אלעזר וחוה ומשפ׳
וילדר שמואל והינדה ומשפ׳
ולצר יחזקאל אשתו ומשפ׳
וילדר אברהם ושפרה ומשפ׳
ד״ר וייסמן קרול ומשפ׳
וילדר מיכאל וחוה ומשפ׳
וילדר דב, חנה ומשפ׳
וילדר אטיל ומשפ׳
וואהל אברהם ומשפ׳
זעץ דוד ומשפ׳
כץ חיים ומשפ׳
ליידר יעקב ובריינצי ומשפ׳
לורנץ אריה ורחל ומשפ׳
לאקריץ אהרן ומשפ׳
מייזלס משה ומשפ׳
מייזלס שאול ומשפ׳
מייזלס אבא שו״ב ומשפ׳
פרידמן יוסף דב ומשפ׳
פרידמן שלום ומשפ׳
פוהורילס וסר ומשפ׳
פריצ׳פ ומשפ׳
פרנס גרשון קופל ויהודית, שמואל
אלימלך ובילה.
פרנס זלמן ומשפ׳
פרנס אורי ומשפ׳
פרנס משה ומשפ׳
פלאה ישעיהו ואיידל ומשפ׳

פרידמן תמי ומשפ׳
פרנקל אסתר ומשפ׳
ציגמן משה ומשפ׳
ציגמן פייביש ומשפ׳
קרנץ שבתאי ומשפ׳
קריגר שלמה ומשפ׳
קליינמן שלמה ורבקה ומשפ׳
קריגר לאה ומשפ׳
קורץ מירל ומשפ׳
קריגר יעטי וגיטל ומשפ׳
קריגר דוד ונחמן ומשפ׳
קריגר חנוך ומשפ׳
ראוועד משה ומשפ׳
רייף דוד שאול ומשפ׳
רוט פעשי ומשפ,
רייף יוסף ומשפ׳
רייף שפרינצה ומשפ׳
רטנר ומשפ׳
שיפמילר צפורה ומשפ׳

רשימה חלקית של קדושי סטאניסלבצ׳יק

איינבינדר לייב, יצחק, מאלי ושבע
בוימולד צבי וסימה ומשפ׳
בוימולד משה ומשפ׳
גאסנבויער דוד, רבקה ומשפ׳
גאסנבויער מוטי שינדל ואידל
גרובר מלכה ומשפ׳
הלפרין אלעזר ומשפ׳
ויינשטוק אפרים הינדה ומשפ׳
וינשטוק חיים ומשפ׳
וילדר בצלאל ומשפ׳
וילדר אלעזר ומשפ׳
וילדר רייזל שפרה רבקה, ומשפ׳
ולדמן משה ובײלה
כהנה ישראל ומשפ׳
כהנה לייב ומשפ׳
כהנה אברהם ושרה ומשפ׳
כהנה זיינבל ואיידל ומשפ׳
מנדל יצחק ומשפ׳
פעטעניק נחמן ופייגה ומשפ׳
פעטשעניק רבקה אטיל שמואל
אהרן וצבי
פעטשעניק חיים ומשפ׳
פעטשעניק אביש ומשפ׳
שפילקה אלעזר ומשפ׳
שפילקה מוטי ורבקה ומשפ׳
שץ מנדל ומרים ומשפ׳
שטיקלר מאיר ומשפ׳
שורץ יהושע ומשפ׳
שורץ דוד ומשפ׳

קדושי הריצובולא

משה בירנבוים
משפ׳ המרמן
משפ׳ זילבר
משפ׳ קנויל
משפ׳ קאלביל
שטיינוורצל נחמיה ומשפ׳

קדושי כפר ניוויץ

איזנברג משה אביגדור ומשפ׳
בראטער אברהם ורחל ומשפ׳
גוטפלייש אייזיק זאב ומשפ׳
וולף גרשון ולאה ומשפ׳
טננבוים יצחק מקאלעסניקי
לרכר ישעיהו, חיה רחל אשתו
והמשפחה
ליברמן גולדה ומשפ׳
פודהורצר זינדל וחנה ומשפ׳
שיפר מרדכי ורבקה ומשפ׳

קדושי וויטקוב נובי

הרב צבי לנדאו ומשפ׳
הדיין שמואל יהודה ומשפ׳
אויסטר שו״ב (2 משפ׳)
אויסטר משה, גולדה, פרל, פייגה וראובן
אויסטר אברהם, ביילה, פריידה, שפרה
אוסטר שלמה, דבורה, טובה, ראצי ומאניה
אַמבוס שלמה, ציפה, הנוך, רצי, פנחס ויצחק
אַמבוס יעקב, הניה ומשפ׳
ארצט יוסף (יוזיפ), פייגה, בתיה
אפעל משה, מלכה, פרל, עזריאל, דב ומשפ׳
אובר הערש, ציפה וילדיהם
איידם חיים דב, רייזל, שלמה, משה, גולדה
איידם נחום, חיה שרה, דובה, ברכה, גיטל וצבי
אידלמן פאליק, דינה, יצחק (2 משפ׳)
ארדובר יחזקאל, צבי, יענטי (2 משפחות).
ברלך אליעזר מנחם, ביילה, פעשי, יצחק יוסף, ישראל ופייגה
ברלך זלמן זישע, דבורה, וולף עטיל, רוזה, שלום, פריידה
באומן אפרים, בריינדל ומשפ׳
באראל רחל, יהודה, דבורה, משה ואסתר
באראל דרעזל, פישל, לאה, זיסל, יצחק מרדכי, שבתי, טובה
בריא ברוך הערש, עטיל ומשפ׳
באומן שלמה, ביילה מלכה ואליעזר
באומן שמשון, הודי, מאיר, יצחק, רבקה, מרדכי ודבורה
ברש מינדל, מרים, נתן, פייגה, שלום ואסתר (2 משפ׳)
בריא שאול פייגה, גולדה, ברוך צבי (2 משפ׳)
בעק מרדכי מאיר, שיינדל ומשפ׳
בורץ משה, רבקה, הניה, צפורה, אברהם
בלדש משה, הניה ומשפ׳
בלדש אברהם, בריינדל משה אהרן מונצי (2 משפ׳)
בלדש מרדכי, עטיל, חנה, ביילה ומשפ׳
בלדש מנחם משה, רינה ומשפ׳
בלדש דוד, מאמאלי, דבורה, מלכה
בלדש יצחק איזיק ביילה ומשפ׳
בלדש יהושע רבקה ומשפ׳
בלדש זליג, בינה, יעקב וחנה דבורה, מרים וצירל
בקר נתן, עטי, הודל, יצחק ואברהם
בקר מנדל, פשי לאה, טובה ואברהם
גרובר הערש מנדל, רבקה בצלאל, יהודה, פנינה
גרובר הרמן, רוזה ומשפ׳
גרובר הערש לייב, גולדה, אברהם ויצחק
גוטליב יהושע רייזל ומשפ׳
גרובר דבורה, יהושע, חיה ולייביש
גסטהלטר שמריהו, הניה, משה ומשפ׳

גרשטנפלד זאב, חנה ומשפ׳
דרוקר אברהם הודי העשי, יוסף
ליפע ופסח.
דרוקר ניסן, מרים ומשפ׳
דרונג פנחס, רבקה, משה, צבי,
יהודה פרל (2 משפ׳)
דייטשר יוסף, הדסה, ראובן
וסנדר
הסטן משה, אדל, איטה, לובה,
צבייה הנוך (2 משפ׳)
הלפרן זליג, חיה ומוני ומשפ׳
הרניק מרדכי, פעשי וחיה גיטל
האַן יעקב שיינדל שרה ומשפ׳
וולף בינם, ביילה, פייגה, ציפע,
עזריאל, וולף.
ורבנר מרדכי, גיטל, גרינע, טשרני
זישע ומשפ׳
וסרמן שפרינצה, אליעזר, פריידה
גולדה ומשפ׳
ורנר בעריש, ציפע, צבי, גרינע
ולמל.
וולף צבי, חיה ומשפ׳
ורנר מאלע, אברהם, שרה זלאטי,
יונה (2 משפ׳)
ויטלס ישראל נתן, רוזה, רחל
לאה, דבורה.
וקסל מאיר ומשפ׳
וינגרטן שלום, רחל, שרה, פייגה,
גיטל (2 משפ׳)
וינר דוד, מלכה ושרה
ורנר חנוך, פרומטשי ומשפ׳
זילבר שמעון, אסתר צוועטל,
ראצי, טובה, טובה.
נתן, שמואל, אברהם (3 משפ׳)
זלוק אשר, שרה, פעשי, משה,
יחיאל (2 משפ׳)
חר״ג מרים, שמואל, קוקי, יוסף,
שרה (2 משפ׳)
חארי חיה שרה, מרדכי, פייגע,
הודל אברהם, מרים שיינדל,

יעקב, אליקים, שינדל, בלומה
הניה (3 משפחות)
חארי נחום, מרים, גרשון, יהודה,
אליעזר, העני ומשפ׳
חארי פנחס, פייגע, בצלאל, בינה
אליעזר, שבע (2 משפ׳)
חארי אשר, מאלי, חיים, עטי, יונה
ומשפ׳
טרטקובר שמעון, דבורה מרדכי,
חיה ומשפ׳
טאובה נתן פרל ומשפ׳
יונה שו״ב אשתו אלקי ומשפ׳
כץ יעקב, חנה דבורה, צבי איידל
אליעזר פעשי (2 משפ׳)
כהנה שמואל, שרה, מנדל, משה
ומשפ׳
כהנה יחזקאל, טובה רוזה ומשפ׳
לסר יוסף, פייגה, נוסי, אריה,
רעילה, וישראל יצחק ומשפ׳
לצטר משה, פריידה ומשפ׳
לצטר אביש ורעיתו, יצחק מרדכי
ומשפ׳
לצטר, זינדל, גיטל, רייזל ובעלה
(2 משפחות)
לנדאו רעילה, משה מלכה ומשפ׳
לויטס גיטל, דבורה, גולדה,
רייזל חיה ומשפ׳
לויטס אליעזר, אסתר, טובה, רייזל,
מרים ושמואל
ליכטר וולף, חנה רוזה גיטל,
חיים ומשפ׳
מייזלס קופקי מינדל ראובן ומשפ׳
מן אברהם, מאלי חיה. איזיו.
אפקה וברכה
מייזלס מרדכי, שרה, משה, לאה,
עטי ומשפ׳
מייזלס שמחה חאשי מינדל ומשפ׳
מלמן מנדל, יהודית, דוני, אריה
חנה גיטל.
מייזלס יהודה, רבקה ומשפ׳

מייזלס שלמה לוי, הינדה, קופקי, נחמה ומשפ׳
מרגלית אליעזר, שמשון, איטע, עמנואל ומשפ׳
נבלקאוף שמואלביילצי, חיה ומשפ׳
נויברגר שלום שו״ב ומשפ׳
נויברגר מקס, חנה ומשפ׳
סגל שלמה, חנה גולדה ירחמיאל ומשפ׳
סגל הערש, רוזה, לוי, פייגה, פריידה ובעלה (2 משפ׳)
סגל אלכסנדר, חנה, ביילה, יקותיאל, לאה, שיינדל (2 משפ)
סגל אשר, שיינדל, שלום, מרים, דבורה, סימה, רחל לאה
סגל משה, רחל, שמואל, חיים, סאני ומשפ׳
סגל בישקה, דבורה, אליעזר, מרים, פרומה.
סגל יוזיפ, איידל דב ויצחק
סגל דוד, יענטי ומשפ׳
סגל פריידה, הינדה, מרדכי לייב מלך קרעזל
סטוליאר פייביש, דינה, מרדכי ומשפ׳
סגל טאלצי, הינדה ומשפ׳
סגל יעקב, שפרינצה, איסר, נתן, מיכאל, טולצי (2 משפ׳)
סגל שמואל, יענטי, הודי, יקותיאל, מרדכי פרומצי
סגל יהודה, חוה, פייבל, שרה, מרים, צירל, אסתר מאלצי יקותיאל ואברהם (2 משפ׳)
עהרנוועמרט נחום, פייגה, דוזי וכיילה מלכה
פלץ יהודה צבי, פוזנר מינדל וליפה, לאה פרומה
פלץ זיסל, יהודה צבי, ואברהם ילדי יוסף חיים ורחל

פודר דבורה, בושה, מרים ומשפ׳
פרלס מרדכי, דינה, ישראל, הניה, פרל,
פודהורץ מרדכי חיה, שמואל ומשפ׳
פרידמן דישל, יוסף פייגה ומאיר (2 משפחות),
פודהורץ מנדל, בתיה רחל לובה, אלכסנדר, בערקע גודל ועטיל ומשפ׳
פודהורץ שלמה, רוניה, רחל ומשפ׳
פודהורץ הערש יואל, אלטי, יעקב, חיה, גיטל, יצחק ומשה
פודהורץ ישראל מנדל, פרל, צינה, לובה ושלמה.
פודהורץ יהודה דב, אסתר, גיטל ומשפ׳
פודהורץ חיים לייביש, חנה ומשפ׳
פודהורץ דוד, בתיה, יהודית, בנימין, חיים, חיה שרה ומשפ׳
פודהורץ גיטל, חנה, שמואל ומשפ׳, ישראל, מלכה, אסתר, יוסף ואחותו, חנה, ציפה ומשפ׳
פודהורץ בעריש, לאה, פאיע, דרעזל, לייב, פעשי.
פודהורץ לוי, שמחה, מרדכי צבי ומשפ׳
פודהורץ דבורה, שרה וישעיהו, גולדה ומשפ׳
פודהורץ חיים לייבש, גיטל, מנדל ויצחק
פרידמן יענטי, יהודה, לאה ומשפ׳
פאסטל גליקל, עמנואל, יקותיאל, דוד ומשפ׳
פלץ שמעון דב, חנה ומשפ׳ (מטושיצה).
פרידמן יעקב, שמחה, שמעון, אריה מיכלי ובעלה.
פורמן בערל, לאה, טעמי, יהושע הערש ומשפ׳

פלעכנער משה, רבקה, מאיר ומשפ׳
פלעכנער פייגה, עטיל, אריה,
דבורה דב ומשפ׳
פורמן יצחק, גולדה, פסח, דב,
אביש סלובע ריבע.
פודהורץ משה, שפרינצה, יעקב,
יונה אליעזר דב ומשפ׳
צאפון חיים, חיה בלומה, רבקה,
מרדכי, שיינדל לאה אסתר
ומשפ׳
צ׳רמאק שלמה, חיה ומשפ׳
קנדל רפאל משה, פייגה, יהודה
וולף ומשפ׳
קרמניץ איידל פריידה, פאיה,
ביילה רחל.
שמערל, רייזל, מנחם, מיכלי,
מניה, יצחק, אליעזר, חוה, משה,
חנה ומשפ׳
קריגסהבר משה מנדל, חיה ומשפ׳
קנדל נוטע לאה. מניה וצבי
קרים יצחק שיינדל, ווייש
רוזה ומשפ׳
קרויטשטאק פיישי, שרה ומשפ׳
קרמניץ אליעזר, הניה ומשפ׳
קרוכמל הינדה, שמואל ומשפ׳
קריגס הבר אליעזר לאה, חיים
יצחק ומשפ׳ אריה, חסיה וחיה
יענטי.
קראוז יצחק חנה, חסי פייגה,
שמואל, דב, פיני, אברהם, עטי
שרה אריה.
קרמניצר יוסף, פעשי, יוכבד,
מלכה, אפרים וזלמן
קופרשמיט בנציון איידל געניה,
לובה, אביש, דב, צבייה.
רייטר חיים, מאיר ומשפ׳ אברהם
יצחק, ביילה ומשפ׳
רוט שרה, פייביש ומשפ׳

רדבניץ אליעזר, חיים, גולדה
זלדה ויוסף. משה ואשתו
(2 משפחות).
רפפורט אסתר מלכה, פרומה,, חנה
שלמה מאנעס, דבורה, מרים,
שרה רחל, סוני.
רוט בריינטשי, מרים, שמואל,
איידל
הניה, מאיר ביילה, מרדכי, פינקל
(3 משפחות).
ריינר ישראל, שרה מרדכי אביש,
אנשל, ביילה.
רקובר מאיר אשתו וילדיהם.
שניידר אהרן, ביילה רייזע, רבקה
ומשפ׳ מרים ואנשל
שניידר יהודה מאיר, געני, שרה
שמלצבך משה לייב, לובה, דוד
שער יצחק, חנה ומשפ׳
שרגל אליעזר, חנה לאה, משה וולף
רבקה יקותיאל, שרה, אברהם,
חיה, דוזי (2 משפ׳)
שמואלביטש צבי, חנה, צילה,
יענטי ומשפ׳
שניידר מאַטיס, הדסה, זיסל בעלה
אברהם ומשפ׳
שרגל חנה לאה, יצחק, יוסף, חיים
שפאלטר מרדכי ומשפ׳
שיפענבויער הנוך, חנה, יצחק
איזיק זיסל
שמלצבך חנה, פרץ ומשפ׳
שרגל חיים שלום, אסתר צבי
אריה ומשפ׳
שומאן חוה, איסר, ציפע ומשפ׳
שכטר מרדכי סנדר, רוזה, גיטל
דב, חנה ומשפ׳
שכטר מיכאל, ציפע ומשפ׳
שורצולד אשר. אשתו וילדיהם
שפאץ משה, דבורה וילדיהם
(דוברוטבור).

רשימת קדושי חוליוב

משפ׳ בית הרב אפרתי
משפ׳ בית הרב מזל זוסיה
משפ׳ אקהויז (שש נפשות)
אלטמן משה ושרה, אינדיק זליג (2 משפחות)
אורנשטיין שלמה, באשי רחל ומשפ׳
ברש שמעון ומשפ׳
ברש שלמה, רייזל ומשפ׳
ברש פסח, פייגה ומשפ׳
ברש ביילה ומשפ׳
ברטל נחום, רייזל (2 משפחות)
באראס משה, דבורה, מרים (2 משפחות).
בוקסר מרים ומשפ׳
בדנר דוד, ברוניה ומשפ׳
גז׳ימלובר ישראל, מרים ומשפ׳
גז׳ימלובר ישראל מנדל, אסתר ומשפ׳
גז׳ימלובר אליעזר, מאלי, זליג ואהרן ומשפ׳
גוטפלייש חנוך, פרומה ומשפ׳
גוטפלייש נפתלי, טובה ומשפ׳
גוטפלייש יעקב, מינדל, נח וכילה (2 משפ׳).
געניויער יצחק ושרה ומשפ׳
געניוער אברהם, פייגה ומשפ׳
גוטווירט שלמה, שרה ומשפ׳
גלזר חיים פראדל ומשפ׳
גז׳ימלובר אברהם, לאה ומשפ׳
גוטליב אברהם, פרל ומשפ׳
גוטליב דוד, לאה ומשפ׳
גוטליב עזריאל, הינדה (2 משפ׳)

גרובר אברהם ויוכבד, מיכאל וחנה (2 משפ׳)
גולדהמר סנדל ישראל ומשפ׳
דינס לייב ואבנר ומשפ׳
דיסטנפלד שלמה ומשפ׳
הלמן אברהם, מלכה, גיטל ומשפ׳
הולצמן אהרן, גניה ומשפ׳
הולצמן יקותיאל, שרה ומשפ׳
הולצמן שלמה ומשפ׳
הלפרן שמואל, מינדל ומשפ׳
הלפרן שלמה, לאה ומשפ׳
הלפרן שמואל, גילה, חנה שרה, (2 משפ׳)
ולדמן משה ומשפ׳
ולדמן הירש, רוזה ומשפ
זנדברג, דיסטנפלד חנה שרה ומשפ׳
זנדברג ליפה, איסר (2 משפ׳)
טיטלבוים פייגה ומשפ׳
ישמח מאיר, שפרה, שלום (2 משפ׳)
ישמח אברהם, דוד (2 משפ׳)
ישמח משה ושיינדל, טובה (2 משפחות)
ישמח הערש ופייגה, יצחק ופייגה (2 משפ׳)
ישמח אורי ורבקה, בריש וחיה (2 משפ׳)
כץ אברהם וחנה רחל ומשפ׳
ד״ר לנצינר ומשפ׳
לנדס יוסף ומשפ׳
לנדס לייביש, פריידה ומשפ׳
לצטר ישראל, רחל ומשפ׳

לצטר ישראל, רחל וטובה
(2 משפ׳)
לצטר יעקב, אלקה ומשפ׳
לינדאור ומשפ׳
מייזלס ישעיהו, פסיה, חיים
(2 משפחות)
מנדלוביטש ישראל לייב, דבורה
ומשפ׳
מנדלוביטש יצחק, מלכה ומשפ׳
מירוטשניק שבתאי, זיסל, חיה
(2 משפ׳)
מנקס ומשפ׳
סגל רוזה, יחזקאל (2 משפ׳)
סקלר מרדכי ומשפ׳
פלעוּער דבורה ומשפ׳
פפר יונה, פרומה ומשפ׳
פרלמוטר משה, אטיל בתיה.
(2 משפ׳)
פוקס יעקב מאיר, פרומה גיטל
יעקב (2 משפ).
פוקס מנדל לייב ומשפ׳
פיינר אסתר ומשפ׳
פלאש איסר, טובה ומשפ׳
פרנקל משה לייב, פסי ומשפ׳
פודהורץ אלקנה, אליעזר פרומה
(2 משפ׳)
פטרושקה וולף ומשפ׳
צווערלינג חיים, מוטיל, ציפה
(2 משפ׳)
צווערלינג אייזיק, סושי זליג, חנה
(2 משפ׳)
צווערלינג שלמה הינדה, מוטיל,
העשל (2 משפ׳)
צאפון יעקב (2 משפ׳)
צוקר חולי, איטע, מלכה
(2 משפ׳)
צייזלר אליעזר, מינדל ומשפ׳
טשופ משה, איטה ומשפ׳
טשופ גרשון, הניה ומשפ׳
טשופ אביש, פריידה ומשפ.

קראוס יצחק אהרן, שיינדיל
(2 משפ׳)
קאהל ישראל, דבורה ומשפ׳
קאהל בריש, חוה ומשפ׳
קאהל מוטי, מרים ומשפ׳
קריגסהבר נחמן, חנה (2 משפ׳)
קרמר, קוריער (2 משפ׳)
קונסטנטין יצחק, שיינדל ומשפ׳
רייז מאיר, טובה ומשפ׳
רוזנבלט הירש איטה ומשפ׳
רייזלר מרים ומשפ׳
רדזיכובר חיה ומשפ׳
רוזנברג אביש, רוזה ומשפ׳
משפ׳ רדובניץ (5 נפשות)
שפיז יהודה צפורה ומשפ׳
שורצולד דניאל ומשפ׳
שורצולד חנה רבקה ומשפ׳
שרגל הרמן, שרה, רוזה (2 משפ׳)
שפירא שמואל יעטי ומשפ׳
שפירא ישראל אברהם, אסתר
ומשפ׳
שניידר משה, גיטל ומשפ׳
שטרנברג לייב, הניה ומשפ׳
שורץ יהושע גולדה ומשפ׳

קדושי האחוזה
והכפר סינקוב

מנקס אלתר, שיינדל, יצחק, שוניו.
משפ׳ מאנדל.
משפ׳ פוס, בני דן מדומבראבה
רפפורט נתן ובת שבע רעיתו
וילדיהם צבי, לאה, חיה, ורחל
רפפורט דן ומשפ׳ מדומברובה
רפפורט יקותיאל ומשפ׳
רפפורט רפאל ומטילדה אשתו
ומשפ׳ מסטאנין
רפפורט שמחה ופייגה לאה אשתו
וילדיהם.

רשימת קדושי טופורוב

איגל יצחק זאב ובנו לייזר ואשתו
יענטי, בנותיו גיטל, סושי ואחיו
בנימין ובנו מרדכי
איגל אליעזר לייב ואשתו חנה
איטה.
איגל ראצי, מרדכי, שבע וילדה.
איגל נח ואשתו שרה, צביה ואסתר
איגל משה ובתו הני
אורגל אברהם, אחיו וולף, אביו
שמעון, אחותיו פראדל, הני,
טולצי, שמעון ויהודית.
איזנברג מרדכי ומשפ׳
אלסקר לייב, ואשתו ראשי, בנו
יוסף.
אונגר יצחק ואחיו זלמן.
אברהם מרדכי ומשפ׳
אורגל פייביש וחתניו ·יעקב
ואברהם.
אידל משה לייב ומשפ׳
בראדר יצחק, שלום ומינצי פייגה
באטיאטיצ׳ר אברהם ואשתו חוה,
הבנות רבקה ודבורה.
בראדר רבקה, פעשי ומשפ׳
גיסר מרדכי ומשפ׳
גריצמן בריש ואשתו שפרה, בניו
נתן, אביגדור וזוסיע.
גונר יעקב, איזיק, אבנר, אשתו
שיינדל וישראל.
גרינברג אברהם ויענטי.
גרובר יעקב מוטי,מיכאל, בעריש,
אלי.
גרינברג חאמי ואסתר.
גלייכר יצחק ומשפ׳
גיגלס שמואל, יהושע ומשפ׳

גלמן יעקב ומשפ׳
גרובר יענקל מרדכי ופרומה.
דודל דוד, אשתו צירל. בריינדיל
ושלמה דודל יהודה אריה ואשתו
שרה.
דרוקר שמחה ומשפ׳
דיסטנפלד ישראל ואשתו גיטל,
בנו יצחק, הלפרן מרדכי, הרש
ורבקה אשתו, שמאי, חיים,
טשארני.
הלפרן יעקב ואשתו שרה גיטל,
מאיר, משה.
הלפרן שלום ויעקב, אבא, עובדיה
ונח.
וולפסהויט חנה, הבנים . יעקב,
עובדיה שמואל, מרדכי, יענטל
וולפסהויט אפרים, פישל, שרה.
ואגמן שמואל שפסה, יעקב, שלמה
שמואל.
וילנר שמואל והירש, משה, יאטי,
מנשה פייגע, מרדכי הירש,
עקיבא ובריש.
וילדר שלמה, אברהם ישראל לייב.
אסתר ובאשי.
וינריב לייביש, קהת ומשפ׳
זוסיע, זוארמן ומשפ׳
חר״פ אשר, אברהם, ברוך ובנימין
טננבוים יצחק איזיק, שמואל לייב,
יצחק יעקב, ביילה, לייזר, שמואל
וישראל.
כהנה יוסף, הנוך ופעשי
כץ מיכאל ואפרים.
ליבר אברהם ומשפ׳
מייזעליש יעקב, זלמן וחיה, יצחק.

יעקב חיים ומשה.
מרדר אברהם, מאיר, שמאי, מיכאל.
מרדרפלד גדליהו, אשר, בנימין
מנדל איציק לייב, חיים שמחה,
מינטשי, חנה ובנה מאיר
מילר משה, וואוי ומשפ׳ יעקב
בתו וחתנו.
המלמד משה ומשפ׳
מרדר לאה, הודיל, פפי, גיטל,
ליבה חיה.
מרדכי שלמה, חנא ומשפ׳
נגלר אהרן, רוני, הדסה,
נבלקופף יצחק, יעקל, חנה,
ישראל, הני משה.
סופר יוסף ומשה ומשפ׳
פצ׳ניק מאיר ואשתו סימה פעשי
עזריאל ואשתוביילה.
פצ׳ניק גיטל, הילדים, יצחק
ובריינדל
פצ׳ניק יששכר אליעזר, שמואל.
פצ׳ניק אליעזר, הרש, יונה ויצחק.
פצ׳ניק פייגה מזבלוטיס ומשפ׳
פראמר פייביש ומשפ׳
פינקל שמואל (ראש הקהל) יענטי
אשתו.
ישראל ורבקה, מוטיל, אברהם,
פייביש.
פיש רבקה, משה, יעקב ומשפ׳
פלייסיג הנוך ושפרה, שלום,
נחום. יקותיאל, לייביש ומשפ׳
פטרושקה שמחה, וולף ויעקב.
פולקיס משה, יעקב, חיים דוד,
חיה ומשפ׳
פלייסיג שרה, נחה, גיטל, באשי,
שפרה. ציפה.

פרנס משה לייב ומשפ׳
פלאה יוסף, שרה, ליבה, חנא
יעקב, מאיר והירש.
פינגר יואל, יעקב ואפרים
ומשפ׳.
פוזנר חיה ומשפ׳
פיינר לייבלה (הלסקר) ומשפ׳
פסח שמואל ומשפ׳ פנחס (מהחול)
פודרמן מיכאל רבקה (רוקח)
ובנציון וחנה אשתו.
פרנס ישראל, שלמה וחנה.
פלדמן מיכאל ומשפ׳
צוורלינג חנא ורוני אשתו, הרש
וישראל.
קסלר אברהם ובריינדל, איסר
ויעקב ומשפ׳
קופל לייב, הנוך אברהם ומשפ׳
רוט איטלי. שפרין רחל,
רקובסקי דוד ומשפ׳
שפירא פישל, אברהם, מוטל,
ישעיהו, מיכאל ואברהם
שפרנסקי יששכר, שמעון, זינדל
ומשפ׳
שיפר אברהם ויענטי
שורץ בן ציון ומשפ׳
שיקלר הנוך ואשתו שרה, מוטי,
מיכאל.
שיקלר חנה סימה ובעלה, דוד,
משה וחנוך
שפירא חיים שו״ב.
שורץ משה ומשפ׳
שטיין הרץ, פנינה, בעריש, בנציון

רשימת קדושי שטערוויץ

ארדור אליעזר ובריינדל אשתו
וילדיהם
בודק משה אהרן ורבקה אשתו
וילדיהם.
ברנשטיין אליהו, אשתו רחל
וילדיהם
גולד גימפל ואטי אשתו וילדיהם
גולד זלמן ומינצי אשתו וילדיהם
דיסטנפלד אסתר דינה ומשפ׳
הילמן יקותיאל, גיטל אשתו
וילדיהם.
וילדר יצחק ושרה אשתו ובתם.
זינגר דניאל ואשתו חוה וילדיהם
זליג חיים לייביש ובתו פייגה חנה
חר״פ אליעזר צבי בנו ליפה ומשפ׳
חר״פ דוד הילדים: מיכל, חיים
גרשון פישל, אסתר בריינה,
ויורה.
חר״פ יעקב ומלכה אשתו והילדים;
זלמן אנשל, מרדכי, צביה ורחל
חזן דוד צבי שו״ב ואשתו שרה
הילדים; רוניה. ישראל, יוסף,
מוטל, חיה
טנצר שמעון וסרקי אשתו, רבקה
לבית קרדש הילדים: שבתי,
אידל, משה ואשתו, גולדה בת
משה.
כהנה יוסף וחנה ומשפ׳
כץ יצחק, שמואל וחיה לבית
ברנשטיין הילדים: מוריץ, ושרה
אסתר.
לצטר זאב וזיסל אשתו הילדים
יעקב וחיים.
מייזלר שמחה, בתו לאה

מייזלר שמואל דוד ומשפ׳
מייזלר אלעזר והבנים מרדכי
ואהרן
מייזלר יוכה ומשפ׳
מייזלר יהושע ורבקה לאה והילדים
שלמה, מלכה, יעקב צבי ומשה
מייזלר רחל בת א. הרט ומשפ׳
מייזלר מרדכי זאב וגיטל והילדים:
צבי והלל מייזלר יוסף, אשתו
וילדיהם.
סלצר אליעזר, אשתו והבנות הינדה
ומרים
סגל יעקב והילדים: אליעזר, פשי,
אפרים, חיה וטובה.
סחרטשוק חנה צירל, פשי זיסל
ושמואל אריה.
פרידמן איטה והבן הרצל.
פיש מינדל ובעלה משה איידלהייט
והילדים מוסיה יעקב ושלום.
פיש חיים צבי ובנו דוד
פיש שרה ובעלה משה דיסטנפלד
והילדים יעקב וצפורה
פיש נחמן ואשתו חנה וילדיהם,
פיש ראובן ומשפ׳
פיש בלומה ובתה אסתר
פיש שלום
פוטאש ראובן זליג וגילה אשתו
והילדים. אליעזר, יצחק,
יחזקאל משה והודל
פרינץ ישראל גרשון ואשתו, הבן
יוסף משה, והבת חנה
פרינץ יצחק ניסן ואשתו ביילה
קנדל מיכאל, אשתו רחל והילדים.

קרדש אליהו, אשתו גננה והבנים:
יחיאל חנוך, יצחק וזיינבל
רייז מאיר, אשתו ביילה חיה ובתו
פפה.
רוזמרין גדליהו ופשי צינה וילדיהם
מאיר ומשה.
שואם טוביה ואשתו פריידה
הילדים: יצחק, פסח ואסתר
שיינדל.
שטרלינג אליעזר, אשתו פייגה
והבת חנה.
שטרלינג פרומה לבית פיש
והילדים; יעקב וקלרה
שור גרשון וזיסל וילדיהם:
אלכסנדר, אריה, שמחה ופינה.
שירמן יעקב ואשתו והבן אברהם.

רשימת קדושי
העיירה סטרמילטש

אורנשיין שלמה וחוה
אפפלבוים יואל ואשתו ביילה
ארנשטיין מרדכי, שרה וועלוויל
ממערוא
היימליך בן־ציון ורבקה, הודיע
מינדל שרה רייזל והבן אברהם
ורבנר זוסיע, הודיע יחיאל ועוזר
זיצר לאה, הבנות; ועלא. הניה, אדז
ובריינה.
כהנה משה ואשתו סרקה, הבנים
שמעון לייב, שמואל ובעריש
כהנה ישראל ושמואל יצחק
כהנה משה, גיטל ולאה.
ליפשיץ לייביש ומשפ׳
פרדס ראובן וצביה אשתו, הבנים
דב ואברהם, אריה יוסף דוד,
חנה שרה ואיטה.
פרידמן שמואל עמאליע, גילה,
צפורה, יהודית.

קדושי כפר אובין

ארנשטיין צבי ורעיתו מינדל, הבת
שרה ובעלה צבי מענש וילדם,
בתם השנייה מייטה והבן פישל
אקר משה ומשפחתו.
המרמן יהודית,
חאראם מרדכי, חיים ודבורה
(נפטרה בצרפת)
פיש שמואל דוד, הבן יוסף
נטע והבת שרה ובעלה יונה
אדלר וילדיהם: לאה, רבקה,
מרים ומשה.
קרמניצר יעקב ומשפ׳
(מסטרמילטש)
רויכפלייש מרדכי (מניסטאניטש)
שלייען בתיה וילדיה: צפורה נש.
פרידמן.
פריידה, קלמן אייזיק ומשה.

קדושי כפר סקרילוב

קפצן בן ציון
קפצן חיים ואשתו מרים וילדיהם
קפצן גיטל ובנה

קדושי כפר בארילוב

אייכמן מרדכי ואשתו ביילע
אייכמן בן ציון, אשתו שרה
וילדיהם
איגל רחל ונתן
ברח משה, אשתו רעלה ובתם
ברח אברהם, אשתו וילדם
ברח מרדכי אשתו וילדיהם
ברח יצחק אשתו וילדיהם
גרובר רבקה אשת שאול
הייכמן צבי (הרמן) אשתו ומשפ׳

זאטוור יצחק איזיק, אשתו בריינה
ואמו טובה והילדים רחל אפרים
ורבקה.
לבנטל זלמן, אשתו רוזע ובנם
אייזיק.
לבנטל מינדל וגיטל
לבנטל אריה, אשתו ובתם
לבנטל משה, אשתו ובתם
לבנטל לאה נש. טנצר הבת גולדה
והבנים וולף ושאול
קרמניצר חיה אשת מרדכי
קרמניצר
רוקר שמעון, אשתו רחל והבן
וולף (ווענוי).
ריישר שמואל, אשתו רחל, והילדים
דוד וגוסטה

האחוזה ואליצה באריליוב

זוכמן מרדכי, אשתו נסיה, הילדים
זוכמן חיים, פייגה, בוזיה

ויגודה

אפלפלד דוד בן יעקב וגיטל
טקסר שמעון, אשתו טובה וילדיהם
קרנץ צבי, אשתו חיה וילדיהם

קדושי הכפר דמיטרוב

ברש יוסף ואשתו פרימצי.
ברש מאיר זאב ואשתו רבקה
וילדיהם הניה וישכר דב
ולדבוים זאב ראובן ורחל אשתו,
הבנות יעטי ולאה והבן אליעזר
ולדבוים אברהם ורייזל אשתו
והבנות פרל ומלכה והבן שלמה
ולדבוים הניה, הבנים אריה ומשה
והבנות פרל ומלכה
ולדמן ביילה הניה
זשאלקוור צבי הערש והבנים
פייבל מרדכי, בצלאל ומשפחו׳
זילבר שמואל וחיה אשתו ומשפ׳
לוקרמן אליעזר ואשתו חנה ביילה
בנם יהושע ובתם יעטי
לוקרמן שמשון ואשתו מלכה
וילדיהם.
לוקרמן שמעון ואשתו טשארני
וילדם
פלץ שמריהו ואשתו אסתר, הבת
מלכה הבנים, חיים, שמואל, יוסף.
פלאש אליעזר, אשתו וילדיהם
טשרמאק זאב ואשתו מלכה ומשפ׳
קלוגהאפט טויבע בנה זליג, הבנות
חנה וחיה, חתנה שמואל אריה
ומשפ׳
קרנץ משה ואשתו קריינדל
וילדיהם.
שטרנברג צוועטל בנה אריה ומשפ׳
הבנות סוסיע וגיטל ומשפ׳

קדושי כפר זאוויטש

משפ׳ ברנשטיין
משפ׳ גרובר
גרובר נחמן ומשפ׳
גרובר מיכאל ואשתו חנה (חוליוב)
פיש פישל ורעיתו צירל
הבת דבורה והבן חיים
קרדימן הנוך, ברוך, ישראל סלי
פייגה לאה, חנה, גיטל
קלאר לייב ונסיה ומשפ׳
האחיות יחיד וחנה ומשפ׳
משפ׳ שץ.

קדושי מיקאלאיוב,

זאליסקי ואדמובקה

באטאליאן מאיר, ובניהם, מרדכי
וצבי
בומוואל מרים
גרובר משה ואשתו יענטי
וילדיהם
דיסטנפלד פסח ואשתו טובה
וילדיהם
משפחת דיוואלד
וויניגר רויזה
וויניצער אלקי
וואהל יצחק ואשתו מינקה
וילדיהם.
וייסטויב יצחק, חיה שרה אשתו
וילדיהם
חיה מאדאמובקה ומשפחתה
מייזלר זלמן ומשפ׳
מייזלר חיים ושיינדיל אשתו
וילדיהם
מייזלר מרדכי זאב
סגל מוניו מסטרקוביץ
פייער יעקב ואברהם
פלאש יעקב (מוניו) ופנקה אשתו
ציגמן אשר וחנה אשתו וילדם
קאהן רחל ומשפ׳
קאהן רוזה ומשפ׳
קאהן ליפה ומשפ׳
קורץ ישראל ואשתו זיסל
קורץ אריה לייב ומשפ׳
קורץ ראובן
קאהל יעקב ומוניו
ראוור אהרן ומשפ׳

קדושי כפר ניסטאניטש

ביזעם אנשל, צינה אשתו
וילדיהם יענטי רבקה ואברהם
מייזעלס יהושע, קריינטשי אשתו
הבנות טאובה, פריידה והבנים
וולף ויוסף.
מייזעלס סימה והבנות שרה, חיה
והניה, והבנים יעקב, יוסף
ואברהם
מרוויצר יעקב, אשתו רחל ושני
ילדים
סגל יצחק ושרה אשתו, בניהם
זיינביל, הנוך, יקותיאל ומשפחו׳
סגל אליהו, בניו אברהם, נתן ויעקב
והבנות שרה רשי ורבקה
סגל פייבל ואשתו פרל, הבנות
רשי ושרה והבן עקיבא.
צויזנר אשר ואשתו רחל והבנים
מרדכי מאיר, יוסף וזלמן.
רויכפלייש שלמה והבנות רשי
וגיטל והבן מאיר
רוט חיים ואשתו רחל וילדיהם
רויכפלייש מרדכי


לזכר קדושי קהילת
רדיחוב
והסביבה

לזכר הנעדרים

בראש מורכן, הננו מעלים כאן את זכרם של יוצאי ראדיחוב לופאטין והסביבה שנפטרו בארץ:

אקר דב
אקר עדה
אקר פעפי
אקר רוזה
אפלפלד יעקב
אפלפלד גיטל
אובר אברהם
ארנשטיין שלמה
ארז קלרה לבית מייזלס
אשר ברש, הסופר הידוע
ברש יצחק בנו
בדנר ישראל ורעיתו
ברח איסר
בריא יוסף
ברנהולץ אברהם צבי
ברנהולץ ישראל
ברנהולץ חיים מאיר
ברח נפתלי
בן חור עזרא
גסטהלטר אורי
גרינשפן אנשל ולובה
גרין אהרן
גרובר שושנה
גרטוגן שמואל
גרוסמן יעקב
גולד לייב
גרטוגן שמואל
דיסטנפלד עקיבא
הורוביץ יצחק
ויסמן מרדכי
ויסמן פייגה
ויסמן משה
ויסמן יהושע
ורבנר צבי
זקס מרים
טננבאום רשי פריידה
ילון אליעזר דב
ד״ר ילון חנוך
כץ אביבה לבית קפצן
הרב לשצובר אהרן
לצטר מרדכי
לצטר חנה
לצטר מנחם מנדל
לצטר דינה
לצטר משה
לשצובר גולדה
ליפץ שלמה
מנקר יחיאל
מנקר פרומה
מרים מאיר
מייזלר אברהם וסימה
מנקר יוסף
מילר יונה
נשר נסיהו אריה
סנדל גניה
סמט קופל
פצ׳ניק חיה
פפר יהודה
פרנס יוסף
פרידמן מנדל
פינטוב יהודה ורבקה
פרידמן טובה
פלץ בנציון
פיילר שרה
קוך אטיל
קליין דוד
קופרמן יצחק
קרנץ זליג
קרנץ יהודית
קרמניצר אריה
קריגר אברהם
קב ונקי יוסף
קפצן ברכה
קרנץ הניה
קרמניצר יעקב

רפפורט יצחק
רינגרט מאיר צבי
ריגר יוסף
רענן צפורה
שורצנברג יוסף (נפל על כבוש ירושלים 1967).
שורצנברג שרה
שטרלינג יצחק
שטיינר גילה
שראגע צבי
שראגע רבקה
שראגע חיה
שראגע יצחק
שראגע עמנואל
שוננפלד חיים
תא שמע בנימין
דישון חוה
ולדבאום משה

ויטקוב נובי

אוהלי יוסף
בקר אהרן
בקר יענטי
בירגר קהת
ברלך רחל
גולדוסר אליהו
חרג דרעזיל
חרג שלום
חרג יונה
מייזלס מאטיל
מן אליעזר
סגל זכריה
עשבי מרדכי
פלץ חיה
פלץ רחל
פודהורץ יהודה
פודהורצר חיה
פודהורצר פנחס
קיבילס יעקב
קנצ׳וק משה
שרף חיים

תורה ודעת

הבית בגבעתיים

יוסי בן יוחנן איש ירושלים אומר:
יהי ביתך פתוח לרוחה ויהיו עניים בני ביתך׳.
ביתו של אלכסנדר ע״ה ותבדל לחיים ארוכים וטובים רעיתו שולמית, היה לא רק פתוח לרוחה, אלא היה תל-תלפיות ומגדל-אור הקורא לקרובים ולרחוקים לבא ולהסתופף בתוכו. כל מדות החדר אינן מ-גיעות לד׳ על ד׳ מטר ובתוך ד׳ על ד׳ אלה אפפה אוירה של חמימות אנטימית לכל הבאים לתוכו.
כמסביב לאח מחמם, מצאת בבית זה לא רק בני משפחה קרובים ורחוקים, אלא גם סופרים ומשוררים שאכלו על שולחנם בקביעות.
מתוך הבית הזה נהל הוא מאבק עקשני ומתמיד עם ראשי העם ושרי המדינה כדי לתקן את הפגמים החמו רים שמתגלים בזה אחר זה בחברה הישראלית, אם במכתב שפנה ישירות אל השליטים ואם במכתבים למע-רכת כמעט עד יומו האחרון.

חז״ל אומרים: שתי שנים ומחצה נחלקו בית שמאי וב״ל הלל, הללו אומרים : נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא, והללו אומרים: נוח לו לאדם שנברא יותר משלא נברא. נמנו וגמרו: נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא, עכשיו ש-נברא יפשפש במעשיו (לא לעשית את הרע ולעשות את הטוב).

אמר קוהלת: ׳טוב שם משמן טוב, ויום המות מיום הולדו׳ אשרי האדם שיצא מן העולם בשם טוב.
אשריך אלכסנדר שיצאת מן העולם בשם טוב .
תהא נשמתך צרורה בצרור החיים.

יעקב רענן

היקר לו, העלילו עליו שהוא מרגל, על כן עליו לעבור עינויי גוף ונפש אכזריים כדי להוכיח שאיננו מרגל.

אחרי שהשתחרר מהעינויים הללו נקרא ע"י ההשגחה העליונה לצאת למלחמה נגד האשמדי הנאצי, ביחידה שנק-ראה "הדוויזיה הליטאית" שבתוך הצבא האדום. הוא כמובן לא שיער ולא ידע כי הוריו ומשפחתו כולה עונו עינויי מוות ונרצחו באכזריות איומה, ורק אחות אחת, רעיתי רבקה שתבדל לחיים ארוכים, שאף היא עמדה כבר על פתח הכבשן, ניצלה בנס גדול, והוא במרחקים הרוסיים, ב-קור ובכפור הרוסי, נלחם בעד עמו נגד חיות הטרף הנא-ציים. נלחם ונפצע, הועבר לבית חולים. אך החלים מעט, חזר מיד לשדה הקרב, כאן נפצע בשנית ואחרי החלמה כל-שהיא חוזר שוב לשדה הקרב עד שנפצע בפעם השלישית פציעה קשה ביותר שריתקה אותו למיטה שנה תמימה, ומנ-עה ממנו לשוב לשדה המערכה. כאות על מלחמת הגבורה שלו זיכתה אותו הממשלה הרוסית בעיטור הגבורה "הכוכב האדום".

סוף כל סוף הוכרעו גם חיות הטרף הנאציים, וא-לכסנדר חוזר לעירו, לחפש, אולי נשאר שריד כל-שהוא מהמשפחה. את העיר אמנם מצא והיא כמעט ללא שינוי, גם מה שהיה פעם ביתם עומד במקומו, וגם הרהיטים שבתוך הבית נשארו כמו שהיו, אלא את הוריו ומשפחתו לא מצא. במקומם מצא גויה שגרה בדירתם והיא רומזת לו כי בלילה נשמעות יריות, ואם תופסים הליטאים יהודי אחד שעדיין נשאר בחיים רוצחים גם אותו. וכ-כה, אותו אלכסנדר שנתן את דמו ואת בריאותו להצלת עמן מידי רוצחיו, נאלץ עתה ל ב ר ו ח מפני הליטאים הידועים היטב בשנאתם ליהודים. הוא מתחיל לנדוד מח-דש ממקום למקום, צולע על רגלו ופצוע בגופו, בכוון המקומות שהיו שייכים פעם לפולין, ומגיע לוילנא.

כאן בוילנא מצא את רעיתו הנאמנה, שולמית, שתבדל לחיים ארוכים וטובים, אשת חיל, שנלחמה במסג-רת הפארטיזנים היהודיים, והיא שתלווהו במסירותה כל ימי חייו. כאן בוילנא נולד להם בנם היקר ישראל. ולמה קראו לו ישראל, הרי שם אביו, ד' ינקום דמו, היה יהושע, אלא אמר: לאחר שחלק גדול מהעם הושמד ולאחר שמן השרידים יש תקוה שהעם יקום לתחיה מחדש, הרי שם בנינו סמל הוא: י ש ר א ל, כמו שנאמר אחרי מאבקו של יעקב עם שרו של עשו "לא יקרא עוד שמך יעקב כי אם י ש ר א ל יהיה שמיך, כי שרית עם א-להים ועם אנשים - ותוכל. אכן, שם נאה לבנו ובנו נאה לשם

אבל, שארית הפליטה הזאת של היהודים לא תמצא לה מנוח גם אחרי המלחמה, וגם מי שנושא את עיטור הגבורה "הכוכב האדום" לא ימצא מנוח תחת השלטון הקו-מוניסטי. ולצאת משם כבני חורין, אי אפשר. כאן מתגלה לפנינו פעם נוספת האיש אשר מסכן את נפשו כדי להגיש עזרה לכל הרוצים להמלט משם בדרכים נסתרות הידועות רק לאנשי סוד מעטים, והוא הנאמן עליהם. על ידי כך הציל מטמיעה בין הגויים וקיים הרבה נפשות מישראל.

ואחר שהצליח אף הוא ומשפחתו להמלט מהשלטון ה-סובייטי מגיע הוא בזכות רעיתו לפולין, ובכל מקום בואו פעיל הוא ומפעיל מוסדות של שארית הפליטה ל-עזרה הדדית ולסעד לנצרכים, וסוף כל סוף זוכה אף הוא ומשפחתו לעלות לארץ ישראל.

ברם, כאן בארץ מתחיל מאבק חדש שלא ידע כמוהו עד כה.

אדם בגיל חמשים, גבור מלחמות למען עמו ולמען האנושות, פצוע ונכה אשר עבר דרך יסורים איומה, צריך ל ה ת ח י ל להקים לו בית חדש בארץ חדשה. אדם אפילו הוא צעיר, בריא ושלם בגופו, עוברים עליו חבלי קליטה קשים ויסורים מרובים, לא כל סכן איש לא צעיר אשר הקיזו את דמו במלחמות. והנה לפני הקשיים הללו הועמד שוב במבחן עד שסוף סוף רגליו הוליכו אותו למקום שנפשו נמשכה שמה, להגיש עזרה וסעד לעניים ומוכי גורל במסגרת משרד הסעד.

כאן נפתח לפני שדה מערכה חדש: המאבק היומיומי כדי לשפר ולהקל על מצבם של אומללים רבים ולהביא להם מזור ומרפא.

(המשך ←)

אלכסנדר וולפה ע׳ה

דברים לזכרו ביום השלושים ד׳ אדר שני תשל׳ח - 13.3.78

אור ליום ששי ג׳ אדר א׳ הלך לעולמו במיתת נשיקה גיסי אלכסנד וולפה ז׳ל,ברגע שהתישב על כסאו בישיבה של מועצה צבורית בעירו גבעתיים.

ביום השלושים עם גלוי המצבה נאמרו הדברים דלהלן מפי יעקב רענן.

חכמינו זכרונם לברכה אמרו: כל המקיים נפש אחת כאילו קיים עולם מלא. על סמך זה אומר המשורר היהודי בשפה הגרמנית היינריך היינה הידוע: כל אדם עולם מלא, ותחת כל מצבה דברי ימי עולם קבורים. עתה בעמדנו כאן ליד המצבה הזו עולה לפנינו פרשת חייו של אלכסנדר ע׳ה שהיא דברי ימי עולם כפשוטם.

הוא נולד לשבט היפה של יהודי ליטא חמש שנים לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה. ליטא, כידוע, נמצאת מבחינה גיאופוליטית בתוך הצבת הלוחצת רוסיה-גרמניה, ולכן עם פרוץ המלחמה הראשונה גרשו מיד את היהודים שגרו סמוך לגבול הגרמני, אל תוך רוסיה, וככה עברו עליו ימי הילדות כפליט בתוך המצוקה הנוראה של עוני ורעב והם חרטו את סימניהם העמוקים בגופו.

משככו הקרבות ואפשר היה לחזור הביתה, הוטל על ההורים העול להתחיל ולבנות את החיים מחדש ולחפש מקורות מחיה לבניהם.

כל אדם בכל עם החוזר אל ארצו אחרי מלחמה מוצא לפניו את אדמתו ומוציא ממנה את לחמו. מאין יוציא היהודי בגולה ובנכר את לחמו? אך חזרה המשפחה לליטא נרתם האב בעול הכבד של הפרנסה ולמרות זאת לא הספיק להשיג את המינימום הדרוש לקיום. המצוקה החמרית שרבצה על האב לא נתנה מנוח לבן, ומתוך אהבה וכבוד לאביו שלא ידעה גבול נרתם אף הוא בעול פרנסת הבית. אין עבודה שלא נתנסה בה כדי להוציא ממנה עוד כמה פרוטות להחיות בני הבית. ואם עבודת היום לא הספיקה, הדיר הוא שינה מעיניו ובאותו הזמן שכל אדם ישן להחליף כח, עבד הוא מסך שנים רבות במערכת היומון ׳די יידישע שטימע׳ עבודת לילה.



למרות כל העול הזה שנטל על עצמו מתוך אהבה עזה להוריו ולאחיותיו, הרי בשובו בבוקר מעבודת לילה הכניס עמו לבית את אורו המיוחד שקרן מפניו תמיד, אור טוב הלב אשר חמם את כל הלבבות.

המשנה במסכת אבות מספרת לנו כי חמשה תלמידים היו לו לר׳ יוחנן בן זכאי והמה יסודי התלמוד: רבי אליעזר בן הורקנוס, רבי יהושע בן חנניה, רבי יוסי הכהן, רבי שמעון בן נתנאל ורבי אלעזר בן ערך. הוא היה מונה שבחם: רבי אליעזר - בור סוד שאינו מאבד טיפה, יהושע בן חנניה - אשרי יולדתו, יוסי הכהן - חסיד, שמעון בן נתנאל - ירא חטא, אלעזר בן ערך - כמעין המתגבר. הוא היה אומר: לו היו כל חכמי ישראל בכף מאזנים ואלעזר בן ערך בכף שניה - היה מכריע את כולם. ולמה? פעם אמר להם: צאו וראו איזו היא דרך טובה שידבק בה האדם, זה אמר בכה, וזה אמר בכה, ורבי אלעזר אמר: ׳לב טוב״ אמר להם: רואה אני את דברי אלעזר בן ערך מדבריכם שבכלל דבריו דבריכם, כי אלעזר בן ערך בגלל הלב הטוב היה כמעין המתגבר. אלכסנדר ע׳ה היה בעל הלב הטוב המכריע את הכל. הכירו אנשי עירו וידעו כי בצר להם אם יפנו אליו לא ישיב את פניהם ריקם. - בשביל עצמו די היה לו בזוג מכנסים אחד, לעצמו - הדיר שינה מעיניו ועשה לילות כימים, וכל זאת כדי לעזור לזולת.

והנה פרצה מלחמת העולם השניה אשר ניתקה אותו לפתע מביתו וממשפחתו וטלטלה אותו אל ארץ רחוקה. מבלי לדעת מה שעובר על משפחתו האהובה ועל כל


ובית המדרש

עתידים בתי כנסיות ובתי מדרשות שבבבל שיקבעו בארץ ישראל (סנהדרין)

תורה ודעת

הצורך
יעקב זב בן ברוך רצון
שבועון הספריה המרכזית
קרית אונו. גל. 672
פרשת קדושים, תשל"ח
שנה ל"א למדינת ישראל

פרשת ק ד ו ש י ם, פרק יט
קדושים תהיו

א וידבר ד' אל משה, לאמור:
ב דבר אל כל בני ישראל, ואמרת אליהם: קדשים תהיו, כי קדוש אני, ד' א-להיכם.
ג איש - אמו, ואביו תיראו; ואת שבתותי תשמרו; אני ד' א-להיכם.
ד אל תיפנו אל האלילים, ואלהי מסכה לא תעשו לכם, אני,ד' א-להיכם.

הפרשה הקודמת מסיימת: 'ושמרתם את משמרתי לבלתי עשות מחקות התועבות אשר נעשו לפניכם ולא תטמאו בהם, אני ד' א-להיכם'.

ס פ ר א

דבר אל כל קהל וגו' - מלמד שהפרשה נאמרה בהקהל (שהקהילם ע"י שתקע בשני חצוצרות) ומפני מה נאמרה ב-הקהל? מפני שרוב גופי התורה תלויים בה. (ובכל דיבור ייחד הלימוד לכל אחד לפי מדרגתו: שהזקנים קבלו ממנו מצפוני התורה, ובני אהרן דברים עמוקים יותר, וההמון קבלו גוף התורה דהיינו הפשט, והזקנים קבלו נשמת התו-רה ורוחניותה, אולם פרשה זו שרןבה גופי תורה, פירוש מצוות רבות שצריך לדעתן ולקיימן כפי הגוף והפשט כו-לן בשוה, הקהיל את כולם ביחד. וזה שאמר:' שרוב גופי התורה תלויים בה'.)

קדושים תהיו - פרושים תהיו (הקדושה היא ה-פרישות וההתנשאות מכל דרכי החומר והטבע אל ענינים נפשיים א-לוהיים גבוהים ונעלים מכל עניני הבשר. ויש בקדושה מדרגות רבות)

כי קדוש אני ד' א-להיכם - לומר: אם מקדשים אתם עצמכם, מעלה אני עליכם כאילו קדשתם אותי. ואם אין אתם מקדשים עצמכם, מעלה אני עליכם כאילו לא ק-דשתם אותי. או - אינו אומר אלא אם מקדישים אתם אותי הריני מקודש, ואם לאו אינני מקודש - תלמוד לומר: 'כי קדוש אני', בקדושתי אני בין מקדשים אותי ובין אין מקדשים אותי.

אבא שאול אומר: פמליא של מלך, ומה עליה להיות? מחקה למלך. (פירוש: שמצד שאניקדוש צריכים אתם להיד-מות אלי, כי בזה האופן נברא האדם בצלם ובדמות להיות אנדרטא של מלך הכבוד, כי כמו שד' הוא אחד בעולם שהוא קדוש ונבדל ונעלה מכולם באשר כולם נתונים תחת חוקים קבועים בלתי משתנים, והוא לבדו אשר לו הכח והממשלה להמשיך הכל כפי חפצו ורצונו החפשי, כן האדם הוא ציור הצלם העליון מזה הצד שיכול להתקדש ולהנהיג את מרכבתו הקטנה שהיא גויתו בהנהגה בחירית חפשית, בלתי נתונה תחת חוקי הטבע, ובזה הוא מחקה למלך ומצ-ייר הצלם והדמות והכבוד העליון. ואין להאריך יותר. (מלבי"ם)

איש אמו ואביו תיראו - 'איש' - אין לי אלא איש, אשה מניין? (ההבדל בין שם איש לשם 'אדם' ששם 'אדם' כולל זכר ונקבה) תלמוד לומר 'תיראו' הרי כאן שניים. אם כן למה נאמר 'איש'? אלא שהאיש ספוק(ביכו-לת)בידו, והאשה אין ספוקה בידה מפני שיש רשות אחרים עליה.

נאמר 'איש אמו ואביו תיראו', ונאמר: 'את ד' א-להיך תירא', הקיש מורא אב ואם למורא המקום. מבאר הרמב"ם כי עניין ההשתוות הוא בגדרי העונש, כמו המקלל ד' בסקילה, כך מקלל אביו ואמו. (תורה תמימה)

אומר רבנו מלבי"ם: היראה והכבוד יהוייב בעצם רק לא-להים, הוא מלך הכבוד שהכבוד עצמי לו, ונמשך ממנו לבדו, כמו שכתוב:'והעושר והכבוד מלפניך'. וה-יראה לא תאות רק מפניו, והיירא מפני ד' לא יירא זו-לתו, ומשני אלה יצמחו חיוב העשה והלא תעשה. שעל ידי היראה ישמר מעשות דבר נגד רצונו, וע"י הכבוד ישתדל לעשות מצוותיו להיות אות כי מכבדו במה שיעשה מצוותיו)

נאמר: 'כבד את אביך ואת אמך', ונאמר: 'כבד את ד' מהונך' - הקיש כבוד אב ואם לכיבוד המקום.

נאמר: 'מקלל אביו ואמו מות יומת' ונאמר: 'איש כי יקלל א-לוהיו ונשא חטאו' - הקיש קללת אב ואם ל-קללת המקום... אבל אי אפשר לומר 'מכה' כלפי מעלה וכן בדין: ששלשתם שותפים בו.

האב קודם לאם בכל מקום. יכול שכבוד האב עודף על כבוד האם - תלמוד לומר: 'איש אמו ואביו תיראו' מלמד ששניהם שקולים, אבל אמרו חכמים: האב קודם לאם בכל מקום מפני שהוא ואמו חייבים בכבוד אביו.

איזהו מורא? לא ישב במקומו, ולא מדבר במקומו, ולא סותר דבריו. איזהו כיבוד - מאכיל ומשקה מלביש ומכסה. מכניס ומוציא.

יכול אומר לו אביו ואמו לעבור על אחת מכל מצוות האמורות בתורה - ישמע להם, תלמוד לומר:'ואת שבתותי תשמרו אני ד'', כולכם חייבים בכבודי.

אל תפנו אל האלילים - אל תפנו לעבדם. רבי יהו-דה אומר: 'אל תפנו'(אפילו)לראותם ודיו.

אלילים - זה אחד מעשרה שמות המגונים שנתגנה ב-הם עבודה זרה לשם מעשיה. 'אלילים' על שם שהן חלולים (ריקים) 'פסל' על שם שהם נפסלים (נחצבים) מסכה - על שם שהם נסוכים (יצוקים ממתכת) 'מצבה' על שם שהם עומדים (ואין בהם רוח חיה להניע אותם) 'עצבים' -על שם שנעשים פרקים, 'תרפים' על שם שהם מרקיבים (תרפים מלשון רפיון), 'גלולים' ע"ש שהם מגועלים (מל-שון גללים וצואה וגיעול ע"ש תמונת שקצים ורמשים ה-מגועלת, 'שקצים' ע"ש שהם משוקצים. 'חמנים' ע"ש שהם עומדים בחמה (נעשו לעובדי השמש) 'אשרים' -(לעובדי הירח) ע"ש שהם מתאשרים מאחרים (שהיא מקבלת מהשמש את אורה).

אל תפנו אל האלילים ואלהי מסכה - תחילתם אלי-לים הם, אם פונה אתה אחריהם א ת ה עושה אותם אלוהות.

(הערה: זוהיא דוגמא מדף ראשון של השבועון תורה ודעת)
תשל"ו